# تاریخ عثمانی

جلد سوم

از سلطنت سلطان سلیم ثانی تا آغاز دورهٔ انحطاط

نوشته

اوزون چارشی‌لی اسماعیل حقی پروفسور اوزون چارشی‌لی

ترجمه

دکتر ایرج نوبخت

این کتاب ترجمه‌ای است از:
Osmanli Tarihi
I. cild, 3. Baski
* * *
Ord. Prof. Ismail Hakki Uzuncarsili
Turk Tarih Kurumu Basimevi- Ankara 1972

تاریخ عثمانی جلدسوم
نوشته اوردینر پروفسور اسماعیل حقی اوزون چارشی‌لی
ترجمه دکتر ایرج نوبخت
چاپ اول- پائیز ۱۳۷۰- پنجهزار نسخه
چاپ: مؤسسه کیهان

نشانی: خیابان انقلاب- مقابل پارک دانشجو- کوچه انوشیروان
شماره ۱۰ انتشارات کیهان

تاريخ - ۱۰

بسم الله الرحمن الرحیم

# فهرست مطالب


| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| **فصل ۱-** سلطنت سلیم ثانی و نافرمانی ینی چریها | ۱ |
| بازگشت از بلگراد به استانبول | ۱ |
| پذیرفته‌شدن پاداش و ترفیعات | ٦ |
| **فصل ۲-** عملیات مدیترانه و مسئله یمن | ۹ |
| اشغال جزیره ساقیز | ۹ |
| اشغال ساقیز و بازداشت بیگ‌ها | ۱۰ |
| تصرف جزیره قبرس | ۱۲ |
| قبرس تحت اداره ونیز | ۱۳ |
| عثمانی‌ها و اهمیت قبرس | ۱٤ |
| فعالیت ونیز | ۱۵ |
| عملیات متفقین و ابواب جمعی نیروی دریایی آن | ۱٦ |
| تصرف ماگوسه | ۱۸ |
| نبرد لپانتو (انیه بختی) | ۱۹ |
| اتفاق مقدس علیه عثمانی‌ها | ۱۹ |
| نیروی دریایی عثمانی | ۲۰ |
| تصمیم به نبرد | ۲۲ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|
| جنگ دریایی انیه بختی | ۲۳ |
| اولوج علی پاشا | ۲٤ |
| ناوگان جدید عثمانی | ۲۵ |
| اضطراب قلج علی پاشا | ۲٦ |
| ملاقات بین سوکوللی و سفیر ونیز درباره شکست انیه بختی | ۲۷ |
| صلح با ونیز | ۲۹ |
| مسئله یمن | ۳۱ |
| شورش امام مطهر | ۳۲ |
| اقداملت سنان پاشا | ۳۲ |
| تصرف قطعی تونس | ۳۳ |
| تصرف تونس | ۳٤ |
| **فصل ۳-** اقدام به گشودن کانال در سوئز دن، مرمره و دریای سیاه | ۳۷ |
| اقدامات پرتغالی‌ها در دریای هند | ۳۷ |
| اقدام به حفر کانال سوئز | ۳۸ |
| فعالیت برای حفر کانال دن- ولگا | ٤۰ |
| حکمران خوارزم | ٤۰ |
| اقدام سوکوللی | ٤۱ |
| نتیجه حفاری | ٤۳ |
| تماس خان ازبک | ٤٤ |
| کانال مرمره- دریای سیاه | ٤٤ |
| **فصل ٤-** شخصیت سلطان سلیم ثانی و پسرش مراد سوم | ٤۷ |
| زندگی سلیم ثانی، در ایام شاهزادگی | ٤۷ |
| سلطنت مراد سوم | |
| سلطنت مراد و سوکوللی | ۵۰ |
| سلطنت زنان و ندیمه‌ها و... | ۵۰ |
| خلق و خوی مراد سوم | ۵۱ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|
| فصل ۵- حوادث آفریقای شمالی سلطان نشین فاس و... | ۵۳ |
| دولت فاس | ۵۳ |
| تحت نفوذ درآمدن فاس با حکمرانی عبدالملک | ٥٤ |
| آمادگی شاه پرتغال | ۵۵ |
| جنگ وادی السیل | ۵۵ |
| فصل ٦- خدمات، شخصیت و مرگ سوکوللی محمدپاشا | ۵۷ |
| اقدامات سوکوللی در زمان سلطنت سلیم ثانی | ۵۷ |
| موقعیت سوکوللی، در زمان مراد سوم | ۵۹ |
| سوکوللی از نظر شاه می‌افتد | ٦١ |
| مرگ سوکوللی | ٦٢ |
| فصل ۷- جنگهای ایران | ٦۵ |
| مرگ شاه طهماسب | ٦۵ |
| شاه اسماعیل ثانی | ٦٦ |
| محمد خدابنده | ٦۷ |
| جنگ دوازده ساله با ایران | ٦۸ |
| جنگ چلدر و تصرف گرجستان | ٦۹ |
| جنگ اوزدمیراوغلی | ۷۰ |
| سنان پاشا سردار ایران | ۷۱ |
| فرهاد پاشا | ۷۲ |
| سرداری اوزدمیراوغلی | ۷۲ |
| سرداری فرهاد پاشا برای دومین بار | ۷۳ |
| دومین صفحه جنگ با ایران | ۷٤ |
| تجاوز شاه عباس | ۷۵ |
| سرفرمانده قویوجی مرادپاشا | ۷۷ |
| سرفرمانده چغاله زاده | ۷٦ |
| سرداری نصوح پاشا و... | ۷۷ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|


| | |
|---|---|
| سومین صفحه جنگ با ایران | ۷۸ |
| فرماندهی هی اوکوز محمدپاشا | ۷۸ |
| سرداری خلیل پاشا | ۷۹ |
| **فصل ۸**- اتفاق جدید صلیبی و جنگ با اتریش | ۸۱ |
| موقعیت طرفین پس از جنگ سال ۱۵٦۵ میلادی | ۸۱ |
| جنگ علیه اتریش | ۸۲ |
| اتحاد اردل، افلاق و بغدان با امپراتور | ۸۳ |
| شورش و یوده | ۸٤ |
| جبهه اتریش | ۸۵ |
| نبرد اغری و جنگ میدان هاچوا | ۸۷ |
| تصرف قلعه اغری | ۸۷ |
| جنگ میدان هاچوا | ۸۸ |
| نخستین صفحه جنگ | ۸۸ |
| دومین صفحه جنگ | ۹۰ |
| شکست دشمن | ۹۱ |
| بازگشت شاه و... | ۹۲ |
| سرداری ساترجی محمدپاشا | ۹۳ |
| سقوط یانیق قلعه | ۹٤ |
| وزیر اعظم ابراهیم پاشا | ۹۵ |
| تصرف قانیژه | ۹٦ |
| سرداری یمیشجی حسن پاشا | ۹٦ |
| تریا کی حسن پاشا و.... | ۹۷ |
| تدابیر حسن پاشا | ۹۷ |
| تقویت اردوی اتریش | ۹۹ |
| فرار دوتن از غلامان حسن پاشا | ۱۰۰ |
| دومین جنگ سردار یمیشجی حسن پاشا | ۱۰٤ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|


| | |
|---|---|
| انتصاب لالا محمدپاشا به سرداری | ۱۰۵ |
| حل مسایل اردل و افلاق | ۱۰۶ |
| حوادث افلاق | ۱۰۷ |
| پیمان زد و اتوروق | ۱۰۹ |
| نخستین شروط پیمان نامه | ۱۱۰ |
| بررسی پیمان | ۱۱۲ |
| **فصل ۹- شورشهای آناطولی وتویوجی مراد پاشا جلالی‌ها** | ۱۱۵ |
| سالهای پیش از شورش | ۱۱۵ |
| شورشها | ۱۱۶ |
| قرایازیچی | ۱۱۷ |
| تاویل احمد | ۱۱۹ |
| جان پولاداوغلی | ۱۲۰ |
| اقدامات وزیراعظم مرادپاشا | ۱۲۲ |
| قلندر اوغلی | ۱۲۴ |
| غلبه مرادپاشابه قلندر اوغلی | ۱۲۶ |
| سایر اقدامات مرادپاشا | ۱۲۷ |
| جنگ اسکودار | ۱۲۸ |
| **فصل ۱۰- شاهان، روسای دولت واوضاع اداری از اواخر قرن شانزده تا...** | ۱۳۳ |
| شخصیت سه‌پادشاه | ۱۳۳ |
| محمدسوم | ۱۳۴ |
| احمداول | ۱۳۵ |
| اوضاع اداری | ۱۳۹ |
| کمک به بیگانگان | ۱۴۱ |
| تضعیف قدرت دولت | ۱۴۲ |
| صنف علمیه | ۱۴۳ |
| **فصل ۱۱- حکمرانی عثمان دوم وسرانجامش** | ۱۴۹ |

| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| شیوه جدید انتخاب حکمران (مصطفی اول) | ۱٤۹ |
| عثمان دوم | ۱۵۰ |
| جنگ لهستان | ۱۵۰ |
| قتل شاهزاده محمد | ۱۵۲ |
| حرکت از استانبول | ۱۵۲ |
| رسیدن اردو به حوتین وآغاز نبرد | ۱۵٤ |
| عثمان ثانی وتشکیلات قاپی قولی | ۱۵۵ |
| اوضاع قبل از حادثه سلطان عثمان | ۱۵۷ |
| هیئت اعزامی به قصر شاهی | ۱۵۹ |
| واردشدن سربازان به قصر | ۱٦۰ |
| قتل وزیر اعظم وقیزلا ر آغاسی | ۱٦۱ |
| وضع عثمان ثانی | ۱٦۲ |
| قتل عثمان دوم | ۱٦۵ |
| توطئه سوءقصد به شاهزادگان | ۱٦۵ |
| اوضاع استانبول (فقدان حاکمیت) | ۱٦۷ |
| اعدام قاتلین عثمان دوم | ۱٦۸ |
| قیام تازه | ۱٦۹ |
| حادثه مسجد جامع فاتح | ۱۷۰ |
| برکناری مره حسین پاشا | ۱۷۱ |
| **فصل ۱۲- جلوس مراد چهارم- اوضاع آناطولی وجنگ باصفویه** | ۱۷۳ |
| عزل شیخ الاسلام یحیی افندی | ۱۷٤ |
| اوضاع آناطولی (موقعیت برخی از والیان) | ۱۷۵ |
| عصیان ابازه محمدپاشا | ۱۷٦ |
| اعزام وزیر اعظم برای سرکوبی ابازه محمدپاشا | ۱۷۷ |
| حوادث بغداد وجنگ با ایران | ۱۷۹ |
| مرگ یوسف پاشا | ۱۷۹ |

| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| اعزام حافظ احمد پاشا برای سرکوبی سوباشی بکر | ۱۸۰ |
| محاصرهٔ بغداد | ۱۸۱ |
| اعزام نیرو از سوی شاه عباس | ۱۸۱ |
| بکرپاشا والی بغداد | ۱۸۲ |
| جنگ با ایران | ۱۸۳ |
| پایان کار بکر پاشا وپسرش | ۱۸٤ |
| تفویض فرماندهی سپاه به حافظ پاشا.... | ۱۸۵ |
| شورش افراد وبازگشت وزیراعظم | ۱۸۷ |
| بازگشت نماینده دولت عثمانی | ۱۸۸ |
| عزل حافظ احمدپاشا | ۱۸۸ |
| دومین عصیان ابازه محمدپاشا | ۱۸۹ |
| مأموریت خسروپاشا برای.... | ۱۹۰ |
| محاصره ارض روم وامان خواستن ابازه | ۱۹۲ |
| حرکت خسروپاشا به جنگ با ایران | ۱۹۳ |
| فصل ۱۳ – اختلاف درامیرنشین کریمه | ۱۹۷ |
| ماجراهای محمدگیرای وشاهین گیرای | ۱۹۸ |
| انتصاب مجدد محمدگیرای | ۲۰۱ |
| عزل مجدد محمدگیرای | ۲۰۲ |
| پایان کار محمدگیرای وشاهین گیرای | ۲۰۳ |
| فصل ۱٤ – دوران سلطنت مراد چهارم (دهساله اول) | ۲۰۵ |
| مخالفت ینی‌چریها با.... | ۲۰٦ |
| فعالیت گردنکشان سپاه | ۲۰۷ |
| تحریک سربازان از سوی رجب پاشا | ۲۰۸ |
| حضور سلطان مراد دراپاق دیوانی | ۲۰۹ |
| کشته شدن حافظ احمدپاشا | ۲۱۰ |
| وزیراعظمی رجب پاشا و.... | ۲۱۱ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|


| | |
|---|---|
| اعدام خسروپاشا | ۲۱۲ |
| دومین عصیان | ۲۱۳ |
| سلطان مراد اداره امور را به دست می‌گیرد | ۲۱۵ |
| مقررات قصرسنان پاشا | ۲۱۶ |
| قتل ایلیاس پاشا | ۲۱۹ |
| برقراری نظم وانضباط در تشکیلات تیمارلی سپاهی‌ها | ۲۲۱ |
| آمادگی پادشاه برای جنگ با ایران | ۲۲۲ |
| جنگ «روان» | ۲۲۴ |
| تصرف روان | ۲۲۷ |
| مراد چهارم وجنگ بغداد | ۲۳۰ |
| مرگ حکیم‌باش | ۲۳۲ |
| محاصره بغداد | ۲۳۳ |
| صلح باایران | ۲۳۶ |
| سلطنت سلطان ابراهیم | ۲۳۸ |
| **فصل ۱۵** – حوادث نخستین سالهای سلطنت سلطان ابراهیم | ۲۴۱ |
| مسئله نصوح پاشازاده | ۲۴۳ |
| عملی که وزیر اعظم را دچار فلاکت ساخت | ۲۴۵ |
| قتل کمانکش | ۲۴۶ |
| **فصل ۱۶** – جنگ باونیز برسر جزیره کرید (نخستین نبرد) | ۲۴۹ |
| سردار دلی حسین پاشا | ۲۵۲ |
| محاصره قندیه | ۲۵۳ |
| موقعیت دشوار سردار | ۲۵۴ |
| **فصل ۱۷** – آشفتگی اوضاع داخلی سلطان ابراهیم ونحوهٔ اداره امور | ۲۵۷ |
| اعدام یوسف پاشا | ۲۵۸ |
| جینجی هوجاحسین افندی | ۲۵۹ |
| قتل صالح پاشا | ۲۶۰ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|
| زنها وامور مملکت | ۲٦۱ |
| شورش واروارعلی پاشا | ۲٦۳ |
| صدارت هزارپاره وهوس پوست سمور | ۲٦۵ |
| کشتن فرماندهان توسط وزیر اعظم | ۲٦۹ |
| قیام افراد کانون ومقدمهٔ خلع شاه | ۲۷۰ |
| قتل احمدپاشا و... | ۲۷۱ |
| جلوس محمدچهارم | ۲۷۲ |
| مرگ سلطان ابراهیم | ۲۷۳ |
| **فصل ۱۸- اوضاع حکومت از سال ۱٦٤۸ تا ۱٦۵٦ میلادی** | ۲۷۷ |
| اوضاع استانبول | ۲۷۷ |
| اقدامات وزیراعظم متوفی محمدپاشا | ۲۷۹ |
| قیام سپاهی‌ها | ۲۸۰ |
| وزیر اعظم قرامرادآغا | ۲۸۳ |
| استعفای قرامرادپاشا | ۲۸۵ |
| صدارت ملک احمد | ۲۸٦ |
| اوضاع مالی | ۲۸۷ |
| قیام اصناف | ۲۸۸ |
| وزیراعظم سیاووش پاشا | ۲۹۱ |
| مرگ والده کوسم | ۲۹٤ |
| سرانجام فرماندهان تشکیلات ینی‌چری | ۲۹٦ |
| وزیراعظم گرجی محمدپاشا | ۲۹۹ |
| وزیراعظمی ترخونجی احمدپاشا | ۳۰۱ |
| قتل ترخونجی احمدپاشا | ۳۰٦ |
| صدارت درویش محمدپاشا | ۳۰۷ |
| کاپیتان دریا (قرامرادپاشا) | ۳۰۸ |
| دفتردار مورالی مصطفی پاشا | ۳۱۰ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|
| بیماری درویش محمدپاشا | ۳۱۳ |
| فعالیت دفتردار مورالی | ۳۱۶ |
| اقدامات ابشیرپاشا | ۳۱۹ |
| ابشیر پاشا وقرامرادپاشا | ۳۲۲ |
| شورش علیه ابشیر | ۳۲۶ |
| قتل ابشیرپاشا وصدارت مرادپاشا | ۳۲۷ |
| دعوت از سردار گرید برای احراز مقام صدارت | ۳۳۳ |
| واقعه آت میدانی (چنار) | ۳۳٤ |
| وزیراعظم سیاووش پاشا | ۳۳۷ |
| صدارت بوینی‌ایری محمدپاشا | ۳۳۸ |
| شورش سپاهی | ۳۳۹ |
| اوضاع حساس استانبول ـشکست ناوگان | ۳٤۱ |
| مذاکره به سبب جدی بودن اوضاع و احوال | ۳٤۳ |
| شورش سپاهی | ۳٤۷ |
| وزیراعظمی کوپرولی | ۳۵۲ |
| حوادث آناطولی | ۳۵٤ |
| حیدراوغلی و قاطرچی اوغلی | ۳۵۷ |
| گرجی عبدالنبی | ۳٦۱ |
| انگیزه نخستین عصیان ابازه حسن | ۳٦۳ |
| اتحاد ابشیرپاشا با ابازه حسن | ۳٦۵ |
| ماجراهای سیدی احمدپاشا | ۳٦۹ |
| حادثه وان | ۳۷۲ |
| حادثه بصره | ۳۷۲ |
| مجادله‌های عثمانی- ونیز که ریشهٔ سیاسی داشت | ۳۷۳ |
| مسئله گرید | ۳۷٤ |
| دلی حسین پاشا و جنگ گرید | ۳۷٦ |

| عنوان | صفحه |
|---|---|
| حسین پاشا محافظ هانیه | ۳۷۸ |
| سرداری حسین پاشا | ۳۷۹ |
| اولین محاصره قندیه | ۳۸۰ |
| تحریک سربازان مستقر در گرید | ۳۸۲ |
| دومین محاصره قندیه | ۳۸٤ |
| دعوت حسین پاشا به صدارت | ۳۸۸ |
| اوضاع خطرناک گرید | ۳۸۸ |
| حسادت کوپرولی به حسین پاشا | ۳۸۹ |
| آخرین مأموریت حسین پاشا | ۳۹۰ |
| قتل حسین پاشا | ۳۹۱ |
| فصل ۱۹-رجال صوفیه و قاضی‌زاده‌لی‌ها | ۳۹۳ |
| مصلح‌الدین وفا | ۳۹۵ |
| بزرگان خلوتیه که در قلمرو عثمانی به نشر طریقت پرداختند | ۳۹۵ |
| ملامتیه | ۳۹٦ |
| حرمت نهادن به ارباب طریقت از سوی سلاطین عثمانی | ۳۹۷ |
| اصول ذکر، بین اهل طریقت | ۳۹۹ |
| جریانات تصوف در قرن هفده | ٤۰۰ |
| قاضی‌زاده‌لی‌لر یا فقها | ٤۰٤ |
| نیرو گرفتن قاضی‌زاده‌لی‌ها (مفتی‌ها) از دربار | ٤۰۸ |
| مسئله چرخ و سماع صوفیه | ٤۰۹ |
| موضع تجاوزگرانهٔ قاضی‌زاده‌لی‌ها | ٤۱۰ |
| مقابله علمی شیوخ علمیه قاضی‌زاده‌لی‌ها | ٤۱۱ |
| مداخله قاضی‌زاده‌لیها در کارهای حکومتی | ٤۱۳ |
| کوپرولی و قاضی‌زاده‌لیها | ٤۱٤ |
| فصل ۲۰-دوره خاندان کوپرولی (شروع به کار) | ٤۱۷ |
| چاره‌اندیشی کوپرولی در برابر شورش سواره‌نظام | ٤۱۸ |

| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| عصیان سپاهی‌ها | ٤٢٠ |
| قصد برکناری کوپرولی | ٤٢١ |
| اصلاح بودجه و قتل شیخ سلیم | ٤٢٣ |
| حلق‌آویزشدن پاتریک روم | ٤٢٤ |
| اقدامات کوپرولی علیه ونیزیها | ٤٢٦ |
| جنگ با ونیز | ٤٢٧ |
| معامله کوپرولی با فراریان | ٤٢٨ |
| پس گرفتن بوزجه آطه | ٤٢٩ |
| فعالیت قراحسن اوغلی علیه کوپرولی | ٤٣٠ |
| کوپرولی و جنگ اردل | ٤٣٣ |
| برکناری ویوده‌ها | ٤٣٤ |
| پاکسازی در کانون پیش از حرکت به جنگ | ٤٣٥ |
| عزیمت کوپرولی به اردل | ٤٣٦ |
| چگونگی اوضاع آناطولی در آن هنگام | ٤٣٧ |
| شورش ابازه حسن پاشا | ٤٣٩ |
| پیشنهاد اعدام کوپرولی | ٤٤٠ |
| آگاهی وزیراعظم از ماجرا در شرایط حساس | ٤٤١ |
| صدور فتوا در حق شورشیان | ٤٤٢ |
| آمدن کوپرولی و اپاق دیوانی | ٤٤٣ |
| نقشه سوءقصد به کوپرولی | ٤٤٥ |
| کشتن ابازه حسن و یارانش | ٤٤٦ |
| حادثه شام | ٤٤٨ |
| حادثه مصر | ٤٤٩ |
| شورش کوربیگ در انطالیه | ٤٥٠ |
| پاکسازی در آناطولی | ٤٥١ |
| مرمت قلعه‌های تنگه دریای مدیترانه | ٤٥٤ |

| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| مرگ کوپرولی | ٤٥٤ |
| صدراعظمی فاضل احمدپاشا | ٤٥٦ |
| جنگ اتریش | ٤٥٦ |
| تصرف اویوار | ٤٦١ |
| تصرف شمار دیگری قلعه و بازگشت به بلگراد | ٤٦٣ |
| حمله زمستانی خصم | ٤٦٤ |
| جنگ آلمان | ٤٦٤ |
| معاهده و سوار (واسوار) | ٤٦٦ |
| جنگ سن‌گوتر | ٤٦٧ |
| تأیید پیمان‌نامه و بازگشت اردو | ٤٦٩ |
| دستور پادشاه درباره تصرف قندیه | ٤٦٩ |
| ملاقات فرستاده ونیز با وزیراعظم | ٤٧٤ |
| عقد پیمان صلح با ونیز | ٤٧٥ |
| جنگ لهستان | ٤٧٨ |
| تصرف گمانیچه | ٤٨٠ |
| پیمان بوجاش | ٤٨١ |
| دومین جنگ لهستان | ٤٨٢ |
| تجاوز لهستانیها | ٤٨٣ |
| از دست رفتن هوتین | ٤٨٣ |
| سرداری شیشمان ابراهیم پاشا | ٤٨٤ |
| سرداری شیطان ابراهیم پاشا | ٤٨٥ |
| درگذشت فاضل احمدپاشا | ٤٨٥ |
| صدارت قرامصطفی پاشا | ٤٨٦ |
| نخستین جنگ مسکو | ٤٨٧ |
| نخستین محاصره شهرین | ٤٨٧ |
| جنگ چهرین | ٤٨٨ |

| عنوان | صفحه |
| --- | --- |
| تصرف چهرین و شکست خصم | ٤٩٠ |
| آمادگی جنگی مجدد علیه روسها | ٤٩١ |

فصل ۱

# سلطنت سلیم ثانی و نافرمانی ینی‌چریها

## بازگشت از بلگراد به استانبول

هرگاه ادارهٔ امور دولت و حکومت به دست افراد کارآمدی باشد که عمری را در خدمات دولتی سپری کرده،از نیازهای مردم آگاه باشندوبا توجه به نیازهای‌مردم به تدبیر امور بپردازند،در چنین صورتی بالطبع کشور قرین امن و آرامش خواهد بود.

با درگذشت سلطان سلیمان قانونی در اثنای محاصرهٔ سگتوار، شاهزاده سلیم والی کوتاهیه، بیدرنگ برای در دست گرفتن زمام امور سلطنت دعوت شد. در گذشت پادشاه نیز از لشکریان مخفی ماند. شاه جدید با شتاب از کوتاهیه به استانبول آمد و بر تخت نشست. سپس به بلگراد رفت و در آنجا سوکوللی محمد پاشا وزیر اعظم را از ماجرا آگاه ساخت.

وزیر اعظم نیز برای شاه نوشت که چون پول کافی در خزانه نیست لذا پاداش جلوس پرداخت نخواهد شد واز او خواست که در بلگراد بماند و افزود که اردو، سه روز پس از پرداخت حقوق حرکت خواهد کرد.

همچنین سوکوللی به محض رسیدن‌به بلگراد ضمن نوشتن عریضه‌ای به شاه ضرورت اجرای، اصول و تشریفات قانونی از جمله پرداخت پاداش جلوس به افراد قاپی قولی را به

اطلاع او رسانید،

براساس این آیین، بمحض رسیدن جنازهٔ شاه فقید، تخت جدیدی[1] در چادر شاه (اتاق همایون) گذاشته می‌شد و پادشاه بر آن جلوس می‌کرد و مراسم تبریک بجای می‌آمد و آنگاه شاه می‌گفت:

«پاداش و ترفیعات جماعت غلامان داده شود. مورد قبول است». سپس چاووشان دعاگوی تشکیلات ینی‌چری می‌آمدند و دست به سوی آسمان بلند می‌کردند و «رفقا[2]»ی درگذشته را که عضو تشکیلات ینی‌چری بودند و همچنین پادشاهان عثمانی را دعا می‌کردند. و جماعت حاضر آمین می‌گفتند. پس از پایان مراسم عزاداری، شاه ارکان دولت را بار می‌داد و به هر یک از آنان در خور، مقام و مرتبه‌شان خلعت پوشانده می‌شد.[3]

سلطان سلیم به محض دریافت عریضهٔ وزیر اعظم، نخست آن را به استادش عطاءاله افندی‌اهل بیرگی و سپس به جلال بیگ و پدر او حسین پاشا نشان داد، هر سه آنها اعتراض

۱. سلطان سلیمان هنگامی که در نزدیکی سگتوار، از حیات دست امید شست در آخرین نامه‌ای که با خط خویش نوشت و برای سوکوللی فرستاد. ضمن اشاره به خبر نجات وزیر اعظم از خطری که با آن مواجه شده بود تصریح کرد: «منبعد تو نباید خود را داخل این قبیل معرکه‌ها بکنی. باید دائم دربابت امور دین و دولت و نظام عدل وانتظام سلطنت قائم باشی. نور دیده‌ام سلیم و لشکریان اسلام را وترا به خدا می‌سپارم...» (عطایی، ذیل شقایق، صفحه ۳۳٦) سلطان سلیمان قبل از درگذشت دستور داده بود تا تخت جدیدی به بلگراد بیاورند . او در آخرین لحظه‌های زندگی اظهار داشته بود. شاید این تخت نصیب پسرش سلیم شود که سوکوللی در عریضهٔ خود به سلیم از آن تخت نیز سخن به میان آورده است.«**تاریخ سلانیکی**». صفحه ٦٤.

۲. افراد ینی‌چری همدیگر را «رفیق» خطاب می‌کردند. م.

۳. وزیر اعظم در عریضهٔ خود چنین نوشته بود:

انشاءالله پس از آنکه با جنازه آن مرحوم رسیدیم، جلواتاق همایون سایه‌بان چارطاق زده شود و تخت دولت جدید در میان «توق» ها قرار گیرد که مرحوم ومغفورله گفته بود: «شاید نصیب سلطان سلیم خان من شد و بر آن جلوس کرد». شاه صاحب دولت پس از جلوس شاهانه می‌فرمایند تا ارکان دولت که بندگان درگاهند بیایند و روی بر پایهٔ سریر سلطنت بسایند. به هر حال طایفه قاپی قولی عادت معهودشان است که به موجب قانون اجداد معظمتان از زبان شریفتان، کلام پاداش و ترفیعاتشان را بشنوند. یعنی می‌خواهند بشنوند که می‌فرمایند: «جملگی داده شود. مورد قبول طبع شاهانه است». علی‌الخصوص در بین طایفه ینی‌چری، به موجب رسم دیرین مقرر است که دست برآسمان بلند کنند و رفیقان درگذشته و پادشاهان آل عثمان را دعا و آمین گویند و این رسم دیرینشان است و موجب خیر و برکت.**تاریخ سلانیکی** ص ٦٤.

کنان گفتند:

- چون قبلاً در استانبول جلوس کرده‌اید دیگر حاجتی به تکرار نیست. این کار در واقع محکوم کردن حاکم است.اگر ما در استانبول می‌ماندیم و به اینجا نمی‌آمدیم چه می‌توانستند بکنند؟

در این میان، چلال‌بیک ندیم شاه گفته بود:

- از قدیم الایام چیزهایی شنیده‌ام. مثلاً گفته می‌شد کسی از آل‌عثمان بر روی تخت سلطنت جلوس نمی‌کرد مگر آنکه از زیر شمشیر غلامان قاپی‌قولی بگذرد.

اکنون که صاحب و وارث ملک حضور دارد این سخنان قیل‌وقال بیهوده‌ای بیش نیست.و به این ترتیب سلطان سلیم نیز به تذکرات سوکوللی توجهی نکرده بود.

وزیر اعظم که از این بابت متاسف شده بود در حالی که به چهره کاتبش فریدون‌بیگ می‌نگریست گفته بود:

- وزیر مشیر،احوال امور مملکت را معروض می‌دارد، ولی پادشاه ما برای دیگران عمل می‌کند و این چنین است که سرکشی پیش می‌آید، چرا که اغیار محرم راز نیستند و خطا اینجاست.

طایفه قاپی‌قولی در این جلوس همایونی حضور یافته‌اند تا از زبان شاه بشنوند. در این میان از دست لله محمد چه ساخته است؟

## خشم افراد تشکیلات

فریدون بیگ در پاسخ وزیر اعظم معروض داشت که مجدداً با کسب اجازه از پادشاه که در چادر همایونی به سر می‌برد نزد او برود. و در این مورد به شاه تذکر وهشدار بدهد، ولی سوکوللی مانع از این کار شد وگفت:

- از کجا معلوم که، در مقام وزیر اعظمی بمانیم. بهتر است کسی را که مد نظر دارد به خدمت برگزینند واز کاتب خواست که دیگر چیزی ننویسد.[٤]

سلطان که به استقبال جنازه پرداخته بود، نماز میت گزارد و پس از دادن پاسخ ارکان دولت و لشکریان، یکراست وارد چادرش شد.

٤.تاریخ سلانیکی، صفحهٔ ٦٥و ٦٦

ینی‌چری‌ها با دیدن این احوال فریاد بر آوردند که:

- قانون و رسم دیرین در حق ما اجرا نشد. فرمان پاداش و ترفیعات ما صادر نشد، تکلیف چیست؟

بعد دسته جمعی نزد وزرا رفتند و گفتند:

«چرا چنین کردید. بعداً ضررش را شما خواهید دید و ما نیز گنهکار خواهیم شد. شما در «اورتاقاپی » یا «سرای قاپی» توی مشت ما هستید».

بعد خطاب به شاه که به این اعتراضات بی‌اعتنا مانده بود فریاد زدند:

«ما می‌دانیم که کجا تو را صید کنیم».

**حرکت به استانبول**

در بلگراد، بر خلاف توصیهٔ سوکوللی به سربازان پاداش جلوس پرداخت شد- منتهی کمتر از میزان مقرر و قانونی آن- البته تذکر داده شد که مانده پاداش نیز داده خواهد شد وحرکت کردند وقتی به «لیتروز» که نزدیکی استانبول بود رسیدند، ینی‌چری‌ها با یکدیگر ملاقات کردند و در باره اقدامی که می‌بایست صورت دهند تصمیمات لازم را گرفتند.

**تصمیمات لیتروز**

ینی‌چری‌ها طبق تصمیمی که گرفته بودند قرار گذاشتند در پی ورود به استانبول مقابل «شهزاده جامعی» و «اسکی اودالار» توقف کنند و پیش نروند و مقابل در قصر را سد کنند. سلانیکی مصطفی افندی مورخ که خود جزو سپاهیان بود، توسط رئیس الکتاب خود، فریدون بیگ را در جریان گذاشت. و او نیز به سوکوللی گفت: ولی سوکوللی اهمیتی به موضوع نداد. حقیقت اینکه چون نزدیکهای صبح بود امکان اتخاذ هیچ تدبیری نبود.

**ورود به استانبول واهانت به وزرا**

در پی ورود شاه به شهر، اسکندر پاشا به اتفاق پیاله پاشا کاپتان دریا و شیخ‌الاسلام ابوسعید افندی از او استقبال کردند و بدین ترتیب شاه با جمع اطرافیانش به ادرنه قاپی رسید. ینی‌چری‌ها بی‌آنکه کسی را بین خویش راه دهند تا نزدیکی شهزاده جامعی رفتند و درآنجا توقف کردند و دیگر پیش نرفتند.

هر چند به آنان گفته شد: «حرکت کنید» امّا توجهی نکردند و ساعتی به همین منوال گذشت. شاه سوار بر اسب در انتظار به سر می‌برد. ینی‌چری‌ها بسیار آرام و آهسته به حرکت در آمدند. وقتی مقابل «بایزید حمامی»[۵] رسیدندند، وزیر پرتو پاشا در مقام تعجب به آنان گفت:

«رفقا، کارتان شایسته نیست...»

این حرف به ینی‌چری‌ها که دنبال بهانه بودند گران آمد و یکی از آنان پس از گفتن این جملات که:

«مگر اینان غلام تواند و تو سردارشان که چنین سخن می‌گویی!»

با اسلحه خود دستاری را که بر سر وزیر بود بر زمین انداخت.

در این بین کاپتان پیاله پاشا سر رسید و در صدد مداخله برآمد وگفت:

«رفقا، چکار دارید می‌کنید، زشت نیست؟ آیا این کارتان شایسته است؟».

به او نیز پاسخ دادند:

«تو یک بابای کشتیبانی هستی که فرمانده عزب‌هایی. حق امر و نهی به ما را نداری».

آنگاه او را از اسب به زیر کشیدند واسبش را رم دادند.

با مشاهدهٔ این احوال احمد پاشا و وزیر اعظم در حالی که از جیب خود مشت مشت سکه بیرون آورده و به سوی آنان می‌ریختند گفتند:

«رفقا اجازه عبور بدهید».

و آنگاه ضمن صحبت با چندصدینی چری که دورشان کرده بودند به اتفاق تا نزدیک در قصر رسیدند. مؤذن زاده علی‌آقا که از این وضع سخت دستخوش اضطراب شده بود، با پای پیاده در حالی که دستمالش را به گردن می‌بست گفت:

«رفقا، لطف کنید. چطور راضی شدید که دست به چنین کاری بزنید لطف و محبت کنید...»

به او نیز پاسخ دادند:

«هر چند که تو در جنگها به ما لطف و محبت کرده‌ای، اما اگر بخواهی موجودی

۵. بایزید حمامی روبروی دانشکده ادبیات استانبول قرار دارد.

خزانهٔ پادشاه و محمد پاشا (سوکوللی) را زیاد کنی معامله‌مان نخواهدشد. آن‌وقت شاید تو هم راه نجات نداشته باشی و گرفتاری شوی».

**بسته‌شدن درهای قصر**

ینی‌چری‌ها که وارد قصر شده بودند، در قصر را بستند و وزرا را پشت در گذاشتند. پادشاه قبلاً تا نزدیکی حمام خاصه‌گی (حمام ایاصوفیه) رفته بود و در آنجا انتظار می‌کشید.

ینی‌چری‌ها، وزرا را از اسب به زیر کشیدند و در حالی که آنان را پیشاپیش خود انداخته بودند نزد پادشاه آمدند و طبق قانون، صدور فرمان پاداش را خواستار شدند.

## پذیرفته شدن پاداش و ترفیعات از سوی شاه

سوکوللی با مشاهدهٔ این احوال باز به شاه التماس کرد که:

«شاه صاحب شوکت تا آنها از زبان شریف دستور پرداخت مطالباتشان را نشوند آرام نخواهند شد. عنایت بفرمایید تافتنه بخوابد».

سلطان سلیم گفت:

«اگر در میانشان کسی زبان ترکی می‌داند پیش بیاید تا دستور دهم».

کسی از ترس قدم پیش ننهاد. سلطان سلیم گفت:

«جمله پاداش و ترفیعاتشان داده شود. مورد قبول است».

با بیان این جملات درها باز شد و شاه توانست به هنگام اذان دوم وارد قصر شود. (اواخر جمادی‌الاول واوجاق ۱۵۷٦).[٦]

٦. مطالبی که آوردیم خلاصه نوشته سلانیکی است که خود شاهد ماجرا بوده (صفحه ۷٤- ٦٤) در منابع عثمانی و در رأس آنها تاریخ سلانیکی، ورود سلطان سلیم ثانی به استانبول ۲۵و با ۲۷ جمادی الاخر ۹۷٤ هجری یعنی ۷ یا ۹ اوجاق ۱۵٦۷ میلادی قید شده است. اما آلموسینو که خود شاهد ورود شاه به شهر تاپایان مراسم بود، تاریخ ورود سلیم را ۵ آرالیق ۱۵٦٦ میلادی نوشته است که مصادف است با ۲۲ جمادی الاولی ۹۷٤ هجری. **تاریخ هامر**. جلد ٦، صفحه ۱۸۸. چنین به نظر می‌رسد که نظر سلانیکی در مورد ماه جمادی‌الاخر خطا باشد. اگر ما اشارهٔ هر دو روایت به ماه جمادی الاخر را بپذیریم باید قبول کنیم که مسافرت از بلگراد تا استانبول بیش از دو ماه به طول انجامیده است. در حالی که این مسافت را حداکثر یکماهه می‌توان پیمود که با توجه به نظر الموسینو، این مسافرت ۳۵ روز طول کشیده بود.

**سلطان سلیم ثانی با پیروی از توصیه‌های معلم، لله وندیمش که از نظام امور دولـتی و قوانین آن بی‌اطلاع بودند، در نخستین روز سلطنتش پایه قـدرت و نفـوذ خـود را مـــتزلزل ساخت واین خود راهگشای بی‌انضباطیهای بعدی در ارتش و سرکشهای مکرر شد.**

فصل ۲

# عملیات مدیترانه و مسئله یمن

## اشغال جزیره ساقیز

### موقعیت ساقیز

پس از آنکه عثمانی‌ها موقعیت مناسبی در دریا به دست آوردند، بخش مهمی از جزایر دریای مدیترانه را متصرف شدند. ولی جزیره ساقیز را که ونیز دراختیار داشت با آنکه نزدیک سواحل آناطولی بود اشغال نکردند و تنها به دریافت خراج و عقد یک موافقتنامه تجارتی بسنده کردند و آن راتحت نفوذ خود درآوردند.

جزیره ساقیز به صورت یک جمهوری از سوی مجلسی مرکب از دوازده فرد منتخب اداره می‌شد و همه ساله ده هزار سکه طلا به دولت عثمانی مالیات می‌پرداخت. در اسناد عثمانی از هیئتی که ساقیز را اداره می‌کرد بانام ساقیزبیگ‌لری یاد می‌شد.[1]

جمهوری ساقیز در آن اواخر و در ایامی که مورد بحث است مدت سه چهارسال به

۱. در ربیع‌الاول سال ۹۲۲ ایلچی‌های بغدان، افلاق وساقیز آمدند و آنچه راکه مرسوم و معلوم بود به خزانه آمره رساندند. **منشئات فریدون بیگ**، جلد اول، صفحه ٤٧٧. در مورد سالیانه ده هزار سکه خراج پرداختی سافیز مراجعه کنید به: **دفتر مهمه**، ج ۱ صفحه ۲۳٤ سال ۹۷۲.

طور منظم و کامل خراج را نمی‌پرداخت که این امر نامه‌پراکنیهای بسیاری را موجب شده بود[۲]، از آن گذشته این جمهوری به سبب اعزام نیروی کمکی برای شوالیه‌ها طی محاصره مالت و جاسوسی به نفع دشمن اعتماد دولت عثمانی را نسبت به خود ازدست داده بود.[۳]

هنگامی که سلطان سلیمان عازم آخرین جنگ خود یعنی جنگ سگتوار بود ناوگان تحت فرماندهی پیاله پاشا نیز به دریای مدیترانه درآمد. اشغال بی‌سروصدای ساقیز به خاطر درایت وکاردانی کاپیتان پاشا به او واگذار شده بود.

## اشغال ساقیز و بازداشت بیگ‌ها

پیاله پاشا که بیگلربیک الجزایر و کاپتان دریا بود در پنجم رمضان سال ۹۷۳ هجری قمری/ نیسان ١٥٦٦ میلادی با ناوگانی مرکب از هفتاد فروند کشتی جنگی به مدیترانه درآمد و نخست وارد بندر «چشمه» شد و در آنجا دستور بازداشت بیگ‌های ساقیز راکه به دیدارش شتافته بودند صادر کرد[٤] و پس از اشغال ساقیز برای محافظت از آن، مصطفی‌بیگ

۲. خلاصه فرمان سال ۹۷۳ هجری، **دفتر مهمه صفحه ٤٤٧**: «مدت سه سال است که خراجی که برعهدهٔ خویش واجب دارید تمام و کمال به سدهٔ سعادتم نرسیده است و با نقصان فرستاده‌اید و با تداخل سنه سبب شده‌اید که هرسال تماماً ادا نشود، ضمن توضیح دادن مراد خویش از این عمل امر می‌شود که خراج را تمام و کمال بفرستید».

خراج را تمام و کمال به حسن چاووش که جهت تحصیل آن رفته بود ندادند و مهلت خواستند و چون در رأس مقرر و مهلت نیز از پرداخت خراج خودداری کردند حسن چاووش به «موقلا» رفت و ازطریق والی، حکومت را از کیفیت ماجرا آگاه ساخت. از اینروی به کاپتان پیاله‌پاشا که با ناوگان خویش به بحرابیض درآمده بود دستور تحصیل خراج داده شد. **دفتر مهمه ۵، صفحهٔ ۵۰۹ و ٥٤٣**.

۳. **دفتر مهمه ۵**، صفحه ٥٤٣ و **تحفةالکبار**، صفحه ۸۱.

٤. هنگامی که سلطان سلیمان عازم آخرین جنگ خود بود به پیاله‌پاشا دستور می‌دهد تا به هرنحوی که شده، جزیره ساقیز را که بر سر راه حاجیان مصری بود به تصرف درآورد. زیرا با آنکه ساقیز، یک جمهوری خراجگذار عثمانی است ولی بادشمنان همدست شده و اوضاع و احوال ترکیه رابه اطلاع آنان می‌رساند و به هنگام حرکت ناوگان دشمن را از مسیر آن آگاه می‌سازد.

دربی صدور این فرمان هنگامی که پیاله‌پاشا وارد بندر چشمه شد بیگ‌های ساقیز سفرایی با هدایا به نزد پیاله‌پاشا فرستادند ولی او از پذیرفتن آنان خودداری کرد واظهار داشت چون سردار شاه است باید خود بیگ‌ها شخصاً به دیدارش بیایند و افزود درغیر اینصورت پس از رفتن به استانبول از این بی‌اعتنایی به ←

والی قره شهر را گمارد و پس از آنکه در قلعه سرباز مستقر کرد و مهمات و آذوقه گذاشت، آنجا را ترک گفت.[۵]

بیگ‌های ساقیز پس از بازداشت در کشتی کاپتان پاشا، طبق فرمان صادره نخست به «کفه» فرستاده شدند و از بین کودکان ده تا دوازده ساله آنان، آنهایی را که شایسته بودند انتخاب کردند و برای تربیت به منظور خدمت در اندورن همایون به ابراهیم پاشا سرایی فرستادند[۶].

اعضای دوازده‌گانه هیئت اداره ساقیز که به کفه فرستاده شده بودند مجدداً به ساقیز برگردانده شدند، ولی به سبب محظوراتی طبق دستور صادره در سال ۹۷۶ هجری/۱۵٦۸ میلادی صلاح آن دیده شد که مقیم گالاتا شوند که به آنجا نیز اعزام شدند[۷].

پیاله پاشا پس از اشغال ساقیز در سواحل ایتالیای جنوبی دست به عملیات زد و چند روز قبل از بازگشت سپاه از سگتوار و ورود به استانبول از محل غنائم خزانه ساقیز، پاداش جلوس و ترفیعات افراد کانونهای قاپی قولی را پرداخت کرد. پیاله پاشا به پاس این خدمت

ـــ شاه شکایت خواهد کرد. بیگ‌های ساقیز برای جلوگیری از این شکایت شخصاً به استقبال پیاله‌پاشا کاپتان دریا رفتند. پیاله پاشا که آنان رادر کشتی خود پذیرفته بود خطاب به آنها گفت: «فرمان شریف پادشاه سعادت‌پناه این است که شما جملگی به استانبول بروید و قلعه و توابع ساقیز ازطرف سلطنت ضبط شود». و بدین ترتیب با توقیف بیگ‌های ساقیز، جزیره را اشغال کرد. **تحفةالکبار**، صفحهٔ ۸۱، ۸۲.

۵. فرمان به بیگلربیگ الجزایر که:

به موجب فرمان شریفمام با عنایت حق و با حسن تدارک جزیره ساقیز را به قبضهٔ تصرف درآورده همه «بیگ»هایش را حبس کرده، حاکم قیرشهر- غضنفر- دام عزته را در مقام والی با غلامان ینی چری‌ام در شهر بگمارد و غیر از آن که گفته شد، بیگ‌زاده‌های بسیاری در آن شهر هستند و همچنین بعضی کفره‌ای که به مالتا جهت معاونت فرستاده شده بودند از دو کلیسای موجود در آن شهر، یکی را بدل به مسجد جامع سازد و دیگر مسجد. به محض وصول فرمان از میان بیگ‌زاده‌هایی که ده پانزده ساله هستند (درحکم دیگری ۱۰ الی ۱۲ ساله قید شده است) تعدادی را که لایق حرم شریفم است اعزام دارد... وافراد موجود کسانی را که به مالتا معاونت کرده بود به زنجیر کشد و به کارپاروزنی بگمارد و دفاتر موجود در خزانهٔ آن شهر را جمله مهر کند و به سدهٔ سعادتم بفرستد... **دفتر مهمه ۵**، صفحه ۵۴۳ شوال سال ۹۷۳).

٦. مهمه ۵، صفحه ۵۵۹

۷. کپیه فرمان صادره در مورخ ۲۳ جمادی‌الاخر سال ۹۷٦ هجری، آرالیق ۱۵٦۸ به والی ساقیز. **مهمه ۷** صفحه ۹۵۷. هامر می‌نویسد که بیگ‌های ساقیز با میانجیگری فرستادگان خاص پاپ‌پی پنجم و پادشاه فرانسه آزاد شدند. **هامر**، ترجمهٔ آقابیک جلد ٦ صفحه ۱۹۱.

به وزارت رسید و موذن زاده علی پاشا سرکرده ینی‌چری‌ها بیگلربیگی الجزایر شد و به مقام کاپتان پاشا نیز ارتقاء یافت[۸].

## صلح با اتریش

به مناسبت جلوس پادشاه جدید از هرسو سفیری با هدایا اعزام شده بود که در بین آنان فرستادهٔ ماکسیمیلین امپراتور آلمان نیز دیده می‌شد. این سفیر موفق به تجدید پیمان نامهٔ صلحی شد که براثر جنگ سکتوار نقض شده بود و معاهده‌ای هشت ساله شامل بیست و پنج مـاده بسته شد (رمضان ۹۷۵ هجری/شبات ۱۵٦۸ میلادی). به موجب این معاهده، عثمانی‌ها اراضی متصرف شده‌را همچنان حفظ کردند. طبق مادهٔ اول این پیمان، امپراتور بجز سالانه سه هزار دوکا خراج که از بابت بخشی از مجارستان می‌پرداخت می‌بایست سالانه دوهزار سکهٔ طلا به وزیر اعظم بپردازد و به بعضی ارکان دولت نیز هدایایی بدهد.

# تصرف جزیرهٔ قبرس

## تاریخچهٔ مختصر قبرس

جزیرهٔ قبرس هنگامی که در دست بیزانس بود در سال ٦٤٨ و یا ٦٤٩ میلادی[۹] برای نخستین بار به تصرف مسلمانان درآمد و به خراج بسته شد. بعدها به سبب عدم پرداخت خراج ازطرف هارون الرشید خلیفهٔ عباسی اشغال شد، ولی نیکه خورفوکاس امپراتور بیزانس موفق شد در سال ۷٦۰ آن را بازپس بگیرد.

جزیرهٔ قبرس در اثنای جنگهای صلیبی توسط ریشارد شیردل پادشاه انگلستان ازدست بیزانس خارج و به گی گی‌دولوسینیان داده شد (۱۱۹۲ م) و از این تاریخ به بعد در دست اسلاف او ماند. مدتی تحت نفوذ جنوا و بعد زیرنفوذ ونیز درآمد و در سال ۱٤۸۹ م تماماً تحت اداره ونیز قرار گرفت.

درزمان خاندان لوسینیان*، سلطان نشینی قبرس دارای ناوگان بود و با این ناوگان

۸. به دنبال اشغال ساقیز در ۹۷٤ هجری حکم کاپتانی او صادر شد. آرشیو نخست‌وزیری، دفتر اراضی، شماره ۳٦٦.

۹. در بعضی منابع سال ۲۷ هجری قید شده که مطابق است با ٦٤٨ میلادی.

*- Lusignan

سواحل آناطولی و سوریه را تهدید می‌کرد، حتی به سال ۱۳۶۶ م در زمان پی‌یر سلطان قبرس، اسکندریه مدتی به اشغال این سلطان‌نشین درآمد. اما بعدها به سبب آنکه کشتیهای قبرس دائماً موجب مزاحمت کشتیهای مسلمانان را فراهم می‌آوردند، در سال ۸۲۹ هجری/۱۴۲۶ میلادی ملک‌شرف بایبارس از ممالیک مصر به قبرس حمله برد شاه ژاک را به اسارت درآورد واین سلطان نشین را ناگزیر از پرداخت سالانه هشت هزار دوکا کرد[۱۰].

در اواخر دوران خاندان لوسینیان، جزیرهٔ قبرس به دست ونیز افتاد. ونیز و سویس قبلاً در سواحل آن جزیره پایگاههایی به دست آورده بودند. در اثر تحریکات گوناگون دولت ونیز «کاترین» ونیزی الاصل در سال ۱۴۸۴ م در پی مسافرت شاه ژاک دوم به ونیز با او ازدواج کرد. او پس از مرگ شوهر و فرزندش حکمرانی قبرس را به دست گرفت، اما بعداً ناگزیر از حقوق سلطنت خویش صرفنظر کرد و در نتیجه تمامی جزیره قبرس دراختیار دولت ونیز درآمد که ازطریق مجلس اداره می‌شد(۱۴۸۹ م).

### قبرس تحت ادارهٔ ونیز

همانگونه که گفتیم دولت ونیز پس از آنکه قبرس را دراختیار گرفت به منظور حفظ مناسبات حسنه با ممالیک، پرداخت خراجی را که سلطان نشین قبرس به مصر می‌داد تقبل کرد و بعداً این خراج را به دولت عثمانی که جایگزین حکومت ممالیک شد می‌داد. حتی یاووز سلطان سلیم پس از تصرف مصر و هنگامی که هنوز در قاهره به سر می‌برد «علی آقا» سرکردهٔ «سلاح‌دار»ها را با چهارقایق برای دریافت خراج به جزیره فرستاده بود.[۱۱]

تصرف جزیره رودس توسط عثمانی‌ها که به سال ۱۵۲۱ م رخ داد، دولت ونیز را سخت مضطرب ساخت و با این تصور که نوبت قبرس نیز فراخواهد رسید به ساختن استحکامات در جزیره پرداخت، اما چون دولت عثمانی درگیر صحنه‌های دیگری بود،

۱۰. در نجوم‌الظاهره نام شاه ژاک «بینوبین جک» قید شده است. باز در همین اثر نام لفکوشه، افکاسیه آمده است. در نجوم‌الظاهره، فصل جداگانه‌ای به اشغال قبرس، اسارت شاه، بردنش به قاهره و آزادیش براثر وساطت کنسولهای مستقر در قاهره بشرط پرداخت دویست هزار سکه فدیه نجات- که نصف آن قبلاً پرداخت شد و مانده را پس از آزادی پرداخت کرد- اختصاص داده شده است که اطلاعات مفصلی در آن وجود دارد.

۱۱. روزنامه حیدرچلبی: **منشئات فریدون بیک**، جلد ۱ صفحه ۴۸۹

پیش‌بینی ونیز که از آن در بیم بود به واقعیت نپیوست. از بیگ‌های قبرس خواسته شد تا برای قصر عثمانی و برای استفاده در شکار، از بازهایی که در آن جزیره پرورش می‌یافت ارسال دارند[۱۲].

## عثمانی‌ها و اهمیت قبرس

دولت عثمانی پس از تصرف مصر و سوریه و تصاحب آبادترین بخش افریقای شمالی ضرورت تصرف جزیره «گرید» را- که برسر راه بود و مأمنی برای کشتیهای راهزنان دریایی به شمار می‌رفت- ونیز اشغال جزیره قبرس را-که در نزدیکی سواحل سوریه و آناطولی قرار داشت و برای کشتی‌های تجاری و غیره مزاحمت فراهم می‌کرد- ضروری دید.[۱۳]

جمهوری ونیز که از وقوع پاره‌ای حوادث مشکوک شده بود برای مقابله با هرحادثه احتمالی در اروپا به دنبال یک حامی بود و حقیقت اینکه این جمهوری درپیش بینی خویش اشتباه نکرده بود، زیرا حکومت عثمانی پس از تصرف سگتوار با اتریش یک پیمان هشت ساله بسته بود و با دولت ایران نیز مناسبات دوستانه داشت. از این روی جمهوری ونیز به این نتیجه رسیده بود که با داشتن یک حمایت کننده می‌تواند از توفانی که برپا خواهد شد به سلامت رهایی یابد.

سلطان سلیم ثانی برخلاف نظر وزیر اعظم سوکوللی محمد پاشا که کوچکترین احتمالات را درنظر می‌گرفت، به تشویق لالا مصطفی پاشا که مخالف سوکوللی بود و مردی یهودی به نام «یاسف» و همچنین به فتوای مفتی ابوسعید افندی تصمیم به تصرف قبرس که بخاطر شرابهایش معروف بود، گرفت. با آنکه برای رفع شک جمهوری ونیز معاهده پیشین تجدید شد ولی این جمهوری از راههای مختلفی از ماجرا آگاه شد و باربارد سفیر ونیز در

۱۲. **دفتر مهمه ۳، صفحهٔ ۴۳۹ سال ۹۶۷.**

۱۳. «... بحر روم که با نام دریای سفید، شهرت جهانی دارد و با جزایر بیشمارش مطبوع جهاندیدگان اولوالا بحار است، به سبب آنکه گذرگاه حجاج مسلمین و زائران مصر و یمن و متاع هند و عدن و پناه مراکب بحریه است، سلاطین آل عثمان، یکان یکان وجههٔ همت به انتظام آن گماشتند، ولکن جزیره قبرس هنوز دردست کفار باقی مانده است....» عطایی، ذیل شقایق صفحهٔ ۱۵۹.

استانبول به منظور جلوگیری از وقوع جنگ علیه قبرس به هرچاره‌ای متوسل شد ولی ناموفق ماند.[۱۴]

**فعالیت ونیز**

جمهوری ونیز که دریافت قادر به جلوگیری از اشغال قبرس نخواهد بود به پاپ متوسل شد و با راهنمایی او با دولتهای بزرگ اروپا تماس گرفت، ولی امپراتور ماکسیمیلین که به تازگی باترک‌ها پیمان بسته بود و همچنین به خاطر دادن لقب «دوک بزرگ» به دوک فلورانس از سوی پاپ ازدست او خشمگین و ناراحت بود به درخواست دولت ونیز توجهی نکرد.

شارل نهم پادشاه فرانسه بادرنظرگرفتن موقعیت تجاری و سیاسی که درسایه مناسبات بادولت عثمانی به‌دست آورده بود، نه تنها درخواست پاپ را رد کرد، بلکه از طریق سفیر خویش دولت عثمانی را درجریان تماس کاردینال برادر پاپ باخودش و نیز امپراتور آلمان و امرای آلمانی و اینکه امرای آلمان را قانع به رد درخواست او کرده است قرارداد و مراتب صداقت خود را در روابطش با آن دولت اعلام داشت.[۱۵] توسل به دولت ایران نیز بی‌نتیجه بود زیرا

۱۴. سوکوللی از این وحشت داشت که درصورت اقدام دولت عثمانی به تصرف قبرس دول اروپایی علیه عثمانی‌ها متحد شوند که چنین نیز شد، سرانجام با شکستی که عثمانی‌ها در «لوپانتو» دیدند زیان بزرگی عایدشان شد ولی باز به همت آن وزیر بزرگ غیرتمند خطر برطرف شد. فتوای شیخ الاسلام ابوسعید افندی و تشویق یاسف نامی که دوکِ نکشه (نکسوس) بود محرک شاه در تصرف قبرس شد. فتوای ابوسعید در **تاریخ پچه وی** (جلد ۱ صفحه ۴۸۷) و هامر (جلد ٦ صفحه ۲۴٤) قید شده است.

۱۵. درسال ٦۷۹ هجری قمری برادرپاپ که مقام کاردینالی داشت با پانصد سوار به فرانسه رفت و کوشید پیمان اتفاقی علیه دولت عثمانی عقد کند، ولی شاه فرانسه باآن موافقت نکرد. کاردینال ضمن مراجعه به امپراتور سعی کرد اورا وارد چنین پیمانی سازد ولی امپراتور اعلام کرد به شرط ورود پرنسهای آلمان، وارد پیمان اتفاق «پاپ»، اسپانیا و ونیز خواهد شد. این بار کاردنیال درصدد جلب موافقت پرنسهای آلمان برآمد ولی پادشاه فرانسه نهانی باپرنسها به توافق رسید که درنتیجه کاردینال بدون کسب نتیجه بازگشت. پادشاه فرانسه توسط یک فرستادهٔ سیاسی، نامه‌ای به سلطان سلیم ثانی فرستاد که فرستاده، نامه را به فرانچسکو سفیر فرانسه در دراستانبول تسلیم کرد و نامه از طریق او تقدیم شاه شد. تاریخ این نامه مشخص نیست ولی باتوجه به اینکه پاسخ آن درچهارم ماه صفر سال ۹۸۰ هجری/ حزیران ۱۵۷۲ میلادی داده شده است احتمالاً توسل پاپ به شاه فرانسه باید نزدیک به اواخر سال ۹۷۹ هجری باشد. **دفتر مهمه ۱۹**، صفحه ۱۱٤.

دولت عثمانی باهیئتی که از ایران به ریاست شاهقلی‌خان آمده بود به توافق رسیده، اختلاف فی‌مابین از میان برداشته شده بود.

## متفقین و نیز

درنتیجه فعالیتهایی که ذکر شد بین فیلیپ دوم پادشاه اسپانیا، پاپ، شوالیه‌های مالت و دولت و نیز یک پیمان اتفاق بسته شد. این ماجرا یعنی عقد پیمان اتفاق و شرکت اسپانیا بایکصد ناوجنگی درجنگ از سوی جمهوری دوبروونیک (راغوزه) به اطلاع دولت عثمانی رسید. از این روی آن دولت فرمانی دایر به تقویت مرزهای کیلیس و هرسک واقع در جنوب غربی بسنه به والیان آن دومنطقه صادر کرد، درعین حال حکمی مبنی برافزایش تعداد ناوگان برای کاپتان پاشا نیز فرستاد[۱٦]

طبق قرار، می‌بایست ناوگان متفقین دربندر «سودای» کرید به هم بپیوندند. درماه مائیس سال ۱۵۷۰ میلادی (ذی‌الحجه ۱۹۷۷) ناوگان و نیز به بندر «سودا» آمد، ولی سایرین دیرکرده بودند. درآن میان ـبطوریکه اشاره خواهیم کردـ عثمانی‌ها به قبرس حمله کردند. متفقین سرانجام توانستند دربیست و یکم آگوست همان سال (ربیع الاول سال ۹۷۸ هجری) به یکدیگر بپیوندند.

## عملیات متفقین و ابواب جمعی نیروی دریایی آنان

ابواب جمعی نیروهای متفقین عبارت بود از ۲۰٦ کشتی درانواع مختلف، ۱۳۰۰ قبضه توپ، ۱٦۰ هزار سرباز و ۳٦ هزار خدمه کشتی و پاروزن.

متفقین درسیزده ایلول سال ۱۵۷۰ م از بندر سودا حرکت کردند و با آنکه دربیست و دوم ایلول تانزدیکی جزیره میسیس آمدندولی درآنجا دچار توفان شدند. کشتیهای

۱٦. دستور به امرای دوبروونیک که:

به سدّه سعادتم نامه ارسال شده است که شاه فیلیپ (فیلیپ دوم شاه اسپانیا) به قصد معاونت به ونیز یکصد پاره (فروند) کشتی داده است و آنچه که ونیز و پاپ و دوکا و شاه بچ و سایر فرنگستان اعلام کرده‌اند مفصلاً معلوم خاطر شریفم شد.(مهمه ۱۲،، صفحه ۱۲۳ ذی‌الحجه سال ۹۷۸، صفحه ٤۳۹).

بازجمهوری دوبروونیک این موضوع را که گره گوار بافوت پاپ پی (۱۵۷۲ میلادی) جانشین او شده و نامه‌ای مبنی برحمایت از ونیز به آن دولت نوشته است به عثمانی‌ها خبر داد که پاسخ آن درربیع‌الاول ۹۸۰ هجری /تموز ۱۵۷۲ از سوی دولت داده شده. مهمه ۱٦ صفحه ۱۱۸.

اکتشافی درپی شنیدن خبر تصرف مرکز جزیره یعنی لفکوشه بازگشتند.[۱۷]

باتوجه به اینکه فصل فعالیتهای دریایی گذشته بود و ناوگان نیز براثر توفان خسارت دیده بود متفقین جرأت جنگ نیافتند و پس از گرفتن بیست و پنج اسیر از ده آپالوکی واقع در دماغه «کنایه» رودس به بندر سودا بازگشتند و جنگ را به سال دیگر موکول کردند.

## تصرف قبرس

تصاحب قبرس توسط عثمانی‌ها که مالک شرق دریای مدیترانه بودند با توجه به اینکه نزدیک سواحل طرابلس، شام، اسکندرون، مرسین وایچل بود، کاملاً طبیعی می‌نمود. چرا که همه ساله کشتیهایی که از مصر و سوریه عازم استانبول بودند. مورد حمله دزدان دریایی مالت و ونیز قرار می‌گرفتند. از آن گذشته محموله کشتیهای تجاری که به سبب نامساعد بودن هوا در قبرس پهلومی‌گرفتند مصادره می‌شد.[۱۸] وقتی دولت به این مسئله اعتراض کرد پاسخ داده شد که این گونه حملات از سوی کشتیهای راهزنان دریایی مسینا و مالت صورت می‌گیرد.

درذی الحجه ۹۷۷ هجری /مائیس ۱۵۷۰ میلادی ناوگان عثمانی مرکب از یکصد و هشتاد کشتی جنگی پارویی، ده کرجی باری و ۱۷۰ باراج و قرامرسل نماید نوعی وسیله نقلیه کوچک دریایی است به فرماندهی موذن زاده علی‌پاشا استانبول را به قصد قبرس ترک گفت و برای سرداری عملیات تصرف جزیره، وزیر لالا مصطفی پاشا تعیین شد و وزیر پیاله پاشا، داماد سلیم ثانی باتوجه به تجربه‌اش مامور رهبری عملیات ناوگان شد. پس از ترک تنگه یکصد کشتی دیگر حامل افراد بحرین به ناوگان پیوست. نیروهای تیمارلی سپاهی آناطولی که از طریق زمین اعزام شده بودند با کشتیهایی که برایشان درنظر گرفته شده بود از بندر فنیقه درجزیره پیاده شدند و به مرکز جزیره روی آوردند. (محرم ۹۷۸ هـ/ق تموز ۱۵۷۰ م) باپیوستن افراد کانون قاپی قولی که از ناوگان پیاده شده بودند سردار لالا مصطفی پاشا پس از پنجاه و یک روز محاصره موفق به تصرف لفکوشه شد (هشتم ربیع‌الاخر ۹۷۸ هـ ق/ نهم ایلول ۱۵۷۰ م) همانطوری که درسطور پیشین اشاره کردیم در

۱۷. مهمه ۱۲، صفحهٔ ۹۸، ۱۲٦، ۱۲۸، ۱۳۱ الی ۱۳۳ و ۱۳۹، ۱٤۰

۱۸. دفتر مهمه ۳، صفحهٔ ۱۰۳، ۱٤۳، ۱٤۵ سال ۹٦٦.

این بین با آنکه ناوگان متفقین تا نزدیکی جزیره پیس آمده بود با دریافت خبر تصرف لفکوشه بازگشت.

پس از تصرف لفکوشه کلیه شهرهای مهم قبرس به استثنای ماگوسه (فاماگوسته) تسلیم شد. پیاله پاشا برای جلوگیری ازحملات غافلگیرانه دشمن درآبهای رودس مستقر شده بود. در این بین مستحکم‌ترین شهر قبرس یعنی ماگوسه به محاصره درآمد (اواسط اکیم ۱۵۷۰ م). زیرا به نظر می‌آمد این موضع که از دریا نیز به او کمک می‌رسید سقوط نخواهد کرد، اما ارتباط ماگوسه از طریق دریا نیز با خارج قطع شد و به مناسبت فرارسیدن زمستان، پیاله پاشا چهل کشتی جنگی به فرماندهی احمد پاشا حاکم عرب رودس درآنجا گذاشت و خود بندرماگوسه را ترک کرد و جزیره تنها برای سردار لالا مصطفی پاشا ماند.

**تصرف ماگوسه**

چون قلعه بطور کامل از طریق دریا درتنگنا قرار نگرفته بود لذا از کمکهای و نیز بهره‌مند می‌شد. از این روی از استانبول باشتاب نیرو و ناوگان به فرماندهی موذن زاده علی پاشا کاپتان دریا اعزام شد و ناوگان مهم واصلی نیز به سرداری پرتو پاشا به دریای مدیترانه درآمد.

لالا مصطفی پاشا پس از دریافت این کمک، ماگوسه راسخت در تنگنا قرار داد و سرانجام براگادینو فرماندهٔ قلعه درچهارم آگوست ۱۵۷۱ م طی یک توافق پنج ماده‌ای قلعه را پس از یک سال محاصره تسلیم کرد. از قله ماگوسه هفتصد و شصت قبضه توپ و چهار هزار سرباز جنگی به غنیمت گرفته شد.

بیدرنگ قبرس به ثبت رسید و مصطفی پاشا استاندار آولوینه به بیگلربیگی قبرس تعیین و تعداد مناسبی نیرو و مهمات درآن مستقر شد. قبرس هم ارزایالت (استان) شناخته شد و فرمانداریهای تارسوس، علائیه وایچل به او محلق شد[۱۹] و همزمان با آن از آناطولی و فرمانداریهای قونیه، قرامان، نیکده، قیصریه، کوچ مهاجر به قبرس صورت گرفت.[۲۰] حتی

۱۹. مهمه ۱٦، صفحهٔ ۳٤٦ حکم مورخ ۲۷ جمادی الاخر سال ۹۷۹ هجری.

۲۰. مهمه ۱٦، صفحه ۲٤٦ سال ۹۷۹. مهمه ۹ صفحه ۲٤٦ سال ۹۷۹. ق

۲۱. چون جزیره براثر جنگ تخریب شده و از نظر اقتصادی به وضع اسفناکی درآمده بود مدتی از مالیات معاف شد و به منظور افزودن نفوس ترک جزیره، مهاجرینی از شهرها و شهرستانهای قونیه، قرامان، نیکده، قصیریه، انطالیه، بوزوغ، علائیه و ایچل با سه سال بخشودگی مالیاتی به آنجا کوچ داده شدند و مراتب به ←

درسالهای بعد به منظورآبادانی قبرس، کوچ مهاجر با شرایط آسان تری انجام گرفت.[۲۱]

آنگاه کاپتان‌پاشا به منظور امکان بخشیدن به انتقال سرباز در صورت لزوم از آناطولی به جزیره پس از بجای گذاردن مقداری نیرو جهت پیوستن به سردار پرتو پاشا قبرس را ترک کرد و در حوالی رودس به او ملحق شد.[۲۲]

## نبرد لپانتو (اینه‌بختی)

ناوگان متفقین که به منظور نجات قبرس اعزام شده بود نزدیک جزیره میس بازگشت و به سبب نامساعد بودن فصل و خسارت‌دیدگان ناوگان، جنگ را به سال بعد موکول کرد. در عرض این مدت بر اثر تحریکات ونیز دولت عثمانی ناگزیر از اعزام نیرو به حوالی اشقودره از توابع فرمانداری کیلیس بسنه و دلوینه ویانیه «اپسیر» شد.

### «اتفاق مقدس» علیه عثمانی‌ها

به سبب این حوادث پاپ‌پی پنجم به شدت به فعالیت درآمد و همانطوری که در صفحات پیش گذشت پیشنهاد پیمان اتفاقی که به فرانسه و آلمان و حتی لهستان کرده بود پذیرفته نشد تنها بین پاپ‌نشین، اسپانیا، ونیز و مالت توافقی صورت گرفت که این خود نیز یک سال طول کشید.

وزیر اعظم که فعالیت سخت پاپ را خطرناک می‌دید به منظور متوقف کردن کوششهای او درصدد عقد یک موافقتنامه صلح با ونیز برآمد ولی به درازا کشیدن محاصره ماگوسه مذاکره را عقیم گذاشت.

ـ اطلاع فرمانداریهای مربوطه نیز رسید. از آن گذشته حدود سیصد زن و مرد بومی مسیحی قبرسی که به دولت اهانت کرده بودند، درانطالیه اسکان داده شدند. **مهمه ۷۱ صفحه ۱۵۷**). بعدها از ایالت آناطولی و ادرنه و طرسوس وسیس نیز مهاجر اعزام شد. (**مهمه ۲۳**، ص ۲۷۳ صفر ماه سال ۹۸۲ م) باز درقرن هیجدهم مهاجرینی از عشایر ترکمن در قبرس ساکن شدند.

۲۲. اقای فکرت الاسیا از دانشجویان نگارنده با بهره‌گیری از منابع جدید و قدیمی، تز فارغ‌التحصیلی خود راتحت عنوان «تاریخ قبرس» در سال ۱۹۳۹ میلادی در لفکوشه به چاپ رسانیده بود.*

*-به نظر می‌رسد زیرنویس ارتباط چندانی با متن نداشته باشد.ـ م.

طی این مدت حکومت عثمانی ضمن کسب اطلاعات در مورد وضعیت دشمن، از منابع گوناگون به کاپتان پاشا دستورات لازم را می‌داد.[۲۳]

ضمن مواد سوگندنامهٔ پنج ماده‌ای منعقده در بیست وپنجم مائیس سال ۱۵۷۱ میلادی بین ونیز- اسپانیا ماده‌ای که در برگیرندهٔ لزوم یک مجادله مداوم با ترکها بود وجود داشت که براساس آن، امیرنشینهای کوچکی چون توسکانا، جنوا، ساووآ، مالت، خرّارا و پارمه به این پیمان که «اتفاق مقدس» نام گرفته بود پیوسته بودند.

فرماندهی ناوگان متفقین به دون‌ژوان بیست وسه ساله که برادر فیلیپ دوم پادشاه اسپانیا و پسر شارل‌کن بود محول شد. ناوگان که در مسینا استقراریافته و تکمیل‌شده بود به سوی مدیترانه شرقی به حرکت درآمد، در اروپا با این پیمان دوازده پیمان علیه عثمانی‌ها بسته شد.[۲۴]

## نیروی دریایی عثمانی

همانطوریکه در سطور پیشین گفتیم در اثنای محاصره ماگوسه با درخواست کمک از سوی سردار قبرس وزیر لله‌مصطفی‌پاشا بخشی از نیروی دریایی عثمانی به فرماندهی کاپتان‌پاشا به آن سوی اعزام شد و بخش عمدهٔ آن تحت فرماندهی پرتوپاشا به بحرابیض درآمد. پس از تصرف ماگوسه کاپتان پاشا پس از مستقر کردن بیست کشتی در قبرس در پانزده ذی‌الحجه ۹۷۸ هـ ق (دهم مائیس ۱۵۷۱م) جزیره را ترک گفت و در صفر سال ۶۷۹ هجری حزیران (۱۵۷۱ م) به پرتوپاشا ملحق شد.[۲۵] در این هنگام ناوگانی نیز مرکب از بیست کشتی به فرماندهی حسن پاشا، پسر بارباروس اعزام شد و به آنها پیوست.

۲۳. فرمان ارسالی به کاپتان‌پاشا به مناسبت آگاه شدن دولت عثمانی از اتفاق ونیز-پاپ- اسپانیا در تاریخ نوزدهم شوال ۹۷ هجری/مارت ۱۵۷۱ میلادی. (مهمه ۱۲، صفحهٔ ۹۸).

۲۴. تاریخ هامر (ترجمهٔ اتازک) جلد ٦ صفحهٔ ۲٦٦. هامّر پیمان اتفاق پاپ اورین علیه آیدین اوغلواموربیگ را که درسال ۱۳٤٤ میلادی منعقد شده بود جزو پیمانهای بسته شده علیه عثمانیها دانسته، جمع این پیمانها را سیزده فقره ذکر کرده است که صحیح نیست.

۲۵. دستور ارسالی مورخ نهم محرم ماه سال ۹۷۹ هجری به پرتوپاشا. دفتر مهمه ۱۰، صفحه ۱۰، دستور ارسالی مورخ سوم صفر ۹۷۹ به کاپتان علی پاشا. دفتر مهمه ۱۰ صفحهٔ ۱۹.

با آنکه تعداد کشتیهای ناوگان عثمانی‌ها بین ۲۵۰ تا ۳۰۰ بود، ولی از نظر مرد جنگی و پاروزن کمبود داشت. دریاسالار عثمانی که خبر یافته بود ناوگان ونیزی حوالی جزیره گرید مستقر است به آن سوی رفت ولی ناوگان مزبور را در آنجا نیافت. در این بین هنگامی که پرتوپاشا در آغریبز سرگرم روغن‌مالی کشتیها و تهیه ارزاق بود اولوچ علی‌پاشا بیگلربیگ الجزایر غربی[۲۷] با بیست کشتی به ناوگان ملحق شد.[۲۸]

سپس ناوگان عثمانی حرکت کرد و به بندر «ناوارین» واقع در «موره» رفت و در آنجا به بررسی اوضاع و احوال پرداخت. طی این بررسی اطلاعات لازم در مورد فعالیتهای دشمن از فرمانداریهای سواحل آلبانی واهالی راغوزه کسب می‌شد. پرتوپاشا در دریای آدریاتیک به مانور دست زد و طی آن شهر ونیز را تهدید کرد و آنگاه پس از کوبیدن جزایر قورنو و کفالونیه به خلیج اینه‌بختی (لپانتو) آمد. چون خبری از دشمن نبود بخش اعظم سربازان در ساحل پیاده شده بودند. هنگامی که ناوگان قصد بازگشت داشت قرمهوجا یکی از رؤسای کارگاه کشتی‌سازی که به هیئت ماهیگیران درآمده بود و جاسوسی می‌کرد خبر آورد که متفقین با بیش از سیصد کشتی جنگی پارویی، دوازده فروند کرجی باری و کشتیهای بسیار دیگر، عازم سواحل کفالونیه هستند[۲۹] بیدرنگ یک جلسه مشاورهٔ جنگی به ریاست پرتوپاشا تشکیل شد.

۲۶. در «کتاب چلبی» آمده است که ناوگان استانبول مرکب از دویست و پنجاه فروند کشتی جنگی پارویی و کرجی باری در ذی‌القعده سال ۹۷۸/نیسان ۱۵۷۱ به دریا درآمد. (**تحفة‌الکبار**، صفحه ۹۰). «عالی» مورخ می‌نویسد که در نوروز سال ۹۷۸ هجری که مصادف با روز جمعه بود علی پاشا کاپیتان دریا با سیصد فروند کشتی جنگ و کرجی باری و «کالیته» از بندر استانبول به حرکت درآمد (برگ ۱۹۷ ب)، در تاریخ په‌چه‌وی آمده است که در نخستین جمعه صفرماه ۹۷۹ هجری ناوگانی متشکل از بیش از سیصد فروند کشتی از بندر استانبول به حرکت درآمد که تعداد آن با کشتی سایر بنادر ودیگر قوای بحریه به متجاوز از چهارصد فروند بالغ می‌شد. (جلد ۱ صفحه ٤٩١). هامّر تعداد کشتیهای ناوگانی عثمانی را سیصد فروند متشکل از ۲٤۰ کشتی جنگی پارویی، چهل‌کالیون و بیست چکتیری (نوعی کشتی بادبانی) کوچک قید کرده است (ترجمه اتابک، جلد ٦ صفحه ۲٦۷).

۲۷. در آن ایام الجزیره به دو بخش تقسیم شده بود: الجزایر اصلی و الجزایر غرب یا الجزایر مغرب. بیگلربیگ الجزیره اصلی کاپتان دریاعلی پاشا بود وبیگلربیگی الجزایر غرب اولوچ علی پاشا بود.

۲۸. حکم ارسالی به علی پاشا، **دفتر مهمه** ۱۰-صفحه ۱۲ (اوایل محرم سال ۹۷۹) و همان دفتر صفحه ١٤.

۲۹. **عطایی**، ذیل شقایق، صفحهٔ ۱٦۰.

## تصمیم به نبرد

جنگ در پای قلعهٔ لپانتو مناسب‌تر است یا جنگ در دریای باز و گسترده؟ موضوع مورد مشاوره این جلسهٔ جنگی بود. پرتوپاشا فرماندهٔ قوای زمینی اظهار داشت: به سبب کمبود نیروی جنگی و پاروزن در بندر اینه‌بختی باید نیروها را آرایش دفاعی داد تا در صورت حملهٔ دشمن مبادرت به جنگ دفاعی بشود. اولوچ علی پاشا نیز به سبب کم تجربگی سربازان و کمبود نیرو و بسیاری[۳۰] دلیل معقول دیگر مسئله جنگ دفاعی را پیش کشید و با پرتوپاشا همداستان شد، ولی کاپتان دریاعلی‌پاشا به این طرح شدیداً اعتراض کرد و از دستورات قطعی که در مورد حمله به دشمن دریافت داشته است سخنی به میان آورد، از اینروی تصمیم به جنگ گرفته شد.

پس از این تصمیم اولوچ علی‌پاشا اظهار داشت حال که قصد حمله اتخاذ شده است حداقل این حمله دورتر از ساحل صورت بگیرد اما این پیشنهاد نیز مورد اعتراض قرار گرفت. از اینروی اولوچ علی پاشا که خطر را به آشکارا فراروی می‌دید و به هیجان آمده بود در حالی که موی ریش خود را می‌کند فریاد کشید:

- «کجا هستند خیرالدین پاشا و طورقودچه و دیگر رزم‌آزمایان؟ اگر یک گلوله توپ به کشتی اصابت کند، سبب هزیمت عسکر خواهد شد.

ولی گوش کسی بدهکار نبود.[۳۱]

موذن‌زاده علی پاشا کاپتان دریا با آنکه مرد جسوری بود ولی چون می‌دانست که اگر برخلاف دستورات ارسالی پی در پی و بی چون وچرا مبنی برحمله‌به دشمن عمل کند مورد مواخذه قرار خواهد گرفت، لذا از طرح حمله دفاع کرده بود.

۳۰.علت کمبود جنگاور و پاروزن در ناوگان این بود که به سبب جنگ قبرس دشمن ماگوسه را محاصره کرده بود که ناوگان عجولا نه برای کمک احتمالی به ماگوسه اعزام شد.(تحفةالکبار، صفحه ۹۰) به نوشتهٔ «عالی» تعداد کشتیهای ناوگان عثمانی سیصد فروند بود که با الحاق یکصد کشتی از دریانوردان حرفه‌ای ترک بالغ بر چهارصد فروند شده بود. با نزدیک شدن فصل زمستان فرماندهان این یکصد کشتی ونیز بیگهای آن حوالی از پرتوپاشا اجازه بازگشت خواستند. با بازگشت آنان قسمت اعظمی از نیروهای جنگی و پاروزن ناوگان پراکنده شدند و ناوگان با چنین شرایطی به اینه‌بختی آمد.

۳۱.تحفةالکبار، صفحه ۹۳.

## جنگ دریایی اینه بختی

در خلیج اینه‌بختی جنگ دریایی درگرفت. این موضع در بخش شمالی موره و یونانستان میانه ونیز ساحل جنوبی «قارلی الی» واقع شده بود. راه ورودی خلیج اینه‌بختی از سمت غرب بود واین خلیج تا کورنت که آن اواخر بازشده بود ادامه داشت.

قصبهٔ اینه‌بختی در ساحل شمالی خلیج قرار داشت.

در این جنگ تعداد کشتیهای ناوگان عثمانی که در نبرد شرکت داشت. دویست‌وبیست‌وچهار فروند و تعداد کشتیهای متفقین ۲۷۸ فروند بود.[۳۲] ناوگان ترک با دریافت خبر استقرار کشتیهای دشمن در کفالونیه، خلیج را ترک گفت و در امتداد ساحل شمالی به سوی دشمن به حرکت درآمد. کاپتان‌پاشا که دشمن را در پهنه‌گیهای دریا در حال پیشروی دید به حمله پرداخت و خود نیز به سوی کشتی فرماندهٔ ناوگان حمله برد.

روز یکشنبه هفدهم جمادی‌الاول ۹۷۹ هجری (هفتم اکتبر سال ۱۵۷۱ میلادی) در پهنه‌گیهای باز ساحل پرموزه جنگ آغاز شد. دون‌ژوان سرفرماندهٔ دریایی دشمن از سه‌فانوسی[۳۳] که کشتی مهاجم داشت دانست که کشتی شخصی کاپتان پاشاست و تمامی نیروهای خود را متوجه آن کشتی ساخت. در پی نبردی سخت علی‌پاشا کاپتان دریا و بسیاری از امرا شهید شدند و دو پسر علی‌پاشا به اسارت درآمد. بخشی از سربازان با دیدن این ماجرا به سوی خشکی گریختند. کشتی پرتو پاشا با اصابت گلوله توپ غرق شد و خود او به دریا افتاد. و در حال شنا بود که محمدبیگ پسر حسن‌پاشا با چنگک او را نجات داد و سوار کشتی کرد، یک‌دست لباس خدمه بر او پوشانید و با کشتی محمودبیگ به پرموزه برده شد. این نبرد دریایی که با طلوع خورشید آغاز شده بود تا غروب آفتاب ادامه یافت.

۳۲. هامّر تعداد کشتیهای متفقین را دویست‌ونود فروند مرکب از هفتاد کشتی اسپانیایی، ده‌کشتی متعلق به مالت، سه کشتی ساووایی، دوازده کشتی متعلق به پاپ و یکصدوچهارده کشتی ونیزی و تعداد کشتیهای ناوگان عثمانی را سیصدفروند نوشته است (ترجمه اتابک، جلد ٦ صفحه ۲٦۷ و ۲٦۹). کاتب چلبی می‌نویسد که تعداد کشتیهای عثمانی بههنگام جنگ یکصدوهشت فروند و تعداد کشتیهای دشمن ۲۳۱عدد بوده است. (صفحه ۹۲-۹۳).

۳۳. کشتی کاپتان‌پاشا که از نوع «باشتارده» بود، سه فانوس داشت. کاپتان‌پاشا با این بی‌احتیاطی خود را شناسانده بود. حال آنکه اولوچ‌علی‌پاشا این گرگ دریا مانع از نصب چراغهای کشتی خود شده بود.

یکصدونود کشتی ترک یا غرق شد و یا به دست خصم افتاد. ضایعات طرف‌مقابل از نظر کشتی اندک ولی از لحاظ نیروی انسانی بسیار بود.[۳٤]

## اولوچ علی‌پاشا

در این جنگ، اولوچ علی‌پاشا بیگلربیگی الجزایر فرماندهٔ جناح‌راست ناوگان بود. وی پس از متلاشی‌کردن جناح چپ دشمن در حیطه فرماندهی خویش، کشتی کاپتان شوالیه‌های مالت را تصرف کرد و سر فرمانده‌اش را از تن جدا کرد. هنگام بازگشت با مشاهدهٔ شکست ناوگان،فرماندهی،باتأثر شدید از میدان نبرد عقب نشست. با آنکه نیروی متفقین دنبالش کردند و او را در ناو اوین به محاصره گرفتند ولی موفق به دستگیری‌اش نشدند. در نتیجه اختلافی که بین آنان پیش آمد نخست اسپانیولی‌ها و سپس ونیزی‌ها عقب نشستند و بدین‌ترتیب اولوچ علی‌پاشا از خطر، رهایی یافت.

اولوچ‌علی‌پاشا که به این ترتیب توانسته بود کشتیهای تحت‌فرمان خود را بیدرنگ و بدون ضایعات نجات دهد، این خبر تلخ را به اطلاع شاه که در ادرنه به سر می‌برد رسانید و براثر لیاقتی که طی نبرد ابراز داشته بود مقام کاپتان‌پاشایی به او محول شد[۳۵]. متفقین که در نبرد لپانتو (اینه‌بختی) پیروز شده بودند به جزیره قورفوعقب نشستند. کاپتان‌پاشای جدید از استانبول به اینه‌بختی بازگشت و کشتیهایی را که به آنجا گریخته بودند، همراه خود برداشت و به قصد جلوگیری از تجاوز متفقین به سواحل ترک مدتی در دریا به سر برد

۳٤. جنگ اینه‌بختی شادی بسیاری را در اروپا سبب شد و هیجان آفرید، در بین مردم بسیاری برای تبریک پیروزی ناوگان منظومه‌ها سرودند. در این مورد
Csuida Antonio Quarti, laBattaglia di lepantonei conti Porolari dell,epoco. Milano 1930 1X318S.

۳۵. دستور به بیگلربیگی الجزایر غرب (اولوچ علی‌پاشا):
الحالتُهذه: مزید عنایت پادشاهانه‌ام در حق تو، به منصهٔ ظهور رسید و در روز هشتم جمادی‌الاخر سال ۹۷۹ (۲۸اکیم ۱۵۷۱) مقام کاپتانی‌ام با بیگلربیگی الجزایر به تو تفویض شد. فرموده‌ام که به محض وصول (فرمان) اصلاً و ابداً تأخیر و درنگ رواداری، کس بفرستی و «خاص»هایش را ضبط کنی. دیگر اینکه تو خود شخصاً با کشتیهایی که به معیّت داری آمده با وزیرم پرتو پاشا مُلاقی‌شده پس آنگاه کشتیهای پراکنده را جمع کنی و بین آغریبوز و ساقیز تحت محافظت خویش درآوری (مهمه ۱٦، صفحه ۳۱۹، سال ۹۷۹ جمادی‌الاخر.)

و آنگاه با هشتاد فروند کشتی به استانبول بازگشت و لقب «قلچ» جایگزین لقب «اولوچ» شد[۳۶].

پیروزی اینه‌بختی در اروپا با شادمانی بسیار جشن گرفته شد. کشتیهای به‌غنیمت گرفته شده، فانوسها و بیرق‌های کشتی کاپتان‌پاشا، در کشورهای اروپا و شهرها و شهرکهای ساحلی به‌نمایش گذارده شد[۳۷]. دریاسالار پاپ مارکوآنتونیو با مراسم جشن پیروزی وارد «رم» شد. در ونیز به نشانهٔ پیروزی یک‌بنای یادبود برپا شد[۳۸].

### پس از پیروزی

متفقین که در جنگ دریایی لپانتو، به پیروزی دست یافته بودند پس از رفتن به جزیره قورفو با سیزده کشتی جنگی پارویی که برای یاری آنان آمده بود، مواجه شدند. در مورد ادامه• جلسه مشاوره‌ای تشکیل شد. از سوی ونیز پیشنهاد محاصرهٔ «ایاماوره» طرح شد که مورد پذیرش قرار نگرفت و چون در سایر زمینه‌ها نیز به توافق دست نیافتند تصمیم گرفتند که جدا شوند. دریاسالار دوژوان نخست به مسینا و سپس به ناپل رفت و نیروهای خود را مرخص کرد. مارک آنتونیو کولونا پس از عزیمت به رم طبق دستور پاپ به اسپانیا اعزام شد و سباستین ورنی‌یرو دریاسالار ونیزی زمستان را در قورفو سپری کرد.

## ناوگان جدید عثمانی

### آخرین وضعیت و اقدامات

شکست اینه‌بختی ناوگان بزرگ دولت‌عثمانی را که مالک جزایر و سواحل بسیاری در مدیترانه بود تقریباً نابود کرد. در آن‌سال هرچند که متفقین به سبب خسارت سختی که دیده بودند به تنگه جناق‌قلعه و به سواحل حمله بردند ولی احتمال قوی برای حمله در سال بعد می‌رفت. از اینروی «کاپتان‌دریا»ی جدید یعنی قلچ‌علی‌پاشا سخت در فعالیت بود. فصل زمستان، در هر گوشه‌ای با فعالیت پیگیر در زمینهٔ تجهیز سپری شد.

۳۶. تاریخ عالی، برگ ۱۹۸ ب و تحفةالکبار، صفحه ۹۵، تاریخ هامّر جلد ٦، صفحه ۲۷۳ و تاریخ پەچەوی جلد ۱ صفحه ٤۹۸.

۳۷. تاریخ عالی برگ ۱۹۸ ب

۳۸. تاریخ هامّر. جلد ٦ صفحه ۲۷۲.

تعدادی از اراضی «باغ‌خاصه»شاه به‌منظور ساختن کشتی بیشتر به زمینهای کارخانه کشتی‌سازی مرکز اضافه شد و نیز ساختن کشتی در سینوب، آماسره، قندره، کفکن، میدیه، وارنه، اخیولی، سوزه‌بولی‌بورغاز (از بنادر دریای سیاه) و ازمید، گملیق، بیقه، کلیبولی (از بنادر دریای مرمره) و نیز ادرمید، رودس، انطالیه و علائیه از بنادر مدیترانه و دیگر بنادر آغاز شد به‌طوری که تنها در سینوپ هفده کشتی بزرگ جنگی پارویی ساخته می‌شد[۳۹]. در دیگر بنادر نیز بسته به ظرفیت و موقعیتش کشتیهای جنگی متعددی ساخته می‌شد و همزمان با آن به مناطقی که دارای مرکزیت و ملزم به تهیه لوازم کشتی‌سازی بودند دستورات لازم در مورد تأمین تخته، آهن‌آلات کشتی، قیر، پارو، کرباس، بادبان، طناب و سایر ملزومات صادر شد. از یک‌سوی برای درزگیری و قیراندودکردن کشتیها، استادان قیراندود فراهم شد و از سوی دیگر اقدام به تأمین پاروزن و تفنگ‌انداز شد. کارخانه کشتی‌سازی استانبول روزها تا دیرگاه مشغول کار بود.

### اضطراب قلج‌علی‌پاشا و سخنان سوکوللی

قلج‌علی‌پاشا چون قبلاً یک دریانورد آزاد بود و از تشکیلات دولتی آگاهی نداشت همیشه به وزیراعظم سوکوللی محمدپاشا می‌گفت:

- ساختن کشتی امکان‌پذیر است ولی امکان فراهم‌کردن مثلاً پانصد-ششصد لنگر، طناب کلفت و ریسمان برای دویست سفینه و تهیه بادبان و غیره برای هر کشتی غیرممکن است .

و سوکوللی محمدپاشا که تمامی این فعالیتها را بی‌وقفه تعقیب و اداره می‌کرد روزی در پاسخ گفت:

- حضرت‌پاشا، تو هنوز این دولت علّیه را نشناخته‌ای: باورکن به خدا که این دولت، دولتی است که اگر اراده کند برایش دشوار نیست که لنگرهای جمله ناوگان را از نقره،

۳۹. سلطان سلیم به محض شنیدن خبر شکست از ادرنه به استانبول آمد و مقداری زمین از «باغ خاص» که در جوار کارخانه کشتی‌سازی بود جدا ساخت که مجدداً یک کارگاه کشتی‌سازی با ظرفیت هشت سفینه ساخته شد.

**تاریخ پەچی وی**، جلد ۱ صفحهٔ ۴۹۸ و **تحفةالکبار**، صفحهٔ ۹۵.

ریسمانش را از ابریشم و بادبانش را از اطلس بسازد. اگر هریک از آلات و ادوات و بادبانهای کشتی فراهم نشد تو آن را به شکلی تعریف کردم از من بگیر.

پاشا تا این سخنان را شنید هیجان‌زده بیدرنگ از جای برخاست و دست سوکوللی را بوسید و گفت:

- برایم مسلم شد که ناوگان را شما تکمیل خواهید کرد[۴۰].

و بدین‌ترتیب در سایه کوشش و همت و تشکیلات کامل طی پنج‌ماه‌ونیم همه‌چیز فراهم شد و بیش از دویست فروند کشتی جنگی و باری تجهیز شد و در اول نوروز تحت‌فرمان کاپتان‌پاشا داده شد.[۴۱]

## ملاقات بین سوکوللی و سفیر ونیز درباره شکست اینه بختی

در اثنای تصرف قبرس باربارو سفیر ونیز در کشور اخراج نشد و در استانبول ماند. سفیر برای آنکه نظر دولت عثمانی را پس از نابودی ناوگانش در مورد صلح دریابد در ضمن ملاقاتی که با سوکوللی داشت به ارزیابی نظرات او پرداخت و کوشید تا از خلال گفته‌های او این موضوع را بفهمد. در اثنای گفت و گوها سوکوللی به او گفته بود:

«شما به رای‌العین می‌بینید که پس از جنگ اینه بختی شهامت و جسارت، نقصان

۴۰. **تاریخ پچهوی**، جلد ۱ صفحهٔ ۴۹۸ و **تحفةالکبار** به نقل از آن صفحه ۹۵.

۴۱. یک خاطره:

هنگامی که دبیر دبیرستان بودم این سخنان سوکوللی را در کتب دبیرستان و کتب تاریخ دیده بودم و هنگامی که به شاگردانم آن را درس می‌دادم در دل گفته‌های او را حمل بر مبالغه می‌کردم. بعدها در اثنای تحقیق و بررسی اسناد آرشیو و دفاتر مهمه پس از مشاهدهٔ اسناد بسیار و فرمانهای متعددی که برای تدارک اشیاء و لوازم موردنیاز کشتیهایی که طی یک زمستان می‌بایست ساخته می‌شد به نقاط مختلف فرستاده شده بود باور کردم که گفته‌های سوکوللی مبالغه نبوده است.

۴۲. دستور به حاکم کیلیس (از توابع بسنه):

با عنایت حق جل‌علا در این سال فرخنده فال در کارخانه آمده‌ام دویست‌وپنجاه پارچه کشتی مرتب و مکمل تدارک دیده شد و مستثنای آن در سواحل آناطولی و روملی بموجب فرمان شریف کاپتانهای کشتیهای شخصی و دزدان دریایی سیصدپاره دیگر کشتی بالفعل حاضر و مهیا ساخته‌اند که با کشتیهای ساخته‌شده در کارخانه آمرمام، در غرهٔ صفرالخیر ۹۸۰ یوم‌الخامس در اختیار بیگلربیگی جزایر کاپتان قلج‌علی دام اقباله قرار گرفت و عزیمت کرد. (مهمه ۱۹، صفحه ۸۹، ۲۹ محرم سال ۹۰۸).

نیافته است. بین ضایعات شما و ضایعات ما، فرق بسیار است.، با تصرف سرزمینی به اندازه یک سلطان‌نشین(منظور جزیره قبرس است) بازوی شما را قطع کردیم و شما با نابود کردن ناوگان ما ریش ما را تراشیدید. بازوی بریده قابل ترمیم نیست اما ریش تراشیده با قوت بیشتری رشد می‌کند.[۴۳]».

## ناوگان جدید

سخنان سوکوللی بی‌پایه و اساس نبود. به همان طوری که بیش از این گذشت در اثنای زمستان یک ناوگان جدید و کامل تجهیز شد و به همراه دویست و پنجاه فروند کشتی در اوایل حریزان سال ۱۵۷۲ م(سفر ۹۸۰هـ ق) به فرماندهی قلیچ علی‌پاشا از استانبول به سوی مدیترانه حرکت کرد.

ناوگان استانبول در ماتابان* بورنی با کشتیهای ونیز درگیر شد و با شلیک توپ به زد و خوردهایی پرداخت ولی نتیجه‌ای نگرفت. نکته مهم تلاش عثمانی‌ها برای بوجود آوردن یک ناوگان مجهز در طول زمستان بود که با موفقیت صورت انجام پذیرفته بود. متفقین که اطمینان صددرصد داشتند که دولت عثمانی تا بهار آن‌سال قادر به داشتن ناوگانی نخواهند بود لذا در صدد بودند تا با استفاده از این امر جنگ را دنبال کنند. در حالی که کار برخلاف انتظارشان بود ونیزی‌ها با دیدن ناوگان عثمانی که تا نزدیکی «ناوارین» آمده بود شگفت‌زده شدند، بیدرنگ عقب نشستند و به همراه متفقین خود بازگشتند ولی جرئت حمله به عثمانیها که به پای قلعه موردن آمده بودند نیافتند. یکی‌دوبار آتش توپ مبادله شد ولی جنگ درنگرفت و ناوگان متفقین به سوی جزیره چوکه واقع در جنوب موره عقب نشست. قلچ‌علی‌پاشا نیز به جزیره «آغری‌بر» آمد، کشتیهای کندرو را در آنجا مستقر شد و خود با کشتیهای سریع‌السیر بین جزیره‌ها به‌حرکت درآمد و تا پایان فصل مساعد در دریا ماند و در پاییز با پایان‌گرفتن فصل مساعد بازگشت.[۴۴]

۴۳. **تاریخ هامر** ترجمه اتابک، جلد ٦ صفحه ۲۷٤.

*. دماغه ماه تابان.

٤٤. **دفتر مهمه** ۱۹، صفحهٔ ۳٦۸. از دستور مورخ ۲۱ربیع‌الاول سال ۹۸۰ ارسالی در پاسخ نامه کاپتان پاشا و **تحفةالکبار** صفحه ۹٦ و **تاریخ پەچی وی** جلد ۱ صفحهٔ ٤۹۸.

جمهوری ونیز که در برابر این وضع به متفقینش اطمینان‌خاطر نداشت متمایل به صلح شد.[۴۵]

## صلح باونیز

جمهوری ونیز که دریافته بود نتیجهٔ جنگ به سود او نخواهد بود دست امید شست و از متفقینش جدا شد و به صلح روی آورد[۴۶]. با میانجیگری سفیر فرانسه و از طریق سفیر باربارو و فرستادهٔ فوق‌العاده ونیز یعنی «موچه‌نیگو» درتاریخ چهاردهم ذی‌القعده سال ۹۸۰ هجری/نیسان ۱۵۷۳ میلادی معاهده‌ای به امضا رسید[۴۷].

۴۵. در پی شکست اینه‌بختی، اشراف رومی‌های سلونیک (سلانیک) و یونان در کلیسای سلونیک گرد آمدند و با نوشتن نامه‌هایی به پادشاه لهستان و تزار روس در صدد تحریک آن‌دو علیه عثمانی‌ها برآمدند. ولی نامه‌ها قبل از ورود به لهستان در افلاق به‌دست عثمانی‌ها افتاد (مهمه ۹ صفحه ۲۱٦) تماسهایی نیز بین رومی‌های یانیه و قارلی‌الی با ونیز صورت گرفته بود (مهمه ۹، صفحه ۲۲۸).

٤٦. به محض رسیدن به دو بردو نیک فرمان مورخ ۲۰ شوال ۹۸۰ به فرمانداران و قاضی‌های مسیر اطلاع داده شد که سفیر ونیز مستقر در استانبول از سوی دولت متبوع خود درخواست صلح کرده است و دستور داده شد که چون او و پسرش به ونیز اعزام می‌شوند ممانعت به‌عمل نیاورند و درمورد تامین آذوقهٔ راه با آنان یاری کنند. مهمه ۲۱، صفحه ۱۳۵.

٤٧. رونوشت عهدنامهٔ مورخ ١٤ ذی‌القعده ۹۸۰ هجری که پس از صلح با ونیز بسته شد، در صفحه بیست و یک مهمه‌های آرشیو نخست‌وزیری (صفحه ١٦٥) موجود است. بعضی از قسمتهای عهدنامه به‌شرح زیر است:

«یوم‌الاربعه فی‌چاردهم ذی‌القعده، سنهٔ ۹۸۰، قسطنطنیه. رونوشت عهدنامهٔ همایون ارسال به بیگهای ونیز با عنایت حضرت حق، من که سلطان سلیم‌خان بن سلیمان خان هستم، مارکو تنونوباربارد‌م (مارک آنتونیو باربارد) نام که در درگاه سعادت دستگاهم به‌خدمت مشغول است، در مورد این سفر افراد معتبرش از جانب بیگهای ونیز درخصوص صلح و صلاح اعلام و اشارت کردند و در این مکتوبی را که به خط و مهر خود او بود به آستانه سعادت آشیانم آورد و استدعای عنایت کرد... و حائز قبول افتاد. یکی از شرایط مقید در مکتوبش این است که بیگهای ونیز سیصدهزارفلوری را که به مرحوم پدرم سلطان سلیمان خان‌طاب‌ثراه پرداخت می‌کردند به‌همان اسلوب مقید درعهدنامه سابق پرداخت کنند و مضاف بر آن قلعه سبوت نام را با توپهایی که گرفته شده است بدهند. از رعایای داخل حصار، قومی که مایلند بمانند و آنانکه مایل نیستند با اسباب و اموال و اولاد و انساب خویش به هرکجا که مرادشان است بروند و کسی را مانع از عزیمت نشوند و از بابت جزیره زاکلیسا(زانته) که قبلاً پانصد فلوری داده می‌شد، حالیا هزار فلوری افزوده شده است که چون سابق به سُدّهٔ سعادت مآبمان ارسال خواهند کرد. ماده‌های مقید در عهدنامهٔ همایون منعقده درزمان مرحوم پدرم طاب‌ثراه را کماکان مکرر ساختم. خان‌های ونیز از بابت جزیرهٔ قبرس منبعد هشتهزار سکه طلا

←

به‌موجب عهدنامه‌ای که در هفت‌ماده منعقد شد، دولت ونیز تسلط دولت عثمانی بر قبرس را پذیرفت وجز آن تعهد کرد که سالانه سیصدهزار فلورین خراج را که در زمان سلطان سلیمان پرداخت می‌کرد همچنان بپردازد[۴۸]. ضمناً جمهوری ونیز از آن پس سالیانه هشت‌هزار فلورین خراج را که از بابت جزیرهٔ قبرس به عثمانی می‌پرداخت - به‌سبب تصرف جزیره توسط عثمانی‌ها- نخواهد نپردازد.

مقرر شده بود که سالانه پانصد فلورین که ونیز از بابت جزیرهٔ زاکلیسا (زانته) به دولت عثمانی می‌داد به سه‌برابر یعنی یکهزار پانصد فلورین افزایش یابد. همچنین کلیه کشتیهای بخاری که توسط طرفین از یکدیگر مصادره شده‌بود مبادله می‌شد و یا خسارت آن پرداخت می‌گردید.

باز به‌موجب این معاهده نامه به‌جز قبرس، قلعهٔ سبوت یا اسپوتو واقع در ساحل آلبانی با توپهای مستقر در آن به دولت عثمانی واگذار می‌شد. ضمناً معدن کامنگراد واقع درحوالی «کیلیس» بسنه و نیز دو قلعه دراختیار عثمانیها قرار گرفت. تکرار مواد عهدنامهٔ منعقده در زمان سلطان سلیمان قانونی، درعهدنامهٔ جدید نیز مورد توافق طرفین قرارگرفت[۴۹]. هامّر پس از بیان این موارد می‌افزاید «اگر به شرایط مندرج در این پیمان‌نامه نیک بنگریم می‌توان گفت که عثمانیها در حقیقت جنگ اینه‌بختی را برده‌اند»[۵۰].

ولی واقعیت اینکه هرچند دولت عثمانی علیرغم شکست نیروی دریایی‌اش معاهدهٔ

ـــخراج را که قبلاً به سدهٔ سعادتم پرداخت می‌کردند دیگر نخواهند داد و اراضی موجود در آلبانی و ولایت بسنه حالیا بعضی درید تصرف اینجانب و بعضی در دست خان‌های ونیز است. حصارهای شهرهای موجود در تصرف دوطرف تخریب نخواهد شد و به همان وجه که ضبط شده بود منبعد نیز به همان وضع خواهد ماند.... (درادامه مواد مربوطه به اعادهٔ کشتیهای بخاری طرفین و پرداخت خسارت کشتیهای صدمه دیده آورده شده است).

Tommoso Bertele, Il Palazzo degli Am- basicatorip di Venezia Constantinopoli.
.(Bologna 1932, 3. 140

۴۸. هامّر عنوان می‌کند که این سه‌هزار فلورین بابت هزینهٔ جنگ قبرس از ونیز گرفته شده است، حال آنکه باتوجه به متن زیرنویس قبلی این مبلغ همه‌ساله زمان سلطان سلیمان پرداخت می‌شد و نظرهامر مقرون به صحت نیست.

۵۰. تاریخ هامّر، ترجمهٔ اتابک، جلد ٦ صفحه ۲۷۵.

خوبی به نفع خویش منعقد ساخت ولی از دست‌دادن دریانوردان ارزشمند طی جنگ اینه‌بختی[۵۱] بعدها نقش مؤثر خود را در از دست‌رفتن سطوت پیشین دریانوردی نشان داد و عامل مؤثری دراین امر شد[۵۲].

## مسئله یمن

### اوضاع یمن

در جلد دوم کتاب نوشتیم که چگونه خادم‌سلیمان‌پاشا پس از بازگشت از هند بر یمن مسلط شد و چگونه عدن و یمن را از دست شرف‌الدین اوغلی‌توپال مطهر (مطهر لنگ پسر شرف‌الدین.ـم.) از امری زیدیه خارج ساخت و برای تصرف آن دو شهر چگونه سرداری لشکر را به سنان‌پاشا بیگلربیگی مصر محول کرد و چسان ادارهٔ امور مصر را به «اوزدمیراوغلی عثمان پاشا» سپرد. اینک در این بخش آخرین وضعیت یمن را بررسی می‌کنیم.

درمنطقهٔ «زبید» یمن واقع در ساحل دریایی سرخ‌گوله در دست عثمانیها بود، در حالی که حکام وینی‌چری‌ها برای به‌دست‌گرفتن ادارهٔ امور همواره باهم در کشمکش بودند خاندان زیدیه که درمنطقه کوهستانی یمن بودند، میدان را مساعد دیدند و برای تصرف یمن پای پیش نهادند. موسس سلسلهٔ زیدیه شمس‌الدین بن احمد از اولاد زیدبن زین‌العابدین(ع) نوه حضرت علی(ع) بود.

همانطوری که در جلد دوم دیدیم پس از تصرف یمن توسط عثمانیها به‌سال ۹۷۳ هـ ق / ۱۵۵٦ میلادی مصطفی پاشازاده رضوان پاشا، بیگلربیگی آنجا شد. روابط رضوان‌پاشا و محمود پاشا بیگلربیگی سابق، تیره بود زیرا رضوان پاشا از بیگلربیگی سلف خود به حکومت شکایت برده بود. محمود پاشا پس از بازگشت به استانبول با پرداخت مبلغ معتنابهی بیگلربیگی مصر را از آن خود می‌سازد و با طرح این مسئله که یمن سرزمین

۵۱. کلیه اسناد ونیزی و خارجی مربوط به تصرف قبرس و جنگ دریایی اینه‌بختی و جریان حوادث را می‌توانید در

Guido A. Quarti 'Lagerra Contro iltarko a Cipro e a Leranto MDLXX-MDLXXI Storia Dpcumeniata. Venezia, 1935, 755s. بخوانید.

۵۲. تاریخ هامر، ترجمهٔ اتابک، جلد ٦، صفحه ۲۷٦.

وسیعی است و باید از طریق دوبیگلربیگی اداره شود تـقسیم شدن یـمن را بـه دو مـنطقه موجب می‌شود.

### شورش امام مطهر

بدین‌ترتیب قسمت کوهستانی یمن یعنی صنعا و تآز به مراد پـاشا و زبـید و جیـده بـه روس حسن پاشا محول شد و از این نمد کلاهی نصیب رضوان پاشا نشد.

در آن بین توپال مطهر که موقعیت را مناسب یـافته و قـدرتمند شده بـود مـرادپاشا را مغلوب ساخت و کشت و صنعا و تآز و عدن و موحه را تصرف کرد و پس از آن به سوی زبـید روی آورد. امّا براثر دفاع سخت حسن پاشا کاری از پیش نبرد.

به‌محض آگاهی حکومت از این ماجرا لالا مصطفی پاشا بیگلربیگی شام با حفـظ مـقام وزارت به سرداری یمن منصوب شد و یمن که به دو بیگلربیگی صنعا و یمن تقسیم شده بود باز یکی شد و ادارهٔ امور آن به اوزدمیراوغلی عثمان بیگلربیگ پـیشین حبـشه‌واگـذار شد. (ذی‌الحجه ۱۹۷۵ هـ . ق حـزیران ۱۵٦۸م). و دستور داده شد تـا تـصرف عـدن از سوی عثمان پاشا محافظت زبید همچنان دراختیار روس حسن‌پاشا قرار گیرد[۵۳].

با آنکه دستور داده شده بود که درصورت لزوم لالا مـصطفی پـاشا پـول و غـیره را از مصر تامین کند ولی به سبب وجود اختلاف بین مصطفی پاشا و سنان‌پاشا بـیگلربیگی مـصر کمک مورد درخواستش اجابت نشد و از یکدیگر شکایت آغـاز کـردند و بـدین‌سان نه‌مـاه سپری شد و درنتیجه لالا مصطفی پاشا معزول شد و سنان‌پاشا که از سوی سوکوللی حمایت می‌شد به سرداری یمن تعیین شد.

### اقدامات سنان‌پاشا

اوزدمیر اوغلی عثمان پاشا که به بیگلربیگی یمن تعیین شده بود پیش از سردار سنـان پاشا به یمن رفت با مطهر به جنگ پرداخت و تآز را پس‌گرفت، دراین بـین سردار جـدید از راه کلّه به یمن آمد. کشتی‌سازی سوئز تحت فرماندهی قـورداوغلی خضـر رئـیس کـاپتان سوئز به فعالیت پرداخت.

۵۳. مهمهٔ ۷، صفحه ٤٦١.

سنان‌پاشا پس از آنکه به یمن آمد، چون‌داماد لالا مصطفی پاشا بود اوزدامیراوغلی عثمان پاشا را برکنار ساخت و روس حسن‌پاشا را به‌جای او منصوب کرد، عثمان پاشا از بیم‌جان گریخت و با شتاب به استانبول آمد.

شهر عدن به‌دست قورداوغلی خضررئیس، فرماندهٔ ناوگان سوئز به تصرف درآمد (۹۹۷ هـ .ق/ ۱۵۶۹م)، پس از آن سنان‌پاشا که با عزمی آهنین به فعالیت درآمده بود صنعا و کیلیکیا و سایر مناطق تحت تسلط مطهر را به تصرف درآورد که درنتیجه وی ناگزیر از اطاعت شد[۵۴]. سنان‌پاشا که کار یمن را یکسره کرده بود اقدامات اصلاحی لازم را انجام داد و پس از محول‌کردن بیگلربیگی آنجا به بهرام‌پاشا در سال ۹۷۹ هـ .ق/۱۵۷۱م از راه مکه به مصر رفت و از آنجا عازم استانبول شد و به مقام هفتمین وزیر دیوان منصوب شد.

بدین‌سان یمن تحت اداره عثمانی‌ها درآمد و تسلط عثمانی تا اواخر قرن شانزدهم (۱۵۱۹میلادی) در آن خطه ادامه داشت، دراین تاریخ القاسم المنصوربالله از امامان زیدیه بی‌سروصدا درعین مماشات با عثمانیها با گردآوردن کلیه قبایل به گردخویش موفق شد ضمن داشتن مناسبات خوب با والیان یمن حکومتی تشکیل دهد.

## تصرف قطعی تونس

### آخرین اوضاع تونس

در جلد دوم کتاب ضمن بحث در اقدامات بارباروس گفتیم که چگونه تونس توسط او به‌تصرف درآمد ولی بعداً مُولای حسن‌سلطان تونس موفق شد به یاری شارل‌کن آن‌را بازپس بگیرد و با حمایت اسپانیا حکومت کند. و باز شرح دادیم که این شخص در سال ۹۷۴ هـ ق /۱۵٤۰ میلادی از طرف پسرش از سلطنت خلع‌شد و طورقود رئیس درگیر پس‌گرفتن تونس شد.

۵٤. دستور وزیر سنان‌پاشا:
مکتوب فرستادی که «هال‌کولواد» و تونس به عنایت الله تعالی فتح و تسخیر شد و هال کولواد هدم شد و اکثر کفار داخل آن اسیر قیدوبند شدند. سعی مشکور و بذل مقدور کردی... رویت سفید باد.. (مهمهٔ ۳٦، صفحه ۲۸۷، پانزده رجب ۹۸۲) دستوری نیز با همین محتوا برای قلج‌علی پاشا کاپتان دریا ارسال شده بود (صفحه ۲۸۸).

در اثنای محاصره قبرس اولوچ علی‌پاشا بیگلربیگی الجزایر غرب به تونس روی آورد و با آنکه آن را متصرف شد[۵۵] ولی هال‌کولوا د یا گالبند(گولتا)[۵٦] که کلید حفظ تونس بود در دست اسپانیولیها باقی ماند.

پس از صلح «ون‌ادیک» دریا سالار دون ژوان که در جنگ لپانتو سرفرمانده نیروهای متفقین بود به‌منظور بازپس‌گرفتن تونس با نود کشتی وارد سواحل افریقا شد. حمید پسر مولای حسن ـ به دستور او چشمان پدرش را از کاسه درآوردند ـ با آگاهی از این ماجرا به اسپانیا گریخت. و حیدرپاشا بیگلربیگی تونس نیز که قادر به مقاومت نشده بود به «کایروان» عقب نشست.

دون‌ژوان حکمرانی تونس را به «حمید» نداد و او را به اتفاق فرزندانش به ناپل فرستاد و برادر حمید، مولای محمد را به حکومت برگزید و برای محافظت از تونس هشت هزار سرباز اسپانیولی در آن‌شهر مستقر کرد[۵۷]. (جمادی‌الاخر سال ۱۹۸۰ هـ . ق/اکتیم ۱۵۷۲م).

## تصرف تونس

به محظ اطلاع حکومت عثمانی از تصرف تونس‌سردار سابق یمن‌سنان پاشا که با مقام وزارت مقیم استانبول بود مأمور بازپس گرفتن تونس شد که به اتفاق کاپتان دریا قلج‌علی‌پاشا عازم تونس شد (۹۸۲ هـ .ق/ ۱۵۷٤ م). تعداد کشتیهای ناوگان علی‌پاشا قریب به سیصد بود که طی روز با یک نیروی چهل‌هزار نفری تونس فتح شد ولی قلعهٔ متین

۵۵. ضمن فرمان مورخ ۲۰ صفر سال ۹۷٦ هـ .ق۱۵٦۸م وزیر لالا مصطفی‌پاشا با حفظ مقام وزارت به سرداری یمن نیز تعیین شد و چون با گذشت مدت نه‌ماه از عزیمت به محل ماموریت خویش خودداری کرد معزول شد و مقام سرداری و وزارتش به سنان‌پاشا بیگلربیگی مصر تفویض شد و به او دستور داده شد تا نامه‌های سفید طغرادار را (نامه بدون نوشته‌ای که طغرای شاه بر آن بود و وی می‌توانست احکام لازم را در آن بنویسد.ـم.) به سنان پاشا تسلیم کرده خود به شام بازگردد. **مهمهٔ ۷ صفحه ٦۹۳**.

۵٦. توپال مطهر که بیش از نودسال داشت در رجب سال ۹۸۰ هـ ق/ ۱۵۷۲ میلادی درگذشت. **تاریخ عالی**، جلد آخر، برگ ۸۹.

۵۷. مولای حمید یا احمد نیز پس از آنکه به چشمان پدر میل کشید و اداره امور را به‌دست گرفت به عیاشی و بیعاری پرداخت. مردم که از دست مولای حمید که بیست و پنج‌سال حکومت کرد به تنگ‌آمده بودند او را از سلطنت خلع‌وشهر را به اولوچ علی پاشا بیگلربیگی الجزایر غرب تسلیم کردند. (۹۷۷ هـ . ق/ ۱۵٦۹م).

و مستحکم «هال‌کولواد» به شدت مقاومت کرد. لیکن بیش از یک‌ماه قادر به مقاومت نشد و سرانجام با دویست توپی که در آن مستقر بود در آن سقوط کرد و مولای محمد سلطان تونس به اسارت درآمد (آگوستوس ۱۵۷۵م). وعلی‌پاشابه‌منظور احتراز از تصرف دوباره هال کولواد به‌دست اسپانیایی‌ها قلعه را با خاک یکسان کرد. قلعه تونس مرمت شد و بیگلربیگی تونس به رمضان پاشا تفویض گردید. ناوگان پس از تصرف دو قلعهٔ کوچک دیگر که دراختیار اسپانیایی‌ها بود بازگشت.

فصل ۳

# اقدام به گشودن کانال در سوئز دُن، مرمره و دریای سیاه، کانال سوئز

**اقدامات پرتغالی‌ها، در دریای هند**

نیروی دریایی عثمانی علیرغم فعالیتهایش در مدیترانه و پیروزی بر دشمنان قدرتمندش در آن عرصه، در دریاهای هند وعدن وعمان در مقابله با پرتغالیها قادر به کسب موفقیت نشد. کشتی سازی سوئز ظرفیت لازم برای افزایش تعداد کشتی‌های تولیدی ونیز تامین وتدارک لوازم کشتی را نداشت.

نقش بسیار فعالانه پرتغالیها در دریای هند سبب هراس دولتهای مسلمان آن منطقه شده بود، به طوری که برخی از این دولتها ضمن توسل به دولت عثمانی درخواست حمایت و یاری کرده بودند. حتی پیش از عثمانی‌ها نظیر چنین توسلی به ممالیک مصر شده بود.

با تسلط دولت عثمانی به مصر و حجاز، کار کشتی سازی ممالیک مستقر در سوئز توسعه داده شد و رشتهٔ امور حراست از کشورهای مسلمان آسیای جنوبی به دست این دولت افتاد. در این رهگذر خادم سلیمان پاشا به دعوت دولت هندوستان به آن کشور عزیمت کرد ولی بدون کسب موفقیت بازگشت.

در آن اواخر با توجه به افزایش قدرت و موقعیت پرتغال که کلیهٔ دریای هند و جزیره

سوماترا و حوالی آن را تهدید می‌کرد سلطان علاءالدین که جزیرهٔ سوماترا، شبه جزیرهٔ مالاگاوپاره‌ای جزایر دیگر را تحت تسلط داشت در سال ۹۷۵ هـ ق/ ۱۵٦۷ م از ترس پرتغالی‌ها شخصی به نام حسین را در مقام ایلچی به استانبول اعزام داشت و درخواست نیرو، توپ و لوازم جنگی کرد[1]. از آن گذشته تجاری که از هند می‌آمدند مدام مورد حمله پرتغالی‌ها قرار می‌گرفتند. در چنین شرایطی دولت عثمانی از سویی می‌خواست ناوگان به دریای هند اعزام دارد و از سوی دیگر مایل به توافق و تفاهم با پرتغالی‌ها بود.[2]

توسل سلطان علاءالدین حکمران سوماترا و مالاگا که در اسناد عثمانی به آجی یا آچه معروف است مورد توجه قرار گرفت و مقرر شد تاقورداوغلی خضربیگ کاپتان سوئز با پانزده فروند کشتی، نیروی نظامی و وسایل جنگی به هند شرقی اعزام شود[3]. لکن در آن بین مسئله یمن و پیروزیهای گستردهٔ امام مطهر که منجر به ازدست رفتن بسیاری از نقاط تحت تسلط عثمانی شده بود ناوگان مزبور و لوازم و وسایل مورد بحث به این منطقه اختصاص داده شد و برنامه کمک به آچه به بعداز حل مسئله یمن موکول شد[4].

### اقدام به حفر کانال سوئز

به منظور حفاظت حجاج و تجاری که از سوی هند به سرزمینهای عثمانی در رفت و آمد بودند از تعرض و تجاوز پرتغالی‌ها و نیز حفاظت ایالت‌های یمن، حجاز و حبشه نیاز به یک ناوگان نیرومند بود و در راه تحقق این مسئله می‌بایست شرایطی فراهم می‌شد که

۱. دفتر مهمهٔ ۷ صفحهٔ ۹۰- ۸٦ و ۱۷۷، ۱۸۲ و ۲۵۵.
۲. دفتر مهمهٔ ٦ ، صفحه ۱۲۲ و ۱۲۳ سال ۹۲۷ و همان دفتر صفحه ۵۱۷.
خلاصه نامه همایونی ارسالی به سباستین پادشاه پرتغال به شرح زیر است:
نوکرمان نامه‌ای را که قائم مقامتان درقلعه «دیو» فرستاده بود آورد. گویا برآنید که با محافظینمان در عراق عرب و سایر مرزها در صلح و صفا به سر برید. ولی خبر می‌رسد که به حاجیان و تجاری که از آن حدودمی‌آیند حمله می‌شود. اگرقصدصلح دارید به‌محض وصول نامهٔ همایونی‌مان دست از تعرض به حجاج و تجار بردارید. به همراه نامه، نمایندهٔ مورد اعتمادمان را می‌فرستیم تا تصمیمات لازم در مورد امنیت آن حوالی اتخاذ شود. مهمهٔ ٦، صفحه ۱٦٦.
۳. دفتر مهمه ۷، صفحه ۸٦ الی ۹۰ و همان دفتر صفحه ۱۷۷ و ۱۸۲.
٤. دفترمهمه ۷، صفحهٔ ۲۵۵.

ناوگان دریای مدیترانه بتواند مستقیماً به دریای هند و دریای سرخ بگذرد و وارد عملیات بشود و تحقق این خواسته وجود یک کانال بین دریای مدیترانه و دریای سرخ را ایجاد می‌کرد. به همین دلیل عثمانی‌ها درصدد حفر کانالی برآمدند.

طی فرمان[5] مورخ ۱۲ رجب ۹۷۵ هـ.ق/ آرالیق ۱۵۶۸ م به بیگلربیگی مصر دستور داده شد که چون با تسلط پرتغالی‌ها به هندوستان حجاج مسلمانی که از آن حوالی قصد عزیمت به حج و رفتن مکه رادارند مورد تجاوز و راهزنی پرتغالی‌هاقرار می‌گیرند، به منظور خارج ساختن هند ازدست پرتغالی‌ها ضروری است که از سوئز کانالی به بحر ابیض گشوده شود تا ناوگان بتواند به بحر احمر بگذرد. بنابر این شایسته است که سریعاً معماران و مهندسانی اعزام شود تا ضمن متراژ بین بحر ابیض و سوئز امکان گشودن کانالی بین آن دو را بررسی کنند و ضمناً اعلام کنند که طول کانال چقدر خواهد شد و چند کشتی می‌تواند از آن بگذرد.

علت عقیم ماندن این پروژهٔ عظیم که دگرگونی بزرگی را در اقتصاد جهان به وجود می‌آورد معلوم نیست. درهمان تاریخ سوکوللی در تلاش بود تا دن و ولگا را با کانالی مهم

۵. فرمان به بیگلربیگی مصر (خلاصه فرمان):
تفاخر و تفاضل سلطنت نامدار و حواکم عالی به سبب خادمی حرّمین شریف است که الحمدلله تعالی این سعادت نصیب من شده است و اقصی مرادم حسن احوال و نظم و انتظام امور آن حوالی است. اما پرتغال لعین با تعدی به هندوستان متولی آن دیار شده است و موجب انسداد راه مسلمانانی که از آن سوی قصد رفتن حرمین شریفه را دارند. غیر از آن روا نیست که اهل اسلام تحت حکومت کفار خاکسار باشد... به منظور استخلاص هندوستان از دست کفار و ضرورت ازالهٔ آنان از پاره‌ای قراء اطراف حرمین شریفین ضروری است که کل نیروی دریایی همایونی ام احضار شود ولکن برای عبور ناوگان همایونی‌ام به دریای سوئزلازم و سزاوار است که یک «نهر» کنده شود. فرمان می‌دهم به محض وصول اصلاً و ابداً تاخیر و درنگ روا نداری و تمامی اهل وقوف آن سرزمین را اعم از معمار و مهندس فراهم آوری و با افراد شایسته دیگر اعزام بداری و مابین بحر ابیض و سوئز تتبع کنند که آیا بازگردن یک نهر تحقق پذیر است یاخیر؟ و این نهر قابلیت عبور چند کشتی را دارد. مراتب به عرض برسان تا تدارک شایسته معمول گردد و نهر* کنده شود وانشاءالله العزیز پس از اتمام با عنایت حق جل علا با جهاد فی‌سبیل‌اله در آن دیار... دیار هندوستان را از کف کفار پرتغال فتح و تسخیر میسورگردد و در دیوان آمالمان مسطور. دفتر مهمه ۷، صفحه ۲۸۵، ۱۲ رجب ۹۷۵.

*- گویا، منظور کانال باشد-م.

مرتبط سازد. شاید سوکوللی حفر این کانال را در اولویت قرار داده بوده است و بعدها به منظور احتراز از عدم موفقیتش نظیر ناکامی که در مورد حفر کانال دن- ولگا نصیب شده بود از حفر کانال سوئز انصراف حاصل آمد و شاید هم این کار، دلیل دیگری داشت که ما هنوز از آن آگاه نیستیم.

**فعالیت برای حفر کانال دن- ولگا**

**اهمیت سیاسی و اقتصادی این کانال**

در نتیجهٔ حمله تیمورخان به سرزمین توختامیش خان حاکم آلتون اردو، امیرنشین آلتون اردو سقوط کرد و بعدها اژدرخان (حاجی طرخان) مرکز این امیر نشین به دست ایوان مخوف (۱۵۰۵-۱۴۶۲) فرمانروای مسکو افتاد.

در نیمهٔ دوم قرن پانزدهم آزاق و کفه که از اسکله‌های مهم تجاری آسیای میانه بود به دست عثمانی‌ها افتاد که ازنظر سیاسی و اقتصادی حادثهٔ شایان توجهی به شمار می‌رفت. گمرک کفه عایدات معتنابهی واریز خزانه دولت می‌کرد.

به منظور گسترش دادن دامنهٔ قدرت و نفوذ عثمانی تا عمق آسیا و قرار دادن ایران شیعی مذهب درتنگنا بین عثمانی‌ها و سنی مذهبان آسیایی میانه و ایجاد توافق و تفاهم با حکومتهای سنی مذهب آسیای میانه و مقابله با اتفاق ایران با پاره‌ای از دول اروپایی وپاپ گره گوار هشتم، می‌بایست نخست با حکومتهای مزبور درتماس بود و ایجاد ارتباط کرد.در این رهگذر، دولت عثمانی می‌بایست به منظور نقل و انتقال آسان نیروهای نظامی و آذوقه و مهمات و غیره درجنگی احتمالی علیه گرجستان، ایران و قفقاز شمالی درجستجوی جاده‌ای امن ومیانبر باشد.

به جز عللی که در بالا اشاره شد، پیشروی روس‌ها پس از تصرف اژدرخان به سوی قفقاز و آسیای میانه وتصمیم آنها دایر بر رووود به دریای سیاه ازطریق بحر خزر ازجمله مسائلی بود که می‌بایست از آن جلوگیری می‌شد.

**حکمران خوارزم**

باز درهمین ایام ۹۷۵ هـ ق / ۱۵۶۷ م نامه‌ای از سوی حاجی محمدخان حکمران خوارزم آمد. در این نامه که بانظر و خواسته سوکوللی پاشا نیز همگون بود ضمن شکایت از ایران که به حجاج آسیای میانه اجازه عبور نمی‌دهد درخواست شده بود که

باتصرف اژدرخان امنیت عبور و مرور حجاج و تجار تامین شود[۶].

سوکوللی محمدپاشا با افراد صاحبنظر و متخصص در مورد راهی که به آسیای میانه و قفقاز منتهی می‌شد به مشورت نشست. آنان چنین نظر دادند که دست‌یابی به کوتاه‌ترین راه با کندن کانالی از نزدیک‌ترین نقطه ولگا به دن و پیوستن این دو رودخانه مقدور خواهد بود[۷].

اگر این طرح عملی می‌شد دست روس‌ها از حوالی ولگا کوتاه می‌شد و شهر اژدرخان که یک شهر ترک- مسلمان بود و نیز حوالی آن تحت نفوذ دولت قرار می‌گرفت.

از آن گذشته در صورت اقدام به جنگ علیه ایران، ارسال سرباز آذوقه و مهمات ازطریق دریای خزر امکان‌پذیر می‌شد.

**اقدام‌سوکوللی**

حضور عثمانی‌ها در اژدرخان مانع از نفوذ روس‌ها در داخل آسیا وقفقاز می‌شد. در نتیجه تمامی این مسائل وانگیزه‌ها، سوکوللی محمد پاشا تصمیم به اقدام گرفت ویکی از افراد مورد اعتماد خود به‌نام قاسم‌بیگ را به فرمانداری کفه تعیین کرد وبه او دستور داد تادربارهٔ این پروژه بررسیهای لازم را معمول دارد (۹۷۹ هـ‌ق / ۱۵٦۸ م).

قاسم‌بیگ از مهندسین خواست تاتنگ‌ترین فاصله بین‌نهردن وولگا را اندازه بگیرند[۸].

٦. از سمرقند و بخارا علی‌الخصوص از خان خوارزم حاجی محمدخان نامهٔ مفصل آمد که:«پیش ازاین اژدرخان ضبط شده بود و راه برای تجار و حجاج که قصد و نیت حج داشتند گشوده و امنیت رفت و آمد آنان تامین. حالیا چه موجب آمد که ولایت قازان واژدرخان به دست کافر است؟ در آنجا از امیرزادگان تاتارکیان مانده‌اند. این ولایت چه زمان و از چه روی ازدست رفته است؟»

و درخواست فتح آن ولایت شد. (از نامه ارسالی به خان کریم. **مهمهٔ ۷ صفحهٔ ۱۹۴۸**).

۷. کاتب چلبی می‌نویسد که فکر رهایی غازان که به دست حکومت مسکو افتاده بود از سوی اهالی غازان به وزیر اعظم تلقین شده بود (**تحفةالکبار، صفحه ۸۵**). مورخ عالی آورده است که فکر کندن این کانال از سوی قاسم بیک امیر کفه پیش کشیده شد و با آنکه از سوی ارکان دولتی مشکلات این کار گفته شد ولی سوکوللی پاشا به هیچ یک از این نظرات و اعتراضات ترتیب اثر نداد. (برگ ۱۳۷ ب).

۸. اگر محلی که در آن دونهر بههم نزدیک می‌شد وسپس ازهم‌دور می‌گردید حفری بشود ودونهر بههم متصل گردد برای سربازان مستقر دردمیرقاپی وشیروان، رساندن آذوقه وامداد از طریق بحر سهل‌وآسان می‌بود (**تحف الکبار صفحه ۸۵**).

پس از آنکه دریافت این فاصله قریب به شش مایل دریایی است[٩]، مراتب را گزارش داد. برمبنای این گزارش به تدارک وتأمین افراد صاحب صلاح در زمینهٔ حفر کانال ونیز قوای نظامی به‌منظور جلوگیری از حملهٔ احتمالی روسها آغاز شد ومراتب به اطلاع دولت‌گیرای، خان کریمه نیز رسید. دولت گیرای عنوان کرد که درصورت تصرف اژدرخان مجدداً این شهر به‌دست روس‌ها خواهد افتاد ونتیجهٔ آن، خونریزی بی‌حاصل وصرف هزینهٔ بی‌فایده است. خان کریمه که تصور می‌کرد در صورت تحقق این امر نیمچه استقلالی راهم که دارد از دست خواهد داد، مخالفت باحفر کانال وتصرف اژدرخان بود لذا تزار روس را از ماجراآگاه ساخت، از سوی دیگر سفیر روس درکریمه نیز مراتب را به تزار اطلاع داده بود.

از جمله کارگرانی که برای حفر کانال اعزام شدند می‌توان به‌جز ازسه‌هزار یوروک، مسلم ویایا از سه‌هزارینی چری وبیست هزار تیمارلی[١٠] سواری نام برد. بمنظور تهیه چارپا وآذوقهٔ افراد فرامینی برای حکام بغدان وافلاق ارسال شد[١١]. همزمان بمنظور پخت پانصد قنطارنان سوخاری (هرقنطار ١٢٨٣ گرم است. -م-) دستورات لازم برای زنان کفه صادر شد[١٢]. به خان کریم نیز اطلاع داده شد که نسبت به تأمین کارگر وسرباز تاتار اقدام کند. سی‌هزار نوغای (ازقبایل مغول وتاتار.م) نیز به عده افزوده شد. بمنظور سرپرستی کشتی‌هائی که می‌بایست درکفه ساخته شود از رؤسای خاصه، خضررئیس در مقام کاپتان اعزام شد[١٣].

قاسم خان امیر کفه که امرحفر کانال به او محول شده بود به مقام بیگلربیگی ارتقا یافت[١٤].

قاسم پاشا وقعی به اعتراضات خان کریمه ننهاد وپس از آمادگی‌های لازم طی پنج

٩. یک مایل دریایی برابر با ١٨٩٥ متر است. بدین ترتیب تنگ‌ترین نقطه بین دورودخانه ونزدیکترین محل آن‌دو، به همدیگر یازده هزار وسیصد وهفتاد متر ویایازده ونیم کیلومتر فاصله داشت. درپاره‌ای منابع عنوان شده است که این فاصله دوکیلومتر بوده که این نظریه نادرست است.

١٠. مهمه ٧، صفحه ١-٢- ٨٣٠- ٨٣٢- ٨٤١- ٩٥٩- ٩٧٢- ٩٧٣- به سال ٩٧٥ و٩٧٦ هجری.

١١. مهمه ٧ صفحه ٤ سال ٩٧٥ هجری.

١٢. مهمه٧ صفحه ٨٢١.

١٣. مهمه ٧، صفحه ٦٥٧، هفتم صفر سال ٩٧٨. دستور صادره به حاکم کفه.

١٤. مهمه٧، صفحه ٨١٩، هیجدهم ربیع الآخر سال ٩٧٦

هفته خود را به محلی که می‌بایست کانال حفر می‌شد رسانید[۱۵]. در اگوستوس سال ۱۵٦۹ (ربیع الاول سال ۹۷۷) کار کانال آغاز شد وسه ماه ادامه یافت. تصمیم گرفته شد که همزمان بافعالیت کارگران سربازان نیز اقدام به تصرف قلعهٔ اژدرخان کنند. در نتیجهٔ فعالیتها یک سوم از فاصله بین دو رودخانه کنده شد. خان کریمه که از این فعالیت ناخشنود بود پنهانی دست به پخش شایعاتی از این قبیل زد که زمستان این ناحیه بسیار سرد است ونه ماه ادامه دارد. با این ترفند بین کارگران وسربازان نارضایی وغرولند آغاز شد[۱٦]

**نتیجهٔ حفاری**

قاسم‌پاشا هرچند بانیروهای تحت اختیار خود به سوی «اژدرخان نو» که توسط روسها ساخته شده بود حمله برد ولی چون توپ‌ها پشت سرمانده، زمستان فرارسیده بود تدابیر محاصره مختصری اتخاذ شد.

قاسم‌پاشا قصد داشت که در محل اژدرخان قدیمی قلعه‌ای بسازد، زمستان را در آن سپری کند وآنگاه نسبت به تصرف قلعه اقدام نماید.

سربازان که از این تصمیم آگاه شده بودند سرکشی آغاز کردند وقاسم‌پاشا به ناگزیر هم از محاصره اژدرخان وهم از کندن کانال دست کشید وبه حوالی خرز عقب نشست وبخشی از لوازم حفاری درهمانجا بجای ماند. وبدین‌سان این اقدام مهم سوکوللی به سبب تحریکات مخالفینش بی‌نتیجه ماند، حتی سلطان سلیم ثانی که از هدر رفتن اینهمه هزینه ناراحت شده بود در یکی از روزهای «عرض» درحضور وزرا، صدر اعظم را سرزنش کرد وگفت: «باید تمامی هزینه‌هارا از تو گرفت»[۱۷]

این جنگ درتاریخها به جنگ (اژدرخان وغازان) معروف شده است[۱۸].

۱۵. نام محلی که می‌بایست کنده می‌شد پرولوق بود. (منشارقابت روس- عثمانی، خلیل اینالجق، بولتن ٤٦، صفحه ۳۷۹)

۱٦. تاریخ عالی، جلد آخر (چاپ نشده) برگ ۱۷۸ ب .

۱۷. تاریخ عالی، برگ ۱۷۸.

۱۸. تاریخ عالی، برگ ۱۷۸ ب. دردفاتر مهمه از آن تنها با «جنگ اژدرخان» یادشده است.

باآنکه‌حادثهٔ کانال ومحاصره اژدرخان سبب تیره شدن مناسبات ما باروس‌ها شد ولی در سال ۱۵۷۰م. باامدن‌سفیری‌به نام نووسیلتوف به استانبول روابط سرد فی‌مابین از میان رفت.

**تماس خان از بک**

در سال ۹۹۵ هـ.ق/ ۱۵۸۷ م یکی ازتاتارهای«قبیلهٔ کوچک نوغای»در مقام سفیر از سوی عبدالله خان حکمران ازبک به استانبول آمد ودرصدد تشویق دولت به تصرف اژدرخان برآمد.

فرستادگان ضمن اظهار این مطلب که پسر محمد گیرای خان مقتول کریمه ضمن پناهندگی به روس‌ها حاکم اژدرخان شده وباسربازان نوغای، حوالی کریمه را مورد حمله قرار داده است از دولت عثمانی درخواست کردند که بمنظور تقویت «اسلام گیرای»خان‌کریمه نیرو اعزام دارند ونسبت به تصرف اژدرخان اقدام کنند.

درپی این پیشنهاد به دستور پادشاه در «اسکودار باغچه‌سی» مذاکراتی باشرکت سعدالدین افندی مورخ عثمانی‌ومعلم‌شاه صورت گرفت. با آنکه در پایان این مذاکرات مقرر شد سرداری مقتدر به همراه نیرو به یاری خان‌کریم اعزام گردد ولی نتیجه‌ای حاصل نشد[۱۹].

باتوجه به اقدام حفر کانال سوئز بمنظور راهیابی به دریای سرخ وحفر کانال ولگا-دن به قصد ورود به دریای خزر از سوی سوکوللی محمد پاشا وبادرنظر گرفتن اهمیت ابعداد سیاسی، نظامی وبویژه اقتصادی آن نمی‌توان از تحسین این وزیر اندیشمند خوداری کرد.

## کانال مرمره- دریای سیاه

**نخستین اقدام**

قبل از پرداخت به اصل مطلب این نکته را باید گفت که پیش از تاریخی که مورد نظر ماست درزمان سلطان سلیمان قانونی در زمینهٔ اتصال مرمره به دریای سیاه از طریق دریاچه ازنیق ونهرسقاریه اقداماتی‌صورت گرفته بود ویک هیئت متخصص نیز به آن حوالی اعزام شده بود. البته درآن تاریخ قصد این بود تا از طریق کانالی که بابه‌هم پیوستن دریاچه‌های

۱۹. تاریخ سلانیکی، صفحه ۲۲۹، ۲۳۰.

از نیق وسابانچه ونهر سقاریه ایجاد می‌شد بتوان دردرجهٔ نخست به‌وسیلهٔ کشتی تخته‌آلات مورد نیاز کشتی‌سازی ونیز هیزم استانبول را حمل کرد.

برای انجام این مهم، ابتدا معمار صنعان ویک کمک معمار رومی الاصل به نام گرزنیکلا اعزام شد. با آنکه بانظارت آنان حدود بیست هزار زراع از فاصلهٔ بین دریاچه سابانچه وخلیج ازمید راصاف وهموار کرده بودند ولی به سبب درگیریها وجنگها پیش از اتمام کارباز گشتند[۲۰].

دولت عثمانی به سبب احساس ضرورت حمل سریع لوازم و تخته آلات مخصوص کشتی‌سازی در سال ۹۹۹ هـ ق / ۱۵۹۱ م برای دومین بار کارحفر کانال رامد نظرقرار داد، طبق دستوراتی که به قاضی‌های ازمید وسابانچه فرستاد از آنان خواست تا به منظور هدایت آب «کراز» به دریاچه سابانچه واتصال دریاچه سابانچه به خلیج ازمید ونیز تعیین فاصله بین نهرساکاریه ودریاچه سابانچه وفاصله آن تاخلیج ازمید، یک هیئت متخصص اعزام دارند. برای حفر کانال از مناطق مختلف سی‌هزار کارگر تدارک دیده شد. ضمناً به مقامات ذیربط کتباً اعلام شد که کارحفر کانال قطعی است وشایسته است که مزارع، کشتزارها و دهات‌مسیر کاررا به محل مناسبی انتقال دهند.

وزیر اعظم قوجاسنان پاشا که واقف به اهمیت این کار بود. خود شخصاً به منظور بررسی وتحقیقات تامحل حفر کانال رفت (جمادی‌الآخر ۹۹۹ هـ ق / نیسان ۱۵۹۱م) سه‌روز در محل ماند ودستورمتراژ دادودربازگشت‌مراتب‌را به سلطان مراد سوم گزارش کرد ولی تلقین مخالفینش درشاه مؤثر افتاد. شاه که اهمیت مسئله راناچیز شمرده بود گفت:

«کاری است که دین ودولت را بدان نیاز نیست،ضروری‌است‌که ترک آن گفته شود. روانیست مردم به رنج ومشقت دچار شوند وستم بینند. مهمترین کار ساختن ناوگان است، تا امروز هیزم چگونه نقل می‌شد پس از این‌هم آنچنان نقل خواهد شد[۲۱]».

۲۰. تاریخ سلانیکی، صفحه ۲۸۳.

۲۱. فکرحفر این کانال درقرون ۱۷و۱۸ و۱۹ نیز به میان آمد ولی هربارمانعی از تحقق آن جلوگیری کرد. (بمنظور کسب اطلاعات بیشتر در این زمینه به بولتن شماره ۱۴و۱۵ مؤسسه تاریخ ترک نوشتهٔ اینجانب مراجعه شود).

فصل ۴

# شخصیت سلطـان سلیم ثـانی و پـسرش مـراد سوم

## زندگی سلیم ثانی، در ایام شاهزادگی

از پسران سلطان سلیمان قانونی است که دررجب سال ۹۳۰ هـ ق (نیسان ۱۵۲۴ م) در هنگام مراسم عقد مقتول ابراهیم پاشا با خدیجه سلطان دختر شاه به دنیا آمد.

متوسط القامه بود و بور، باریش خرمایی و چشمان آبی آسمانی و بیشتر به مادرش خرم سلطان شباهت داشت. لکنت زبان داشت و پایین تنه‌اش در مقایسه درازتر از بالا تنه‌اش بود و شکل مهیبی داشت. در شکار و کمان‌کشی سخت چیره دست بود. به طوری که روایت می‌کنند در آن ایام کمانکشی به قوت بازوی او نبود. به سبب رنگ چهره‌اش به او ساری*سلطان سلیم می‌گفتند.

سلیم ثانی در چهل و چهارسالگی به حکمرانی عثمانی رسید. تن پرور بود و دوستدارعیش و عشرت. نخستین پادشاه عثمانی بود که هرگز درراس سپاه خود در جنگی شرکت نکرد.

*- ساری به معنی زرد و بور.- م.

او نیز چون جدش یاووزسلطان سلیم، ادرنه را سخت دوست می‌داشت و گهگاه به آنجا می‌رفت و به سبب همین علاقه مسجدی به نام خود او(مسجد سلطان سلیم)در آنجا ساخته شد.

دوران سلطنت هشت ساله‌اش را در سایهٔ حسن ادارهٔ دامادش سوکوللی محمد پاشا درآرامش و استراحت و با عیش و نوشی که سخت پایبند آن بود سپری کرد. روزی هنگام قدم زدن در حمامی که به دستورش در قصر ساخته شده بود پایش لغزید و برزمین افتاد و مدتی بعد بیمار شد و درگذشت. (۱۸ شعبان ۹۸۲ هـ‌ق/آرالیق ۵۷٤ م).

سلطان سلیم دوم طبعی حلیم و بردبار داشت. قبل از به سلطنت رسیدن بیش از بیست عالم دانشمند و رسام چون عالی مورخ، سمیع، ساری رامی، حاتمی، قاسمی، فراقی، مقالی، فردی و نکاری و غیره به همراه مصاحبش جلالی بیگ موسیقی شناسی و اساتید موسیقی چون غالبی بیک و میرک چلبی از آوازه خوانان معروف، آدنالی تنبوری، شاهزاده مصطفی چلبی و قصاب‌زاده نبی در مجلس او حضور داشتند.[1] سلیم منظومه‌های زیبایی دارد. این بیت که از اوست به به اندازه یک دیوان شعر زیباست.

ما بلبل محرق دم شکوای فراقیم
در گلشن ما باد صبا شعله بجان است*

پیش از آنکه به سلطنت برسد، روزی هنگامی که با مصاحبش جلالی بیگ سرگرم باده نوشی بود در حالی که جامش را برمی‌داشت از جلالی پرسید: «مردم دربارهٔ من چه می‌گویند؟ فکر می‌کنند سلطنت نصیب چه کسی خواهد شد». جلالی پاسخ می‌دهد که ارتش خواهان سلطنت سلطان مصطفی‌ست، پدر و مادرش و رستم پاشا خواستار سلطنت شاهزاده بایزید است و او (سلیم) دربرابر اینهمه فعالیتها هیچ اقدامی نمی‌کند. سلیم در پاسخ می‌گوید:

«بگذار سلطان مصطفی را قوی‌ترین ارتشها طلب کند و بایزید را پدر و مادرش و به

۱- عالی مورخ در سال ۹٦۵ منظومه «مهرماه» را ساخت، به کوتاهیه رفت و آنان را تقدیم شاهزاده سلیم کرد. شاهزاده سخت خوشحال شد و عالی را به ملازمت خویش برگزید. تاریخ عالی، جلد چاپ نشده صفحه ۲۱۵ب.

* - بیز بلبل محرق دم شکوای فراقیز
آتش کسیلر گچه صبا گلشینمیزدن

سلیم فقیر هم مولایش عنایت داشته باشد. این قدح نیمه پرصاحبش را می‌طلبد». و آنگاه جام را سرکشید . و بدین طریق نشان داد که تسلیم مقدرات است.

سلیم ثانی پس از رسیدن به سلطنت نیز به همان شیوه زندگی کرد. با گماردن سوکوللی محمد پاشا در راس ادارهٔ امور با این اقدام بجا و شایسته هشت سال بی‌دغدغه خاطر دوران موفقیت‌آمیزی را طی کرد. مردی وفادار بود و در دوران سلطنتش دوستان نزدیک را از یاد نبرد، ولی به هر یک با توجه به درجات علمی و سجایایش وظیفه‌ای محول کرد. در جریان شورش شاهزاده بایزید علیه پدرش لالا مصطفی‌پاشا با حیله‌ها و ترفندهای مخصوص خویش، منشاء خدماتی برای سلیم شد. با همه خصومتهای سوکوللی و وزراء با مصطفی پاشا سلطان سلیم همواره از او دفاع می‌کرد. ولی چون به سبب شناختی که از شخصیت او داشت برای وی بیش از سایر وزرا امتیازی قائل نشد. سلیم ثانی نخستین پادشاه عثمانی است که در استانبول درگذشت.

## سلطنت مراد سوم

سلیم ثانی به هنگام مرگ، پنجاه و هفت سال داشت و درآن ایام پسر بزرگش مراد، والی مانیسه بود. درپی مرگ پدر بیدرنگ وزیر اعظم او را با خبر ساخت و برای تصدی امور سلطنت فراخواند، ضمناً کاپتان قلج علی پاشا را با یک کشتی به مودانیه اعزام کرد.

هنگامی که مراد به ساحل مودانیه‌رسید کشتی را نیافت، نتیجتاً سوار برقایق فریدون بیک شد و پس از هفت ساعت دست و پنجه نرم کردن با باد مخالف و امواج سرانجام با مشکلات فراوان به ساحل قصر رسید. وزیر اعظم کس فرستاد و مراد وارد قصر شد.

طبق قانون سلطان محمد فاتح پسران دیگر سلیم یعنی مصطفی، عثمان سلیمان و دو شاهزاده دیگر را خفه کردند و همراه جسد پدر در یک روز در آرامگاه جوار مسجد ایاصوفیه به خاک سپردند.

به هنگام جلوس سلطان سلیمان قانونی، خون برادر ریخته نشد چرا که وی برادری نداشت و با گذشت متجاوز از نیم قرن «جلوس خونین» به دست فراموشی سپرده شده بود. خفه شدن پنج شاهزاده با جلوس مراد سوم برتخت سلطنت تاثیر دردناکی در مردم به جای گذارد.

با توجه به اینکه مراد در سال ۹۵۳ هـ ق / ۱۵۴۶ م به دنیا آمده بود لذا به

هنگام جلوس (۸ رمضان ۹۸۲ هـ ق / ۲۱ آرالیق ۱۵۷٤ م) بیست و نــه سال داشت. او هیجده ساله بود که از سوی پدر بزرگش به فرمانداری مانیسه منصوب شد.

## سلطان مراد و سوکوللی

به هنگام جلوس مراد سوم باز درراس امور کشور داماد پـاشا سوکـوللی محمد پـاشا قرار داشت. باتوجه به اینکه بامرگ سلیم وزیر اعظم بادعوت مراد به تـصدی امـور سلطنـت مراتب صداقت خود را نشان داده بود، لذا سخت مورد توجه حـکمران جـوان قـرار گـرفت، حتی هنگامی که مرادباقایق‌خودرا به قصر رسانید. اودر نخستین دیدارش باوزیر اعـظم کـه درکوشک سلطان بایزید صورت گرفت درصدد بوسیدن دست او برآمد کـه وزیـر اعـظم بـه پای او افتاد وبردامنش بوسه زد. زیرا هنگامی که مراد برای تصدی سلطنت به قصر دعـوت شد باتوجه به اینکه قبلاً احتمال جانشینی یکی از برادرانش می‌رفت مردد و نامطمئن بـود. از این روی وقتی دریافت وزیر اعظم او را دعوت کرده است درمقام تشکر برای دست‌بـوسی او خم شد. به روایتی سلطان مرادباتلقین‌بعضی‌هاازتواضعی که درحق وزیر اعظم بخرج داده بود پشیمان‌شد.وخشمی پنهانی‌دردلش نسبت به داماد خود جـوانه زدن آغـاز کـرد. امـا باتوجه به نفوذی که اسمی‌خان سلطان همسر سوکوللی و مـادرش نوربـانو سلطـــان بـــراو داشتند تغییر روش داد، لکن روز به روز قدرت سوکوللی کـمتر و کـمتر مـی‌شد. درمـقابل افزایش نفوذ ندیم ها ی قصر و مصاحبین و نیز افرادی از این جمله سرآغازی برای انحطاط دولت شد.

## سلطنت زنان و ندیمه‌ها و همنشینان شاه

پس از جلوس سلطان مراد با گذشت هر روز با دخالتهای افـراد فـاقد صلاحیـت روند کارهای دولتی با اشکال مواجه شد . سوکوللی با تمام توان برای جلوگیری از این دخالتها تلاش می‌کرد. نوربانو سلطان مادر شاه، همسر شاه و صفیه سلطان مادر شاهزاده محمد که از خانواده «بافو»ی و نیز بود، در رأس مداخله‌گران قرار داشتند، این دو زن رقیب همدیگر بودند به خاطر علاقه بیش از حد مراد به صفیه سلطان، در اوایل بیشتر نظر این زن اعمال می‌شد ولی مادرش با معرفی زنان زیبا به مراد سعی داشت تا از عـلاقه سلطـان نسبـت بـه صفیه سلطان بکاهد. بدین‌سان رقابت بین این دو زن بـه نفـوذ ورود اطـرافیانشان در راس کارهای مملکتی انجامید.از دیگر زنانی که در قصر صاحب نفـوذ بـودند زنی بـود بـه اسم

جان‌فدا. این زن پرورش کنیزکانی را به عهده داشت که تقدیم شاه می‌شد. پس از مرگ نوربانو نفوذ جان‌فدا، نه تنها درقصر بلکه در امور مملکتی نیز خود نمایی کرد.

بدین‌سان منسوبین و اطرافیان مادر شاه، صفیه سلطان، جان‌فدا و راضیه خاتون ندیمه مراد با سهل‌انگاری و اجازهٔ شاه ضعیف‌الاراده وارد عمل شدند[۲]. در راس این افراد می‌توان از خادم جعفر آقا، قاپی آغاسی و قاضی ادریس که مراد او را از مانیسه می‌شناخت و با خود به استانبول آورده بود و به سمت. رئیس مالیه‌اش گمارده بود، پیر و مراد شاه شجاع، شمسی احمد پاشا از اسفند یاریان و معلم شاه سعدالدین افندی را نام برد که در کارهای مملکتی مداخله می‌کردند.

## خلق و خوی مراد سوم

مراد با آنکه پس از رسیدن به سلطنت خود را درگیر اداره امور نکردو چون پدرش کارهای حکومت را به وزیر اعظم سپرد، ولی براثر تلقینات زنها و هم نشینانش با دخالتهای غیر ضروری و مضر سبب آشفتگی امور دولت و به هم ریختن نظم آن شد. سلطان مراد روزها با مطربان و دلقکها و شبها را با زنان به سر می‌برد. با آنکه طبعاً آدم مهربانی بود ولی معاشرت بیش از حد با زنان اعصابش را فرسوده کرده بود. از این روی گاهی با اندک چیزی به خشم می‌آمد و تا سرحد سنگدلی به خشونت می‌گرایید. خسیس بود و با قدردانی و قدرشناسی بیگانه[۳]، به روایتی چون صرع داشت، با پیشنهاد وزرایش مبنی برشرکت در جنگ مخالفت می‌کرد و پاسخ می‌داد که در این صورت دیگران از بیماری من آگاه خواهند شد[۴].

۲. عالی مورخ درباره «جان فدا خانم» می‌نویسد که وی زنی خیرخواه بود و آثار خیریه فراوانی داشت و می‌کوشید تا شاه را از انجام اعمال ناپسند باز دارد. جان‌فدا مدتها در اسکی سرای سرپرستی کنیزکان را داشت، با توصیه والده سلطان در ینی سرای به خدمت گرفته شد و تربیت و سرپرستی چهل کنیز و سوگلی و معشوقه‌های شاه به او واگذار شد. نور بانو سلطان پیش از وفات به پسرش وصیت کرده بود که این زن را به حرم راه ندهند. از این زن مسجدی در چورکوربستان نزدیک ادرنه قاپی، یک سبیل در سراج خانه باشی و مسجدی در اسکله‌آق بابا به جای مانده است. پس از مرگ مراد به اسکی سرای باز گشت و در آنجا به خدمت پرداخت **تاریخ عالی** جلد آخر (چاپ نشده) برگ ۲۳۲ ب و ۲۳۳ آ.

۳. **تاریخ عالی**، برگ ۲۳۳ ب.

۴. نشانچی فریدون بیگ صاحب منشئات درشوال سال ۹۸۲تألیف اثرمعروف خویش **منشئات السلاطین** رابه ←

چون درفصل مربوط به «انحطاط دولت عثمانی» به تفضیل سخن خواهیم گفت. از این روی در همینجا سخن را کوتاه می‌کنیم و آنچه که گفتیم در واقع مقدمه‌ای است برفصلی که اختصاص به انحطاط ادارهٔ امور دولت دارد.

← پایان برد و توسط وزیر اعظم آن را تقدیم مراد سوم کرد، ولی سلطان مراد توجه چندانی به این اثر ارزنده که در یازده جلد تالیف شده بود نکرد. حتی سلانیکی مورخ شگفتزده از این بی‌توجهی می‌نویسد: «شکی نیست که اثر بی‌نظیری‌ست. این اثر موردپسند عالیان افتاد ولی با این همه چندان مقبول طبع و طرف اکرام شاه قرار نگرفت و این امر عقلای دوران را به وادی حیرت افکند. (صفحه ۱۳۷).

فصل ۵

# حوادث افریقای شمالی. سلطان‌نشین فاس و پرتغالی‌ها

دولت پادشاهی پرتغال همراه با کسب موفقیتهای چشمگیر در هندوستان می‌خواست که در فاس واقع در غرب افریقای شمالی نیز نقشی داشته باشد و آن را تحت نفوذ خویش درآورد.

**دولت فاس**

در نیمهٔ دوم قرن شانزدهم در فاس، خاندانی به نام «شرفای سعدیه» حکومت می‌کرد. این خاندان خود را منسوب به حسن بن علی(ع) نوه حضرت رسول اکرم(ص) می‌دانست. نخستین کسی که از خاندان مزبور به حکومت رسید «ابوعبدالله محمد، قائم به امراله» بود.(۹۱۷هـ ق /۱۵۱۱م).

درجلد دوم دیدیم که چگونه در اثنای تسلط عثمانی بر طرابلس، تونس و الجزایر، شارل کن و پس از او پسرش فیلیپ دوم درصدد برآمدند تا این نواحی را تحت نفوذ خویش آوردند، به همین سبب نیز جنگهای طولانی بین دولت عثمانی و شارل کن و پسرش درگرفت.

حکمرانان فاس با برقراری روابط دوستانه با اسپانیا توانستند در ایامی که اسپانیا دولت

قدرتمندی بود سرزمینهای خویش را حفظ کنند. اما بعدها که دولت اسپانیا قدرت پیشین را از دست داد «مولای محمد متوکل علی‌الله» حکمران فاس (۱۵۷۸-۱۵۷۴م) دوستی با اسپانیا را ترک گفت و با پرتغال که در آن ایام دولتی قدرتمند به حساب می‌آمد طرح دوستی ریخت. معهذا دوستی گذشته با اسپانیا را نیز از نظر دور نمی‌داشت. به طوری که این سیاست دولت فاس حتی مانعی شده بود از گسترش بیشتر نفوذ عثمانی‌ها در افریقا. از این روی دولت عثمانی تصمیم گرفت تا از بین خاندان سلاطین فاس فردی را به حکومت به برساند که احساسات دوستانه‌ای نسبت به عثمانی‌ها داشته باشد. در اجرای این تصمیم ابتدا عبدالملک پسر ابوعبدالله محمد که قبلاً به تشویق قلج علی پاشا به همراه برادرش عبدالمؤمن به دولت عثمانی پناهنده شده بود با ناوگان عثمانی به الجزایر اعزام شد[1] وبه رمضان پاشا بیگلربیگی الجزایر غرب دستور داده شد تا عبدالملک را در ورود به فاس یاری کند.[2]

**تحت نفوذ درآمدن فاس با حکمرانی عبدالملک**

رمضان پاشا با پانزده هزار سرباز و نیروی کمکی در حالی که عبدالمک را همراهی می‌کرد به سوی فاس به حرکت درآمد و با نیروی شصت هزارنفری مولای محمد متوکل علی‌الله روبرو شد. با پیوستن تعدادی از فرماندهان سپاه فاس که قبلاً با عبدالملک به تفاهم رسیده بودند بخشی از سربازان ارتش فاس نیز به عثمانیها پیوستند و نیروهای فاس

۱. در سال ۹۶٤ هجری/ ۱۵۵۷م عبدالله الغالب بالله حکمران فاس نخست عموهای خویش را کشت و آنگاه درصدد کشتن برادرانش برآمد. از بین برادرانش عبدالمؤمن و عبدالملک گریختند و در الجزیره به عثمانی‌ها پناهنده شدند(۹٦٦هـ ق/ ۱۵۵۸م). از این دو برابر عبدالملک با میانجیگری علما به فاس بازگشت، ولی چون دریافت که برادر به قول خویش پابند نخواهد ماند لذا باز به الجزیره رفت. دولت عثمانی امکانات معاش بسیاری در اختیار آنان گذارد، در همان ایام بود که عبداله غالب با اسپانیا ساخته بود و علیه ترک‌ها فعالیت می‌کرد. پس از مرگ عبدالله در سال ۹۸۲ هـ ق / ۱۵۷٤م محمد متوکل علی‌الله به حکمرانی رسید.

۲. هنگامی عبدالملک در الجزایر بود برادرش عبدالمؤمن با براتی که از سوی سلطان عثمانی گرفته بود در تلمسان به سر می‌برد. اما برادرش عبدالله که حکمران فاس و مراکش بود با ترفندی او را دستگیر کرده و به قتل می‌رساند، در نتیجه برات او، این بار به برادرش عبدالملک داده می‌شود. مهمه ۱۸، صفحه ۱۵. بیست و هفتم رمضان ۹۷۹ هجری.

شکست خورد. عبدالملک وارد فاس شد و حکومت را به دست گرفت و حکمران پیشین نیز به مراکش رفت. (۹۸۳ هـ ق / ۱۵۷٤ م) کنیه عبدالملک، ابومروان بود.[۳] رمضان پاشا پس از آنکه بخشی از قوای همراهش را در اختیار حکمران جدید قرار داد و به الجزیره بازگشت. عبدالملک به سوی مراکش حمله برد و مولای محمد را فراری داد.

اونیز در نامه‌ای که پادشاه پرتغال فرستاد اعلام داشت که در صورت دریافت قوای کمکی تعدادی از قلاع ساحلی را در اختیار آن دولت قرار خواهد داد. اما افراد اعزامی او از طرف ناوگان عبدالملک دستگیر شدند و ماجرا فاش شد، از این روی از یک سو عبدالملک حکمران فاس و از دیگر سوی حامی او دولت عثمانی به تقویت نیروهای زمینی و دریایی خویش پرداختند.

**آمادگی شاه پرتغال**

سباستین پادشاه پرتغال که می‌کوشید تا انتقام شکست کشورش در افریقا را بگیرد، درصدد بود تا با کمک پاپ یک نیروی صلیبی گردآوری کند. در چنین شرایطی بود که پیشنهاد حکمران سابق فاس را که به او متوسل شده بود بیدرنگ پذیرفت، ولی نیروهایش برای موفقیت در این کار بسنده نبود و در سال ۱۵۷٦ با پادشاه اسپانیا ملاقات کردند. شاه فیلیپ دوم حدود شش هزار سرباز و پنجاه کشتی کمکی در اختیار آنان گذارد. با دریافت این کمک دون سباستین شاه پرتغال به همراه قوای خویش و نیروی کمکی به «آسیلا» واقع در سواحل افریقا در آمد و به مولای محمد حکمران سابق پیوست.

**جنگ وادی‌السبیل**

شاه پرتغال و مولای محمد به اتفاق به سوی فاس به حرکت درآمدند ، عبدالملک به مقابله آنان شتافت. با استفاده از غفلت پادشاه پرتغال پل نهر «فی‌زن» را که وی از آن عبور کرده بود از پشت به محاصره درآورده هیچ گذرگاهی جز این پل برای عبور وجود نداشت.

۳. در نامهٔ همایونی به حاکم فاس و مرانکوش (مراکش) نوشته شده که: همت عالیه شاهانمان برآن تعلق گرفت که مملکت و ولایت را مالک شوی و واجب و لازم آمده است که رعایت حال اعیان و اهالی بسته به مقام و استحقاقشان شود و به محض وصول نامه همایونی‌مان با اعیان و اهالی و سربازان اولاد ترک و عرب به همان‌گونه که در زمان آبا و اجدادتان رفتار می‌شد با توجه به استحقاق و مقامشان رعایت حال شود. مهمه ۳۰، صفحه ۱۹۷.

عبدالملک به سبب بیماری با برانکار در میدان جنگ حضور یافته بود. فرماندهی نیروها با برادرش ابوالعباس احمد بود. در نبرد سختی که درگرفت دون سباستین شکست خورد و هنگام فرار چون دید پل در دست حکمران فاس است بیدرنگ با اسب به آب زد. موقع فرار، مولای محمد نیز همراه او بود. اما به سبب جریان شدید آب، هردو با بسیاری از همراهانشان غرق شدند. عبدالملک که جنگ را برده بود با شدت یافتن بیماری‌اش اندکی پس از پیروزی درگذشت. (۹۸۷ هـ ق /۱۵۷۸ م) این جنگ با توجه به نام محلی که در آن رخ داد به وادی السبیل و یا قصرالکبیر معروف است.[٤]

جنگ وادی‌السبیل حادثه فلاکت‌باری برای پرتغالی‌ها بود. چرا که پس از کشته شدن شاه پرتغال چون اولادی نداشت حدود یکسال و نیم الی دو سال هانری عموی بزرگش اداره امور ممکت را به دست گرفت و بعداً فیلیپ دوم شاه اسپانیا به سلطنت پرتغال رسید.(۱۵۸۰ میلادی).

به سلطنت رسیدن عبدالملک به یاری رمضان پاشا و پیروزی او بر رقیبش به برخورداری از یاری که به او شد دولت فاس را موقتاً زیرنفوذ دولت عثمانی درآورد. با مرگ عبدالملک پسرش مولای احمدالمنصور به حکمرانی فاس رسید و در این رهگذر از یاری دولت عثمانی بهره‌مند شد.

٤. در بعضی از کتب تاریخ عثمانی آمده است که رمضان پاشا نیز در این جنگ شرکت داشت. به موجب اسناد آرشیو نخست‌وزیری، رمضان پاشا از سال ۱۵۷٤ میلادی تا ۱۵۷۷ بیگلربیگی الجزایر غرب بود. از این روی این منابع واقعهٔ ورود رمضان پاشا را به فاس به منظور به حکمرانی رساندن عبدالملک با واقعه وادی‌السبیل به هم آمیخته‌اند. در سال ۹۸۳ هجری /۱۵۷۷ میلادی حسن‌پاشا به جای رمضان پاشا بیگلربیگی الجزایر شد. مهمه ۳۰، صفحه ۱۸٤.

فصل ٦

# خدمات، شخصیت و مرگ سوکوللی محمد پاشا

## اقدامات سوکوللی در زمان سلطنت سلیم ثانی

در جلد دوم کتاب گفتیم که سوکوللی محمد پاشا درسال ۹۷۲ هـ‌ق ۱۵٦٤ م با درگذشت سمیزعلی پاشا وزیر اعظم شد. دربارهٔ خدمات سوکوللی محمد پاشا، خواه قبل از وزیر اعظمی و خواه پس از آن و نیزاز ابتکاری که به دنبال مرگ سلطان سلیمان قانونی به کار برد در جلد دوم سخن گفتیم.

سوکوللی پس از احراز مقام وزیر اعظمی کوشید تا مانع از نقض قوانینی شود که از آغاز وضع تا آن زمان یک سیر تکاملی را پیموده بود. وی بویژه در سیاست خارجی دولت، نقش مهم و موفقیت‌آمیزی اشت. هرچند که در این موفقیت‌هابه‌پایه‌ی ابراهیم پاشای مقبول مقتول بودنرسید ولی در حفظ نفوذ دولت کم از اونبود. سلطان سلیمان قانونی درامور دولتی برای رئیس دولت دستورالعمل شفاهی صادر می‌کرد و کارها بر این روش اداره می‌شد

در آغاز این کتاب مختصراً شرح دادیم که پس از آنکه سلیم ثانی به سلطنت رسید وبه بلگراد رفت، وزیر اعظم درمورد اقداماتی که می‌بایست در حق کانون‌های قاپی‌قولی انجام می‌گرفت، توصیه‌هایی به پادشاه کرد.ولی اطرافیان بی‌تجربهٔ شاه با اظهارنظرهایی عکس

آنچه که در عریضهٔ وزیر اعظم نوشته شده بود ذهن او را منحرف کردند که به سرکشی و بی‌ادبی سپاهیان انجامید.

پس‌ازاین حادثه، سلطان سلیم دیگر هرگز (به استثنای نظر او درباره تصرف قبرس) هیچ یک از تصمیمات اورا رد نکرد و سوکوللی چون پادشاهی با آزادی تمام به انجام امور حکومت پرداخت. روزی سلیم که به همراه شمسی احمد پاشا پسر «اسفندیار مصاحب» با تغییر لباس در حال گشت در شهر بود، سلطان سلیم با دیدن آرامگاهی که سوکوللی در «ایوب» برای خود ساخته بود می‌گوید که پیش از مرگ آرامگاهش را آماده کرده است و شمسی پاشا، خصم سوکوللی پاسخ می‌دهد که اوبه‌راحتی می‌تواند به‌آرزویش برسد.شاه‌که منظور شمسی پاشا را ازاین سخن دریافته بود، ضمن اشاره به آرامش خاطر خود که ناشی از خدمات و اقدامات وادارهٔ مدیرانه امور توسط او بود، شمسی پاشا را به خاطر چنین طرز تفکر زشتی سرزنش می‌کند.

اقدام سوکوللی دوراندیش درمورد طرح به هم پیوستن دریای سیاه و دریای خزر و نیز بحر ابیض و بحر احمر و ارتباط با دریای هند از این طریق نشانگر نظر صائب او در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی است. او با توجه به این مسئله که تصرف قبرس سبب آغاز یک جنگ صلیبی علیه عثمانی‌ها خواهد شد مخالف درگیری با یک چنین ماجرایی بود، اما لالا مصطفی پاشا که به سبب دخالت در فاجعهٔ «شهزاده مصطفی» از او دل خوشی نداشت و دیگر مقر بین شاه پیشدستی کردند و این مسئله را درنظر شاه بسیار سهل وآسان جلوه دادند و مضافاً بر اینکه فتوای ابو سعود افندی درمورد تصرف قبرس که از قدیم دارالسلام بودمسئله را جدی‌ترکرد. اما مسئله با تصرف قبرس خاتمه نیافت و خطری که سوکوللی آن را خاطرنشان ساخته بود فرا رسید. با تدارک ناوگان عظیم صلیبی در جنگ لپانتو- اینه‌بختی ناوگان عثمانی نابود شد و کشوری که دارای سواحل گسترده‌ای بود به وضع فلاکت باری گرفتار آمد، ولی شکر خدا که وزیر باارادهای چون سوکوللی در راس کار بود. از بررسی دفاتر مهمه «دیوان همایون» آن دوره که احکام‌صادره از سوی سوکوللی درآن مندرج است می‌توان دریافت که وی درچنان شرایط فلاکت‌باری چگونه برای ایجاد یک نیروی دریایی عظیم بی‌وقفه به تلاش پرداخت و تا چه حد همت و غیرت به خرج داد در واقع طی پنج ماه و نیم ناوگانی با تمام لوازم و کشتیبانان و مردان جنگی فراهم آمد. درزمان سلیم ثانی سوکوللی با یاسف ناسی‌که قصد سلطنت قبرس را داشت و حامی او نور

بانو مادرشاه به مقابله برخاست و بی‌آنکه به آن دو، اجازهٔ دخالت در امور را بدهد مانع از انجام نیت آنان شد و قبرس را به صورت یک استان درآورد.

پس از مرگ سیگیسموند، اگوست پادشاه لهستان مانع از آن شد که از پرنس‌های روس و یا اتریش کسی به حکومت لهستان منصوب شود و با تدابیری ادارهٔ امور لهستان نخست به هانری برادر پادشاه فرانسه و پس از کناره‌گیری او به سلطان نشینی اردل که تابع عثمانی‌ها بود محول شد. اقدامات وی در این زمینه دلیل آشکاری است بر باریک‌بینی وی در مورد مسائل سیاسی.

درزمان سلیم ثانی چون جنگ زمینی درنگرفت نه پادشاه و نه سوکوللی در میدان نبرد حضور نیافتند. هنگام مرگ سلیم ثانی، سوکوللی ده سال در مقام وزیر اعظمی خدمت کرده بود.

سوکوللی محمد پاشا در زمان پدرزنش سلیم ثانی کسی را در ادارهٔ امور کشور دخالت نداد و با به عهده گرفتن کلیهٔ مسئولیت‌ها به کار پرداخت وچون در این رابطه کسان و افراد مورد اعتماد خویش را بر سر کارهای مهم گمارده بود این مسئله اعتراض مخالفینش را سبب شد. حتی عالی مورخ که آن دوره را درک کرده بود دربارهٔ سلیم و سوکوللی چنین می‌نویسد:[۱]

«... شهریار مشارالیه درصدر سلطنت جلوس کرد و دستور جلیل محمد پاشا وزیر اعظم شد و خصوصاً به سبب آنکه داماد مکرم شاه بود مورد التفات بی‌نهایتش قرار گرفت. آنچنانکه وی پادشاه صوری آن وکیل جلیل شد. سلیم شاه نامدار غرقه دریای عیش و نوش شد وداد وستد امور از آن وی شد. اگرچه اقربا و متعلقین خود را نصب مناصب عالیه کرد و لکن چون اکثر آنان استحقاق داشتند این حال حمل بر علو همتش شد و معذور ماند...»

### موقعیت سوکوللی، درزمان مراد سوم

به درازا کشیدن صدارت سوکوللی و حفظ مقامش پس از جلوس مراد سوم، مخالفینش را به فعالیت واداشت. آنها چه از خارج قصر و چه از داخل، شاه جدید بی‌اراده را وامی‌داشتند تا جلو اقدامات سوکوللی را بگیرد. در رأس مخالفین سوکوللی‌از اسفندیاریان

۱. تاریخ عالی، برگ ۲۰۰ ب.

شمسی احمد پاشا مصاحب شاه، قره ادیس-که قبلاً قاضی بود و مراد او را به «دفترداری» منصوب کرده و با خود به استانبول آورده بود-، شیخ شجاع که مشمول عنایت شاه شد و شاه او را شیخ خویش ساخت و لالا مصطفی پاشا قرار داشت. حتی شمسی پاشا که درصدد بود سوکوللی را در موقعیت خطرناکی گرفتار سازد ضمن اظهار این مسئله که استدعای ملت را پذیرفته خود اداره امور را به دست گیرد افزوده بود:

- گفته‌های وزیر اعظم را باور مدارید و آنچه را که به شما معروض می‌دارد درست نپندارید. بهتر آن است که خود شخصاً به ادارهٔ احوال مردم بپردازید.[۲]

و با چنین سخنانی شاه را علیه او تحریک می‌کرد.

قره‌ادیس هنگامیکه پادشاه هنوز به سلطنت نرسیده بود سمت «دفترداری» (رئیس مالیه) او را داشت*. که به سبب پاره‌ای سوءاستفاده‌ها از سوی سوکوللی و قاضی عصر بازخواست شد ولی به سبب حمایت شاه از او از مجازات گریخت و حتی همانطوری که گفتیم بعداً «دفترداری ثانی» شد و به دشمنی‌اش با وزیر اعظم افزوده شد.[۳]

شیخ شجاع برای انجام کار افرادی که به او مراجعه می‌کردند شخصاً با خط همایون (دستخط شاه- م) دستور مساعد از شاه می‌گرفت و به این ترتیب در کارهایی که مربوط به صدر اعظم می‌شد دخالت می‌کرد واما لالا مصطفی پاشا، او هنگامی که به سمت سردار تعیین شد مدت نه ماه به محل ماموریت خود عزیمت نکرد و در نتیجه سوکوللی او را عزل کرد و این ماجرا باعث بروز اختلاف بین آن دو شد. بجز افرادی که گفته شد، اطرافیان دوران شاهزادگی مراد نیز سوکوللی را دوست نمی‌داشتند و مایل به این نحوه سلطنت مراد نبودند.[٤]

دربین مخالفین سوکوللی می‌توان از سعدالدین افندی معلم شاه و صاحب «تاج‌التواریخ»، جان فدا خانم کدخدای حرم همایون و راضیه خاتون از ندیمه‌های شاه نیز نام برد.

۲. تاریخ عالی، صفحه ۲۳٤ و تاریخ په‌چه‌وی، جلد ۲ صفحه ٦.
*- معمولاً شاهزاده‌های عثمانی درزمان سلطنت پدر، والی یکی ازایالات تابعه بودند.-م.
۳. تاریخ سلانیکی، صفحه ۱۳۹ و تاریخ په‌چه وی جلد ۲ صفحهٔ ۷.
٤. تاریخ په‌چه‌وی جلد ۲ صفحهٔ ٦.

به این ترتیب با تاثیر تلقینات مداوم شخصیت‌های منسوب به شاه چه از اندرون و چه بیرون، شاه سست اراده پایه‌های قدرت پیشین سوکوللی را می‌شکست و روز به روز ازمیزان قدرتش می‌کاست. درآن بین به سبب آشفتگی اوضاع ایران مخالفین سوکوللی برای آغاز جنگ با ایران به تحریک شاه پرداختند. سوکوللی محمد پاشا با عنوان کردن این که دولت عثمانی مرز طبیعی خود را با ایران به دست آورده است و صلاح نیست که بیهود خود را با ماجرایی تازه درگیر سازد و اگر چنانکه در این جنگ موقعیت‌هایی نیز به دست آورد موقتی و گذرا خواهد بود، درصدد جلوگیری از بروز این فاجعه برآمد ولی به سبب از دست دادن نفوذ و قدرت پیشین موفق نشد.

**سوکوللی بکلی از نظر شاه می‌افتد**

مدتی بود که کار وزیر اعظم در مقایسه با اختیارات پیشین که داشت منحصر به مسائل بی‌اهمیت شده بود.دیگر «دیوان همایون» فاقد استقلال شده بود و کسانی که شاه تحت تأثیر آنان قرار داشت با جلب موافقت او با خط همایون مقاصد خود را پیش می‌بردند و از دست وزیر اعظم جز اطاعت از دستخط شاه کار دیگری ساخته نبود. شاه با آنکه او را معزول نکرده بود ولی هر روز به نحوی در تحقیر اومی‌کوشید.

قرا اویس که به سردفترداری رسیده بود با تقدیم خلاصه گزارش به همراه دستور، اراده شاه را نیز می‌گرفت. حتی به جز امور مربوط به مالیه پاره‌ای ماموریت‌ها با درخواست دفتردار به افراد محول می‌شد. با درخواست شیخ‌الاسلام قاضی‌زاده مقام بیگلربیگی، فرمانداری و قضاوت به افراد تفویض می‌شد. در صورتی که قبلاً اینهمه با درخواست وزیر اعظم عملی می‌شد. با وجود وزیر اعظم، وزیر اعظم‌های دیگر به وجود آمده بود و آشفتگی امور آغاز شده بود.[٥]

مورد اعتمادترین کس سوکوللی یعنی فریدون بیگ معروف که چشم بینا و بازوی توانای او به شمار می‌رفت در سال ٩٨٤ هـ ق / ١٥٧٦ م ناگهان با خط همایون عزل شد، این واقعه ضربه‌ای سنگین برای سوکوللی بود که همزمان با آن کدخدایش را نیز به قتل رسانیدند. پس از این حادثه دستور طرد خسروآغا کدخدا وسنان آغاقاپی‌چی‌باشی

٥. تاریخ په‌چهوی، جلد ٢ صفحه ٧.

سوکوللی محمد پاشا صادر شد واو نیز چنان کرد.

شگفت‌آورترین این اعمال اعدام مصطفی پاشا پسرعموی سوکوللی ووالی بودین بود که به بهانه‌ای عجیب وغریب اعدام شد. مصطفی پاشا از سوی سوکوللی به استانبول آورده شد ودر قصر به خدمت پرداخت. هنگامی که فرماندار بسنه بود در جنگ سلیمان قانونی با سگتوار در پی اعدام ارسلان پاشاوالی بودین بیگلربیگی بودین شد. (اواخر سال ۹۷۳ ه ق ) وسیزده سال در این سمت باقی ماند وقلعه فولک را فتح کرد. تا اینکه در سال ۹۸٦ ه ق / ۱۵۷۸ م به جرم اصابت صاعقه به قصر بودین ومخزن باروت!! به دست فریدون آغامیر آخور اول که به بودین اعزام شده بود مرد فلک‌زده اعدام شد. بیگلربیگی بودین به اویس پاشای مورد اعتماد شاه ودشمن سوکوللی تفویض شد. باگزارش اویس پاشا «زعامت» نوزده تن از افراد سوکوللی به این بهانه که درآمدشان بیش از استحقاق آنان است ضبط شد وزعامت کم‌درآمدی به آنان داده شد.

## مرگ سوکوللی

سوکوللی محمدپاشا علیرغم اینهمه سردرفتاریهابه کار خود ادامه می‌داد ومی‌دانست که اگر قصد استعفا بکند در حقیقت قصد جان خویش کرده است. دشمنان خواستار ریختن خونش بودند ولی مراد علی‌رغم اینکه وی را دوست نمی‌داشت مایل نبود دست به خونش بیالاید. سوکوللی علیرغم اینهمه جفاکاری وقار خویش را از دست نمی‌داد ولب به شکایت نمی‌گشود وشمرده ومنظم سخن می‌گفت. هرگاه که از سوی شاه به حضور پذیرفته می‌شد سلطان مراد طوری رفتار می‌کرد که نشان می‌داد از بدرفتاری نسبت به وزیر اعظم پشیمان است.[٦]

وزیر اعظم دو سال پیش از شهادتش یک زندگی بسیار غم‌انگیز وپرهراسی را گذرانید.

وزیر اعظم‌ها بجز شرکت در مذاکرات معمول ومشخص در دیوان همایون، هفته‌ای چند بار دیوانی در قصر خویش تشکیل می‌دادند ومسائلی که به طرح آن در دیوان همایون ضرورت نبود ونیز امور انجام نیافته در دیوان همایون را در آن دیوان حل وفصل

٦. تاریخ په‌چه‌وی، جلد ۲ صفحه ۸.

می‌کردند. این جلسه چون بعد ازظهرها تشکیل می‌شد ایکیندی دیوانی (دیوان عصر) نام داشت.[۷]

روز یکشنبه‌ای سوکوللی محمد پاشا در قصرخویش واقع در«قاباساقال» طبق عادت معمول «ایکیندی‌دیوانی» تشکیل داده بود وبا ارکان دولت مشغول حل وفصل امور مملکتی بود. دیوانه‌ای اهل بسنه که گهگاه از او صدقه می‌گرفت وارد دیوان شد. هنگامی که وزیر اعظم داشت به او پول می‌داد با خنجری که درآستینش پنهان‌کرده بودزخمی به زیر سینه سوکوللی زد. ضارب دستگیر شد اما وزیر اعظم براثر این زخم غروب روز چهارشنبه‌هشتم‌شعبان۹۸۷ هـ‌ق(۳۰ ایلول ۱۵۷۹م)درگذشت ودر آرامگاهش واقع در ایوب به خاک سپرده شد. مرگ سوکوللی تاثیر همه جانبه به جای گذاشت وخلاء وجود او برای آیندهٔ دولت نتیجه اسفناکی به بار آورد. گفته می‌شود که نقشه قتل سوکوللی از سوی دشمنان طرح شده بود وبرای اجرای آن از دیوانه‌ای که همواره از وجود وزیر اعظم صدقه دریافت می‌کرد بهره گرفته بودند.

نسل سوکوللی از دو سوی ادامه یافت، یکی توسط حسن پاشا که از همسر اولش داشت ودیگری توسط ابراهیم خان که از همسر دومش اسمی‌خان سلطان دختر سلطان سلیم داشت. این اسم ولقب را (ابراهیم خان ) پدر بزرگش سلیم‌ثانی به او داده بود.

۷. آرشیو نخست‌وزیری ، دورهٔ ۸٤۷ سال ۱۰۱٦ هجری.

فصل ۷

# جنگهای ایران

## مرگ شاه طهماسب

معاهدهٔ سال ۱۵۵۵م آماسیه هنوز بین ایران وعثمانی‌ها به قوت خود باقی بود. حتی هنگامی که در این ایام یعنی در سال ۹۸۴ هـ‌ق /۱۵۷۶م توخماق‌خان، فرستادهٔ ایران به اتفاق دویست وپنجاه همراهش به استانبول آمد با مراسم فوق‌العاده‌ای از آنان استقبال شد. توخماق‌خان هنوز در استانبول بود که حکمران ایران طهماسب‌خان درگذشت وبین پسرانش بر سر تصاحب مقام سلطنت مجادله در گرفت.

طهماسب‌خان که پس از پنجاه وچهار سال سلطنت، سخت فرتوت شده بود، شخصاً قادر به رسیدگی امور نبود، از این روی در اواخر عمرش امور دولتی در دست خانهای ترکمن، گرجی، چرکس وکرد بود. خود شاه قصد داشت که از بین پسران متعددش حیدرمیزا را ولیعهد خویش سازد[1]، ولی حسین بیگ استاجلو، شاهزاده بهرام را مرجح

۱. شاه طهماسب دوازده پسر داشت که به ترتیب سن وسال عبارت بودند از: محمد خدابنده، اسماعیل، مراد، سلیمان، حیدر، بهرام، مصطفی، محمود، علی، امامقلی، احمد، زین‌العابدین وموسی*. مراد وزین‌العابدین ←

دانسته کار فیصله یافته بود که به روایتی مادر حیدر که یک زن گرجی بود شاه طهماسب را مسموم ساخت و فرزند خویش را به سلطنت رسانید. در پی این اقدام پریخان دختر شاه طهماسب که مادرش چرکس بود به دایی خود شمخال‌خان شاهزاده چرکس متوسل شد واز او خواست تا سلطنت را از نفوذ گرجی‌ها نجات دهد واو نیز با تدابیری که اتخاذ کرد شاه اسماعیل برادر تنی پریخان را که از بیست وپنج سال پیش در قلعه الموت زندانی بود به سلطنت رسانید (۱۵۷۵ میلادی). ناگفته نماند که در به سلطنت رسیدن شاه اسماعیل ایل ترکمن افشار نیز که سنتی مذهب‌اند تلاش کرده بودند.[۲]

## شاه اسماعیل ثانی

او جسور وتندرست وجنگجو بود، ولی چون معتادان امر وزه ماده مخدر بنگ استعمال می‌کرد. وی در مدت زندان طولا نی‌اش در الموت به آن معتاد شده بود. به محض رسیدن به سلطنت اعلام داشت که سنی مذهب است. مواد مخدر اعصابش را بکلی فرسوده بود وسخت بیرحمش کرده بود. طی سلطنتش که یک سال ونیم طول کشید، افراد سرشناس وبرادران وبرادرزادگانش را به قتل رسانید، ولی معترض برادر تنی بزرگش محمد خدابنده که بیمار بود وچشمانش بینایی کافی نداشت ونیز سه پسر او حمزه، ابوطالب وعباس نشد. اما در پی تولد پسرش که شجاع نامش نهاده بود، برای آنکه رقیبی در سلطنت نداشته باشد دستور قتل برادر وسه پسرش را که نام بردیم صادر کرد، ولی قبل از اجرای این حکم در قزوین در خانه یکی از نزدیکانش به نام حلواچی اوغلی‌حسن براثر

← بیش از مرگ پدر درگذشته بودند. پس از مرگ شاه طهماسب حیدر نیز که به سلطنت رسیده بود کشته شد. در «تاریخ وزندگی شاه‌عباس اول» اثر لوسین‌لوئی بلندا، آمده است که گذشته از اسامی که ذکر کردیم شاه طهماسب دو پسر دیگر به اسامی ابراهیم وحسن نیز داشت. هنگام وفات پدر، خدابنده چهل وپنج، اسماعیل چهل وحیدر هیجده ساله بود.

*- در متن با ذکر دوازده، سیزده نام آمده است که عیناً نقل میشود.ـ م.

۲. در پی وفات شاه طهماسب نخستین بارخان کریمه‌خبر آشفتگی اوضاع ایران را در سال ۹۸۵ هـ ق / ۱۵۷۷م به دولت عثمانی داد. در پی این خبر، دولت بیگلربیگی ارض روم را در جریان امر قرار داد واز او خواست تا دربارهٔ اوضاع ایران کسب خبر کنند. (مهمه ۳۰، صفحه ۲۶۲) در بین اخباری که خان‌کریمه ازشیروان کسب کرده بود، در اثنای درگیری جنگ قدرت بین شاهزاده‌ها مسئله قیام سنیها نیز به چشم‌می‌خورد. اعلام سنی مذهب بودن شاه اسماعیل وکمک ترکمنهای افشار به او نیز گویای این مسئله است.

خوردن بیش از مقدار معین تریاک درگذشت (رمضان سال ۹۸۵هـق/ آرالیق ۱۵۷۲م).[۳]

شاه اسماعیل دوم سیاست صلح پدر با عثمانی‌ها را نادیده گرفت وتعدادی از خوانین کرد را که تحت اداره عثمانی‌ها بودند به سوی خود جلب کرد. به کسانی که از عثمانی‌ها می‌بریدند ونزد او می‌آمدند پست ومقام می‌داد ودر حقشان لطف واحسان می‌کرد. حکومت عثمانی در امریهٔ صادره به بیگلربیگیِ وان‌ازاوخواست تا ضمن جلب اطمینان خانهای کرد بکوشد تا آنان را به مراحم دولت دلگرم سازد.

در این بین والی لرستان ایران به دولت عثمانی پناهنده شد که از سوی دولت برای او بیرق، شمشیر و خلعت ارسال شد. بدین سان بر اثر این حوادث روابط با ایران تیره شد[٤].

**محمد خدابنده**

با مرگ شاه اسماعیل ثانی‌اکثر دولتمردان در ٢٤ آرالیق سال ۱۵۷۸ م (ذیحجه ۹۸۵ هـ.ق) خدابنده را به سلطنت رسانیدند. در زمان این پادشاه بود که استیلای عثمانی‌ها بر ایران آغاز شد. ادارهٔ امور دولت به دست همسر خدابنده و مادر حمزه میرزا وعباس میزا بود. این زن منسوب به یکی از خانواده‌های معروف به نام «مرعش سیدلری» بود. این زن خواست تا پسر بزرگش حمزه میرزا را پس از پدر به سلطنت برساند و پسر دیگرش عباس میرزا را در قصر نزد خود نگاه دارد. در آن ایام عباس میرزا والی هرات بود که علی‌قلی‌خان سمت‌لله‌گی او را داشت. چون علی قلی‌خان از قصد بانوی مذکور آگاه شد عباس میرزا را به قصر نفرستاد و به خصومت بین آن دو افزوده شد. علی‌قلی‌خان در سال ۹۸۸ هـ.ق / ۱۵۸۰ م سلطنت عباس را اعلام کرد.

در پی این حادثه محمدخدابنده با یک نیروی هشتاد هزار نفری رو به سوی هرات نهاد. او نیز چون همسرش می‌خواست پس از مرگش حمزه میرزا جانشینش شود. علی‌قلی‌خان به هرات عقب نشست و مراتب اطاعت خود را به شاه اعلام کرد، بدین ترتیب

۳. به روایت دیگر شاه اسماعیل به دستور خواهرش پریخان به دست افرادی که لباس زنانه پوشیده بودند کشته می‌شود.

٤. **دفتر مهمه ۳۲**، صفحه ۲۸، ۳۲و ۷۵. در این باره اطلاعاتی نیز در مقدمه نامه‌ای که به شاه عباس در مورد نقض صلح توسط شاه اسماعیل دوم ارسال شده بود، وجود دارد(**منشئات فریدون بیگ**، جلد ۲ صفحهٔ ۱۵۸).

در واقع سلطنت حمزه میرزا پس از مرگ پدر مورد پذیرش قرار گرفت و به سبب ناتوانی خدابنده حمزه میرزای ولیعهد ادارهٔ امور را به دست گرفت. لکن ایران در وضع بسیار آشفته‌ای به سر می‌برد. رؤسای عشایر با یکدیگر درگیر بودند و نیروهای عثمانی با استفاده از این موقعیت به سهولت پیش می‌رفتند. اوزد میراوغلی عثمان پاشا که در سال ۱۴۵۸م/۹۲۲ هـ‌ق تبریز را تصرف کرده بود، سلطنت طهماسب پسر دیگر خدابنده را اعلام کرد.

## جنگ دوازده ساله با ایران

### اعلان جنگ علیه ایران

در حالی که در ایران پیش از جلوس خدابنده حوادثی رخ می‌داد، بیگلربیگی وان می‌دانست که باید از این آشفتگیها استفاده کرد. وزیر اعظم سوکوللی محمد پاشا با این جنگ موافق نبود، اما با از دست دادن نفوذ پیشین بودند کسانی که قصد کسب شهرت در این جنگ را داشتند، بویژه‌لالا مصطفی پاشا و سنان پاشا که با یکدیگر دشمنی داشتند هر یک می‌خواست سرداری جنگی که علیه ایران آغاز خواهد به عهده او محول شود. برای رضایت خاطر هر دو سرداری سپاه ارض روم و اطراف آن به لالا مصطفی پاشا و سرداری سپاه بغداد به سنان پاشا محول شد.[5]

اما صلاح دیده نشده که در یک چنین جنگی دو شخصیت که با هم خصومت نیز دارند مقام سر فرماندهی داشته باشند. بنا به خواست پادشاه سوکوللی پس از ملاقات جداگانه[6]

۵. سوکوللی مشکلات‌جنگ با ایران را چندین بار به عرض شاه رسانید «نخست اینکه غلامان (منظور سربازان) جری می‌شوند و به حقوق و مخارج آنان افزوده می‌گردد. رعایا (یعنی مردم دهات) هم از سنگینی بار مالیاتها و هم از تجاوز سربازان پایمال می‌شوند حتی اگر ایران تصرف شود مردمش نخواهند پذیرفت که جزء رعایای ما شوند. عایدات جامعه از شهرها کفاف مصارف جنگ را نخواهد داد. جد اعلایمان حضرت سلطان سلیمان چه مرارتهایی کشید و تا زمانی که فی‌مابین صلح برقرار شود چه زهرها چشید و چه مرارتها به جان خرید. کسانی که چنین جنگی را تلقین و تکلیف می‌کنند، کسانی‌اند که معنی جنگ عجم را نمی‌دانند. (تاریخ به چه و وی، جلد ۲ صفحه ۳۷). **دفتر مهمه ۳۲، صفحهٔ ۸۱، ۱۰۷.**

۶. سوکوللی نخست‌لالا مصطفی پاشا را احضار کرد و از او پرسید: «در صورتی که به سرداری انتخاب شوید چه تدابیری اتخاذ خواهید کرد؟» واو پاسخ داده بود که «به یاری باری تعالی به محل ماموریت عزیمت و ضمن مشورت با اهل وقوف نظریات مناسب را به مورد اجرا خواهد گذاشت». و چون عین همین سؤال را از سنان ←

با هر دوی آنان لالا مصطفی پاشا به سرداری کل سپاه عازم جنگ با ایران منصوب شد و مامور تصرف گرجستان و شیروان شد[٧].

## جنگ چلدر و تصرف گرجستان

جنگ باایران شامل سه مرحله بود، نخستین مرحله دوازده سال یعنی از سال ۹۸۹ هـ ق ۱۵۷۷/ م تا ۱۵۸۹/۹۹۷ طول کشید. نخستین جنگ بین لالا مصطفی پاشا که از راه اردخان وارد گرجستان شده بود، با تخماق سردار سپاه که به مقابلهٔ او برخاست درسال ۹۸٦ هـ ق ۱۵۷۸/ م درچلدر رخ داد. این نبرد زمانی پیش آمد که نیروی سی هزار نفری تخماق خان قصد داشت از پشت سر به نیروهای عثمانی که وارد گرجستان شده بودند حمله کند[٨]. باپیروزی عثمانی‌ها دراین جنگ، به سهولت کار تسلط برگرجستان آغاز شد، نخست «منوچهر» از امرای گرجستان سفلی مسلمان شد و نام مصطفی به خود گرفت و حاکمیت عثمانی‌ها را پذیرفت و فرماندهی شهراولتی به برادرش گره گوار محول شد.

پس از این حادثه، لالا مصطفی پاشا به سوی تفلیس حرکت کرد و بافرار داوود یا داوید حکمران تفلیس، این شهر به تصرف درآمد و سایر پرنس‌های گرجی چون آچیق‌باش خان امیر «میرت»، الکساندرخان امیرقارتلی (بین شیروان و روان) از دراطاعت درآمدند.[٩]

پاشان می‌کند او سخت بلند پروازانه پاسخ می‌دهد که نخستین سال، تبریز و شیروان و در دومین سال همدان واصفهان را تصرف خواهد کرد.وقتی پاسخ هر دو به اطلاع شاه می‌رسد، شاه تصمیم به انتخاب لالا مصطفی پاشا می‌گیرد. (تاریخ به چه وی جلد ۲ صفحه ۳۸).

۷.تاریخ به چه وی، جلد ۲ صفحهٔ ٦۲و ٦۳.

۸. به موجب اطلاعات رسیده از سوی یکی از دوستان سفیر اتریش، ایران چهار لشکر داشت. یکی تحت فرماندهی سولاخ حسین متشکل از چهل هزار نفر، دومی به فرماندهی توخماق خان بابیست هزار نفر، فرماندهی لشکر سوم را که عبارت از سی هزار تن بود برادرشاه به عهده داشت و بالاخره فرماندهی لشکر چهارم راکه یک نیروی یکصد هزار نفری بود شخص خود شاه عهده‌دار بود. (تاریخ هامر، جلد ۷ صفحه ٢٦).

۹. الکساندر خان مکلف شد که همه ساله، سی هزار بار ابریشم، ده غلام خوش‌روی، ده کنیزک باکره، سه مادیان و سه خرس تربیت شده تحویل دهد و ضمناً چون رتبه بیگلربیگی داشت موظف به پرداخت خراج نیز شد. (تاریخ به‌چه وی، جلد ۲ صفحه ٤۹).

تفلیس بیدرنگ به صورت یک ایالت درآمد و سمت بیگلربیگی آن به محمد پاشا پسرفرهاد پاشا داده شد (۹۸۶ هـ‌ق /۱۵۸۹ م).

پس از این وقایع قوای عثمانی وارد منطقه شیروان شدند و شماخی مرکز آنجا را به تصرف درآوردند. میرقاپی یا دربند به صورت مرکز ایالت شیروان درآمد نیروی کافی درآن متمرکز شد و حفاظت آن بامقام وزارت به بیگلربیگی دیاربکر اوزدمیراوغلی عثمان پاشا محول شد[۱۰] و سردارلالا مصطفی پاشا نیز پیس از فرا رسیدن زمستان بازگشت.

### جنگ اوزدمیراوغلی

پس از بازگشت سردار، یک نیروی سی هزار نفری به فرماندهی اوروس خان فرماندار سابق شیروان وارد شیروان شد و نهم رمضان ۹۸۶ هـ‌ق (کاسم ۱۵۷۸م) به سوی اوزدمیر اوغلی که در شماخی بود حمله برد و سه شبانه‌روز نبردی سهمگین درگرفت که بافرارسیدن قوای کریم به فرماندهی عادل گیرای برادر حاکم کریم به یاری افراد اندک آن شهر، قوای ایران شکست خورد و اوروس‌خان که دستگیر شده بود در برابر عثمان پاشا به قتل رسید. اما پس از پیروزی عادل گیرای که درپی فراریان رفته باغنایم بسیاری بازمی‌گشت، از سوی نیروهای ایران مورد حمله قرار گرفت و اسیر شد. بااین حادثه عثمان پاشا که دریافته بود بامحافظین اندکی که درشیروان مستقر است قادر به پایداری نخواهد شد به دربند عقب نشست و درآنجا به نبردی مداوم پرداخت حتی یک بار یعنی در ۹۸۷ هجری /۱۵۷۹ میلادی محمد گیرای حاکم کریم با یک نیروی یکصد هزار نفری به یاری او آمد و به اتفاق به شماخی رفتند. منتهی چون حاکم کریم درآن حوالی به سر نبرد بلکه پسرش قاضی گیرای را گذارد و خود بازگشت و عثمان پاشا باز دروضعی دشوار قرار گرفت. چون خان کریمه‌پس‌ازبازگشت دیگر اقدام به یاری رسانیدن نکرد از این روی نیروهای تدارک دیده شده از روملی به سرداری جعفر پاشا از راه کفه به دربند اعزام شد (۹۹۰ هـ‌ق /۱۵۸۵م)

بارسیدن این نیروها اوزدمیر اوغلی پاشا جنگ معروف خود را باامامقلی‌خان سردار ایرانی آغاز کرد. امامقلی‌خان پس از بازگشت سردارلالا مصطفی پاشا درسال ۹۸۷ هـ‌ق

۱۰. تاریخ پەچه وی، ۲ صفحه ۴۹.

حدود چهارماه تفلیس را محاصره کرد ولی نتیجه‌ای نگرفت. امامقلی‌خان که از معدود سرداران ایران بود بایک نیروی پنجاه هزار نفری (به جز نیروهای گرجستان و داغستان) به سوی عثمان پاشا رفت. اوزدمیراوغلی به اتفاق قوای خویش از دربند معروف به دمیرتپه عقب نشست و درمحل باش‌تپه اردو زد و باقوای امامقلی روبرو شد.

طی جنگی که حتی شبانه و درروشنای مشعلهایی که افروخته شد ادامه یافت و به همین سبب نیز «مشاله جنگی» (جنگ مشعل ـم.) نام گرفت امامقلی باادادن هفت هزار تلفات گریخت. اوزدمیر اوغلی دستور داد تااز سرهای بریده افراد دشمن برجی ساختند و شماخی و باکو بازپس گرفته شد. پس از این پیروزی عثمان پاشا تصمیم به بازگشت گرفت و جعفرپاشا را به سمت والی داغستان گمارد و خود از قفقاز شمالی گذشت و پس ازدوخورد باروس‌ها از راه کوبان وتمان و قرچ به کفه آمد و پس از مغلوب و مقتول ساختن محمد گیرای حاکم‌کریمه‌که براثر نافرمانی از سوی دولت معزول شده بود و درنتیجه سربه شورش برداشته بود، اسلام گیرای خان را به جای او منصوب کرد و خود از راه دریا به استانبول بازگشت و مقام دومین وزیر را احراز کرد و پس از اندک زمانی به جای سیاووش پاشا وزیر اعظم شد. (آرالیق ۱۵۸٤م).

### سنان پاشا سردار ایران

نگهداری اراضی ضبط شده قفقاز سخت دشوار بود. تفلیس مدام از سوی ایرانیان و گرجستان تحت فشار بود، از دیگر سوی برای ارسال آذوقه و مهمات به قفقاز عبور از گرجستان الزامی بود. باتوجه به اهمیت منطقه مرزی قارص، قلعه‌ای درآنجا احداث شد و نیروی مورد نیاز درآن مستقر شد.لالا مصطفی پاشا براثر پاره‌ای عدم موفقیتها درمرز ارض‌روم از سرداری عزل و سرداری ایران به سنان پاشا محول شد (۹۸۸ هـق./۱۵۸۰م) و درهمان سال نیز به جای احمد پاشا وزیر اعظم شد. سردار پیشین یعنی ۷۷ مصطفی پاشا به استانبول رفت، وزیر دوم شد و باصدارت سنان پاشا وی قائم‌مقام وزیر اعظم شد.

دراین ایام بود که از سوی سلطان‌محمد خدابنده شاه ایران سفیری به استانبول اعزام شد که به منظور جلوگیری از خونریزی بی‌حاصل پیمان صلحی برمبنای مرزهای سابق بسته شود.گذشته از آن باز فرستادگانی باپیشنهادات مختلف از سوی ایران اعزام شد ولی

از این رفت‌وآمدها نتیجه‌ای به دست نیامد. سنان پاشا باآنکه تاتفلیس رفت ولی بی‌آنکه کاری انجام دهد به ارض‌روم بازگشت. تنها بیگلربیک تفلیس را عزل کرد و به جای اویکی از امرای گرجی به نام یوسف گورگی را که مسلمان بود به بیگلربیگی تفلیس منصوب کرد. سنان پاشا که به رقیب خویش‌لالا مصطفی پاشا حسادت می‌ورزید می‌خواست خدمات چشمگیرتر از او عرضه کند ولی علیرغم تصدی مقام وزیر اعظمی نتوانست منشا اثری باشد. تاآنکه به دروغ به اطلاع شاه رسانید که شاه ایران قصد صلح دارد و بی‌درنگ معزول شد. (ذی‌الحجه ۹۹۰ هـق /۱۵۸۲م ).

## فرهاد پاشا

دراین ایام بود که بی‌نظمی‌هایی درمرزها رخ داد. یکی از امرای گرجی به نام منوچهر که مسلمان شده و نام مصطفی به خود گرفته بود مجدداً مسیحی شد و به اتفاق عده‌ای از امرا گرفتاریهایی‌برای نیروهای عثمانی به وجود آورد. اما با عزیمت فرهاد پاشا که درسال ۹۹۱ هـق /۱۵۸۳م بیگلربیگی روملی بود و اینک مقام سرداری یافته بود اوضاع سروسامانی گرفت. سردار جدید پس از تحکیم قلعه‌روان، سرباز، توپ و دیگر مهمات مورد لزوم درآن مستقر کرد و بیگلربیگی آنجا را به چغاله‌زاده سنان پاشا والی وان محول کرد و بادادن نیروهای کمکی به تفلیس اوضاع اردو را سروسامان بخشید. پس از این اقدامات، قلاع شوره گیل قارص وارخان را تحکیم و احتیاجاتشان را تامین کرد، به ارض روم آمد و زمستان رادر آنجا سپری کرد. سال بعد فرهاد پاشا اقدام به تصرف قلاع‌لری و گوری وبازسازی آنها کرد. آنگاه حملاتی به گرجستان صورت گرفت. به تفلیس مهمات فرستاده شد، ولونداوغلی الکساندرخان امیرقارتلی (قارتیل) سی بار ابریشم ارسال داشت.

## سرداری اوزدمیر اوغلی

عثمان پاشا پس از آمدن به استانبول واحراز مقام وزیراعظمی رأساً به سرداری ایران تعیین شد و فرهاد پاشا به استانبول آمد. اوزدمیر اوغلی، تبریز را به تصرف درآورد(۹۹۳ هـق /۱۵۸۵ م ) درجنگهایی که بین حمزه میرزا سردار و ولیعهد شاه وسپاهیان عثمانی رخ داد نخست حمزه‌میرزا مغلوب شد ولی در دومین بار نیروی بیست هزار نفری سرفرمانده چغاله‌زاده سنان پاشا شکست خورد، حمزه‌میرزا به جز آن با قوای عثمان پاشا

نیز به زد وخورد پرداخت و بر اثر درگذشت عثمان‌پاشا در میدان جنگ پیروز شد. عثمان پاشا پیش از مرگ وصیت کرده بود که چغاله‌زاده به سرداری برگزیده شود. سنان پاشا به منظور احتراز از صدمه دیدن بیشتر لشکر عقب نشست. پس از این ماجرا نیروهای ایران هیجده بار برای پس گرفتن تبریز دست به حمله زدند و موفق به تصرف آن نشدند. در آن ایام جعفر پاشا محافظ تبریز بود.

در اواخر سال ۱۵۸٦ م (۹۹۱ هـق ) ولیعهد حمزه میرزا درمجلس ضیافتی توسط مخالفینش به قتل رسید که اوضاع ایران متزلزل شد ودرهمان سال برادرش عباس به پادشاهی رسید[۱۱].

**فرهاد پاشا برای دومین بار سردار می‌شود**

پیشنهاد اوزدمیر اوغلی‌درموردسرداری چغاله زاده مورد موافقت حکومت قرار نگرفت و فرهادپاشا برای دومین بار به سرداری نیروهای عازم جنگ ایران تعیین شد.

فرهاد پاشا به محض احراز این سمت تبریز را نجات داد، و پس ازسه شبانه روز جنگ، قوای ایران را شکست داد وگنجه را به تصرف درآورد و برمنطقه قره‌باغ مستولی شد. از دیگرسوی چغاله‌زاده سنان پاشا به سمت والی بغداد منصوب شد. که او نیز از سوی عراق وارد ایران شد ونهاوند را گرفت. در نواحی تصرف شده نیرو مستقر شد و قبایل وعشایر مختلفی نیز تحت نفوذ دولت درآمد. درکورگ مرکز حکومت سیمون حاکم کرجی قلعه محکمی ساخته شد و در آخیسخه نیز قلعه‌ای بنا شد. توماش، لری، کورگ وآخیسخه باگرجستان یک خط مرزی تشکیل داد (رجب ۹۹۵/حزیران ۱۵۸۷).

عباس شاه ایران هیئتی به همراه حیدرمیرزا پسر برادرش حمزه میرزا ومهدی قلی‌خان اوستا جلو والی اردبیل به نزد مراد پاشا فرستاد که او به همراه آنان پیروزمندانه وارد استانبول شد.(۹۹۹هـ/۱۵۹۰م).[۱۲]

۱۱.محمد خدابنده به میل خویش از سلطنت کناره گرفت و پسر دومش عباس که والی خراسان بود به قزوین آمد وبه سلطنت رسید و خدابنده نیز ولایت خراسان را پذیرفت.(۹۵۵هـ ق۱۵۸۷ م ) و این تغییر وتبدیل کتباً توسط سردار فرهادپاشا به استانبول گزارش شد.

۱۲.مصطفی افندی، نویسندهٔ تاریخ سلانیکی‌شرح مفصلی درزمینهٔ تعیین میهماندار برای هیأت اعزامی و نیز آماده ساختن قصر پرتو پاشا برای پذیرایی از شاهزاده دارد. (صفحه ۲٦۱).

### پیمان استانبول

در ۲۱ مارت ۱۵۹۰ م (جمادی‌الاول سال ۹۹۸ هق) پیمانی در استانبول امضا شد که به جنگ ایران وعثمانی پایان می‌داد. به موجب این پیمان، شهر تبریز وحومه تبریز در آذربایجان، قره‌باغ، گنجه، قارص، تفلیس، شهرزور، نهاوند ولرستان در دست عثمانی‌ها باقی ماند. به جز این شاه ایران تضمین کرده بود که از این پس از بیان سخنان ناروایی که درحق سه خلیفه اسلام- ابوبکر وعمر وعثمان- و نیز عایشه همسر حضرت رسول (ص) از سوی برخی از مردم ایران عنوان می‌شد ممانعت به عمل خواهد آمد.

حیدرمیرزا به عنوان گروگان در استانبول ماند و بدین ترتیب نخستین صفحه جنگ دوازده ساله ایران- عثمانی بسته شد.

## دومین صفحهٔ جنگ با ایران

### شاه عباس اول

دولت ایران از یک سو با عثمانی‌ها و از سوی دیگر با امرای ازبک در جنگ وجدال بود، لذا هنگامی که شاه عباس به جای پدر به سلطنت رسید، صلاح در این دید که با عثمانی‌ها به توافق برسد و بدین ترتیب از شریکی از دشمنانش رها شود و در این رابطه با عقد پیمان به ترک نواحی مهمی از سرزمینش ناگزیر شد و برادرزاده‌اش را نیز گروگان داد.

شاه عباس در کشورش به خوبی بر اوضاع مسلط شدوبا حاکم شدن براوضاع، ادارهٔ امور را شخصاً به دست گرفت و درصدد برآمد تا در ایران تشکیلات لشکری وکشوری به وجود آورد. در آن بین، وی با یک انگلیسی به نام سرآنتونی شرلی از افراد کنت اسکس ملاقات کرد و به منظور اقدام علیه عثمانی‌ها، هیئتی به اروپا اعزام شد(۱۵۹۹ میلادی) سرآنتونی شرلی نیز همراه این هیئت وحامل نامه‌های شاه عباس به پاپ، امپراتور آلمان، ملکه انگلیس، پادشاه لهستان وفرانسه و جمهوری ونیز بود.

شاه عباس به نیروی محافظ (سواره نظام خاصه خود) شصت هزارنفری وهمچنین به نیروهای عشیره‌ای که آن هم حدود شصت هزار بود وفرماندهی آنها را قوللرآغاسی داشت چهارهزار سواره نظام دیگر که شاه نوکرلری (غلامان شاه) نام داشت افزود و در مورد رفع نواقص سپاه ایران از نظر پیاده نظام، تفنگ وتوپ اقدامات لازم را به عمل آورد.

بیشتر این سازمانها از جمـــله « شاه نوکرلری » تقلیدی بوداز تشکیلات قاپی قولی عثمانی‌هـا دراین مورد از اسرا استفاده می‌کردند.

دراین سپاه جدیدکه متشکل از غلامان(شاه نوکرلری)ترک‌هاو تاجیک‌ها بود،قزلباش‌ها که دولت صفوی را تاسیس کرده بودند نفوذ پیشین را نداشتند. غـلامان وتـرک‌هـا چـون گذشته، کلاه سرخ بر سر داشتند.

شاه عباس به منظور انتقام از عثمانی از داخل و خارج در فعالیت بـود. در آن ایـام بـه شدت جنگ بین عثمانی و اتریش ادامه داشت. شاه عباس در سال ۱۰۶۲ هـق از طـریق اعزام هیئتهایی به نزد فیلیپ پادشاه اسپانیا و پرتغال و رودلف امپراتور آلمان درصدد اتفاق وسازش با آنان علیه عثمانی‌ها بود.

ادامه جنگ با اتریش که از سال ۱۵۹۳ به بعد بـه مـدت ده سال ادامـه داشت، ظهـور یاغیان جلالی در آناطولی وعدم موفقیت عثمانی‌ها در جنگ اتریش فرصتی بی نظیر بـرای شاه عباس بود. بویژه اوضاع آناطولی موقعیت مساعدی برای وی به حساب می‌آمد.

### تجاوز شاه‌عباس

درسال ۱۶۰۳م (۱۰۱۲ هـق) شهرنهاوند به دست شاه عباس افتاد. در ایـــن بـین بروز اختلافـــــات بین قاضی بیگ یکی از خانهای کرد سلمـاس و سرخـوش عـلی پـاشا بیگلربیگی تبریز که به شورش خان کرد ودرخواست کمک از شاه‌عباس انجامید سبب آغـاز جنگ جدیدی بین ایران وعثمانی شد.

در حالی که علی پاشا درگیر سرکوبی شورش قاضی بـیگ بـود، شاه عـباس کـه خبریافته بود تبریز از قوای عثمانی خالی مانده است، به سرعت آمـد و پـیش از آنکـه عـلی پاشا موفق به ورود به تبریز شود وی را اسیر کرد و شهر تـبریز وقلعـه آن را بـه تـصرف درآورد(۱۰۱۲ هـق /۱۶۰۳م ).[۱۳]

۱۳.قرار بود عایدات قلعه ومنطقه قارنی یارق از توابع بیگلربیگی نشین تبریز صرف حقوق محافظین تبریز شود. علاءالدین قاضی‌بیگ که طبق قوانین کانونها ارثاً صاحب این قلعه شده بود از حملات «غـلامان» تـبریز بـه تنگ آمد و سربه شورش برمی‌داشت که علی پاشا بیگلربیگی تبریز به منظور تادیب او در قلعه قـارنی یـارق قاضی‌بیگ را تحت محاصره درآورد و پس از یک ماه آنجا را گرفت. برادرزاده قـاضی‌بـیگ خـود را بـه شاه‌عباس رساند وضمن درخواست کمک به اطلاع او رساند که نیروهای تبریز به همراه علی‌پاشاست وقلعـه ←

به این ترتیب شهرها و قلعه‌های آذربایجان یکی پس از دیگری به تصرف ایران درآمد و قلعهٔ روان نیز پس از شش ماه محاصره سقوط کرد. حکومت عثمانی به سبب جنگ اتریش و گسترش نفوذ جلالی‌ها درسراسر آناطولی در وضعی قرار نداشت که بتواند دست به اقداماتی در این منطقه (آذربایجان) بزند.

## سرفرمانده چغاله زاده

در این بین (اواخر سال ١٦٠٣ میلادی) سلطان محمد سوم درگذشت و به جای او پسرش احمد اول که هنوز چهارده سال نداشت به سلطنت رسید. به سبب آغاز جنگ با ایران نیرویی به سرداری چغاله‌زاده سنان‌پاشابه‌آن‌حوالی‌اعزام شد.(۱۰۱۳ هـ‌ق /١٦٠٤م)

چغاله‌زاده از راه نخجوان به منظور پس گرفتن روان به حرکت درآمد ولی از سویی چون سردارشاه عباس بر سر راه تمامی‌آذوقه‌ها را نابود کرده بود و از دیگر سوی ینی‌چری‌های همراه او که در بازگشت به وان اصرار داشتند و به همین منظور نیز چادر او را سنگسار کردند، سردار سنان پاشا بدون پس گرفتن روان ناگزیر از بازگشت شد (١٦٠٤م). حال آنکه چغاله‌زاده قصد داشت پس از گذراندن زمستان در قره‌باغ و با فرارسیدن بهار به نیروهای شاه عباس حمله‌ور شود ولی اصرار سربازان دربازگشت نقشه او را به هم زد.[١٤]

چغاله‌زاده زمستان را در «روان» بسر برد و پس از آمادگی لازم برای بازپس گرفتن تبریز به حرکت درآمد. در جنگی که حوالی سلماس رخ داد نخست پیروز شد ولی هنگامی

ــ تبریز از مواضع تهی است. شاه عباس نیز به سرعت حرکت کرده تبریز را به محاصره درآورد و علی پاشا را که از تصرف‌قلعه قارنی یارق‌به تبریز بازگشت به اسارت درآورد و آن قلعه را نیز متصرف شد. (خلاصه از تاریخ په‌چه‌وی جلد ۲، صفحه ۲۵۸)

١٤. در آن ایام محمودپاشا پسر چغاله زاده بیگلربیگی شیروان بود و سنان‌پاشا تصمیم داشت پس از فیصله دادن کار «روان» به شیروان برود. سربازان به محض آگاهی از این قصد، خطاب به او گفته بودند: «وقتی در دریا جنگ می‌کنی، قصد دیدار مادرت را داری و چون سرفرماندهی نیروی زمینی می‌شوی طالب دیدار پسرت می‌گردی». حقیقت امر اینکه زمانی که وی کاپتان دریا بود هنگام دیدار از میهنش «مسینا» ضمن ملاقات با مادر، خواهر و برادرش سعی‌کرد تا آنان را نیز به دین اسلام مشرف سازد ولی آنان ترجیح دادند که در دین خویش باقی بمانند. (تاریخ سلانیکی، فصول آخر، چاپ نشده برگ ٤١٩ ب و تاریخ پچه‌وی، جلد ۲ صفحهٔ ۲۲٦).

که صفرپاشا بیگلربیگی ارض‌روم بیش از حد لزوم به تعقیب دشمن پرداخت سنان‌پاشا در حمله برق‌آسایی که به قلب سپاه شاه عباس کرده بود شکست خورد، نخست به روان و سپس به دیار بکر عقب نشست و در آنجا درگذشت (۱۰۱۴ هـق /۱۶۰۵ م ). این پیروزی به شاه عباس جسارت بخشید و شیروان، شماخی و گنجه نیز از دست عثمانی‌ها خارج شد.

## سرفرماندهٔ قویوجی مرادپاشا

پس از چغاله‌زاده برای سرداری نیروهای اعزامی به جنگ ایران نصوح پاشا وزیر سوم تعیین شد، ولی پیش از عزیمت این سمت به وزیر اعظم لالا مصطفی پاشا که از جنگ اتریش بازگشته بود واگذار شد. امالالا مصطفی پاشا بیش از حرکت به ماموریت درگذشت و مدت پنج سال یعنی تا سال ۱۰۱۹ هـق / ۱۶۱۰م که وزیر اعظم قویوجی پاشا به سمت سرفرماندهی قوا به سوی ایران حرکت کرد، جبههٔ ایران بی‌سرفرمانده مانده بود.

قویوجی مرادپاشا پس از پاکسازی آناطولی از جلالی‌ها به سرفرماندهی قوای عازم جنگ با ایران تعیین شد. به منظور تسریع درپذیرفته‌شدن پیشنهاد صلحی که به شاه عباس کرده بود از ارض‌روم از راه قارص، چالدران، خوی و سلماس به سوی شاه عباس که در تبریز به سر می‌برد حرکت کرد.

شاه ایران براساس مفاد معاهده نامه اماسیه حاضر به قبول صلح بود. یعنی اعلام داشته بود اراضی را که به موجب معاهدهٔ استانبول درسال ۹۹۸ هـق / ۱۵۹۰م به عثمانی‌ها داده بود و اینک در دست داشت پس نخواهد داد. این اراضی عبارت بود از ولایات تبریز، شیروان و روان.

وزیر اعظم تا آجی‌چای که نزدیک تبریز بود پیش رفت، ولی با کمبود آذوقه و مهمات مواجه شد. نه شاه عباس و نه مراد پاشا جرئت اقدام به جنگ را نداشتند.

شاه عباس پیشنهاد کرد که از درآمد اراضی که پس گرفته بود هرسال دویست بار ابریشم به دولت عثمانی بدهد، وزیر اعظم به سبب نامساعد بودن فصل بازگشت و به دیار بکر رفت و بی‌آنکه بین دو طرف توافقی صورت بگیرد در همانجا درگذشت.

## سرداری نصوح پاشا و موافقت‌نامه

نصوح پاشا که پس از قویوجی مراد پاشا وزیر اعظم شده بود پیشنهاد شاه را پذیرفت و

صلح کرد. برای امضای عهدنامه، فرستاده‌ای از سوی ایران به نام قاضی‌خان به استانبول آمد. به موجب این موافقتنامه شاه‌ایران‌پذیرفت‌که درازای اراضی‌که به موجب معاهدهٔ اول استانبول از دست داده بود و اینک بازپس گرفته بود سالانه دویست بار ابریشم به دولت عثمانی بدهد. با این دومین معاهده استانبول دومین صفحهٔ جنگ سه ساله عثمانی و ایران به زیان عثمانی‌ها ورق خورد و پایان یافت. (۱۰۲۱ هـ‌ق / ۱۶۱۷م)

## سومین صفحه جنگ با ایران

### موجبات جنگ

دومین پیمان استانبول که با ایران بسته شد بیش از سه سال نپایید و تقریباً حالت یک متارکه به خود گرفت. زیرا شاه عباس با آنکه تعهد کرده بود هرسال ابریشم به عثمانی‌ها بدهد سال پس از عقد پیمان به تعهد خویش عمل نکرد و گذشته از آن دولت دوسال بود از حال انجیلی مصطفی چاووش کدخدای سابق قویوجی مصطفی پاشا و از صاحب منصبان دیوان همایون که بعنوان فرستاده عهدنامه را برای شاه ایران برده بود خبر نداشت.[۱۵] سلطان احمد با اصرار نصوح پاشا پیمانی را که امضا کرده بود شکست و علیه ایران اقدام به جنگ کرد، پیمان صلح سه سال دوام داشت.

### فرماندهی اوکوز محمدپاشا

محمد پاشا وزیر اعظم درسال ۱۰۲۴ هـ‌ق / ۱۶۱۵م عازم جنگ با ایران شد. شاه عباس از ارسال دویست بار ابریشم خودداری کرد زیرا آن را نوعی باج و خراج به حساب می‌آورد. سبب عدم ارسال ابریشم از سوی شاه درگیری عثمانی‌ها در جنگ اروپا و نیز مناسبات حسنهٔ شاه عباس با امپراتور آلمان بود.

۱۵. انجیلی مصطفی پاشا از صاحب‌منصبان دیوان همایون بود که به نکته‌سنجی و حاضرجوابی شهرت داشت. مدتی کدخدای (قائم‌مقام) قویوجی مصطفی‌پاشا بود که درسال ۱۰۴۸ هـ‌ق /۱۶۳۸م درگذشت. آرامگاهش سمت راست جاده ادرنه‌قاپی به ایوب درباریکهٔ راه روبروی قبر شاعر باقی که به قبرستان منتهی می‌شود قرار دارد. از سندی که تاریخ ۱۰۱۹ هـ‌ق / ۱۶۱۹ میلادی را دارد چنین بر می‌آید که وی متولی وقفیه‌ای بود که خادم آقاعثمان‌پاشا (متوفی به سال ۱۰۰۴ هـ‌ق / ۱۵۹۵م) در بسیوک ایاصوفیه ساخته بود (آرشیو توپقاپی، پاکت شماره ۷۴۸۴). انجیلی در اواسط سال ۱۰۴۴ هـ‌ق / ۱۶۳۴ م درگذشته بود (*درزیرنویس دو تاریخ مختلف برای وفات این شخص قیدشده است که عیناً ترجمه شده.م).

وزیر اعظم یک نیروی صدهزار نفری تحت فرمان خویش داشت، شاه عباس بـه مـحض آگاهی از حرکت سپاه عثمانی به منظور جلوگیری از وقوع جنگ سفیری به نام قاسم‌بیگ را اعزام داشت. انجیلی مصطفی چاووش نیز همراه این فرستاده بود، اما با توجه به اینکه ایـن فرستاده فقط خراج یکساله را همراه آورده بود. چنین به نظر می‌رسید که شاه قصد رعـایت مفاد عهدنامه را ندارد، لذا از بازگشت سپاه خودداری شد و فرستادهٔ ایران نیز دریدی کوله زندانی شد.

اوکوز محمدپاشا از ارض روم به سوی روان حرکت کرد، مـحافظ روان‌شخصـی بـه نام امیرگونه خان‌بود. شاه عباس روان را کاملاً مستحکم کرده بود. در حـالی کـه وزیـر اعـظم روان را به محاصره گرفته بود، شاه عباس درنخجوان به انتظار بـود و اقـدام بـه حمـله نمی‌کرد. از محاصره‌ای که چهل و چهار روز طول کشید نتیـجه‌ای بـه دست نیـامد و قلعـه سقوط نکرد. و شاه عباس هم که می‌دانست کاری از دستش ساخته نیست باز بـه صلح روی آورد. دویست بار ابریشم ارسالی شاه به یکصد بار تقلیل یافت و سپاه عثمانی بازگشت.

**سرداری خلیل‌پاشا**

ناتوانی اوکوز محمد پاشا در تصرف قلعـهٔ سستی چـون روان مـوجب عـزلش شد. توافقش با ایران نیز مورد قبول حکومت قرار نگرفت و خلیل پاشا با داشتن مقام وزیراعظمی به سرداری سپاه منصوب شد. (محرم سال ۱۰۲۶ هـ‌ق اوجاق ۱۶۱۷م )

خلیل پاشا با پیوستن به نیروهای جان‌بیگ‌گیرای‌خان کریم به تبریز رفت، شاه عـباس به اردبیل عقب نشست و نیروهای عثمانی به سوی او حرکت کردند. در ایـن اثـنا نیـروهای عثمانی که به همراه خان‌کریم برای چپاول رفته بودند شکست خوردند. خلیل پـاشا بـرای جلوگیری از ادامهٔ این شکست از راه اردبیل بازنگشت. یک منزل تا اردبیل فاصله داشت که بادرخواست صلح از سوی شاه عـباس درششم شوال سال ۱۰۲۷ هـ‌ق /۲۶ایلول ۱۶۱۸ م از نـــــو پیمان توافق بسته شد. این معاهده درست همان مـعاهدهٔ نصوح پـاشا بـود، منتهی دویست بار ابریشم به صدبار قماش و سایر اجناس تقلیل یـافت. بـه دنبـال ایـــن موافقتنامه سفیری از ایران به استانبول آمد که باز طبق مفاد مـعاهده نصـوح پـاشا کـه در حقیقت همان اساس معاهدهٔ زمان سلطان سلیمان را داشت پیمان صلح بسته شد. و بـغداد و حدودآخیسخه و بغداد مرز تعیین شد (۱۰۲۸ هـ‌ق / ۱۶۱۹م ).

فصل ۸

# اتفاق جدید صلیبی و جنگ با اتریش

## موقعیت طرفین پس از جنگ سال ۱۵۶۵ میلادی

**حوادث مرزی**

با وجود تجدید پیمان صلح هشت ساله بین اتریش و دولت عثمانی معهذا فرماندهان مرزی طرفین با یافتن فرصت مناسب و توسل به بهانه‌های مختلف از حمله به یکدیگر خودداری نمی‌کردند و هرطرف نیز گناه را از سوی طرف مقابل می‌دانست. با اینهمه باید تذکر داد که بیشتر این حملات از ناحیه دسته‌های راهزنان طرفین صورت می‌گرفت.

در مرز بسنه، دسته راهزنان دالماچیا که «اوسلوک» نام داشتند مدام به اراضی ترک‌ها تجاوز می‌کردند و چون ممانعتی از سوی امپراتور آلمان و جمهوری و نیز در مورد این تجاوزات بعمل نمی‌آمد امرای مرزی عثمانی هم مقابله به مثل می‌کردند.

علیرغم این قبیل وقایع مرزی پیمان صلحی که درسال ۹۹۹ هـ ق / ۱۵۹۰ م بسته شده بود به مدت هشت سال دیگر تمدید شد. در این ایام نخستین صفحه جنگ ایران و عثمانی بسته شده بود و دولت توانسته بود در موقعیتی برتر پیمانی موفق با ایران ببندد.

**واقعهٔ تلی حسن پاشا**

درپی تجدید پیمان صلح با اتریش سه «آقن» موفقیت‌آمیز تلی حسن‌پاشا، والی بسنه

به خاک اتریش واقعهٔ شایان اهمیتی بود که می‌توانست در واقع در حکم نقض پیمان باشد.[۱] سفیر اتریش ضمن تسلیم اعتراض‌نامه خواستار انتقال حسن‌پاشا به نقطهٔ دیگری شد که مورد پذیرش قرار نگرفت. اتریش نیز دست به حمله متقابلی به همان شدت زد. حتی امپراتور از طریق سفیر اتریش که در استانبول به سر می‌برد به اطلاع دولت عثمانی رسانید که پس از این از پرداخت خراج سالانه خودداری خواهد کرد[۲]. همزمان با آن امرای اردل، افلاق و بغدان را که با خود همداستان ساخته بود به قیام علیه دولت عثمانی تحریک و تشویق کرد.[۳]

درسال ۱۰۰۲ هـ‌ق /۱۵۹۳م حسن‌پاشا در پی محاصره قلعه سیک (سیکا) واقع در مرز خرواتستان (کرواس) ضمن آخرین حمله‌ای که صورت داد بر اثر فروریختن پل، وخود به اتفاق احمدپاشازاده محمد بیک معروف به سلطان‌زاده فرماندار کلیس یا «هرسک[۴]» بسیاری از امرای باتجربه مرزی با هیجده هزار سرباز کشته شد.

## جنگ علیه اتریش

### نخستین سالهای جنگ اتریش

باپخش این خبر فجیع در استانبول با اصرار سنان‌پاشا وزیر اعظم علیه دولت اتریش اعلان جنگ داده شد. در این تاریخ، سلطان مرادسوم پادشاه عثمانی بود و رودلف دوم

۱. سلطان مراد به محض آگاهی از حملات حسن‌پاشا که مغایر با پیمان‌نامه بود مستقیماً به حسن‌پاشا می‌گوید که به هیچ روی راضی به این اقدامات نیست و می‌افزاید: «اگر این اقدام به فساد منجر شود او از پنجه سیاستمرها نخواهد شد، از این پس اکیداً درپی این گونه اعمال و افعال نباشد و برای حمله به این سوی و آنسوی لشکر نکشد». (تاریخ عالی، صفحهٔ ۳۱۴).

۲. «از جانب شاه انقروس (منظور باید اتریش باشد) برای ایلچی آستانه دولت مقیم مکتوب ممهور آمد به این مفهوم که من بعد دیگر امید هدیه و قروش (پول) نداشته باشند. بگو که علت نقض عهد را از بیگلربیگی‌ها و بیگ‌های خویش سئوال کنند و دریابند و آن را حمل بر اهمال و غفلت نکنند. منبعد هر پیشنهادی دارند ما آماده‌ایم.» محرم ۱۰۰۱ هـ ق و ایلول ۱۵۹۲ م (تاریخ سلانیکی ص ۳۳۸).

۳. در نامهٔ ارسالی دولت عثمانی به رئیس جمهور ونیز علت اعلان جنگ علیه اتریش تجاوزات آن کشور، زندانی کردن تعدادی از امرا و عدم پرداخت خراج به مدت سه سال عنوان شد، انتصاب وزیر اعظم سنان‌پاشا به فرماندهی سپاه به اطلاع آن دولت رسیده بود.

۴. وی پسر احمد پاشا، داماد رستم پاشاست که درسال ۹۸۸ هـ‌ق/ ۱۵۸۰ م در زمان وزارت عظمای محمد بیگ درگذشته بود، مادرش عایشه خانم سلطان، دختر رستم پاشا و مهرماه سلطان است.

امپراتور آلمان و اتریش.

وزیر اعظم پیر و حریص بی‌خبر از حوادث سیاسی و پیمانهای اتحاد عصر خود درحسد از عقد پیمان صلح موفقیت فرهادپاشا با ایران برای کسب موفقیتی چشمگیرتر از او بی‌خبر از تبانی امرای اردل، افلاق و بغدان با امپراتور علیه حکومت متبوع خویش، چشم بسته تصمیم به جنگ گرفت.

سپاه نخست به فرماندهی سردار اکرم سنان پاشا به سوی اتریش به حرکت درآمد و درنخستین سال جنگ درفصل نامناسبی از نظر جنگ به موفقیت‌های اندکی دست یافت.

سنان‌پاشا قصد داشت که زمستان آن سال را در بودین به سر برد و بهار سال بعد دست به حمله بزند. اما بر اثر اصرار لشکریان مبنی بر عزیمت به بلگراد به آن شهر رفت. نیروهای اتریش هم که در فصل زمستان دست به عملیاتی زده بودند موفقیتهایی به دست آوردند.

بهار سال بعد، سنان‌پاشا باز به فعالیت درآمد وغاضی گیرای‌خان کریمه نیز با چهل هزار تن به او پیوست. یانیق قلعه (رآب) که بین وینه و بودین قرار داشت به تصرف درآمد. از این قلعهٔ بسیار مهم لوازم جنگی بسیاری به دست آمد. آن سال، گردش جنگ به نفع عثمانی‌ها بود که اگر وضع به همین منوال می‌شد امید آن می‌رفت جنگی که سنان پاشا آغاز کرده بود با پیروزی پایان بگیرد، اما چنان نشد.

### اتحاد اردل، افلاق و بغدان با امپراتور

شاه اردل و والیان افلاق و بغدان که جزو امرای خراجگذار دولت عثمانی بودند به تحریک پاپ در اوجاق سال ۱۵۹۵ م علیه دولت عثمانی با امپراتور متفق شدند. این پیمان اتفاق، هم جنبهٔ توافقی و هم جنبهٔ تهاجمی داشت. به موجب این پیمان در صورت درگذشت سیگیسموند باتوری شاه اردل، پسرش جانشین او می‌شد ولی اگر به هنگام مرگ فرزندی از او باقی نمی‌ماند اردل ضمیمه اتریش می‌شد. اگر چنانچه باتوری در صورت پیروزی احتمالی دولت عثمانی ناگزیر به ترک کشورش می‌شد امپراتور در قلمرو خود ناحیه‌ای را به او اختصاص می‌داد.[۵]

۵. **تاریخ هامر** (ترجمه اتابک) جلد ۷ و **تاریخ پچهوی**، جلد ۲، صفحه ۱۵۸.

## شورش ویوده*

آرون یهودی ویوودهٔ بغدان به‌سبب انتصاب «بغدان» به‌جای او، در مقام اعتراض علم عصیان برافراشت. برای سرکوب این شورش مصطفی پاشا بیگلربیگی سابق مرعش که کدخدای (قائم‌مقام) سنان پاشا بود با تعدادی نیرو اعزام شد که شکست خورد و خود نیز کشته شد و آرون دستور قتل عام مسلمانان تبعه خود را داد.

میخائیل ویوودهٔ افلاق به‌ظاهر از ترس تهدید سنان پاشا[۶] و در واقع به‌تنگ آمده از سنگینی بار خراج و رفتار نامطلوب طلبکاران پیشنهاد امپراتور را پذیرفت و نخست چهار هزار مسلمان طلبکار را در بوکرش گردن زد و سپس به یرگوگی رفت و پس از کشتن مردم آنجا سر به‌عصیان برداشت. البته ویوودهٔ اردل قبلاً ضمن توافق با امپراتور، پشتیبانی او را جلب کرده بود. بدین‌ترتیب حکومت عثمانی در عین درگیری با اتریش از داخل نیز ضربه می‌دید.

در بین سه ویوودهٔ عاصی علیه دولت متبوعشان میخائیل حاکم افلاق از آندو خطرناک‌تر بود. وی پس از قتل عام یرگوگی از طونه که یخ بسته بود گذشت و قصبهٔ روس‌جوق واقع در کرانه راست رودخانه را کوبید و ساکنینش را قتل عام کرد. در این بین، سلطان مراد درگذشت و محمد سوم به‌جای او نشست و فرهاد پاشا ضمن انتصاب به‌مقام وزیر اعظمی به‌جنگ افلاق اعزام شد (شعبان ۱۰۰۳ / نیسان ۱۵۹۵). اما با نقشهٔ ابراهیم پاشا که قائم‌مقام صدارت بود و مخالف فرهاد پاشا، وزیر اعظم از مقام خویش برکنار شد و باز سنان پاشا به‌جای او وزیر اعظم شد و مأمور جنگ با افلاق شد.

بر اثر این عصیانها به‌مسئلهٔ اصلی و مهم یعنی مسئله اتریش چنانکه باید و شاید توجه نشد و اتریشی‌ها پیروزی‌های پی در پی به‌دست آوردند.

نیروهایی که به‌فرماندهی سنان پاشا به‌سوی میخائیل اعزام شده بود نخست به‌موفقیت‌هایی دست یافتند و میخائیل به‌حوالی اردل گریخت و قوای عثمانی بوکرش

*ـ لقب والی‌های روملی (روم ایلی). ـ م.

۶. سنان پاشا بر اثر به‌موقع نرسیدن اسبهای بارکش که برای حمل توپ از افلاق خواسته بود خشمگین می‌شود و می‌گوید: «انشاءالله پس از این اولین جنگم علیه افلاق خواهد بود. مملکت پادشاه را نباید به‌دست این دو کافر مهمل بی‌دین سپرد. (تاریخ پچه وی، جلد ۲ صفحهٔ ۱۲۵).

وترگوویشته را اشغال کرد ودر پی این عملیات صلاح دیده شد که افلاق به‌صورت یک بیگلربیگی نشین اداره شود. اما بر اثر حملهٔ متقابل میخائیل بخش بسیاری از سربازان به‌هنگام عقب‌نشینی در باتلاق از بین رفتند. هنگامی که سپاه به‌ساحل مقابل طونه گذشت بر اثر بی‌تدبیری وزیر اعظم که قصد اخذ مالیات را داشت میخائیل فرا رسید وبه‌قوای عثمانی حمله برد. در این حمله می‌توان گفت کلیه قوای آقنجی که پشت سر سپاه مانده بودند نابود شد. پس از این حادثه، دیگر عملیات آقن بکلی در حکومت عثمانی منسوخ شد(۱۵۹۵ میلادی).

پس از آنکه سنان پاشا وارد افلاق شد ومیخائیل به‌اردل گریخت، سنان پاشا طی نامه‌ای خواستار دستگیری وتحویل او به‌دولت عثمانی شد، لکن پاسخ طفره‌آمیز دریافت کرد. این در حالی بود که حاکم اردل ضمن فراهم کردن مقدمات امرتمشوار را به‌محاصره در آورده بود، که با شنیدن خبر عزیمت خادم جعفر پاشا به‌جنگ خویش دست از محاصره برداشت وبه‌اردل بازگشت(۱۵۹۶ میلادی).

## جبههٔ اتریش

### سقوط استرگون

اوضاع در افلاق اسفناک بود ووضع جبهه اتریش کم از آن نبود. سنان پاشا پسر خود محمد پاشا را به‌سرداری جبهه اتریش منصوب کرده بود.

هنگامی که محمد پاشا در بودین بود پرنس مانسفیلد سرفرمانده سپاه اتریش گران(استرگون)را محاصره کرد.(ذی‌الحجه ۱۰۰۳/ آگوستوس۱۵۹۵)وی یک نیروی هشتاد هزار نفری همراه با مشهورترین اصیل زادگان آلمان، مجار، بوهم، بلژیک وایتالیا را تحت فرماندهی خود داشت.

در مقابل سردار محمد پاشا یک نیروی بیست هزار نفری به‌همراه داشت. محمد پاشا بخشی از این نیرو را در قلعه مستقر کرد. طبق نقشه‌ای که طرح کرده بود می‌بایست نیروهای مستقر در قلعه ونیروهای همراهش از دو سوی دشمن را زیر آتش بگیرند. ولی دشمن که تعداد افرادش بسیار بود خود از این فرصت استفاده کرد مقداری از نیرو را به‌محاصرهٔ قلعه گمارد وبا بخش اعظمی وبا تمام قوا به‌سردار حمله برد. محمد پاشا که مست بود بی‌آنکه فرصت سازماندهی قوایش را داشته باشد مغلوب شد وبه‌بودین گریخت.

در این بین،لالامحمد پاشا بیگلربیگی آناطولی که ضرباتی به‌دشمن وارد کرده بود با شنیدن خبر فرار محمد پاشا دست به‌عقب‌نشینی زد، اما چون دریافت که دشمن از پشت او را احاطه کرده است با چهار هزار نیروی همراهش ناگزیر از ورود به‌قلعه استرگون شد.[۷]

**اوضاع استانبول در این ایام وسلطنت محمد سوم**

خبر شکستها یکی پس از دیگری به‌استانبول می‌رسید، در بغدان وافلاق اوضاع کاملاً به‌زیان مرز عثمانی‌ها بود وتسلط خود را در آن نواحی از دست داده بود وابرائیل، کیلی، اسماعیل، سیلیستره، یرگوگی ، روسجوق ، آق قرمان ووارنه نیز از دست رفته به‌حساب می‌آمد. بالای سر سپاه عثمانی فرمانده لایقی نبود. سلطان مراد قصر را ترک نمی‌گفت واوقاتش را صرف خوشگذرانی می‌کرد. متن نامه‌های ارسالی از اردو هم درخواست کمک بود وپاره‌ای از منظومه‌ها مبین اوضاع دردناک موجود بود. کمی بعد، سلطان مراد سوم درگذشت وپسرش محمد سوم به‌سلطنت رسید.

مراد سوم بیست پسر داشت که محمد سوم بزرگترینشان بود. به‌موجب قانون، برادرانش خفه شدند.[۸]حریص شهرت سنان‌پاشا که این جنگ را چون بلا بر سر مملکت نازل کرده بود، برای پنجمین بار وزیر اعظم شده بود. وی از شاه جدید خواست که چون جدش سلطان سلیمان شخصاً عازم جنگ شود، در غیر اینصورت ینی‌چری‌ها از عزیمت به‌جنگ خودداری خواهند کرد. سعدالدین افندی معلم شاه نیز توصیه کرد که در میدان جنگ حضور یابد وبدین‌ترتیب از نظریهٔ وزیر اعظم پشتیبانی کرد. ساکنین قصر مایل نبودند که شاه در جنگ شرکت کند. در این بین یعنی در نیسان ۱۵۹٦م سنان پاشای پیر ناگهان درگذشت وداماد ابراهیم پاشا به‌جای او منصوب شد. ابراهیم پاشا عنوان کرد که شاه شخصاً عازم جنگ نشود بلکه این وظیفه به‌سردار اکرم محول گردد. ینی‌چریهادر رفتن شاه به‌جنگ پا فشردند وخطاب به‌وزیر اعظم فریاد زدند:

- شاهمان جوان است. چرا به‌همراه ما به‌جنگ نمی‌آید. سلطان سلیمان با آنکه پیر

۷.تاریخ په‌چه وی.جلد ۲ صفحه ۱۷۵و ۱۷۷. کاتب چلبی فضلک جلد ۱ صفحهٔ ٥٦.

۸.در ماه جمادی الاول ۱۰۰۳ هجری در شب هفت مرحوم سلطان مراد خان، نوزده پسر آن حضرت تکفین شدند وبرای مهمات سیصد فلورین وهیجده هزار آقچه به‌ید خزینه دار باشی صرف شد.الـواقع۱۰۰۳(دفتر خزانه ۱۷۹).

بود وبه‌نقرس مبتلا، با این‌حال در جنگ شرکت کرد. واز خوردن غذا در دیـوان خـودداری کردند. سرانجام محمد سوم ناگزیر از عزیمت به‌جنگ شد.

## نبرد اغری وجنگ میدان هاچوا

### حرکت پادشاه ومذاکرات اردو

محمد سوم، پس از کسب آمادگی‌های لازم جنگی در ۲۱ حـزیران ۱۵۹٦(۲٤ شوال ۱۰۰٤) به‌همراه افراد کانونهای قاپی قولی حرکت کرد. وزیر اعظم قبلاً عزیمت کرده بود. سعد الدین افندی(صاحب تاریخ)معلم پدرش وخودش نیز در این جنگ همراه شاه بود. پـس از آنکه در سوم محرم ۱۰۰۵/ آستوس ۱۵۹٦ از بلگراد به‌اسلانکـامن(سلانکامن)رسیدند، در این باره که به‌کدام سوی باید رفت به‌مشورت پرداختند. چغاله‌زاده سنان پـاشا پیشنهاد کرد که به‌مقصد قلعه کوماران(کومارون)واقع در کناره نهرطونه ومـغرب استرگـــــون حرکت شود واگـــر چنانچه این قلعه تسخیر شود امنیت در کناره نهرطونه برقرار خـواهد شد، ولی سایر ارکان لشکر با طرح این مسئله که کـوماران قلعـه کـوچکی است وفتح آن در حالی‌که شخص شاه در جنگ شرکت دارد افتخاری نیست، تـصمیم بـه‌تـصرف اغـری(اگره ارلاو)که با معادنش شهرت داشت گرفته شد.اغری در زمان سلطان سلیمان قـانونی مـدتی به‌محاصره در آمد ولی فتح نشد. پس از عبور از ادرنه منزل به‌منزل نیروهای ایـالتی بـه‌اردو پیوستند.[۹]

### تصرف قلعه اغری

هنگامی‌که اردو به سگدین رسید خبر آمد که قلعه خطران را که یکی از قـلاع مـرزی عثمانی بود ودر جنوب غربی اغری قرار داشت، قوای دشمن محاصره کرده است. بـیدرنگ نیرویی به‌فرماندهی چغاله زاده اعزام شد ولی پیش از رسیدن این نیـرو قلعـه سقـوط کـرد ومحافظین آن به‌طرز وحشتناکی با کندن پوست تنشان به‌قتل رسیدند.

۹. منازلی که محمد سوم طی جنگ اغری در آنها توقف کرد یـا از آنهـا گـذشت، در دفتر فلوری خـزانه نخست شماره ۳٤(برگ ۲۱۱ ب)در آرشیو توپقاپی سرای نگهداری می‌شود. ۲٤ شوال ۱۰۰٤ هجری از استانبـول حرکت شد، منازل عبارت بود از هفتم ذی الحجه ادرنه، ۲۵ذی الـحجه صوفیه، ۲۲ ذی الـحجه بلگراد، سوم محرم ۱۰۰۵ چالانکامین، ۱۵ محرم سگدین و۲۹ محرم اغری.

اردو پس از عبور از سولنوق واقع در کناره شهر «تیسا» به‌قلعه اغری رسید، پس از دادن ترتیب محاصره پیشنهاد تسلیم دادند ۲۱ ایلول ۲۲/۱۵۹۶ محرم ۱۰۰۵) با رد پیشنهاد آتش به‌سوی قلعه گشوده شد. محاصره به دراز نکشید. محافظین قلعه نخست به‌قلعه داخلی عقب نشستند وپس از یک هفته قلعه سقوط کرد) ۲۱ ایلول ۲۲/۱۵۹۶ محرم ۱۰۰۵) با چهار هزار نفر از محافظین قلعه اغری معامله‌ای به‌طرز معامله محافظین قلعه خطران شد.[۱۰]

## جنگ میدان «هاچوا»

پس از آنکه محافظت از قلعهٔ اغری به‌لالا محمد پاشا بیگلربیگی آناطولی محول شد. پادشاه به‌همراه اردو به هاچوا که مجارها به‌آن کرسته می‌گفتند آمد. ا چوا در جنوب قلعه اغری بود. سلطان اردل که به‌دولت متبوع خود عصیان کرده بود برای نجات اغری رفت ولی دیر رسید.

اردوی عثمانی چون به هاچوارسید در آنجا با نیروهای آرشید وک ماکسیمیلین برادر امپراتور مواجه شد. نیروی عظیمی متشکل از قوای دولتهای آلمان، مجار وسایر دولتهای تحت فرماندهی آرشیدوک بود. نیروی متشکل از تاتارها که غازی گیرای خان کریم همراه برادرش فاتح‌گیرای فرستاده بود به اردوی عثمانی پیوست.

## نخستین صفحهٔ جنگ

چون خبر رسید که دشمن در صدد حمله به قوای عثمانی است لذا یک نیروی پانزده هزار نفری به فرماندهی خادم جعفر پاشا پیشاپیش اعزام شد[۱۱]. با آنکه جعفر پاشا به اطلاع رسانید که تعداد قوای دشمن بسیار است ومقابله با این نیروی اندک نتیجه فلاکت‌باری خواهد داشت ولی کسی زیاد بودن تعداد نیروی دشمن را باور نداشت، با اینهمه

۱۰. تاریخ تصرف قلعهٔ اغری در فرمانی ۱۹ صفر ودر فرمان دیگر ۲۰ صفر قید شده است.(دفتر مهمه ۷٤،صفحهٔ ۷۵).

۱۱. در تاریخهای عثمانی تعداد قوای خصم متشکل از نیروهای اتریش، مجار، اسپانیا، پاپ، چک، لهستان، فلورانس واردل سیصد هزار مرد جنگی ویکصد عراده توپ قید شده است. بچه وی، ابراهیم افندی که خود در این جنگ حضور داشت با یک حساب منطقی تعداد قوای عثمانی را یکصد هزار نوشته است.

بیگلربیگی روملی نیز به همراه جعفر پاشا اعزام شد واو از سوی پادشاه به جرم ترسو بودن مورد توبیخ قرار گرفت. حال آنکه تعداد قوای خصم حتی از حدس جعفر پاشا نیز افزون‌تر بود. مرد فلک‌زده با یک نیروی اندک زیر ضربات سپاه عظیم خصم کوبیده می‌شد ولی ضمن تکرار این جمله که «چه کنیم که سرنوشتمان این بود» همچنان می‌جنگید وبا آنکه پیشتازان وتفنگداران عقبه هم کشته شده بودند ولی میدان جنگ را ترک نگفت. سربازان گریختن آغاز کردند، سرانجام افراد با تجربه مرزی به زور و کشان کشان او را از صحنه نبرد خارج کردند وبه اردوی اصلی آوردند. تمام مهمات وآذوقه وتوپها به دست دشمن افتاد (۲۷ اکیم ۱۵۹٦). چون معلوم شد که در این شکست بی‌توجهی بیگلربیگی روملی نیز موثر بود لذا از مقام خویش برکنار شد ووزیر سوکوللی‌زاده حسن پاشا بیگلربیگی سابق روملی باز به آن مقام برگزیده شد.

حال آن که گناهکار اصلی وزیر اعظم بود که با تصور اندک بودن تعداد نیروی دشمن، نیروی متناسبی اعزام نداشته بود.

**بررسی وضعیت**

این نخستین ضربه، روحیهٔ شاه ووزیر اعظم را متزلزل کرد واینکه به چه نحو باید دست به عمل زد با سران اردو به مشورت نشستند. پادشاه تمایل داشت که فرماندهی را در مقام نایب خویش تعیین کند وخود باز گردد. در این جلسهٔ مشورت، سعدالدین افندی معلم شاه نیز حضور داشت. عده‌ای پیشنهاد کردند که سوکوللی‌زاده بیگلربیگی روملی با نیروی قابل ملاحظه‌ای به سوی دشمن اعزام گردد ولی هوجا سعدالدین افندی گفت:

- این امر خطیری است. کاری نیست که به دست حسن پاشا، ابراهیم پاشا یا دیگری سرانجام پذیرد. الزام این است که شخص شاه سعادت پناه راساً فرماندهی لشکر را به عهده بگیرد وبه حرکت درآید.

از بیم آنکه مبادا نیروهای دشمن ضمن تعقیب جعفرپاشا به اردو شبیخون بزنند بیگلربیگی روملی وقوای خان‌کریمه به عنوان‌گشت ونگهبان تعیین شدند. دربارهٔ تعداد افراد خصم، اطلاعی در دست نبود، به خان کریمه دستور داده شدکه نسبت به دستگیری چندتن از افراد دشمن اقدام کند دستور اجرا شد وضمن تحقیق از بیش از شصت تن از دستگیر شدگان، اطلاعات لازم در مورد نیروی عظیم دشمن به دست آمد وهمچنین معلوم

شد که خصم طی یکی دو روز آینده حمله خواهد کرد.

از این روی قرار براین گرفت که پیش از رسیدن دشمن، قوای عثمانی از مناطق صعب‌العبور بین کوهها گذشته، وارد دشت شود وبه سوی دشمن روی آورد. طبق این تدابیر اتخاذ شده عمل شد.

### دومین صفحهٔ جنگ

برای فرماندهی پیشروان اردو که «طلیعه» نام دارد، کالا تا چغاله‌زاده، سنان پاشا ومراد پاشا (قویوجو) بیگلربیگی دیار بکر انتخاب شدند که فاتح گیرای نیز به همراه آنان اعزام گردید. دو لشکر در روز ۲٦ اکیم (۵ ربیع‌الاول ۱۰۰۵ هـق) با هم روبرو شدند، در قلب سپاه طبق اصول محمد سوم مستقر بود ودر یمینش وزرا ودر یسارش قاضی عسکرها ومعلمش سعدالدین افندی دیده می‌شد. جناح راست را نیروهای بیگلربیگی ایالات روملی وتمشوار وجناح چپ را نیروهای بیگلربیگی ایالات آناطولی، قرامان، حلب ومرعش تشکیل می‌داد.

در پی آغاز جنگ قوای دشمن به نقطه‌ای از لشکر که پادشاه مستقر بود حمله بردند واطراف او را محاصره کردند. پادشاه که در خطر آتش دشمن قرار گرفته بود در عقبهٔ لشکر به چادر یونس آقا عقب نشست. با فرا رسیدن غروب، جنگ تا فردا صبح متوقف شد وآن شب گشتها مراقب احوال بودند. فردای آن شب دشمن تا بعد ازظهر دست به حمله نزد. ولی بعد ازظهر از سنگرهای خویش بیرون آمد وبا تمامی قوا به قلب سپاه حمله برد.

بیگلربیگی روملی حسن پاشا که در جناح راست بود وبا نیروهایش در مقابل دشمن گذرگاه را سد کرده بود تا دشمن قادر به نفوذ از آن نشود از قلب سپاه به یاری خواسته شد اما هنوز گامی به جلو نگذاشته قوایش تار ومار شد.

### موقعیت خطرناک

به این ترتیب نیروهای خصم به داخل اردو نفوذکرد وبه قتل‌وغارت پرداخت. بخشی از نیروی دشمن به سوی صندوقهای خزانه رفتند وچون ینی‌چری‌ها وسواره نظام محافظ این صندوقها گریخته بودند پرچمها را به روی صندوقها نصب کردند وبه اهتزاز درآوردند.

سلطان محمد که خرقه رسول اکرم(ص) را بر دوش داشت بی‌آنکه از جای خویش قدمی پس بگذارد در کنار «پرچم همایونی» ایستاده بود واین منظره را تماشا می‌کرد. او روی به

معلمش هوجا سعدالدین افندی کرد وپرسید:

- آقا، از این به بعد چه چاره باید کرد؟

هوجا سعدالدین که متانت خود را حفظ کرده بود به دلداری شاه پرداخت وگفت:

- باید اراده وپایداری کنید، جنگ جز این نیست. اکثر جنگهای زمان اجدادتان این چنین واقع شده بود. با معجزات محمد علیه‌السلام، انشااله تعالی فرصت ونصرت با اهل اسلام است، شایسته است که دل خوش دارید.

وحشت در سپاه عثمانی رخ نموده بود، حتی برخی از غلامان اندرون شاه که به همراهش بودند سوار براسبهای زین‌دار ویا بی‌زین شده گریخته بودند. کسانی که شاهد این گریز بودند گفتند که هنگام عصر، شاه بر عرابه‌ای سوار شده گریخته است واین شایعه شکست را قطعی می‌کرد.

**شکست دشمن**

افراد دشمن که به پیروزی بزرگی دست یافته بودند علیرغم ممانعت آرشیدوک تا داخل اردوگاه رفتند و به چپاولی پرداختند که حتی تصورش را نمی‌کردند حتی تا چادرها پیش رفتندوبه‌ضبط آنها پرداختند و بدین‌ترتیب قرارگاه را متصرف شدند.

در این هنگام، غروب دومین‌روز جنگ نزدیک شده بود. مهترها، آشپزها، شتربانها و قاطرچیها و غلامان و غیره که گروه خدمه را تشکیل می‌دادند وقتی دیدند دشمن این‌چنین داخل چادرها شده و آنها را ضبط کرده است ناگهان با کلنگ، هیزم، تبر، چوبدستی و ابزارآلات چوبین به دشمن حمله بردند و بخشی از آنان را محاصره کردند و چون به هرسو فریاد برآوردند که «کافران گریختند». باقی‌ماندهٔ قوای پراکنده عثمانی از اطراف به دشمن حمله برد. در این بین نیز چغاله‌زاده فرماندهٔ طلایهٔ سپاه با افراد خود از کمینگاه بیرون آمد و بیست‌هزار نیروی خصم را که جناح‌راست عثمانی را منهدم کرده بود به سوی باتلاق راندند و نابود کردند.

سپاه دشمن شکست فاحشی خورد و تا هنگام نماز عشا پنجاه‌هزارنفر از افراد دشمن تارومار شد، و بدین‌ترتیب، عثمانی‌ها که جنگ «هاچوا» را باخته محسوب می‌داشتند به پیروزی بزرگی دست یافتند. ده‌هزار سکه طلای دوکا و نودوپنج‌عراده از بهترین توپهای آلمانی به‌دست ترک‌ها افتاد.

چغاله‌زاده سنان‌پاشا که با نیروهای طلایه‌دارش دشمن را شکست داده بود به دنبال

این پیروزی به حضور پادشاه رفت و با بیان این‌جمله که «من سبب روسفیدی شدم» اشاره به کسب‌مقام صدراعظمی کرد ولی شاه پاسخ قاطعی نداد، تا سرانجام با اصرار هوجا سعدالدین و «قاپی آغاسی» به‌جای صدراعظم که در تعقیب نیروهای دشمن بود به صدراعظمی منصوب شد.

**بازگشت شاه و اقدامات اشتباه‌آمیز پس از جنگ**

در پی پیروزی «هاچوا» شاه بلافاصله به استانبول بازگشت. در حالی که اگر زمستان را در بودین یا بلگراد بهسر می‌برد و در بهار باز در رأس سپاه کار را یکسر می‌کرد، جنگ به درازا نمی‌کشید ولی بازگشت شاه به استانبول و سپردن کار به دست سردارها، پیروزی به‌دست‌آمده را تباه کرد.[۱۲]

صدراعظمی کوتاه‌مدت چغاله‌زاده دو غائله بزرگ را نصیب دولت کرد. یکی از این دو گرفتاری این بود که به بهانه اینکه غازی/گیرای، خود در جنگ حضور نداشت برادرش فاتح‌گیرای را که در جنگ منشاء خدماتی شده بود به‌جای او منصوب کرد و بدین‌ترتیب بین دو برادر نفاق ایجاد کرد که به قتل فاتح گیرای منجر شد. ابتدا حتی فاتح‌گیرای حاضر به قبول مقام برادر نشد و گفت که قصدش از این خدمت اجر معنوی بود و برادر بزرگوارم سرور من است، ولی وزیر اعظم توجهی به نظر او نکرده بود.

دومین اشتباه چغاله‌زاده، حضور و غیاب افراد در فردای آن‌روز بود (روز پیروزی). در پی این حضورغیاب دستور اعدام عده بسیاری را داد و عایدات سی‌هزارنفر را قطع کرد و ضمن ارسال فرمانهایی دستور مصادره اموال و املاک فراریان را صادر کرد. به این ترتیب بهانه‌ای به‌دست مردم داد تا هرکسی که خصومتی با دیگری داشت به تصفیه‌حساب خصوصی بپردازد. بسیاری از مردم از کشور گریختند و دسته‌دسته به شکایت به این و آن

۱۲. امرای مرزی و سوکوللی‌زاده حسن‌پاشا گزارشاتی به حضور شاه معروض داشتند که اگر شاه زمستان را در مرز بگذراند و یا در ادرنه مقیم شود و از عزیمت به استانبول منصرف گردد، دشمن حاضر به صلح خواهد شد. حتی حسن‌پاشا چندین‌نامه نوشت که «اگر به استانبول بروند، دیگر مشکل از استراحت و آرامش دست بردارند. اینک بهترین فرصت است که از هر جانب عرصه را بر دشمن تنگ کنند. برای اینجانب نیروی کافی و مهمات ارسال فرمایید. شاه اردل در تدارک حمله به تمشوار و اتریش در پی هجوم بر «بودین» است». (تاریخ سلانیکی، ۳۶۳ و ۳۶۵).

روی نهادند. وی طی صدارت چهل‌روزهٔ خود بلای بزرگی بر سر کشور نازل کرد.

## سرداری ساترجی محمدپاشا

مدت صدارت چغاله‌زاده دیری نپائید و با اقدام والدهٔ سلطان (مادر شاه)، پیش از ورود شاه به استانبول معزول شد و مجدداً ابراهیم پاشا وزیر اعظم شد. شاه هنگام عزیمت به استانبول سوکوللی‌زاده حسن‌پاشا را در بلگراد به سرداری برگزیده بود، اما ابراهیم پاشا وزیر اعظم، که وی را رقیب خویش می‌دید با سمت محافظ به ویدین منتقل کرد و به جای او ساترجی محمدپاشا را که از وزرای جوان بود به سرداری تعیین کرد.[۱۳]

هم اتریشی‌ها و هم نیروهای اردل به پیروزیهایی دست یافته و بعضی از قلاع را به تصرف درمی‌آوردند. سردارجدیددرسال ۱۰۰۶ هـق/۱۵۹۷م قلعهٔ تاتا (تاتیس) را که ابتدا به تصرف عثمانی در آمده بود و سپس دشمن، آن را متصرف شده بود گشود و در مقابله با قوای واچ (وایچن) مستقردرخم‌رود طونه (شمال بودین) موفقیتی به‌دست نیاورد. مقداری نیرو در بودین گذاشت و بازگشت. وی عدم موفقیت خویش را ناشی از عدم همکاری خان کریمه عنوان کرد.[۱۴]

## نخستین نشست برای صلح

در این ایام یعنی سال ۱۵۹۷ میلادی مراد پاشا (قویو جی) بیگلربیگی دیار بکر و دامادش غازی علی‌پاشا و قاضی بودین هابیل افندی از دشمن خواستند تا دربارهٔ اساس پیمان صلح ملاقاتی صورت بگیرد و به همین منظور به جزیره واچ رفتند و با نمایندگان اتریش که به آن جزیره آمده بودند به مذاکره پرداختند ولی به سبب غرور و سربه هوایی دشمن به توافقی دست نیافتند.[۱۵]

۱۳. بنا به نوشتهٔ سلانیکی که آن زمان را درک کرده بود، هنگامی که به سوکلوللی‌زاده پیشنهاد سرداری شد، گفته بود اگر مقام وزیراعظمی نیز به وی تفویض شود با عنایت‌الله موفق خواهد شد. بعداً وی به سمت والی بغداد منصوب شد (برگ ۳۹۲ب). پچهوی می‌نویسد زمانی که در بلگراد به‌سر می‌برد مقام سرداری از او گرفته شد و به سمت محافظ بودین تعیین شد (جلد ۲ صفحه ۲۰۷).

۱۴. **تاریخ پچهوی**، جلد ۲ صفحه ۲۰۹. با طرح این مسئله فاتح‌گیرای برکنار شد و غازی‌گیرای برای دومین‌بار حکمران کریم شد و برادرش را به قتل رسانید.

۱۵. در صفحهٔ ۲۰۹ جلد دوم **تاریخ پچهوی** این اقدام به منزلهٔ پیمان صلح تلقی شده است. **هامر** (جلد ۷

←

## سقوط یانیق قلعه

قلعهٔ مرزی «راب» معروف به یانیق قلعه که از قلاع مرزی بود و درزمان سلطان سلیمان به تصرف عثمانی‌ها درآمده بود، درسال ۱۰۰۶ هـق /۱۵۹۸ م باترفندی از سوی خصم به تصرف درآمد شرح ماجرا از این قرار بود که شبانه عده‌ای از افراد دشمن که قبلاً همکاری «ماترالوس» را که ساکن قلعه بود جلب کرده بودند و به این بهانه که حامل آذوقه هستند به قلعه نفوذ می‌کنند. بدین معنی که شبانه در مشرف به آب قلعه باز می‌شود وافراد دشمن با قایقهایی که «شایکا» نامیده می‌شد وارد قلعه شده، «یحیی» سرکرده ینی‌چری‌ها و سایر محافظین را به قتل می‌رسانند.[۱۶]

همه ناتوانیهای ساترجی محمدپاشا بی‌بازخواست ماند، سعدالدین افندی نیز از جمله کسانی بود که از وی پشتیبانی می‌کردند. محمد پاشا، سال بعد با قوایی که جمع کرد به سوی وارات (گروس واراداین) واقع در شمال اردل حرکت و آن را محاصره کرد. او تصمیم داشت پس‌ازتصرف وارات، وارداردل شود (۱۰۰۷ هـق/ ۱۵۹۸م)اما محاصره بودین توسط آرشیدوک ماتیاس فرمانده اتریشی با هشتاد هزار نیرو و چهل‌عراده توپ‌که از مرز بی‌دفاع گذشته بود وضع را سخت خطرناک کرد آرشیدوک در عزیمت به محاصره بودین بر سر راه، تعدادی قلاع کوچک وجراثقال‌هم به تصرف درآورده بود. با فرارسیدن قوای کمکی از اطراف و دفاع سرسختانهٔ بودین اوضاع دگرگون شد و دشمن‌ناگزیرعقب نشست.

محاصرهٔ وارات بیش از یک ماه به طول انجامید، اما با ریزش بارانهای پی‌درپی کاری از پیش نرفت. با رسیدن خبر محاصرهٔ بودین، نیروها به آن حوالی اعزام شدند ولی با

← صفحه ۲۲۶) می‌نویسد که بر اثر عصیان ینی‌چری‌ها در واچ، توسط ساتری محمد پاشا متارکه صورت گرفت. اگر به تماسهایی که بعداً گرفته شد توجه شود. ملاقات در جزیره واچ به منظور عقد یک پیمان صلح بوده، علی‌الخصوص که در جریان عقد پیمان صلح زیدواتوروک نمایندگان عثمانی همان افرادی بودند که نامشان ذکر شد.

۱۶. یکی از افرادینی‌چری، استانبول را از سقوط یانیق قلعه باخبر ساخت این‌ینی‌چری وقتی به استانبول آمد محمد سوم با قایق به ایوب رفته بود. ینی‌چری را به ایوب فرستادند، هنگامی که شاه از قایق پیاده شد و قصد نشستن بر اسب را داشت ینی‌چری خطاب به او گفت: «ازمرز میام، کافر یانیق قلعه را گرفت و ضبط کرد». پادشاه با شنیدن این خبر عنان کشید و به قصر بازگشت. (تاریخ سلانیکی، نسخهٔ چاپ نشده صفحهٔ ۴۰۰).

عقب‌نشینی دشمن، سردار به قشلاق عقب نشست و به این ترتیب محمدپاشا طی دوسال بی‌آنکه موفقیتی نصیبش شود تعدادی از قلاع را نیز از دست داد.

**وزیر اعظم ابراهیم پاشا به سرداری انتخاب می‌شود.**

داماد ابراهیم پاشا که درسال ۱۰۰۸ هـ ق/۱۵۹۹م برای‌سومین‌باروزیراعظم‌شده بود با عهده‌دار شدن سمت سردار اکرمی به مجارستان آمد و ساترجی بر اثر بی‌کفایتی اعدام شد. به محض رسیدن ابراهیم پاشا به بلگراد، غازی گیرای خان کریم که زمستان رادر مجارستان به سر برده بود به اردوگاه آمد. مقرر شد که به اویوار عزیمت شود، اما با پیشنهاد دشمن مذاکرات صلح آغاز شد. با طرح درخواست استرداد قلاع غری، خطران و یکی دو قلعه دیگر از سوی فرمانده اتریشی و درخواست متقابل عثمانی‌ها مورد بازپس گرفتن استرگون، تئوگراد، فولکه و یانیق قلعه توافقی به دست نیامد. با پایان یافتن مذاکرات‌فصل مناسب برای جنگ نیز به پایان رسیده بود. تنها یک آقن توسط تاتارها به حوالی اویوار صورت گرفت. چون قوای کریم سال قبل را در قشلاق به سر برده بودند لذا آن سال به کشور خویش بازگشتند و وزیر اعظم نیز برای گذراندن زمستان به بلگراد رفت (۱۵۹۹م)

ابراهیم پاشا با همه نقایصی که داشت مرد کاری بود و سپاه را سخت به نظم و انضباط درآورده بود.

از یک سال پیش بخشی از قوای فرانسه که به یاری اتریش آمده بودند در قلعهٔ «پاپ» به سر می‌بردند و یک سال بود که حقوق دریافت نمی‌داشتند. ابراهیم پاشا ضمن تماس و توافق با این سربازان درصدد برآمد با پرداخت حقوق آنان، قلعه را به تصرف درآورد. لکن مسئله این بود که جمع حقوق بیش از سه هزار سرباز فرانسوی مستقر در قلعه بالغ بر شصت هزار سکه طلا می‌شد.

وزیر اعظم مراتب را به شاه گزارش کرد و موافقت او را گرفت، ولی‌در همین‌گیرودار، اتریشی‌ها قلعه را اشغال کردند و بسیاری ازافراد فرانسوی را به قتل رساندند و تنها پانصد- ششصد نفر نجات یافتند.

هنگامی که سلیمان پاشا بیگلربیگی بودین با عده‌ای از قوای خود در حال گشت بود

اسیر اتریشها شد و در نتیجه محافظت بودین با حفظ سمت بهلالا محمد پاشا بیگلربیگی روملی محول شد.[۱۷]

**تصرف قانیژه**

ابراهیم پاشا وزیر اعظم در بهار سال (۱۰۰۹هـق /۱٦۰۰م)بلگراد را ترک گفت و مراد پاشا را مامور تصرف قلعه «بوبوفجه» که بر سر راه قرار داشت کرد وچون به سگتوار رسید خبر تصرف آن را شنید. هدف اصلی تصرف استرگون بود. تریاکی حسن پاشا یک تیپ دشمن را نابود کرد و پس از بازگشت به تونا در «اوسک» به اردو ملحق شد. پس از مذاکرات در استرگون انصراف حاصل شد و تصمیم بر حرکت به سوی قانیژه که گفته می‌شد زادگاه وزیر اعظم است گرفته شد. در واقع نقشهٔ اصلی صدراعظم نیز تصرف آن بود. قانیژه بیش از چهل روز به محاصره درآمد. شهر در کنارهٔ چپ رودی قرار داشت که به رودخانه دراوه می‌ریخت. در حین محاصره با آتش گرفتن انبار باروت قلعه و نیز قطع امید از اعزام نیروی کمکی، قلعه تسلیم شد. بی‌آنکه خون از دماغ کسی بیاید کلیه افراد ساکن قلعه تمامی اموال‌خود حتی مرغدانیهای خویش را نیز برداشتند و قلعه را ترک گفتند.

در اثنای این محاصره نیروهای فرانسوی همراه عثمانی‌ها همت و کوشش بسیاری از خود نشان دادن. بیگلربیگی قانیژه به تریاکی حسن پاشا واگذار شد.

سقوط قلعه قانیژه که از قلاع مهم مرزی به حساب می‌آمد ضربه شدیدی برای خصم بود. مراد سوم خوشحال ازاین موفقیت طی «دستخط همایون» به وزیر اعظم وعده داد که تا زنده است در این مقام ابقا خواهد شد.

**سرداری یمیشجی حسن پاشا**

وزیر اعظم و سردار اکرم ابراهیم پاشا در بلگراد ضمن تدارک آمادگی‌های لازم برای جنگ (سال۱۰۱۰هـق/۱٦۰۱م) کدخدای خود محمد آقا و مراد پاشا را با تعلیمات لازم به بودین فرستاد تا درصورت ایجاب وضرورت نسبت به‌برقراری تماسهای‌صلح‌آمیز اقدام کنند،

۱۷. هامر می‌نویسد که پس از سلیمان پاشا بیگلربیگی بودین به مراد پاشا محول شد که چنین نیست (جلد ۷ صفحهٔ ۲۳٦). اگر چنین انتصابی نیز صورت گرفته باشد برای اندک زمان و موقتی بوده است. حوادث آن دوره نظر ما را تأیید می‌کند.

اما دیری نکشید که بیمار شد. ابراهیم پاشا که امید از زندگی شسته بود، سفارش کرد که لالا محمد پاشا بیگلر بیگی روملی به نیابت او برگزیده شود. چون درگذشت و خبر به شاه رسید، صدارت و مقام سردار اکرمی به یمیشجی حسن پاشا که در استانبول قائم مقام وزیر اعظم بود واگذار شد و با شتاب به بلگراد اعزام گردید.

وقتی سپاه عثمانی به ساحل مقابل زمون گذشت خبر آمد که دشمن، استونی بلگراد را محاصره کرده است. (۱۶۰۱م) با آنکه بیدرنگ روی به آن سو نهادند ولی شهر نجات نیافت و از دست رفت و حتی به اقرارینی‌چری‌ها سردار در خطر اسارت نیز قرار گرفت. با آنکه تریاکی حسن پاشا محافظ قانیژه درخواست کمک کرده بود درحق او نیز کاری صورت نگرفت. سردار اکرم که زمستان را در بلگراد گذرانده بود، سال بعد برای نجات استونی به بلگراد شتافت و قلعه را محاصره کرد و آن را در ربیع‌الاخر سال ۱۰۱۱ه‍ ق(۲۹ اگوستوس) به تصرف درآورد و به بودین رفت[۱۸].

**تریاکی حسن پاشا و محاصرهٔ قانیژه**

ابراهیم پاشا پس از تصرف قانیژه، آن را به صورت بیگلربیگی نشین درآورد و بیگلربیگی را به تریاکی حسن پاشا ملقب به آلاجه آتلی داد و پس از استقرار بیست دسته سکبان (لواره) و سه هزار سرباز محافظ و مهمات به بلگراد بازگشت.

**محاصرهٔ قلعه**

سال بعد در اثنای آمدن سرداریمیشجی حسن پاشا به جبهه آرشیدوک فردیناند با یک نیروی چهل پنجاه هزارنفری و چهل و دو عراده توپ سنگین به نزدیک قانیژه رفت و از شش سوی قلعه را زیرآتش گرفت. کیفیت امر با اعزام مرد شجاعی به نام قراپنجه که از غازیهای مرزی بود و به چندین زبان آشنایی داشت به همراه بعضی از افراد کانون در بالگراد به اطلاع وزیر اعظم رسید.

**تدابیر حسن‌پاشا**

سردار اکرم و وزیر اعظم به حسن پاشا اطلاع داد که شخصاً عازم حرکت است. این خبر تقویت روحیه مردم و سربازان را موجب آمد. روزانه بیش از هزار گلوله به قلعه می‌بارید

۱۸. شرح اقدامات یمیشجی حسن پاشا پس از عزیمت به بودین، تحت عنوان «تریاکی حسن پاشا و محاصره قانیژه» خواهد آمد.

و شبانگاه با هزاران تلاش شکافهای ایجاد شده مرمت می‌شد.

حسن پاشا مجدداً وخامت اوضاع را برای سردار اعظم گزارش کرد و طی یک نامهٔ ارسالی خواست که وی حداقل تا سگتوار پیش بیاید که خود قوت قلبی برای سپاه خواهد بود وگرنه در صورت سقوط قلعه بازپس‌گرفتن آن مقدور نخواهدبود. قراپنجه از در مخفی قلعه خارج شد و وزیر اعظم را در جریان امر قرار داد. سردار اکرم پاسخ فرستاد که عازم استونی بلگراد است و در بازگشت به آن سوی خواهد آمد.

حسن پاشا دریافت که اگر این نامه خوانده شود محافظین و مدافعین قلعه دست از امید خواهند شست لذا دستور داد تا نامهٔ دیگری از زبان وزیر اعظم نوشتند. در این نامه عنوان شده بود که به زودی خواهیم آمد، ضمناً از جنگجویان تقدیر به عمل آمده بود. با این نامهٔ جعلی که در حضور عموم خوانده شد مدافعین خوشحال شدند و آمادگی خود را برای جانبازی اعلام داشتند.

حسن پاشا پلی را که دشمن به منظور ورود به قلعه بر روی رودخانه زده بود شبانه تخریب کرد و نیز دومین پل را با چنگک به داخل قلعه کشانید که در نتیجه افرادی که بر روی پل بودند به رودخانه پریدند و غرق شدند. پس از این حادثه کشتیهایی از چوب کاج ساختند که بر روی آنها چوب بلوط و بر روی چوب چرم میش کشیدند. بررود قانیژه (برک) انداختند و تعدادی شناگر سوار کشتیها کردند. حسن پاشا ضمن بازجویی ازدو اسیری که در گذرگاه پائین قانیژه گرفتند آگاه شد که استونی بلگراد به دست دشمن افتاده است‌ونیزازتعدادافراددشمن اطلاع یافت. سپس دو اسیر را برای اعدام تحویل عمربیگ سرکرده پنجیک* داد ولی به او سپرد که از کشتن آنها خودداری کند و ترتیبی بدهد که اسرا تصور کنند تعداد افراد نیروی عثمانی بسیار زیاد است و قوای مجار نیز بزودی به یاری آنها خواهد آمد و آنگاه آنان را به ظاهر بدون اطلاع حسن پاشا رها سازد. قراعمرآقا پس از اجرای‌این تعلیمات‌به فریب اسرا پرداخت و عنوان کرد که به سبب همشهری بودن آزادشان خواهد کرد و چنین نیز کرد. این دو اسیر آرشیدوک فردیناند را از ماجرا آگاه ساختند و او شگفت‌زده از آنچه شنیده بود تحت تاثیر گفته‌های تلقینی اسرا قرار گرفت. در این بین دشمن، دست به عمل متقابل زد و سربریده منقار قوشی محمد پاشا والی بودین و کدخدای او را به مدافعین قلعه نشان دادند و خبر سقوط استونی بلگراد و شکست سردار را اعلام کردند. سرهای بریده واقعاً به آن دو شخص تعلق داشت ولی تریاکی

*.رجوع شود به جلد اول.

حسن پاشا به هزار ترفند ثابت کرد که سرهای بریده از آن دو شخص مذکور نیست و بدین ترتیب موفق به تسکین اضطراب افراد شد. چرا که شکست سردار اکرم در مفهوم کمک نرسیدن به قلعه بود. حسن پاشا باشلیک گلوله توپ از قلعه دوسربریده را واژگون کرد و به رودخانه انداخت تا چشم افراد به آن نیفتد.

## تقویت اردوی اتریش

پس از سقوط استونی بلگراد آرشیدوک ماتیاس نیز با قوای خود به محاصره کنندگان قلعه پیوست و خطاب به مدافعین قلعه گفت: «سردارتان از عهده ما برنیامد از دست شما در برابر دونیرو چه ساخته است؟ زمستان فرارسیده است و احتمال رسیدن کمک در بین نیست بیش از آنکه آسیبی به شما برسد قلعه را ترک کنید».

با نشان دادن شمشیرها از قلعه به او پاسخ داده شد و ماتیاس خشمگین از این عکس‌العمل تصمیم گرفت که فردای آن روز به قلعه هجوم ببرد و چنین نیز کرد و با تمام افراد و نیز کشتیهایی که به نهر انداخته بودند به قلعه حمله‌ور شدند. دشمن به افراد خود وعده داد به کسی که از دیوار قلعه بالا برود ده آبادی و برای کسی که سرحسن پاشا را بیاورد چهل آبادی داده خواهد شد. حملات شدید و هراسناک خصم در سایهٔ تدابیر و راهنمایی و دستورالعملهای حسن‌پاشا با ضدحمله‌های مناسب دفع می‌شد. سرانجام این حمله بی‌امان دشمن متوقف شد. خصم با دادن هیجده هزار تلفات از حمله منصرف شده بود. دشمن که افرادش تا برجهای قلعه بالا رفته بودند شکست خورد. در این جنگ برادر پاپ زخمی شد و براثر آن درگذشت. ناتوانی دشمن با همه کثرت افرادش در برابر مشتی مدافع قلعه برقدرت روحیهٔ افراد افزود. موقعیت قلعه بسیار باریک و جدی بود. آرشیدوک فردیناند، با آنکه زمستان فرارسیده بود ولی به هر نحوی بود دست از محاصره قلعه برداشت، آن را زیر ضربات خود گرفت و برای گشودنش کوشید و برای استراحت سربازان سنگر و تونلهای زیرزمینی حفر کرد. علیرغم استفاده از انواع آلات و ادوات جنگی به حمله پرداخت و قلعه را سوراخ‌سوراخ کرد ولی موفق به گشودنش نشد. تعداد مدافعین قلعه چهارهزار نفر بود.

## کمبود باروت

بجز مشکلاتی که ذکر شد و حسن پاشا طی محاصرهٔ قلعه درگیر آن بود، وی با مشکل دیگری نیز مواجه شد و آن کمبود باروت بود. وی ضمن ملاقات با توپچیها و سلاح‌دارها باخبر شد که درگذشته و موقع تصرف قلعه مقداری کبریت و شوره از دشمن به

جای مانده است، لذا از آنان خواست که با شوره بر جای مانده، باروت بسازند و فردی را که قبلاً در کارخانه باروت سازی کارمی‌کردو جزو افراد قلعه بودمامور این کار کرد و بدین ترتیب مشکل نداشتن باروت حل شد.

**فرار دو تن از غلامان حسن پاشا.**

یکی از وقایع اثنای محاصره فرار دو تن از غلامان اندرونی مجاری‌الاصل حسن پاشا بود که مامور انبار آذوقه بودند. اسم یکی خاندان و دیگری کنعان بود. این دو جوان از در مخفی قلعه گریخته بودند و ساکنین قلعه را دچار اضطراب ساخته بودند اما حسن پاشا افراد را تسلی داد وگفت: - هیچ مضطرب نشوید، به حساب آنها رسیده می‌شود.

آنگاه دستور داد یکی از افراد دشمن را به اسارت در آورند. چند نفر را دستگیر کردند و به حضورش آوردند. حسن پاشا جداگانه با هر یک از آنان ملاقات کرد وگفت:

- دو فرد مورد اعتماد فرستاده بودم، آیا با پادشاهتان ملاقات کرد؟ اسرا گفتند که افراد مزبور ضمن ملاقات با شاه عنوان کردند که تعداد افراد زیاد است و آذوقه کم، بهترین فرصت برای حمله است «حسن پاشا باز دستور داد تا آنان را برای گردن زدن تحویل قره عمربیگ بدهند. و باز طبق روال قبلی با همان حیله که پاشا بی‌خبر است به آنان گفت:

- قبلاً از شما دو اسیر دیگر را نیز من آزاد کردم. آن دو غلام را پاشا تعمداً فرستاده است تا با طرح کمبود آذوقه شاه را تحریک به حمله کنند. به شاه بگویید که از نیرویی که در ستگوار مستقر است غافل نماند. در قلعه برای یک سال باروت و آذوقه ذخیره شده است و بدین ترتیب آنان را رها ساخت.

این اسرا رفتند و آرشیدوک را از اوضاع آگاه ساختند واو سخت ناراحت شد.

حسن پاشا در پی این اقدام به کاتب دستور داد تا نامه‌ای به این مضمون به عنوان سردار بنویسد که:

«تعداد افراد قلعه به اندازه کافی است واز کبریت شوره از قبل مانده در قلعه باروت می‌سازیم. روزانه دو قنطا باروت ساخته می‌شود، و پس از بیان اینکه در قلعه برای سه ماه آذوقه وجود دارد می‌افزاید:

«دو تن از غلامان خود را که به منزلهٔ پسرانم هستند از قلعه به شهر فرستادم و از آنان خواستم مخفیانه با قوم مجار تماس بگیرند و به آنان بگویند که در قلعه قحطی آذوقه است

وکمبود باروت و توصیه کردم که پس از گفتن دروغهایی از این قبیل فرصت یافته بگریزند و باز گردند. ترتیبی داده‌ام که وانمود شود غلامان مرتد شده‌اند و گریخته‌اند. شما آماده باشید به موقع به ماپیوندید. بزودی شما را از اخباری که کنعان و خاندان خواهند آورد با خبر خواهیم ساخت.»

نامه رامهر کرد، دستور داد آن را داخل کیسهٔ اطلس نهادند و آنگاه داخل چرمی گذاشتند و چرم را دوختند. سپس قراپنجه را خواست و به او گفت تا به نحوی این نامه را به دست دشمن بدهد و سپس خود نزد سردار برود واو را از حقیقت امر آگاه سازد.

قراپنجه طبق معمول از در مخفی بیرون آمد، نامه را در محل مناسبی توی گل رها کرد و خود به سگتوار رفت. چرم محتوی نامه به دست دشمن افتاد، شکافتند و نامه را یکراست نزد آرشید وک بردند. آرشید وک که با این حیله تصور کرده بود آن دو غلام جاسوسی بیش نیستند آنها را به بازجویی کشانید و پس از کسب اطلاع در بارهٔ نام و سوابق خدمت و اینکه از کودکی توسط حسن پاشا پرورش یافتند ونیز نحوهٔ ساخته شدن باروت در قلعه به تصور جاسوس بودن آنان را اعدام کرد و سرشان را به مقابل قلعه فرستاد و همین که از سوی دشمن اعلام شد: - بیا حسن پاشا سر غلامان خود کنعان و خاندان را تحویل بگیر. ساکنین قلعه خندیدن آغاز کردند.

### شکست دشمن

تریاکی حسن پاشا پس از آنکه سردار را با ارسال فرستاده‌ای به طور شفاهی از اوضاع آگاه ساخت، جاسوس دیگری انتخاب کرد و نامهٔ فریبندهٔ دیگری به او داد تا در راه به ترتیبی به دست دشمن بیفتد. در این نامه ضمن اعلام وصول مهمات و آذوقه ارسالی عنوان شده بود که همدستی مجاری‌های موجود در سپاه دشمن جلب شده است و در روز معین قرار شده است که از هر دو طرف به دشمن حمله شود. این نامه تقلبی نیز آرشیدوک را به تعجب و سرگشتگی و هراس دچار ساخت و در صدد اتخاذ تدابیر جدیدی برآمد. در این بین، آمدن یمیشجی حسن پاشا به سگتوار جهت عزیمت به قانیژه و نیز شروع باران پس از سه ماه عدم بارندگی و تبدیل آن به برف و یخبندان بکلی روحیه آرشیدوک را متزلزل ساخت و دیگر قادربه‌جلوگیری ازفرارافرادش نشد. در این بین به دستور تریاکی حسن پاشا، قرا عمر بیگ با سیصد مرد جنگی از رود برک که یخ بسته بود گذشت و به دشمن

حمله برد و از قلعه نیز یکباره توپها به سوی دشمن آتش گشودند و اردوگاه را زیر و رو کردند. قوای دشمن که در هم آشفته بود، همه چیز را رها کرد و گریختن آغاز کرد.

حسن پاشا با یک گروه‌دیگر که بالغ بر پانصد نفر می‌شد به حمله ادامه داد و باروت و توپ و غیره را که از دشمن به غنیمت گرفته بود به قلعه برد و به کسانی که سر بریدهٔ دشمن و یا اسیر با خود می‌آوردند پاداش می‌داد، در اندک زمانی هیجده هزار سر بریده آوردند. حسن پاشا ششصد محافظ در قلعه گمارد و خود با بقیهٔ افراد از قلعه خارج شد و سنگرها را به تصرف در آورد. چهل و پنج قبضهٔ توپ به غنیمت گرفتند (۱۸ اکیم ۱۶۰۱ م و جمادی‌الاخر ۱۰۱۰ هـ‌ق)

دشمن که از این شکست غیر قابل پیش‌بینی واینکه از سوی خصم مورد تعقیب قرار نگرفته است شگفت زده شده بود اطراف فرمانده ارشیدوک فردیناند که دور از قلعه مستقر شده بود گرد آمدند و با تشویق وی به سوی حسن پاشا که در کنار سنگرها بود حمله‌ور شدند. حسن پاشا در حالی که به سربازان روحیه می‌داد فریاد زد «این بهترین فرصت برای ماست، و آنگاه با توپ‌هایی که در قلعه بود و نیز توپ‌هایی که خارج از قلعه از دشمن به غنیمت گرفته شده بود به سوی دشمن شلیک کردند و افراد آرشیدوک را تار و مار کردند. سوار نظام موفق به فرار شد ولی پیاده نظام نابود گردید واین بار در برابر حسن پاشا سی‌هزار سر بریده انباشته شد.

سربازان تا اردوگاه خصم پیش رفته بودند ولی حسن پاشا مانع از پیشروی آنان به میان چادرها شد و با شلیک یک توپ چادر فردیناند را منهدم کرد و خود او را ناگزیر از فرار ساخت. فردیناند از بیم آنکه راه بازگشت او نیز بسته شود به اتفاق یکصدنفر از همراهانش جان خود را نجات داد. حسن پاشا یک نیروی سه هزار نفری را با یک فرمانده برای اشغال قرارگاه اعزام داشت و هشدار داد که پس از پاکسازی دشمن مطلقاً از غارت خودداری شود. با توجه به شکست دشمن در جنگ «هاچوا» که به دنبال پیروزی براثر سرگرم شدن به غارت چادرهای عثمانی پیش آمده بود اتخاذ چنین تصمیمی بجا و دور اندیشانه می‌نمود.

**قرارگاه آشیدوک فردیناند**

تریاکی حسن پاشا پس از دریافت خبر پاکسازی قرارگاه از دشمن به سوی چادر آرشیدوک رفت. در داخل چادر تختی بود که اطرافش بانرده‌ای از طلا و نقره محضور بود.

نک مبله‌های این نرده جواهر نشان بود و برسر تیرکهای چادر الماس نشانده بودند. در دو سوی تخت دوازده مبل نهاده بودند با روکش مخمل که از اطراف آن منگوله‌های زرین آویخته بود. روبروی تخت یک میز غذا خوری تقریباً بطول چهار متر قرار داشت.

حسن پاشا وقتی وارد چادر مخصوص آرشیدوک شد و آنها را دید دو رکعت نماز شکر بجای آورد، دست به دعا برداشت و گریست و پس از ذکر این مسئله که این پیروزی براثر عنایت خداوند و براثر معجزه حضرت رسول اکرم(ص) بوده است، برروی تخت نشست و سایر امرا و سرکرده‌های سپاه نیز به ترتیب درجه و مقامشان برمبلهای قرار گرفتند. فرمانده حسن پاشا پس از خطاب به حاضرین که این پیروزی در نتیجه صبر و ثبات قدم و وحدت و اطاعت از فرمانده به دست آمده است سئوال کرد که نخست بار چه کسانی وارد چادر آرشیدوک شدند. هفت مرد که سه نفر از افراد ینی‌چری و چهار نفر دیگر از افراد نیروهای مرزی بودند پیش آمدند. حسن پاشا به آنان گفت: آنچه در این چادر بجز تخت و اسلحه وجود دارد از آن شماست و به آنان داد. اما نه خود دست به شئی زد و نه به دیگران امکان تصاحب چیزی را داد.

یکی از حوادث شگفت دیگر پس از این پیروزی، این بود که چون سربازان وارد قرارگاه فریناند شدند از تصاحب اشیائی که حقاً در مقام غنیمت به آنان تعلق می‌گرفت خودداری کردند و تقسیم غنایم را به فردای آن روز با حضور فرماندهانشان موکول کردند.

در پی این پیروزی از قرارگاه دشمن، چهل و هفت عراده توپ که پنج عراده آن از نوع «ضرب‌زن» بود، چهارده هزار تفنگ ایتالیایی، تعداد معتنابهی کلنگ، پارو، بیش از پنجاه چادر مخصوص فرماندهی، ده هزار چادر و بالاخره غذا و وسایل غذاخوری به دست آمد. آنگاه به تعقیب دشمن فراری پرداختند، عده‌ای را کشتند و گروهی را به اسارت گرفتند. دربین اسرا یک امیرکه‌فرمانده هزارسرباز جنوایی بود و نیز دون‌ژوان از شوالیه‌های مالت دیده می‌شد. شخص نخستین مسلمان شد و آن دیگری به سختی زندگی خویش را نجات داد.

محاصره قانیژه حدود سه ماه به طول انجامیده بود. حمل غنایمی که حسن پاشا به دست آورده بود به داخل قلعه دو ماه طول کشید و ایالت پچه وی که قرا عمربیگ از عایدات آن استفاده می‌کرد به سبب خدمات ارزنده‌اش طی محاصره به خود او داده شد (۱۰۱۰هق/۱۶۰۱ م).

با رسیدن خبر این پیروزی به استانبول مراسم چشن و سروری که مدتها نشانی از آن نبود برپاشد. ضمن اینکه تمام پستهایی که توسط حسن پاشا به افراد داده شده بود مورد تأیید قرار گرفت. از سوی شاه فرمان وزارت و سه اسب به او داده شد و دستخط شاه مبنی برتشکر از خدماتش برای او ارسال شد[۱۹].

## دومین جنگ سردار یمیشجی حسن پاشا

وزیر اعظم وسردار اکرم پس از بازپس‌گرفتن استونی بلگراد(۱۰۱۱هـ‌ق) به بودین رفت و در آنجا با یکی از امرای اردل به نام سیگل موزیش (موسسی سقلی که به عثمانی‌ها پناهنده شده بود، ملاقات کرد.

ماجرا از این قرار بود که «باسته» سرفرمانده نیروهای اتریشی جبراً وارد قلعه او شد و پس از ضبط موجودی خزانه و مهماتش افراد او را به قتل رسانید. او نیز در فصل زمستان گریخت به بودین آمد و ضمن ملاقات با حسن پاشا به او قول داد که اردل را تحت تسلط عثمانی‌ها درآورد.

درپی این ملاقات حسن پاشا به حوالی پشته رفت، به او گفت: «چون دشمن نزدیک ماست، رفتن به اردل خطرناک است و آرشیدوک بودین را محاصره خواهد کرد» ولی او توجهی به این هشدارها نکرد و رفتن او به سوی اردل سبب شد که دشمن آمد و پشته را تصرف کرد. گذشته از آن آرشیدوک ماتیاس نیز بودین را تحت محاصره گرفت که سردار

۱۹. بعضی از قسمتهای دستخط شاه:

«... تو بیگلر بیکی فانیژه، غلام برگزیده و وزیر مدبرم حسن پاشا هستی. این خدمتی که در این سال فرخنده فال از خود به منصهٔ ظهور رساندی به سده سعادتم معروض افتاد. سعی بی‌دریغت مشکورونامت در دفتر نیک نامان منشور شد. به تو وزارت دادم تا برخوردار شوی و کسانی که با تو در محاصره بودند به مقتضای ترتیب سلطنت پسران معنوی منند. رویشان سفید باشد. زیاده از ملحوظ کوشیدند واز سر و جان در راه دین و به خاطر ما دریغ نورزیدند... دستور دادم که منبعد به گفته‌های تو رام شوند و هر مقامی پیشنهاد کنی در انجام آن دقت و اهتمام ورزند.

اطاعت و انقیاد از فرمان تو موجب رضای شاهانه‌ام است. این توصیه‌نامه را در حضور تمامی غازیهای غلام شاه بخوان و آنان را از معنی آیه شریفه اطیعوالله و اطیعوالرسول واولی الامرمنکم آگاه ساز. آنچه که تو به غلامانی که با تو در محاصره بودند دادی تماماً مقبول طبع همایونی‌ام گرفته است. جملگی را به حق تعالی سپردم. (تاریخ نعیما، جلد ۱ صفحه ۲۷۱).

یمیشجی ناگزیر بازگشت و بشته را که به تصرف دشمن درآمده بود محاصره کرد ولی موفق به گرفتنش نشد. سردار اکرم با درخواست لالامحمدپاشا والی روملی و محافظه بودین سرباز و مهمات کافی در اختیار بودین‌قرارداد و ضمن تقدیر از خدمات محمدپاشا او را مقام وزارت داد و خود به بلگراد بازگشت.

زمستان سختی شد، آرشیدوک ناموفق بازگشت اما پشته از دسته رفته بود (۱۸ کاسم ۱٦۰۲).

## انتصاب لالا محمدپاشا به سرداری

لالا محمدپاشا فرماندهی باتجربه بود که از آغاز جنگ با اتریش در میدان نبرد به سر می‌برد. وی با حفظ مقام وزارت محافظ بودین شد و در برابر هجوم آرشیدوک ماتیاس از آن شهر دفاع کرد.

پس از آمدن وزیراعظم و سردار اکرم یمیشچی حسن‌پاشا، «سپاهی»ها در استانبول سر به شورش برداشتند. این شورش که در مقام مخالفت با «قاپی آغاسی» غضنفر و قیزلارآغاسی عثمان آغا که هردو در کارهای دولتی نقش مهمی داشتند، صورت گرفت منجر به اعدام آن دو شد. وزیراعظم به محض آگاهی از تحریکات محمدپاشا قائم مقام صدارت که دراین شورش دست داشت، لالامحمدپاشا را به سرداری منصوب کرد وخود درشعبان سال ۱۰۱۲ هـ ق (اوجاق۱٦۰٤م) با شتاب به استانبول رفت واز این پس عملیات را این وزیر با ارزش اداره کرد. پس از کشته شدن یمیشچی حسن پاشا، یاووزعلی پاشا وزیر اعظم شد، درهمان ایام محمد سوم درگذشت وجانشینش احمد اول، علی پاشا را بامقام سردار اکرمی به مجارستان اعزام کرد ولی علی پاشا در بلگراد درگذشت. از این روی، مقام وزیراعظمی به خادم حافظ احمد پاشا پیشنهاد شد، ولی چون وی از پذیرفتن این مقام خودداری کرد، با توصیهٔ مصطفی افندی معلم شاه این مقام به لالامحمد پاشا تفویض شد (ربیع‌الاول ۱۰۱۳ /آگوستوس۱٦۰٤).

حرکت لالامحمدپاشا (که درمیادین نبرد و بین دشمن شهره بود) از بلگراد به بودین سبب تقویت روحیه سپاه شد. بی آنکه نبرد رخ بدهد دشمن پشته و در پی آن خطوان را که بین پشته وقلعه اغری قرار داشت تخلیه کرد که مواضع یاد شده اشغال شد. پس از آن قلعه واچ (وایچن) واقع در شمال بودین که از دو سال پیش توسط دشمن تصرف شده بود توسط قوایی که از زمین و از طریق رودخانه اعزام شده بود در تنگنا قرارگرفت و آنجا نیز به

تصرف درآمد. پس از این عملیات، هدف اصلی محمدپاشا تصرف اُسترگون بود که هنگامی که خود او نیز در قلعه حضور داشت به دست دشمن افتاد، لذا به آن سوی عزیمت کرد وقلعه را درمحاصره گرفت، ولی چون محاصره مصادف با ماه اکیم بود پس از سی ویک روز محاصره به بلگراد بازگشت، ولی به منظور کوبیدن سرزمینهای دشمن توختامیش سلطان پسرخان کریم را که در ارتش بود به همراه تریاکی حسن پاشا بیگلربیگی روم به اعماق خاک دشمن اعزام کرد.

وزیراعظم و سردار اکرم لالا محمدپاشا به محض بازگشت به بلگراد از سوی پادشاه جدید به استانبول احضار شد. همانگونه که در قسمت بعد خواهد آمد لالا محمد پاشا کارادل را باموفقیت فیصله داد. وزیراعظم که زمستان را دراستانبول به سر برده بود درمائیس ۱۶۰۵ (۲۷ ذی‌الحجه ۱۰۱۳) استانبول را ترک گفت[۲۰]، از آنجا به بلگراد رفت واز بلگراد به سوی بودیس حرکت کرد، پادشاه به او دستور داده بود تا استرگون را به تصرف درآورد. او نیز پس از مذاکره با سپاهیان به استرگون حرکت کرد، از یک سو، استرگون به محاصره درآمد واز سوی دیگر قلعه‌تپه‌دلن اشغال شد که سقوط ویشه‌گراد نیز در پی آن اتفاق افتاد.

استرگون درکنارهٔ راست طونه قرارداشت واز طرف جگردلن به آن کمک می‌رسید. علیرغم این کمکها در سه حرکت، نخست واروش و سپس سو توله‌سی به تصرف درآمد و پس از سی وپنج روز محاصره استرگون نیز تسلیم شد. به این ترتیب لالا مصطفی‌پاشا «فاتح استرگون» لقب گرفت (بیستم جمادی‌الاول ۱۰۱۴/اکیم ۱۶۰۵).

## حل مسائل اردل وافلاق

با آنکه شاه اردل علیه متبوع خود سلطان عثمانی با امپراتور متحد شد و به فعالیت پرداخت ولی فرمانده اتریشی، اردل را اشغال کرد و قلعه‌ها را پر از سرباز ساخت و از هیچگونه ظلمی به مردم بویژه پروتستان‌ها فروگذار نکرد. به طوری که در قسمت مربوط به

۲۰. در تاریخ هامر (جلد ۸، صفحه ٦٥) خروج وزیراعظم از استانبول سوم محرم ۱۰۱٤ هجری قید شده است. یعنی سنهٔ ذی‌الحجّه بیست وهفتم اثنین (دوشنبه) نوشته است (جلد ۱ صفحهٔ ۳۹۵) که با این حساب چنین برمی‌آید که وزیراعظم در نوزدهم مائیس ۱۶۰۵ از استانبول حرکت کرده بوده است.

مناسبات عثمانی- اردل خواهیم دید یکی از بیگ‌زاده‌های اردل به نام بوچکایی (باسکای) مردم را که از ستمگری اتریشی‌ها به تنگ آمده بودند دور خویش گردآورد وعلم طغیان برافراشت وضمن توسل به لالا محمدپاشا از وی یاری خواست. به او وعدهٔ یاری و نیز وعدهٔ سلطنت اردل داده شد و در پی آن همراه تاج نشان‌های شاهی نیز فرستادند. سردار باکمک به بوچکایی قصد حل مسئله اردل را داشت.

بوچکایی در پی طغیان بعضی نقاط را در دو سوی رودخانه تیسه که از آن اتریش بود به تصرف درآورد و باشتاب تقاضای یاری کرد، اما قبل از رسیدن یاری ژنرال باتسه (یاشتایی گورکی*)، بوچکایی را فراری داد که سردار نیروهای تاتار و تمشوار را به یاری فرستاد و بوچکایی که نیرومند شده بود این بار موفق به شکست دادن باتسه شد.

درسایه این کمک، بوچکایی به مناطق تحت تصرف اتریش حمله برد و غنایم بسیار به دست آورد، آن‌گاه به دستور وزیر اعظم به استانبول آمد. تاج شاهی مرصعی ساختند که از جانب وزیر اعظم به مجارستان ارسال شد. لالا محمدپاشا پس از فتح استرگون و بازگشت به بودین درصحرای یشته درحضور کلیه فرماندهان اردو و افراد سپاه و ده هزار مجارستانی تاج سلطنت اردل را برسر بوچکایی نهاد و شمشیر برمیانش بست و با اهدای چماق و عَلَم، سلطنت او اعلام شد. به این ترتیب نیروهای امپراطور بین دو خصم قرار گرفت که این خود مهمترین عامل بود برای متمایل شدن اتریش به صلح.

به موجب پیمان منعقده بابوچکایی اردل و اطراف آن همراه باعنوان «سلطان مجار» به او داده شد. ده سال از پرداخت خراج معاف شد تا پس از آن سالانه ده هزار دوکا خراج بپردازد.

## حوادث افلاق

پیش از این به حسب ضرورت به جز عصیان امرای اردل و اتحاد با امپراتور دربارهٔ ویووده‌های افلاق و بغدان و عصیان و اتحادشان با امپراتور سخن گفتیم، که درکنار جنگ بااتریش درگیری باآنان نیز ادامه داشت. دربین این دو ویووده‌های افلاق و بغدان وحشتناکترینشان میخائیل والی افلاق بود. چون درگیری اصلی دولت بااتریش بود لذا فقط به اعزام مقداری نیرو با «سرعسگر»* به آن حوالی بسنده شد. به منظور جلوگیری از

* - وزیر جنگ زمان عثمانی.-م

عبور میخائیل به این سوی (خاک عثمانی)رودخانه طونه خادم‌حافظ‌احمد پاشا بیگلربیگی بسنه به نیکبولی اعزام شد (۱۰۰۷ هـ‌ق /۱۵۹۶ م).

میخائیل که از حملهٔ ساترجی محمدپاشا که به حوالی اردل حرکت کرده بود و نیز حملهٔ غازی‌گیرای که قرار بود از کریمه بیاید در هراس افتاده بود درصدد ابراز فرمانبرداری برآمد، اما با مشاهدهٔ محاصرهٔ قلعهٔ واراد توسط سردار به جای عزیمت به اردل از تصمیم خود منصرف شد و باغافل‌گیر کردن حافظ احمد پاشا محافظ نیکبولی او را درواقع صید کرد و شمار بسیاری از افرادش را نابود کرد و قلعه نیکبولی را به محاصره درآورد، ولی موفقیتی نصیبش نشد. پس از خادم حافظ پاشا، یکی از وزرا به نام گوزلجه محمود پاشا به مقام وزیر جنگیِ حوالی افلاق تعیین شد. میخائیل چون دریافته بود که حکومت کار را یکسره خواهد کرد و نیز به سبب ستمگری‌هایش مردم از او نفرت دارند، پیشنهاد کرد که درصورت واگذاری ادارهٔ امور افلاق و بغدان و اردل دو برابر خراج پرداخت خواهد کرد و خواست به این ترتیب مسئله شورش خود را حل و فصل کند (۱۰۰۸ هـ‌ق /۱۵۹۷ م). ولی پیشنهاد این شخص حریص رد شد و به اطلاع او رسانیده شد که تنها می‌تواند حکومت افلاق را دردست داشته باشد. میخائیل که از دولت عثمانی قطع امید کرده بود بازهم به امپراتور مراجعه کرد، ولی چون اردل از سوی سیگیسموند به امپراتور رودلف واگذار شده از این کار نیز طرفی نبست. دولت عثمانی به منظور درگیر کردن وی باسیگیسموند حکومت میخائیل را به اردل پذیرفت و میخائیل که وارد اردل شده بود، سیگیسموند را فراری داد[۲۱] و به دنبال تسلط بربغدان آن را نیز تحت حاکمیت خود درآورد. دولت عثمانی که درجبهه اتریش درگیر بود ناگزیر از پذیرفتن این مسائل شد (۱۶۹۹ م) ولی کار مولداویا یعنی بغدان حل نشد و چنانچه درقسمت روابط عثمانی- افلاق دیدیم باعملیات محمود پاشا از راه زمینی و شعبان پاشا از طریق طونه قلعه یرگوگی کاملاً مستحکم شد و حملاتی به افلاق صورت گرفت که حملات متقابل میخائیل بی‌ثمر بود. پس از آن میخائیل که دو بار دیگر شکست خورده بود به اردل گریخت و از

۲۱. ابراهیم پاشا وزیر اعظم که از مجارستان به بلگراد بازگشته بود خبر تسلط میخائیل بر اردل را شنید (۲۵ ربیع‌الاخر ۱۰۰۹) چهار روز بعد نیز خود میخائیل مسئلهٔ تصرف اردل و مراتب اطاعت خود را از دولت عثمانی به اطلاع حکومت رسانید (**تاریخ یغما**، جلد ۱ صفحه ۲۱۷ و ۲۱۸).

سوی باتسه فرمانده امپراتور دستگیر شد و به سبب حرص و آزش درمورد حکومت اردل، باتسه، وی را کشت (اگوست ۱۶۰۱م).

دراین ایام یعنی پس از میخائیل فرماندهی که وی دربغدان گمارده بود شکست خورد و به این ترتیب آرامش به آن منطقه بازگشت و جنگی که شش سال طول کشیده بود خاتمه یافت.

## پیمان زدواتوروق

### نخستین تماسها برای صلح

درحالیکه جنگ عثمانی و اتریش ادامه داشت گهگاه هردو طرف به منظور عقد پیمان صلح یکدیگر را ارزیابی می‌کردند ولی چون هیچکدام حاضر به فداکاری نبودند باهم به توافق نمی‌رسیدند.[۲۲] بااین همه لالا محمد پاشا وزیر اعظم از یک سو ، می‌جنگید و از دیگر سوی در پی کار صلح بود.

پیروزیهای بعدی عثمانی‌ها و بازپس‌گرفتن استراگون توسط آنان و فیصله دادن به مسئله اردل و افلاق، امپراتور را کاملاً تکان داد، از اینروی این بار نه بطور سرسری بلکه کاملاً جدی درپی مذاکره صلح برآمد. در این بین با درگذشت لالامحمدپاشا مرادپاشا (قویوجی) که بجای او نخست به سرداری جنگ اتریش و سپس به مقام وزیر اعظمی و سرداراکرمی تعیین شده بود به مذاکرات ادامه داد. چون مرادپاشا چند سال پیش از وزیر اعظمی و هنگامی که هنوز بیگلربیکی دیار بکر بود در جریان نخستین مذاکرات صلح قرار داشت لذا در متن کلیه مراحل مذاکرات صلح بود. یکی از شرایطی که حل مسئله صلح را به تأخیر می‌انداخت شرط بازپس دادن استرگون به دولت عثمانی بود که اتریشی‌ها حاضر به پذیرفتن این شرط نبودند . تصرف استرگون سبب شد مهمترین عامل عدم توافق و تفاهم از میان برداشته شود. فرمانده

۲۲. هنگامی که غازی گیرای خان کریمه زمستان را درمجارستان به سر می‌برد، امپراطور هیئتی به منظور صلح اعزام داشت و او نیز در ماه صفر ۱۰۰۸ مراتب را به اطلاع وزیر اعظم ابراهیم پاشا رسانید. از این روی مراد پاشا، محمد کدخدای وزیر اعظم و یکی از افراد خان کریمه به نام احمدآقا به عنوان نما یسهده اعزام شد ولی چون هیئت اعزامی از سوی امپراتور پیشنهاد کرد که آغری درازای بازپس گرفتن استرگون به اتریش واگذار شود، توافقی صورت نگرفت (تاریخ یغما، جلد ۱ صفحه ۲۱۴ تا ۲۱۶).

ارشیدوک‌ماتیاس که اوضاع را بروفق مراد نمی‌دید پس از چندین بار مراجعه به امپراتور سرانجام موافقت او را گرفت.

## هیئت‌های صلح

از سوی دولت عثمانی، علی‌پاشا والی بودین از نزدیکان وزیر اعظم مرادپاشا، خلیل افندی قاضی بودین، قدیم احمد افندی کدخدای مرادپاشا و نصرالدین‌زاده مصطفی افندی از اشراف بودین بعنوان اعضای هیئت صلح تعیین شدند، بخصوص که علی‌پاشا و خلیل افندی از همان آغاز در جریان تماسهای مربوط به صلح قرار داشتند، یک هیئت چهارنفره نیز از سوی بوچکایی امیراردل تعیین شده بود.

در رأس هیئت صلح امپراتور، مولاد والی کمورین که در متن معاهده نامه آمورالدی یانوش ذکر شده قرار داشت. دیگر اعضا عبارت بودند از کنت آدولف‌آلتان، تورزوگورک (ژرژتورچو) اشتووان میکلوش، نیکلا استفانی و غیره.

هیئت‌ها در موضعی که رود زیتوا به طونه می ریخت و بین استرگون و کمورین (کوماران) قرار داشت با یکدیگر ملاقات کردند.[۲۳] هیئت صلح اتریش دستورات مؤکدی درزمینهٔ لغو سی هزار دوکا خراج، عدم شرکت ویوده‌ی عاصی اردل (ترانسیلوانیا) درپیمان صلح، طولانی شدن مدت صلح، تعلق اردل به اتریش و بیطرف ماندن افلاق، از دوست متبوع خویش دریافت داشته بود.

## نخستین شروط پیمان نامه

مذاکره سه هفته طول کشید، (از تاریخ اوایل رجب سال ۱۰۱۵/اکتبر ۱۶۱۶) معاهده‌ای به مدت بیست سال در هفده ماده بین طرفین امضا شد و پیش از امضا، موافقت بوچکایی جلب نیز شده بود.

به موجب مادهٔ دوم این پیمان نامه می‌بایست از این پس در نامه‌های ارسالی پادشاه عثمانی به امپراتور، بجای «شاه»، عنوان سزار (امپراتور) نوشته و لحنی دوستانه به کار گرفته می‌شد و ضمناً می‌بایست هر سه سال یکبار نیز هدایی ارسال شود. ایلچی‌های

۲۳. نعیما می‌نویسد که هیئت‌های هر دو طرف، سوار برقایق شدند و بر روی آب رودخانه با یکدیگر به مذاکره پرداختند (جلد ۱ صفحه ۴۳۵)

عثمانی نمی‌بایست از ردهٔ مامورین جزء انتخاب شوند بلکه قرار شد از بین فرمانداران باشند.

به موجب مواد ده و یازده معاهده‌نامه، سی هزار دوکا خراج سالانه‌ای که طبق قرارداد زمان «قانونی» امپراتور به‌خاطر الحاق مجارستان به اتریش می‌پرداخت لغو شد و بجای آن امپراطور پذیرفت که معادل دو سوم سی هزار سکه طلا یعنی دویست هزار قروش، آنهم فقط برای یکبار به دولت عثمانی بپردازد. دولت عثمانی با پذیرفتن مواد ده و یازده و انصراف از اخذ خراجی که از بابت سرزمین‌های مجار تحت ادارهٔ اتریش می‌گرفت، این سرزمین ها را که در واقع رسماً از دست داده بودند اسماً نیز به امپراتور واگذاشت.[۲۴]

به موجب ماده یک پیمان‌نامهٔ زدواتوروق دولت عثمانی «پیمان وینه» را که بین امپراتور و امیر اردل بوچکایی بسته شده بود به رسمیت می‌شناخت.

پس از مسموم کردن بوچکایی و مرگ او، امپراتور ادعا کرد که بوچکایی به موجب «پیمان وینه» اردل را به او گذار کرده است. وی با این ادعای در واقع قدیمی در پی تصاحب اراضی بود که ترکها به ضرب شمشیر تصرف کرده بودند، بارد شدن این ادعا از سوی دولت عثمانی، اختلاف عمیقی بین طرفین پدید آمد [۲۵]

۲۴. اتریش به خاطر بخشی از مجارستان که دردست داشت از سال ۱۵۶۸ لغایت ۱۵۹۳ میلادی یعنی در عرض بیست و سه سال، بیست دو دوبار هر سال سی هزار دوکای طلا فرستاده بود. این خراج باهدایایی که به وزیر اعظم، وزرا، سرکرده ینی‌چری‌ها، بیگلربیگی بودین و سایر رجال داده می‌شد بالغ بر یک میلیون دوکا می‌شد، تا سال ۹۹۶ هـق / ۱۵۸۸ م ارزش برابری یک دوکای طلا معادل شصت آقچه بود که از این تاریخ به بعد براثر بروز جنگها ارزش برابری پول برهم خورد و دوکا تا یکصدوبیست آقچه ترقی کرد. کمی پیش از آغاز جنگ بارون پوپل لویکوویچ خراج دو سال را همراه خود می‌آورد که با شنیدن خبر آغاز جنگ باز گشته بود (تاریخ هامر جلد ۷ صفحه ۲۷۱).

۲۵. هنگامی که تگروئی فرستاده امپراتور، ادعای او را مبنی بر پیشنهاد ترک اردل به اطلاع گرجی محمد پاشا قائم‌مقام صدارت رسانید او در حالی که می‌خندید سرش را تکان می‌داد گفته بود: «تو جرئت به طرح پیشنهادی کردی که هیئت‌های صلح نتوانسته بودند آن را در پیمان زدواتوروق بگنجانند». در نامه‌ای وزیر اعظم نصوح پاشا در اوایل رمضان سال ۱۰۲۱ هـق (۲۶ اکیم ۱۶۱۲) برای ماتیاس امپراتور جدید (به جای برادرش رودلف، امپراتور شده بود) فرستاد ضمن تذکر این مسئله که اردل را شاه با شمشیر فتح کرده است و ملک اوست و برای آن والی نیز تعیین کرده است و بوچکایی والی شاه اختیاری در ترک اردل به امپراتور نداشته از ماتیاس می‌خواهد که دیگر بار چنین سخنی بر زبان نیاورد. در تأیید نامه پیمان ←

به موجب مواد پانزده، شانزده و هفده همان قلاع یانیق(راب) استر گون، استونی بلگراد و پشته به دولت عثمانی باز پس داده می‌شد.

این قلاع قبلاً متعلق به عثمانی‌ها بود که طی جنگ به تصرف اتریش درآمد و بجز آن آغری، گانیژه، اویوار نیز در اختیار دولت عثمانی قرار می‌گرفت. بعدها بعضی از مواد پیمان زدو اتوروق در رابطه با اردل و سایر مسائل مرزی دستخوش تغییرات شد. در پی این تغییرات پیمان از اوایل جمادی‌الاخر ۱۰۲۵ (حزیران ۱۶۱۶م) به مدت بیست سال تجدید شد. پیمان جدید، دوازده ماده داشت که به سه زبان ترکی، آلمانی و مجارستانی تنظیم شده بود. [۲۶] در این پیمان نیز تاکید شده بود که اتریش به هیچ نحو حق حمله به اردل را ندارد.

پس از آن در ربیع‌الاول سال ۱۰۳۷ هـق (اوجاق ۱۶۲۸م) برای دومین بار پیمان تجدید شد. این پیمان یازده ماده داشت. اختلاف اصلی بین دو کشور عثمانی و اتریش پس از مرگ پوچکایی رخ داد. وی پیش از مرگ اردل را به موجب پیمان وینه به اتریش واگذار کرده بود و نمایندگان دولت عثمانی هم این اقدام را به رسمیت شناخته بودند. این خطا و سهل‌انگاری سبب شد که امپراتور در تصاحب اردل خود را محق بداند. این اختلاف تا عقد پیمان قارلوقجه ادامه داشت.

**بررسی پیمان**

ظاهراً چنین به نظر می‌رسید که عثمانی‌ها باعقد این پیمان و به دست آوردن چند شهر و قلعه موفق به کسب امتیازاتی شده بودند، اما حقیقت اینکه عقد پیمان مزبور نخستین گام در راه سقوط قدرت معنوی دولت عثمانی به شمار می‌رفت. طولانی شدن جنگ که سیزده سال به درازا کشید، نشانگر این بود که ارتش عثمانی آن قدرت و توانی را که در دوران سلیمان قانونی داشت از دست داده است.

تا عقد پیمان، امپراتور همپایهٔ سلطان عثمانی نبود و به او شاه خطاب می‌شد ولی

← زدواتوروق ارسالی از سوی شاه به امپراتور نیز آمده بود که «ولایت اردل به هاپوچکایی حاکم داده شد. شایسته است که هیچ گونه دخل وتصرف در اردل و توابع آن صورت نگیرد» (منشآت فریدون بیگ. جلد ۲، صفحه ۳۱۵)

۲۶. تاریخ نعیما. جلد ۲، صفحه ۱۴۷.

دولت عثمانی با به رسمیت شناختن عنوان سزار برای امپر اتور، در واقع پذیرفت که او همپایه وهم شأن سلطان عثمانی است.

بیش از عقد پیمان زد واتوروق امپراطور در ازای در دست داشتن بخشی از خاک مجارستان به دولت عثمانی خراج می‌پرداخت. بالغو این خراج در واقع این اراضی هم اسماً و هم رسماً به امپراتور واگذار شد.

هم چنین عقد مقاوله نامه بین پوچکایی و دولت عثمانی گامی بود به سوی خارج شدن اردل از دست این دولت و بعدها خون بسیاری بر سر این مسئله جاری شد.

جنگ اتریش گذشته از درهم شکستن قدرت و نفوذ دولت عثمانی، در داخلهٔ کشور نیز بحرانهای نظامی، مالی، حقوقی و اقتصادی را موجب آمد. سراسر آناطولی پر از راهزنان «جلالی» شد. حیثیت پادشاه و حکومت، در کشور سخت لکه‌دار شد، هم چنین جنگ اتریش سبب شد که آذربایجان واقع در آناطولی شرقی از دست عثمانی‌ها خارج شود. آذربایجان طی جنگ با ایران به تصرف دولت درآمده بود.

فصل ۹

# شورشهای آناطولی و قویوجی مراد پاشا جلالی‌ها

## سالهای پیش از شورش

ضروری است که پیش از شرح شورشهای جلالی نگرش کوتاهی داشته باشیم به اوضاع آناطولی طی نیم قرن پیش از آغاز شورشها. زیرا پس از اواسط قرن شانزدهم یعنی از اواخر دوران سلطان سلیمان قانونی، صرفنظر از وقایعی که گهگاه رخ می‌داد در آناطولی غربی حوادث گسترده‌ای پیش آمد که ناشی از تعصبات کورکورانه بود ودامنهٔ آن تا روستاها کشیده شد.

خارج شدن کنترل ادارهٔ امور از دست دولت به ویژه در ایالتها، سقوط ارزش پول، وآشفتگی روزافزون اوضاع اقتصادی، رها شدن مزارع توسط روستائیان به سبب وضع مالیات‌های سنگین وروی آوردن بعضی از آنان به راهزنی، بحرانهای ناشی از رها کردن زمین توسط روستائیان، هم‌چنین بدرفتاری افراد کانون قاپی‌قولی یعنی ینی‌چری‌ها در شهرها وقصبات، بی‌توجهی به «تیمارلی سپاهی»ها که اساس سواره نظام دولت عثمانی را تشکیل می‌دادند، اقدام به اعمال غیرمشروع از سوی قاضی‌ها ونواب آنان برای سرکیسه* کردن دهقانان، همه وهمه عواملی بود که از درون دولت را متلاشی می‌کرد. این عوامل گهگاه شورشهایی را سبب می‌شد که با تدابیری موقتاً سرکوب می‌گردید تا در فرصتی مناسب رخ نشان دهد. سرانجام با به درازا کشیدن جنگ با ایران واطریش انفجاری که

*ـ در متن از معادل همین واژه استفاده شده است.ـم.

انتظارش می‌رفت رخ داد.

به درازا کشیدن جنگ با اطریش عوامل تازهٔ دیگری به وجود آورد. بجز مالیات معین ومشخص که ا: مردم دریافت می‌شد به سبب وجود جنگ مالیاتهای دیگری مطرح شد. بخشی از این دریافتیها بی‌آنکه وارد خزانه شود، به جیب قاضی‌ها، چاووش‌ها ومباشرین می‌رفت. ازمال التجارهها بیش از میزان مقر مالیات دریافت می‌شد، به جای ضرب هشت آقچه از هریک درهم نقره، دوازده سکه ضرب می‌شد.

همچنین به سبب طولانی شدن جنگ آناطولی وحضور بیگلربیگی‌ها وفرمانداران آن منطقه در جنگ وبراثر عواملی که قبلاً ذکر شد شورشهای پی‌درپی در آناطولی رخ داد. علت گسترش دامنه‌های شورشها حضور وغیاب «تیمارلی سپاهی»ها پس از خاتمه جنگ میدان هاچوا وگرفتن «دیرلیک»* افراد غایب بود. وزیر اعظم چغاله‌زاده سنان پاشا پس از جنگ میدان بجز قطع مقرری افراد فراری قاپی‌قولی وتیمارلی سپاهی دستگیر شدگان را می‌کشت واموالشان را مصادره می‌کرد.

## شورش‌ها

به این ترتیب افرادی که مقرری‌شان قطع شده بود وکسانیکه به بهانه‌هایی هدف تیر تصفیه حساب‌های شخصی قرار گرفته بودند به آناطولی گریختند ودر آنجا با توجه به محیط مساعدی که وجود داشت به تشکیل گروهها پرداختند وبه شور شیانی چون قرایازیجی عبدالحلیم ودیگران که با تشکیلات گسترده‌ای دست به شورش زده بودند پیوستند.[1] جمع تعداد فراریانی که در آناطولی به شورشیان پیوستند بطور قابل ملاحظه‌ای زیاد بود یعنی بالغ بر سی‌هزار تن می‌شد.

یکی از افراد طورقود ایلی با استفاده از این اوضاع آشفته با این ادعا که از خاندان اجوقیان است، ضمن بحث از ستمگری‌های آل عثمان (عثمانی‌ها.ـ م.) به فعالیت پرداخت (۱۰۰٤ هق / ۱۵۹۵ م).

* اراضی که در دوران عثمانی به افراد این صنف داده می‌شد تا از عایدی آن امرار معاش بکنند. برای کسب آگاهی بیشتر جلد اول. بخش تیمارلی سپاهی.ـم.

۱. تاریخ یغما جلد ۱ صفحه ۱٦٥.

## قرایازیچی

از جمله گروه‌های متعدد شورشی که در کتب تاریخ عثمانی از آن‌ها با نام «جلالی» یاد شده است، یکی هم عبدالحلیم معروف به قرایازیچی بود. این شخص اوایل در خدمت بیگلربیگی‌ها بود ومشاغلی چون سگبانی وسوباشی کاخ آنان را داشت.[۲] بعدها متسلّم یکی از فرمانداری‌های تابع سیواس[۳] شد اما در اثنای جنگ فرماندار عوض شد وفرماندار جدید یکی از افراد خود را به این سمت منصوب کرد. اما قرایازیجی به این تغییر وتحول تن در نداد وبه کمک رعایا (روستائیانی که اراضی خود را رها کرده بودند) وراهزنانیکه به دور خود گرد آورده بود فرماندار را کشت وبا استفاده از موقعیتی که براثر جنگ پیش آمده بود بیگلربیگی‌هایی را که برای سرکوبش اعزام شد، شکست داد.

از جمله فرماندهانیکه برای سرکوبی قرایازیجی اعزام شد یکی هم محمد پاشا پسر سنان‌پاشا بود. محمد پاشا برای رفع فتنهٔ قرایازیجی به او فرمانداری چوروم را پیشنهاد کرد تا شاید به این وسیله او را از ادامهٔ راهزنی باز دارد. اما قرایازیجی که نمی‌خواست این فرصت طلائی را از دست بدهد پس از آنکه موفق شد موجبات عزل محمدپاشا را فراهم آورد اورفه راتصرف کردوحکمرانی خود را اعلام کرد وبالقب«حلیم‌شاه‌مظفربابا» فرامین به هر سو روانه کرد و شخصی بنام حسن پاشا را که اوایل محافظ یکی از ایالت‌ها بود و بعداً سر به شورش برداشته بود وزیر خویش گردانید.[٤]

۲. تاریخ یغما. ۲، صفحه ۳ و فضلک، جلد ۱ صفحه ۲۸۹،

۳. هر بیگلربیگی و یا فرماندار وقتی براثر ماموریتی محل خدمت خود را ترک می‌گفت شخصی را به وکالت از جانب خویش می‌گماشت که به این جانشین متسلم می‌گفتند.

٤. در جنگی که بین قرایازیجی و ابراهیم پاشا در گرفت، قرایازیجی با مشاهده صداقت و فداکاری شخصی به نام «قیصریه‌لی محمد» طی فرمان مورخ ۱۰۰۹ هـ ق/۱٦۰۰ م که در **تاریخ نعیما** قید شده است او را از کلیهٔ مالیاتها معاف کرد: «حامل این حکم شریف محمدنام از ساکنین قیصریه را، به سبب ابراز کمال اخلاص و اطاعت نسبت به اینجانب در جنگ با سردار منهزم شدهٔ عثمانی حاج ابراهیم از جمیع عوارض و مالیاتها معاف کردم و این فرمان همایونی را دادم و فرمودم تا دست عثمانیها از این حوالی به کلی منقطع و سلطنت بلامنازع مرا مقرر گردد به موجب این فرمان صادره، شخص مزبور را بی‌شبهه معاف دارند و کسی بر او تکنیف مالیات و عوارض نکندهرکسی که از این فرمان سرپیچی‌کند مجازات بیند. این‌فرمان شریف براوابقاء گرددوطبق مضمون‌همایونی‌عمل شود. بدانندحررفی‌اواسط‌ربیع‌الاول سنهٔ تسع (**نعیما**،جلد۱ صفحه ۲۳۷).

قرایازیجی تشکیلاتی عیناً شبیه تشکیلات قاپی‌قولی پادشاهان عثمانی به وجود آورد و تعداد زیادی از دولتمردان آزرده‌خاطر از حکومت را به دور خویش گردآورد و مشاغلی نیز به آنان واگذار کرد.

قرایازیجی با نیروی بیست هزارنفری که گردآوری بود، حاجی ابراهیم پاشا را که برای سرکوب او اعزام شده بود، درجوار قیصریه شکست داد. بعداً وزیر سوکولی‌زاده حسن پاشا والی بغداد برای رویاروئی با او برگزیده شد.

قرایازیجی طی جنگی با سوکولی‌زاده که در حوالی البستان آغاز شد و از صبح تا عصر ادامه یافت شکست خورد و به حوالی‌صامصون عقب‌نشست(۱۰۰۹ هـق / ۱۶۰۱م) تعداد نیروهای قرایازیجی دراین آخرین جنگ بالغ بر سی‌هزارنفر بود.

## دلی‌حسن

سوکولی‌زاده تا طوقات در تعقیب قرایازیجی رفت که در این بین با درگذشت قرایازیجی فتنه‌اش تقریباً پایان گرفت و از شدت شورش کاسته شد.

دلی‌حسن که بجای برادر ادارهٔ امور را در دست گرفته بود باتفاق سردارانی توانا چون کداخداشاهوردی، یولارقاپتی و تأویل که در کنار برادرش بودند سوکولی‌زاده حسن پاشا را در طوقات به محاصره گرفت.

دلی‌حسن توسط شخصی که از قلعه طوقات گریخته بود، خبر یافت که حسن پاشا هر روز به حسب عادت در محل معینی از قلعه به نظاره می‌نشیند. حسن پاشا به ضرب گلولهٔ افراد دلی‌حسن کشته شد. با کشته‌شدن حسن پاشا نیرویی به‌فرماندهی خادم‌خسروپاشا بیگلربیگی دیار بکر به‌سوی او اعزام شد. با شکست خوردن خسروپاشا، دلی‌حسن که‌درآنکارا بود به جسارت‌خود افزود و به‌کوتاهیه مرکزبیگلربیگی‌ها رفت‌و پس از به‌آتش‌کشیدن شهر به افیون قره‌حصاررفت.

ادامه جنگ و بی‌توجهی حکومت به آناطولی، سبب افزایش تعداد شورشیان و جسارت و شرارت آنان شد بطوریکه بخشی از مردم مزارع و کار و بار خود را رها کردند و به قلعه‌ها پناه بردند و ناگزیر از اقامت طولانی در آن قلعه‌ها[5] شدند و آن عده از اهالی شهر و دهات

۵. دفتر مهمه ۷۵، صفحه ۴۲، ۴۷.

آناطولی که موفق به فرار شده بودند، دسته دسته به استانبول سرازیر شدند و حکومت را از وضع پریشان خویش آگاه ساختند. دولت عثمانی، درگیر در جنگ با اتریش، می‌دانست که قادر به سروسامان بخشیدن اوضاع آناطولی نیست، بر آن شد تا مسئله آناطولی را به مسالمت حل کند، لذا در زمان صدارت یمیشچی حسن‌پاشا با تفویض مقام بیگلربیگی «بسنه» به دلی‌حسن و سمت فرمانداری وفرماندهی قاپی قولی به اطرافیان سرشناسش (با چشم‌پوشی از راهزنی‌هائی که کرده بودند) با مشکلات فراوان به جنگ با اتریش اعزامشان کردند.[٦]

## تاویل احمد

انتصاب جلالی دلی‌حسن به مقام بیگلربیگی و اعزامش به روملی به منزله پایان شورشها نبود، زیرا که در ایالتهای آناطولی و قرامان جلالی‌هایی به نام تاویل‌احمد و ساچلی‌فعالیت داشتند. تاویل احمد از پرورش یافته‌گان تشکیلات «سگبان»* بود. وقتیکه با استفاده از موقعیت به راهزنی پرداخت دولت نصوح پاشا را که مامور محافظت آناطولی شده بود به اتفاق گزدهان(کج‌دهن) علی پاشا بیگلربیگی جدید آناطولی به سرکوبی او اعزام کرد، امّا تاویل احمد این دو پاشا را در پل بولداوین شکست داد و نصوح به سختی توانست از این معرکه جان بدربرده به سید شهری برود و از آنجا خود را به کوتاهیه برساند.

(رجب ١٠١٤/کاسم ١٦٠٥)[٧] تعداد نیروهای تاویل هشت‌هزارنفر بود.

٦. **تاریخ پچهوی**، جلد ۱ صفحه ۲۵۲، ۲۷۰. دلی‌حسن چه در ارتش و چه دربسنه مرتکب اعمال زشت و خلاف شد. بعداً وی به بیگلربیگی تمشوارمنتقل شد ولی در عزیمت به محل ماموریت خود اهمال می‌ورزید. حکومت چون دریافت که وی قصد ورود به آناطولی را دارد، ضمن احکامی به قاضی گلیبولی، امین‌اسکله و غیره به آنان دراین مورد هشدار داده شد، ضمناً اعلام داشت که هرکس دلی‌حسن را دستگیر سازد جایزه قابل توجهی به او داده خواهدشد( **مهمه** ۷۵، صفحه ۱۱). حکومت چون می‌دانست که وی در صورت رفتن به تمشوارنیز آرام نخواهد ماند لذا حکم قتلش صادرشد، دلی‌حسن نخست به تمشوار و سپس به بلگراد گریخت. و سرانجام توسط تریاکی حسن پاشا بیگلربیگی روملی کشته شد. (١٠١٤هـ ق /١٦٠٦م).
دلی‌حسن پاشا هنگامیکه والی بسنه بود، کس به جمهوری ونیز و نزد پاپ فرستاد و در صدد اتحاد با آنان برآمد که قویوجی حسن‌پاشا ازاین اقدام آگاه شد.(**تاریخ یغما**، جلد ۱ صفحه ٤۲۱).

*-صنفی از قوای ینی‌چری.- م.

۷. **تاریخ پچهوی**، جلد ۱ صفحه ۳۱۱ و یغما جلد ۱ صفحه ٤۱۳.

سلطان‌احمد اول که از این اوضاع متأثر شده بود به منظور اقداماتی به حوالی بورسه رفت ولی بی‌نتیجه بازگشت. و در سال ۱۰۱٤ هـق‌جری/۱٦۰۵ م به‌منظور متوقف‌ساختن راهزنی‌های تاویل احمد، وی به بیگلربیگی «شهرزار» منصوب شد. امّا پس از مدتی باز عصیان کرد و قلعه‌خارپوط را به محاصره درآورد ولی موفق به گشودنش نشد.[۸]

تأویل احمد برادری به اسم میمون و دو پسر به‌نام مصطفی و محمدیا محمود داشت. از این دو پسر محمد با یک فرمان جعلی در مقام والی اداره امور بغداد را به دست گرفته بود. در پی این ماجرا در سال ۱۰۵۱ هـق /۱٦۰٦ م نصوح‌پاشا به ولایت بغداد منصوب شد و برای مقابله با محمد اعزام گردید ولی شکست خورد[۹]. پس از مدتی محمود پسر تاویل درگذشت و برادر مصطفی اداره امور بغداد را بدست گرفت. بعدها قویوجی مرادپاشا که موفق به سرکوب شورش جان‌پولاداوغلی شده بود، به هنگام گذراندن زمستان در حلب، چغاله‌زاده محمودپاشا را به همراه مقداری نیرو به بغداد اعزام داشت و وی آن شهر را از دست تاویل‌اوغلی مصطفی خارج ساخت (۱۰۱٦ هـق /۱٦۰۷م).

مرادپاشا پس از شکست‌دادن قلندراوغلی در صددبرآمد تا کار میمون برادر تاویل‌احمد را یکسره سازد. در آن ایام میمون در پی مرگ برادر فرماندهی شش‌هفت‌هزار سگبان را به عهده داشت و در حوالی قیرشهر در فعالیت بود، میمون بمنظور پیوستن به قلندراوغلی پس از عبور از طوقات و شبین‌قره حصار هنگامیکه در قره‌حسن گدیکی اردوزدزده بود، ناگهان از سوی مرادپاشا موردحمله قرار گرفت و شکست خورد. شمار بسیاری از افرادش نابود شد و افرادی هم که موفق به فرار شده بودند جهت پیوستن به قلندراوغلی به ایران گریختند.[۱۰]

## جان پولاداوغلی

در بین جلالی‌ها، جان‌پولاداوغلی علی‌پاشا به سبب ایجاد یک روش سیاسی از همه مهمتر بود. جان‌پولادبیگ، جدّ بزرگ او کرد بود و در زمان یاووزسلطان‌سلیم در کیلیس

۸. آرشیو نخست‌وزیری (اسناد امیر تضنیفی- پوشهٔ احمد اول) شماره ۸۵٦ و **فضلک**، جلد ۲ صفحه ۲۷۰.

۹.- **زبدةالتواریخ**،جلد ۲ صفحه ۸۷.

۱۰- **فضلک**، جلد ۱ صفحه ۳۱۰ و یغما، جلد ۲ صفحات ۱۳-۳٤ و ۳۹.

اسکان داده شد و آنجا موطن او شد[11]

جان‌پولا داوغلی حسین پاشا با سمت بیگلربیگی به همراه چغاله‌زاده سنان‌پاشا مأمور جنگ، ایران شد. چغاله‌زاده در سال ۱۰۱٤ هـق /١٦٠٥ م در حوالی سلماس مغلوب ایرانیان شد و به وان عقب نشست و حسین‌پاشا را به سبب تأخیر در پیوستن به اردو که باعث شکست شده بود اعدام کرد.[12]

براثر این حادثه علی‌پاشا برلدر یا برادرزادهٔ حسین‌پاشا و خضربیگ با نیروی سی‌هزارنفری حسین‌پاشا ضمن استفاده از درگیری دولت با جنگ ایران و اطریش سربه‌شورش برداشتند.[13]

جان‌پولا داوغلی علی‌پاشا، با استفاده از موفقیت دشوار حکومت سیفاوغلی یوسف را شکست داد و طرابلس شام را به تصرف درآورد و بعدها در خمس و اطراف آن مستقر شد و خودمختاری اعلام کرد و تشکیلاتی نظیر تشکیلات لشکری

۱۱- در دفتر (مهمه ۱۲، صفحه ۲۷، ۵۹) فرامینی بتاریخ رمضان و شوال ۹۷۸ هـق (شبات ۱۵۷۱م)، وجود دارد که به عنوان جان‌پولاد، حاکم ازاز و کیلیس صادر شده است. چهارتن از پسران او به اسامی عمر، احمد، عبداله و حسین جزء «تیمارلی سپاهی» بودند که به سبب لیاقتشان در سال ۹۶۷ هـق/۱۵۵۹م ضمن ترفیع مقام با تفویض بیگلربیگی حلب سه‌هزار آقچه به تیمارشان افزوده شد (دفتر مهمه٤. صفحه ٤). در سال ۹۹۰هـق/ ۱۵۸۲ م «بین حسین و یکی از برادرانش به نام جلیل بر سر کیلیس اختلاف افتاد و کیلیس به حسین‌بیگ واگذار شد و جلیل ناراضی از این اقدام مخالفت آغاز کرد. از اینروی دولت عثمانی به بیگلربیگی حلب دستور داد که در صورت اقدامی از سوی جلیل علیه کیلیس از این امر جلوگیری کند (مهمه ٤٤. صفحه ٨٦).

در سال ۱۰۱۲ هـق/١٦٠٣ م چغاله‌زاده سنان‌پاشا هنگامیکه به سرداری سپاه عازم جنگ با ایران منصوب شد با طرح این مسئله که طبق قانون به کسی که ملک موروثی داشته باشد نمی‌توان بیگلربیگی داد نصوح‌پاشا والی حلب را عزل کرد و در سال ۱۰۱۲ هـق/١٦٠٣م، حسین‌پاشا را به بیگلربیگی حلب برگزید (فضلک، جلد ۱ صفحه ۲۹۱ و یغما، جلد ۲ صفحه ٦). در پی انتصاب حسین‌پاشا به بیگلربیگی حلب برادر کوچک (یا برادرزاده‌اش) علی‌پاشا نیز حاکم کیلیس شد.

۱۲. در فضلک ونعیما به نقل از آن آمده است که علی‌پاشا برادر جان‌پولا داوغلی حسین است که این نظریه صحیح‌تر است (فضلک، جلد ۱ صفحه ۲۹۰ ونعیما، جلد ۲ صفحه ٦). پسر حسین‌پاشا مصطفی پاشا نام داشت که با مقام سرمیرآخوری دربار عثمانی را ترک گفته بود( نعیما،جلد ۳ صفحه ٤٥).

۱۳.نعیما، جلد ۲ صفحه ٦.

عثمانی‌ها به نیروهای نظامی خود داد. دوصف سگبان از سواره و پیاده تشکیل داد. سگبان‌های پیاده را چون ینچری‌ها به شصت و دو دسته تقسیم کرد که هر دسته یک «چوریاجی» یعنی فرمانده دسته داشت. مقرری روزانهٔ افراد این دسته‌ها در آنجا سه آقچه بود که تا هشت آقچه در روز افزایش می‌یافت، هر سه ماه یکبار بین افراد پوستین، قویون آقچه‌سی (پول گوسفند) و سلاح توزیع می‌شد. تعداد نیروهای پیاده حدود شانزده هزار نفر بود و سواره نظام چون قاپی‌قولی‌های عثمانی از شش دسته مرکب بود که جمع افرادش به هیجده هزار نفر بالغ می‌شد.

به دستور جان پولاداوغلی به نامش خطبه خواندند و سکه ضرب شد. حتی در دهم جمادی‌الاخر ۱۰۱٦ هـ‌ق مطابق دوم اکتبر ۱٦۰۷م با آرشیدوک فردیناند حکمران توسکانا که در قانیژه ضرب شصت تریاکی حسن پاشا را دیده بود، پیمانی بست و نیز اقدام به ایجاد مناسبات با سایر دول کرد[۱۴].

### اقدامات وزیر اعظم مرادپاشا

وزیراعظم مرادپاشا که در جنگهای جلالی موفق به اخذ لقب قویوجی (چاه‌کن.ـم.) شده بود پس از آنکه موفق به عقد پیمان زدواتوروق شد درصدد برآمد تا به شورش‌های جلالی که دامنهٔ گسترده‌ای یافته بود بپردازد. پس از بررسی دقیق اوضاع حاکم در اناطولی، ابتدا عازم سرکوبی جان پولاد اوغلی شد که اعلام حکمرانی کرده بود. در همین ایام در مانیسه و بورسه و حوالی آن‌ها باز جلالی خطرناکی چون قلندراوغلی فعالیت داشت. مرادپاشا هنگام عزیمت به حلب بمنظور حفظ ارتباط خود با استانبول بر سر راه خویش به قلندر اوغلی روی خوش نشان داد و بیگلربیگی آنکارا را به او داد و سایر شورشیان مسیر را نیز مورد عفو قرار داد.

مراد پاشا هنگامیکه به قونیه آمد، سراج اوغلی احمد بیک که گفته می‌شد یک نیروی سی‌هزار نفری گردآورده بود اعدام کرد[۱۵]. سلفکه و ادنه به ترتیب درتصرف جمشید و

۱۴- نعیما، جلد ۲ صفحه ۷ و تاریخ هامر (ترجمه عطابیک) جلد ۸

۱۵- سراج اوغلی، با کشتن یکی از گردنکشان به نام «دام کویلی مصطفی» به کشورش خدمت کرده بود ولی این بار خود گردنکشی آغاز کرد، نایب قاصی را با خنجر کشت و دلی احمدپاشا بیگلربیگی‌قرامان را با قصرش به آتش کشید و نزدیک به هزار نفر را کشت. هنگامیکه مرادپاشا در قونیه قصد کشتن سراج اوغلی
←

موسالی چاووش بود که پس از یکسره کردن کار نیروهای جمشید، بجای عـزیمت بـه سوی چان پولاد اوغلی که در تنگهٔ باقراس [۱٦] با چند هزار نفـر پـیاده و سواره نظـام در انتظـار او بود از تنگهٔ بلان که نزدیک اسکندرون بود به جنوب یعنی بـه دشت سرازیـر شد و در آنجـا بیگلربیگ مرعش با نیروی چهل هزار نفری خود به او پیوست.

مراد پاشا طی جنگی که درسال ۱۰۱٦ هـق /۱٦۷م در ایـن صـــــحـرا رخ داد چان پولاد اوغلی را شکست داد. و متحدش معان اوغلی فخـرالدین امیر لبنان و کلیهٔ قبـایل درزی مذهب گریختند. جان پولاداوغلی به حلب جان بدر برد. ولی آنجـا نیـز نمـاند و بـا مشکلات بسیار به استانبول آمد و به شاه پناهنده[۱۷] شد.

مصراع: بین اون آلتی داقرلدی سگبان

(در هزارو شانزده، سگبان شکست خورد)

ماده تاریخ شکست جان پولاداوغلی است. مراد پـاشا زمـستان آن سال را در حلب بـه سر برد و با اعزام نیـــــــرویی بـــــــــه فـــــــــرماندهی چغـــــــــالهزاده

را می کند عده‌ای از اعیان و اشراف آن شهر به شفاعت نزد مرادپاشا مـــی‌آیـند کـه او کـشور را از دست گردنکشی ستمگر نجات داد. مرادپاشا سراج اوغلی را دعوت می‌کـند و از او مـی‌پـرسد: درصورت احتیـاج چقدر نیرو می توانی در اختیار من بگذاری. همینکه او پاسخ می‌دهد: سی هزار نفـر. مـرادپاشا مـی‌گـوید جایز نیست چنین شخصی را پشت سر رها کنم.. و دستور اعـدامش را صادر مـی‌کـند. ( نعیما، جلد۲ صفحه٦).

۱٦- در نامهٔ ارسالی مرادپاشا به‌غازی گیرای خان کریمه آمده است که تعداد نیروهای جـان پـولاد اوغـلی متجاوز چهل هزار سواره نظام و پیاده بود که در جنگ با او از «سانجاق شریف» (علم شاه.ـم.) نیز استفـاده شده است. مرادپاشا پس از بیان این مطلب که طی جنگ ده هزار تن از افراد جان پولاد اوغـلی بـه هـلاکت رسیده است از او می‌خواهد که به منظور تارومارکردن بقیه راهزنان یک نیروی هزار نفری به فرمانده پسرش توختامیش به اردوگاهی که در سیواس مستقر خواهد شد اعزام دارد. ضمنا تذکر داده بود که ایـن نیـرو از راه سینوپ حرکت کند. (منشئات فریدون بیگ، جلد ۲ صفحه ۲۱). در زبدةالتواریخ (جلد ۲ برگ ۸۰ ب و ۸۱) اطلاعاتی در این زمینه موجود است.

۱۷- هنگامیکه جان پولاد اوغلی با شش تن از افرادش عازم استانبول بود قلندر اوغلی که در حوالی بـورسه به سر می‌برد او را نزد خویش برد و خواست نزد خویش نگهدارد ولی جـان پـولاد اوغـلی پـیشنهاد او را نپذیرفتِ خود را به استانبول رسانید و مورد عفو شاه قرار گرفت. پادشاه با جان پولاد اوغلی ملاقات کـرد و مصطفی پاشا پسر خردسال حسین پاشای مقتول را برای نگهداری به «اندرون »داد. دولت اداره امور ایالت

محمودپاشا. بغداد را از جنگ تاویل اوغلی مصطفی رهایند.وزیر تریاکی حسن پاشا، مدافع قانیژه وبیگلربیگی روملی نیز بامرادپاشا درجنگ جان دولار شرکت داشت. وبعداً وزیر گشید شد وبه استانبول فراخوانده شد.

## قلندر اوغلی

مرادپاشا پس از این حوادث قصد قلندراوغلی را کرد که از دیگران خطرناک‌تربود. قلندراوغلی پیری ویامحمد از اهالی روستای یاسسی‌ویران از توابع شهرستان مرتاض‌آباد آنکارا[18] بود که در سال ۱۰۰۱ هق /۱۵۹۲م باتفاق هشتاد نفر به راهزنی می‌پرداخت. بعدها مشمول عفو شد ومدتها به چاووشی همراه بیگلربیگ‌ها بود وسپس کدخدائی وجانشین بعضی از بیگلربیگی‌ها به او واگذار شد وهنگامیکه چغاله‌زاده به سرداری سپاه عازم جنگ با ایران منصوب شد به او نیز سمت فرمانداری دادند ولی عملاً این سمت را احراز نکرد ودر نتیجه آزرده‌خاطر از حکومت در سال ۱۰۱۳ هق /۱٦٤م شورش کرد[19]. قلندراوغلی باشکست دادن بیگلربیگی آناطولی مانسیه وحوالی آن را زیر نفوذ خود درآورد. همانطوریکه قبلاً نیز اشاره شد مرادپاشا هنگام عزیمت به جنگ جای پولاد به منظور حفظ امنیت پشت‌سرسپاه قلندر اوغلی را مورد عفو قرار داد وفرمانداری آنکارا را به او واگذار کرد. قلندر به آنکارا رفت ولی مردم از بیم ستمگری‌های‌اوبه تحریک قاضی ولدان زاده احمدافندی از پذیرفتن او خودداری کردند. او نیز آنکارا را محاصره کرد ولی چون دریافت که نیرویی از اردوی مرادپاشا به فرماندهی فرماندار قسطونیه قصد اورا کرده است، عقب‌نشست.

قلندر اوغلی وقتی خبریافت که مرادپاشا پس از یکسره کردن کار جان پولاد اوغلی در

— قمشوا را به جان پولاد اوغلی سپرد و او مدت یکسال در آنجا ماند. اما مردم به سبب ستمگری‌هایش او را نپذیرفتند که ناگزیر به بلگراد رفت. مراد پاشا پس از سرکوب شورش قلندر اوغلی به استانبول بازگشته بود چون مایل نبود هیچ سرکرده جلالی را زنده بگذارد به دامادش غازی علی پاشا محافظ بلگراد دستور داد تا جان پولاداوغلی را خفه کردند.

۱۸- در تاریخ پچهوی از او با نام پیری ودر فضلک ونعیما محمد یادشده است. بموجب دفتر مجلهٔ شماره ۷۰ (صفحه ۱۸٤) از اهالی روستای یاسی ویران آنکارا بود.

۱۹- فضلک، جلد ۱ صفحه ۲۹۰ ونعیما ،جلد۲ صفحه ٤.

آنکارا قشلاق کرده است، فراریان قــــوای حــــال پولاداوغلی را دورخـود گـردآورد وبه همراه قرمسعید رئیس ومیمون‌آغاچتان پیری رئیس از جلالی‌ها،بایک نیـروی سی‌هـزار نفری به سوی بورسه رفت وبعضی نقاط را در آن حوالی به آتش کشید وپس از عبور از تنگهٔ بازار تپه و سوچاتی، میخالیچ وقرماستی، (مصطفی کمال‌پاشا) را اشغال کرد وویران ساخت (۱۰۱٦ هـق / ۱٦۰۷م)[20] وچون این خبر بـــه استانبول رسیـد.اضطراب شدیـدی ، موجب‌آمدوبی‌درنگ نیرویی به فرماندهی نقاش حسن‌پاشا به سویش اعزام شد ولـی چـون زمستان بود حسن پاشا کاری ازپیش نبرد. به سبب شدت خـطر دستور داده شد کـه قـوای ادرنه ونقاط حوالی آن به بورسه اعزام شود وچون احتمال می‌رفت که قلندر قصد استانبـول را بکند، وزیر یوسف پاشا، بامقداری نیرو در اسکـودار مـستقر شد. ضمـــناً معمار دالقچ احمدپاشابیگلربیگی‌سابق‌طمشوار که باحکم آرپالیق*، حـاکم سیـستره بـود بـــه مـنظور تقویت نقاش پاشا با افراد نظامی نیروی سیلیستره وداوطلبین دوبـریجه از گـلی‌بـولی بـه آناطولی گذشت[21].

قلندراوغلی راه دالقچ[22] احمدپاشا را که عازم بورسه بـود، در صحـرای قصبه گــونن از توابع بالیکسر ی سدکرد ودرجنگی که رخ داد دالقچ احمـدپاشا کـشته شد ونیـروهایش شکست خورد وقلندر اوغلی که پیروز شده بود به طرف میخالیچ عـقب‌نشست وسپس مانیسه وآیدین را مورد حمله قرار داد.

چون قلندر اوغلی تا آنکارا و حوالی مرمره واژه پیشروی کـرده‌بـود لــذا تــوسط جاسوسانی‌که به استانبول فرستاد از تصمیماتی‌که علیه او گرفته می‌شد خبر می‌یـافت و بـه

*- پول یاملکی که به افرادی چون مفتی و قـاضی عسکر در دوران عثمانی‌داده می‌شد.-م.
۲۰- دفتر مهمه ۷٦، صفحه ۸و۱٤۰.
۲۱- مجلهٔ ۷٦، صفحه ۷
۲۲- دالقچ احمدپاشا معماربود. پس از داوودآغا معمارباشی شد. ودرساختن مـسجد «یـنی جـامع» نظـارت داشت. سپس بیگلربیگی شد. وی در گورستان «پاشا»ی گونن مدفون بود که بـعدها چـون ایـن گـورستان تبدیل به پارک شد گورش را به جای دیگری منتقل کردند. متن سنگ قبرش ونیز شرح حال مـختصرش در دومین بخش اثر نگارنده تحت عنوان «مشاهیرقراسی» درج شده است.

موقع[۲۳] چاره‌اندیشی می‌کرد

مراد پاشا پس از گذراندن زمستان در حلب برای یکسره‌کردن کار قلندر اوغلی آماده شد. قلندر اوغلی درصدد برآمد تا خزانه‌ای‌را که مرادپاشا به استانبول ارسال داشته بود چنگ بیاورد. وزیر اعظم به محض آگاهی از این تصمیم بی‌آنکه درانتظار گردآمدن همهٔ نیروها بماند با قوائی که داشت نخست به مرعش و سپس به حوالی گوکسون آمد که در این بین بعضی از نیروها نیز به او پیوست.

## غلبهٔ مرادپاشا به قلندر اوغلی

مراد پاشا خبر یافت که قلندر اوغلی درصدد است تا موسلی چاووش را که در حوالی ادنه گردنکشی می‌کرد با خود متحد سازد که که بمنظور جلوگیری از پیوستن آندو حکم فرمانداری ایچل را برای موسلی فرستاد.

قلندر اوغلی و رفقایش یعنی قره‌سعید و آغا چتان پیری که سرکردهٔ بیش از سی‌هزار راهزن بودند، با شنیدن خبر آمدن مراد پاشا جلسه‌ای تشکیل دادند و دربارهٔ اینکه آیا بجنگند یا اینکه عقب‌نشینی کنند به مشورت نشستند. سرانجام با درنظرگرفتن اینکه تعداد نیروهای همراه وزیراعظم اندک است و مهمتر از همه خزانه همراه اوست حرص و آز غالب آمد و تصمیم به جنگ گرفتند، تعداد افراد قلندر اوغلی اعم از پیاده و سواره سی‌هزارتن[۲۴] بود.

قلندر اوغلی به منظور بریدن راه مرادپاشا درصدد بستن تنگهٔ گوگسون برآمد، اما وزیر اعظم که توسط جاسوسانش از این تصمیم آگاه شده بود پیشدستی کرد و تنگه را گرفت. در سال ۱۰۱۷ هـ.ق/ ۱۶۰۸ م جنگ شدیدی بین دوطرف درگرفت. مرادپاشا قبلاً افراد ینی‌چری را در خندق‌هائی که کنده بودند استتار کرده بود، قلندر اوغلی فریب نقشه مرادپاشا را خورد. مرادپاشا در حساس‌ترین لحظات جنگ ینی‌چری‌ها را ناگهان وارد صحنهٔ نبرد کرد و دست به حمله زد. قلندر اوغلی شکست خورد و به سوی

۲۳. در دفاتر مهمه آمده است که قلندر اوغلی تعدادی از راهزنان را با تغییر قیافه به استانبول فرستاد. آنان با ایجاد آتش‌سوزی‌ای(خرابکاری) در شهر موجبات اضطراب و وحشت را فراهم می‌آوردند (**مهمهٔ** ۷۶،

۲۴. **تاریخ پچه‌وی**، جلد ۲ صفحه ۳۳۵.

آناطولی شرقی گریخت، به‌هنگام تعقیب نیز بسیاری کشته داد. درحوالی بایبورت مقاومت اندکی از خود نشان داد ولی به کلی منهدم شد و به حوالی ایران عقب نشست.

مراد پاشا نیرویی برای تعقیب قلندر اوغلی اعزام داشت و خود با تأنی در پشت سر حرکت کرد و به سیواس آمد و در این بین خبر یافت که میمون برادر تاویل به منظور پیوستن به قلندر اوغلی با شش هزار راهزن از راه طلوقات و شبین‌قره‌حصار عازم ارض‌روم است. مراد پاشا، پانزده هزار نفر از افراد سپاهش را برگزید و بدون مهمات و آذوقه، تنها علوفهٔ یک هفته اسبان را همراه برداشت و شش شبانه‌روز به دنبال میمون تاخت. مراد پاشای پیر که به روایتی در آن ایام نودساله بود راهی را که می‌بایست در دوازده منزل طی می‌شد، در هفت منزل پیمود و خود را به نیروهای میمون رسانید و با یک حمله بخشی از آنان را نابود ساخت. افرادی که نجات‌یافته‌بودندبه اتفاق قلندر اوغلی به ایران گریختند. و به تابعیت شاه ایران درآمدند[۲۵].

قویوجی مراد پاشا پس از آمدن به بایبورت سه برادر اورا[۲۶] که «مراد خانلی‌لر» شهرت داشتند از میان برداشت. آنان راهزن نبودند ولی با پانزده‌هزار از افراد خود نسبت به رعایا ظلم و ستم روا می‌داشتند. هم‌چنین گردنکشی ستمگر به‌نام بکشهرلی امیر شاه را نیز تار و مار کرد. قصد مراد پاشا پاکسازی کامل آناطولی بود و جلوگیری از تکرار شورش‌های متعدد درآینده.

## سایر اقدامات مراد پاشا

مشاورین شاه با مشاهدهٔ این پیروزی‌های وزیر اعظم شاه را وا داشتند تا با ارسال خط همایونی از مراد پاشا بخواهد پس از گذراندن زمستان در ارض روم بهار سال بعد به‌ایران حملهور شود. مراد پاشا پاسخی معقول ومناسب به‌این مکتوب داد وضمن معروض داشتن

۲۵. هنگامی که مراد پاشا قصد قلندر اوغلی را کرد دستور داد تا راهزنان و شورشیانی را که کشته شدند در چاههائی که در دشت قونیه کندند ریختند و دفن کردند. به دستور وی تا سرکوبی میمون برادر تاویل هر راهزنی که کشته می‌شد چاهی می‌کندند و در آن مدفونش می‌ساختند. از اینروی به وی لقب «قویوجی» (چاه‌کن) داده بودند (نعیما ، جلد ۲ صفحه ۹ و ٤۲).

۲۶. از این سه‌برادر یکی علی پاشا بیگلربیگی طرابزون بود، دیگری مصطفی پاشا نام داشت وسومی عبدالرحمن بیگ بود که مقام فرمانداری داشت(زبدة التواریخ برگ ۱۰۵ ب).

این نکته که هنوز آناطولی کاملاً از راهزنان پاک نشده است افزود:
«ما را به‌حال خویش بگذارید، صاحب کار خود داند که چه تـدبیر کـند، فـریب هـر سخنی را نخورید، بگذارید نخست دشمن درون مملکت را سرکوب کنیم تا بعد عازم جنگ با ایران شویم.
وی با شتاب عـازم استانبـول شد ودرنهم رمـضان سال ۱۸/۱۰۱۷ آرالیق ۱۶۰۸ به‌اسکودار آمد. مراد پاشا چهار صد پرچم از آن جلالی‌ها را با خود آورده بـود کـه ایـن خود نشانگر وجود راهزنان بسیار در آن منطقه بود

## جنگ اسکودار

مراد پاشا ضمن درگیری با جلالی‌های بزرگی چون جـان پـولاد اوغـلی وقلنـدر اوغلی به‌تعدادی از جلالی‌ها که در مناطق مختلف فعالیت داشتند روی خـوش نشان داد وبا دادن مشاغلی به‌هر یک از آنان سرگرمشان کرد. که مهمترینشان عـبارت بـودند از یوسف پاشا[۲۷] کدخدای اویس پاشا زاده در آیدین وصاروخان و موسلی چاووش فـرماندار

۲۷. یوسف، پاشا کدخدای اویس پاشا زاده محمد پاشا، حاکم وتحصیلدار آیدین بود. در پی درگذشت اویس پاشا در سال ۱۰۱٤ هـق / ۱۶۰۵ م بی‌درنگ بـــــه‌جانشینی او انتخـاب شد وبـه‌ایـن تـرتیب از پیوستن او به‌سه‌هزار نفر از افرادش به‌جلالی‌ها جلوگیری به‌عمل آمد. نوشتهٔ وزیـر اعـظم در ایـن بـاره چنین است:
پادشاه صاحب دولتم
بافوت ایویس پاشا اوغلی ولایت آیدین که بر وجه«آرپالیق» در تصرف او بود بدون وارث مـانده است. کدخدای مشارالیه غلامتان یوسف بیک امـیر ایـالت«حمید»در تـحصیل«مال امـیری»(اموال دولتی.ـم.)وضبط وربط امور ولایت معاون ومظاهر او بود.
متوفی بیش از سه‌هزار فرد شایسته تحت فرمان داشت.
پادشاه صاحب دولتم، خدا در پناه خویش نگهدارد که این جمع، جمع قـابل مـلاحظه‌ایـست بـرای جلوگیری از غارت اموال آن مرحوم واحتراز از واداشتن آن جمعیت بفساد، انفع دین ودولـت است کـه غلامتان یوسف بیگ معجلاً به‌فرمانداری وتحصیلداری منصوب و حکم مشخص مذکورتوسط چاپار ارسال گردد.در صورت اقتضای رأی شریف فرمانداری وتحصیلداری به‌غلامتان یـوسف بـیگ تـفویض گـردد ومعجلاً حکم ارسال شود. در این باب امر، امر وفرمان پادشاه صاحب دولت است فی شوال سنهٔ ۱۰۱٤.
در پاسخ این نوشته سلطان احمد اول نوشت«تفویض کردم»وبه‌این ترتیب یـوسف بـیگ حـاکم آیـدین شد.(تصنیف امیری، اسناد احمد اول پوشه دستخط همایونی،)شماره ۱۷۹.

ایچل(مراد پاشا این سمت را به‌او داده بود). مراد پاشا با طرح این مسئله که قصد جنگ با ایران را دارد به‌اسکودار گذشت وبا نامهٔ ارسالی یوسف پاشا را مورد لطف قرار داد و دلخوش کرد و پس از ورود به اسکودار با عنوان کردن این مسئله که قصد جنگ با ایران را دارد ضمن ارسال نامه‌هایی به یوسف پاشا او را به اسکودار کشانید و کارش را ساخت و آنگاه توسط ذوالفقار پاشا والی قونیه موسلی* چاووش را به قونیه دعوت کرد که او نیز در آنجا کشته شد. هنگامیکه مرادپاشا در اسکودار سرگرم یکسره ساختن کار جلالی‌های نامبرده بود مخالفینش که از فعالیتهای او در هراس بودند به منظور دور ساختن وزیراعظم از استانبول خواستار[۲۸] عزیمت او به جنگ با ایران شدند. وزیراعظم نقشه محرمانه خود را یکبار دیگر به عرض شاه رسانید و توضیح داد که در حال حاضر نیت اصلی جنگ با ایران نیست بلکه با این بهانه قصد سرکوبی گردنکشان را دارد.

به جز جلالی‌هائی که مرادپاشا سرکوبشان کرد گاهی دسته‌هایی پیدا می‌شدند که یا خود به تنهائی عمل می‌کردند و یا به گروه‌های بزرگ جلالی می‌پیوستند. و یا گاهی دست به فعالیتهای موضعی می‌زدند. تعداد افراد این قبیل دسته‌ها بین هزار تا ده هزار نفر بود.

از این دسته‌ها، دسته سیزده‌هزارنفری ذوالفقارپاشا و تکه‌لی محمد پاشا که ازنظر اهمیت با او همسان بود و ترکچه بیلمزحسن پاشا مورد عفو قرار گرفتند. بجز آنها از راهزنان بسیار دیگری نیز وجود داشتند از جمله این راهزنان می‌توان از افراد زیر نام برد:

سعید عرب یا قراسعید که با نیروی چهارهزارنفره خود به قلندراوغلی پیوسته بود، دلی خسرو با سه هزار نیرو، حاجی شاملی [۲۹] که با نیروی بیش از یکهزارنفر در حوالی قره‌حصار شرقی و گرسون فعالیت داشت، قره‌گونجولس و راهزنان بسیاری دیگری که با

* در متن همین اصطلاح به‌کار رفته است.ـم.

۲۸. یغما جلد ۲ صفحه ٤٦ و٦٢ الی ۷۰ (حوادث مربوط به جنگ اسکودار). مخالفین مراد پاشا وزیر اعظم عبارت بودند از: کاپیتان دریا حافظ احمد پاشا، قائم مقام صدارت مصطفی پاشا، شیخ الاسلام هوجازاده محمد افندی ومصطفی آغا(سرپرست دار السعاده). جلد ۲ صفحه ٤٦و ٤٧.

۲۹. آرشیو نخست‌وزیری پوشه دستخط همایون احمد اول سال ۱۰۱٤.

افرادی بین یکصد تا هزارنفر در گوشه و کنار فعالیت می‌کردند. [۳۰]

مرادپاشا نه‌تنها جلالی‌ها را بلکه کسانی را که از دور و نزدیک با آنان در تماس بودند و آنان را در خانه خود پناه داده بودند کشت. حتی کودکان آنان را به این احتمال که روزی سر بردارند با شقاوت تمام قتل‌عام کرد. وی پس از بازگشت از جنگ به استانداران (سانجاق‌بیگ) و قاصی‌عسکرها فرامین دایر بر تارومارکردن ماندهٔ جلالیها و راهزنان محلی فرستاد. همچنین صنف «علوفه‌چی» و «غربای» کانون قاپی‌قولی را مامور تأدیب راهزنان وابسته به سواره‌نظام قاپی‌قولی کرد. [۳۱]

مرادپاشا برای ریشه‌کن ساختن راهزنان بخشنامه‌هایی برای ایالتها دایر بر تعقیب راهزنانی که در دادگاهها پرونده و سابقه داشتند فرستاد و نیز دستور داد پرونده جرایم آنان را به محمدپاشا که مأمور بررسی درباره راهزنان بود تسلیم کنند.[۳۲]

بر اثر این ناآرامی‌ها که سیزده، چهارده سال به طول انجامید عملاً سوریه، عراق و آناتولی از کنترل دولت خارج شده بود. آرامش وجود نداشت، تجارت متوقف بود و اوضاع اقتصادی سخت درهم آشفته بود. [۳۳] گذشته از آن چون در پی ناآرامیها، روستائیان به شهرها و شهرکها پناه بردند، کشت و کار صورت نگرفت و قحطی خطرناکی در کشور رخ نمود و درآمد تجارتی سپاهی هم به حداقل تقلیل یافت. از این روی، دولت ضمن ارسال فرامین دایر بر بازگردانیدن روستائیان به روستاها و سفارش به ایجاد تسهیلات دربارهٔ

۳۰. در نشریه‌ای خواندم که جان پولاداوغلی هجده هزار سگبان، شانزده هزار سواره نظام و حدود پنجهزار هواخواه متعصب داشت. همچنین قلندراوغلی سه هزار، قراسعید چهارهزار، دلی‌خسرو سه هزار، تاویل احمد هشت هزار، برادران مرادخانلی پانزده هزار، ذوالفقار پاشا سیزده هزار نیرو در اختیار داشتند. سوای این گروه آنان پنجاهویک «رئیس» (دریانورد) بودند که بین صد الی هزارنفر راهزن جلالی در اختیار داشتند که مجموع آنان بالغ بر یکصدوبیست‌وهفت هزارتن می‌شد (**رقعه‌نامه**. کتابهای اسعد افندی، شماره ۳۳۸٤). هم‌چنین دسته‌های دیگری نیز چون ایقدیش‌لی موسی اوغلی با دوهزاروپانصد نیرو، چناراوغلی، ساری‌نبی و گونی‌قروسو بودند که با نیروهای دولت می‌جنگیدند (**دفتر مهمه ۷۸**، ص ۸۳۸، ۸۵۰)

۳۱. **دفتر مهمه** ۷۸ ص ٦٤٩ الی ٦٥٦، ۸۳۲، ۸۵۰.

۳۲. **دفتر مهمه** ۸۰ ص ۲۳۹

۳۳. **مهمّه** ۷۸ ص ۳۳٤ و ۷۳۱.

بازرگانان، [۳۴] در رجب سال ۱۰۱۹هـ ق/ اکیم ۱۶۰۹م دربارهٔ کسانی که با فسادکاری و تباهی سبب نارضایی مردم و به وجودآمدن راهزنی شده بودند فرمان شایان توجهی تحت عنوان «عدالتنامه» [۳۵] منتشر شد.

به موجب نوشتهٔ کتب تاریخ درنتیجه‌فعالیتهای پاکسازی قویوجی مرادپاشا که سه سال به طول انجامید سی‌هزارتن از افراد جان‌پولاداوغلی و قندراوغلی و میمون برادر تاویل کشته شدند و بجز آن از چهل‌وهشت دسته راهزنی که با نیروهای صد، هزار و سه هزارنفره در فعالیت بودند بیست‌وپنج هزارتن کشته شد که کل تعداد کشته شدگان با افرادی که زنده دستگیر شدند و اعدام گردیدند (ده هزارنفر) بالغ بر شصت‌وپنج هزارنفر* می‌شد.

۳۴. متن عدالتنامه در صفحه ۸۹۶ دفتر مهمه ۷۸ آمده است.

۳۵. زبدةالتواریخ، برگ ۱۰۷- یغما جلد ۲، صفحه ۴۷

*. از بررسیهای تاریخی چنین برمی‌آید آنچه که تحت عنوان شورشهای جلالی (راهزنی) در تواریخ عثمانی ازجمله همین کتاب آمده است، قیامهای مردمی ناشی از ستم عوامل فاسد حکومتی بود که در ناحیه آناتولی صورت گرفته بود. آناتولی هنوز هم از محرومترین مناطق ترکیه به حساب می‌آید. روستائیان در پی ستمگریها و مالیاتهای کمرشکن روستاها را ترک گفته بودند. مرادپاشا با شقاوت تمام آناتولی را گورستان زنان و کودکانی کرد که مردانشان علیه ستم برخاسته بودند- خود اوزون چارشی‌لی هم در صفحات پیش اشاره به آن کرده است- انتشار «عدالتنامه» مذکور در متن خود دلیل دیگری بر این مدعا است. البته در کنار این قیام راهزنان و فرصت‌طلبانی هم وجود داشتند.-م.

فصل ۱۰

# شاهان، روسای دولت و اوضاع اداری عثمانی از اواخر قرن شانزده تا اول قرن هفدهم

## شخصیت سه پاشاه

### مراد سوم (۱۵۹۵- ۱۵۷٤م)

در فصل چهارم اشاره کردیم که مراد سوم پادشاهی بود ضعیف‌النفس و فاقد قدرت تصمیم‌گیری و معمولاً تحت تأثیر تلقینات دیگران اقدام به کاری می‌کرد.

در سایه تدابیر وزیراعظم سوکوللی محمدپاشا اوایل دوران سلطنت مرادسوم با آرامش سپری شد ولی پس از مرگ وزیراعظم، چون شخص قدرتمندی در رأس امور نبود، مادر شاه، سوگلی‌ها، ندیم‌ها و بعضی از پاشاها و درباریان در کار دولت دخالت آغاز کردند.

مراد سوّم که بیست ویکسال سلطنت کرد و زندگی گوشه‌گیرانه‌ای را در قصر گذرانید. اوایل دوران سلطنتش برای شرکت در نمازجمعه قصر را ترک می‌گفت ولی بعدها نمازجمعه را نیز در قصر می‌گزارد. پدرش سلیِم ثانی گهگاه برای گردش به ادرنه می‌رفت ولی مراد نه تنها از استانبول، بلکه حتی از قصر خود نیز پا فراتر ننهاد.[1]

۱ -پچه‌وی، جلد ۲ صفحهٔ ۲۸۱ و فضلک، جلد ۱ صفحهٔ ۲۱۹.

مراد سوّم علاقمند به تحقیق وتتبع بود و شیفتهٔ عیش و عشرت، زنباره بود و اوقاتش را با زنان می‌گذرانید. چند دیوان شعر به زبان ترکی، عربی و فارسی دارد. در شعر «مراد» تخلص می‌کرد. در زمینهٔ تصوّف که سخت به آن مشتاق بود اثر شایان اهمیّتی به نام **«فتوحات صیام»** نوشته است و نیز اثر دیگری به نام **«اسرارنامه»** دارد که شمس‌الدین سیواسی شرحی بر آن نگاشته است. دربین منظومه‌های او اشعار زیبائی نیز می‌توان یافت. این مخمّس مطلع یکی از منظومه‌های عارفانهٔ اوست:

**تماشا دیر جهان نقشی ولکن بی نشان سن‌سن***
**عیان ایکن حجاب نورذاتندا نهان سن سن**
**زبان ایله مکانین خالقی بی عین وآن سن‌سن**
**مکان سندن دولی یارب ولکن بی مکان سن‌سن**
**وجو دونلا جهان ولکن بی نشان سن‌سن**

مراد سوم خط نسخ و تعلیق را زیبا می‌نوشت. «عالی» مورخ «مناقب هنروران» را به نام این پاشاه به رشتهٔ تحریر درآورده است.

باتوجه به اینکه در بخش مربوط به انحطاط امور حکومت اوضاع آشفتهٔ دوران سلطنت او را بررسی خواهیم کرد، از اینروی به همین مختصر بسنده می‌کنیم.

## شخصیّت محمّدسوّم (۱۶۰۳- ۱۵۹۵م)

بزرگترین پسر مراد سوّم است که در زمان حیات پدر فرماندار مانیسه بود و در سال ۱۰۰۳ هـ ق /۱۵۹۵ م به جای پدر به سلطنت نشست. دخالت افراد بی‌صلاحیت

* - ترجمهٔ فارسی آن با اندک تغییراتی چنین است:
**جهان نقشی تماشائی ولکن بی نشانی تو**
**عیان و درحجاب نور ذات خود نهانی تو**
**ز توکون ومکان پیدا شد وبی عین و آنی تو**
**مکان برگشته از ذاتت ولکن بی مکانی تو**
**جهان از تو نشان دارد ولکن بی نشانی تو**

در امور دولت که در زمان پدرش آغاز شده بود در دوران سلطنت او با دامنهٔ گسترده‌تری ادامه یافت. وی آخرین پادشاه عثمانی است که قبلاً از سلطنت مقام فرمانداری داشت.

محمد سوم طبعاً ضعیف‌الاراده و ساده‌دل و بسیار تأثیرپذیر بود. مادرش صفیه‌سلطان نفوذ زیادی در او داشت و هرگاه که می‌خواست می‌توانست او را از تصمیماتی که می‌گرفت منصرف سازد. محمّدسوّم فردی بود معتقد به دین و به حضرت رسول اکرم سخت ارادت می‌ورزید بطوری که دستور داده بود هروقت نام ایشان ذکر شود به پاس احترام برپاخیزند. او نیز چون پدر مشتاق به اقامت در قصر بود ولی به اصرار ینی‌چریها در جنگ «آغ‌ری» شرکت کرد و در جنگ میدان هاچوا پیروز شد. «ریاضی» که تذکر شعرا را نوشته است یکی از غزلیات او را با تخلص «آدمی» در تذکرهٔ خود آورده است.

از بررسی وقایع دوران سلطنت محمّدسوّم چنین برمی‌آید که وی پادشاهی بود بسیار مودّب، حلیم، موقّر و آرام و درعین حال خیالاتی و در تصمیم‌گیریها مردد و دودل در جریان شورش جلالیها و اوضاع ایران بارها اتفاق افتاد که از شدّت تأثّر از خورد و خواب باز می‌ماند. تأثر ناشی از حوادث ذکر شده و نیز عذاب وجدان ناشی از مرگ پسر بزرگش شاهزاده محمود در مرگ زودرسش مؤثّر بود. وی در جوانی یعنی درسی و هشت سالگی درگذشت. جریان مرگ پسرش چنین است: محمّدسوّم خبر می‌یابد که پسر شانزده‌ساله‌اش محمود به تحریک شیخی علیه پدر با خارج از کشور مکاتبه دارد، وقتی نامه‌ها را توسط قزلار آغاسی به دست می‌آورند. مراد نخست پسر را زندانی می‌کند بعد نیز دستور می‌دهد تا او را خفه سازند. به دستور شاه شیخ، مادر محمود و دیگران را که در این واقعه دست داشتند به دریا می‌اندازند (حزیران ۱۶۰۳م)، محمّدسوّم هفت ماه پس از قتل پسرش درگذشت (۱۰۱۲ هـق / ۱۶۰۳ م)

## شخصیت احمد اول (۱۶۱۷- ۱۶۰۳م)

احمد اول در چهارده سالگی به سلطنت رسید[۲] و چهارده سال حکومت کرد. و به سال

۲ـبه نوشتهٔ مصطفی صافی‌افندی، صاحب«زبدةالتواریخ»، سلطان احمد در سال ۹۹۶ هـق/۱۵۸۸م درمانیسه به دنیا آمد و در شانزده سالگی به سلطنت رسید(برگ۲۰). اما آنچه که ما در متن آوردیم مشهورتر و موثق‌تر است.

۱۰۲۶ هـ‌ق /۱۶۱۷م، در بیست و هشت سالگی درگذشت. دوران سلطنت او مقارن بود با جنگ اتریش و ایران و فعالیت گستردهٔ جلالیها. در سن وسالی به سلطنت رسید که می‌توان گفت کودکی بیش نبود، لذا فاقد قدرت تصمیم‌گیری فردی در مسائل مملکتی بود از اینروی، در همهٔ اقداماتش تحت تأثیر دیگران بود. با آنکه در مورد مسائل دینی سخت متعصّب بود ولی از وفاداری و قدرشناسی بهره نداشت. با آنکه امور مملکتی را شخصاً دنبال می‌کرد لکن دستوراتش رابه تاثیر دیگران صادر می‌کرد و کارها مطابق میل کسانی پیش می‌رفت که در او نفوذ بیشتر داشتند. رفتارش با وزیراعظم‌لالا محمدپاشا فاتح استرگون که عمرش را در مرزها سپری کرد واوضاع آشفتهٔ مجارستان را سامان بخشید گویاترین مثال برای ناسپاسی و بی وفائی اوست.

لالامحمدپاشا در پی تصرّف استرگون و تنظیم پیمان صلحی پیروزمندانه با امپراتور سخت مورد الطاف شاه قرارگرفت و برای یکسره ساختن کار اتریش باز به سرداری برگزیده شد. امّا هنوز کار اتریش را به پایان نرسانیده بود که کاپیتان دریایوسف پاشا باتخریب ذهنی شاه او را وادار کرد تا دستور حرکت وزیراعظم را برای حمله به ایران صادر کند. یوسف پاشا، از سوی مادرشاه که در پادشاه جوان نفوذ داشت حمایت می‌شد. وزیراعظم به سبب توجه شاه سخت مورد حسادت یوسف‌پاشا بود.

محمدپاشا که از این دستور سخت شگفت‌زده شده بود با ارسال چند عریضه در مقام توضیح و تشریح اوضاع برآمد ولی سلطان احمد براثر توصیه مشاورش در عزیمتش به جنگ با ایران اصرار ورزید. وزیراعظم که از این مسئله سخت ناراحت شده بود، دچار سکته شد. امیدی به زنده ماندنش نمی‌رفت، کسانی که به ملاقات او رفته بودند آمدند و شاه را از ماجرا آگاه ساختند ولی شاه با تلقین درویش‌پاشا اکیداً عزیمتش را خواستار شد و بیماری محمدپاشا را حمل بر تمارض کرد. «پچه‌وی» آخرین روزهای عمر اربابش محمدپاشا را این چنین توصیف می‌کند:

دو روز پیش وفات آن مرحوم دستخط همایونی رسید که، تشبث به تمارض کرده‌ای، اگر چنانچه تا یکروز حرکت نکنی به حسابت خواهیم رسید. مرحوم حتی در پاسخ توضیحی مختصر نوشت: روز دیگر به امر پادشاهم می‌روم، فقط آیا تا آن روز عمرم وفا خواهد کرد یانه؟ چه در اینجا بمیرم وچه در آنجا. صبح زود قبل‌الطلوع مرحوم «اوزون کاتب» را که مردم متعیّن بود و ذاتی مورد شناخت پادشاه دولت پناه، فرستاد تا نزد «قاپی آغاسی»

برود (که مرحوم اورا پسرم خطاب می‌کرد ومحبت بسیار درحق او ابراز می‌داشت) و بگوید که قبول زحمت به قصد ثواب کن وبه عیادات ما بیا و حال ما ببین. قاپی آغاسی از شاه اجازت گرفت و قبل از ظهر آمد، حال مرحوم را دید و بسیار گریست و بکاها کرد. مرحوم به «آغا» گفت که: به حال ما اعتماد نشد و قدر خدمتمان دانسته نه، مباد که خدماتم به دست حقدوحسد ضایع شود. خواهشی دارم که از جانب من بردامن پادشاه صاحب شوکت بوسه زنی ومعروض بداری که شش یتیم خردسال دارم، محتاج به شیرمادر، آنانرا محتاج درخانه اغیار نسازد. هرلطفی بکند حضرت حق تعالی اجرش را بدهد.

آغاگریان نزد شاه آمد. شاه سعادت‌پناه فرمودند چرا می‌گریی؟ آغا گفت، پادشاهم وزیرت از دست می‌رود، نه کسی به حالش اعتماد دارد و نه قدر خدماتش داند. پادشاه گفت، اگر او رفت، کس دیگری بجایش خواهد آمد. آغا گفت:

پادشاها تا وزیر چون او بیابی، بسیار وزیر باید عوض کنی، سلطان احمد با شنیدن این سخن گفت:

ـ اموال نقدینه‌اش برای مصارف جنگ اخذ شود ولی به سایر مخلفاتش تعرض نگردد.. اما درویش پاشا، که به جای او انتخاب شده بود نه‌تنها نقدینه‌اش را بل بسیاری از مخلفاتش را نیز گرفت.»

سلطان احمد درصدد بود که یک‌چنین قدرنشناسی را در حق قویوجی مرادپاشا نیز بجای آورد و تحت‌تأثیر دیگران خدمات او را نیز نادیده بگیرد. ولی عکس‌العمل خشن و قاطع و همچنین حرکت سریعش به استانبول و ملاقات با شاه و مطرح کردن نقشه‌هایش در مورد جلالیها این اوضاع را تغییر داد. با اینهمه، مرادپاشا در طول مدتی که در استانبول به سر برد با نمّامی نزدیکان سلطان احمد مدام با وی درگیر بود.

سلطان احمد منظومه‌هایی با تخلص «بختی» دارد.

### رؤسای دولت

طی سی‌وهشت سال یعنی پس از مرگ سوکوللی محمدپاشا (۱۵۷۹ میلادی) تا صدراعظمی خلیل پاشا (۱۶۱۷م) نوزده وزیر اعظم (صرفنظر ازاینکه عده‌ای از این افراد به کرات وزیراعظم شدند) مقام ریاست دولت را عهده‌دار شدند. همانطوریکه در بخش مربوط به وزیراعظم‌ها خواهد آمد باتوجه به شرح حال آنان تعداد کسانی که در این بین به حق

شایستگی این مقام را داشتند از سه نفر تجاوز نمی‌کرد.

تا زمان سلطنت سلطان سلیمان قانونی و در دوران حکمرانی او نیز احراز رتبه وزارت منوط به داشتن صلاحیت و به پاداش موفقیتی چشمگیر بود. و چنین شخص صاحب مرتبه‌ای در «دیوان همایون»، «قبه وزیری*» می‌شد و از تجربیات او استفاده می‌کردند، و باز در آن ایام تعداد وزرا (قبه وزیری) از چهارنفر متجاوز نبود. در اواسط قرن شانزدهم به سبب اهمیت موقعیّت بودین و مصر و در اواخر این قرن باز به سبب اهمیتی که یمن و بغداد داشت والی‌های نقاط یادشده از بین وزرا برگزیده می‌شدند.

در دوران سلطنت مراد سوم، لیاقت و خدمت ارزش خود را از دست داد و مقام بیگلربیگی و وزارت بی‌ضابطه و معیار با التماس و حمایت مادر شاه، قاپی‌آغاسی، ندیم‌ها و زنان و نیز افراد بانفوذ در بیرون قصر که با شاه نزدیک بودند به این و آن واگذار می‌شد. تعداد وزرا افزایش یافت تا به حدی که برای ایالتهای بیگلربیگی‌نشین از بین وزرا والی انتخاب شد. برای تعیین والی به مادر شاه، وزیراعظم و یا کسانی که در شاه نفوذ داشتند کلی رشوه پرداخت می‌شد. می‌گویند وزیر اعظم خادم حسن پاشا، وقتی به کسی پست و مقامی می‌داد و پولی دریافت می‌داشت مازاد آنچه را که قانوناً به او تعلق می‌گرفت، به صفیه سلطان («بانو»ی ونیزی) مادر سلطان محمد سوم می‌داد. «سنان پاشا»ی معروف پنج بار وزیر اعظم شد که به استثنای بار اول، چهاربار دیگر مقام صدارت را در سایه رشوه‌های کلان و هدایایی که تقدیم داشت به دست آورد. بنظر سنان پاشا اگر وزیری ثروتمند نبود امکان نداشت که بتواند به ریاست دولت دست یابد. نصوح پاشا که منشأ هیچ خدمتی برای مملکت نشده به دفعات در مقابله با جلالیها شکست خورده بود، نامه‌ای به پادشاه نوشت بر این مضمون: اگر «مهر همایون» را از قویوجی مرادپاشا بگیرد و به او بدهد (منظور مقام صدارت را.ـم.) از دارائی خویش چهل هزار سکه طلا خواهد داد و هم‌چنین سلاح و آذوقه موردنیاز ارتش را تأمین خواهد کرد. امّا سلطان احمد متعرض وزیراعظم که کشور را از انهدام نجات داده بود نشد و نامهٔ نصوح پاشا را برای مرادپاشا فرستاد.

* - به جلد اول رجوع شود.ـ م.

## اوضاع اداری

### پیشگفتار

در جلد اول و دوم کتابمان درباره چگونگی تشکیل دولت عثمانی و گسترش آن سخن گفتیم و توضیح دادیم که چگونه با وضع قوانین اساسی موجبات قدرت و توانمندی این دولت فراهم آمد. قبیله‌ای حرکت خود را با تشکیل امیرنشین کوچکی آغاز می‌کند، با سازماندهی منظم و کاملی قدرت می‌گیرد، با الحاق سرزمین دولتهای بسیاری در آناطولی و روملی گسترش می‌یابد و نهایتاً قانون و اصول صحیح حکومت جایگزین آداب و رسوم قبیله‌ای می‌شود.

سلطنتی که در زمان سلطان محمد فاتح با ویژگی‌های اصول شرقی تأسیس شده بود، در زمان سلطان سلیمان قانونی با فتوحات گستردهٔ عثمانی‌ها در اروپا، شکل یک نظام اروپایی به خود گرفت. در زمان وزیر اعظم ابراهیم پاشا، نقش مؤثر عثمانی‌ها در صحنهٔ اروپا آغاز شد که در صورت لزوم از روش مداخله نیز استفاده می‌کردند. این نقش و این روش تا مرگ سوکوللی محمد پاشا (۱۵۷۹ میلادی) ادامه داشت.

### آشفتن اوضاع

از نیمه دوم قرن شانزده تا اوایل قرن هفده میلادی در دوران حکومت سه پادشاه عثمانی (مراد سوم، محمد سوم و احمد اول) با دخالتهای مادران این سه پادشاه، زنان پادشاه، قاپی‌آغاسی، قزلار آغاسی ندیم و ندیمه‌های سلطان و سایر افراد بانفوذ اداره امور

دولت روی به آشفتگی نهاد. سلیم ثانی، شیفتهٔ عیش و شادی، کلیهٔ امور را به کف باکفایت وزیراعظم سوکوللی محمدپاشا سپرد و خود به خوشی روزگار سپری کرد. ولی مراد سوم قدر این مرد نشناخت و وزیراعظم‌هائی که پس از سوکوللی بر سر کار آوردند هیچ‌یک شایستگی جانشینی او را نداشتند. از اینروی افراد بی‌لیاقت به زور رشوت مصدر کار شدند. به درازاکشیدن جنگ، سازمان منظم ارتش را از هم پاشید و به حسب ضرورت در کانونهای لشکری مختلف افرادی را مغایر با قانون* دوشیرمه به خدمت گرفتند و به تیمارلی سپاهی‌ها بی‌توجهی شد و بدین ترتیب نظم وانضباط از ارتش رخت بربست. «خاصّ»های پر ثروت و «زعامت» و «تیمار»های پردرآمد را بجای بیگلربیگی‌ها و سپاهیان جنگجوی ایالتی به درباریان یعنی ندیم‌ها.دلقک‌ها، دلاله‌ها و شعبده‌بازها دادند. از اینروی تشکیلات لشکری که از دیرباز بر پایه‌های سالمی استوار بود از زمان مراد سوم به بعد درهم ریخت. واگذاری اجرای قوانین شرعی و حقوقی به حکام و نائبین آنان به جای علما و رشوه‌خواری و بی‌لیاقتی آنان، ادامهٔ جنگ، رهاکردن کشت‌وکار توسط روستایی و پیوستن بر جلالیها به دلایل بسیار و نقصان درآمد، اوضاع مالی کشور را سخت متزلزل ساخت، سقوط ارزش پول و همهٔ آنچه که گفته شد، بحرانهای اقتصادی و تجاری گسترده‌ای را در کشور موجب آمد. و دیگر سلطان عثمانی فرماندهی نبود که خود در رأس سپاهش در میادین نیز حضور می‌یابد، بلکه موجودی بود محصورشده در قصر و بی‌خبر از احوال مملکت و حقایق اوضاع. این شاهان در قصر زیردست کنیزکان، چاپلوسان، ندیم‌ها و ندیمه‌ها و لله‌ها تربیت و پرورش یافتند و چون برخلاف دیگر سلاطین عثمانی عملاً با خارج از قصر در تماس نبودند در تأثیر محیط اطراف خویش عمل می‌کردند و وزیر اعظم را نیز ناگزیر از اجرای فرامین می‌ساختند که در چنان شرایطی صادر می‌شد. وزیراعظم‌ها که رئیس حکومت و دولت بودند، یا جرأت نداشتند به دخالتهای بی‌موردی که در کارشان می‌شد اعتراض کنند یا فاقد شایستگی بودند که درنتیجه نظم امور آشفتن آغاز کرد، حتی سوکوللی نیز در اواخر به سبب این‌گونه دخالتها به سختی اداره امور را پیش می‌برد و درگیر جلوگیری از سوء رفتار اطرافیان تحت حمایت شاه بود، جندراوغلی شمسی احمدپاشا (از ندیمان شاه) مراد سوم را به قبول چهل هزار سکه طلا رشوه وادار ساخت و باز در دوران حکومت این پادشاه با

* ـ به جلد اول رجوع شود.ـ م

آنکه سوءاستفاده «دفتردار» اویس پاشا به اثبات رسیده بود، شاه وی را به مقام «سردفترداری» (رئیس مالیه) ارتقاء داد. در تعیین والی برای ایالتها شرط لیاقت نبود بلکه هر کس پول بیشتر می‌داد به این سمت منصوب می‌شد و به این ترتیب در اساس و بنیان حکومت رخنه ایجاد می‌شد. مثلا با عزل وزیر خادم حافظ پاشا والی مصر «میرعالم آغا» به شرط ارسال سالیانه یکصدهزار سکه طلا به ولایت مصر منصوب شد. پست‌های فرمانداری، بیگلربیگی، دفترداری (امور مالیه)، قضاوت و نظایر آن هر یک قیمتی پیدا کرد و به واسطه‌ها (بجز هدایای قانونی) حق دلالی می‌دادند. دلی ابراهیم برادر «جان‌فداخانم» سرپرست حرم سلطان که والی دیار بکر بود، بر اثر ستمگری‌های بی‌حسابش معزول شد و به استانبول آمد. وی با تقدیم هدایایی به دربار دوماه بعد باز والی دیار بکر شد. با تضعیف قدرت حکومت مرکزی فرماندارها و بیگلربیگی‌ها دست به اعمال غیرقانونی زدند و حکام نیز به رقابت با آنان، مردم را از هستی ساقط کردند. بطوریکه احمد اول در «عدالتنامهٔ» خود صراحتاً از وضع دردناک مردم سخن گفته است[۳].

## کمک به بیگانگان

ازجمله حوادث تلخ اواخر قرن شانزدهم نقش بعضی از دولتمردان یهودی و خارجی‌هائی است که با مداخله درباریان در کارهای دولتی از طریق «دوشیرمه» به مقامات حسّاس دست یافته بودند.

یکی از این یهودیان یاسف (ژوزف) ناسی، پرتقالی‌الاصل است که نور بانوسلطان مادر سلیم ثانی از او حمایت می‌کرد. این شخص از طریق مادر شاه نزد سلطان نفوذ یافت و دوک جزایر «کیکلاد» شد. بعدها درصدد برآمد تا دوک قبرس شود ولی با دخالت

۳ - در «عدالتنامه» آمده است که چگونه از یکسو قاضی‌ها و «ویوده‌ها» و نایبین آنان از دیگرسو، اموال مردم را چپاول می‌کردند. در شهرها و قصبات به راه می‌افتادند و هرکجا که گور تازه‌ای می‌دیدند پس از شمردن گورها می‌پرسیدند: «صاحبان این گورها کی درگذشته‌اند؟ ماترکشان چه شد؟ چرا ما را باخبر نساختید؟.» و موجبات آزار مردم را فراهم می‌ساختند. با توسل به زور صورت اموال شخص متوفی را می‌نوشتند. مالی را که دویست آقچه می‌ارزید هزار آقچه قیمت می‌گذاشتند و جنس هزارآقچه را یکهزاروپانصد آقچه بها می‌دادند و آنگاه از آن مالیات برارث می‌گرفتند و باز مخلفات افرادی را که مدتها پیش درگذشته بودند از نو صورت‌برداری کرده مالیات برارث می‌گرفتند. در عدالتنامه از اینگونه ستمگری‌ها بحث شده است (**مهمه ۷۸، صفحه ۸۹۷**).

سوکوللی،قبرس به صورت ایالت درآمد و دست یاسف ناسی از آن کوتاه شد.

گراقادین یهودی انباردار آذوقه دربار با مداخله در کارهای دولتی شهرت داشت و با رشوه‌ای که در ازای واگذاری «زعامت» و «تیمار» به دست آورد، ثروت هنگفتی اندوخت. باز یهودی دیگری به نام «آلمان اوغلی» با اخذ رشوه یک «سپاهی» جوان را به دبیری تشکیلات ینی‌چری منصوب کرد. گراقادین در پی شورش «سپاهی»ها اعدام شد. با مصادرهٔ اموالش تنها پنج میلیون آقچه عاید دولت شد (۱۰۰۸ هـ ق/ ۱۵۹۹م).

گراقادین در برابر یک اجازه‌نامه‌ای که دولت ونیز به او داد.[۴] منافع چشمگیر تجاری این جمهوری را در قبرس تأمین کرد. زن مزبور در این قبیل اقدامات از یاری نوربانو و صفیه سلطان بهره می‌گرفت.

ژ.سورانسو سفیر ونیز در مورد تحدید مرز «دالماچیه» که مورد اختلاف بین دولت متبوعش و دولت عثمانی بود از نوربانو سلطان، صفیه سلطان (بانو) مادر محمد سوم، گراقادین یهودی و یک پزشک یهودی دربار به نام سالامون ناتان کمک گرفت.

صفیه سلطان از خاندان «بافو»ی «ونیز» و دختر والی « قورفو» بود. وی هنگام عزیمت به نزد پدر به دست راهزنان دریایی ترک اسیر شد. وی را به دربار آوردند. که محمد سوّم از او متولد شد. صفیه سلطان به اتفاق حسن‌پاشای ونیزی‌الاصل با دولت ونیزی حداکثر کمک و همکاری را کردند.[۵]

## تضعیف قدرت دولت

تا دوران سلطنت مراد سوم، شاهان عثمانی تنها در موارد استثنایی و فوق‌العاده دستوراتی را با خط خویش که «خط همایون» نام داشت به «دیوان همایون» می‌فرستادند.ولی در زمان این پادشاه با تضعیف مقام صدارت و به تاثیر افرادی که در شاه نفوذ داشتند در بارهٔ هرکاری در پی‌هم «خط همایون» صادر می‌شد. حال آنکه تا آن

۴ - در جلد دوم کتاب (بخش دوک‌نشین ناکته)، اطلاعاتی در مورد ژوزف نامی وجود دارد.
- دولت ونیز در ازای ساختن یک پیانو برای متصدی انبار آذوقه قصر یعنی گراقادین موفق به دریافت هفت فرمان شد که منافع عظیم تجاری آن دولت را در قبرس تأمین می‌کرد (**تاریخ هامر**، جلد ۷ صفحه ۱۳۶).

۵ - برای کسب اطلاعات بیشتر در این مورد به قسمت دوّم، جلد سوم مراجعه فرمائید.

تاریخ(قبل از سلطنت مراد سوم)، وزیراعظم در ایام مخصوص گزارش (عرض) نظرات خود را در زمینه کارهایی که می‌بایست صورت گیرد به شاه ابراز می‌داشت و شاه نیز با یک کلمهٔ «آری» یا«نه» نظر خویش را می‌گفت و کار برآن روال انجام می‌گرفت. اما با انجام کارها ازطریق «خط همایون» فرامین طغرادار ارسالی از«دیوان» اعتبار خویش را از دست داد و با ابلاغ هرمسئله‌ای از طریق خط همایون بالطبع به نفوذ وزیراعظم ضربه سختی وارد آمد. این شیوهٔ عمل از جانب مخالفین سوکوللی محمد پاشا به شاه تلقین شده بود.

**صنف علمیه***

قبلاً مدرسین و حکام شرع از بین صنف علما برگزیده می‌شدند ولی رفته‌رفته علم و دانش ارزش و اهمیت خود را از دست داد و کسب این درجات ازطریق توسل به توصیه و رشوه، جایگزین شایستگی و لیاقت شد. ظلم و حق‌کشی در تعیین افرادی که می‌بایست خود ممثل حق و عدالت باشند کم از مظالم جلالی‌ها نبود. حکام شرع نقش مهمی در برانگیختن نفرت مردم نسبت به حکومت داشتند.

انتخاب نادرست محمدافندی پسر کم‌سن و سال مورخ سعدالدین افندی معلم مراد سوم و پسرش به سمت قاضی یمن و پس از اندک مدتی انتصابش به مقام قاضی استانبول غیبتها و بدگوئیهایی را موجب آمد، حتی شاعری در مقام تحقیر این انتصاب هجویه زیر را سرود:

حادثه عجیبی ظهور کرد
اینک این وضع بوالعجب بشنو
جوانک دوازده سیزده ساله‌ای
قاضی شرع استانبول شد
خدمت مقتضای شرع نبی
بازیچه دست پسر بچکان شد.
پدرش ابولهب* را بنگر
که به دست پسرش آتشی در جهان افروخت

* - صنف علما و روحانیون.ـم.

* - کنایه از ابوسعید افندی.ـم.

امیدواریم که محمد(ص) عربی
به روز محشر از او شفاعت نکند
توفیقی پیر چون این حادثه را شنید
ماده تاریخش را «قضای» صبیّ سرود

این جوانک در حالی که بیست ونه سال بیش نداشت قاضی عسکر آناطولی شد. اسعد افندی پسر دیگر معلم شاه از مدرسه در آمد و یکراست قاضی شرع ادرنه شد و در پی آن در حالی که بیست‌وپنج سال بیش نداشت قاضی استانبول شد. در برابر این ارتقاء مقامها که «طفره» گفته می‌شد درهای مقامات عالی قضا بر روی علمای راستین بسته شد و این مقامات منحصر به پسران معلمان پادشاه، و پسران شیخ‌الاسلام‌ها و قاضی عسکرها شد.

روزی سلطان محمد سوم لب به شکوه گشود که «درجهان فردی درست گفتار وحق‌شناس ندیدیم» سببش را پرسیدند پادشاه پاسخ داد:

«به شیخ‌الاسلام بستان‌زاده افندی محبت کردم، در حال برادر جاهلش را قاضی عسکر روملی کرد و بازخواهش کرد تا جوان جاهلی را قاضی شرع سلانیک گردانم. از سعدالدین افندی معلم پدرم امید درست کرداری و حق‌شناسی داشتم، او نیز بی‌درنگ معروض داشت تا یک پسر جوانش را قاضی عسکر آناطولی کردم و پسر دیگرش را قاضی شرع ادرنه. و این چنین مرا بین علما بدنام و خود را رسوا ساخت».

سلانیکی نیز حکایتی شبیه آنچه که گفته شد نقل کرده است:

مراد سوم که دو جلد «دفتر جزیه» به پسرش محمد می‌دهد و می‌گوید «این دو دفتر را نزد استادم عزمی افندی ببر و به او بده تا رفع[٦] نیاز کند.» او دفاتر را می‌گیرد و به هنگام حضور در کلاس درس بر روی «رحل» استادمی گذارد. عزمی‌افندی از ماهیت دفاتر می‌پرسد، شاهزاده توضیح می‌دهد. عزمی افندی می‌گوید: «الحمدالله که اموراتمان

٦- جزیه، مالیات سرانه‌ای بود که همه‌ساله غیرمسلمانان مکلف بودند به خزانه پرداخت کنند. برای دریافت این جزیه‌ها دفاتری بسته به درجه‌بندی جغرافیایی یعنی شهرک، شهر و ولایت تنظیم می‌شد که «دفتر خراج» (خراج دفتری.م) نام داشت. کسی که صاحب این دفتر می‌شد یا شخصاً این جزیه‌ها را دریافت می‌کرد یا دفتر را به یکی دیگر می‌فروخت و صاحب جدید دفتر جزیه را می‌گرفت. اکثراً این دفاتر را به نوبت به افراد سواره نظام قاپی‌قولی می‌دادند و آنها نیز آنرا به فروش می‌رسانیدند.

می‌گذرد، به‌این مقوله‌ها رضایی نداریم و ازآن مـــبرّاییم» و از پـــذیرفتن دفـــاتر خراج خودداری می‌کند. چون شاهزاده پدر را از آنچه گذشته بود آگاه می‌سازد، سلطان مراد می‌گوید:

- اگر استاد تو نپذیرفت، استاد من می‌پذیرد

منظورسلطان مراد ابوسعید افندی بود.

در سال ۱۰۰۸ هـ ق/۱۵۹۹ م فارغ‌التحصیلانی کـه نامـزد احراز مـقام قـاضی شرع آناطولی بودند و در انتظار نوبت بسر می‌بردند، چون خبر یافتند کـه دامـاد مـحی‌الـدین افندی قاضی عسکر آناطولی، با دریافت رشوه این سمت را به افراد راشی تـفویض مـی‌کـند دسته جمعی به شاه و مادر شاه شکایت بردند و موجبات عزل قاضی عسکر را فراهم آوردند.

**اوضاع مالی در آن ایام**

مالیهٔ دولت عثمانی یعنی(دش خزانه)[۷] در اواخـر دوران سلطنـت سلیـمان قـانونی اندکی کسر بودجه داشت ولی با جنگ ایران و عراق اوضاع مالی رو به خرابی گذاشت، طی سالهای ۹۷۲ هـ ق /۱۵٦٤ و ۱۵٦۵ م مبلغی که واریز خزانه شد (عایدات یکساله) ۱۸۳ میلیون و هشتادوهشت هزارآقچه بود. هزینه‌ها بر ۱۸۹ میلیون و سیصدوپنجاه آقچـه بالغ می‌کند: که شش ونیم میلیون آقچه کسر بودجه بود که بعدها ایـن کـسری بـودجه بـه کوشش سوکوللی‌محمدپاشا برطرف شد.

ادامهٔ جنگ با ایران و اتریش، عدم موفقیتها درجنگ و از دست رفتن بعضی از نقـاط و راهزنیهای شایع در آناطولی، نقصان، درآمدها را سبب شد و نقصـان درآمـد هـمراه بـا اسراف وضع مالی دولت را درهم ریخت.با عدم پرداخت مـنظم حقـوق افـراد کـانونهای قاپی‌قولی، شکایتها و نق و نال‌ها آغازشد.

حتی خزانه چنان تهی شده بود که مامورانی بـه حلب و طـرابلس شام اعـزام شد تـا ماندهٔ مالیات را جمع‌آوری کردند و با دریافت جـزیه(مالیاتی که از اتـباع غـیرمسلمان اخـذ می‌شد) و مالیات گوسفند(رسم اغنام)، حقوق افراد کـانونها را(تـشکیلات یـنی‌چـری و غیره.م.) پرداختند. با نقصان منابع اخذ مالیات و درآمد، چون «دش‌خزانه» قادر به تـامین

۷ -از محل«دش خزانه» حقوق افراد قاپی‌قولی و مستمری‌های پیش‌بینی شده در بودجه و هزینه‌های دولتی تامین می‌شد. ایالتها از این امر مستثنی بودند.

هزینه‌های موردنیاز نبود، وزیراعظم و سرداراکرم، از جبههٔ جنگ ماموری به استانبول فرستاد، و با ضمانت شخص خود پانصدبار(هربار یکصدهزارآقچه) از خزانه دربار(ایچ خزانه) قرض کرد تا حقوق کانونهای قاپی‌قولی و هزینه‌های جنگ را بپردازد. وی از طریق مامور ارسالی پیغام داده بود که «کلیه‌اموال و وقفیه‌هایم را‌درگرواین‌بدهی‌می‌گذارم» در پی این درخواست بود که مراد سوم دستور داد تا پانصد بار آقچه برای افراد نیروی زمینی و پانصدبار برای افراد نیروی دریایی از خزانه پرداخت شود.

پرداخت نامنظم حقوق سبب سست شدن پایه‌های انضباط شدید حاکم در بین کانونهای قاپی قولی شد. سربازان تحت فشار بی‌پولی به افسران خود حمله‌ور می‌شدند.

حتی در سال ۱۰۰۱ هـ‌ق ‌/۱۵۹۲ م به سبب عدم پرداخت حقوق افراد کانونهای قاپی قولی که زمستان را در طول مرزها گذرانده بودند ینی‌چریها اعلام داشتند که در صورت پرداخت نشدن حقوقشان از رفتن به جنگ خودداری خواهندکرد و بدین ترتیب سرکشی آغازکردند. باز به خاطر مسئله عدم پرداخت حقوق سلاحدارها به فرمانده خودحمله‌ور شدند، طنابهای چادرش را بریدند وچاووش و سردستهٔ خویش را به بادکتک گرفتند و ینی‌چری‌ها نیز در صوفیه بالجاجت تمام از بین خود یک «یایاباشی»[۸] را به نزد پادشاه فرستادند. یایاباشی که با وساطت «دارالسعاده آغاسی» به حضور پادشاه پذیرفته شده بود،اوضاع‌افراد و نیازشان را به پول به اطلاع شاه رسانید. در پی این ملاقات، شصت کیسه طلای ناب از«لیرایچ خزانه»خارج شد و بدین ترتیب ششصدهزارلیره طلا برای اردو ارسال گردید.

به اسراف آشپزخانهٔ دربار افزوده شده بود. در دوران«قانونی» هزینه یکساله آشپزخانهٔ قصر شاهی که «مطبخ آمره» نامیده می‌شد، چهل و هشت«بار» معادل قریب به پنج میلیون آقچه بود. در زمان سلیم دوم این مقدار به شصت‌وسه«بار» افزایش یافت و در زمان مراد سوم هزینهٔ آشپزخانه چهاربرابر افزایش یافت یعنی به دویست«بار»معادل بیست و یک میلیون آقچه بالغ شد.

در دوران سلطان‌سلیمان قانونی ازهریکصددرهم نقره پانصد آقچه ضرب می‌شد، و

۸- یایاباشی به فرمانده یکی از دسته‌های پیاده کانون ینی‌چری اطلاق می‌شد. که به او«چورباجی» نیز می‌گفتند.

یک درهم*نقره قانوناً با پنج آقچه مبادله می‌شد. گذشته از درهم آشفتگی امور دولت ارزش پول نیزدر زمان مراد سوم [9] سقوط کرد. در اوایل دوران سلطنت مراد بهمان نحوی که از زمان پدربزرگش سلطان سلیمان قانونی به بعد رایج شد یک سکه طلا معادل شصت و سه آقچه و در سال ۹۸۹ هـ ق /۱۵۸۱ م یک فلوری معادل چهل قروش و هر قروش نیز هم ارز چهل آقچه بود. بعدها با ادامه جنگ(جنگ با ایران و اتریش)، یک آقچه چهارپنج قسمت شد و ارزش آن سقوط کرد استفاده از این سکه‌های شکسته که به «آقچهٔ خرده» معروف شده بود در پرداخت حقوق لشکریان شورشهائی را در بین سربازان موجب آمد.

در این دوران با کاستن وزن آقچه(از سه قیراط به دو قیراط ونیم) به همان نسبت ارزش برابری طلا افزایش یافت و یک سکهٔ طلا به هفتاد آقچه ترقی کرد. در سال ۹۹۲ هـ ق /۱۵۸۴ م با ضرب هشتصدآقچه از یکصددرهم نقره قیمت طلا به یکصد و بیست آقچه و قیمت قروش به هشتاد آقچه صعود کرد.

باز براثر ادامهٔ جنگ، به هنگام جلوس مراد سوم با ضرب دوازده آقچه به جای ضرب هشت آقچه از یک درهم نقره، علی‌رغم تهدیدها و مجازاتهای دولت قیمت یک سکه طلا تا دویست و بیست آقچه ترقی کرد.

بر اثر شرایط اوضاع داخلی و خارجی که هم«دش‌خزانه» و هم«ایچ خزانه» (خزانه شاهی و مالیه) از پول تهی شده بود، در سال ۱۰۰۶ هـ ق/۱۵۹۸ م اشیاء نقره‌ای اندرون که معادل سیصدبارآقچه می‌شد تحویل ضرابخانه گردید. این اشیاء سیمین را ذوب کردند و از هریک درهم نقره هشت آقچه ضرب شد و سکه‌های شکسته جمع‌آوری شد با اینهمه نتیجه چندان مطلوبی بدست نیامد، تنها طلا از ۲۲۰ به ۱۸۰ آقچه تنزل کرد. سه سال بعد یعنی در سال ۱۰۰۹ هـ ق ی/۱۶۰۰ م در قانون ضرب سکه اصلاحات بیشتری صورت گرفت و یک سکه طلا به یکصدوبیست آقچه و یک قروش به هشتاد آقچه تنزل یافت.

*-یک درهم معادل ۳/۱ گرم.(لغت‌نامهٔ ترکی- فارسی ابراهیم اولفون).

۹ -ویسی، شاعر و منشی معروف، در اثر مشهور خود «خواب نامهٔ ویسی» اوضاع آشفته کشور را از زمان مراد سوم تا احمد اول با شعر تصویرکرد و برای سروسامان بخشیدن به اوضاع تقدیم شاه کرد.

*-در متن مشخص نشده است که اثر به کدام پادشاه عثمانی تقدیم شده است.م.

فصل ۱۱

# حکمرانی عثمان دوم و سرانجامش

## شیوهٔ جدید انتخاب حکمران

### مصطفی اول

وقتی که احمد سوم در جوانی درگذشت پسر بزرگش احمد چهارده سال داشت. احمد نیز که در سایه همت قویوجی مرادپاشا موفق به برقراری آرامش در کشور شده بود، در جوانی درگذشت و چون فرزند رسیده و بالغی نداشت لذا بر خلاف رسومی که تا آن زمان جاری بود، برادر بیست و شش‌ساله‌اش مصطفی اول را به تخت سلطنت نشاندند. وی بیماری روانی داشت.

زمانی که سلطان احمد به سلطنت رسید، هنوز ازدواج نکرده بود و درسن و سالی که می‌شد کودک خطابش کرد. لذا وی برخلاف قانونی که تا آن زمان رایج بود، از کشتن برادرش خودداری کرد و پس از آنکه صاحب فرزندی[1] شد در صدد کشتن مصطفی برآمد، دولتمردان با تذکر اینکه وی فرد بیماری بیش نیست و زیانی از جانب او متصور نمی‌باشد، مانع از این کار شدند.

نخستین دوره حکومت مصطفی اول سه ماه و ده روز به طول کشید، چون کار جنونش به مرحله‌ای رسید که قابل کنترل نبود. لذا، با اخطار و هشدار مصطفی آغا

۱ ـ سلطان احمد صاحب هفت فرزند ذکور به اسامی عثمان، محمد، مراد، بایزید، قاسم و ابراهیم شده بود. از این تعداد عثمان، مراد و ابراهیم به سلطنت رسیدند، محمد توسط سلطان عثمان، بایزید به دست سلیمان و قاسم توسط مراد چهارم شهید شدند.

سرپرست دارالسعاده، شیخ الاسلام، قائم مقام صدارت و سایر دولتمردان، عثمان پسر بزرگ سلطان احمد که چهارده سال بیش نداشت به سلطنت برگزیده شد (۱۰۲۷ هجری/ ۱٦۱۸ میلادی). در این تاریخ وزیر اعظم خلیل پاشا درگیر جنگ با ایران بود.

## عثمان دوم

پادشاه جوانی حکمران و فعال ولی به سبب خردسالی کم‌تجربه بود. با حسن‌نیت تمام قصد اصلاحاتی را داشت ولی از راهنمائی افرادی که او را به راه صحیح و معقول سوق بدهند محروم بود و تحت نفوذ مادرش ماه فیروز قرار داشت. در ذی‌القعده سال ۱۰۲۷ هجری (ایلول۱٦۱۸) در دشت «سیرو» با ایران پیمانی بسته شد که به موجب آن مقرر شد شاه عباس در ازای اراضی که اشغال کرده بود سالانه یکصد بار ابریشم و قماش و غیره در مقام خراج بپردازد.

سلطان عثمان با اعتقاد به اینکه طبق قانون عثمانی می‌بایست پس از مرگ پدر او جانشین می‌شد ولی عموی ناقص‌العقلش را به سلطنت برگزیده بودند و پاداش جلوس داده بودند و با این اقدام حق او ضایع شده بود، گرجی محمدپاشا قائم مقام صدارت را عزل کرد، حق انتخاب مدرس و قضات شرع را از شیخ‌الاسلام گرفت و او را تضعیف کرد و تنها وظیفه فتوا را به او محول ساخت.

به جز مادر، معلمش عمر افندی و قزلار آغاسی، مصطفی آغا درسلطان عثمان نفوذ داشتند و هر آنچه که به تلقین آنان بود. اما پس از مدتی یعنی درسال ۱٦۱۹ میلادی استانکویلی علی پاشا که وزیر اعظم شده بود با تقدیم هدایای بسیار مورد توجه شاه قرار گرفت. وی برای تهیه این هدایا اموال بسیاری را مصادره کرد و آن چنان مورد اعتماد شاه شد که معلم شاه عمر افندی و سرپرست دارالسعاده (دارالسعاده آغاسی) را از چشم شاه انداخت، اموال دارالسعاده آغاسی را مصادره کرد و خود او را به مصر تبعید نمود.

# جنگ لهستان

## روابط بین دولت

بین دولت عثمانی و دولت پادشاهی لهستان روابط دوستانه برقرار بود و تورلا (دی‌یستر) به عنوان مرز بین دو کشور تعیین شده بود. دولت عثمانی پذیرفت که مانع از حمله خان کریم به لهستان شود و در مقابل دولت لهستان نیز تعهد کرد که در امور اردل و

بغدان دخالت نکند. اما علی‌رغم تعهدات طرفین، همانطوریکه خان کریم از حمله به لهستان منصرف نشد، دولت لهستان نیز توسط قزاقها سواحل عثمانی را مورد تجاوز قرار داد. حتی سواحل تنگهٔ بسفر نیز از این حملات در امان نماند. و گاهی نیز برسر مسئله بغدان بین دو طرف درگیریهایی پیش می‌آمد. در پی حملات قزاقها که تابع دولت لهستان بودند، درسال ۱۰۲۶ هجری/ ۱۶۱۷ میلادی نیرویی به سرداری اسکندر پاشا به مرز لهستان اعزام شد. در شرف آغاز جنگ بود که لهستان متعهد شد که قزاقها از رود اوزی (دنی‌یپر) به دریای سیاه پیشروی نکنند و از دخالت در امور اردل و بغدان خودداری کنند و در مقابل دولت عثمانی نیز تعهد کرد که توسط تاتارها دست به «آکن*» نزنند. اما چون خان کریم، معاش نیروهایش از راه آکن تامین می‌شد لذا تعهد را رعایت نمی کرد. درسال ۱۶۱۸ سفیری از لهستان به دربار استانبول آمد، چون بحث از اعمال بی‌رویه قزاقها شد، سفیر مزبور توضیح داد که حملات قزاقها به تلافی آکن‌های خان‌کریمه صورت می‌گیرد لذا به خان دستور داده شد که از اعمال مغایر با پیمان صلح خودداری کند. اما این بار لهستانی‌ها در کار بغدان مداخله کردند و قلعه هوتین را که تابع بغدان بود به تصرف درآوردند. (۱۰۲٦ هجری/ ۱۶۱۷ میلادی). در پی این حادثه چون اسکندرپاشا بیگلرلیگی «اوزی» خبر یافت که لهستانی‌ها با دراختیار گذاردن یک نیروی پنجاه هزار نفری حاکم عاصی بغدان را یاری کرده‌اند، در حوالی شهر «یاش» این نیروها را شکست داد و گرایتانی[۲] ویوودای عاصی نیز بدست یک روستائی کشته شد. (۱۰۲۹ هجری/ ۱۶۲۰ میلادی). در نیمه ادامه این حوادث شاه جوان درصدد جنگ با لهستان برآمد که وزیر اعظم استانکویلی (گوزلجه) علی پاشا نیروی را در این رهگذر تشویق می کرد. با نفوذ قزاقها به دریای سیاه و پیشروی آنان تا تنگهٔ بسفر (مین‌کوی) و غارت آن نواحی[۳] ، امنیت از سواحل رخت بربست. دولتمردان

*- در مورد آکن رجوع شود به جلد ۱ ص ۲۰۰

۲ ـ نام این ویوودا در **تاریخ یغما** چاشپر و در **تاریخ پچه‌وی** «چاشیر» قید شده است.

۳ ـ قزاقها طبق روش معهود با قایقهائی که «شایکا» نام داشت وارد دریای سیاه شدند، نخست سواحل تونا وروستاهای آن حوالی را غارت کرد وبعداً به تحریک اسرا وغلامان فراری، دست به غارت سواحل غربی وجنوبی دریای سیاه زدند. حتی در سال ۱۶۱٤ میلادی به ستیوپ حمله بردند وآنجا را غارت کردند وهرکه را یافتند، کشتند. دولت عثمانی تا مدتها با قزاقهای لهستان وقزاقهای «دن»، که تابع روسها بودند، درگیری داشتند. در این‌باره مطلبی داریم تحت عنوان «قزاقها» رکه به موقع
←

مایل به شرکت شاه در جنگ لهستان نبودند و توصیه می کردند که این جنگ با تعیین یک سردار صورت گیرد. اما پادشاه این نظرات را قبول نکرد و هیئت اعزامی از سوی پادشاه لهستان را نیز به حضور نپذیرفت. حتی میانجیگری سفیر انگلیس را نیز در این باره رد کرد.

وزیراعظم علی پاشا سرگرم تدارک جنگ بود که بر اثر بیماری مثانه درگذشت حسین پاشا که قبلا «بستانجی‌باشی» بود به وزارت عظمی برگزیده شد.

**قتل شاهزاد محمد**

سلطان عثمان بیش از عزیمت به جنگ تصمیم به قتل شاهزاده، محمد که از سایر برادرانش بزرگتر بود و در سنی بود که می‌توانست به سلطنت برسد گرفت. در این باره از شیخ‌الاسلام فتوا خواست و چون شیخ فتوانداد بینشان اختلاف افتاد. امّا تاش کوپر ولی‌زاده جمال‌الدین افندی قاضی عسکر روملی به امید احراز مقام شیخ‌الاسلامی فتوایی را که شاه می‌خواست صادرکرد[٤] و شاهزاد بینوا را خفه کردند. هنگامی‌که برای کشتن شاهزاده که بسیار زیبا نیز بود حمله بردند برادرش را چنین نفرین کرد:

عثمان، از خدامی‌خواهم که عمر دولتت برباد فنا رود، آنچنانکه مرا از زندگی محروم کردی تو نیز از زندگی‌ات بهره‌مند نشوی. درواقع نیز عثمان دوم اندک مدتی پس از بازگشت از جنگ ناموفق لهستان به طرز فجیعی کشته شد.

**حرکت از استانبول**

سلطان عثمان، در روز هفتم جمادی‌آلاخر سال ۱۰۳۰ هجری مطابق بیست‌ونهم نیسان ۱٦۲۱ میلادی، به همراه نیروهای قاپی‌قولی استانبول را ترک گفت و به ادرنه آمد. در ادرنه دستورداد آماجهایی برپاکردند و ینی‌چری‌ها را به تیراندازی و هدف‌گیری واداشت وبه افرادی‌که از خود مهارت نشان داده بودند پاداش داد.[۵] به «اساقچی» که رسیدند بین

← خواهد آمد.

٤ -در این تاریخ کمال‌الدین افندی برای سومین بار قاضی عسکر روملی شده بود. هنگام عزیمت به جنگ لهستان بیمارشد و دراساقچی درگذشت. جسدش را با کشتی به استانبول آوردند. مردی بود عالم، فاضل و شاعر ولی به آرزوی خویش یعنی مقام شیخ‌الاسلامی دست نیافت.

۵ -اساقچی قصه‌ای بود در شمال دوبریچه و کنارهٔ راست تونا. طی این نبرد به دستور سلطان عثمان قلعه‌ای در آنجا ساختند.

هریک از «اوجاق»*های قاپی‌قولی هزارآقچه پاداش جنگ داده شد. هنگام عبور از پلی که بر روی تونا بسته شد، خلیل پاشا کاپیتان دریاآمد. وی در دریای سیاه، ضمن برخورد با بیست‌وسه قایق دشمن، سه قایق را غرق و هیجده قایق را ضبط کرده همراه خود آورده بود. پس از حرکت از اساقچی خبر رسید که خان کریمه با پنجاه هزار تاتار از رود دنی‌پر گذشته درانتظار فرمان «آکن»**به سرمی‌برد. اجازه اکن صادرشد. سپس وزیر دلاور پاشابیگلربیگی دیاربکر با نیروهای ایاسی و ویوودای افلاق با یک نیروی شش هزارنفری به اردو پیوستند.

در بازجویی از افرادی که دستگیر کرده بودند معلوم شد که سپاه پنجاه الی شصت هزارنفری لهستان به فرماندهی پسر پادشاه لهستان درنزدیکی «حوتین» بنظر قوای عثمانی است و ضمناً بخشی از افراد نیروی قزاقها نیز به «اوزی» اعزام شده‌اند. لهستان با آنکه از اتریش نیروی کمکی دریافت داشته بودند ولی این نیروها مغلوب ویوودای اردل شدند.

با رسیدن اردو به دبیرمان‌کویی برخی از امرا و ویوودای بغدان به آن پیوستند. ویوودای بغدان به‌سبب سهل‌انگاری در تعمیرجاده‌ها و آبادانی روستاها، کوتاهی درتهیه آذوقه و تمایل به لهستان غزل و زندانی شد. و استفان تومشه برای دومین بار والی بغدان شد (آگوستوس ۱۶۳۱ میلادی). این ویوودای جدید خصم لهستان بود.

پس از رسیدن به قرارگاه بغدانیش شایع شد که ینی‌چری‌ها در حال فرار از اردو هستند. پادشاه دستورداد که به هریک از نفرات نیم‌قروش انعام بدهند و بدین ترتیب افراد را حضور و غیاب کرد. این حضوروغیاب که درواقع به منزله عدم‌اعتماد به سرکرده‌های کانون بود، موجب رنجیده‌گی خاطرآنان شد. دراین بین خبررسید که خان کرم طی آکن قزاقها را شکست داده، عده‌ای را کشته و گروهی را نیز وادار به فرار از اردوی لهستانی‌ها کرده است.

*ـ ب معنی کانون، مرکز برای اطلاع بیشتر به جلد یک مراجعه شود.

**ـ به جلد اول بخش مربوط به آکن‌جی‌ها روجوع شود. (م).

## رسیدن اردو به حوتین و آغاز نبرد

اردوی عثمانی دوم ایلول ۱۶۲۱(۱۵شوال ۱۰۳۰) نزدیک قلعهٔ حوتین واقع در کناره نهر تورلا یعنی دنی‌یستر رسید. اردوگاه مستحکم لهستان و نیروهای قزاق در پای قلعهٔ مستقر بودند. به‌محض رسیدن جنگ آغازشد در این بین جان‌بیک‌گیرای خان‌کریم نیز به قوای عثمانی پیوست. طی نبرد سنگر به سنگر بیست‌وپنج‌روزه‌ای که از سوم ایلول آغازشد نیروهای عثمانی قادر به عقب راندن خصم از مواضع خودنشدند. امّا «اکن»هائی که به لهستان صورت گرفت موجبات ترس و وحشت در آن حوالی را فراهم آورد.

در این اکن‌ها قان دمیربیگ از «میرزا» های «اولونوقای»- که بعداً از سوی سلطان عثمان به بیگلربیگی سیلیسره منصوب شد- و میرزاهای خان کریمه و نیز نورالدین سلطان که باید گفت درواقع دومین ولیعهدخان کریمه بود از خود غیرت و همتّ بسیارنشان دادند- به ویژه نورالدین سلطان که با یکصدهزار اسیر(؟) به اردوگاه بازگشت. با این اسرا قیمت اسیر سخت تنزل کرد.

## شهادت والی بودین

در پی دومین یورشی که روز چهاردهم ایلول (۲۷شوال) صورت گرفت، قراخاش محمدپاشا که فرماندهی بسیارارزشمند بود، ضمن نفوذ به استحکامات دشمن در حال نصب پرچم از دوطرف سینه مورداصابت گلوله تفنگ قرارگرفت و به شهادت رسید. معروفیت این وزیر با ارزش که در قهرمانی شهره بود، حس حسادت حسین پاشا وزیراعظم را برمی‌انگیخت و از این روی دراثنای این حمله از یاری رساندن به او خودداری کرده بود. از این روی، حسین پاشا عزل شد و وزیر دلاورپان بیگلربیگی دیاربکر جای او را گرفت. شهادت قراقاش محمدپاشا روحیه سربازان را ضعیف کرد و برخی مسائل نابجا مزید برعلت، موجب دلسردی افراد «کانونهای قاپی‌قولی و ینی‌چری» شد.

## برقراری صلح

عثمانی‌ها چون نتوانستند خصم را از مواضع خود عقب برانند، لذا آن شوروهیجان روزهای نخستین جنگ به خاموشی گرائید. پاداشاه اکیداً خواستار یک پیروزی بود و می‌گفت که در صورت ایجاب همانجا قشلاق خواهدکرد. با میانجیگری کستانتین ثربان

ویوودای افلاق[6] در تاریخ پنجم اکیم ۱۶۲۱ (۲۰ذی‌یعقده ۱۰۳۰) فرستاده‌های لهستان آمدند و از اینکه دولت متبوعشان موجبات بروز جنگ را فراهم آورده است عذرخواهی کردند و خواستارعقد پیمان صلح براساس پیمان زمان سلطان سلیمان قانونی شدند.

باتأثیر نامطلوب که شهادت قراقاش‌پاش در روحیه سربازان بجای گذارد و با جایزهٔ اندکی که با گرفتن اسرا و آوردن سردشمن به سربازان دادند. بنظرمی‌رسید که نباید امیدچندانی به پیروزی داشت و شاه از سربازان مکدر شده بود و سربازان از شاه آزرده خاطر. تصمیم به صلح گرفته شد. قلعهٔ «کوچوک حوتین» قبیلهٔ جزء بغدان بود که گراتیانی ویوودای بغدان سربه شورش برداشت و قلعه را به لهستانی‌ها داد. قلعهٔ مزبور باز به بغدان ملحق شد و پیمان صلح برمبنای مرزبندی پیشین بسته شد.[7] بموجب این پیمان دولت لهستان پذیرفت که همچنان سالانه چهل هزارسکه طلا خراج را به خان کریمه بپردازد. دولت لهستان از زمان سلطان سلیمان قانونی به خان کریمه خراج می‌پرداخت.

جنگ سی‌وچهار روز طول کشید و اردو در ۲۳ذی‌یعقده ۱۰۳۰ (هشتم اکیم ۱۶۲۱) بازگشت. عثمان دوم که‌گوئی به پیروزی بزرگی دست یافته است فتح نامه‌ها به اطراف فرستاد و طی مراسمی که معمولاً در پیروزیها برپا می‌کردند وارد استانبول شد (۲۸صفر ۱۰۳۱ و اوجاق ۱۶۲۲)

## عثمان ثانی وتشکیلات قاپی قولی

### نظریه مشاورین شاه

قوای عثمانی علی‌رغم شرکت شخص شاه وجان بی‌گیرای خان کریمه درجنگ لهستان نتوانست موفقیتی کسب کند واین در حالی بود که فرماندهی سپاه خصم را تنها پسر شاه

۶ - کاتب چلبی در **فضلک** (جلد ۲، صفحه ٤) و **پچه‌وی** (جلد ۲ صفحه ۳۷۹) و **یغما** (جلد ۲صفحه ۲۰٤) به نقل از آن دو نوشته‌اند که میانجی رادول ویوودای بغدان بوده است. حال آنکه دراثنای این صلح استفان تومشه‌والی بغدان بود و پیش از او نیز این سمت را الکساندر به‌عهده داشت. رادومینه که در کتب تاریخ عثمانی به رادول معروف است در پی مصالحه ویوودای بغدادن شد. **هامر** (جلد ۸صفحه ۲۰٤) واسطهٔ پیمان صلح عثمانی- لهستان را مشربان ویوودای افلاق دانسته است.

۷ -قلعهٔ حوتین باز در سال ۱۰۸٤ هجری/ ۱۶۷۳ میلادی مقارن با نبرد گوماینچه به دست لهستان افتاد ولی سال بعد بازپس گرفته شد.

لهستان به‌عهده داشت. این مسئله موجبات شرمندگی وتأثر شدیدی را فراهم آورد. از اینروی عثمان ثانی این عدم موفقیت را ناشی از بی همتی ارتش دانست وارتش خساست شاه را که به‌گفتهٔ غلامانش عمل می‌کند. وبه‌این سان هر دو طرف از یکدیگر رنجیده خاطر شده بودند.

واقعه زیر می‌تواند نشانگر نحوهٔ تفکر مقربین شاه در جنگ لهستان باشد. در تاریخ بچه وی، فضلک ویغما به‌نقل از آنها آمده است:[۸]

حسین پاشا وزیر اعظم، به‌دباغ زاده محمد پاشا علاقه‌مند بود ودر کارهای مهم ومسائل مربوط به‌مرزها از نظرات او بهره‌می‌گرفت. هنگام عزیمت به‌جنگ لهستان سلطان عثمان به‌توصیه وزیر اعظم محمد پاشا را به‌حضور پذیرفت وسئوالاتی از او کرد. طی این شرفیابی بود که دباغزاده با سلیمان آغاسی قزلار آغاسی آشنا شد. سلیمان آغا روزی ضمن ملاقات با دباغ زاده از او می‌پرسد:

ـ آیا شاه لهستان به‌مقابلهٔ با سلطان خواهد آمد؟ واگر چنین کرد قدرت مقابله دارد یا نه؟

محمد پاشا پاسخ می‌دهد که:

ما فکر می‌کنیم که خواهد آمد واز هم‌اکنون مقدمات امر را فراهم می‌کنیم، اگر آمد در تدارک امر قصوری نکرده‌ایم. اگر نیامد امر، امر شاه است وما نیز چیزی از دست نداده‌ایم.

قزلار آغاسی که از این پاسخ ناراحت شده بود می‌گوید:

ـ ما تصور می‌کردیم که تو از وضع دشمن در سرحدات با خبری و واقف به‌کنه امور. تو حتی از جهان هم بی‌خبری، شاه له(لهستان) سگ کی‌باشد که به‌مقابلهٔ پادشاه آل عثمان برخیزد.

او لشکر کار آمدی ندارد. دباغزاده محمد پاشا در پاسخ می‌گوید:

ـ دشمن پادشاه را نباید خوار وحقیر شمرد. کفار جملگی در حکم، ملت واحده هستند. چون اتریش، مسکو، قزاق، مجار، شاید هم اسپانیا وفرانسه وپاپ وغیره. که عده‌ای با اعزام سرباز یاریش می‌کنند وعده‌ای با مال ومنال ودر بین خویش ناموس دین را رعایت

۸ ـ**تاریخ پچه وی**جلد ۲ صفحه ۳۷۸. **فضلک**جلد ۲ صفحه ٤ و**تاریخ نعیما**جلد ۲ صفحه ۲۰۵.

می‌کنند.

اما حضرت«آغاسی»گنجشک مغز(!)در نظر خود مصر بود وبا گفتن این جمله به‌سردی با وی رفتار کرد «از تدبیر افراد خرفتی چون او(اشاره به‌دباغزاده)چه حاصل.

این چنین بود طرز تفکر عالی مقام‌ترین غلام شاه که مشاورش بود وشاه بی چون وچرا سخن او را می‌پذیرفت.طی جنگ با لهستان به‌جنگجویانی که سرهای بریده افراد دشمن را آورده بودند پاداش کمی داده شد از اینروی یکی از ینی‌چری‌ها در مقام اعتراض می‌گوید«ما به‌خاطر پادشاه سر آورده‌یم»که مقربین وندیمان پادشاه پاسخ می‌دهند:

کله دشمن بیش از یک آقچه نمی‌ارزد.وبدین‌ترتیب باعث ایجاد نارضائی از شاه در بین افراد سپاه شده بودند.

در اثنای جنگ عثمان دوم با مشاهده عدم تحرک لازم از سوی سواره نظام بازتاب تندی از خود نشان داد و این امر آزرده‌گی خاطر آنان را فراهم آورد.

**اوضاع قبل از حادثه سلطان عثمان**

همانطوریکه قبلاً اشاره کردیم سلطان عثمان ثانی قصد داشت دست به اصلاحاتی در مورد امور مربوط به حکومت بزند منتهی چون جوانی بی‌تجربه بود سخت نفوذ اطرافیان حایل خویش بود. تصمیم داشت کار اصلاحات را از کانونها(کانون‌های ینی‌چری و قاپی قولی) آغاز کند. وی ضمن سرشماری افراد کانون‌ها دریافت که تعدادشان از تعداد قید شده در دفتر پرداخت حقوق کمتر است، لذا این مبلغ اضافی را قطع کرد. این سبب نارضایی افسران کانون شد زیرا آنان حقوق افرادی را که از نظر دفاتر بعنوان ابواب جمعی کانون محسوب می‌شدند. خود برداشت می‌کردند.

نزدیکان شاه کوشیدند تاگناه ناکامی سلطان عثمان را درجنگ متوجه بی‌همتی و اهمال سپاهیان سازند، در این رهگذر به ویژه «سلیمان آغا»ی قراور آغاسی و عمرافندی معلم شاه وی را تحریک می‌کردند. حتی به او گفتند که سربازان مصر و شاه لیاقت سربازی عثمانی را دارد. پرداخت حقوق به افراد سپاه گناهی نابخشودنی‌ست[۹] . و با این سخنان

۹ - «دارالسعاده آغاسی(رئیس دربار-م.) با گفتن این سخنان: میزان مهارت طایفه ینی‌چری در تیراندازی و جنگجویی افراد سپاهی طی ایام جنگ مشخص شد. این غلامان(ینی‌چریها و سپاهیها) رسم غلامی به یکسو نهاده‌اند. غلام و سرباز باید چون جنود مصر و شام باشد و در تیراندازی چون سکبان آناطولی آنان

←

پادشاه را نسبت به افراد سپاهیان خویش بدبین می‌ساختند. آنان برای اجرای نقشه خویش شاه را تشویق به تشرف به حج کردند.

شاه تحت تاثیر این تلقین‌ها دستور آمادگی برای سفر حج را صادرکرد.

به حوالی حلب و شام و مصر مامورانی اعزام شد، امیر مکه را نیز با خبر ساختند. در این بین شایع شد که از آناطولی سکبان استخدام می‌شود. برای استخدام سکبان شخصی به نام اسکی یوسف ظاهراً برای تامین آذوقه و در باطن برای استخدام سکبان و چندی یعنی افراد سواره نظام به شام و حلب اعزام شد.

دلاور پاشا وزیراعظم مخالف رفتن شاه به حج بود ولی در اثر فعالیتهای قرلار آغاسی و معلم شاه و طرفداران آندو مخالفت خود را ابرازنکرد.

در این بین سلطان عثمان چون با مخالفت بسیاری از اطرافیانش در رفتن به حجاز مواجه شد، مردد شد ونیز خوابی دید که روحیه‌اش را به کلی متزلزل ساخت[۱۰]

با اینهمه دستور داده می‌شود که چادر همایونی را به اسکووار ببرند. شیخ‌الاسلام اسعدافندی- پدر زن شاه که به سببی از عثمان رنجیده‌خاطر بود- برای سلطان عثمان فتوا فرستاد که شاهان را حاجت به حج رفتن نیست. بر جای خویش بنشیند و بین خلق‌اله عدالت را جاری سازند. و به این ترتیب به شاه هشدار داده بود. هم‌چنین عزیزمحمود هدائی اسکوواری که از شیوخ صاحب حرمت زمان خویش به شمار می‌رفت، سلطان عثمان را به انصراف از این سفر نصیحت کرد ولی مؤثر نیفتاد.

← در جنگ حوتین از منهزم ساختن خصم عاجز آمدند. معاش‌بگیرهایی چون این بی‌هنران و بی‌معرفتان و یاوسرایان و حقه‌باز به چه می‌ارزد پادشاه دولت پناه را...» (عبرت‌نما- تاریخچه طوقی- بولتن شماره ۴۳، صفحه ٤٩٤).

۱۰-چند روز قبل از اجتماع افراد کانونها سلطان عثمان به خواب دید بر تخت نشسته و درحال قرائت قرآن‌کریم است که، حضرت پیامبراکرم(ص) را می‌بینند. حضرت رسول(ص) قرآن کریم را از دستش وجبه‌اش را از دوشش می‌گیرند و بانواختن سیلی‌ای او را از تخت به زیر می‌اندازند. سلطان عثمان درصدد برمی‌آید تا به پای حضرت رسول(ص) بیفتد که موفق نمی‌شود و از خواب می‌پرد. سلطان عثمان که از این‌رویا سخت دچار اضطراب شده بود، خواب خود را به معلمش عمربیگ می‌گوید و تعبیرش را می‌خواهد. او نیز می‌گوید: کشیده، تنبیه تردیدت در تشرف به حج است و اگر خواب موفق به سائیدن چهره برپای مبارکش نشدید در سفر حج چهره بر مرقد منورش می‌سائید. این است تعبیر خواب پادشاه هرچند که از این تعبیر ←

## ملاقات افراد قاپی‌قولی

افراد کانونها (سواره‌نظام قاپی‌قولی و ینی‌چری) از قصد شاه در بارهٔ خودشان آگاه و از این بابت سخت رنجیده‌خاطر بودند، صاحب‌منصبان برجسته ینی‌چری و سواره‌نظام با یکدیگر ملاقات کردند و به این نتیجه رسیدند که رفتن شاه به حجاز به معنی رویگردانیدن از آنهاست و جز این نیست و عزیمت شاه ازکشور در شرایطی خطر دشمن برطرف نشده خطاست. تصمیم گرفتند که شاه را از این تصمیم منصرف سازند. سپس با افرادی که به آنها پیوسته بودند به آت‌میدانی(میدان سلطان احمد) آمدند. تعدادشان بسیار بود. ضمن مراجعه به شیخ‌الاسلام ازاو در بارهٔ کسانی که شاه را به این مسافرت تشویق می‌کنند فتواگرفتند و عمارت عمرافندی معلم شاه را غارت کردند.

## هیئت اعزامی به قصر شاهی

سلطان عثمان با شنیدن خبر این غارت علما را به قصر احضار کرد و انگیزهٔ آن را پرسید. آنان پاسخ دادند که طایفه غلامان مایل نیستند شاه به آناطولی برود و تبعید قزلارآغاسی و عمرافندی را خواستارند. عثمان ثانی درجواب از عزیمت به حج منصرف می‌شود ولی آندو را عزل نخواهدکرد. فردای آن روز همان جمع به همراه مفتی و قاضی عکسرها در آت‌میدانی گرد آمدند. آنان توسط علما صورت اسامی تقدیم شاه کردند و طی آن سیر سلیمان آغا رئیس دربار، استاد عمرافندی، وزیراعظم دلاور پاشا، رئیس مالیه و

← خوشحال شد ولی هنوز مردد بود. روزی پس از نماز پیشنماز خویش را می‌خواند و تعبیر خوابش را از او می‌خواهد. امام توصیه می‌کند که تعبیر خوابش را از مرشد کامل عزیز محمدافندی اسکوواری بخواهد. سلطان عثمان مو به مو خواب خویش را برای عزیز محمدافندی شرح می‌دهد. شیخ تعبیر خواب را به شرح زیر می‌نویسد و به عرض شاه می‌رساند:

الف- کلام عزت(قرآن کریم)ی که می‌خواندید، حکم ربانی(حکم شرع شریف) است. و امتثال آن واجب.

- تختی نشسته‌اند جبهه وجود است یعنی عالم وجود است. این خواب خوابی است پر مهابت و پرمخاطره. خداوند آگاه است که روزهای پرمخاطره‌ای نزدیک است» و به او توصیه می‌کند که مزار اهل حق را زیارت کند. سلطان عثمان مزار «ایوب» را زیارت می‌کند و از این تعبیر سخت دل‌نگران و متأثر می‌گردد **(تاریخ طوقی و یغما).**

احمدپاشا قائم‌مقام سابق را خواستار شدند. سلطان عثمان پاسخ رد داد. علما از شاه خواهش کردند که برای جلوگیری از یک فتنه عظیم با درخواست آنان موافقت کند. شاه نپذیرفت وگفت«شما ناراحت نشوید، آنها یک عده افراد بی‌سرپرستی هستند که خیلی زود پراکنده می‌شوند». علماگفتند:

طایفه غلامان چون اجتماع کنند خواسته خود را به دست می‌آورند. از زمان اجداد عظامتان رسم چنین بوده است. سلطان عثمان خشمگین پاسخ می‌دهد:

-بنظر می‌رسد که محرک این فتنه شمائید. نخست شما را قتل‌عام می‌کنم و بعداً آنان را. ترتیب کار آن طایفه داده شده است.

سلطان عثمان با این سخنان علما را نیز گناهکار شمرده بود. شاعر یحیی افندی قاضی عسکر روملی پاسخ داد:

- پادشاها، حاشا که ما در این ماجرا دخالت نداریم. تنها خواسته ما این بود که شاه فعلاً به حج نروند. وزیرحسین پاشا دنباله سخن او را گرفت و گفت.

- «پادشاها حتی اگر سر این غلامتان را هم خواستند بدهید، شما به سلامت باشید.»

دیگران نیز این مسئله را تائید کردند. ولی شاه نپذیرفت. پس از این که این هیئت از حضور شاه مرخص شد، از تماس آنان با افرادی که اجتماع کرده بودند مانع شدند و در قصر بازداشتشان کردند.

## وارد شدن سربازان به قصر

سردمداران صحبت وقتی دیدند از بازگشت هیئت اعزامی به قصر خبری نشد تصمیم گرفتند تا داخل قصر شوند. چون احتمال می‌رفت که «بستانجی»ها مقاومت کنند محتاطانه عمل کردند و در حالیکه عده‌ای از مردم شهر نیز همراهشان از «باب همایون»[11] داخل قصر شدند و در حالی که فریاد می‌زدند، وزیراعظم، رئیس دربار و معلم شاه را می‌خواهیم از «اورتاقاپی» گذشتند و مقابل «دیوان‌همایون» آمدند. از آنجا نیز گذشتند و از دربی که معروف به باب‌السعاده بود داخل قسمت «اندرون» شدند. از میان صحبت یکی

۱۱-باب‌السعاده نام درب بزرگی‌است که در سمت ایاصوفیای «توپقاپی‌سرا روبروی چشمهٔ سلطان احمد قرار دارد.

فریاد برآورد که ما خواهان سلطان مصطفی هستیم. آنگاه همه هم آواز که «ما سلطان مصطفی را می‌خواهیم» و اوضاع حالت شورش به خود گرفت.

**بیرون آوردن سلطان مصطفی**

افراد کانون پس از ورود از سومین در(آقا آغالار قاپی‌سی و یا باب‌السعاده) به اندرون که«حرم همایونی» نام داشت درحالیکه فریاد می‌زدند ما سلطان مصطفی را می‌خواهیم به جستجوی او بودند. با اشارهٔ یکی از خواجگان «خاص‌اودا» به آن قسمت از حرم که اقامتگاه کنیزگان و زنان بود رفتند.

چون درب این قسمت از حرم بسته بود و باز نمی‌شد بالای گنبد ساختمان رفتند و چون محل سلطان‌مصطفی را یافتند. گنبد را سوراخ کردند و عده‌ای را به پائین فرستادند. او را دیدند که بر مخده‌ای نشسته است و دو کنیز هم در مقابلش برپا ایستاده‌اند. زمین ادب بوسه زدند و گفتند: پادشاها، افراد ارتش در انتظار شماست. مصطفی که واقعاً ناقص‌العقل بود به آنان پاسخی نداد و آب خواست. با ظرفی از چرم ساغری از بالای گنبد آب فرستادند و به مادرش که مقیم «اسکی سرای»[۱۲] بودند مژده بردند.

سلطان مصطفی را از راه سوراخ گنبد بیرون کشیدند و سوار براسب شیخ‌اسلام کردند ولی چون سخت لاغر شده بود نتوانست بر روی اسب بنشیند. او را به «عرض اوداسی» بردند.

**قتل وزیراعظم و قیزلار آغاسی**

سلطان عثمان چون خبر یافت که افراد از باب‌السعاده وارد اندرون شده‌اند، داخل قسمت اصلی حرم شد و دلاور پاشا وزیراعظم و قزلار آغاسی سلیمان را بیرون فرستاد و تسلیم افراد کانون کرد ولی چه‌سود که کار از کار گذشته بود و پردهٔ حرمت دریده، افراد کانون هر دونفر را که تسلیمشان کرده بودند قطعه‌قطعه ساختند. علماء خطاب به آنان گفتند: پادشاه آنچه را که می‌خواستید به شما داد، دیگر خواستار چه کسی هستید؟ آنان پاسخ دادند: ما شاه خود را یافته‌ایم و دیگر چیزی نمی‌خواهیم.

۱۲- اسکی‌سرای در محل فعلی دانشگاه استانبول واقع در بایزید استانبول قرار داشت. در زمان سلطان‌محمود دچار حریق شد و ساختمان فعلی بجای آن ساخته شد.

## مصطفی برای بار دوم به سلطنت می‌رسد.

سربازان مصطفی اول را از «عرض اوداسی» به دیوان همایون «تبه‌آلتی» بردند و نخست به علما پیشنهاد کردند که با وی بیعت کنند. علما پاسخ دادند:

- پادشاهمان سلطان عثمان به شما سلام رسانید و گفت «از آنهائی که می‌خواستند دو تن را تسلیمتان کردم، دیگران را نیز تحویلتان خواهم داد» ما ضامن این‌کار نمی‌شویم، سلطان مصطفی را رها کنید که بعداً پشیمان خواهید شد. سربازان پاسخ دادند شاه می‌بایست درخواستهٔ ما را در آغاز کار می‌پذیرفت، شمشیر بر روی علما کشیدند و به زور از آنان برای مصطفی بیعت گرفتند.

افراد کانون که سلطان مصطفی را قصر در امنیت نمی‌دیدند او را با یک ارابهٔ دستی مخصوص حمل بیماران نشاندند و با داد و قال به اسکی‌سرای بردند. چون شایع شده بودند که سلطان عثمان با بستانجی‌ها قصد حمله به اسکی‌سرای را دارد او را به مسجدجامع سربازخانهٔ جدید ینی‌چری‌ها منتقل کردند.

شب‌جمعه هشتم رجب، سلطان مصطفی را به «اورتا جامع» آوردند.[۱۳] به شکرانهٔ جلوس، پاداشها دادند و عمارت برخی از دولتمردان را یغما کردند.

## وضع عثمان ثانی

سلطان عثمان به محض شنیدن خبر بیعت با مصطفی‌حسین‌پاشا را که برای دومین‌بار و به جای دلاور پاشا به وزیراعظمی منصوب کرده بود نزد خویش نگهداشت و به سایر وزرا اجازه داد که به خانه‌های خویش بروند. با حسین‌پاشا و بستانجی‌باشی پیرمحمدآغا در باره اقدامی که می‌بایست صورت می‌گرفت به مشورت نشست. .

و شاه گفت که با لجاجت و عناد بدست خویش برای خود مشکل بوجود آوردیم. اینک تدبیر چیست؟

حسین‌پاشا و بستانجی‌باشی پیشنهاد کردند که به «آغاقاپی‌سی» بروند. شاه مایل

۱۳- در «عبرت‌نامهٔ» طوقی که یک وقایع نامه است آمده که چون سلطان مصطفی به اورتاجامع آمد، دستها را به سوی آسمان بلند کرد و گفت: «ای پادشاه سلاطین» از تو تقاضا دارم کاری کنی که من عثمان را که در حقم ستم کرده است در این مسجد ببینم (بولتن شماره ۴۳، صفحه ۵۰).

بود که از طریق اسکووار به بورسه برود. حسین‌پاشا صلاح دید کـه بـه آغـاقاپی‌سی (دایـرهٔ سرکردهٔ ینی‌چری‌ها) بروند. اصولاً شورشیان همه احتمالات پیش‌بینی‌کرده و هیچ قایقی را برای گذر به اسکووار در دسترس نگذاشته بودند. سلطان‌عثمان پـس از نمـاز عـشاء بـه آغاقاپی‌سی رفت.

علی‌پاشا فرمانده ینی‌چری‌ها توضیح داد که با پرداخت پول این مسئله را حل خـواهد کرد، بین سربازان رفت ضمن ملاقات با «اوداباشی»ها گفت:

- «سلطان عثمان به «قاپی» آمده است به کانون شما پناهنده شده،» و هنوز سخنـان خود را دایر بر پرداخت انعام و پاداش به پایان نرسانیده بود کـه یـکی فـریاد زد «بـزنید» سرکردهٔ بیچاره را با یک حمله قطعه‌قطعه کردند.

سپس عثمان ثانی را از مکانی که در آغاقاپی‌سی پنهان شده بود بیرون کـشیدند و بـا حالی پریشان بر اسب نشاندند و به اورتا جامع بردند و آخرین وزیراعظمش حسیـن‌پـاشا را در راه کشتند. سلطان عثمان با مشاهده کشته‌شدن حسین‌پـاشا گـریست و گـفت: «ایـن مظلوم که گناهی نداشت، همواره در باره افراد نزد من به خیرخواهی سخن می‌گـفت. اگـر به گفتهٔ او عمل می‌کردیم چنین عاقبتی نداشتم. راهنمای من مـعلم و رئـیس دربـار بـود. هنگامیکه عثمان دوم را به اورتاجامع می‌بردند در راه از چپ و راست آماج تـیرهای طعـن و کنایه بود. از آنجائیکه در دوران سلطنت عثمان ثانی افراد کانون با بـی‌اعـتنائی رفتار شده بود و عزبها و بستانجی‌ها موردتوجه بودند از آنان در صدد انتقام‌کشی بـودند. از ایـنروی برخی از آنان خطاب به شاه می‌گفتند: «عثمان چلبی» مگر می‌شود کـه یـنی‌چـری‌هـا و سپاهی‌ها را بعدربار ریخت؟ بی‌ادبی به نام آلتن‌جـی‌اوغـلی مـاهیچهٔ پـای شاه را فشرد و گستاخانه و بی‌ادبانه به او اعتراض کرد. با ایـن اوضاع و شرایـط و اعـمالی از ایـن دست، عثمان دوم را که نوزده‌سال بیش نداشت به اورتاجامع بردند و تحت‌نظر گرفتند.

ینی‌چری‌ها خواستار شدند که به جان شاه گزندی نرسانند و تنها او را در قصر منزوی سازند و تحت‌نظر داشته باشند. در این بین مصطفی اول با توصیه مادرش داوودپـاشا را بـه صدراعظمی منصوب کرد. داوودپاشا شوهرخواهر تنی مصطفی بود. مصطفی کـه در حـال جنون به سر می‌برد در مسجد (اورتاجامع) بر منبر نشسته بود و در حالی که دوطرف دامـن

*- سرکرده افراد پیادهٔ ینی‌چری

قبایش را دو کنیزک گرفته بودند با کوچکترین صدایی که برمی‌خاست از جای خود بلند می‌شد و به سوی پنجره می‌دوید.

عثمان ثانی با مشاهده وضع او گفت:

- «کسی که شما پادشاهش کرده‌اید سبب انقراض این دولت خواهد شد. شما با دست خودتان اوجاقتان را کور می‌کنید.»

و کوشید که با این قبیل سخنان ینی‌چری‌ها و «سپاهی»ها را قانع سازد او التماس کرد و سربرهنه گریستن آغاز کرد و خطاب به فرماندهان کانون‌ها گفت:

- «اگر از روی نادانی به شما جفا کردم عفوّم کنید. با من چنین نکنید که تا دیروز صبح پادشاه جهان بودم و اکنون عریان مانده‌ام. مرحمت کنید و از حالم عبرت بگیرید. دنیا برای شما نیز وفا نخواهد کرد. تاکنون رعیت کدام پادشاهی به شاه خود این‌چنین اهانت کرده است؟

و خواست با این سخنان ترحم آنان را برانگیزد و حتی گریست ولی به سبب برانگیخته‌شدن خشم همگانی علیه او سخنانش مؤثر نیفتاد.

در این بین به اشاره داوودپاشا «جبه‌باشی»* به قصد خفه‌ساختن عثمان کمند انداخت، پادشاه سابق کمند را گرفت، سرکرده مربی ینی‌چری خطاب به جبه‌جی‌باشی گفتند: «چه می‌کنی؟ اگر این ماجرا به بیرون درز کند کار برعکس خواهد شد» به این ترتیب مانع کار او شدند. ینی‌چری‌ها (به استثنای سرکرده‌ها و افسران) خواستار مرگ شاه نبودند. امّا مادر سلطان مصطفی پنهانی به افسران کانون می‌گفت:

- «شما نمی‌دانید که او چه مار زهرآگینی‌ست (منظورش عثمان بوده) اگر زنده نماند یکی از ما و شما را زنده نخواهد گذاشت.

و با این سخنان مدام سرکرده‌ها را علیه عثمان تحریک می‌کرد. به دستور داوودپاشا جبه‌جی‌باشی به قصد خفه‌ساختن عثمان چندین‌بار کمند انداخت ولی برخی از سرکرده‌ها و فامیلی محمدآغا مانع شدند. حتی عثمان به داوودپاشا که قصد جانش را کرده بود گفت:

«ای ظالم مگر من با تو چه کرده‌ام؟» دوبار جرمت را که مستوجب مرگ بودی بخشودم. مقامت دادم، کینه‌ات با من از چه‌روست؟

آنگاه رو به سوی سرکردهٔ ینی‌چری کرد و گفت:

- «این شخص مرا زنده نخواهد گذاشت.»

ولی آنان او را تسکین و تسلی دادند.

## قتل* عثمان دوم

بعدازظهر آن روز سلطان مصطفی به قصر منتقل شد و عثمان دوم زیرنظر خاصکی محمدآغا قرار گرفت. داوودپاشا پس از آن که سلطان مصطفی را به قصر برد، خود به «اورتاجامع» بازگشت و به اتفاق درویش‌آغا که به فرماندهی جدید ینی‌چری منصوب شده بود عثمان دوم را سوار بر ارابه‌ای کرد و او را به همراه شخصی به نام کینلیندراوغوروسو (بچه دزد) جانشین «سرمفتش بلدیه» به یدی کوله بردند. سبب این انتقال روشن بود. فرماندهان ینی‌چری تطمیع شده بودند و ینی‌چریها هم برای غارت طلاهایی که عثمان به «آغاقاپوسی» آورده بود، رفته بودند.

داوودپاشا وزیراعظم و قائم‌مقامش عمرآقا وجبه‌جی‌باشی به همراه تعدادی دیگر در یدی کوله نزد عثمان ماندند. جبه‌جی‌باشی برای خفه‌ساختن عثمان کمند انداخت، امّا عثمان زورمند بود و با آنان به زد و خورد پرداخت. سرانجام یکی از آنان از پشت سر با تبر به شانهٔ او زد و برزمینش افکند و کینلندر اغوروسی با فشردن بیضه‌هایش او را کشت. جبه‌باشی به نشانه کشته شدن عثمان گوش او را برید و نزد مادر سلطان جدید برد. فردای آن روز جسدش را به ینی‌سرای آوردند و پس از غسل با مراسم در آرامگاه پدرش و در کنار او به خاک سپردند. (رجب ۱۰۳۱ هـ .ق/ مائیس ۱۶۲۲ م).

چون عثمان دوم دیافته بود که قصد بردنش را به یدی‌کوله دارند خطاب به فرماندهان ینی‌چری گفته بود:

«به کانون شما آمده‌ام، مرا به یدی‌کوله نبرید و در قصر سلطان مصطفی زندانی کنید. سلطان تازه مبارکتان باشد». با آن که فرماندهان ینی‌چری به او قول داده بودند که خطری متوجه جان او نخواهد شد. امّا در پی تحریکات مادر سلطان مصطفی و داوود پاشا و نیز و در برابر پولی که به آنها داده شد، نسبت به زندگی پاشاه سابقشان بی‌توجه شدند.

## توطئه سوء قصد به شاهزادگان

داوود پاشا پس از آن که در رجب سال ۱۰۳۱هـ .ق وزیراعظم شد و به دستورش

* در متن شهادت‌آمده‌است.

عثمان را دریدی کوله کشتند به قصد کشتن شاهزاده‌ها یکی از «آق‌آغا»ها را به سمت «قاپو*آغاسی» تعیین کرد و به وعدهٔ فرمانداری مصر او را با خود همدست ساخت و خدمتگزاران قصر را به شدت تحت‌کنترل گرفت. این قاپوآغاسی جدید یکی از لباسهای سلطان عثمان یعنی خفتانش را برتن کرد، خنجر مرصع او را برکمر بست و با این شکل و شمایل در قصر به آمد و شد پرداخت. یکی از دوستانش او را نصیحت کرد که دست از این اعمال و رفتار بردارد ولی او نپذیرفت. با این شکل و شمایل به حضور سلطان مصطفی می‌رفت و در هر کاری دخالت می‌کرد و دستورهایی می‌داد. این رفتار و حرکات ناخوشآیند ساکنین قصر شده بود و در خفا علیه او سخن می‌گفتند. این شخص پنهانی با داوودپاشا تبانی کرد و هر دو در مورد نابودی شاهزادگان به توافق رسیدند. در پی این توافق روزی داوودپاشا به قصر رفت و با مادر سلطان به گفت‌وگو نشست. آن‌دو تصمیم گرفتند که پادشاه را برای تغییر آب و هوا به یکی از باغهای ساحلی بفرستند. داوودپاشا گفت زمانی می‌توانند منظور خود را در قصر عملی سازند که شاه در قصر نباشد و فرمانده ینی‌چری هم در دیوان حضور نداشته باشد. تصمیم بر این شد که پادشاه را به اسکودار بفرستند، شاه نیز با رفتن موافقت کرد.

بزرگترین شاهزادگان از نظر سن و سال، مراد بود و دیگران به ترتیب عبارت بودند از: بایزید، حسین، قاسم و ابراهیم.

شاهزادگان را به مقصد اسکودار از قصر خارج کردند و عصرهنگام به «خاص باغچه» بردند: «خائن‌پرستمی از ضابطین آغاهای حرم، شش پری بردست گرفت و حواله مرادخان کرد. ذوّات محترمی از خادمان حرم که به قصد شنیع شخص مزبور عارف و واقف شده بودند، ازاطراف‌حاضروناظراعمال‌او بودند.

که ناگهان از میان آنان مرد هنروری از جای می‌پرد و چنان شش‌پری بر فرق آغای بداختر حواله می‌کند که آن ناپاک گوهر برزمین می‌افتد. و بی‌درنگ قاپی‌اوغلانلاری با تیغ و تبر و خنجر هریک زخمی بر پیکر او می‌گشایند و سربی طایعش را از بدن جدامی‌کنند و از بلای استیلا(؟) رهایش می‌سازند و شاهزادگان را جملگی با عزت و شوکت به قصر بازمی‌گردانند و چون شاه از ماجرا وقوف می‌یابد و به قصر مراجعت می‌کند، لاشهٔ آغای کافرالنعم انداختهٔ قدوم شاه محترم می‌شود و فردای آن روز پیکرش را در «آت‌میدانی» به دارمجازات

می‌کشند.»[١٤]

در پی این واقعه افراد کانون ینی‌چری به سوی داوود پاشا حمله بردند که عامل این وقایع تویی، اما او انکار کرد و تنها به برکناریش بسنده شد.

## اوضاع استانبول

### ففدان حاکمیت

کشته شدن عثمان دوم و جانشین شدن فردی بی‌شعور و بی‌دست‌وپا، افکار عمومی را سخت متأثر ساخته بود. مردم داوود پاشای وزیراعظم را «قاتل شاه» می‌خواندند و هرچه که دردل داشتند علیه او را برزبان می‌راندند و او نیز از بیم در جلسات دیوان حضورنمی‌یافت. افراد سواره نظام قاپی‌قولی به قصر داوود پاشا حمله بردند و خطاب به او گفتند: «سلطان عثمان را از چه روی کشتی؟ ما او را به دست تو به امانت سپرده بودیم». چون او پاسخ داد که به فرمان سلطان مصطفی او را کشته‌ام، دیگر سخنی نگفتند. حال آنکه دروغ می‌گفت، اما به هرتقدیر حادثه با این سخن به موقت پرده‌پوشی شد. داوودپاشا برای حفظ موقعیت خود همه خواسته‌های لشکریان را برآورده می‌کرد. ماجرا چنان بر سرزبانها افتاده بود که او را اندک نفوذ و قدرتی برای حکومت کردن نمانده بود.

از این رو دراثنای این حوادث با نامه‌ای که شیخ‌الاسلام یحیی افندی به مادرشاه نوشت او را از مقام وزیراعظمی برکنارکردند و شخص آزمندی به نام مره حسین پاشا والی برکنارشده مصر را به وزیراعظمی برگزیدند (سوم شعبان ١٠٣١ هـ .ق/سیزدهم حریزان ١٦٢٢م).

وزیراعظم جدید به انباشتن جیب خود پرداخت و بیست‌وپنج روز پس از انتصابش درویش آغا فرمانده ینی‌چری را با سمت والی قرامان از استانبول دورکرد، اما در پی شورش ینی‌چریها معزول شد و فرد بی‌لیاقتی به نام لفکه‌لی مصطفی‌پاشا که معلم شاه بود وزیراعظم شد (تموز ١٦٢٢م).

قیام ینی‌چریها که به قصد برکناری مره حسین پاشا رخ داد خشم مردم را از قتل سلطان عثمان افزون‌تر از پیش کرد، به‌طوری که آشکارا از ینی‌چریها بدگویی آغازکردند

١٤- کتابخانه توپقاپوسرایی، شماره ١٣٠٥، فی بیان واقعهٔ سلطان عثمان، ب ٤١-٤٣.

و پرخاشگرانه سخنان و توهین‌آمیزی برزبان راندند.

-«شما بخاطر این که وزیراعظم مرد بی‌بندوباری را (منظور فرمانده ینی‌چری‌ها)[۱۵] معزول کرد، قیام کردید، پس چگونه در برابر معامله‌ای که با شاه و ولینعمتان- که به کانون شما پناه آورده بود-، شد خاموش ماندید؟

این بار، افراد کانون قاپی‌قولی (قاپوقولی) شیخ‌الاسلام را نزدشاه فرستادند که «لفکه‌لی» مردی رشوه‌خوار است و او را نمی‌خواهیم. و خادم گرجی محمدپاشا وزیراعظم شد و مهر وزراعظمی به او داده شد.

## اعدام قاتلین عثمان دوم

طعن و لعن مردم افرادکانون ینی‌چری را از یک سوی و عصیان ابازه محمدپاشا والی ارض روم (چنانکه خواهد آمد) از دیگر سوی، افراد کانون را سخت متأثر می‌کرد، روزی جملگی به دیوان همایونی رفتند و خطاب به شیخ‌الاسلام گفتند:

-«همه ما را قاتل پادشاه می‌گویند و تحقیرمان می‌کنند که ما او را به امانت دست کانون سپرده بودیم، هرکسی که او را کشته است باید تاوانش را بدهد». (صفر سال ۱۰۳۲هـ.ق/اوجاق ۱٦۲۳م).

شیخ‌الاسلام پاسخ داد که باید از پادشاه بپرسیم چون پرسیدند، سلطان مصطفی گفت:

«من هرگز نگفتم که او را بکشند، داوودپاشا او را کشت، قاتلین هرکس‌که باشندباید مجازات شوند» در این باره خط همایونی صادر کرد. [۱٦] نخست جبه‌جی‌باشی را که آهنگ گریختن داشت گرفتند و گردن زدند. پاشا نیز که در کاهدانی یکی از افرادش در

۱۵-پس از کشته شدن علی‌آغا بدست ینی‌چریها، درویش پاشا که پرورش‌یافته اندرون بود فرمانده ینی‌چری شد. گویا وی در قتل عثمان دوم فعالیت داشته است. مردم استانبول علیه او که مسبب قتل پادشاهش می‌دانستند و ینی‌چریها به خاطر انتقالش به قونیه عصیان کرد بودند، به بدگویی پرد اختند. «دُغانچی چلبی» کنایه بود از دلی درویش‌آغا.

۱٦- طغرای خط همایونی چنین بود:

«سوگند به نام پاک حق تعالی که من رضا به قتل ندادم. قاتل هرکس که باشد، مجازات شود (بولتن شماره ۴۳، ص ۵۰۷). چون سلطان مصطفی بود نمی‌توانست نامه بنویسد. خط این فرمان از آن کنیزی بود به نام صنوبر که از سوی حمزه افندی رئیس‌الکتاب در قصر شاهی خدمت می‌کرد (همان اثر ص ۵۱۳).

«توپچیلارایوب» پنهان شده بود توسط یکی از افرادش به طمع پاداش لو رفت، دستگیرش کردند و در یدی‌کوله زندانی شد. آنگاه برای اعدام به میدان قصرش آوردند. اما بر اثر سکه‌های طلای بسیاری که همسرش «سلطان» به این و آن داد و با وثیقه‌هایی که هواخواهانش گذاشتند او را از دست جلاد گرفتند، به این بهانه که زندانی شود تا حقیقت امر روشن گردد. زیرا داوودپاشا فتوای صادره از سوی یحیی افندی قاضی عسکر روملی و کدخدا مصطفی پاشا قاضی عسکر آناطولی را دایر بر قتل عثمان دوم به میان کشید و گفت: به استناد این فتواها او را کشتم. باتوجه این موضوع و با مواردی که ذکرش گذشت از دست جلاد رها شد.

«سپاهی»ها یعنی سواره نظام باتوجه به این فتواها برای یکسره کردن کار و ینی‌چریها به منظور پاک کردن لکهٔ ننگ از خود، خواستار اعدام داوودپاشا شدند. چیزی نمانده بود که بین دوصنف لشکری کشت و کشتار راه بیفتد. غایله با دخالت افسران دوصنف خوابید، داوودپاشا را از میدان به «اورتاجامع» بردند.

وزیراعظم گرجی محمدپاشا، چون آگاه شد که داوودپاشا را سپاهیها از میدان دور کرده‌اند سخت شگفت‌زده شد. احمدآغاکدخدای قاپوچیهارا به همراه دویست قاپوچی مسلح اعزام کرد. احمدآغا به مسجد حمله برد داوودپاشا را گرفت و به یدی‌کوله برد و او را به همراه کیلیندراوغوروسی (که قاتل پادشاه بود) و مقام سوباشی یافته بود خفه کرد (ربیع‌الاول ۱۰۳۲ هـ .ق/ نهم اوجاق ۱۶۲۳م) و دونفر را نیز برای کشتن درویش پاشا فرمانده سابق ینی‌چری که اینک والی بودین شده بود و نیز «میدان بیگی» فرماندار کستندیل که در قتل شاه دست داشتند مأمور کرد.

## قیام تازه

وزیراعظم گرجی مصطفی پاشا مرد مدبری بود. پس از بین بردن قاتلین عثمان دوّم، که به آرام شدن اندک اوضاع انجامید، در اثنای آن که می‌خواست سروسامانی به اوضاع مملکت بدهد، مره حسین پاشا وزیر اعظم پیشین با صرف پول بسیار و وعده و وعیدهای[۱۷]

۱۷-مره حسین پاشا بین هر «اطاق» ینی‌چری بیست‌وپنجهزار آقچه و برای سردسته‌ها ده هزار سکه طلا توزیع کرد. حسین پاشا همه سرکرده‌های ینی‌چری را به منزل «توپخانه‌چی احمد چلبی» از دسته چهارده دعوت کرد و مقدمات شورشی را فراهم ساخت(**اوراق تاریخی**، بولتن شماره ۴۳، ص ۵۰۹)

فراوان توانست به توسط آرناوود سلیمان سپاهی افراد ینی‌چری و سپاهی را به شورش وادارد.

طبق نقشه قرار بود که این افراد، روز تشکیل دیوان از خوردن آش خودداری کنند و خطاب به وزیراعظم بگویند: «تو قبلاً تعدادی از رفقای ما را کشته‌ای، ما تو را نمی‌خواهیم. ما مایل نیستیم که از طبقه خدمتگزاران کسی بر مقام وزارت باشد. اگر پاسخ منفی بدهی خنجر می‌کشیم و قطعه قطعه‌ات می‌کنیم» و چنین کردند. گرجی پاشا استعفا داد. مهر را تسلیم رئیس دربانهای شاهی کرد و او نیز توسط خزانه‌دارباشی برای پادشاه فرستاد. وقتی از آنان پرسیدند که مایل به وزیراعظمی چه کسی هستند، بالطبع محرکشان حسین پاشا را معرفی کردند. از این‌روی حسین پاشا برای بار دوم وزیر اعظم شد. وزیر اعظم جدید به پاداش فعالیت آنان همه افسران کانون را خلعت پوشانید وبرای افراد«پول گوسفند» داد. به جز آن هزار کلّه قند برای «آغاقاپوسی» فرستاده و «اورتاجامع» را هم مفروش کرد و گرجی محمدپاشا وزیراعظم پیشین را به بورسه تبعید کرد.

## حادثه مسجد جامع فاتح

مره حسین پاشا پس از انتصاب به مقام وزیراعظمی برای استحکام موقعیت خود از خزانه ضعیف و بی‌بنیه پول بسیار بین افراد قاپی‌قولی تقسیم کرد و گردنکشان آن کانون را تحت حمایت خود درآورد و در سایه پشتیبانی این افراد به اعمال بی‌رویه دست می‌زد.

روزی در جلسه دیوان یکی را که دارای مقام بیگلربیگی بود زیر مشت و لگد کشت و دستور داد یکی از قضات را که سیّد هم بود فلک کردند.

قاضی کتک خورده به خانه گشت و علما را برعلیه وزیراعظم تحریک کرد. در پی این اقدام یکی از قضات بازنشسته به نام بستانجی‌زاده یحیی افندی به نمایندگی از علما نزد شیخ‌الاسلام یحیی افندی رفت و او را از ماجرا آگاه ساخت و گفت: ما با وزیراعظم دعوا داریم باید به دعوا رسیدگی کنید. شیخ‌الاسلام پاسخ داد تا وزیر معزول نشود نمی‌توان محاکمه‌اش کرد. من می‌روم و با شاه صحبت می‌کنم تا حکم عزلش را بگیرم و با این ترفند آنان را از سر باز کرد. مره حسین پاشا که از ماوقع آگاه شده بود نزد فرمانده ینی‌چریها پناهنده شد و شیخ‌الاسلام را که با هجوم علما از معرکه گریخته بود به آنجا دعوت کرد. آنان چندین بار به علما پیغام دادند که پراکنده شوندولی روحانیون ترتیب اثر ندادند. سرانجام با فرستادن یک دسته از افراد کانون عجمی آنان را پراکنده کردند. ده‌تن از آنان

کشته، افراد سرشناسشان را تبعید کردند وغایله خوابید. این موفقیت مرمره حسین پاشا را به کلی جری کرد.[۱۸]

## برکناری مره‌حسین پاشا

وزیراعظم پس از سرکوبی حادثه مسجدجامع از بیم آنکه افراد بانفوذ سپاهی (کانون قاپی‌قولی) برای او دردسر ایجاد کنند، درصدد از بین بردن آنان برآمد و در این باره از ینی‌چریها و بستانجیها قول گرفت تا وارد عمل بشوند، امّا پیش از اقدام بر اثر دهن‌لقی یکی از افراد، ماجرا درز پیدا کرد. سپاهیها به دیوان حمله کردند، وزیراعظم به کانون ینی‌چری پناهنده شد و از آنان یاری خواست. در این بین بایرام‌آغا کدخدای کانون ینی‌چری (بعدها وزیر اعظم شد) ینی‌چریها را از زدوخورد با سپاهیها مانع شد و از آنان خواست تا از فرمان سردسته‌هایی که پول گرفته‌اند اطاعت نکنند و توصیه کرد که خواستار تعیین وزیراعظم بی‌طرفی بشوند. در پی این درخواست حسین پاشا برکنار شد و والی پیشین بغداد یعنی کمانکش علی پاشا به صدراعظمی برگزیده شد (شوال ۱۰۳۲هـ.ق/ اگوستوس ۱۶۲۳م). مره حسین‌پاشا پس از عزل مدتی پنهان شد ولی پس از جلوس مرادچهارم او را یافتند و اعدامش کردند.

۱۸- یک بند از ترجیع‌بند بورسالی میلی را که تحت تأثیر این حادثه سروده است نقل می‌کنیم:

من در دین و ایمان این گروه شک دارم
والاّ چگونه می‌توان خون اهل علم را بر زمین جاری ساخت
در شأن مفتی و قاضی عسکر نیست
که به خاطر دنیا با یزیدی همداستان شود.
خون علمای بسیاری را ریختند
صحن مسجد محمدخان [سلطان محمد فاتح] به خون آغشته شد.

فصل ۱۲

# جلوس مراد چهارم- اوضاع آناطولی و جنگ با صفویه

کمانکش علی‌پاشا که وزیراعظم شد، ادامه وضع حاضر را خطرناک دید. از یک سوی چون سلطان مصطفی موجود بی‌شعوری بود از این‌روی اداره امور با مادر شاه و اطرافیانش بود که ارادهٔ آنان به دست افراد کانون عملی می‌شد. از دیگر سوی ابازه‌محمدپاشا والی ارض‌روم به بهانه قتل عثمان عصیان کرده بود و بروز قائله عظیمی را موجب آمده بود. همچنین بر اثر پرداخت پاداش جلوس و دیگر عطایا به لشکریان و پرداخت مبالغ هنگفت به آنان در هر شورش و به منظور خشنود کردنشان، خزانه داخلی و خارجی به‌کلی خالی شده بود. وزیر اعظم در پی این اوضاع تأسف‌بار با شیخ‌الاسلام یحیی افندی دیگر قاضی عسکرها و سایر ارکان دولت ملاقات کرد و در پی این ملاقات متفق‌القول شدند که برای حل این مشکل سلطان مصطفی را که از اداره امور مملکت عاجز است، برکنار کنند و به جای او مراد چهارم پسر بزرگ سلطان احمد را که در آن ایام یازده‌ونیم‌سال داشت به سلطنت برگزینند.[1] در این هنگام سلطان‌مصطفی در قصری که در «داوود*پاشا» بود اقامت داشت.

۱- جملگی علما به والدهٔ سلطان پیغام فرستادند که فردا وقتی پسرت حضرت سلطان مصطفی‌خان بر تخت عالی جلوس کرد شرعاً چند سئوالی از ایشان داریم. سئوال نخست: نامت چیست و پدرت کیست؟ و دیگر امروز چه روزی است. اگر توانست به این سئوالات پاسخ گوید شاه و امیرالمؤمنین ما است. وگرنه شرعاً امامت او جایز نیست. امامت کوچک جایز است ولی امامت مجنون جایز نیست. حال والدهٔ سلطان از خبر پیدا بود. پیغام فرستاد که او قادر به پاسخ این سئوالات نیست (تاریخ طوقی، بولتن ۴۳،س۵۱۳۰).

*. محله‌ای در استانبول.-م-

وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام با مادر شاه ملاقات کردند و به او گفتند که امامت مجنون شرعاً جایز نیست و باید از سلطنت خلع شود او هم درخواست کرد که زندگی پسرش مثل سلطان‌عثمان به مخاطره نیفتد.[۲] در این مورد به او اطمینان دادند و در پی این ملاقات سلطان‌مصطفی را از قصر داوودپاشا به قصر شاهی به اقامتگاه بردند، سلطان مراد را آوردند و نزدیک ظهر پادشاهی او را اعلان کردند (یکشنبه ١٤ ذی‌القعده ١٠٣٢هـ.ق/ نهم ایلول ١٦٢٣).

بر اثر خالی‌بودن خزانه امکان پرداخت عطیه جلوس به افراد کانون امکان‌پذیر نبود. افراد کانون هم باتوجه به مشکل مالی قول داده بودند که از دریافت عطیه جلوس خودداری کنند. امّا بعداً با تحریک صاحبنصبان خلفوعده کردند و عطیه جلوس خواستند. به‌ناگریز ظروف طلا و نقره اندرون را به ضرابخانه دادند. سکهٔ ضرب شد و از این راه پاداش جلوس پرداخت شد و بایرام‌آغا کدخدای کانون ینی‌چری، به فرماندهی این کانون منصوب شد.

## عزل شیخ‌الاسلام یحیی‌افندی

وزیراعظم کمانکش علی‌پاشا پس از موفقیت در به‌سلطنت رساندن مراد چهارم جرأت بیشتری یافت و شروع به اخاذی و رشوه‌خواری کرد و در اندک مدتی به بیراهه کشانده شد. در عید فطر ١٠٣٢ هـ.ق ١٦٢٣م وزیر اعظم به دیدار شیخ‌الاسلام یحیی افندی رفت. در اثنای ملاقات شیخ‌الاسلام در فرصتی مناسب ضمن اشاره به رشوه‌خواری او به نصیحتش پرداخت. علی‌پاشا که از این بابت سخت ناراحت شده بود پس از بازگشت از خانه یحیی افندی ماجرا را با پدرزنش بستان‌زاده یحیی افندی قاضی عسکر آناطولی درمیان گذاشت. و او هم با تذکر این نکته که اگر یحیی افندی در مقام شیخ‌الاسلامی باقی بماند برای او ایجاد مشکل خواهد کرد، وزیر اعظم را علیه او برانگیخت.

۲- مادر شاه که می‌دید که پیش از این سلطان‌احمد برادر بزرگ سلطان‌مصطفی قصد کشتن پسرش را داشت و سپس سلطان‌عثمان آهنگ کشتنش را کرده بود، می‌ترسید با برکناری از سلطنت به سرنوشت سلطان‌عثمان گرفتار آید (تاریخ طوقی بولتن شماره ٤٣، ص ٥١٣).

— در تاریخ طوقی یکشنبه بیست‌ودوم قید شده است حال آن که روز دوشنبه مصادف با بیست‌ودوم ذی‌القعده است.

از این روی کمانکش علی‌پاشا با اظهار این مطلب به پادشاه جوان که یحیی افندی بامره حسین پاشا همدست است و مانع از اتفاق علمایی که مایل به سلطنت تو بودند شد و اکنون هم با گردنکشان سروسری دارد سبب شد که شیخ‌الاسلام یحیی افندی از مقام خود عزل شد و به جای او اسعد افندی پدرزن سلطان مراد و شیخ‌الاسلام پیشین به این سمت برگزیده شود(۱۰۳۲هـ.ق/۱۶۲۳ م.)

## اوضاع آناطولی

### موقعیت برخی از والیان

با آنکه سرکوب راهزنان جلالی و پایان گرفتن جنگ با ایران سبب آرامش اوضاع شده بود، ولی برخی از والیان آناطولی خودسرانه و به میل خویش عمل می‌کردند. اوضاعی که پس ازمرگ سلطان احمد اول در استانبول حاکم شده بود و هنوز ادامه داشت به جسارت آنان افزوده بود. بویژه رفتار سرد سلطان عثمان با افراد کانون قاپی‌قولی بر جرأت این قبیل والیان افزوده بود. حتی ابازه حسن‌پاشا پیش از قتل سلطان عثمان با استفاده از قصد تادیب ینی‌چریها از سوی سلطان- شاید هم در پی یک امریه سری- ینی‌چریها را از قلعه ارض‌روم اخراج کرد و شروع به استخدام افراد سگبان کرد.

از آن گذشته سیف‌اوغلی یوسف پاشا والی طرابلس شام از ترکمنهای مرعش که از قتل سلطان عثمان جسارت یافته بود، ینی‌چریها را از قلمرو تحت مسئولیت خود راند و با سگبانهای خویش مستقل و خودمختار عمل می‌کرد. در زمان صدارت لفکه‌لی‌مصطفی پاشا (۱۰۳۱هـ.ق/۱۶۲۲م.)، کنتچی فخرالدین عمرپاشا به جای سیف اوغلی والی طرابلس شام شد و به اتفاق معان اوغلی فخرالدین مامورسرکوب سیف‌اوغلی شد ولی در همان اثنا مره حسین پاشا وزیر اعظم شد و سیف‌اوغلی با دادن رشوه در مقام خویش ابقا گردید.

و باز در این بین قلاوون یوسف پاشا بیگلربیگی مرعش که یک نیروی یازده هزار نفری داشت در جریان شورش ابازه حسن پاشا با او همدست شد ولی بعدها در حوالی سیواس توسط حسن پاشا به قتل رسید.

صفرپاشا بیگلربیگ قونیه نیز با ستمگریهای قائم مقام خود مردم قونیه را به ستوه آورده بود. این شخص توسط چرپوربکر فاتح نیقده که از افراد ابازه حسن پاشا بود، مورد حمله قرار گرفت و کشته شد.

## عصیان ابازه محمدپاشا

محمد پاشا خزانه‌دار جان پولاد اوغلی جوانی آتشین خوی و پرجنب و جوش بود. در جنگی که بین جان پولاداوغلی و قویوجی مرادپاشا رخ داد اسیر شد به خواهش خلیل‌آغا فرمانده ینی‌چریها (این شخص دوبار وزیر اعظم شد، وزیر اعظم خلیل‌پاشا) از سوی مرادپاشا بخشوده شد و خلیل‌آغا او را تحت حمایت خود گرفت. خلیل پاشا هنگام تصدی فرماندهی نیروی دریائی (کاپتان دریا) ابازه حسن پاشا را به مقام دریاداری (دریابیگی) منصوب کرد و چون وزیر اعظم شد بیگلربیگی مرعش را به او داد. ابازه حسن‌پاشا بعدها یعنی درسال ۱۰۳۰ هـ.ق/۱٦۲۱م. بیگلربیگی ارض‌روم شد. ابازه محمد پاشا مردی بود جاهل، حسود، ساده‌دل و زودباور که به سهولت آلت دست می‌شد.

در پی اخراج ینی‌چریهای از قلعه ارض‌روم، [۳] آنان به استانبول رفتند و از وی شکایت کردند از این‌روی بیگلربیگی سیواس را به ابازه محمدپاشا تفویض کردند و به جای او مصطفی پاشا قائم‌مقام نصوح پاشا والی ارض‌روم شد. اما محمدپاشا نه‌تنها به این برکناری گردن ننهاد بلکه به پاشاهای قارض و آخنیحسینمه پیغام فرستادو آنها هم ینی‌چریها را اخراج کردند. از آنجایی خلیل پاشا در حق ابازه محمدپاشا محبت بسیارکرده بود و درحکم پدر معنوی او بود، نامه‌ای برای ابازه محمدپاشا فرستاد و ضمن نصیحت از او خواست که ارض‌روم را به نایب مصطفی پاشا تحویل دهد، اما او نپذیرفت.

## شورش ابازه برای خونخواهی سلطان عثمان

ابازه محمدپاشا قتل سلطان عثمان را دستاویز خوبی برای خودیافت. سی هزارتن به نام سگبان دورخود گردآورد و شبین قره‌حصار را گرفت و مرتضی پاشا و بیگلربیگی آنجا را نیز با خود همداستان کرد و آنگاه به سوی سیواس و آنکارا حرکت کرد. از افراد وابسته به قاپوقولی اعم از ینی‌چری، توپچی، جبه‌جی و عجمی اوغلانی هرکه را یافت امان نداد و کشت او معترض هیچیک از افراد سواره نظام قاپوقولی (صنف سپاهی) نشد. به والیان اطراف برای پیوستن به او نامه‌ها فرستاد که برخی از آنان به او پیوستند. به ظاهر انگیزه عصیان خونخواهی سلطان عثمان و مجازات ینی‌چریهایی بود که سبب قتل او شده بودند.

۳-ینی‌چری در قلعه‌های ایالتی به‌عنوان محافظ مستقر می‌شدند و پس از سه سال تعویض می‌شدند و گروه دیگری از استانبول اعزام می‌شد.

ابازه محمدپاشا با چهل هزارتن افرادخود آنکارا را محاصره کرد. برای سرکوبی او از استانبول، محمودپاشا پسر چغاله‌زاده سنان پاشا مأمورشد و چهارهزار ینی‌چری و والیان آناطولی و قرامان نیز تحت فرمان او گذاشته شد. ابازه محمدپاشا چون نتوانسته بود قلعه داخلی آنکارا تصرف بکند لذا برای قشلاق به نیقده رفت. کسی که ابازه محمدپاشا را به عصیان تشویق می‌کرد، شخصی بود به نام عبدالرحمن ساری بابازاده شیخ ابازه. او لقب «صاحب ظهور» به محمدپاشا داده بود و مرد ساده‌دل نیز آن را باورکرده بود.

دراین بین واقعه بغداد دولت مرکزی را سخت مشغول داشته بود، از این روی عصیان ابازه محمدپاشا در درجه دوم از اهمیت قرارداشت، لذا ابازه محمدپاشا از درگیری حکومت درحل مسئله بغداد به خوبی بهره برد و به تقویت و تحکیم موقعیت خود پرداخت.

## اعزام وزیراعظم برای سرکوبی ابازه محمدپاشا

کمانکش علی‌پاشا که مراد دوم را به سلطنت رسانیده بود، مردی بود، توطئه‌چین، حلیه‌گر و رشوه‌خوار، سرانجام مخالفینش فرصت یافتند و با دسیسه مصطفی‌آغا، «دارالسعاده آغاسی» (رئیس دربار) پیشین که کمانکش از مصر فراخوانده بود برای قتل کمانکش توطئه چیدند. دراین بین جز تصرف بغداد توسط شاه ایران، عباس به استانبول رسید در پاسخ مراد دوم که آیا چنین خبری راست است یا نه، کمانکش صحت این خبر را انکار کرد.

امّا پس از آنکه درستی خبرمعلوم شد با گزارشی مخالفینش دایر بر اعمال خلاف او به قصر احضارشد، به دستورشاه اعدامش کردند و چرکس محمدپاشا یکی از وزرای «گنبد» صدراعظم شد. او نخست مامور سرکوب ابازه محمدپاشاشد. مأموریت دیگرش جنگ با ایران بود (۱٤نیسان ۱٦۲٤/م جمادی‌الاخر ۱۰۳۳ هـ.ق). ساری محمدآغا قائم‌مقام فرماندهی ینی‌چری به‌فرماندهان دسته که عازم جنگ بودند گفته بود: این جنگ مال ینی‌چریها است. محمدپاشا جز با ینی‌چریها با کس دیگر دشمنی ندارد با افراد کافی و لازم به جنگ او بروید. ابازه محمدپاشا هم با شنیدن این ماجرا نامه‌ای به قائم‌مقام فرماندهی نوشت و در آن نامه کانون ینی‌چری را متهم به قتل پادشاه و حمایت از قاتلین کرد.[٤]

٤- فضلک، جلد ۲، ص ۵۵ نعیما ،جلد ، صفحه ۳۱۲.

در ماه شعبان سال ۱۰۳۳هـ.ق/ مایيس ۱٦٢٤م، وزیراعظم به همراه افراد کانون به اسکودار رفت. فرماندهی ینی‌چریها بشناق خسروآغا بود. وزیراعظم به‌محض رسیدن به قونیه نامه پندآمیزی برای ابازه محمدپاشا فرستاد اما او توجه نکرد و به توصیه «شیخ» تصمیم به جنگ گرفت. وقتی نیروهای وزیراعظم به صحرای قیصریه رسید توسط عوامل ابازه محمدپاشا در اردو شایع شد که وزیراعظم و ابازه محمدپاشا همداستان شده‌اند تا ینی‌چریها را قتل عام کنند، اما این شایعه با تدبیر صاحبمنصبان کانون خنثی شد.

ابازه بسیاری از خانهای ترکمن حوالی قیصریه و سیواس را با وعده و وعید به سوی خودجلب کرده بود. چون جنگ درگرفت و سستی در نیروهای ابازه ظاهرشد، ابازه محمدپاشا به بزرگان ترکمن پیغام فرستاد و از آنان خواست تا به یاری او بشتابند. امّا آنان پاسخ دادند که: «ما را با این ماجرا کاری نیست، مشکل خود را با جیره‌خوارانش حل کند» و از شرکت در جنگ خودداری کردند. در این بین طیارمحمدپاشا والی سیواس که از طرفداران ابازه محمدپاشا به حساب می‌آمد در اثنای جنگ با مرتضی پاشا با او تبانی کرد و هر دو به سوی نیروهای ابازه محمدپاشا شمشیرآختند.

درنتیجه سگبانها و لوندهای ابازه محمدپاشا شکست خوردند و گریختند. ابازه محمدپاشا نیز صندوقهای خزانه را برداشت و خود نیز گریخت. در پی شکست ابازه محمدپاشا، همسر و دخترابازه که در قلعه نیقده بودند از آنجا گریختند اما بالیک سرلی سولاغ اوغلی الیاس پاشا آنان را در دنبال کرد، دستگیرشان ساخت و به نزد سردارمحمدپاشا فرستاد.

وزیراعظم، سردارمحمدپاشا در تعقیب ابازه محمدپاشا به «ترجان» رسید. دراین بین از سوی ابازه محمدپاشا نامه و افرادی حامل درخواست بخشودگی به وزیراعظم اعزام شد. چون زمستان فرامی‌رسید و محاصره ارض‌روم ممکن نبود لذا، ابازه محمدپاشا موردعفو قرارگرفت و به شرط آن که متعرض ینی‌چریهای مستقر در قلعه ارض‌روم نشود، به بیگلربیگی ارض‌روم منصوب شد. در پی این احوال دو هزار ینی‌چری به سرکردگی یک خاصگی و ده فرمانده دسته در قلعه‌ارض مستقر شدند و وزیراعظم برای گذرانیدن زمستان به طوقات رفت (محرم ۱۰۳٤هـ.ق/ اکیم ۱٦٢٤م). [5]

۵- کاتب چلبی که دراثنای جنگ ابازه جزو افراد دسته سلاحدار وابسته به سواره نظام قاپوقولی بود، دراثر خود
←

وزیراعظم پس از این حوادث، در صدد تهیه تدارک برای جنگ بغداد بود. اما بیمارشد و پنج یا ده روز پس از ورود به «طوقات» درگذشت (اوایل اوجاق ۱۶۲۵). و به جای او وزیر حافظ احمدپاشا بیگلربیگی دیاربکر که با اوضاع بغداد آشنا بود، وزیراعظم شد.

## حوادث بغداد وجنگ با ایران

### یوسف پاشا و سوباشی بکر

در سال ۱۰۳۲هـ.ق/ ۱۶۲۳م والی بغداد وزیری بود به نام یوسف پاشا، دربغداد یک نیروی ده هزارنفری شامل افراد محلی و عزبهای محافظ قلعه دراختیارداشت، فرمانده این افراد شخصی بود به نام سوباشی‌بکر. سوباشی‌بکر که از اشراف آن ناحیه بود، مدت درازی مقام سوباشی داشت ودارای شهرت و اعتباربود. با چورباجی کردن افراد خود اداره امورلشکری را به دست گرفته بود و در هرکاری دخالت می‌کرد و با داشتن مقام والی، بیگلربیگی البته برخی مخالفان هم بودند که درصدد مقابله با نفوذ و تحکم او برمی‌آمدند. یکی از این مخالفان یوزباشی عزب (معاون سروان) محمدآغابود. یوزباشی محمدآغا از خروج بکر سوباشی از بغداد که به منظور دستگیری یکی دیگر از مخالفانش در جنگ بغداد صورت گرفت استفاده کرد و برآن شد که نخست پسر بکر را بکشد و سپس خود بکر را نیز از میان بردارد. و راین رهگذر با برخی از هوادارانش نیز به توافق رسید.

محمد پسر سوباشی که از این قصد آگاه شده بود، یوزباشی را که به قصد محاصره او آمده بود شکست داد و او را وادار به فرارنزد والی یوسف پاشاکرد و بعد ضمن محاصره قلعه داخلی از والی تسلیم او را خواستارشد و در عین حال به پدر سوباشی‌بکر نیز پیغام فرستاد و او را به بغداد فراخواند.

### مرگ یوسف‌پاشا

سوباشی بکرکه با شتاب خود را به بغداد رسانیده بود، برای یوسف پاشا پیغام فرستادکه قصد مزاحمت او را ندارد و خواستارتسلیم یوزباشی شد. یوسف پاشا تسلیم مردی را که به او پناه آورده بود، پستی دانست و به درخواست او پاسخ رد داد. درپی این پاسخ‌سوباشی محاصره قلعه را تنگ‌تر کرد.

ـــ این ماجرا را ذکرکرده است (**فضلک** جلد ۲. صفحه ۵۵ و **نعیما** جلد ۲ صفحه ۳۲۱).

یوسف پاشا که سربازی دلیر بود، از قلعه درآمد افراد سوباشی را تارومارکرد و آنگاه مهماتی را که عربها برایش فرستاده بودند با خود به قلعه برد. روزی که یوسف پاشا در برج درواز «امام زمان» قلعه ایستاده بود و هدف را برای نشانه‌گیری به توپچیها نشان می‌داد، گلوله‌ای که از بیرون قلعه و از سوی افراد سوباشی‌بکر شلیک شده بود از سوراخ مزقل به شرمگاه او اصابت کرد و او را کشت.

در پی این ماجرا یوزباشی محمدآغا که قادر به پایداری نبود امان خواست، از قلعه بیرون رفت و خود را تسلیم کرد. سوباشی بکر، یوزباشی و پسرانش را در قایقی سوارکرد، آنان را به قایق بست بررویشان نفت ریخت آتش زد و در دجله رهایشان ساخت و خود در کناره رود به تماشای این منظره دلخراش ایستاد. آنگاه مهماتی را که در انبارمهمات قلعه بود به‌غنیمت گرفت و با استفاده از آن مخالفان خود را از میان برداشت و دستور داد تا یک فرمان جعلی را دایر براینکه او از سوی حکومت والی بغداد شده است قرائت کردند (۱۰۳۲هـ.ق ۱٦۲۳م).

## اعزام حافظ احمدپاشا برای سرکوبی سوباشی‌بکر

چون‌گزارش حوادث بغداد به استانبول رسید سلیمان‌پاشا بیگلربیگی منتظر خدمت دیاربکر به سمت والی بغداد منصوب شد، او نیز قائم‌مقام خود را به نیابت خویش فرستاد اما سوباشی‌بکر با اظهار این که ما پاشا لازم نداریم از پذیرفتن او خودداری کرد. از این‌روی حافظ احمدپاشا والی دیاربکر مأمور تنبیه سوباشی‌بکر شد.

حافظ احمدپاشا که مردی مدبر و کارآزموده بود، دراین باره با افراد باتجربه ملاقات و مشورت کرد. نتیجه این کنکاش چنین بود: اگر سوباشی بکر را در تنگنا بگذارند یکراست به دامن شاه ایران خواهد افتاد. از این روی به استانبول نامه نوشت که ولایت بغداد را به سوباشی واگذارند اما پیشنهادش پذیرفته نشد.

پس از این ماجراحافظ پاشا با نیروهای والیان سیواس، مرعش، موصل و کرکوک و قوای خانهای کرد که به اختیار او گذاشته شده بود به سوی بغداد حرکت کرد و نیروهای سوباشی را که در صدد رویارویی برآمده بودند، شکست داد. «حسین پاشا یک چشم» والی موصل پیشنهاد حمله به سوباشی کرد اما بستان‌پاشا والی‌کرکوک با طرح این که پیشروی به سوی بغداد ممکن است به دخالت نیروهای ایران منجرشود این پیشنهاد را

نپذیرفت. ولی سرانجام با مذاکرات بعدی تصمیم پیشروی به سوی بغداد گرفته شد.

دراین بین سوباشی بکر با پخش نفری ده قروش بین هفت هشت هزارسگبان نیروهای عثمانی درصدد ایجاد شکاف در ارتش برآمد، اما حافظ احمدپاشا با بخشیدن پنج قروش به هریک از آنان نقشه او را نقش برآب ساخت.

## محاصرهٔ بغداد

حافظ احمدپاشا پس از پرداخت عطیه سگبانها به نزدیک بغداد آمد. سردار، پیغام داد که سوباشی با تعیین یکی از پاشاهای ارتش- سلیمان پاشا درآن تاریخ فوت کرده بود- بەدست والی بغداد موافقت بکند و در عوض خود او موقعیت پیشین خویش را حفظ خواهد کرد و جانش درامان خواهد بود. اما سوباشی نپذیرفت و به دفاع پرداخت. بغداد محاصره شد. سوباشی که وخامت اوضاع را به چشم می‌دید، قبلاً ضمن تماس با شاه‌عباس و جلب حمایت او وعده داده بود در صورتی که نیروهای عثمانی را دفع کنند بغداد را تسلیم او خواهد کرد.

## اعزام نیرو از سوی شاه عباس

شاه ایران بەمحض دریافت پیغام سوباشی یک نیروی سی هزارنفری را به سرکردگی قارچی‌قای(؟) خانلرخانی گسیل داشت و تاج و برات که نشانه امارت است برای او فرستاد. سوباشی بکرپس از این چاره‌اندیشی از سوی دیگر نامه‌ای نیز با قاصدی برای حافظ پاشا فرستاد به این مضمون:

«دراین حوادث من بی‌گناهم، تا به خدمت پادشاه درآمدم درحقم ستم شد، لطفاً سعی نکنید که بغداد را به دست دشمن بدهید، یک بیگلربیگ دون‌پایه هم بفرستید من می‌پذیرم». در باره این نامه مشورت شد، دراین بین نیز فاش شد که از سوی شاه عباس برات و تاج برای سوباشی ارسال شده است ودر همان حال درنامه‌ای که از سوی قارچی‌قای‌خان برای حافظ پاشا رسید ذکرشده بود که سوباشی تحت حمایت شاه است وباز خبر رسید که در بغداد به اسم شاه‌عباس سکه ضرب شده است، از اینهمه گذشته طلایه‌داران نیروهای شاه‌عباس هم نزدیک بغداد رسیده‌اند. چاره کار دراین دیده شد که بیگلربیگی بغداد را به سوباشی واگذارند. «حافظ احمدپاشا» برای خارج کردن سوباشی از بغداد خواست تا اداره ایالت دیگری را به او واگذار کند.

## بکرپاشا والی بغداد

حافظ پاشا پس از صادر کردن فرمان بیگلربیگی رقه به نام بکرپاشا و تفویض فرمان سنجاق دجله به پسرش محمد، سیدخان سنجاق بیگ عمادیه را برای دلجویی از او به بغداد فرستاد. سیدخان ضمن نصیحت سوباشی بکر خطاب به او گفت: «چگونه حاضر می‌شوی که برای عمر چندروزه چنین گناهی مرتکب شوی؟». او پاسخ داد: «از این به بعد چه باید بکنم»؟. سیدخان تا در پاسخ گفت: «پادرمیانی می‌کنم تا برای شما ولایت رقه و برای پسرتان فرمان سنجاق دجله صادر شود، سوباشی خشمگین شد و او را راند.

در پی این ماجرا سوباشی اعلام کرد تا کسانی که با تسلیم بغداد به شاه‌عباس موافقند بمانند و مخالفان بغداد را ترک گویند. حافظ پاشا که اوضاع را جدی می‌دید، منشور بیگلربیگی بغداد را به نام بکرپاشا پر کرد و همراه نامه‌ای آن را توسط کوچک ابراهیم بیگ‌خان خارپوط برای او فرستاد. در این نامه آمده بود: «ایالت بغداد به تو تفویض شد. با بصیرت تمام در حفظ آن بکوش».

بکرپاشا که از این انتصاب راضی شده بود، از این که وعدهٔ تسلیم بغداد را به شاه ایران داده است پشیمان شد و صفی‌قلیخان را که از سوی شاه‌عباس به بغداد آمده بود چندروزی میهمان و گرامی داشت و در پاسخ پیشنهاد صفی‌قلیخان که خواستار تسلیم بغداد شده بود به او پیغام فرستاد:

عمر شاه و خان درازباد، ما را از آفت اردوی عثمانی نجات دادید، ما ادنی غلام شاهیم با تقدیم خزانه و هدایا به حضور ایشان مراتب عبودیت خود را به ایشان ابراز می‌داریم»

صفی قلیخان که از این پیغام سخت برآشفته بود پیغام می‌داد: «این پیر دیوث چه گهی دارد می‌خورد. مگر شاه ما بچه است که فریب این سخنان را بخورد. ما را به اینجا دعوت کرده است که دست بیندازد؟» و همزمان شاه را نیز از آنچه که گذشته بود آگاه ساخت.

سوباشی بکر با دریافت این پاسخ از سوی صفی‌قلیخان سیصد قزلباس را که اعزام شده بود نزد خود فرامی‌خواند و تاجی را که شاه برایش فرستاده بود زیر پا له می‌کند و خطاب به آنان می‌گوید: «سلطانمان با عفو گناهانم بغداد را به من تفویض کرده است. بروید و این سخن را به شاهتان بگویید. اگر به سوی بغداد لشکر بفرستید تسلیم او نخواهم

کرد وازاین کار نیز پشیمان خواهد شد». تعدادی از قزلباشها را که مقاومت کرده بود کشت شکمشان را شکافت و اجسادشان را از کنگرههای قلعه آویخت، سایرین نیز قلعه را ترک گفتند. سوباشی بکر با ارسال نامهای به حافظ پاشا ضمن تشکر از تفویض بیگلربیگی بغداد به او به منظور اطمینان خاطر از او خواهش کرد که نیروهای خود را از حوالی بغداد فراخواند. حافظ پاشا نیز چنین کرد و به دیار بکر رفت. همه این حوادث در سال ۱۰۳۲ هـ.ق/۱٦۲۳م رخ داد.

## جنگ با ایران

### محاصرهٔ بغداد از سوی شاه ایران

شاه‌عباس به محض آگاهی از ماجرا قارچی‌قای‌خان را به سوی بغداد اعزام کرد و خود نیز به تدارک جنگ پرداخت. سوباشی بکر پس از آن که بار دیگر پاسخ رد به قارچی‌قای‌خان داد مراتب را به آگاهی حافظ پاشا که در موصل به سر می‌برد رسانید و ضمن آگاه ساختن او از حرکت نیروی سی‌هزارنفری ایران به سوی بغداد، درخواست مهمات کرد و حافظ پاشا نیز فرستاد.

شاه‌عباس پس از دریافت پاسخ قطعی او، خود عازم جنگ شد و در شوال ۱۰۳۲ هـ.ق/ تموز ۱٦۲۳م نزدیک بغداد آمد و آن را محاصره کرد. حافظ پاشا مراتب را به استانبول گزارش کرد. امّا وزیراعظم وقت یعنی کمانکش علی پاشا اهمیتی نداد و حتی ضرورتی ندانست که شاه را در جریان آن بگذارد. بکرپاشا که می‌ترسید خود حافظ پاشا به آن سوی بیاید از حسین پاشای یک چشم درخواست کمک کرد، امّا حسین پاشا در منطقه قزل‌خان با نیروهای شاه روبرو شد. به قلعه پناه برد و حالت دفاعی گرفت و با وجود هشدارهای حافظ پاشا به مکر شاه*عباس گرفتار آمد و کشته شد و به این ترتیب اعزام نیروی کمکی به بغداد مقدور نشد.

در حالی که بکر پاشا از رفتن حافظ پاشا به یاری بغداد، در هراس بود به سبب حرکت ابازه محمدپاشا به سوی دیاربکر، حرکت حافظ پاشا به سوی بغداد امکان‌پذیر نبود. مراتب به استانبول گزارش شد امّا خبری از آنجا نشد. حافظ پاشا در ماردین مانده بود و نگران اوضاع هردوطرف بود.

## خیانت پسر بکرپاشا و تصرف بغداد توسط شاه‌عباس

شاه‌عباس بغداد را در تنگنا گذاشت و به دستور او نقبها به بغداد زدند که بسیاری از آنان کشف و کور شد. شاه از تصرف بغداد توسط نیروی نظامی مأیوس شد. محافظت از قلعه داخلی تحت فرماندهی درویش محمد پسر بکرپاشا بود. شاه‌عباس توسط عواملش محمد را شکار کرد و وعده داد که بغداد را به او خواهد داد. سرمامحاصرمرابه‌درازاکشیده بود و قحطی چهره می‌نمود، سگ و گربه هرچه بود همه را خورده بودند، آنانکه مجال می‌یافتند به اردوی شاه می‌گریختند. حتی مورداعتمادترین افراد بکرپاشا نیز می‌گریختند و شاه‌عباس را از اوضاع حاکم بر قلعه آگاه می‌ساختند.

پسر بکرپاشا به وعده‌های شاه‌عباس فریفته شد و پس از گرفتن برات ولایت بغداد از در پنهانی قلعه سربازان شاه را به قلعه راه داد، در پی آن دیگر درهای قلعه هم گشوده شد و قلعه به تصرف درآمد. بکرپاشا را دستگیر کردند و به حضور شاه بردند. بکرپاشا خود را در کنار شاه نشسته دید. چون شاه خطاب به او گفت: «چرا چنین کار خطایی کردی؟». بکرپاشا پاسخ گفت «شاها من خطا نکردم، این ولدالزنا کرد» و پسرش را به باد دشنام گرفت.

## پایان کار بکرپاشا و پسرش

پسر بکرپاشا از بابت خدمت به شاه جسارت یافته بود خطاب به پدر گفت: «تو وعده کرده بودی بغداد را تسلیم شاه بکنی امّا به وعدهٔ خود وفا نکردی من آن عهد را به جای آوردم حالا خزاین را هرکجا پنهان ساخته‌ای بده تا شاه آزادت کند». بکر پاشا هفت شبانه‌روز در زندان زیر شکنجه ماند، آنگاه برهنه‌اش کردند و در کنار آتش تا سرحد برشته شدن، عذابش دادند و محل اموالش را دانستند. پسرش در کنار شاه‌عباس نشسته بود و شراب می‌نوشید و این منظره را می‌نگریست . آنگاه بکرپاشا را در قایقی نشاندند و نفت بر رویش ریختند و آتش زدند و در دجله رهایش ساختند و به این‌سان سزای خیانت به دولت و آنچه را که با یوزباشی محمد کرده بود، دید.

پس از اشغال بغداد از سوی شاه «سنی»های بغداد و از آن جمله قاضی بغداد و واعظ مسجد بزرگ شهر و شیخ را نیز کشتند، شهر غارت شد وهمزمان با آن آرامگاه ابوحنیفه و پیرعبدالقادر گیلانی هم غارت و تخریب گشت.

شاه‌عباس تا زمانی که کار خود را در بغداد به انجام رسانید به درویش محمد روی

خوش نشان داد. چون کارش پایان گرفت بر آن شد که از شر او رها شود. گفت کسی که در حق پدر چنین خیانت و بی‌رحمی روا دارد با من چه خواهد کرد و او را به خراسان تبعید نمود.

## اوضاع حوالی موصل و کرکوک

شاه‌عباس پس از تصرف بغداد قارچی‌قای‌خان را برای یغما به حوالی ماردین فرستاد. و در این بین اهالی موصل از شاه درخواست والی کردند. در پی آن کرکوک و موصل هم به دست ایرانیها افتاد. در این بین حافظ پاشا به احتمال هجوم اردوی ایران به دیاربکر درصدد تحکیم دیاربکر درآمد و حالت دفاعی گرفت و همه ماجراها را به استانبول گزارش کرد. امّا بعد موصل و کرکوک از چنگ ایرانیها خارج شد.

## تفویض فرماندهی سپاه به حافظ پاشا وزیراعظم برای جنگ با ایران

حکومت با دو غائله روبرو بود. در شرق با ابازه محمدپاشا و در بغداد با ایران. آتش عصیان ابازه محمد با غلبه وزیراعظم چرکس محمدپاشا خاموش شد و قرار بود عازم بغداد شود اما در طوغات درگذشت و با توصیه دفتردار باقی پاشا و خسروآغا فرمانده ینی‌چری وزیر حافظ پاشا بیگلربیگی دیاربکر، مقام وزیراعظمی یافت و برای دومین بار مأمور عزیمت به سوی بغداد شد (۱۰۳۴هـ.ق/۱۶۲۵).

در این بین شاه‌عباس برای رام کردن برخی از خانهای گرجی قارچی‌قای‌خان به حوالی گرجستان فرستاده بود. مقر او خان قارتلی که به ظاهر خود را از صدیقان شاه‌عباس نشان می‌داد به همراه خانهای گرجی قارچی‌قای‌خان را اغفال کرد، افرادش را تارومار ساختند و خود او را نیز کشتند و بر آن شدند تا حافظ پاشا را با این وعیده و وعید که پیروزیهای عظیمی به دست خواهد آورد برای یاری خود به آن سوی بکشانند. امّا صدراعظم که مأمور استرداد بغداد شده بود و نمی‌خواست وظیفه اصلی خود را نادیده بگیرد و در پی سرنوشت بشتابد این پیشنهاد را رد کرد و امّا برای کمک به گرجیها بیگلربیگی باتوم را به همراه سرباز برای یاری به گرجستان فرستاد.

## حرکت به سوی بغداد

حافظ احمدپاشا که در دیاربکر آمادگی لازم برای جنگ یافته بود درباره حرکت لشکر به سوی بغداد با ارگان لشکر به مشورت نشست. فرماندهان و افراد تجربه‌دیده کمبود توپ قلعه‌زن و مهمات و لوازم را یادآور شدند، اما صدراعظم اظهار داشت که بغداد

را به سادگی خواهد گرفت و از هم‌اکنون کلیدهای شهر را در جیب دارد. نظر فرماندهان درباره کمبود توپ پذیرفته شد و چهار عراده توپ «بدولوشکا» فراهم شد اما گلوله و مهمّات آن حساب نشده بود.

## محاصره بغداد

مرادپاشا که به بیگلربیگی دیاربکر منصوب شده بود به همراه با لیکسری الیاس پاشا بیگلربیگی آناطولی پیشاپیش سپاه اعزام شدند. سپاه در ذی‌الحجه ۱۰۳٤هـ.ق/ ایلول ۱٦۲۵م به حرکت درآمد. چون نزدیک بغداد رسیدند وزیراعظم که کلیدهای بغداد را در جیب خود می‌دانست دچار تردید شد. در صفر سال ۱۰۳۵هـ.ق/کاسم ۱٦۲۵ بغداد به محاصره درآمد.

محاصره سخت به درازا کشید، از حمله‌های بسیار و نقبهایی که کنده شد نتیجه به دست نیامد درواقع چون قلعه به محاصره کامل درنیامده بود درنتیجه نیروهای ایرانی در مجالسهای مناسب می‌توانستند وارد قلعه بشوند. از اینروی طی دوماه محاصره کامل صورت گرفت و در پی کندن تعدادی نقب حمله همگانی آغاز شد، امّا سودی نداشت.

## آمدن شاه

شاه‌عباس با آگاهی از محاصره تنگاتنگ قلعه از حوالی شهر بان و دیاله با یک نیروی سی‌هزارنفری به آن سوی حرکت کرد و مانع از اعزام آذوقه و مهمات ازطریق کلک به اردوی عثمانی شد. حافظ پاشا ارگان اردو را در سنگر خود به مشاوره فراخواند و خطاب به آنان گفت: اینک شاه خود آمده است و باروت و آذوقه نمانده چه باید کرد؟ برخی گفتند که دست از محاصره کشیده یا به مقابله با شاه برخیزند و یا بازگردند اما ینی‌چریها و سپاهیها با پایمردی در محاصره موافق بودند.

برای مقابله با شاه‌عباس مرادپاشا اعزام شد، اما نتوانست، شکست خورد و به اردو بازگشت. از اینروی شاه پیشروی کرد و با نیروهای اصلی روبه‌رو شد، در نخستین زد و خورد نیروهای ایران عقب‌نشست. فردای آن روز شاه‌نامه‌ای به این مضمون برای حافظ‌پاشا فرستاد: «من بغداد را از دست اشرار آزاد ساختم و از حضرت سلطان آن را برای پسرم درخواست کرده‌ام اگر موافقت نکردند، به شما پس می‌دهم.» وزیراعظم در پاسخ نامه نوشت: «اینک ما وکیل مطلق سلطانیم، جواب شما پیش ما است وحاجت به فرستادن نامه نیست، با این‌گونه سخنان شما دست از بغداد نمی‌کشید. پاسخ سلطان اینست: «شاه به

زیارت امام‌علی(ع) آمده‌اند، ما هم شیخ صفی[6] را زیارت می‌کنیم».

## جنگ با شاه

از سه جنگی که با شاه‌عباس درگرفت، سومین جنگ شدیدتر از همه بود. قصدشاه این بود که نیروهای عثمانی را از سنگرهای خود به دشت بکشاند و آنگاه به آنان حمله‌ور شود. امّا سردار اکرم (منظور وزیراعظم) با آگاهی از قصدشاه از موضع خود حرکت نکرد و در پس جنگی که از صبح تا شام به درازا کشید نیروهای ایران شکست خورد و عقب‌نشینی کرد. با آنکه چندبار وضعیت جنگ به ظاهر به زیان عثمانیها چهره عوض کرد امّا خسرو آغا فرمانده‌ینی‌چری و به ویژه حافظ احمدپاشا تیر و کمان در دست افراد را برانگیختند و نتیجه به سود عثمانیها شد.

شاه عباس در پی این ناکامی سفیری به نام توخته‌خان برای مصالحه فرستاد، مذاکرات طولانی صورت گرفت. امّا نتیجه به دست نیامد. در پی این ماجرا شاه‌عباس اعزام یک هیئت صاحب‌صلاحیتی را از سوی دولت عثمانی درخواست کرد. وزیراعظم مصطفی آغارئیس تشریفات را نزد شاه فرستاد.

## شورش افراد و بازگشت وزیراعظم

محاصرهٔ بغداد نه ماه به درازا کشیده بود، افراد تقریباً همه بیمار و گرسنه بودند. چون دیگر در قلعه‌الاغ و اسب برای خوردن نمانده بود افراد مازو، بلوط، خار و علف می‌خوردند، از آن گذشته سلاح و مهمات هم تقریباً تمام شده بود. عقب‌نشینی شاه و تمایل او به مصالحه ارکان اردو را امیدوار ساخت.

درست در چنین احوالی افراد قاپوقولی عصیان کردند به چادر حافظ پاشا هجوم بردند و گفتند: «آذوقه نداریم، هرچه الاغ و اسب بود خوردیم برای چه اینجا مانده‌ایم تو با قزلباشها ساخته‌ای؟» بعد او را سوار بر اسب کرده او را برای زندانی ساختن به برج امامزمان بردند. توخته‌خان و دیگر هیئت اعزامی از ایران شاهد این منظره بودند. سالخوردگان کانون به مقابلهٔ افراد برخاستند و گفتند: «پاشا فرمانده ما و نماینده شاه است. این چه اعمال ناشایست است، اگر دشمن حمله بکند بدون فرمانده چه کاری از ما ساخته است.» و وزیراعظم را از دست آنان گرفتند. گردن‌کلفتها و باباشملهایی که پیش از

۶- منظور حافظ پاشا جد خاندان صفوی، شیخ صفی‌الدین است. که در اردبیل مدفون است.

این گفته بودند تا قلعه را نگیریم از اینجا نمی‌رویم اینک غوغای بازگشت راه انداخته بودند. حافظ‌پاشا با بیان این نکته که بگذارید سفیری که نزدشاه فرستاده‌ایم بازگردد و یکی دو روزه اینجا را ترک می‌گوئیم آتش عصیان را خاموش کرد.

شورشی که پنهانی از سوی طرفداران شاه‌عباس برعلیه حافظ‌پاشا ترتیب داده شده بود نتیجه‌بخش شد و فرستاده ایران شاه را درجریان امر قرار داد.

## بازگشت نماینده دولت عثمانی

شاه عباس در حق مصطفی چاووش که به اردوی ایران آمده بود نهایت حرمت را به جای آورد و گفت نامه‌ای دایر بر تسلیم قلعه به عثمانیها تسلیم می‌کنم. و حزیران ۱۶۲۶م (۱۵ شوال ۱۰۳۵) نامه موردنظر را نوشت و به چاووش داد. و اظهار داشت که با صلح موافقم و ضمن ارسال هدایایی تاکید کرد که مغرض هیچ یک از افرادی که قلعه را ترک می‌گویند نخواهد شد.

نماینده عثمانی اردو را هنوز ترک نگفته بود که نمایندگان اعزامی ایران به سپاه عثمانی از راه رسیدند و ماجرای سرکشی افراد قاپوقولی را به شاه خبر دادند، شاه دستور داد مصطفی چاووش را بازگردانیدند، نامه را از او گرفت و درحالی که پاره‌اش می‌کرد گفت:

«سردار از بغداد عقب‌نشست، به سربازی که عقب نشسته است قلعه را نمی‌توان تسلیم کرد بروو آنچه را که دیده‌ای بگو» و نماینده را مرخص کرد. به این ترتیب این بار نیز بغداد تصرف شد. (تموز ۱۶۲۶م/شوال ۱۰۳۵هـ .ق). طی این نه ماه محاصره افراد سخت ناتوان شده بودند. و بسیار سختی کشیده بودند. به هنگام بازگشت بسیاری از افراد براثر ضعف از حرکت بازماندند و در راه مردند.

## عزل حافظ احمدپاشا

وزیراعظم پس از گزارش، خبر به شاه به دیار بکر آمد. شاه‌عباس هم جرأت تعرض به نیروهای عثمانی را نیافت و او نیز بازگشت. سلطان‌مراد شخصی را که گزارش وزیراعظم را آورده بود به حضور پذیرفت و برای حافظ احمد پاشا خلعت و فرمانی دایر بر گذرانیدن زمستان در حلب فرستاد.

هنگام اقامت حافظ‌پاشا در حلب، مخالفانش در استانبول عدم موافقت او را درباره بغداد مطرح کردند و نظر شاه را نسبت به او تغییر دادند. مرادحافظ‌پاشا را معزول کرد و

خلیل‌پاشا وزیراعظم پیشین به جای او گمارد (ربیع‌الاول ۱۰۳٦هـ .ق/ آرالیق ۱٦۲٦ م). خلیل پاشا برای گذرانیدن زمستان به حلب رفت و چون هنوز مراد نسبت به حافظ‌پاشا علاقه‌مند بود قائم‌مقامی صدارت اعظم را به او تفویض کرد و او را به دامادی برگزید.

## دومین عصیان ابازه محمدپاشا

### وضعیت ابازه محمد پاشا

ابازه محمدپاشا پس از بخشودگی کم‌کم توسط سگبانها‌ولوندهایش دست‌درازی آغاز کرد و باز به کشتن ینی‌چریها و مصادره اموال مردم پرداخت. با توجه به این که حافظ پاشا حامی ابازه بود برای دستگیری او خلیل پاشای پیر وزیراعظم شد.

خلیل پاشا پس از عزیمت به حلب و تهیه مقدمات امر در تموز سال ۱٦۳م حلب را به قصد دیار بکر ترک گفت و از دیار بکر به سوی بغداد حرکت کرد.

در این بین چون قلعه آخیسمنه از قلعه‌های مرزی توسط ایرانیان به محاصره درآمده بود خسرو پاشا بیگلربیگی دیار بکر، نوغای پاشا بیگلربیگی حلب و والی‌های روملی به فرماندهی دلشیلنگ حسین پاشا مأمور دفع ایرانیها شد و به سوی آخیسیخه عزیمت کردند. سردار اکرم خلیل پاشا هم تصمیم گرفت در پی آنان حرکت بکند و توسط بستان پاشا به ابازه محمد پیغام فرستاد که به همراه دلشیلنگ حسین پاشا به آخیسخه عزیمت کند.

ابازه محمدپاشا نامه‌ای به خلیل‌پاشا فرستاد. در این نامه با تذکر این نکته که چون سگبانهای او ازینی‌چریها در هراسند اجازه بدهند از طریق حوالی «مش» به آخیسخه برود و نیز خواهش کرد که به او نیز مقام سرداری تفویض شود تا به همراه سایر پاشاها عزیمت کند.

خلیل پاشا در مورد سرداری ابازه حسن از ینی‌چریها نظرخواهی کرد. در پی مخالفت آنان مراتب را به آگاهی ابازه پاشا رسانید و توصیه کرد اگر چنانکه در این جنگ شرکت کند و خدمتی از خود نشان دهد مورد توجه و عنایت شاه قرار خواهد گرفت.

### حمله ابازه

ابازه محمدپاشا سخت محتاطانه عمل کرد و فریب چرب‌زبانیها که به قصد اغفال او بود، نخورد. او با دستگیری برخی از چاپارها نامه‌هایی دایر بر قتل خود به دست‌آورده

بود. امّا چیزی از این بابت به روی خود نیاورد و چنان وانمو کرد که سر اطاعت دارد و آمادگی خود را برای عزیمت به آخیسخه اعلام داشت.

در این بین ینی‌چریها اعزامی به سوی قلعه آخیسخه از طریق دریای سیاه به نزدیک ارض‌روم رسیده بودند. نیت اصلی این بود که پس از خارج شدن ابازه از ارض‌روم او را صید کنند. امّا ابازه از طریق جاسوسانش از همه دسیسه‌هایی که علیه او درجریان بود آگاه شد. سرانجام یک صبح از ارض روم خارج شد با یک حمله ینی‌چریها را کشت و سپس به نیروهای تحت فرماندهی دلشیلنگ حمله برد. در پی این حمله دلشیلنگ حسین پاشا کشته شد و دیگر پاشاها به اسارت درآمدند. ابازه محمدپاشا دستور داد به جز بستان پاشا همه پاشاهای اسیر را با برخی از افراد سرشناس خفه کردند و افسران ینی‌چری را هم چارپاره کرد و از دیواری قلعه آویخت و به اطراف ارض‌روم خبر فرستاد به هیچ ینی‌چری اجازه عبور ندهید.

خلیل پاشا با آگاهی از این فاجعه که بر اثر بی‌تدبیری او رخ داده بود سخت متأثر شد. و در پی‌آن قلعه آخیسخه یاری نرسیدن تسلیم ایرانیها شد که بعدها باز پس گرفته شد.

خلیل پاشا به حوالی ارض‌روم آمد و ابازه محمدپاشا را محاصره کرد امّا چون توپهای دورزن به همراه نداشت و فصل زمستان فرا می‌رسید، بازگشت (ربیع‌الاول ۱۰۳۷ هـ .ق/ کاسم ۱٦٢٧ م).

## مأموریت خسروپاشا برای سرکوبی ابازه

پس از عزل خلیل‌پاشا که اوضاع را درهم آشفته بود، به تصویب شیخ‌الاسلام یحیی افندی با وزیراعظمی وزیر گنبد بشناق خسروپاشا فرمانده سابق ینی‌چری موافقت شد. امّا با توجه به این که خسروپاشا به تازگی وزیر شده بود و وزیر با سابقه‌ای چون رجب پاشا قائم‌مقام صدارات وجود داشت، برای آنکه به این انتصاب صورت قانونی بدهند ابتدا خسروپاشا را با سمت بیگربیگی دیاربکر از استانبول دور کردند و آنگاه در پی آن توسط رئیس دربانها مهر همایونی را برایش فرستادند و هنگامی که در ازمیت بود به وزیراعظمی منصوب شد (شعبان ۱۰۳۷ هـ .ق (نیسان ۱٦٢٨م). خسروپاشا به توقات که قرارگاه

زمستانی اردو بود رفت. او مردی خشن و بی‌رحم بود، هر کس او حق‌یا به ناحق شکایت می‌کرد، بی‌درنگ می‌کشت. در اردو انضباط شدیدی حکمفرما کرده بود و فرماندهان زیردستش به شدّت از او می‌ترسیدند.

## موقعیت دشوار اباره

اطرافیان و طرفداران محمدپاشا که اوضاع را نامساعد می‌دیدند، و پایان کار را فلاکتبار می‌دیدند بر آن شدند که به حکومت پناه آورند. در این بین خانهای ارزنجان و بابیورد به اتفاق افرادشان به توقات رفتند و از طرف حکومت در ارتش پذیرفته شدند. اطرافیان اباره محمدپاشا با شنیدن این خبر، فرصت را مناسب دیدند و از اطراف او گریختن آغاز کردند.

ترک برخی از اطرافیان اباره محمدپاشا را به هراس انداخت و چون شایع شد که او نیز قصد دارد چون بکرسوباشی عمل بکند وزیراعظم باشتاب به سوی ارض‌روم حرکت کرد. در این بین اباره محمدپاشا، آرناووست‌یوسف پاشا محافظ حسن قلعه را که با او مخالفت می‌کرد، درمحاصره داشت، و چون شنید که وزیراعظم به قصد او حرکت کرده است. بی‌درنگ به ارض‌روم برگشت. اباره حدس می‌زد که خسروپاشا ده پانزده روزه به ارض‌روم خواهد رسید امّا در پی خبری که دریافت کرد، آگاه شد که وزیراعظم مهمات و وسایل سنگین را پشت سرنهاده و سکبار مسافت چهارده روزه را دو روزه طی کرده است و به نزدیکی ارض‌روم رسیده است (اواخر آگوستوس ۱٦۲۸م). چند روز پس او توپخانه و سایر وسایل سنگین رسید.(سوم محرم ۱۰۳۸ ه .ق/ غ‍ط ایلول۱٦۲۸م).

## تماس اباره با شاه ایران

محمدپاشا که می‌دید اطرافیانش به اردوی عثمانی می‌گریزند و خسرو پاشا معترض آنان نمی‌شود و نیز انظباط آهنینی در اردو حکمفرما شده است اوضاع را خطرناک دید و در هراس افتاد. از این روی چوبوربکر نایب خود را به همراه شخصی بنام «کوچک اباره» نزد شاه ایران فرستاد. در پی این مراجعه شاه نیروئی تحت فرماندهی شمسی‌خان اعزام کرد و همانطوریکه اشاره شد خسرو پاشا با شنیدن این خبر بی‌درنگ به سوی ارض‌روم حرکت کرد [۷] رسیدن سریع وزیر اعظم به ارض‌روم تمام محاسبه‌های اباره را در هم ریخت و

۷ـ شمسی‌خان وقتی به حوالی ارض‌روم رسید، چون آگاه شد که قلعه ارض روم به محاصره درآمده است ←

پیش از آنکه آذوقه و چارپایان و حتی بخشی از افراد را در قلعه جای دهد وزیر اعظم سررسید.

## محاصره ارض‌روم و امان خواستن ابازه

قلعه از همه توسط وزیراعظم محاصره شد و در ۱۵ ایلول ۱٦۲۸م سنگر گرفتند. توپخانه را مستقر کردند و به کوبیدن قلعه پرداختند. چون وزیر اعظم اعلام کرد که اگر از افراد ابازه کسی به اردوی او بیاید در دسته سوارمنظام قاپوقولی پذیرفته خواهد شد، به تعداد فراریان افزوده شد، این تجزیه و انشعاب ابازه را مضطرب ساخت و از هول جان شیخش سید ابراهیم [8] را به همراه شش تن از علمای قیصریه نزد خسروپاشا فرستاد و اعلام داشت اگر جان و مال و افرادش در امان باشند تسلیم خواهد شد. امان‌نامه‌ای را که موردنظرش بود برای او فرستادند.

ابازه محمد پاشا اعلام داشت که درصورت آمدن قوجامصلح‌الدین آغا از فرماندهان عالی‌رتبه ینی‌چری از قلعه خارج خواهد شد. مصلح‌الدین آغا[9] و شیخ ابازه راهی قلعه شدند و

←بازگشت. در بازگشت شمسی‌خان درصدد اشغال قلعه قارص برآمد، اما کوسه صفرپاشا پیشدستی کرد و در پی حمله به شمسی‌خان نیروهای او را شکست داد و خود او را نیز دستگیر کرد و نزد خسروپاشا فرستاد. شمسی خان را به استانبول آوردند و در روملی حصار زندانی کردند و جیره غذایی برایش مقرر کردند. شمسی‌خان مرد ارمنی را که برای او غذا می‌آورد و مسلمان شده بود فریفت و با ریسمانی از پنجره قلعه به پائین قلعه رسانید و با قایقی که درساحل منتظرش بود موفق به فرار شد. **(نعیما، جلد۳، صفحه ٤٦).**

۸- ساری بابازاده شیخ سید عبدالرحیم بیرامی که در تواریخ به شیخ ابازه معروف است، اهل قیصریه و از نوادگان ابراهیم تنوری بود. ابازه محمدپاشا پیش از عصیان سرارادت به این شیخ سپرده بود. شیخ با ذکر این عنوان که تو «صاحب خروجی» سبب اصرار و پافشاری این مردسادەدل در عصیان و شورش خود شد. بعدها یعنی درسال ١٠٤٤ هـ.ق/١٦٣٤م یعنی دو و نیم سال پس از قتل ابازه، شیخ که مقیم خانقاه خود در قیصریه بود به استانبول رفت. از طریق اطرافیان شاه، در او هم نفوذ کرد در اسکودار خانه بسیار مجلل و بزرگی در اختیارش گذاشتند. شیخ ابازه که گهگاه از سوی شاه پذیرفته می‌شد، ضمن چند فقره تعبیر خواب با گفتن سخنانی از این دست که «از جانب طایفهٔ ینی به جان شما زیان می‌بینم اگر قتل‌عامشان مقدور نیست حداقل خلع لباسشان کنید، این اشارات از عالم غیب به من رسیده است» اوضاع را آشفته ساخت به همین سبب با توجه به سابقه‌ای که درباره ابازه داشت اعدامش کردند (١٠٤٧هـ.ق/ ١٦٣٧م).

۹- قوجامصلح‌الدین آغا اهل بسنه به «داماد معمار آغا» معروف بود. از پروردگان کانون ینی‌چری بود که بارها ←

ابازه آمد و تسلیم شد. پوستین سمور بر تن او و بر تن فرماندهان سپاهش خلعت پوشانیدند و افرادش را در سواره نظام قاپوقولی و جبه‌جی استخدام کردند. خلیل پاشا از فرماندهان ینی‌چری والی ارضروم شد و خسروپاشا به همراه ابازه محمدپاشا به استانبول آمدند.[۱۰] مراد چهارم او را مورد عفو قرار داد و والی بسنه‌اش کرد.(۱۰۳۸هـ.ق/۱۶۲۸م)

## حرکت خسروپاشا به جنگ با ایران

## عزیمتی بی برنامه و بی‌نقشه

در بهار ۱۶۲۹ خسروپاشا وزیر اعظم و سردار اکرم عازم جنگ با ایران شد. هدف بازپس گرفتن بغداد بود. شاه عباس درسال ۱۰۳۷ (هـ.ق/۱۶۲۸م درگذشته بود و شاه صفی‌نوه‌اش به سلطنت رسیده بود. اردوی عثمانی به موصل رسید. با طولانی شدن زمستان رود دجله و فرات طغیان کرده بود. اطراف بغداد را آب فرا گرفته بود و سپاه عثمانی می‌بایست تا فروکش کردن آب درنگ می‌کرد. اما احمدخان حاکم اردلان و شیروان از پشت ارتش عثمانی را تهدید می‌کرد. از این روی تصمیم بر آن شد که اراضی احمدخان مورد حمله قرار گیرد و به همین منظور نیز ارتش عثمانی به حوالی شهرزوررفت. قلعه گل‌عنبر مرمت شدو در آن سرباز مستقر کردند و این نقطه را مرکز بیگلربیگی شهر زور کردند و آرنارودمصطفی پاشا هم به عنوان والی انتخاب شد. وزیر اعظم که از نظرات خانهای کرد پیروی می‌کرد، در این منطقه اوقات را به بطالت گذرانید و کار بغداد را سهل انگاشت.

## گنج عثمان

هنگامی که خسروپاشا در حوالی شهرزور مستقر بود پارماکسیز مصطفی پاشا حاکم طرابلس که شنیده بود سردار به عزیمت به بغداد است، دشت را پشت سر نهاد و به کربلا

مقام «سگبان‌باشی» یافت تا سال ۱۰۶۰هـ.ق/۱۶۵۰م که سال مرگ اوست مسائل دشوار کانون ینی‌چری به دست او حل و فصل می‌شد، مردی بود دساس و روباه‌صفت و عقل کل کانون به شمار می‌رفت. وزرا با موافقت او از پشتیبانی ینی‌چریها بهره‌مند شدند، درانحلال کانون ینی‌چری نقش موثری داشت.

۱۰- شاعر نفعنی قصیده‌ای به زبان ترکی با مطلع زیر درباره شکست ابازه توسط خسروپاشا و اخراج او از قلعه ارضروم دارد:

آفرین ای علم افراشته سردار دلیر — صفدر قلعه گشا صف شکن کشورگیر

رفت ولی دید که این شهر به اشغال ایرانیها درآمده است. پس از آنکه عجمها را از آنجا راند ماجرا را به وزیر اعظم کتبا گزارش کرد و وزیر اعظم هم مردشجاع و دلیری به نام گنج عثمان از افراد ابازه حسن پاشا را به همراه نیرو به آن حوالی فرستاد. گنج عثمان با تصرف نجف، امامیه و حلّه برای محافظت از کربلا در آن منطقه ماند.

## محاصرهٔ بغداد

خلیل پاشا، به پیروی از نظرات خانهای کرد که قصد چپاول و تاراج داشتند از مرز ایران گذشت قلعه مهربان را گرفت و در جنگ‌ـمیدان‌ـ که با زینل‌خان کرد بر اثر پایداری و همت خلیل‌پاشا بیگلربیگی سیواس پیروزشد[11] وپس از غارت همدان، حسن‌آباد و درگزین به سوی بغداد بازگشت کردند (ذی‌الحجه ۱۰۳۹هـ .ق/حزیران ۱۹۳۰م). زینل خان بر اثر این شکست به دستور شاه ایران اعدام شد و رستم خان به جای او خانلرخانی شد.

در راه عزیمت به بغداد حاکم لرستان به نیروهای عثمانی حمله برد که شکست سختی خورد و نیروهای عثمانی با حرکت بی‌وقفه در ۲۸ محرم ۱۰٤۰ هـ .ق/۱ یلول ۱٦۳۰م به بغداد رسید و آنرا محاصره کرد. از شلیک توپخانه و حمله‌ایی که صورت گرفت نتیجه‌ای به دست نیامد. و فرماندهان ارزشمندی چون مرتضی‌پاشا و زورپاشا کشته شدند*. و گنج عثمان نام شجاع مردی که ذکرش گذشت از پاشنه پای تیر خورد و چون در کنار دجله بود به آب افتاد و غرق شد. سرانجام در اکتبر سال ۱٦۳۰م تصمیم به بازگشت گرفته شد و اردو به موصل آمد. حکام ایرانی که از بی‌نتیجه بودن عملیات بغداد آگاه شده بودند، حمله آغاز کردند و دره تنگ و شهر زور و حوالی آن را گرفتند و سپس حله را هم تصرف کردند.

## عزل خسروپاشا

خسرو پاشا وزیر اعظم و سردار اکرم کارها را با تهدید و کشت و کشتار بی‌حساب پیش می‌برد با پیروی از خواسته خانهای کرد حل مسئله بغداد را کنار نهاد و به عملیات

۱۱- خلیل پاشا در پی این پایمردی به دلیر قارق خلیل‌پاشا معروف شد.

*. درمتن: به شهادت رسیدند.ـم.

بیهوده در ایران دست زد. فرصتهای مناسب را از دست داد و از محاصره بغداد هم بی‌نتیجه بازگشت. در برخی نقاط مرز ایران نیرو مستقر کرد که بعدها این افراد اسیر دست ایرانیان شدند. بسیاری از وزرا و بیگلربیگی‌ها و... را به این بهانه که عامل عدم موفقت در این عملیات بودند کشت. او تصور می‌کرد که با حمایت از اوباش و گردن‌کلفتان کانون (ینی چری) می‌تواند موقعیت خود را حفظ کند. سرانجام اکیم سال ۱٦۳٦م (ربیع‌الاول ۱۰٤۱هـ .ق) از مقام وزیر اعظمی برکنار شد و برای بار دوم حافظ احمدپاشا وزیراعظم شد.

فصل ۱۳

# اختلاف در امیرنشین کریمه

## پس از مرگ غازی گیرای

در مارت سال ۱۶۰۸ (۱۶ ذی‌الحجه ۱۰۱۶ هـ.ق) از سوی احمد اول برای غازی‌گیرای شاعر و جنگ‌آور معروف یا به تعبیر قدیمی صاحب سیف و قلم فرمانی صادر شد که امارت برای همیشه در خاندان او موروثی شود. درپی‌مرگ غازی گیرای جانشین و پسرش توختامیش هنوز برات از استانبول نرسیده اداره امور امارت را به دست گرفت. برات نرسیده، به دست گرفتن امور امارت که خوشایند برخی از ارکان دولت نشده بود برخلاف فرمان احمد اول برادر کوچک غازی‌گیرای یعنی‌سلامت‌گیرای [1] را به جای غازی‌گیرای منصوب کردند و محمد گیرای پسر سعادت‌گیرای را نیز مناسب به سمت قالقایی تشخیص دادند او را و از راه دریا به کریمه اعزام داشتند (ذی‌الحجه ۱۰۱۶ هـ.ق/ نیسان ۱۶۰۸م).

توختامیش درحالی که حکومت حق او بود و در انتظار منشور حکومتی به سر می‌برد، تا آگاه شد که عمویش را به جای او گمارده‌اند، از ترس آنکه به دست او کشته شود به همراه برادرش صفرگیرای از راه خشکی عازم روملی (روم ایلی) شدند، اما در راه با قالقای محمد گیرای برخوردند و طی درگیری که رخ داد هر دو کشته شدند.

۱- در «گلین خانان» آمده است که سلامت‌گیرای، پس دولت گیرای است. دردول اسلامیه پسر محمدگیرای دوم ثبت شده است. من نوشته نخستین منبع را ترجیح دادم.[نویسنده]

## ماجراهای محمدگیرای و شاهین گیرای

دولت مرکزی پس از آگاهی از این که قالقای محمدگیرای برای به دست گرفتن امارت کریمه با برادرش شاهین‌گیرای- چون مادرش چرکس بود، در میان چرکسها به سر می‌برد- مکاتبه پنهانی صورت گرفته است دستور اعدامش صادر شد. محمدگیرای که از این دستور آگاه شده بود بی‌درنگ نزد برادرش شاهین‌گیرای گریخت، به جای او جان‌بیگ گیرای «قالقای» شد و دولت‌گیرای «نورالدین» شد.

امارت سلامت‌گیرای دوسال طول کشید و پس از مرگ او قالقای جان‌بیگ گیرای ناپسریش به امارت رسید (۱۰۱۹هـ.ق ۱٦۱۰م).

محمد گیرای و شاهین گیرای که در زمان امارت سلامت‌گیرای به قفقاز گریخته بود، با شنیدن خبر امارت جان‌بیگ گیرای در حوالی آق‌قرمان مستقر شدند، با آمدن به روسیه آن جا اسیر می‌گرفتند و با فروش اسرا امرار معاش می‌کدند و چپاولگران بسیاری دور خود گردآورده بودند. جان بیگ گیرای که از این وضع هراسناک بود، فرمانی از استانبول با خود آورد مبنی بر این که باید آنان از آن مناطق دور شوند و ضمن درگیری آنان را پراکنده ساخت.

محمد و شاهین‌گیرای که در این زدوخورد زخمی شده بودند توانستند بگریزند و پنهان شوند اما برادر دیگرشان کشته شد. وزیر اعظم نصوح پاشا که خبر یافته بود آنان بار دیگر وارد عمل خواهند شد با زبان چرب و نرم و با وعده امارت، محمد گیرای را با چهارصد تن از همراهانش به اطاعت واداشت و به استانبول آورد. سلطان احمد اول، محمدگیرای را به حضور پذیرفت (۱۰۲۱هـ.ق/۱٦۱۲م). در محله وفای استانبول بنایی را برای اقامتش اختصاص دادند که تمام هزینه‌اش از سوی دولت پرداخت می‌شد. در همانسال سلطان احمد هنگام عزیمت به ادرنه محمدگیرای را نیز به همراه برد. طی این سفر دراثنای شکار سلطان احمد در پی آهویی تاخت، محمد گیرای هم که به خبر از این

۲- با آنکه سلامت‌گیرای به سمت قالقای غازی‌گیرای تعیین شده بود ولی چون از کشته‌شدن دردست او می‌هراسید نزد جلالی (راهزن) دلی حسن رفت ومدتی بیش او به سر برد. بعد از کرده پشیمانی شده از حکومت درخواست بخشودگی کرد. عفو شد وبه خواهش غازی‌گیرای دروملی حصاری تحت نظر ماند. هنگامی که به امارت رسید چهارسال می‌شد که با برادرش محمدگیرای درآنجا توقیف بود.

ماجرا در پی همان آهو بود با یک تیر آن را شکار کرد. سلطان احمد که از این حادثه ناراحت شده بود، بازتابی نشان نداد اما اطرافیان ریاکار سلطان با ذکر این نکته که ممکن بود این تیر به پادشاهمان اصابت بکند، محمد گیرای را در «یدی کوله» زندانی کردند. شاهین‌گیرای برادر محمد گیرای با شنیدن این خبر به ایران گریخت و محمد گیرای هم مدت پنجسال یعنی تامرگ سلطان احمد در زندان یدی‌کوله ماند و بعد موفق به فرار شد، اما در شهر پراودای بلغارستان دستگیر شد، به استانبولش آوردند نخست در یدی کوله زندانی کردند و سپس به رودس تبعید شد. درسال ۱۰۲۹ هـ.ق/۱۶۲۰م مره حسین پاشا والی مصر که عازم محل خدمت خود بود، به رودس سرزد و با محمدگیرای در آنجا ملاقات کرد. ضمن این ملاقات به او وعده داد درصورتی که وزیر اعظم بشود امارت کریمه را به او خواهد داد.

در زمان جلوس عثمان دوم و در اثنای عزیمت خلیل پاشا وزیر اعظم به جنگ با ایران، جان بیگ گیرای امیر کریمه هم همراه او بود، پس از شکست صدراعظم از قوای ایران مخالفان جان‌بیگ گیرای آن را دستآویز کردند و گفتند که هم شکست بر اثر نحوست قدم جان‌بیگ گیرای بوده است. این نکته و نیز توصیه مره حسین پاشا سبب شد که جان بیگ‌گیرای را برکنار کردند و محمد گیرای را از رودس آوردند و امارت کریمه به او تفویض شد. جان بیگ گیرای را هم با مقداری مقرری در رودس به سکونت واداشتند.(۱۰۳۲هـ.ق/۱۶۲۳م). شاهین‌گیرای که به ایران گریخته بود با شنیدن خبر امارت برادرش به طرابزون آمد و از آنجابه کریمه نزد برادر رفت و به مقام قالقایی منصوب شد.

محمد گیرای و برادرش با استفاده از درگیریهای دولت مرکزی به از میان برداشتن مخالفان پرداختند و امیرزادگانی که از آنان درهراس افتاده بودند به روملی گریختند، به طوری که محمد گیرای حتی یک امیرزاده نیافت تا او را به سمت «نورالدین» منصوب کند، از این روی به ناگزیر این سمت را به شخصی به نام چوپان مصطفی که در انتسابش به سلالهٔ خانهای کریمه شک و تردید بود، محول کرد.

با آن که حکومت از اعمال و رفتار محمدگیرای و برادرش آگاه بود، اما به سبب شرایط مشکلی که با آن درگیر بود نتوانست بازتابی از خود نشان بدهد. حتی شایع شده بود که چون یک منجم مورد وثوق شاهین‌گیرای به او گفته است شخصی که نام پرنده‌ای

برخود دارد پادشاه عالم خواهد شد از اینروی شاهین‌گیرای بر این باور است که پادشاه خود او است و قصد حمله به حکومت را دارد. اما از بررسی حوادث آن دوره دریافته می‌شود که همه این گفته تبلیغاتی پوچ بیش نبود و این هم از کینه مصطفی آغا، قیزلار آغاسی از محمدگیرای ناشی می‌شد. [۳]

در پی این اوضاع و احوال تخت جان بیک‌گیرای امیر پیشین کریمه را که بی‌سبب معزول شده بود از رودس آوردند و از راه دریا به کفه فرستادند و در پی آن احکامی هم برای امیرزادگان کریمه و خانهای «شیرین» ارسال داشتند. اما محمدگیرای از کناره‌گیری سرباززد و به مقابله با جان‌بیک گیرای برخاست. ماجرا به استانبول گزارش شد و جان‌بیک گیرای تا رسیدن فرمان از استانبول میهمان قاضی کفه شد. مردم کریمه از پذیرفتن جان‌بیک گیرای خودداری کردند و در ابقای محمدگیرای اصرار ورزیدند. این امر خود به دشواری موضوع افزود.

از این روی، کاپیتان دریا رجب‌پاشا که به قصد جنگ به دریای مدیترانه درآمده بود مامور حل این مشکل شد و به سوی کفه اعزام گردید. از سوی دیگر محمدگیرای با گردآوردن یک نیروی چهل هزار نفری آمادگی لازم برای جنگ داشت. رجب‌پاشا نامه‌ای پندآمیز برای محمدگیرای و برادرش شاهین‌گیرای فرستاد و به آنها حکمرانی ایالتهای هرسک و موره را پیشنهاد کرد. در پاسخ، شاهین گیرای ضمن تذکر این نکته که پس سالیان سال که وی به سرزمین خود برگشت اما هنوز پنج روزی اقامت نکرده، امارت را به جان بیک گیرای دادند افزود: «از ما چه قصوری سرزده بود که مستحق چنین مجازاتی شدیم» و ضمن بحث از نیروهای خود اظهار داشت که اگر کریمه را ترک گوید ممکن است

۳ـ اولاً تا زمانی که خان و امیر در راس حکومت بود امیرزاده که به آن سلطان می‌گفتند نمی توانست امارت را در دست بگیرد. در ثانی پدر محمد گیرای سلطان بود و قاعدتا می‌بایست امارت به او داده می‌شد، اما با دخالت جانشین گیرباشی و مصطفی آغای قیزلارآغاسی امارت به جان‌بیگ گیرای داده شد. پس از آنکه مصطفی آغا از مقام خود برکنار شد و به مصر اعزام گردید، بر سر راه خود در رودس محمدگیرای را دید. محمد گیرای به او گفت: خدا را شکر که معزول شدی و من این روز را به چشم دیدم. پس از جلوس مراد چهارم مصطفی آغا باز به سمت پیشین منصوب شد. درصدد عزل محمدگیرای و انتصاب جان‌بیگ گیرای برآمد و به این ترتیب دردسر بزرگی برای حکومت تراشید. قیزلار آغا در جریان انتصاب مجدد جان‌بیگ گیرای دویست هزار قروش رشوه گرفته بود.

به دست دشمن بیفتد و در این صورت عثمانیها هم قادر به نگهداری کفه نخواهند شد، در پایان تقاضا کرد که دولت عثمانی باز اداره حکومت کریمه را به آنان واگذارد.

## اشغال کفه از سوی محمدگیرای

این تصور جان بیک‌گیرای که درصورت ترک کفه و عزیمت به سوی کریمه در مسیر مردم به او ملحق خواهند شد به خطا بود. زیرا سه منزل از کفه دور نشده محمد گیرای و نیروهایش راه را بر او بستند. کسی به جان بیک نپیوست و برای بازگشت رجب پاشا نیز امکان نبود و درصدد برآمد تا با سپردن کریمه به محمدگیرای رهایی یابد. جان‌بیک گیرای با آگاهی از این تصمیم به رجب‌پاشا گفت: «در این صورت محمدگیرای از شما خواهد خواست که مرا تسلیم او کنید» و از بیم آن به کفه گریخت. افراد جان‌بیک با مشاهده گریختن خان اندک‌اندک از اردو پراکنده می‌شدند و تاتارها که از این ماجرا بویی برده بودند به اردوگاه حمله بردند و پس از تارومارکردن پیاده نظام ینی‌چری و نیروهای جبه‌جی و غرب اردوگاه را یغما کردند. که پاشا کشته شد و کسانی که موفق به‌فرار شده بودند خود را با کشتی به کفه رساندند. شاهین گیرای وارد کفه شد و به ساکنین کفه اعلان کرد که سه روزه با کشتی آنجا را ترک گویند.

## انتصاب مجدد محمدگیرای

در پی این احوال برای نجات کفه، محمدسوباشی از کانون ینی‌چری به کفه نزد شاهین‌گیرای اعزام شد. شاهین گیرای محمدسوباشی را که به فاصله چهار ساعت راه دور از او بود فرستاد. ملاقات صورت گرفت. محمد گیرای از ناحقی که دربار‌ه‌اش شده بود، لب به شکایت گشود. «چورباجی» ینی چری ضمن تایید حقانیت او تذکر داد اگر چنانکه کفه را تخلیه نکند و توپها و اسیران را تسلیم نکند، این موضوع جنگ بزرگی را سبب خواهد شد. با تصمیم خان و امیرزادگان و نوغای بیک پیشنهاد محمدسوباشی پذیرفته شد و او به استانبول بازگشت و فرمان امارت محمد گیرای و قالقایی شاهین‌گیرای صادر شد و ارسال گردید و رجب پاشا هم که کفه را بازپس گرفته بود به استانبول بازگشت (۱۰۳۳هـ.ق/۱٦۲٤م).

## ستمگری شاهین‌گیرای

این حادثه از نفوذ و اعتبار حکومت کاست و در عوض موقعیت محمدگیرای را مستحکم‌تر کرد. همه معارضینش در برابر او سرفرود آوردند. شاهین‌گیرای که از ناتوانی

حکومت عثمانی جرأت یافته بود از خاندان قان‌دمیرپاشا از امیرزادگان اولونوغای را که بر اثر خدماتش در جنگ هوتین بیگلربیگی سیلستره به او تفویض شده بود برانداخت. زن و کودک و افرادش را قتل عام کرد. زن حامله‌اش را به سیخ کشید و چون کباب برروی آتش چرخانید. از آن گذشته با نیروی عظیمی به سوی روملی پیش رفت از غرطونه گذشته و پس از غارت آق‌قرمان وکیلی و اسماعیل و میرگوگی، آهنگ حمله به ادرنه کرد.

## پیروزی قان‌دمیر به شاهین‌گیرای

قان‌دمیر با آگاهی از فجایعی که در کریمه بر سر خانواده‌اش آمده بود به عزم شکایت به استانبول رفت. ضمن شکایت از شاهین گیرای موفق به کسب اجازه جنگ با او شد. و در استان (سنجاق) سیلیسیره سی‌هزار سرباز گرد آورد و سنجاق بیگ‌های روملی و حاجی بیگ پاشا نیز همراه او بودند. پس از یک جنگ بی‌امان، قان‌دمیر که نیروهای باباداغی و دوبروچه نیز با او بودند بر شاهین‌گیرای پیروزشد. شاهین‌گیرای با یک قایق خود را به آن سوی طونه رسانید و نجات یافت (۱۰۳۳هـ.ق/۱۶۲۴م).

## عزل محمد گیرای و مخالفت مجدد او

پس از پیروزی قان‌دمیرپاشا محمدگیرای دست و پای خود را جمع کرد، و در عین حال در برابر حکومت که او را صمیمانه بخشوده بود موضعی محتاط و مشکوک بخود گرفت. او کریمه را خودسرانه اداره می‌کرد امّا حکومت از بیم آن که باز غایله‌ای برپا نشود در برابر اعمال بی‌رویه او سکوت می‌کرد. حتی برای آنکه مشکل تازه‌ای پیش نیاید قان‌دمیر را از سیلیتره برداشت و اداره امور جملمجنه را به او محول کرد و در عین حال به او دستور داد که مقدمات لازم را برای یک ضربه کاری علیه خان کریمه فراهم سازد.

پس از مدتی حکومت برای جبران ناتوانی پیشین، محمدگیرای را برکنار کرد و باز جان‌بیگ‌گیرای را به امارات کریمه گمارد. (رمضان ۱۰۳۷ هـ.ق‌حزیران ۱۶۲۸ م) و خان جدید و قالقایش دولت‌گیرای را با شصت کشتی بادبانی پارویی و سی و پنج فروند کشتی جنگی تندرو و نیروی بسیار از راه دریا به کفه اعزام داشت. و از راه خشکی هم وزیر حسن‌پاشا، کنعان پاشا و بیگلربیگ قان دمیرپاشا مأموریت یافتند.

ناوگان نیرو به کفه پیاده کرد، محمد گیرای درصدد مقابله برآمد ولی مغلوب شد

و به همراه شاهین گیرای به لهستان گریخت. حسن پاشا جان بیگ گیرای را برتخت امارات کریمه نشاند و قلعه «اوزی» را در کنار نهر اوزی ساخت وحسین پاشا را به فرماندهی آن منصوب کرد و به استانبول بازگشت.

## پایان‌کار محمدگیرای و شاهین گیرای

آن دو پس از گرفتن یک نیروی چهل هزار نفری از لهستانیها و روسها که بعضی از نیروهای تاتارها هم به آن پیوسته بود برای دستگیری جان‌بیگ‌گیرای عازم کریمه شدند. جان بیگ‌گیرای با نیروهای خود و قوای قان میر و نیروهای نوغای به مقابله آنان برخاست و بر نیروهای محمدگیرای پیروز شد. سرفرمانده لهستانی که اسیر شده بود، بریدند و محمدگیرای که گلوله بالای بر سینه‌اش اصابت کرده بود کشته شد. شاهین گیرای با دیدن این احوال گریخت. جسد محمدگیرای را یافتند و در اسکی بورد، باغچه‌سرایی درکنار جدش سمیرمحمدگیرای‌خان به خاک سپردند (۱۰۳۷ه ق/ ۱٦۲۸ م).

فصل ۱۴

# دوران سلطنت سلطان مراد چهارم

## دهساله اول سلطنت

### نخستین سالها

مراد چهارم یازده‌ونیم‌ساله‌ای بود که در سال ۱۶۲۳م پس از عمویش مصطفی- که برای دومین‌بار خلع شد به سلطنت رسید. چون کودک بود از این روی کارهای سلطنت توسط مادرش کوسم‌سلطان (مه‌پیکر بانو) و مصطفی آغاسی قیزلرآغای اداره می‌شد. چنانکه در فصل دوازدهم توضیح دادیم اوضاع در استانبول و آناطولی رضایتبخش نبود. در کنار این آشفتگی اوضاع، غائله ایران هم افزون بر ماجرا شد.

با آنکه سلطان مراد خردسال بود ولی با امور سلطنت بیگانه نمی‌ماند و همواره در صدد بود که کارها را فرابگیرد و به ماهیت امور پی ببرد. هرچه با سن‌وسال این حکمران جوان که بسیار باهوش، و سریع‌الانتقال بود و حافظه نیرومندی داشت افزوده می‌شد اشتیاقش به امور مملکت بیشتر می‌شد. نخستین شورش ابازه‌محمد پاشا سرکوب گردیده و بیگلربیگی ارض‌روم به او تفویض شده بود.

### عزیمت افراد قاپوقولی به جنگ در ماجرای عصیان ابازه و جنگ ایران

والده کوسم سلطان برای یافتن پایگاهی در خارج از دربار، حافظ احمدپاشا را که از زمان سلطان‌احمد با او آشنا بود به صدراعظمی برگزید. حافظ احمدپاشا که پس از احراز مقام بیگلربیگی دیاربکر صدراعظم شده بود، در واقعه محاصره بغداد معزول شد، امّا بی‌درنگ به استانبول احضار گردید و وزارت گنبد (وزیر قبه) به او واگذار شد و همان‌موقع

نیز با عایشه سلطان دختر سلطان احمد ازدواج کرد. در استانبول دو گروه رقیب بودند که قصد به دست‌گرفتن قدرت را داشتند، یک گروه احمد حافظ پاشا بود و دیگر دارودستهٔ بشناق رجب و خسرو پاشا بود. پادشاه و مادرش جانب حافظ احمد پاشا را می‌گرفتند، اندکی پس از نخستین برکناری حافظ‌احمد پاشا، خسروپاشا وزیراعظم شد.

## مخالفت ینی‌چریها با عزل خسروپاشا

بشناق خسروپاشا را پس از آنکه در سال ۱۰۳۸ هـ.ق/۱۶۲۸م ابازه دستگیر کرد و به استانبول آورد، برای نجات بغداد ناگزیرش ساختند و او دوونیم‌سال یعنی تا سال ۱۰۴۱ هـ ق/۱۶۳۱م درگیر شد و علی‌رغم شدت‌عمل غیرضروری و خونریزی بسیار بی‌آنکه کاری انجام بدهد و نتیجه‌ای بگیرد، بازگشت. از این‌رو حافظ احمدپاشا برای دومین‌بار وزیراعظم شد و با انتصاب حسن خلیفه ندیم شاه به فرماندهی کانون ینی‌چری اداره امور حکومت و کانون به دست اطرافیان شاه افتاد. در این ایام خسروپاشا در دیار بکر بود. هنگامی که فرمان عزلش به او ابلاغ شد «ینی‌چریها» با عنوان‌کردن این که: «پس از آنکه اینهمه بلاکشیدی و از دشمن انتقام گرفتی، چه کسی سبب عزل تو شده است؟ غیر از تو فرمانده دیگری به درد ما نمی‌خورد» حالت عصیان به خود گرفتند، خسروپاشا که از این عکس‌العمل افرادش خوشحال شده بود، حفظ ظاهر کرد و پاسخ داد: «ما علیه پادشاه عصیان نمی‌کنیم، ابراز مخالفت درست نیست، امر، امر سلطان است، ما غلامان ایشان هستیم، هرکسی را که اراده کردند انتخاب کنند. اشرار و گردنکشان کانون درصدد برآمدند که به حضور پادشاه بروند و برای او مقام سرداری تقاضاکنند، اما وی به ظاهر درصدد آرام ساختن آنها برآمد، دفاتر را مهرکرد و در قلعه نهاد و طیار محمدپاشا والی دیاربکر را قائم‌مقام سردار تعیین کرد و خود به حوالی طوقات رفت و در راه

۱ـ آدم دده به مناسبت دومین عزل حافظ احمد پاشا مصراع هنرمندانه‌ای به فارسی دارد که چهار ماده تاریخ را در آن آورده است، به این سبب عیناً نقل می‌کنیم.

آدم دعاگویت شده هاتف بگفت تاریخ چهار خاتم– به حافظ آمده– با ظل حق– محفوظ باد

۱۰۴۱ ۱۰۴۱ ۱۰۴۱ ۱۰۴۱

احمدآغای «قاپوچی لر کدخداسی» را که برای گرفتن مهر همایونی آمده بود، ملاقات کرد و مهر را تسلیم او نمود.

## فعالیت گردنکشان «سپاه»

عزل خسروپاشا نقشه گردنکشان صنف سواره نظام قاپوقولی یعنی «سپاه» را برهم زد. زیرا آنان به پشتگرمی از خسروپاشا به دلخواه خویش عمل می‌کردند. در بین این سرکشان بی‌بندوبارترینشان شخصی بودبه‌نام «اغلاردلیس سلیمان»* که سپاهیان بکشهری، بزقیر، سیدی‌شهری و قارمان از اعوان وانصار او بودند. پس از مرگ سلیمان، سرکش دیوانهٔ دیگری به نام «دلی‌الیاس» که از اقوامش بود به جای او انتخاب شد. این شخص مقیم سیدی‌شهری بود. همچنین شخص دیگری از این قماش که یک سپاهی شرور به نام روم‌محمد بود، به قونیه آمد وبا همسر کاتب مصطفی که از قونیه در برابر ابازه‌حسن مدافعه کرده بود، ازدواج کرد و نفوذی به دست آورد وبی‌آنکه والی قونیه را به کسی بشمارد درهمه کارها دخالت می‌کرد.

به جز آنان از اشرار سپاهی افرادی چون باباعمر درافیون قره‌حصار، قفالی‌اوغلی در حوالی آیدین، مورملی در اسکی‌شهر وانیونو و کوسه‌شعبان در اسلکیپ و... وجود داشتند که نفوذ خود را در آن نقاط گسترده بودند. به این ترتیب این‌گونه افراد که ابواب جمعی سواره نظام قاپوقولی بودند، با آنکه از خزانه دولت حقوق می‌گرفتند آناطولی را به مناطق مختلف تقسیم کرده آنرا تحت نفوذ خود درآورده بودند و در واقع یک گروه جلالی (راهزنی) دیگری راه انداخته بودند. این گروه پس از قتل سلطان عثمان به کلی افسار گسیختند.

عزل خسروپاشا آب سرد بر آتش این قوم ریخت. از این روی پس از عزل خسروپاشا، ضمن تماس با یکدیگر درصدد برآمدند تا کسانی را که باعث عزل خسروپاشا وانتصاب حافظ احمدپاشا به وزیراعظمی شده بودند از میان بردارند و خسروپاشا را باز به مقام وزیراعظمی منصوب کنند. همه این افراد عواملی در استانبول داشتند. دراین بین افراد قاپوقولی به استانبول احضارشدند که این حادثه سخت برای نقشه آنان سودمند بود.

*.سلیمان، دیوانهٔ کوهستان.ـم.

## احضار افرادکانون به استانبول

همین‌که حافظ پاشا وزیراعظم شد. در قصر وزیراعظم جلسه‌ای با حضورشیخ‌الاسلام ارکان دولت و افسران کانون تشکیل شد و درباره سئوال شاه مبنی بر چگونگی وضع ارتش به مشورت نشستند. در این جلسه تصمیم گرفته شد باتوجه به این که دیرزمانی است که افراد در خارج از شهر قشلاق می‌کنند و بر اثر جنگ همدان و محاصره بغداد سخت فرسوده شده‌اند به استانبول فراخوانده شوند. در پی این تصمیم دستور آمدن آنان به استانبول صادر شد (۲۳ربیع‌الاخر ۱۰٤۱هـ ق/اکیم ۱٦۳۱م). باتوجه به اینکه افراد کانون با آمدن به استانبول می‌بایست حقوق نیز دریافت می‌کردند، از این‌رو اشراری که نامشان گذشت به اتفاق کلیه افراد و همراهان خودم استانبول آمدند، شهر پر از این افراد شد و آسایش از مردم سلب گشت.

## تحریک سربازان از سوی رجب‌پاشا

رجب‌پاشا یکی از وزرای باسابقه بود این امید را داشت که به جای خسروپاشا به مقام وزیراعظمی منصوب شود، اما با انتصاب خسروپاشا امید او نقش بر آب شده بود. بار دیگر پس از برکناری خسروپاشا، برخلاف انتظار، حافظ احمدپاشا وزیراعظم شد. رجب‌پاشا که از این ماجرا سخت ناراحت شده بود، درصدد برآمد تا با ایجاد عصیان صدارت را به دست بگیرد. درنتیجه به تحریک سرکردگان اشرار سپاهی که به استانبول آمده بودند و نیز طرفداران خسروپاشا و ینی‌چریها پرداخت.

از بین افراد کانون که در پی فرصت بودند نخست صنف سواره‌نظام قیام کرد و در «آت‌میدانی» گرد آمدند و با عنوان کردن این که: آنان که وزیری چون خسروپاشا را عزل کرده‌اند، دوست پادشاه نیستند سر هفده نفر از مسببین واقعه را خواستار شدند. در لیستی که به حضور شاه داده بودند نام حافظ احمدپاشا، وزیراعظم، شیخ‌الاسلام یحیی افندی، مصطفی پاشای دفتردار، حسن خلیفه فرمانده ینی‌چری و موسی چلبی ندیم شاه دیده می‌شد. (رجب ۱۰٤۱هـ ق/۱٦۲۳م). سپس ینی‌چریها هم به سپاهیها پیوستند و سه روز به قصر شاهی حمله بردند. در طی این روزها هربار که به آنها گفته می‌شد فردا به شما پاسخ داده خواهد شد، به «آت‌میدانی» بازمی‌گشتند و در آنجا اجتماع می‌کردند و شب را در آنجا می‌گذرانیدند. بار آخر تا اورتاقاپو پیش رفتند و علما را به آنجا دعوت کردند.

## آمدن وزیراعظم به قصر.

نام حافظ احمدپاشا در آغاز لیست اشرار بود. وزیر بایرام پاشا برای وزیراعظم پیغام فرستاده بود که به هیچ‌روی به قصر نیاید. به سوی قصر در حرکت بود که با پیغام‌آوران بایرام‌پاشا روبه‌رو شد و از ماجرا آگاه گشت. در پاسخ پیغام به خنده گفت:

- «برو و از جانب، خدمت پاشا سلام عرض کن و بگو بلایی را که نازل خواهدشد در خواب دیده‌ام و ازمرگ باکی ندارم.» و فرستاده بایرام‌پاشا را بازگردانید.

تا حافظ پاشا از نخستین در قصر که به «باب همایون» معروف است واردشد افراد به دو قسمت بخش تقسیم شد و فریاد زدند: «بزنیدا» و وزیراعظمی راسنگسار کردند. خدمه‌ها و همراهانش زیربازوی او را گرفته و وی را در داخل قصر به «خسته سرگوگوشی»(بخش بیماران) منتقل کردند از دست آنان فراری‌اش دادند. در این ماجرا یکی از شاطرها کشته شد و یکی زخمی گردید.

حافظ پاشا به حضور شاه پذیرفته شد و چون از ماجرا آگاه بود، مهر همایونی را تسلیم شاه کرد، شاه در حالی که سخت متاثر شده بود از او خواست که پنهان شود.

حافظ پاشا بی‌درنگ تغییرنباس داد و از سمت «یالی‌کوشکی» قصر، آنجا را ترک گفت و به قصد اسکودار برقایقی سوارشد.

## حضور سلطان مراد در ایاق دیوانی

پس از فرار حافظ احمدپاشا، از بخش بیمارستان قصر(خسته لرگوگوشی)، افراد از اورتا قاپو(در میانی) وارد قصر شدند، روبه‌روی «دیوان همایون» آمدند و فریادزنان گفتند: «سخنی با شاه داریم». سلطان مراد برای آن که حادثه‌ای نظیر واقعه سلطان عثمان پیش نیاید از در «دارالسعاده»(در خواجه‌سرایان) بیرون آمد و «ایاق*دیوانی» تشکیل داد، و پرسید: «بندگانم چه خواسته‌ای دارند؟». آنان صاحبان هفده اسمی را که در لیست آورده بودند خواستار شدند تا برای شقه کردن تسلیمشان کنند و افزودند: «آنان دوست شاه نیستند، اگر خیرخواه دولت بودند هرگز ما را که در موصل در برابر دشمن پایداری می‌کردیم پراکنده نمی‌کردند» و سخنانی از این قبیل بر زبان راندند. پند و اندرز و پاسخی که به آنان داده شد قانعشان نساخت و گفتند: «باید این افراد را تسلیم کنید والا

*به جلد یک مراجعه فرمائید. م.

اوضاع شکل دیگر خواهدشد» و به این ترتیب اشاره کردند به این که یکی دیگر از شاهزادگان را به سلطنت خواهند نشانید و تا نزدیک تختی که شاه برآن نشسته بود، پیش رفتند.

دراین بین سلطان مراد که بیست سال داشت چون دید افراد توجهی به گفتههای او ندارند، پرخاشگرانه به آنان گفت: «اکنون که به سخنان من گوش نمی‌دهید برای چه مرا به اینجا دعوت کردید.» آنگاه از تخت برخاست و وارد «دارالسعاده» شد. افراد خواستند درپی او وارد قصر شوند که در بر رویشان بسته شد.

در پی این احوال شورشیان به هیجان آمدند و تهدید کردند اگر چنانکه آن هفده مرد را تسلیمشان نکنندموضوع شکل دیگری به خود خواهد گرفت.

«توپال رجب پاشا» خصم حافظ پاشا و عامل شورش گریه‌کنان برپای سلطان مراد افتاد: «پادشاها، باید این مفسدها را آرام ساخت، حتی اگر من غلام کمینت را خواستند تسلیمشان کن، بنده باید در راه سرورش فداشود. بنده‌هایت برای اجابت خواسته‌هایشان آمده‌اند، فدا شدن چند غلام شایان اهمیت نیست- امّا اگر رضایت اینان جلب نشود اوضاع مشکل خواهد شد» و سخنانی از این قبیل گفت با گفتن «اوضاع مشکل خواهد شد» به وضع موجود اشاره کرده بود.

مرادچهارم که پایان کار را وخیم می‌دید بستانجی‌باشی را برای بازگردانیدن حافظ‌پاشا که هنوز به اسکودار نرفته بود روانه کرد. بستانجی باشی خود را به حافظ‌پاشا رسانید و گفت«پادشاه شما را خواسته است» و او را با خود آورد.

## حضور شاه در دومین اپاق دیوانی

«آق آغالرقاپوسی» بازگشوده شد و باز سلطان مراد برتخت نشست. افراد عقب رفتند. سلطان چهارنفر را از میان آنان به حضور خواست. که دو تن از آنان صاحب‌منصب ینی‌چری و دو تن دیگر صاحب‌منصب سپاهی بودند. باز آنان را نصیحت کرد. باز همه افراد همصدا شدند:«بدخواهان دولت را باید تسلیم کنید.» پیدا بود که پند و نصیحت به آنان تأثیر ندارد و از خواسته خود باز نمی‌گردند.

## کشته شدن حافظ احمدپاشا

پس از آنکه حافظ‌پاشا را از نیمه راه بازگردانیدند، با بیش‌بینی پایان وخیمش وضو

ساخت و در انتظار سرنوشت فجیع خود ماند. چون وضع دشوار شاه را دید از درباب‌السعاده بیرون آمد و نزد مراد رفت و خطاب به او گفت:

«پادشاه، هزاران غلام چون حافظ فدای راه تو باد. تقاضای من اینست که تو مرا نکشی، بلکه بگذار این ستمگران به ناحق با ریختن خونم مرا به شهادت برسانند. تقاضا دارم دستورفرمایی مرا در اسکودار دفن کنند و نظر لطفت را از یتیمان من دریغ نکنی» آنگاه زمین ادب بوسه داد و پس از قرائت آیه کریمهٔ «انا لله و انا الیه راجعون» به میان جمع شورشیان رفت. اولین سپاهی را که به او حمله برد با مشت نقش برزمین ساخت. سپاهی دیگر ضربه‌ای با خنجر بر سر او نواخت و فرق او را تا نزدیک لالهٔ گوشش شکافت. سپاهی دیگر از پشت خنجری بر شانه او نواخت برزمینش انداخته و با خنجر و شمشیر به قتلش رسانیدند.*

سلطان مراد با دیدن حرکت خونسردانه حافظ احمدپاشا و به میان شورشیان رفتنش و قتل فجیع او دستمالش را بر چشمانش برد وگریستن آغاز کرد.

خدمتگزاران قصر پارچه سبزی بر روی جسد کشیدند و شاه که قادر به ایستادن نبود در حالی که می‌غرید: «از خدا نمی‌ترسند، از پیامبر شرم ندارند و از شرع و پادشاه اطاعت نمی‌کنند» وارد قصر شد. حافظ احمدپاشا را در پی وصیتی که که کرده بود در آرامگاه قراجه احمد واقع در اسکودار به خاک سپردند. در این بین شورشیان سلطان مراد را قسم داده بودند که باید رفتار عادلانه داشته باشند.

## وزیر اعظمی رجب پاشا و شیخ‌الاسلامی اخی‌زاده

پس از کشته شدن حافظ احمدپاشا مهر همایونی تسلیم رجب‌پاشا شد. شورشیان که در پی عصیانی بزرگ به خواسته‌های خود دست یافته بودند، خواستار شیخ‌الاسلام یحیی افندی هم بودند. شورشیان به تصور آنکه طرفداران الیاس پاشای بالیکسری که از مخالفان خسروپاشا بود قصد دارند از طریق یحیی افندی او را به وزیراعظمی منصوب کنند. اسم او را نیز در لیست اعدامیها جای داده بودند. چون یحیی افندی پنهان شده بود افراد شورشی تنها به عزل او بسنده کردند و بیش از آن درخواسته‌های خود پیش‌تر نرفتند. به جای او

*. در متن: شهیدش کردند.ـم.

اخی‌زاده حسین افندی قاضی عسکر روملی شیخ‌الاسلام شد.

سلطان مراد در پی حادثه اخیر دریافته بود که تحریک از سوی چه کسی و چه منبعی صورت گرفته است امّا با خویشتنداری بسیار این موضوع را با رجب‌پاشا در میان نگذاشت. شورشیان در پی دیگر افراد موردنظر در لیست بودند، امّا هریک از آنان در گوشه‌ای پنهان شده بودند. حسن خلیفه فرمانده ینی‌چری به کانون پناه آورد و نجات یافت امّا بعد از آن آنجاهم گریخت و پنهان شد.

## اعدام خسروپاشا

با توجه به این که این شورش در پی عزل خسروپاشا و به تحریک رجب‌پاشا رخ داده بود، سلطان مراد کمر به قتل خسروپاشا بست امّا قصد خود را از رجب‌پاشا پنهان داشت. پادشاه نخست مرتضی پاشا محافظ «اوزی» را احضار کرد پست بیگلربیگی دیاربکر را به او داد و به اسکودار روانه کرد و ضمن دادن دستخط همایونی، دستور قتل خسروپاشا عامل فتنه را صادر کرد.

مرتضی پاشا روانه طوقات شد. در راه چون به قصبه عثمانجیق رسید دومین خط همایونی مبنی برتاکید و شتاب در اجرای فرمان رسید. مرتضی پاشا به سرعت خود را به طوقات رسانید. چون می‌دانست به آسانی نخواهد توانست خسروپاشا را به چنگ بیاورد. محتاطانه عمل کرد. از سویی رجب‌پاشا ضمن ارسال پیغامی به خسروپاشا هشدار داد که از مرتضی‌پاشا غافل نماند. خسروپاشا از بیماری نقرس رنج می‌برد. افراد خسروپاشا خطاب به سرورشان گفتند: «آمدن این «یارو» با آن یدوبیضا نشانه خیر نیست،» خسروپاشاهم از افرادش خواسته بود تا در این باره تحقیق کنند. در این بین برای قاضی طوقات نیز درباره قتل خسروپاشا دستخط همایونی ارسال شد و درپی آن قلعه خانه خسروپاشا را به توپ بست. خانه پاشا محاصره شد امّا او تن به تسلیم نداد و افرادش به دفاع از خانه پرداختند: مرتضی پاشا که می‌ترسید خسروپاشا بگریزد، اعلان داشت که سر خسروپاشا از آن پادشا هست و اموالش مال کسی که یغما کند. خسروپاشا در صددبرآمد تا به ترفندی مرتضی پاشا را بکشد امّا نتوانست. چون دستخط شاه را نشانش دادند وضو ساخت و پس از خواندن دو رکعت نماز خفه‌اش کردند و سرش را بریدند و پنهانی برای شاه فرستادند و نشانش دادند (رجب ۱۰۴۱ ه.ق/۱۶۳۲م)

## دومین عصیان

رجب پاشا با آنکه وزیراعظم شده بود، امّا به خاطر اعمالی که انجام داده بود با احتیاط رفتار می‌کرد و برای آنکه از آسیب درامان ماند می‌کوشید تا نزدیکان سلطان‌مراد را از میان بردارد.

رجب پاشا چون از مرگ خسروپاشا و بلایی که بر سر او آمده بود آگاه شد باز به تحریک افراد کانون پرداخت. در این شورش جدید افراد خواستار کینه‌کشی از قاتلین خسروپاشا شدند و به قصر آمدند و شاه را به ایاق‌ایوانی دعوت کردند و خطاب به او گفتند:

● «پادشاها تو چرا وزیر شایسته‌ای چون خسروپاشا را کشتی و زخمی در پیکر دولت گشودی؟ تو باید حالا حسن‌خلیفه، مصطفی‌چلبی و مصطفی‌پاشای‌دفتردار را تسلیم ما کنی تا شقه‌اش کنیم» و آنگاه در گفته‌های خود گستاخ‌تر شدند و گفتند: «شهزادگان پسران سرور ما هستند، دیگر به تو اعتماد نداریم، تو خسروپاشا را به‌ناحق کشتی پس به شاهزاده‌ها هم رحم نمی‌کنی، شاهزادگان را بیاور تا آنان را ببینیم و در این راه اصرار ورزیدند. چون سلطان‌مراد به تسلیم کسانی که می‌خواستند تسلیمشان کند تن در نداد، لذا افراد گفتند:

– «اگر افراد موردنظر را تسلیم ما نکنی تو نمی‌توانی بر ما سلطنت بکنی» در این بین میان افراد به عمد رمزمه افتاد که شاهزادگان را خفه کرده‌اند. شورشیان مصرانه خواستار دیدار با شاهزاده‌ها شدند. شاه ناگزیر دستور داد که برادرانش، بایزید، سلیمان، قاسم و ابراهیم را از اندرون آوردند و نشان جمعیت دادند. بایزیدبزرگتر از دیگر برادران بود و سه‌ماه از مراد کوچکتر بود. بایزید و سلیمان پیش آمدند و فریاد زدند:

«از ما چه می‌خواهید، چرا ما را به حال خود رها نمی‌کنید و نام ما را بر زبانها می‌رانید آیا قصد دارید کاری کنید که مورد تهمت قرار بگیریم و کُشته شویم. ما را به حال خود رها کنید. ما به حمایت شما نیاز نداریم» امّا آنان بی‌توجه به گفته شاهزادگان خطاب به شاه گفتند: «از این پس دیگر در مورد زندگی این سروران به تو اعتماد نداریم، باید تضمینی بما بدهی که به جان آنان صدمه و زیان نخواهی رسانید» رجب‌پاشا و شیخ‌الاسلام اخی‌زاده حسین‌پاشا ضامن شدند و شورشیان آرام گرفتند. ضمانت رجب‌پاشا و شیخ‌الاسلام سلطان‌مراد را نسبت به آنان مشکوک ساخت و چنانکه بعداً خواهیم آمد و به‌موقع آنرا تلافی کرد

به این ترتیب ایاق‌ایوانی پایان گرفت و شورشیان در پی یافتن سه‌شخصی که پیش از این نامشان گذشت برآمدند و برای کسانی که پنهانگاه آنان را خبر دهند جایزه تعیین کردند.

حسن‌خلیفه را در قهرخانه یافتند و او را به آت‌میدانی آوردند و گشتند، مصطفی‌پاشای دفتردار را نیز از خانه‌ای واقع در «محلهٔ وفا» بیرون کشیدند به «ابراهیم پاشاسرایی» آوردند و کشتند، رجب‌پاشا به ترفندی ندیم محبوب سلطان‌مراد یعنی مصطفی‌چلبی را از قصر خارج کرد و به ابراهیم پاشاسرایی برد و از آنجا نیز وی را بیرون کشیدند و کشتند.

## اشرار و گردنکشان سپاهی در صدد خلع‌سلطان‌مراد از سلطنت.

پس از این حادثه رجب‌پاشا در شرایطی بهسر می‌برد که دیگر قادر به پنهان‌ساختن خیانت خود نبود . دریافته بود که با تغییر سلطنت اوضاع به سود او دگرگون خواهد شد، وی سردسته اوباشی را که با او همفکر بودند یافت. سپاهیهای اوباش که گستاخی را از حد گذرانیده بودند و چون او می‌اندیشیدند، عبارت بودند: از سقا محمد، علی احفه، صالح افندی، چالیق درویش، محمد آغا اوغلی، ویمیشجی مصطفی. این عده می‌دانستند که اعمالشان بدون مجازات نخواهد ماند و سلطان مراد از آنان انتقام خواهد کشید. پس درصدد آن برآمدند که با خلع پادشاه از سلطنت یکی از شاهزادگان را به پادشاهی انتخاب کنند. این تصمیم را با روم محمد (چون اهل قونیه* بود این لقب را داشت) در میان گذاشتند. روم محمد اظهار داشت که: «از کسانی که شاه را اغفال کرده بودند، به طرز دلخواه انتقام گرفتیم اگر در این راه زیاده‌روی بکنیم دولت را- که خدا نگهبانش باد- به انقراض سوق داده‌ایم». اما آنان در تصمیم خود پایمردی کردند و مشارکت افراد کانون ینی‌چری را هم خواستار شدند.

کوسه محمد آغا که به جای حسن خلیفه فرمانده کانون ینی‌چری شده بود، به شاه وفادار بود. وی از پرورش یافتگان کانون ینی‌چری و نیز خارج از آن رخ می‌داد به اطلاع شاه می‌رسانید. وی با آگاهی از این تصمیم اوباش سپاهی، ضمن مانع شدن از شرکت افراد

*. قونیه جزو مناطق امپراطوری روم شرقی (بیرانس) بود.- م.

ینی‌چری در تصمیمات اخیر مراتب را نیز به اطلاع دربار رسانید و نیز شاه را آگاه ساخت که رجب پاشا و جان پولاداوغلی مصطفی پاشا در رأس این توطئه‌ها قرار دارند. بر اثر مخالفت روم محمد پاشا وکوسه محمدآغا از خلع سلطان مراد جلوگیری شد و پادشاه به ظاهر ضمن بخشودن گناهان سپاهیها با آنان آشتی کرد. روم محمد پاشا به‌قونیه رفت، به جمع پیروان طریقت موسویه پیوست و در ازای خدماتش بیگلربیگی مرعش به او تفویض شد.

## سلطان مراد اداره امور را به دست می‌گیرد

### قتل رجب پاشا

سلطان مراد آگاهیهای لازم درباره تحریکات و دسایس رجب پاشا به دست آورده بود. و روم محمدآغا و کوسه محمد آغا فرمانده ینی‌چریها ملعنتهای او را تائید کرده بودند، برای شاه تردیدی نمانده بود که در همه این شورشها دست رجب پاشا در کار است و در رأس آن قرار دارد.

پس از سپری شدن گستاخیهایی که سپاهیها و ینی‌چریها در مراسم عید از خود نشان دادند و مراسم عیش وعشرتی که برای جمع کردن پول ترتیب داده شد و یغما و غارتهایی که انجام دادند، روزی یعنی در ۲۸ شوال سال ۱۰۴۱ هـ .ق (۱۸ مائیس ۱۶۳۲م)، وزیر اعظم رجب پاشا به قصر فراخوانده شد. طبق عادتی که شیوه او بود، همراهانش را به اتفاق گروهی از اوباش سپاهی در بیرون قصر مستقر کرد و خود به حضور پادشاه بار یافت.

رجب پاشا درحالی که داشت دامن قبای شاه را می‌بوسید. سلطان مراد خطاب به او گفت: «بیا جلو چلاق، بیا سردسته اشرار و اوباش» (رجب پاشا به سبب ابتلا به بیماری نقرس می‌لنگید.

رجب پاشا که از ان کلام ترس جانش گرفته بود گفت: « حاشا پادشاها، والله‌وبالله که کاری جز رضای شاهانه انجام نداده‌ام» پادشاه که کاسه صبرش لبریز شده بود فریاد زد: «کافر، وضو بساز» زیرا رجب پاشا در روز اپاق دیوانی به شاه توصیه کرده بود که: «پادشاها وضو بگیر و به دیوان درآ» و با ان کلام به احتمال کشته شدن پاشاه اشاره کرده بود. و چون سلطان مراد فریاد زد! «بی‌درنگ سر این خائن را از تن جدا کنید» جلاد حاضر بود و «زولفو بالطه جی‌سر» کمند انداختند و صدراعظم را خفه کردند و چون جسدش را زیر پای افرادی که بیرون باب‌همایون به انتظار او بودند انداختند، ترس در دل

آنان رخنه کرد و از آنجا پراکنده شدند.

به جای رجب پاشا دابانی یاسی قمر پاشا بیگلریگی معزول مصر وزیراعظم شد و بـه او دستور داده شد که حساب گردنکشان و اوباش سپاهی را برسد. قتل رجب پاشا هر چند خشم اوباش سپاهی را برانگیخت اما جرئت ظاهر ساختن احساس خود را نیافتند. این بار نوبت کینه‌کشی پادشاه بود.

## مقررات قصر سنان پاشا

پادشاه بیست ساله بود و حوادثی را که رخ می‌داد تعقیب می‌کرد وی از دیدارهای سرپائی (جریانات آیاق دیوانی) درس گرفته بود. وی از نظر قوای بدنی بسیار نیرومند و آهنین پنجه و شجاع بود و نگاهی نافذ داشت. شاه پس از کشتن رجب‌پاشا، برای وزیراعظمی که به جای او برگزیده بود دستورات اکید صادر کرد مبنی بر اینکه درمورد گردنکشان و قلدران سپاهی به هیچ روی مسامحه روا ندارد.

همه ساله به مسلّم ها که از سواره نظامهای قاپی‌قولی بودند با درنظر گرفتن نوبت دفاتر «خرید»، تولیت اوقاف و التزام داده می‌شد که به « ملتزم »ها مـی‌فروختند و پول می‌گرفتند. [2] سپاهی‌ها از بیستم ذی‌القعده سال ۱۰۴۱ هجری در اوک میدانی گردآمدند. ضمن تقدیم دفتری به وزیر اعظم اعلام داشتند که برای تقسیم مشاغل نمی‌توانند تا پایان سال صبر کنند و خواستار تقسیم وظایف و مشاغل خود شدند.

وزیراعظم مراتب را به عرض شاه رسانید. سلطان مراد برای وزیراعظم دستخطی به این مضمون فرستاد:

۲. در زمان سلطان سلیمان قانونی هنگام وقوع جنگ سیصد نفر از سواره نظام قاپی‌قولی برگزیده می‌شدند که به آنان «ملازم» می‌گفتند. به این افراد وظایفی هم‌ارز با وظایفی که در خدمات دیوانی داشتند محول می‌شد. در قرن هفدهم با گردنکشی و قلدری تعداد این ملازمان از سیصد نفر به ده هزار نفر افزایش یافت و گذشته از آن این فعل و انفعالات که مختص زمان جنگ بود در موارد عادی نیز همه ساله اعمال شد و همزمان با آن وظایف و مشاغل دیگری نیز به آنها داده می‌شد و این مغایر قانون بود. عامل اصلی این بی‌قانونیها وزرای حریصی بودند که به طمع رسیدن به مقام وزیراعظمی سعی داشتند با این حاتم‌بخشیها «سپاهی»ها را به سوی خویش جلب کنند. سلطان مراد چهارم درصدد برآمد تا با لغو این قبیل مشاغل و وظایف غیرقانونی و نیز اجرای قانون به صورت دوران سلطان سلیمان سروسامانی به این اوضاع آشفته بدهد که در این راه موفق نیز شد.

-«به‌آنان خدماتی که‌درزمان اجداداعظم الشأنمان حق دخالت در آن را نداشتند. تفویض نشود، ولی مشاغل قانونی دیگر تفویض گردد.»

در پی این دستخط «سپاهی»ها در «سلطان احمد میدانی» اجتماع کردند. پادشاه به محض آگاهی از این اجتماع، دستور داد تا در قصر سنان پاشا واقع در «سارای بوری»، «آیاق دیوانی» تشکیل شود و از وزیراعظم، شیخ‌الاسلام، قاضی عسکر، روحانیون، فرماندهان کانون ینی‌چری و فرماندهان شش دسته برای شرکت در دیوان دعوت کرد و برای افرادی که در «سلطان احمدمیدانی» اجتماع کرده بودند پیغام فرستاد که «اگر غلامان سپاهی‌ام مطیع و فرمانبردارند، از بین خود چندتن را به دیوان بفرستند». افراد سرشناس سپاهی که خطاکار و مجرم بودند، از بیم آنکه مبادا به دام افتند عده‌ای از افراد باسابقه و قدیمی سپاهی را به عنوان نماینده اعزام کردند. ینی‌چریها از حوالی دیوان حفاظت می‌کردند. پادشاه خطاب به ناظران سخنان پندآمیز بسیاری گفت و افزود که ادامهٔ اینگونه اعمال خلاف موجب نابودی دولت خواهد شد و تأکید کرد که هرکس باید به حق خویش قانع باشد و از قانون اطاعت کند. سخنان شاه که به پایان رسید، فرماندهان کانون و ینی‌چریها ضمن دعای خیر کف زدند و خطاب به شاه گفتند:

«پادشاه صاحب دولت، تو شاه مائی، ما به هیچوجه آهنگ مخالفت با تو را نداریم، دوست دوستت و خصم دشمنت هستیم.»

و چون سلطان مراد گفت:

-«برای اثبات این گفتهٔ خویش، از مفسدانی که در میان شماست حمایت نکنید و تسلیمشان سازید، اگر شما درغلامی ثابت‌قدم باشید من نیز بسته در درجه و مقامتان شما را موردعنایت و تفقد قرار می‌دهم.»

فرمانده ینی‌چریها و همه فرماندهان و صاحب منصبان ینی‌چری هم‌آوا پاسخ گفتند که:

-«ما فرمانبردار پادشاه صاحب شوکتمان هستیم. از راهزنان حمایت نمی‌کنیم. آنچه که مورد نظر شاه نباشد موردنظر ما هم نیست.»

سلطان مراد قرآن آورد کلیه افراد حاضر وابسته به کانون در آن مجلس قسم یاد کردند و دستور داد تا کلیه این مذاکرات را صورتمجلس کردند.

پادشاه پس از تحلیف ینی‌چریها که درواقع پشتیبانان اصلی او بودند روی به افراد باسابقهٔ «سپاهی» حاضر در جلسه کرد و نظر آنان را نیز خواستار شد. آنان نیز چون ینی‌چریها سوگند یاد کردند. سلطان مرادخطاب به فرماندهان سپاهی سخنان تند و مؤثری ایراد کرد و سرپیچی‌های آنان را، ستمهائی را که در حق مردم کرده بودند، تضعیف دولت و تخریب مملکت توسط آنان را یک به یک برشمرد و اشاره کرد که آنان حتی به تولیت اجدادش نیز دست‌درازی کردند و افزود که اگر رعیت نباشد، خزانه‌ای نیز وجود نخواهد داشت.

وی سخنان بسیاری از این قبیل گفت و چون آنان نیز به عرض شاه رسانیدند که عاصی نیستند و غلامان مطیع پادشاهند. شاه گفت:

-«اگر درسخنانتان صادقید، شما نیز راهزنان را حمایت نکنید و از میان خود طردشان کنید. مشاغل طبق روال پیشین داده خواهد شد. مشاغل زیاده طلب نکنید و شما نیز چون فرماندهان ینی‌چری سوگندیاد کنید. برای فرماندهان سپاهی راه دیگری نمانده بود مگر چون فرماندهان ینی‌چری سوگند یاد کنند و چنین نیز کردند. مذاکره با آنان نیز صورتمجلس شد. شاه در این مجلس از ارتشاء و نادرستی قضات شرع نیز سخن گفت. قضات شرع نیز توضیح دادند که سپاهیها در وظایف آنان به جبر اعمال نظر می‌کنند و شکایات را با دقت و امانت تنظیم نمی‌کنند و سخنانی از این قبیل. آنان نیز سوگند یادکردند که از مردم دفع ظلم کنند و صاحب حق را به حق خویش برسانند. این سوگند نیز صورتمجلس شد. کلیه صورتمجلس‌ها توسط حاضرین درجلسه ممهور گردید.

## اقدامات پاکسازی

در پی تصمیمات متخذه در «قصر سنان‌پاشا»، سپاهیانی که در سلطان احمد میدانی اجتماع کرده بودند به رایزنی پرداختند و با آنکه ضمن خودداری از به رسمیت پذیرفتن سوگند افراد باسابقه و ارشد سپاهی به سرکشی خود ادامه دادند ولی جلب حمایت ینی‌چری روحیه آنان را تضعیف کرده بود. درجلسه دیگری که در قصر وزیراعظم تشکیل شد تصمیم برآن قرار گرفت که نسبت به تار و مارکردن مخالفین اقدام جدّی به عمل آید. و مراتب به اطلاع شاه نیز رسید و مخالفین وناراضیانی چون سقامحمد، گرجی رووان جادی عثمان و غیره بی‌درنگ به قتل رسیدند و اجسادشان را به دریا انداختند. پس از آن تک‌تک سرکشان و قلدران سپاهی که در استانبول به سر می‌بردند دستگیر و کشته شدند.

سرکشان مقیم آناطولی نیز به محض دستگیری کشته می‌شدند. در بین کشته‌شدگان دلی‌الهی که بی‌شهری و سیدی‌شهری دستخوش ویرانگریهای او بود نیز دیده می‌شود. علی‌رغم اخطار دوستانش که وی را از ماجرا آگاه ساخته بودند به استانبول رفت، توسط مخالفینش دستگیر و به دیوان همایون آورده شد و به قتل رسید. پس از او دلی خلیل اهل بزقر و دیگر قلدران سپاهی دستگیر و اعدام شدند. سلطان مراد در اثنای این عملیات پاکسازی طرفداران خسروپاشا و کسانی را که در قتل حافظ احمدپاشا دست داشتند تعقیب کرد و آنان را به قتل رسانید.

## قتل ایلیاس پاشا

ایلیاس پاشا مشهور به سولاق اوغلی اهل بالیق اسیر بود. مردی شجاع و فعال که با تنبیه راهزنان بالیق اسیر و حوالی آن معروفیت یافت و به هنگام عزیمت حافظ‌پاشا به جنگ بغداد وی با سمت بیگلربیگی آناطولی به اردو پیوست و با کسب موقعیت در اردو معروفیت به‌دست آورد. امّا با دست یافتن خسروپاشا به مقام وزیراعظمی به سبب مخالفتی که با او داشت از اردو کناره گرفت و به بالیق اسیر رفت و برای دفاع از خود تعداد زیادی از افراد مسلح بومی سگبان و افراد مسلح نیروی دریایی را به دور خویش گردآورد و چون بیگلربیگی نامور بود در برابر کسی سرفرود نیاورد. وی با شیخ‌الاسلام یحیی افندی مکاتبه داشت‌شعرایی چون «حوری» و «نعفی» دربارهٔ او قصایدی سروده‌اند. [۳]

با آنکه برای شکار ایلیاس پاشا مقام وزارت و بیگلربیگی شام به او داده شد و به علامت وزارت زنجیر طلا برایش ارسال گردید ولی او بالیق اسیر را ترک نگفت. با کسب مقام وزارت بر قدرت و تحکمش افزوده شد. درصدد تصرف جزیره میدیل برآمد ولی موفقیتی به دست نیاورد. مانیسه را اشغال و غارت کرد. سرانجام در اواخر سال ۱۰۴۱ هـ.ق (حزیران ۱٦۳۲) برای سرکوبی‌اش نیرویی به فرماندهی کوچک احمدپاشا

۳ ـ مطلع قصیده نفعی در مدح او چنین است:

کریم و کامرانی درجهان باشد اگر، الیاس پاشا هست
که دست زرفشانش از کرم همسان دریا هست
(کریم و کامران و اردیسه گر ایلیاس پاشا دیر)
(که دست زرفشانی کان دل درپاش دریا دیر*)

*ـ به ضرورت وزن شعر در ترجمهٔ مصراع دوم اندکی تغییر داده شده است ـ م.

اعزام شد، طی جنگی که درگرفت شکست خورد. و در برگاما محصور و سرانجام تسلیم شد. او را به استانبول آوردند، در پاسخ استاوروز واقع در بیگلربیگ پادشاه او را محاکمه کرد و سپس دستور قتلش را داد (ایلول ۱۶۳۲)

**مغان اوغلی فخرالدین**

کوچک احمدپاشا بعداً امیردرزی ، معان اوغلی امیر فخرالدین والی شام را که طی چهل سال قدرت و نفوذ بسیاری به دست آورده بود، شکست داد و به تعقیب او به کوهستانهای صعب‌العبوری پناهنده شده بود پرداخت و به صعب‌العبورترین کوهها صعود کرد. معان اوغلی سالها در سوریه دردسری بزرگی برای دولت عثمانی فراهم کرده بود. کوچک احمدپاشا مصمم بود به هرقیمتی وی را دستگیر سازد. معان اوغلی به غاری در کوه پناه برده ود. احمدپاشا دستور داد بر در غار هیزم انباشتندو آتش زدند و بروی آن سرکه ریختند. با داغ شدن سنگهای نرم درون غار معان اوغلی ناگزیر از تسلیم شد. احمدپاشا معان اوغلی و پسرانش حسین و مسعود را به استانبول فرستاد و سوریه را از مبدل شدن به یک کانون آشفتگی رهائی بخشید.

هنگام ع مت سلطان مراد به جنگ «روان» معان اوغلی و پسرانش به استانبول اعزام شدند. حسین‌بیه سعودبیک پسران معان اوغلی را به کاخ گالاسرای فرستادند. سلطان مراد در اثنای این جنگ هنگامی که در سیواس به سر می‌برد در ۱۰۴۴ هـ.ق (۱۶۳۵م)، طی دستخطی که برای بایرام پاشا فرماندار استانبول فرستاد، دستور قتل معان اوغلی فخرالدین را صادر کرد. بی‌درنگ فخرالدین و پسر بزرگش مسعود را کشتند، حسین پسر

ــ «جوری» شاعر نیز به انگیزه احداث مسجد و خانقاه در بالیق اسیر از سوی ایلیاس پاشا چنین گفته است:

«تعالی اله زهی مسجد که رشک عرش اعلی شد
معلاً گنبدش همپایهٔ کرسیّ والا شد
بود آن خانقاه دلگشا منزلگهی خرم
که هرکنجش صفابخش و صفایش جنت‌آسا شد
تعالی اله زهی جامع که رشک عرش اعلادیر
معلیّ قبهسی همپایهٔ کرسی والادیر
ندیر آن خانگاه دلگشا منزلگه خرم
که هربیر حجرمسی فیض صفادا جنت‌آسادیر

کوچک معان اوغلی در اندرون پرورش یافت، به سمت سفیر به هندوستان اعزام شد و در سال ۱۱۰۲ ه‍.ق (۱۶۹۱م) درگذشت. «نعیما» بسیاری از وقایع تاریخی را از زبان او شنوده در اثر خود آورده است.[۴]

## پاکسازی با توسل به منع استعمال دخانیات[5]

در صفر ماه سال ۱۰۴۳ ه‍.ق (آگوست ۱۶۳۳م) یک آتش‌سوزی در «جبالی» استانبول رخ داد که با گسترش دامنهٔ آن بخش اعظمی از شهر دستخوش حریق شد، مردم در قهوه‌خانه‌ها گرد آمدند و با اضطراب و هیجان به پخش شایعات پرداختند.

به منظور جلوگیری از هرنوع قیام و شورش سلطان مراد به تشویق قاضی‌زاده واعظ معروف قهوه‌خانه‌های استانبول را ویران کرد و به فتوای قاضی‌زاده کسانی‌را که مبادرت به استعمال دخانیات می‌کردند واجب‌القتل اعلام کرد.

پادشاه باتوسل به این قانون، سراسر اوقات به‌ویژه شبها به بعضی از نقاط در استانبول حمله می‌برد افراد مشکوکی را که دستگیر می‌شدند می‌کشت و «داش‌مشتی‌ها» و «گردن‌کلفت‌های» استانبول را تارومار ساخت. به این ترتیب استانبول پاکسازی شد و آسایش و آرامش به آن شهر بازگشت.[۶]

## برقراری نظم و انضباط در تشکیلات تیمارلی سپاهی‌ها

تشکیلات تیمارلی سپاهی که در گسترش دامنهٔ قدرت و شکوه دولت عثمانی نقش

۴- تاریخ نعیما، جلد ۳ صفحه ۱۷۱.

۵- نخستین فرمان دایر بر منع استعمال دخانیات. در سال ۱۰۴۰ هجری/۱۶۳۱میلادی صادر شد. نخست کشت توتون ممنوع اعلام شد و بعداً استعمال دخانیات نیز قدغن شد (دفترمهمه‌شماره ۸۵، صفحه ۱۳۴ و ۱۸۵).

۶- در آن تاریخ یکی از روزها عبدالمجید افندی از مشاهیر طریقت در استانبول با عده‌ای از یارانش به ایمراخورکوشکی (قصر ایمراخور) واقع در «کاغت‌خانه» رفته ضمن صرف غذا سرگرم بحثهای علمی و ادبی بودند. در آن بین سلطان مراد با قایق به قصر می‌رود، کس می‌فرستد و دستور می‌دهد تا کتابهائی را که به همراه دارند به او تسلیم کنند. در بین این کتابها دیوان شیخ‌الاسلام یحیی افندی نیز بود. مراد با دیدن دیوان می‌گوید: «این دیوان سرور ماست» و پس از کنترل سایر کتب افزوده بوده بود «ما را سر آن نیست که متعرض علمائی که با کتابهایشان، دراویشی که بارداوسجاده و نویسندگانی که با قلم و دوات مشغول سیر هستند بشویم. در عالم خویش باشند. **تاریخ یغما**، جلد ۳ صفحه ۱۶۳.

بسزائی داشت، در آن ایام اعتبار و اهمیت زمان سلطان قانونی را از دست داده بود. قوانین مربوط به این تشکیلات اجرا نمی‌شد و افرادش به بوته فراموشی سپرده شده بودند. آنان را برای تعمیرات قلعه‌ها و امور حمل‌ونقل استخدام می‌کردند. ارزش این تشکیلات پیشرو سواره‌نظام تا به حدی سقوط کرده بود که چون «لوند»ها و «سگبان»ها بدور از تعلیم و تربیت، به گروهی چپاولگر بدل شده و به عنوان همراه ورجّاله به استخدام وزرا و بیگلربیگیها درمی‌آمدند. در سال ۱٦۳۲ میلادی به حسین پاشا بیگلربیگی روملی و نیز به بیگلربیگی آناطولی دستور داده شد تا نسبت به حضور و غیاب و ارزیابی افراد تیمارلی سپاهی در مناطق روملی و آناطولی اقدام کنند. آنگاه «سیدتیمارلاری» که به افراد غیرجنگی سپاهی داده شده بود و نیز «تیمار»های بلامتصدی به نام «قلیچ‌تیمار» به «سپاهی»های شایسته و جنگجو و پسرانشان داده شد. بطوری‌که حتی عده‌ای از ینی‌چریها دست از حقوق دریافتی خویش برداشتند و وارد تشکیلات تیمارلی سپاهی شدند.

در سال ۱۰٤۳ هـ.ق/۱٦۳۳م، وزیر بایرام پاشا بیگلربیگی روملی به صوفیه رفت به بررسی و ارزیابی «تیمار»ها و «زعامت»ها پرداخت و دفاتری تنظیم کرد که دربرگیرنده مشخصات هرفرد «تیمارلی» بود. بدین ترتیب سلطان مراد تشکیلات درهم آشفته «تیمارلی سپاهی» را تا جایی که ممکن بود سروسامان بخشید.

## آمادگی پادشاه برای جنگ با ایران

در پی دریافت خبر عبور بخشی از نیروهای ایران از مرز و محاصره وان بی‌درنگ به محمدپاشا بیگلربیگی آناطولی مقام وزیرجنگی تفویض شد، امّا پیش از حرکت محمدپاشا به جنگ «عجم»ها مغلوب شدند و عقب نشستند. منتهی سلطان مراد تصمیم به جنگ با ایران گرفت و در ربیع‌الاول سال ۱۰٤۳ هـ.ق /اکیم۱٦۳۳م تا بانی یاسّی محمدپاشا را مأمور جنگ با ایران کرد و شخصاً کنترل کارهای مربوط به تهیه مقدمات امر و کسب آمادگی لازم را به دست گرفت و با مشاهدهٔ سهل‌انگاری چهاروزیر در این امر اموالشان را مصادره و خود آنان را تبعید کرد [7] و در اسکودار از سربازان سان

۷- این چهاروزیر عبارت بودند از: چغالزاده محمودپاشا، نشانجی یوسف پاشا، موستادلی مصطفی پاشا و سیمرمحمدپاشا، قاپی‌جی‌باشی جیوان.

دید. سلطان مراد پس از رسیدن سردار (وزیراعظم) به ازمیت با شتاب در پی او روان شد و پس از به مجازات کسانی که برخلاف دستوراتش عمل کرده بودند به استانبول بازگشت. به وزیراعظم دستور داده شده بود که به سوی بغداد عزیمت کنند.

## قتل شیخ‌الاسلام

سلطان مراد در اواسط زمستان ۱۶۳۳ (در ماه آرالیق) مطابق جمادی‌الاخر ۱۰۴۳ به منظور بازدید و بازرسی برخی از مناطق اطراف استانبول در حال شکار از راه ازنیک عازم بورسه شد. در اثنای این سفر از قاضی بورسه نزد او شکایت بردند. شاه به محض رسیدن به ازنیک قاضی را از مقام خود برکنار ساخت و دستور داد تا او را از دروازهٔ قلعه حلق‌آویز کردند. آنگاه به بورسه رفت و قبور اجدادش را زیارت کرد و در پی شنیدن خبر ناگواری از استانبول پنج روز بعد با شتاب به پایتخت بازگشت.

انگیزه بازگشت شتابزدهٔ شاه به استانبول که قصد داشت مدت بیشتری در بورسه بماند، رسیدن نامه‌ای از مادرش بود.

به دار آویختن قاضی شرع بورسه بی‌هیچ پرس‌وجو و منحصراً در پی شکایت از او موجب تأثر روحانیون استانبول می‌شود و غرولند آغاز می‌کنند، از این‌روی شیخ‌الاسلام اخی‌زاده حسین افندی، یادداشتی برای مادر شاه می‌فرستد و طی آن ضمن تذکر تأسف روحانیون از این مسئله و نیز اقدام ناهنجار شاه در حق قشری که مورد احترام اجداد او بود، یادآور شده می‌افزاید:

- «ما از نفرین او خودداری می‌کنیم ولی شایسته است که شما او را نصیحت فرموده دعای خیر جملگی روحانیون را نصیب خویش سازید و اکنون که هرج‌ومرج روی به سکونت نهاده است، نیز جناب خلیفت پناه را از عمل به اقدامی که موجب قیل‌وقال خواهد شد بازمی‌داریم».

مخالفین شیخ‌الاسلام نزد مادر شاه این یادداشت را به منزلهٔ تهدید برکناری شاه از سوی شیخ‌الاسلام به همدستی علما جلوه دادند و او را تحریک کردند و او نیز یادداشت اخی‌زاده را به همراه نامه‌ای برای پسرش فرستاد:

- «ارسلان من (شیربچه‌ام.-م-) با عجلهٔ تمام بیائید. تدابیری برای جلوس شاه دیگری در حال اتخاذ است».

به این ترتیب پادشاه را به شتاب به استانبول فراخواند. سلطان مراد که از این خبر

سخت سراسیمه شده بود بی‌درنگ به راه افتاد، دست از خواب شبانه شست، همراهانش قادر به ادامهٔ راه نشدند ولی او خود را به قاطرلی رسانید و بی‌آنکه در انتظار رسیدن قایق از استانبول بماند در دریای طوفانی بر قایقی که در آنجا بود سوار شد به ساحل «گیزه» درآمد و از آنجا به اسکودار و از اسکودار بی‌درنگ به سارای‌بورنی رفت و نخستین کاری که کرد صدوردستور تبعیدشیخ‌الاسلام‌اخی‌زاده حسین‌افندی وپسرش قاضی‌شرع‌استانبول بود.

دوچه محمد بستانجی‌باشی معروف سلطان مراد ابتدا مفتی و سپس پسرش و هریک را جداگانه سوار بر قایق کرد و روانه ساخت. سلطان مراد پس از حرکت آنان بستانجی‌باشی را در پی آن‌دو روانه کرد و دستور داد اگر چنانچه مفتی و پسرش هنوز تنگه را پشت سر ننهاده باشند آنان را به قتل برساند در غیر اینصورت متعرضشان نشود. بستانجی‌باشی پس از خروج قایق مفتی در بغاز خود را به او رسانید و با حسین افندی به ساحل ایاستا فانوس درآمد. در این بین سلطان مراد که ابازه محمدپاشای معروف نیز به همراهش بود از یدی‌کوله خارج شده در امتداد ساحل در حرکت بود، به محض اینکه دید مفتی را به ساحل آوردند بستانجی‌باشی را پیش خود فراخواند و گفت: «خیلی زود و همین حالا بکشش». او نیز حسین افندی را با یک عرّابه حمل کله از ایاستا فانوس به ده‌کالا بریه برد و در آنجا او را خفه کرد.

سلطان مراد که از آن دمی که حسین افندی حیات شاهزاده‌ها را تضمین کرد از او کینه به دل گرفت و این بار نامه ارسالی او به مادر سلطان و اشاره ضمنی به احتمال شورش فرصت مغتنم را به دست پادشاه داده بود. ضمن بررسی وقایع می‌توان دریافت که شاه نخست تنها دستور تبعید او را صادر کند و بعداً بستانجی‌باشی برای کشتنش می‌فرستد و به نظر می‌رسد که مسئله «اگر از بغاز چاناکاله عبور کرده باشند متعرضشان نشو» مقرون به صحت باشد، باتوجه به بازگردانیدن مفتی از نزدیکی ایاستا فانوش و تعقیب سلطان مراد در طول ساحل درمی‌یابیم که قصد اصولاً اعدام مفتی سابق بوده است. چرا که حداقل سه روز طول می‌کشید که قایق بتواند بغاز را ترک گوید و این دستور اندکی پس از دستور تبعید صادر شده بود.

## جنگ «روان»

### اهمیت این جنگ پادشاه

یکی از اصول دولت عثمانی شرکت شاه به فرماندهی کل قوا در جنگها بود و این اصل پس از مرگ سلطان سلیمان قانونی ترک شده بود. در طی جنگهایی که با ایران و

اطریش و لهستان رخ داد، سلطان محمد سوم یکبار آنهم به اصرار ینی‌چریها در جنگ اطریش و همچنین عثمان اول نیز در جنگ لهستان شرکت کرده بود. عزیمت سلطان مراد به جنگ در رأس ارتشی که خود به آن نظم و انتظام بخشید، چه در خارج از کشور و چه در داخل کشور تأثیر عظیمی داشت.

شرکت مراد چهارم در جنگ روان و بعدها شرکتش در جنگ بغداد در پاکسازی قلدران سپاهی آناطولی و نیز زورگویان وگردن‌کلفتان سخت مؤثر بود. شکی نیست که طی این جریان افرادی نیز بودند که قربانی تهمت و افترا و خصومتهای شخصی شدند ولی در ازای آن بسیاری از کسانی هم که گردنکشی‌شان به اثبات رسیده بود پاکسازی شدند. سلطان مراد اگر یکبار کسی را می‌دید و پس از گذشت چندین سال با وی برخورد می‌کرد باز می‌شناخت و نیز اسامی و مکان گردنکشان را همه در خاطر داشت. در اثنای این جنگ بی‌آنکه مجالی به آنان بدهد به جستجویشان برخاست آنان را یافت و بی‌درنگ به قتل رسانید. ازاینروی در اثنای هردو جنگ با اجرای برنامه پاکسازی که گفته شد نظم و آرامش در مملکت برقرار شد و پس از او نیز این آرامش تا مدتها ادامه داشت.

## اقدامات شاه در اثنای عزیمت به جنگ

چادر سلطان مراد در زمستانی سرد (۲۱شبات ۱۶۳۵) در اسکودار برپا شد. و در هفتم مارت پادشاه هم به چادر خود رفت. پیش از حرکت دستور داد هیچ نیروی نظامی اعم از فرمانده ینی‌چری به عنوان بازنشستگی و یا کورویومی* در استانبول مستقر نشود.

هنگامی که در مال‌تپه به قازقلی دربند رسیدند، چون دریافت که یکی از افراد گالا تالی چلبی یکی از سولاق‌باشی (فرمانده گارد مخصوص) در استانبول مانده است بی‌آنکه توجهی به سوابق خدمتی او داشته باشد دستور داد تاگردنش را زدند. و به دنبال آن طی راه در منزلهائی مختلف گردنکشان و کسانی را که از آنان شکایت شده بود اعم از وزیر یا قاضی شرع امان نداد و به قتل رسانید. از آن جمله می‌توان از دو برادر نام برد معروف به قره ایلان (مار سیاه) که از اشراف قونیه بودند و در «سیدقاضی» در خدمت والی آناطولی بودند که دستور قتلشان را صادر کرد. همچنین دودوجی حسن پاشا که از گردنکشی‌به فرمانداری مانیسه منصوب شده‌به محض‌اینکه بادرگاهیانش به اردو آمد همه قتل‌عام شدند، زیرا سلطان مراد قبلاً به‌او دستور داده بود که تعدادی از گردنکشان را به

*- به جلد اول، تشکیلات ینی‌چری رجوع شود.-م.

قتل برساند ولی او اقدامی در این زمینه انجام نداده بود. حسن پاشا با دو هزار نفر از افرادش از مقابل شاه رژه رفت، پس از مراسم‌سان پیش آمد و خم شد تادامن شاه را ببوسد که سلطان‌مراد خطاب به او گفت «مردک ملعون تو قادر به کشتن دو تا مخالف نشدی حالا از مقابل من سان می‌روی؟» و بی‌درنگ دستور قتلش را صادر کرد.

حسن پاشا جرمی درخور قتل مرتکب نشده بود ولی چون از گردنکشی به تصدی امور استان و شهرستان رسیده بود، این مسئله بهانه‌ای بود برای کشتن وی. هنگام ورود به «ایلقن» چلبی اوغلی علی پاشا به اردو پیوست و چون او نیز از گردنکشی به مقام بیگلربیگی رسیده بود به دستور شاه کشته شد. در منزل اسحقاقلی، از قاضی‌شرع قره‌آغاج به شاه شکایت بردند و او نیز به قتل رسید.

هنگامی که به قونیه رسیدند، پادشاه خواست از قلعه داخلی شهر بازدید کند، به تنهائی سوار براسب از روی پل خندق گذشت، هنگامی که قصد ورود به قلعه را داشت، نگهبان قلعه که شاه را نشناخته بود از بالای قلعه فریاد کشید:

- «از اسب پیاده شو و پیاده راه بیا. این قلعه از آن پادشاه است، بااسب کسی حق ورود به آن را ندارد.»

شاه با اظهار مراتب رضامندی خود از نگهبان وارد قلعه شد و از انبار مهمات بازدید کرد.

سلطان مراد هنگام اقامت درقونیه به زیارت مزار حضرت مولا نا (جلال‌الدین مولوی) رفت و از عایدات «سفلا» هزار آقچه به اعتبار مطبخ بارگاهش افزود. باز هنگام اقامت درقونیه قوجاگرجی عثمان را که سوباشی کانون سپاهی بود به خاطر شرکتش در قتل سلطان عثمان و چاووش دیوان را به سبب استعمال دخانیات به قتل رسانید.

هنگام رسیدن به سیواس کسکینکی علی پاشا فرماندار بی‌شهری به سبب ستمگریهایش کشته شد.

هنگام توقف درصحرای سیواس سلطان مراد خبر یافت که یکی از بستانجیها باتقلید دستخط شاه مبادرت به اخاذی از فرمانداران و بیگلربیگیها کرده است. بستانجی را به حضور شاه آوردند وی دستور داد تاباکندن پوست از تنش وی را کشتند. از قاضی قونیه شهلا محمد افندی شکایت شد، بی‌درنگ کس فرستاد و او را در بازار قونیه به دار کشیدند. شهلا محمد افندی از گردنکشی پسران قره‌ایلان پیش شاه شکایت برده سبب قتل آنان شده

بود شاید هم باتحریک خانواده قرهپلان از قاضی شکایت شده بود.

پس از حرکت از سیواس به دستور شاه تیمارلی سپاهیها دو قسمت شدند. تیمارلی سپاهیان آناطولی و قرامان در یکسو و تیمارلیهای سیواس و روملی از دیگر سو به مانور پرداختند [8].

## قتل دمیرقازق خلیل‌پاشا

محمدپاشا وزیر اعظم که قبلاً اعزام شده بود شاه را در دیاربکر استقبال کرد. وی مقدمات و آمادگی لازم را برای جنگ بغداد تهیه دیده بود ولی به محض اینکه دریافت مقصد جنگ باروان است، بی‌درنگ به ارض‌روم حرکت کرد. در این ایام والی ارض‌روم دمیرقازق خلیل‌پاشا، بود که فرماندهای ارزشمند به‌شمار می‌رفت، همان که بیش از این شرح دادیم این شخصیت به سبب تأمین پیروزی درجنگ ایران موفق به دریافت این لقب شده بود.

توضیح اینکه به هنگام جنگ ایران برسرمسئله سرداری سپاه بین مرتضی‌پاشا قائم‌مقام وزیراعظم در نزد شاه (قائم‌مقام رکاب همایونی) و خلیل پاشا کدورت ایجاد شده بود. باتحریک مرتضی پاشا دستخط شاه مبنی برقتل خلیل‌پاشا برای وزیر اعظم ارسال شد و این وزیر باارزش را بی‌هیچ گناهی خفه کردند و به قتل رسانیدند. باز مرتضی پاشا به سبب اختلافی که باقاضی ازمیر توفیق زاده محمدافندی داشت موجبات قتل او را نیز فراهم آورد.

سلطان‌مراد در حریران سال ۱٦۳۵ (محرم ۱۰۴۵) به پایبورد آمد. وزیر اعظم از او استقبال کرد و «سانجاق‌شریف» را تسلیم پادشاه کرد. پادشاه باجمع بسیاری وارد ارض‌روم شد. دراینجا نیز افرادی به دستورش کشته شدند. به سبب شکایتی که از بستانلی‌عثمان پاشابیگلربیگی سیواس شد او را گردن زدند، این قتل را قتل بهیسنیلی علی‌پادشا دنبال کرد، سقاباشی از تشکیلات ینی‌چری و اسحق یحیی از گردنکشان سپاهی نیز به همین سرنوشت گرفتار آمدند شاه از ارض‌روم حرکت کرد واز آنجا نزدیک روان رسیدند.

## تصرف روان

قلعه روان دژ کوچکی بیش نبود ولی چون در مرز قرار داشت از اهمیت بسزایی

۸- سفرنامهٔ قراچلبی‌زاده، نسخهٔ کتابخانهٔ انجمن تاریخ ترک، صفحه ۱۲.

برخوردار بود. محافظ قلعه طهماسب قلی‌خان پسر امیرگونه بود. پیش از او امیرگونه‌خان حاکم روان بود که با مرگ وی پسرش جانشین پدر شد. آنان از سی سال پیش حاکم این قلعه (قلعه بیگی) بودند.

قلعه روان دراواخر تموز ۱٦۳۵ (۱۲ صفر ۱۰٤۵) به محاصره درآمد، قلعه دوازده هزار محافظ داشت. علی‌رغم تشویق و تهییج فرماندهان از سوی شاه، اقدامات خشونت‌آمیز و بی‌امان و شدت عملش درآدمکشی فرماندهان را گیج و آشفته کرده بود.

محاصره قلعه یازده روز به طول انجامید و سرانجام امیرگونه اوغلی از قلعه بیرون آمد و پس از ملاقات باشاه قلعه را تسلیم او کرد. سلطان مراد، نام یوسف برطهماسب قلی‌خان داد و او را به مقام وزارت منصوب کرد. وبه این سان طهماسب قلی‌خان مبدل به امیرگونه اوغلی یوسف پاشا شد و ولایت حلب را به او دادند. اما اندک زمانی بعد به سبب شکایتی که از او شد برکنار گردید[۹]

قلعه روان تعمیر شد، دوازده هزار سرباز و نیز مهمات در آن مستقر گردید. شاه، وزیر مرتضی پاشا را به سمت محافظ قلعه تعیین کرد و بازگشت. در بازگشت حوالی تبریز مورد هجوم قرار گرفت. به دستور سلطان مراد یکهزار نفر از افراد عشیرهٔ زینل‌لی مستقر در حوالی رود ارس به ارسنجان، طرجان و پاسین کوچیدند. دوران تیمارلی سپاهیها حاضر، غایب شدند. پادشاه به دیاربکر رفت و پس از مدتی اقامت در آنجا به استانبول بازگشت. رفت و برگشت سلطان مراد به جنگ روان ده ماه به طول انجامید.

هفت ماه و نیم پس از تصرف، روان قلعه در فصل زمستان از سوی ایرانیان محاصره شد. وزیر اعظم باشتاب درصدد اعزام نیروی کمکی برآمد ولی به سبب شدت سرمای زمستان اعزام کمک مقدور نشد و قلعه در نیسان ۱٦۳٦ میلادی (۲٤ شوال ۱۰٤۰هـ.ق) تسلیم شد. تابانی یاسی محمدپاشا به سبب اعزام نکردن نیروی کمکی برای قلعه عزل شد و

۹- امیرگونه اوغلی مردی بود بی‌عار، عیاش و بدخوی. به سبب بی‌ادبیهائی که در حلب مرتکب شد، دوماه پس از انتصابش از او شکایت کردند، معزول گردید و به او دستور داده شد که تابازگشت شاه به استانبول در ازمیر منتظر اوامر بماند. سلطان مراد در رجب سال ۱۰٤۵ به ازمیر آمد و امیرگونه اوغلی را همراه خود با کشتی به استانبول برد. به مناسبت قصری که در تنگه سفر به او داده شد آن محل به میرگون (امیرگان) معروف است.

مدتی بعد بهرام پاشا وزیراعظم شد (هفتم رمضان ۱۰٤٦/ شبات ۱٦۳۷).

**قتل شاهزاده‌ها**

چند برادر سلطان مراد به اسامی بایزید، سلیمان، قاسم و ابراهیم درقید حیات بودند. از این چهار برادر اولی و دومی بیست و پنج ساله بودند. سلطان مراد هنگام گشت‌وگذار با لباس مبدل و ناشناس گاهی برادرش شاهزاده سلیمان را نیز همراه خود می‌برد. بایزید حدود سه ماه از سلطان مراد کوچکتر بود.

همانطوری که گفتیم در جریان شورش ینی‌چریها و سپاهیها، شورشیان در آیاق دیوانی اظهار داشتند که اطمینان ندارند از اینکه شاهزاده‌ها را نزد پادشاه رها کنند و نتیجه وزیراعظم و شیخ‌الاسلام حیات شاهزاده‌ها را تضمین کردند. پس از این حادثه، دوبار دیگر غرولندهایی مبنی برعزل سلطان مراد صورت گرفت که مجموعهٔ این عوامل سلطان مراد را به کشتن برادرانش برانگیخت.

مراد چهارم تصمیم به قتل دو تن از برادرانش که تقریباً باوی همسال بودند گرفت و آن را به فرصت مناسبی گذاشت. شاه فتحنامهٔ قلعه روان را توسط «قاپی‌جی‌لار کدخداسی» به آگاهی مردم استانبول رسانید و هنگامی که مردم مشغول جشن و شادمانی بودند، طی دستخط محرمانه‌ای که به قاپی‌جی‌لار کدخداسی و قائم‌مقام استانبول بایرام پاشا و بستانجی‌باشی فرستاد، دستور خفه ساختن بایزید و سلیمان را داد. در پی این فرمان بایرام پاشا و دوچه محمد بستانجی‌باشی وارد حرم همایونی شدند و به بهانه‌هایی بایزید و سلیمان را دستگیر کردند. بی‌توجه به زاری و التماس دو شاهزاده به مأمورین دستور دادند تاخفه‌شان سازند و مامورین علی‌رغم تمایل خود باگریه دستور شاه را اجرا کردند و دو شاهزاده بینوا را به قتل رسانیدند. مردم در بیرون قصر بی‌خبر از همه جا در حالی که شادمان از پیروزی به عشرت پرداخته بودند دو شاهزاده غسل و کفن شدند بر جسدشان نماز گذاردند و در آرامگاه پدرشان سلطان احمد به خاک سپردند. قاپی‌جی‌لار کداخداسی «صلاح‌آغا» به پاداش این خدمت والی بسنه شد.

* * *

هنوز دو برادر دیگر سلطان مراد یعنی قاسم و ابراهیم زنده بودند. قاسم دو سال پس از مرگ برادر بزرگش زنده ماند و چون به بیست و پنج سالگی رسید، سلطان در هفتم مارت

۱٦۳۸ میلادی (دوم شوال ۱۰٤۷ هجری) پیش ازحرکت به جنگ بعد دستور خفه ساختن او را نیز صادر کرد و بدین ترتیب دراثنای جنگ بغداد تنها یک شاهزاده عثمانی یعنی ابراهیم بیست و سه ساله زنده مانده بود.

## مراد چهارم و جنگ بغداد

### اقداماتی که طی این جنگ صورت گرفت.

شاه‌صفی، شاه ایران که خبر یافته بود سلطان‌مراد قصد جنگ با ایران را دارد یک ایلچی به نام مقصودخان را به استانبول فرستاد. با آنکه مفادنامه شاه‌صفی قانع‌کننده و اطمینان‌بخش بود، معهذا ارسال پاسخ‌نامه به وقت مناسبی موکول شد و به همین انگیزه نیز از بازگشت ایلچی به ایران جلوگیری شد.

سلطان‌مراد پیش از عزیمت بخشنامه‌ای به اطراف فرستاد که به هیچ‌عنوان به مردم ستم نشود و با آنان عادلانه رفتار کنند.[۱۰] شاه بیش از عزیمت وزیراعظم بایرام‌پاشا را اعزام کرد. وزیراعظم اقدامات لازم را انجام داد و سلطان‌مراد در ۲۳ذی‌الحجه ۱۰٤۷هـ.ق/مائیس ۱٦۳۸م. از اسکودار حرکت کرد. شیخ‌السلام یحیی‌افندی، قائم‌مقام صدارت و کاپیتان دریا کمانکش قرامصطفی‌پاشا، نزدیکترین همنشینی شاه «سلاحدار مصطفی‌پاشا» و مشاورش، شخصیت مورد وثوق شاه روزنامه‌جی (تنظیم‌کننده دفتر روزانهٔ مالی خزانه) ابراهیم افندی، «مصاحب دلی* حسین‌پاشا» و قاضی عسکرها همراه پادشاه بودند. سلطان به سبب اعتماد بیش از حدی که به «سلاحدار پاشا» و ابراهیم افندی روزنامه‌چی داشت. توصیه‌های آنان را بی‌چون‌وچرا به‌کار بست.

### قتل شیخ سقاریه

هنگامی که شاه به اینونو رسید، بایرام‌پاشا به اردوگاه آمد، در اثنای راه باز آدمکشی

۱۰- متن فرمان عدالت، دفتر مهمه شماره ۸۷، صفحه ۷٤، و ۱٤٦.

*- دلی به معنی دیوانه.ـم.

آغاز شده بود. در بولوادین چون از نایب[۱۱]، حکیم‌باشی امیرافندی در «آرپا*لیق»اش میخالیچ شکایت شد به دستور شاه به قتل رسید. در «ایلقین» گویا احمد معروف به شیخ‌سقاریه با این ادعا که مهدی(ع)صاحب‌الزمان است قریب هفت‌هشت‌هزار مرید گرد خود جمع کرده بود. شیخ‌احمد، نیروئی را که برای سرکوبی‌اش فرستاده شد شکست داد ولی بعداً با حیله و ترفندی دستگیرش کردند و به اتفاق دوازده‌نفر از یارانش به نزد سلطان‌مراد که در قونیه بسر می‌برد آوردند. پس از برخی سئوالات که از شیخ سقاریه شد به‌دست جلاّد قراعلی به‌طرز فجیعی کشته شد. پس از مثله‌کردن (بریدن دماغ گوش و دست و پا) بندبند اعضایش را ازهم جدا کردند. شیخ سقاریه علی‌رغم این اعمال فجیع خطاب به جلاد قراعلی گفت «در کارت عجله نکن» و شکنجه را با خونسردی و آرامش تمام تحمل کرد.

## تبعید ملاّ خنکار اوغلی به استانبول

هنگام توقف شاه در قونیه، از بکیرچلبی (ملاّ خنکاراوغلی) شیخ طریقت مولویهٔ قونیه شکایت شد. بکیرچلبی هم به خاطر موقعیتش و هم به سبب التفاتی که شاه به هنگام عزیمت به جنگ روان در حق او روا داشت و به اعتبار مالی آشپزخانه خانقاه افزود، پررو* شد. به‌طوری که در هر کاری مداخله می‌کرد و مأمورین حکومتی و قضات شرع بی‌موافقت او قادر به هیچ‌کاری نبودند. پادشاه برای این شکایتها دستور قتل بکیرچلبی را صادر کرد ولی سلاحدار مصطفی‌پاشا، بایرام‌پاشا و شیخ‌الاسلام یحیی‌افندی به شفاعت برخاستند. از این‌روی بکیرچلبی با مصادرهٔ اموالش به استانبول تبعید شد[۱۲]. بایرام‌پاشا از ارادتمندان

۱۱- عایدات محکمهٔ شرعیه هر شهر که «عایدات شرعیّه» نام داشت به قاضی عسکر و یا قاضی شرع داده می‌شد. قاضی عسکر و یا قاضی شرع خود به آن شهر نمی‌رفت بلکه فردی را به وکالت از جانب خود می‌فرستاد تا به امور شرعی رسیدگی کند. به چنین شخصی «نایب» می‌گفتند: این نایبها بخشی از عایدات محکمه شرعیه را خود برمی‌داشتند و بخشی را برای صاحب آرپالیق می‌فرستادند به‌طوری که از متن «فرمان عدالت» برمی‌آید این نایبها در اخذ پول ناحق از مردم تا مرحله‌ای پیش‌رفته بودند که می‌شود گفت آنان را به‌اصطلاح معروف لخت می‌کردند.

*- شهری که عایدات محکمه شرعیهٔ به جای حقوق ماهانه به قاضی شرع یا قاضی عسکر اختصاص می‌یافت.ـم.

*- عین اصطلاح به‌کار رفته توسط نویسنده است.ـم.

۱۲- تاریخ وجیهی صفحه ۵ و تاریخ نعیما جلد ۲ صفحه ۳۲۰. پس از مصادره کلیه اموال و اشیاء بکیرچلبی، ←

اهل طریقت بود و خود منسوب به طریقت «نوریهٔ زینة» بود. از این‌روی بکیرچلبی به محض ورود به استانبول در قصر او اقامت گزید و پس از مدتی در استانبول درگذشت.

سلطان‌مراد همچنین روزی که با لباس مبدل و بطور ناشناس به گشت مشغول بود، در راه خسرو سوباشی را می‌بیند و او را می‌شناسد و با خشم و غضب نگاهی به چهره او می‌اندازد. خسرو سوباشی از افراد رجب‌پاشا بود که در آن تاریخ از فرماندهان متوسط ینی‌چری به‌حساب می‌آمد. شاه به محض ورود به چادر مخصوص، دستخطی مبنی بر قتل خسرو سوباشی برای فرمانده‌ینی‌چری می‌فرستد. فرمانده ینی‌چری دستخط شاه را جهت اجرا به کدخدای کانون تسلیم می‌کند و او نیز عصرهنگام خسرو سوباشی را احضار می‌کند. سوباشی که در راه متوجه نگاه خشمگین شاه شده بود از این احضار مشکوک می‌شود، چاقوی خود را می‌کشد و با تارومار کردن افرادی که در چادر بودند با استفاده از تاریکی شب موفق به فرار می‌شود.

## مرگ حکیم‌باشی

شاه پس از هشت‌روز توقف در قونیه، آنجا را ترک گفت. احمدپاشا والی معزول شام طرابلس به بادافره ستمگریهایش گردن زده شد. در پنجاه‌وپنجمین منزل به حلب رسیدند (تموز ۱٦۳۸ میلادی). قوای مصر به اردوگاه آمدند پس از حرکت از آنجا پیری‌پاشا فرماندار اوفری به سبب تأخیر در پیوستن به اردو به دستور شاه کشته شد، قتل پیری‌پاشا که مردی فاضل و عالم بود در اردو تأثر و تأسف عمیقی را موجب آمد.

در این بین سلاحدار پاشا مخالف سرسخت امیر چلبی حکیم‌باشی شاه به عرض شاه می‌رساند که وی معتاد به تریاک است[۱۳]. شاه‌حکیم‌باشی را احضار می‌کند، تریاکی را که با

— مخالفینش نزد شاه آمدند که او اموال دیگری دارد و پنهان کرده است و شاه را تحریک کردند شاه شیرزادخاتون همسر بکیرچلبی را احضار کرد و شخصاً در این باره از او سئوال کرد. او نیز پاسخ داد که: داروندارمان بدست شاه افتاده است، فقط هنگام عزیمت پادشاه سعادت پناه به جنگ روان چند پوستین اهدا کرده بودند، بفرمایند تا آن را نیز تسلیمش کنیم. سلطان‌مراد از این پاسخ شرمگین می‌شود و دیگر سخنی نمی‌پرسد. نعیما ، جلد ۳ صفحه ۳۲۱.

۱۳ـ چون حکیم‌باشی به بعضی از تقاضاهای سلاحدار مصطفی‌پاشا پاسخ مثبت نمی‌داد وی درصدد بود که امیر چلبی را معزول و زین‌العابدین افندی از نزدیکان خود را به این سمت به‌گمارد. سرانجام با مرگ امیر چلبی، زین‌العابدین افندی به این مقام برگزیده شد.

خود داشت از جیبش می‌یابد و دستور می‌دهد تا آن‌را به‌بلعد. آنگاه دستور می‌دهد تا بنشیند و با او به بازی شطرنج می‌پردازد. پس از مدتی با مشاهده حال نزار حکیم‌باشی مرخصش می‌کند. حکیم‌باشی بی‌نوا خسته فرسوده به چادر خود می‌آید. شاگردانش پادزهری تهیه می‌کنند ولی حکیم‌باشی امتناع می‌کند و گوید برای کسی که دشمنی چون سلاحدار داشته باشد مرگ او بهتر است. آنگاه شربت سرد و یخ‌دلوی می‌نوشد و پس از لحظاتی جان می‌دهد.

## درگذشت بایرام پاشا

افراد معتاد به دخانیات که به موجب قانون منع استعمال دخانیات دستگیر می‌شدند به قتل می‌رسیدند. هنگامی که شاه و اطرافیانش به محلی موسوم به «حلاب» رسید، وزیراعظم بایرام پاشا درگذشت. به توصیهٔ «روزنامه‌چی» ابراهیم افندی، طیارمحمدپاشا والی دیاربکر به این سمت منصوب شد. با وجود شخصی چون کمانکش قره مصطفی پاشا کاپیتان دریا در اردو طیارپاشا وزیراعظم شد، زیرا مناسبات بین قرممصطفی پاشا با سلاحدار پاشا و ابراهیم افندی تیره بود. سلطان مراد که از بایرام پاشا رضایت داشت در پی شنیدن خبر درگذشت او به چادر خود رفت و گریستن آغاز کرد که دست روزگار مرا از وزیر حق‌شناسی جداکرد و با این سخن مرتب تاثر خود را از مرگ وی ابرازداشت.

پس از پشت سر نهادن ماردین، چون به منزلگاه جراجلیس رسیدند، مستشار دولت روزنامه‌چی ابراهیم پاشا نیز درگذشت. وی مردی بود خیّر و نیکوکار که هرگز از اعتماد شاه سوءاستفاده نمی‌کرد[۱۴].

## محاصرهٔ بغداد

اردو پس از یکصد و نودوهفت روز به بغداد رسید. پادشاه دستور داد تا چادرش را درکنار دجله مشرف بر «زیارتگاه امام عظیم» برپاکردند پادشاه با ادای این کلمات خطاب به زیارتگاه که «ای پیشوای مذهب، پیش از فتح بغداد از زیارتت شرم دارم»، زیارت را به پس از فتح بغداد موکول کرد.

چون حافظ احمدپاشا و خسروپاشا قبلاً قلعهٔ بغداد را از دو سو، یعنی «قارانلیق قاپی»

۱۴- به سبب تقرب ابراهیم پاشا نزد شاه،مورخین هم برله و هم علیه او نظراتی ابراز داشته‌اند.

و «امامزمان قاپی‌سی» در محاصره گرفته بودند لذا ایرانیها از نظر دفاعی این دو موضع را سخت مجهز ساخته بودند. وزیراعظم طیارپاشا، شاه را از این مسئله آگاه ساخت و پیشنهاد نمود تا حمله به بغداد از سوی آق‌قاپی که به موجب اطلاعات رسیده از نظر دفاعی ضعیف بود صورت بگیرد. شاه این پیشنهاد را پذیرفت. سربازان سنگر کندند و قلعه به محاصره درآمد (نهم رجب ۱۰۴۸/۱۶ اکیم ۱۶۳۸). قلعه از سوی خشکی کلاً توسط عثمانیها احاطه شده بود، وزیراعظم، فرمانده ینی‌چری و بیگلربیگی روملی عملیات موضع آق‌قاپی را اداره می‌کردند. فرمانده مدافعان قلعه شخصی به نام بکتاش خان بود. محاصرهٔ قلعه ازطرف دشت شگفتی و سردرگمی مدافعین را موجب شد. توپخانه‌ای در «شط قاپی‌سی» بغداد مستقر شد و از آنجا نیز قلعه زیر ضربات توپخانه قرارگرفت. به دستور سلطان مراد توسط وزیراعظم بایرام پاشا پنج قبضه توپ به منظور استفاده در محاصره بغداد در سیره جیق ریخته شد. وزن هر گلولهٔ دوقبضه از این توپها پنجاه لیبره یعنی بیست اوگا(هر اوگا معادل ۱۲۸۳ گرم) و وزن گلولهٔ سه قبضه دیگر چهل لیبره یا هیجده اوگا بود.[۱۵] پادشاه مدام به سنگرها سرمی‌زد و سربازان را مورد تشویق قرارمی‌داد. حملات و تهاجم ایرانیها به سنگرها مدام دفع می‌شد. با آنکه خندقها پرشده بود و دیوارهای قلعه از چند نقطه تخریب شده بود و اقدام به هجوم همگانی ضروری می‌نمود معهذا حمله نهائی صورت نمی‌گرفت، از این روی پادشاه در سی‌وهفتمین روز محاصرهٔ یعنی شانزدهم شعبان مصادف با ۲۳ آرالیق ۱۶۳۸ وزیراعظم را احضار کرد و به سبب احتراز از حملهٔ‌نهائی وی‌را مورد توبیخ قرار داد. به محض اینکه وزیراعظم توضیح داد:

- پادشاها، عن‌قریب شهر را فتح خواهیم کرد، هنوز هنگام حمله همگانی فرا نرسیده است، با اقدامی عجولانه سربازان را به کشتن ندهیم.

پادشاه خطاب به او گفت:

- آوازه و دلاوری و شجاعت تو همین بود؟

وزیر اعظم بی‌درنگ پاسخ داد:

- «من جانم را در راه پادشاه فدا کرده‌ام، با مرگ غلامت طیار آب از آب تکان نخواهد خورد. خداوند فتح قلعه را نصیبمان سازد، و فردای آن‌روز دستور حمله عمومی را

۱۵- نعیما، جلد ۳ صفحه ۳۰۸ و هامر(ترجمه اتابک)،جلد ۹ صفحه ۲۴۴.

صادر کرد.

## مقتول‌شدن طیار پاشا و تصرف بغداد

فردای آن‌روز پیشروی عظیمی صورت‌گرفت، برخی از برجها به تصرف درآمد و بر بالای آنها پرچم نصب شد. وزیر شمشیر بر دست هنگامی که آهنگ حمله بر برج مقابل خود را کرد با اصابت گلوله‌ای بر پیشانی مقتول شد. پادشاه چون از این حادثه آگاهی یافت سخت متأثر شد و گفت «آه طیار، باارزشتر از صدها قلعه چون قلعه بغداد بودی» و با این کلمات مراتب اندوه خود را از مرگ وزیر ارزشمند خویش ابراز داشت. و کمانکش قره‌مصطفی‌پاشا، کاپیتان دریا را که در اردو حضور داشت به جای وی منصوب کرد. حمله همچنان ادامه داشت، سرانجام در چهلمین روز محاصره، روز جمعه، مدافعین امان خواستند و به این‌سان بغداد به تصرف درآمد.[۱۶]

سلطان‌مراد پس از تصرف بغداد قبر امام اعظم را زیارت کرد، قبر امام‌اعظم آرامگاه عبدالقادر جیلانی و نیز قلعه تعمیر شد، حسین‌آقا فرمانده ینی‌چری به سمت والی بغداد و بکتای‌آغا کدخدای ینی‌چری با هشت‌هزار ینی‌چری به سمت محافظ آن شهر تعیین شد[۱۷].

## بازگشت پادشاه

سلطان‌مراد اردو و مصطفی‌پاشا وزیر اعظم را در بغداد گذاشت و مورد اعتمادترین کس یعنی سلاحدار مصطفی‌پاشا را به سمت قائم‌مقام صدارت تعیین کرد و خود به استانبول بازگشت.[۱۸]

۱۶- سلطان‌مراد به مناسبت فتح بغداد بیت زیر را سرود:

خضرآسا گلدی‌تیدی همت قطب زمان بی‌لقب فتح ایلدیم بغداد شهرین رایگان

(خضرآسا همت قطب زمان یاریم کرد فتح کردم بی‌لقب بغداد را من رایگان)

۱۷- سلطان‌مراد چهارم هنگام عزیمت به جنگ بغداد در نیسان سال ۱۶۳۸ میلادی (۱۰۴۷هجری) از اسکودار گذشت و در ۲۷ رجب ۱۰۴۸ (ماه کاسم ۱۶۳۸ میلادی) به مقابل قلعه «قوشلار»، بغداد رسید آن‌را محاصره کرد و زیر آتش توپخانه قرار داد. در ۱۸شعبان ۱۰۴۸ (آرالیق ۱۶۳۸) بغداد فتح شد. عزیمت از استانبول و رسیدن به بغداد هشت‌ماه طول کشید. اسامی منازل، هزینه‌های صرف‌شده طی راه و هدایای تقدیمی به شاه در دفتر شماره ۱۹۹۹ آرشیو توپقاپی منعکس شده است.

۱۸- سلطان‌مراد در دهم صفر ماه سال ۱۰۴۹ یعنی ۱۲ حریران ۱۶۳۹ به استانبول آمد. خروج از استانبول و بازگشت به آن جمعاً سیزده‌ماه‌ونیم به‌طول انجامید.

در اثنای جنگ مقصودخان یعنی سفیری را که هنگام عزیمت سلطان‌مراد به جنگ بغداد از سوی شاه‌صفی به دربار عثمانی اعزام شده بود، به موصل فرستادند و در آنجا رهایش کردند. در پی فتح بغداد سفیر نامبرده همراه با نامه‌ای به ایران اعزام شد. سلطان‌مراد در نامهٔ مورخ ۲٦ اوجاق ۱٦۳۹/م/رمضان ۱۰٤۸ هـ.ق) خود نوشته بود که اگر ایران قصد صلح دارد باید سرزمینهائی را که در زمان اجداد معظمش از آن عثمانیها بود به این دولت بازپس دهد و هدایای شایسته ارسال دارد در غیر این‌صورت وی (سلطان‌مراد) در مرز قشلاق خواهد کرد و در بهار سال آینده دست به حمله خواهند زد.

سلطان‌مراد هنگام بازگشت از بغداد به دیار بکر رفت، و در آنجا با مشاهدهٔ نفوذ معنوی و مریدان بسیار محمود شیخ‌طریقت نقشبندی معروف به شیخ رومیه در هراس افتاد و به احتمال اینکه روزی مقام شیخی را یکسو نهد و قصد تخت شاهی کند، جلاد قره‌علی را به همراه عسس‌باشی فرستاد تا شیخ را خفه کردند.[۱۹]

## صلح با ایران

ایلچی عثمانی که همراه نامه به دربار ایران رفته بود بازگشت، محمدقلی میرآخور شاه در مقام فرستاده ایران همراه او بود. وزیراعظم در شهریان واقع در نوارمرزی فرستادهٔ ایران را پذیرفت. درخواست ترک قارص به ایران به شدت رد شد و نامه‌ای به شاه ارسال شد که در آن خواسته شده بود کلیدهای قلعه دره‌تنگ بی‌درنگ ارسال شود و قوای ایران طی شش روز از مرزهای ولایت بغداد عقب بنشینند. وزیراعظم هنگامی که از آنجا به قصرشیرین رسید «ساروخان» در رأس هیئتی آمد و همچنین پرداخت حقوق سربازان از سوی وزیراعظم پذیرفته شد.

به موجب پیمانی که به پیمان قصرشیرین معروف شد، در منطقه مرزی سمت بغداد اراضی دشت از بدره‌حسن، خانقین، مندلی، درنه، دره تنگ تا سمرمنل و نیز برخی از قبایل عشیرهٔ جاف، و دشتهای عرب‌نشین زنجیر قلعه‌سی، شهرهای مجاور ظالم علی قلعه‌سی واقع در نزدیکی شهر زور دردست عثمانیها می‌ماند. و هم‌چنین شاه ایران مطلقاً

۱۹- شیخ محمود اهل رومیّه و از شیوخ نقشبندی بود و در دیاربکر و حوالی آن نفوذفوق‌العاده داشت و مردم از بذل اموال خویش در راه او دریغ نداشتند. مریدانش آنچنان به او ارادت‌می‌ورزیدند که به سر او قسم می‌خوردند. شیخ محمود در جنگ ←

نمی‌بایست به مرزهای قارص، آخیسنحه، وان و شهر زور و بغداد و بصره واقع در مرزشمالی تجاوزکنند. و توافق شد که زنجیر قلعه‌سی و نیز قلاع حوالی قفد، ماکو و قارص واقع در مرزدان از سوی هردو طرف معاهده تخریب شود. در پایان پیمان نامه آمده بود که در صورت رعایت مقررات صلح منع سب و لعنت شیخین یعنی ابوبکر، عمر، عثمان و نیز عایشه همسر پیامبر اکرم(ص) و برخی اصحاب از جمله شرایط صلح بشمارمی‌رفت.[۲۰]

و به این سان سومین صحنه جنگ با ایران که شانزده سال یعنی از ۱۶۲۳ میلادی تا مائیس ۱۶۳۹ (محرم ۱۰۴۹) به طول انجامید پایان گرفت. در آن ایام شاه ایران، شاه صفی نوهٔ شاه عباس بود.

سلاحدار مصطفی پاشا از مقربین پادشاه که این موفقیت وزیراعظم را ناچیز می‌دید و مخالفت کمانکش قره مصطفی پاشا بود، سلطان مراد را علیه وزیراعظم برانگیخت، چیزی به قتل وزیراعظم نمانده بود که با دفاع دابانی یاسیّ محمدپاشا قائم‌مقام صدارت و وزیراعظم سابق از کمانکش قرەمصطفی پاشا وی از مرگ جست ولی با تحریک اتابانی‌یاسیّ محمدپاشا وی به برخی بهانه‌ها به دستور شاه کشته شد. در اقداماتی که علیه وزیراعظم صورت گرفته بود، با توجه به نفوذ سلاحدار پاشا در شاه مصاحب شاه دلی‌حسین پاشا و شیخ‌الاسلام یحیی افندی نیز به میل و یا علی‌رغم میل خود شرکت داشتند.

روان حضور داشت و مورتوجه شاه قرار گرفته بود. هنگام عزیمت سلطان مراد به جنگ بغداد شیخ در حلب از او استقبال کرد وهدایایی تقدیمش داشت. شیخ ضمن معرفی دختر معان اوغلی فخرالدین که گفته می‌شد کیمیاگری می‌داند، خطاب به شاه گفته بود «پادشاها شما نیاز به خزانه دارید» و شاه نیز ضمن دادن مبلغی به آن دختر دستور می‌دهد که در دیار بکر به ساختن طلا اقدام کند. آنگاه یکی از افراد خود را که در شناختن فلزات تخصص داشت نزد او گمارده خود به بغداد عزیمت می‌کند.

دختر معان اوغلی پولی را که شاه از خزانه‌داری برای ساختن طلا در اختیار او گذارده بود صرف عیش و نوش و خوشگذرانی می‌کند و چون آشکار می‌شود که حقه‌بازی بیش نیست، سلطان مراد پس از بازگشت در بغداد به محض ورود به دیار بکر دستور می‌دهد دخترک را خفه می‌سازند و با دو فرزندش به دجله می‌اندازند. و شیخ را که به سبب ساده‌دلی حقه‌بازیهای زنک را درمورد ساختن طلا باور کرده بود مورد بی‌مهری قرار می‌دهد. پس از این ماجرا، سلطان مراد که می‌دید شیخ مریدان بسیاری دارد از ترس وقوع عصیانی امز جانب او، دستور می‌دهد تا شیخ بینوا را خفه می‌سازند.

۲۰- دفتر دستخط همایونی، شماره ۷ صفحه ٦-٤.

وزیراعظم پس از عقد پیمان صلح وزیر درویش محمدپاشا را به سمت والی بغداد تعیین کرد و به استانبول بازگشت.

## سلطنت سلطان ابراهیم

سلطان مراد که به نقرس مبتلا بود، پس از بازگشت ازجنگ بغداد به بستر بیماری افتاد و در حال مداوا بود. با توصیه برخی از اطرافیانش باده‌گساری را که به آن معتاد بود به یکسو نهاد و مدتی بهبود یافت و برای تبریک عید بارداد. فرد مقرب مورد علاقه‌اش یعنی سلاحدار مصطفی پاشا که به سمت کاپیتان دریا تعیین شده بود ضیافتی به افتخار شاه در قصر ابراهیم پاشا(ابراهیم پاشاسرایی) برپا کرد. این قصر را شاه در اختیار او گذاشته بود. شاه در آن ضیافت با اصرار سلاحدار باز به باده‌نوشی پرداخت ولی به محض اینکه به قصر خود رفت و به بستر بیماری افتاد که از آن بستر دیگر بر نخاست، سلطان مراد پس از غروب آفتاب چهاردهم و یا شانزدهم شوال ۱۰۴۹ (۷ و یا ۹ شبات ۱٦٤۰ میلادی) در اطاقی که به دستور او برادرش قاسم را در آن خفه کرده بودند، مرد. به هنگام مرگ بیست و نه‌ساله بود.[۲۱]

چون وزیراعظم را از، ماجرا آگاه ساختند، بی‌درنگ به قصر رفت، قاپی‌آغاسی مژده سلطنت را به شاهزاده ابراهیم که در قصر تحت نظر بود داد، شاهزاده ابراهیم که از بیم جان وحشت زده شده بود و تصور می‌کرد چون سایر برادرانش از سوی مراد کشته خواهدشد با سوگندهائی که مادرش یادکرد اطمینان‌خاطر یافت از قصر خارج شد و پس از مشاهدهٔ جسد برادر برتخت نشست و برای تبریک جلوس بارداد. فردای آن روز جنازه مراد را برداشتند و در «سلطان احمد تربه‌سی» (آرامگاه سلطان احمد) به خاک سپردند.

وزیراعظم نخستین کاری که کرد دورکردن دشمنش سلاحدار مصطفی‌پاشا از استانبول بود که وی را نخست به ایالت بودین و سپس روملی فرستاد. پس آنگاه اموالش را مصادره کرد و او را به ایالت تمشوار اعزام داشت.

سلطان ابراهیم بعدها سلاحدار مصطفی پاشا و امیرگونه اوغلی یوسف پاشا[۲۲] را که در

۲۱-در تاریخ بچه‌وی وفاتش ١٤شوال و در فضلک، وجیهی و نعیما به نقل از این دو تاریخ ١٦ شوال قید شده است.

۲۲-همانطوری که در سطور پیش به موقع خود اشاره کردیم امیرگونه اوغلی یوسف پاشا مردی عیاش و

اداره امور دولت نفوذ و قدرت داشتند یکی یکی از میان برداشت که دراین امر کمانکش مصطفی پاشا موثر بود.

با مرگ سلطان مراد درجوانی، دولت عثمانی از حکمرانی مقتدر محروم شد زیرا جانشینش سلطان ابراهیم که پیش از سلطنت عمری را در اضطراب گذرانده بود و هرآن انتظار مرگ خویش را می‌کشید اعصابی فرسوده داشت و او درست در بیست‌وپنج‌سالگی یعنی در زمانی که در انتظار مرگ خویش بود ناگهان به سلطنت دست یافت، که هرگز در تصورش نیز نمی‌گنجید و این مسئله در زندگی او دگرگونی عظیمی به وجود آورد.

سلطان ابراهیم تنها شاهزاده‌ای بود که از خاندان عثمانی زنده مانده بود. سلطان مراد چهار پسر به اسامی احمد، سلیمان، علاءالدین و محمد داشت که همه در خردسالی مرده بودند. در دومین سال جلوس سلطنت، سلطان ابراهیم دارای پسری به نام محمد شد و یکسال بعد نیز صاحب دو پسر دیگر به اسامی سلیمان و احمد شد.

← فاسدالاخلاق بود که با نفوذ در سلطان مراد او را نیز به عیاشی و ولنگاری سوق داد. سلطان مراد «فریدون بیگ باغچه‌سی» را در مقام تملیک به او بخشیده بود و وی با مقام وزارت مقیم استانبول بود. بنا به نوشته **نعیما** چون وجودش مثمرثمر نبود در سال ۱۰۵۱ هجری اعدام شد. سلطان ابراهیم کوشکی را که وی در «کاغت‌خانه» داشت خود دراختیار گرفت و باغ و کوشکی را که در نیازسفرداشت به وزیراعظم کمانکش قرەمصطفی پاشا داد. (تاریخ **نعیما** ، جلد ٤ صفحه ٥ و۱۳).

بعدها این خانه ساحلی در اختیار شیخ‌الاسلام میرزا مصطفی افندی و پس از او به دراختیار شیخ‌الاسلام وصاف عبدالله افندی قرارگرفت، پس از وفات شیخ‌الاسلام، سعدافندی پسر وصاف سلطان عبدالمجیداول به نیت تاسیس دهکده‌ای در آنجا دستور داد تا مسجد جامع، حمام و دوکانهائی ساختند که بعدها در زمان سلیم سوم گسترش یافت (**حدیقةالجوامع**، جلد ۲ صفحه ۱۳٤).

# فصل ۱۵

# حوادث نخستین سالهای سلطنت سلطان ابراهیم

## خدمات وزیراعظم

کمانکش قرامصطفی پاشا که پس از قتل طیّارپاشا در هنگام حمله به بغداد، وزیراعظم شد، دولتمردی بود جدّی و درستکار، با آنکه پس از بایرام پاشا می‌بایست مقام صدارت به او محوّل می‌شد، ولی با تلقینات سلاحدار مصطفی پاشا،ندیم شاه و توصیه روزنامه‌چی ابراهیم پاشا افندی، این مقام به طیارپاشا داده شد و پس از مرگ وی کمانکش پاشا به این سمت رسید.

اندکی پس از آمدن کمانکش قرامصطفی پاشا، به‌استانبول یعنی بعدازنخستین‌خدمت بزرگش (عقد پیمان قصرشیرین) ، سلطان مراد درگذشت و مرگ او کمانکش پاشا را از پنجهٔ خصم مدحشی چون سلاحدارپاشا[1] رهانید. وزیراعظم که این بار فرصت طلایی را

۱-وزیراعظم بایرام پاشا با مشاهدهٔ نفوذی که سلاحدار در سلطان مراد داشت به ناگزیر دراثنای جگ بغداد از او فرمانبرداری می‌کرد و هرمطلبی را که به شاه گزارش می‌کرد نسخه‌ای از آنرا نیز برای سلاحدار می‌فرستاد و به این ترتیب با او رابطهٔ حسنه‌ای داشت، پس از مرگ بایرام پاشا مهر همایونی برای طیارپاشا ارسال شد و کمانکش قرامصطفی پاشا قائم‌مقام صدارت گردید. قرامصطفی پاشا مطالبی را که می‌بایست به اطلاع شاه می‌رسید منحصراً برای سلطان مراد می‌فرستاد و سلاحدار پاشا را در جریان امر قرارنمی‌داد. سلاحدار پاشا که از این بابت خشمگین بود به شاه شکایت می‌کند.

-«وی این غلامتان را آدم به حساب نمی‌آورد و او را در کارها نامحرم می‌داند.»

سلطان مراد ضمن پرخاش، خطاب به وزیراعظم می‌گوید:

←

یافته بود، اموال رقیبش را مصادره کرد و پس از اینکه درست و حسابی به خدمتش رسید، او را به سمت والی تمشوار تعیین کرد.

پس از این اقدامات، سلاحدارپاشا بمنظور آمدن به استانبول شروع به مکاتبه با دربار کرد، در این بین مادرشاه درصدد برآمد تا سلاحدار را به استانبول منتقل کند و کایا سلطان، دختر سلطان مراد را به عقد او در آورد و وی را داماد خویش سازد، کمانکش پاشا هراسناک از این تصمیم راهی یافت و فرمان قتل سلاحدار پاشا را از پادشاه گرفت و در پی این ماجرا، روابط بین کوسم‌سلطان مادر شاه با وزیراعظم تیره شد.

در آن تاریخ عیار سکه‌های نقره‌ای نسبت به سابق(آقچه) کم شده بود، کمانکش قره‌مصطفی پاشا دستور ضرب سکه‌های نقره‌ای تمام عیار را صادر کرد و ارزش برابری یک قروش را که یکصد و بیست و پنج آقچه بود به هشتاد آقچه پائین آورد و قیمت یک سکه طلا راازدویست‌وپنجاه آقچه به یکصد و شصت آقچه تنزّل داد. آنگاه از تعداد نفرات کانون‌ها کم کرد و ترتیبی داد تا حقوقها منظمّ پرداخت شود. وی موازنه‌ای در امورمالی دولت بوجود آورد.

باز با همت وی، کار ساختن کشتی روال و نظم لازم رایافت وهمه‌ساله تعداد معینی، کشتی جنگی مجهزّ و آماده شد. و کار ثبت اراضی کشور که از مدتها پیش منسوخ شده بود، از نو آغازشد.

با جلوگیری از مداخلهٔ دیگران، در وظایف وزیراعظم کارها به سرعت پیش می‌رفت.

- «چرا جانب سلاحدارم را نادیده می‌گیر ی ؟ و آنچه را که برای من گزارش می‌کنی به اطلاع او نمی‌رسانی»؟
وزیراعظم بی‌درنگ پاسخ می‌دهد که
-پادشاه صاحب شوکتم، تو نخست این بنده را آگاه ساز که آیا غلامت سلاحدار در سلطنت با تو شریک است یا نه؟ اگر شریکت است امر پاشاه را اطاعت می‌کنم و ضروری است که هرمسئله را برای او نیز گزارش کنم، اگر شریک نیست، من تنها ترا شاه می‌دانم و تنها برای تو می‌نویسم. شایسته آنست که مطلقاً از اسراری چون مسائل بین‌من‌و پادشاه‌و مکاتبات فی‌مابین سلاحدار و دیگران مطلع نباشند والاّ من نمی‌توانم حکومت کنم و وزیراعظم باشم». سلطان مراد که از این پاسخ صریح خوشش آمده بود از کمانکش تقدیر کرد و پس از این ماجرا، شکاف بین او و سلاحدار عمیق‌تر شده بود(**نعیما**،جلد ٤،صفحه ٥٦).

## مسئله نصوح پاشازاده

چون وزیراعظم از پرورش یافتگان کانون ینی‌چری بود، از این‌رو حسین‌پاشا پسر نصوح پاشا، به او«جورباجی» خطاب می‌کرد. این مسئله به گوش کمانکش قرا مصطفی پاشا رسید و او را سخت خشمگین‌کرد. در آن تاریخ وزرای مقیم مرزهای عثمانی می‌توانستند در صورت لزوم به نام پادشاه فرامین را مهر کنند ولی با افزایش تعداد وزرا و نیز به سبب رتبهٔ وزارت یافتن عده‌ای از افراد فاقد صلاحیت به توصیه وزیر اعظم دستور داده شد که از این پس والیان مرزها(وزرا) از مهر کردن فرامین خودداری کنند که در این بین، نظیر همین دستور برای پسر نصوح پاشازاده بیگلربیگی ارض‌روم نیز ارسال شد. حسین پاشا به فرمانی که وزیر اعظم توسط یکی از فرماندهان ینی‌چری ارسال داشته بود، گردن ننهاد خطاب به حامل فرمان، گفت:

- طغراکشی کار موروثی منست، من وزیر ابن وزیرم و طغرا را غازی صاحب‌قرانی چون مرحوم سلطان مراد به من سپرده است. ارباب توکه از دیار آرناوود(آلبانی) به اینجا آمده و به آن مقام رسیده است آیا طغراکشی را برای من زیاده می‌داند؟ پادشاه از این فرمان شریف بی‌خبراست، این کار زیر سر خود اوست.»

و با این سخنان فرمان ابلاغ شده را به رسمیّت نشناخته بود.

در پی این ماجرا وزیر اعظم از بیم آنکه پاشازاده سر به شورش بردارد و در ارض‌روم موضع بگیرد وی را به سمت والی حلب تعیین کرد و پس از عزیمت او به حلب، وی را برکنار کرد. ولی پادشاه عزل او را نپذیرفت، و دستور داد ایالت سیواس به او محوّل شود و افزود که در صورت خودداری از عزیمت به محل جدید، با اعزام نیر و او را سرکوب خواهد کرد. هنگامی‌که نصوح پاشازاده در راه عزیمت به سیواس بود، وزیراعظم برای «کور خزینه‌دار ابراهیم پاشا» والی سیواس نامه‌ای به این مضمون فرستاد، که سیواس به حسب مصلحت به نصوح پاشازاده داده شده است و او به هرترتیبی که می‌تواند، از پس آن برآید.

در پی وصول این نامه ابراهیم پاشا درصدد مقابله با حسین پاشا برآمد ولی ناموفق ماند وطی زد و خورد کشته شد. از اینروی حسین پاشا به سیواس نرفت و با طرح این موضوع که با وزیراعظم سر جنگ دارد، به اتفاق تمام همراهانش، به سوی استانبول به حرکت درآمد. هرچه به استانبول نزدیک‌تر می‌شد، به تعداد همراهانش نیز افزوده می‌شد، از سوی دیگر مخفیانه مخالفین وزیراعظم نیز مشوق او در عزیمت به استانبول بودند. در

عزیمت قوایی را که برای مقابله با او اعزام شده بود، شکست داد و تا اسکودار پیش رفت. وی تصور می‌کرد و با عزل وزیراعظم بیدرنگ او را به این مقام منصوب خواهند کرد. لکن با نیروهای جدیدی که برای مقابله‌اش، اعزام شد فهمید که کاری از پیش نخواهد برد. لذا شبانه اردوگاه را ترک گفت و گریخت و قوایش تسلیم شدند.

حسین پاشا در ساحل دریای سیاه با قایقی به حوالی روملی گذشت و از آنجا نزد خان کریمه رفت و برای آنکه عفو خویش را از شاه بگیرد تا روسجوق رفت ولی بستانجی‌باشی ادرنه با چهل تن بستانجی سررسید، او را دستگیر کرد و به استانبول آورد و در خارج توپقاپی اعدام شد (۱۰۵۳هق/ ۱۶۴۳م).

## رقبای جدید وزیراعظم

کمانکش قرا مصطفی پاشا با آنکه با از بین بردن نصوح پاشازاده موقعیت خود را مستحکم کرد ولی احترامی را که مردم برای او قائل بودند، از دست داد. کمانکش بعداً رقیب دیگری را در برابر خویش یافت و آن سلطان‌زاده محمد پاشا معروف به جوان قاپوچی‌باشی بود. کمانکش او را نیز با دادن مقام ولایت شام از استانبول دور کرد. امّا دورقیب دیگر، در برابرش قد علم کردند. یوسف پاشا سلاحدار سلطان ابراهیم که به مقام وزارت رسیده بود و دیگری حسین‌جی‌هوجا. کینهٔ دیرینهٔ کوسم سلطان مادرشاه نیز به این دورقیب اضافه شد و اوضاع خطرناکی برای وزیراعظم به وجود آورد.

سلطان ابراهیم روزی از روزها، با بیان این مطلب که «برادرم ندیمی برای خود داشت، من چرا نداشته باشم» رکابدارش یوسف‌آغا را با عنوان وزیر دوم دیوان به سمت مصاحب و ندیم خویش برگزید. وزیر اعظم که دریافته بود این شخص در برابر اقدامات او چون سدی خواهد بود، درصدد جلوگیری از این انتصاب برآمد ولی موفق نشد.

به جز این انتصاب پادشا به شیخ‌الاسلام دستور داد تا یکی از طلاب مدرسه را که توانسته بود با خواندن دعایی، بحرانی را که پادشاه می‌گذرانید، بهبود بخشد، قبل از فارغ‌التحصیل شدن به مدرّسی «خارج» تعیین کند ولی شیخ‌الاسلام با تذکر این مسئله که این انتصاب خلاف قانون است، دستور شاه را اجرا نکرد و درنتیجه سلطان ابراهیم با دستخطی او را به سمت مدرسی مدرسه صحن یعنی مقام پروفسوری (استادی) منصوب کرد. گویا این انتصاب دیوانهوار بسنده نبود که ابراهیم او را به مدرسی مدرسه «صحن

سلیمانیه» و در پی آن به سمت قاضی شرع گالاتا و معلمی خویش برگزید و بدین ترتیب استاد جاهلی برای پادشاه جاهل انتخاب شد.

به این ترتیب جبهه متفقان یعنی یوسف پاشا و حسین افندی در برابر صدراعظم قد علم کردند و در مسائل مربوط به عزل و نصب که در اختیارات وزیراعظم بود بی‌اطلاع او و با گزارش مستقیم به شاه شروع به دخالت کردند و وزیراعظم را در برابر مشکل عظیمی قرار دادند.

یکی از فعالیتهای کمانکش قرامصطفی پاشا سعی در ایجاد موازنه بین درآمد و هزینه‌های خزانه بود و می‌کوشید تا به درآمد دولت بیفزاید و از حجم هزینه‌ها بکاهد. ولی این اقدامات اصولی به مذاق سودجویان خوشایند نبود. وزیراعظم باتوجه به این مسائل دوبار قصد کناره‌گیری کرد ولی شاه استعفایش را نپذیرفت.[۲]

## عملی که وزیراعظم را دچار فلاکت ساخت

وزیراعظم از امرونهی یوسف و حسین افندی به تنگ آمده بود ولی باتوجه به حمایت شاه از آن دو، می‌دانست که در مورد آنان کاری از دستش ساخته نیست. سرانجام با «قول کدخداسی» حسین‌آغا که از افراد مورداعتمادش بود، مذاکره کرد و به این نتیجه رسید که با تحریک ینی‌چری‌ها موفق به از میان برداشتن رقبایش خواهد شد. قول کدخداسی دراین مورد با صاحبمنصبان کانون ینی‌چری مذاکره کرد ولی آنان این پیشنهاد را فی‌المجلس نپذیرفتند. پس موضوع را با مشاور کانون یعنی هوجا مصلح‌الدین آغا در میان گذاشتند. وی با گفتن این که «احتیاط کنید، این کار اصلاً درست نیست، آتش فتنه‌ای را که سلطان با کشتن هزاران نفر خاموش ساخت شما از نو شعله‌ورش نسازید.» آنان را از شرکت در این اقدام مانع شد و یکراست پیش وزیراعظم آمد و از او در این باره سئوال کرد. لکن وزیراعظم منکر شد. هوجا مصلح‌الدین از فرمانده ینی‌چری دراین باره توضیح خواست او نیز اظهار بی‌اطلاعی کرد. هوجا از ترس جان و یا درواقع به چشمداشت سودی، این را مسئله به گوش شاه رسانید. در پی این اطلاع شاه مصلح‌الدین آغا را احضار کرد.

- «ببینم! غلامان پیرم قصد دارند از خوردن آش خودداری کنند»[۳].

۲- **تاریخ وجیهی** (نسخه موجود در کتابخانه مؤسسه تاریخ ترک) صفحه ۴۲.

۳- برای ینی‌چری کشیک هرروز صبح از مطبخ قصر آش می‌بردند. گرفتن آش و نخوردن آن نشانه مخالفت و ←

مصلح‌الدین آغا بی‌درنگ پاسخ داد:
- «حاشا اعلی‌حضرتا! گردن همهٔ ما از موهم باریکتر است. همه مطیع امر شاه هستند، هیچیک از آنان این ماجرا خبر ندارند.
هرچند که وزیرت (صدراعظم) توسط کدخدا برای آنان چند «کیسه*» فرستاده بود ولی با اغوای آنان شورش محال است.
پادشاه می‌پرسد:
- «حال اگر من وزیرم را بکشم آیا غلامهایم از من رنجیده خاطر خواهند شد؟»
مصلح‌الدین آغا پاسخ می‌دهد که:
- حاشا، اعلی‌حضرتا! بلکه همگی خوشحال می‌شوند و دعای خیر به جان پادشاه می‌فرستند.[٤]

## قتل کمانکش

کمانکش چون دریافت که اقداماتش فاش شده است از «دمیرقاپی» وارد قصر شاه شد با شاه ملاقات کرد و ضمن بوسیدن قرآنی که با خود آورده بود به عرض شاه رسانید آنچه که درباره‌اش گفته‌اند افترا و تهمتی بیش نیست ولی شاه سخنان او را باور نکرد و به وزیر اعظم گفت «مهرم را بده»، بعد در حالیکه وارد حرم می‌شد خطاب به بستانجی‌باشی گفت «بگیر این را». بستانجی‌باشی که تصور می‌کرد منظور شاه از «بگیراین را» مهر همایونی‌است از کمانکش مهر را گرفت و کماکش قرامصطفی پاشا با استفاده از این فرصت، بر اسب خود سوار شد و به عمارت خویش رفت و از آنجا به نزدیک نالی مسجد رفت و در میان پشته علفی که در آن نزدیکی بود پنهان شد. شبانه آهنگ فرار کرد ولی یکی از بستانجی‌ها او را دید و دستگیرش کردند. وزیراعظم درخواست کرد که او را نکشند و نزد شاه ببرند ولی چون در آن میان فرمان قتلش رسیده بود در «هوجاپاشا چارشی‌سی»

شورش بود. قصد شاه از مطرح کردن نخوردن آش اشاره به عصیان و شورش بود.
* - هر کیسه محتوی ۵۰۰ سکهٔ طلا.
٤- ارتباط مصلح‌الدین آغا با این مسئله و پاسخ او در برابر این سؤال شاه نشان می‌دهد که وی از جمله مخالفین وزیراعظم بود.

روبروی ترناقچی‌سرایی و سبیل‌خانه جلاد قراعلی پاشابا کمند او را خفه کرد. پس از آنکه شاه جسدش را دید، او را در آرامگاهش واقع در پارماق‌قاپی(چارشی‌قاپی) دفن کردند (ذی‌القعدهٔ ۱۰۵۳هق / اوجاق ١٦٤٤م).

مدت وزیراعظمی کمانکش پنجسال و چهارماه بود، با وجود پاره‌ای خطاها از جمله افرادی بود که منشأ خدماتی به دولت شد، پس از مرگش بجز سی هزارسکه طلا که از خورجینی قرار داشت چیز دیگری از او بجای نمانده بود. بجای او سلطان‌زاده محمدپاشا والی شام که رقیبش محسوب می‌شد به مقام وزارت اعظمی تعیین شد و تا آمدن او وزیر کنعان پاشا قایم‌مقام شد و «قول کدخداسی» حسینی را که قصد تحریک افراد کانون ینی‌چری را داشت در آغاقاپی‌سی(دایرهٔ فرماندهی ینی‌چری) هنگام نوشیدن قهوه، خفه کردند.

* * *

کمانکش قرامصطفی پاشا رئیس دولتی بود که هرگز مرتکب دزدی و ارتشاء نشد و همواره کوشید تا از آشفتگی نظام دولت، مانع شود. مفاد بعضی از دستخطهای بی‌رویهٔ شاه را اجرا نمی‌کرد و از اقدامات بی‌جا و غیراصولی شاه مانع می‌شد. روزی شاه درصدد برآمد تا دلاور آغا را به بیگلربیگی آناطولی برگزینند و به مقام وزارت ارتقاء دهد، که وزیراعظم اعتراض کرده گفته بود که تعداد وزرا بیش از حد است. روزی پادشاه دستخطی برای وزیراعظم فرستاد که:

-«علت چیست آنچه را که تو می‌دهی بجاست ولی آنچه را که من می‌دهم بی‌جا؟ من به دلاور وزارت داده‌ام» و با سخنان تندی از او انتقاد کرده بود. لجاجت کمانکش همواره شاه را خشمگین می‌کرد. باز روزی هنگامی که وزیراعظم مشغول امور دیوانی بود، شاه دوساعت زودتر از وقت معمول دیوان به او می‌گوید که جلسه را بهم بزن و بیا و خود می‌رود. سلطان ابراهیم ضمن بحث از عدم تحویل هیزم موردنیاز «حرم کدخداسی»*خطاب به وزیراعظم می‌گوید:

*- بانوی سرپرست زنان حرم.- م.

- چرا هیزمی که مقرر کرده بودم به کدخداخاتون داده شود، تاکنون داده نشده است؟.

وزیراعظم پاسخ می‌دهد:

- اعلی‌حضرتا تذکرمی‌دهم که بدهند و بعد با خشم تمام خطاب به شاه می‌گوید:

- اعلی‌حضرتاً من وزیرتوام، تو جلسه دیوان را به هم می‌زنی و مرا بخاطر این موضوع بی‌اهمیت احضارمی‌کنی. قیمت پانصد «چگی»* هیزم پانزده هزارآقچه است، بخاطر یک چنین چیزی جزئی اینجا مرا آورده‌اید و از امور مهمّ بازم داشته‌اید؟. شما باید از من در بارهٔ رعیت، خزانه و مرزها سئوال کنید و با این سخنان به سلطان ابراهیم پرخاش کرده بود.

کمانکش شرح این گفت‌وگو را به یکی از نزدیکانش بازگومی‌کند، او نیز به شیخ‌الاسلام یحیی‌افندی بازگومی‌کند. او نیز دستها را می‌گشاید و درمقام نصیحت پیغام می‌فرستد که «زنهار، احتیاط کند، چنین سخنانی را به پادشاهان نباید گفت»[۵]

* . معادل دویست و پنجاه کیلو. م.

۵- **نعیما**، جلد ٤ صفحه ٤۷، ٤۸. دراین باره به بخش وزیراعظم‌ها نیز مراجعه کنید.

فصل ۱۶

# جنگ با ونیز بر سر جزیره گرید

## نخستن صفحهٔ نبرد «گرید»

### اوضاع ونیز در زمان سلطان مراد چهارم

در اواخر سلطنت مراد چهارم روابط دوستانه حاکم بین عثمانی و ونیز به تیرگی گرائیده بود. آنچه که موجب تیرگی روابط شد این بود که: علی بنجی اوغلو پس از زدن گرید با کشتی‌های تونسی به بندر آولونیا می‌رود و ناوگان ونیز که در تعقیب او بود کشتی‌های تونسی را دراین بندر ضبط می‌کنند و گذشته از آن قصبه را به توپ بسته منارهٔ آنرا ویران می‌کنند.

سلطان مراد در پی آگاهی از این مسئله دستور می‌دهد تا ناوگان را به منظور جنگ با ونیز آماده کنند و فعالیت دامنه‌داری دراین زمینه آغاز می‌شود. جمهوری ونیز به محض آگاهی از آمادگی ناوگان عثمانی درصدد می‌آید با پرداخت چهل هزار سکه طلا بعنوان خسارت توسط سفیر خود موسوم به بالیوس از بروز جنگ جلوگیری کند، امّا با مرگ پادشاه از پرداخت پول خودداری می‌شود. از اینروی کمانکش قرامصطفی پاشا ضمن صدور دستور ادامهٔ آماده‌باش ناوگان عثمانی، دستور آماده‌باش ناوگانهای جزایر، تونس، و طرابلس را به منظور شرکت درجنگی که موسم بهار آغازمی‌شد، صادر می‌کند، دولت ونیز با مشاهدهٔ این فعالیتها بی‌درنگ پنجاه هزارسکهٔ طلا توسط سفیر خود ارسال می‌دارد و از بروز جنگ جلوگیری می‌کند.

### جنگ گرید و تصرف هانیه.

گویا که در آن دوران گرید با ۸۶۱۸ کیلومترمربع وسعت یکی از بزرگترین جزایر

مدیترانه محسوب می‌شد که تابع دولت ونیز بود. مرکز این جزیره که از نظر شکل طولاً دراز بود و بنادر بسیار داشت موضع مستحکم «قندیه» بود و در روبروی آن خارج از بندر، دیا(جزیره خرگوش) قرار داشت در بخش شمالی جزیره و شرق شعب شبه جزیرهٔ آگروتیری، بندر سودا و در غرب آن خلیج هانیه و شهر هانیه واقع شده بود. ومابین بنادرهانیه، سودا و هانیه شهر«رتمو» قرار داشت.

در سال ۱٦۰٤هـق/۱٦٤٤م سنبل آغای، قزلارآغاسی (دارالسعاده آغاسی) به سبب برخی اعمال ناخوشایند معزول شد و شاه به او دستور داد تا از راه دریا به مصر برود. سنبل آغاسوار گالیون ابراهیم چلبی شد که به تازگی ساخته شده بود، بورسه‌لی محمدافندی قاضی تازه تعیین شدهٔ مکه و تعدادی که قصد تشرف به حج را داشتند همراه او بودند تعداد مسافرین گالیون به ششصدتن می‌رسید.

شش فروند کشتی راهزنان دریائی مستقر در جزیره مالت که باخبر شده بودند گالیون با اشیاء بسیار و بدون توپ و تفنگ و سرباز در راهست به گرید رفتند و در انتظار خروج گالیون ابراهیم چلبی از تنگه شدند. گالیون بر اثر باد مساعد از تنگه خارج شده به جزیره رودس رسیده بود.

کشتی‌رانان رودسی ضمن تذکر این که راهزنان دریایی در کمین هستند توصیه کردند که گالیون در رودس بماند ولی به اصرار سنبل‌آغا که می‌گفت قاضی مکه باید به موقع به مراسم حج برسد، کشتی حرکت کرد و در نزدیکی جزیره گرید با راهزنان دریائی مالت روبرو شد. در زد و خوردی که بین طرفین در گرفت، از ششصدسرنشین کشتی بجز شصت نفر همگی از جمله سنبل‌آغا و کاپیتان کشتی ابراهیم چلبی قتل‌عام شدند و قاضی محمدافندی با شصت نفر دیگر به اسارت درآمد.

راهزنان مالت پس از تصرف کشتی آنرا یدک کشیده در بندرگالیسمن واقع در جنوب جزیره گرید پهلو گرفتند. بخشی از اموال بدست آورده را به والی گرید دادند و یکی از اسبهای سنبل‌آغا را برای حاکم قندیه فرستادند. راهزنان گالیون را یدک‌کشان به سینا می‌بردند که در راه کشتی با همه اموال موجود در آن غرق شد و چیزی عاید آنان نشد

در پی آگاهی استانبول از این فاجعه بی‌درنگ دستور آماده‌باش ناوگان صادر شد و یوسف پاشا که از «سلاحداری» به مقام وزیر دوم ارتقاء یافته بود به سرداری نیروی اعزامی

به گرید برگزیده شد.[۶] علی‌رغم مخالفت وزیراعظم به اصرار یوسف پاشا و جنیجی حسین افندی تصمیم جنگ با ونیز اتخاذ شد.

حکومت دستور داد که سربازان روملی از آناطولی به منظور عزیمت به نقطه‌ای نامعلوم به ترتیب در «سلانیک» و بندر«چشمه» مستقر شوند. فرماندهی ینی‌چری‌های شرکت کننده در این جنگ به قرامرادآغا محول شد که از سمت «زاغارجی باشی»* به قول کدخداسی ارتقاء یافته بود. قرارشده بود که پس از حرکت سربازان مستقر در سلانیک و چشمهٔ آذوقه و سایر نیازمندیهای سربازان نیز با بیش از پنجاه کشتی تجاری حمل شود. به «کانون‌های عزب» نیز فرامین دایر بر شرکت درجنگ ارسال شد. در چهارم ربیع‌الاول ۱۰۵۰ هجری/ ۳۰ نیسان ۱٦٤۵ میلادی سرداریوسف پاشا ظاهراً به قصد جنگ مالت با ناوگان از استانبول به دریا درآمد هنگامی که ناوگان به بندر ناوارین رسید. طبق فرمان محرمانه اعلام شد که هدف جنگ با گرید است که پناهگاه کشتیهای مالت به شمار می‌رود. تعداد کشتی های ناوگان اعم از کوچک و بزرگ بیش از سیصد فروند بود.

نخست جزیره «ایاتودوری» واقع در چهارمایلی گرید به تصرف درآمد و به بندر هانیه واقع در شمال غربی گرید نیز نیرو پیاده شد و بی‌هیچ ضایعاتی اسرای ترک آزاد شدند. قلعه هانیه بسیار مستحکم بود، هفدمین روز محاصرهٔ قلعه ناوگان جزایر، رسید این ناوگان مامور حفاظت از بندر سودا شد. در چهل و پنچمین و پنجاه و دومین روز محاصره هانیه حملهٔ عمومی صورت گرفت، اما قلعه سقوط نکرد. لکن محافظین قلعه که دریافته بودند قادر به دفع سومین حملهٔ عمومی نخواهند شد تصمیم گرفتند که قلعه را از طریق صلح تسلیم کنند. بدین ترتیب در پنجاه و چهارمین روز محاصره قلعه طی مقاوله‌ای که در ۱۸ آگوستوس ۱٦٤۵(۲٤ جمادی‌الاخر ۱۰۰۵) به امضا رسید، اشغال شد.

اروپائیان مقیم قلعه با توجه به مفاد مقاوله‌نامه بی‌آنکه مورد ایذا قرارگیرند، سوار بر

۶-یوسف پاشا امل ورونای دالماچیمابود و نام مسیحی‌اش ژوزف مارکوویچ و غلام شخصی به نام علی‌آغابود(**تاریخ هامر**، جلد ۱۰ ص ۵۵). در قصر پرورش یافت، از رکابداری به سلاحداری و از سلاحداری به وزارت رسید و درسلک مصاحبین سلطان ابراهیم در آمد و از کثرت توجه شاه، نامزد دختر دردانه شاه شد. پس از بازگشت از جنگ گرید رفتار تند و درعین حال درستش با شاه به قتلش انجامید.

* - سرپرست سگبانان شاهی.-م.

کشتی‌های خود هانیه را ترک گفتند. کوچک حسن پاشا به سمت محافظ هانیه تعیین شد. در پی آگاهی از حرکت ناوگان عثمانی به گرید، کشتی‌های ونیز و همچنین کشتی‌های کمکی مالت، پاپ و اسپانیا با هشتاد کشتی پاروئی و چهارمانتا وتعدادی زیادی بورتون به بندر سودا رفتند ولی چون هانیه سقوط کرده بود این اقدام سودمند نیفتاد و در خشکی نیز نتوانستند نیرو پیاده کنند. یوسف پاشا پس از استقرار نیروهای محافظ، مهمات کافی و آذوقهٔ لازم درهانیه، همانسال یعنی درکاسیم ۱٦۵٤ میلادی به استانبول بازگشت و دلی‌حسین پاشا والی پیشین بودین مامور تصرف کامل جزیره شد.

تصرف هانیه به جنگی طولانی بین ونیز و عثمانی انجامید. ناوگان ونیز با حمله به سواحل عثمانی خسارات بسیاری را موجب می‌شد. تا آنکه یک ناوگان ونیزی متشکل از هفتاد و چهار فروند کشتی پاروئی و کرجی و فرقاته* به بالیه بارده(بالیابادرا)[۷] و قارلی‌ایلی[۸] حمله برد ولی نتوانست کاری از پیش ببرد.

### سردار دلی حسین‌پاشا

دلی حسین پاشا با تعدادی کشتی از بندر بنقشه واقع در شرق موره به گرید گذشت و جنگ طولانی خود را آغازکرد و از پیاده شدن نیرو به جزیره مانع شد و قلعهٔ کیسامو واقع در غرب جزیره را تصرف کرد. چون با ساکنین رومی جزیره رفتاری درست و عادلانه صورت می‌گرفت، می‌آمدند و تسلیم ترکها می‌شدند.

طبق اخباری که از قندیه بدست آمده بود معلوم شد که ونیزی‌ها آمادگی نظامی گسترده‌ای را آغاز کرده‌اند و قصد اشغال بندر سودا را دارند. حسین پاشا ضمن گزارش کامل موضوع به استانبول، تدابیر لازمه را نیز اتخاذکرد. بندر سودا واقع در شرق شبه‌جزیره «اگروتیری» دردست عثمانی‌ها بود و ترکها به شدت مانع از پیاده شدن نیرو و مهمات، دشمن به این بندر می‌شدند. زیرا تخلیه این نقطه هانیه را در معرض خطر قرارمی‌داد. باتصرف قلعه استرنی‌واقع درحوالی‌هانیه‌که مدتها صحنه مجادله بود، توسط

*نوعی کشتی جنگی سریع‌السیر.-م.

۷-بالیابادرا و یا باللوبادرا شکل محرف پلییوپاتراس و نام قصبه«اسکی‌پاتراس» است. پاتراس کنونی اسکلهٔ پاتراس قدیمی است.

۸- قارلی‌ایلی در یونان بین بندر پرموزه و لپانتو(اینه بختی) قراردارد.

حسین‌پاشا، عرصهٔ تصرفات عثمانی‌ها گسترده‌تر شد.

## اوضاع تنگه جناق‌قلعه در اثنای جنگ گرید

ونیزی‌ها ضمن فعالیت درحوالی گرید با تهدید تنگه جناق قلعه و تجاوز به حوالی بوزجه آطه و خلیج مواریز(ساروس) می‌خواستند مانعی در راه اعزام ناوگان به گرید شوند. در سال ۱۰۵٦ هـ‌ق/١٦٤٦م ناوگاونی به فرماندهی، کاپیتان دریا موسی پاشا و به سرداری وزیراعظم پیشین سلطان‌زاده محمدپاشا همراه نیرو و مهمات به گرید اعزام شد، آنها قلعه سودا را محاصره کردند ولی چون تصرف آن نیازمند زمان بود رابطه قلعه را با خارج قطع کردند و دلی‌حسین پاشا نخست قلاع ابوکرون(آرمیرو) و رتمو(رسمو) و سپس قلعه پیلوبوتوموس را تصرف کرده خود را آمادهٔ محاصره مرکز اصلی جزیره، یعنی قندیه می‌کرد. حسین پاشا پس از تصرف رتمو قرارگاه خود را به این نقطه منتقل کرده بود.

## محاصرهٔ قندیه

سردار حسین پاشا پس از تحویل گرفتن افراد و مهمات ارسالی توسط ناوگان در ۱۸ شوال ۱۰۲۵ (اکتبر١٦٤٧) نزدیک «قندیه» آمد. قندیه از سه سال پیش مدام تقویت می‌شد: در قلعه هشتصد قبضه توپ مستقر شده بود. در این قلعه بجز دوازده هزار سرباز جنگی اروپائی، سی‌هزار سرباز بومی نیز وجود داشت که در ازاء آن اردوی محاصره کننده عثمانی تنها ده قصبه توپ داشت. فرماندهان اردو ضمن مذاکره به این نتیجه رسیدند که در صورت در اختیار نداشتن حداقل چهل «بال‌یمز»* و «جبه‌جی»** و غیره، امکان عملیات غیرمقدوراست و مراتب را به اطلاع حکومت رسانیدند. همزمان با آن قلعه از طریق زمین، توسط حسن‌پاشا بیگلربیگی روملی به محاصره درآمد.

ونیزی‌ها برای جلوگیری از کمک ترکها از طریق ناوگان به جزیره، ناوگان نیرومندی فرستادند ولی این ناوگان در راه گرفتار طوفان شد و پراکند گردید. ولی از سوئی دیگر نیروهای ترک مستقر در گرید دستخوش ناامیدی شده بودند زیرا دشمن با سد کردن تنگه جناق‌قلعه، مانع از رسیدن نیروهای کمکی می‌شدند. ونیز با آگاهی از اینکه ترکها قصد

*- نوعی توپ متوسط دوربرد. فرهنگ ترکی به ترکی. از انتشارات موسسه زبان ترک—م.

**- پیاده نظام وابسته به تشکیلات ینی‌چری که زره برتن می‌کردند.—م.

ارسال نیرو و مهمات با ناوگان برای قوای محاصره کننده قندیه را دارند، برای جلوگیری از عزیمت این ناوگان سخت در تلاش بودند.

علی‌رغم نرسیدن کمک به سردار حسین‌پاشا با تشویق و تشجیع سربازان ضمن سنگربندی و ایجاد تپه‌های حفاظتی قندیه را تحت محاصره گرفتند و محاصره با کندن نقب ادامه یافت.

## موقعیت دشوار سردار

ناوگانی که می‌بایست به گرید اعزام گردد، به سبب بسته شدن تنگه توسط ونیز حرکت نکرد و سرباز و مهمات درخواستی سردارحسین‌پاشا ارسال نشد. تنها برخی کمکهای جسته و گریخته توسط پاره‌ای از کشتی‌های فعال در بحرابیض صورت گرفت. در این بین به سبب اعمال دیوانه‌وار سلطان ابراهیم و خلع او و جلوس محمد چهارم که کودکی بیش نبود، اوضاع استانبول سخت درهم و آشفته بود و کسی مجال توجه به موقعیت خطرناک حسین‌پاشا را نداشت. ولی علی‌رغم این شرایط دشوار سردار غیور برتمام این تهی دستی‌ها صبوری می‌کرد و به تشویق و تشجیع سربازان می‌پرداخت. چون مهمات تمام شده بود قوای عثمانی در جمادی‌الاخرسال ۱۰۵۸ (تموز ۱۶۴۸) پس از نماز مغرب از راه نقبی که زده شده بود، ضمن نبرد با دشمن شش قبضه توپ«شایکا»* که وزن هر گلولهٔ آن دوازده اوّکه*بود و نیز پانصد تفنگ و بیش از یکصد خمپاره، کیسه‌های باروت و دیگر لوازم جنگی به غنیمت گرفتند. که تا حدی کمبود مهمات را جبران کرد. گذشته از آن سه موضع سوق‌الجیشی دشمن که در حکم قلعه بود، به دست عثمانی‌ها افتاد.

عدم خروج ناوگان از بحرابیض، وضع گرید را به خطر انداخته بود. عمارزاده که از کداخدائی کارگاه کشتی‌سازی به کاپیتانی دریا رسیده بود، به سبب ناتوانی در انجام ماموریت اعدام و بجای او وینوق احمدپاشا محافظ جناق قلعه[۹] تعیین شده بود. سرانجام

*ـواژهٔ مجا ری‌ست. نوعی قایق که کف مسطحی داشت و درقدیم با آن چند توپ و چهل پنجاه جنگجو حمل می‌شد. فرهنگ ترکی به ترکی.ـم.

*ـ هر«او که» معادل ۱۲۸۳ گرم .ـم

۹ـ ناوگان اعزامی به گرید به فرماندهی سلطان‌زاده محمد وزیراعظم سابق و وزیر موسی‌پاشا، به گرید رسید و قلعه سودا محاصره شد، طی این محاصره محمدپاشا درگذشت و موسی‌پاشا در بازگشت ضمن جنگ با دشمن به قتل رسید و مقام کاپیتان پاشایی به فرد دیگری که قبلا «دفتردار» بود و موسی پاشا نام داشت ←

ناوگان متوقف مانده در مرمره بـه فـرماندهی احمـدپاشا در سال ۱۰۵۹ هـق /۱٦٤۹ م به سبب دور شـــــدن کشتی‌های ونیز بر اثر آتش توپ‌های مـستقر در تـنگه، تـوانست وارد مدیترانه شود. امّا در فوجه موردحمله دشمن قرارگرفت و متحمل خسارات بـسیارشد. وی از آنجا به رودس رفت و به همراه کشتی‌های تونس و دیگر حکام منطقه توانست خـود را به گرید که دستخوش آشفتگی شده بود، برساند. وی قلعه سودا را از طریق دریـا مـحاصره کرد. و طی این محاصره به قتل رسید.

پس از این حـوادث در شوال سـال ۱۰۵۹ هـق /اکیم ۱٦٤۹ م تـــــوسط حیدرآغازاده محمدپاشا و در ذی‌الـقعده ۱۰٦۰/کـاسم ۱٦۵۰ و سالـهای ۱٦۵۱، ۱٦۵۲، ۱٦۵۳ و ۱٦۵٤ میلادی نیز جسته و گریخته کمک‌هایی به گرید صورت گرفت. مـوثرترین این کمک‌ها، کمکی بود که به فرماندهی کاپیتان دریا قرامراد پاشا صورت گرفت کـه طـی آن دشمن در تنگه مغلوب شد.

همانطوریکه بعداً در دورهٔ «کوپرولی» خواهیم دید اشغـال قنـدیه و تـصرف کـامل گرید، بیست و پنج سال به طول انجامید و در ســــال ۱۰۸۰ هـق/۱٦٦۱ م ایـن آرزو تحقق یافت.

محول شد. این شخص ماموریت یافت، نیروهای آناطولی مستقر در چشمه را به گرید برده و سپس نیروهای مستقر در در آغریبوز را نیز با خود به جزیره منتقل کند ولی بر اثر فعالیت دشمـن و مـحاصره آغـــریبوز، بی‌نتیجه به گرید بازگشت. سردار موسی پاشا که از این مسئله سخـت ناراحـت شده بـود و درصدد بـرآمد، سربازان مستقر در آغریبوز را به‌آناطولی‌برده از آنجا به گرید منتقل سازد، که بـر اثـر سد بـندر آناطـولی توسط نیروهای ونیزی این اقدام نیز عملی نشد. از اینروی مراتب به استانبول گزارش و دستور داده شد تـا ناوگانی به فرماندی فضلی‌پاشا از چشمه سرباز و ازساقیز، آذوقه به گرید حمل کنند. امـا ونـیـزی‌هـا کـه تشکیلات جاسوسی قدرتمندی در استانبول داشتند از این مسئله آگاه شدند و کشتی‌های آذوقهٔ ساقیز را به آتش کشیدند. فضلی پاشا که با پنج هزارینی‌چری و سی کشتی جنگی به دریـا در آمـده بـود، پـس از زد و خورد با ناوگان دشمن در ۱۰۵۷ هـق /ایلول ۱٦٤۷ م بـــه هـانیه رفـت و سربـازان و تـوپخانه و مهماتی را که آورده بود در آنجا تخلیه کرد. می‌بایست این توپها به قندیه برده می‌شد ولی با آمدن ناوگان دشمن ،انتقال آنها به قندیه عملی نشد. با انتقال ناوگان دشمن به مقابل‌تنگه،عمارزاده که پـس از فضـلی پاشا کاپیتان شده بود، دو سال موفق به خروج از مرمره نشد تا آنکه در سال ۱٦٤۹ میلادی وینوق پـاشا بـا شکافتن صف ناوگان دشمن از صحنه محاصره خارج شد.

فصل ۱۷

# آشفتگی اوضاع داخلی سلطان ابراهیم و نحوهٔ اداره امور مملکت

## پادشاه و ارکان دولت

سلطان ابراهیم پادشاهی بود دمدمی‌مزاج، عصبی، کوته‌فکر و عجول. بیش از علاقه به قانون و اصول دولت علاقه‌مند بود که فرامین غیرعاقلانه‌اش بی‌درنگ اجرا شود. وزیر اعظم کمانکش قرامصطفی‌پاشا، چون وزیری صریح، جدی و فعال و ارزشمند بود و به دستور سلطان ابراهیم گردن نمی‌نهاد، لذا پادشاه نمی‌توانست نظرات بی‌رویه خود را درامور مملکتی اعمال کند. پس از قتل کمانکش سلطان‌زاده محمدپاشا ملقب به جوان قاپی‌چی‌باشی، چون مردی بود درویش مسلک، تأثیرپذیر و سهل‌انگار، هرچه که سلطان‌ابراهیم می‌گفت، بدون کوچکترین اعتراض و یا اظهارنظر آن را اجرا می‌کرد و می‌گفت امر، امر سرور ما است. از آن گذشته همه هفته بادادن پول و هدایای بسیار به شاه، به تحکیم موفقیت خود می پرداخت و برای جبران هزینه‌هائی که می‌کرد رشوه می‌گرفت و باتغییر سمت افراد و انتصابات جدید، هدایایی نیز از این بابت دریافت می‌داشت.

همانطوریکه کمان‌کش قرامصطفی‌پاشا، سلطان‌زاده را رقیب خود می‌دید، سلطان‌زاده نیز یوسف‌پاشا فاتح هانیه را به این دیده می‌نگریست. کوشید اورا تا باسمت والی مصر از استانبول دور سازد، اما موفق نشد. ولی تاجائیکه درتوان داشت تلاش کرد تا یوسف پاشا را از نظر شاه بیندازد. وی دست روی نقطه‌ای که سلطان ابرهیم به آن حساسیت داشت نهاد. بدین معنی که یوسف‌پاشا پس از تصرف قلعه، برای پادشاه به همراه چند اسیر دو ستون سرخ سماقی هدیه آورد. سلطان‌زاده عنوان کرد که وی اموال زیادی شامل پول و اشیاء

قیمتی به غنیمت گرفته که از پادشاه مخفی نگه داشته است و با این ترفند، حس دشمنی پادشاه حریص را نسبت به این وزیر موفق برانگیخت. ابراهیم دستور قتل یوسف پاشا را به بستانجی‌باشی صادر کرد ولی باوساطت حسین جی‌هو جاو مادرشاه که عنوان کردند اعدام وزیری که هانیه را تصرف کرده است، موجب دلسردی و تأثر سایر وزرا و سربازان خواهد شد، پادشاه از این اقدام دیوانه‌وار منصرف شد. او را بخشید و باز به همصحبتی خویش برگزید.

این بار یوسف پاشا برعلیه وزیراعظم اقدام کرد و هردو درحضور شاه بایکدیگر روبرو شدند و سرانجام دریکی از ایام تشکیل دیوان وزیر اعظم محمدپاشا برکنار شد و پادشاه درصددبرآمد تایوسف‌پاشا را به این مقام برگزیند ولی یوسف‌پاشا به اصرار از پذیرفتن این مقام خودداری کرد. درنتیجه شاه سلاح پاشای دفتردار را به این سمت برگمارد (۱٦٤۵ م/۱۰۵۵هـق).

## اعدام یوسف‌پاشا

سلطان ابراهیم که عاشق پول و هدیه بود، نمی‌توانست خاطره عمل یوسف پاشا را درمورد آوردن دو ستون به عنوان هدیه از خاطر دور سازد و مدام آن را درذهن خود تقویت می‌کرد. این مسئله و نیز تحریکات بعضی از مقربین که از دریافت هدیه از یوسف‌پاشا محروم شده بودند، سبب شد که موقعیت یوسف‌پاشا به مخاطره بیفتد.

با آن زمینه قبلی که درمورد هدیه عنوان شد و درنتیجهٔ تحریکات اطرافیان، پادشاه در یکی از یکشنبه‌های ماه ذی‌الحجه ۱۰۵۵ هـق مطابق شبات ۱٦٤٦ م بی‌مقدمه و ناگهانی یوسف‌پاشا را به قصر احضار کرد و دستور داد «بی‌درنگ برو و بابیگلربیگی‌های ایچل «گرید» را تصرف کن». یوسف‌پاشا زمین را بوسه داد و درپاسخ گفت:

- تیر و الوار و چمبره ریختیم و درحال ساختن گشتی هستیم. درماه اربعین هستیم، هنوز فرصت داریم. وانگهی حالا دریا مساعد نیست، من نمی‌توانم بروم.

- تو فکر می‌کنی که منشأ خدماتی شده‌ای؟ آن‌همه از پول خزانه را مصرف کردی و سرانجام نیز بی‌آنکه یکی از آن ملاعین را به قتل برسانی باامال و اموال خود روانه مملکتشان کردی. یوسف‌پاشا بی‌پرده، پاسخ داد:

- گرچه مال خزانه را مصرف کردم ولی قلعهٔ بزرگی را ضمیمهٔ مملکت کردم. قتل‌عام

کفار کار دشواری نبود، منتهی دیدم که نقص عهد پس از امـان دادن عـاقبت ناخـوشایندی دارد. پادشاه ضمن اصرار درمورد اجرای فرمانش گفت:

– چه بی‌ادبانه سخن می‌گوید، بتو گفتم برو، نمان و برو والا دستور قلتت را می‌دهم.

به محض اینکه یوسف پاشا گفت «هنوز موعد مناسب نیست، نمی‌توان رفت» سلطان ابراهیم به بستانجی دستور داد «اینو ببرش» و یوسف‌پاشا هم درحالی که هـمراه بـستانجی بـیرون می‌رفت، گفت «چرا معطلی همین الان بگو که بکشند».

درپی این ماجرا وزیراعظم صالح پاشا به پای پادشاه افتاد و درخواست عفو کـرد ولـی سلطان ابراهیم موافقت نکرد و مصرانه خواستار قتلش شد. یک ساعت بـه امـید عـفو و یـا خواهش و شفاعت سپری شد، لکن شاه که نتوانسته بود رفتار خشن و بی‌پروای یـوسف‌پـاشا را نسبت به خود هضم کند، درکشتنش پافشاری کرد و «فاتح هانیه» را خفه کردند. پس از آنکه به دستور سلطان‌ابراهیم جسد را به حضورش آوردند از دستوری که داده بود پـشیمان شد و گفت:

– چه‌گونه‌های زیبایی چون سیب سرخ داشت! حیف شد، دلم سوخت.

## جینجی‌هوجا حسین‌افندی

سلطان ابراهیم قبل از سلطنت و به هنگام شهزادگی گـاهی دچـار بـحرانهای عـصبی می‌شد، باتوصیه برخی از زنان درباری. او را به قصد درمان به نزد دعانویس‌ها مـی‌بردند. دربین این دعانویسان، طلبه‌ای بود به نام «زعفران بولولی حسین‌افندی» وی بادعاهایی که از پدرش فراگرفته بود بیمارانی را که به مدرسه مراجعه می‌کردند مداوا می‌کرد و از این راه شهرتی به دست آورده بود.

او به توصیهٔ مادر سلطان‌ابراهیم به مداوای شاهزاده پرداخت. سلطـان‌ابـراهیم بــه مــحض رسیدن به سلطنت علی‌رغم اعتراضات شیخ‌الاسلام یحیی افندی امکانات تـرقی سریـع ایـن طلبه را که حتی هنوز نخستین گام را درراه تـدریس بـرنداشته، بـود فـراهم آورد. نخست استاد شاه شد و سپس دراندک زمانی به مقام «قـاضی‌عـسکر» آناطـولی رسیــد (١٠٥٤ هق/ ١٦٤٤ م).

حسین افندی بخاطر دعانویسی به «جینجی هوجا » (هوجا جـن‌گـیر) شهـرت یـافته

بود. وی به سبب نزدیکی به شاه در کارهای دولتی مداخله می‌کرد و مقاصد خود را اعمال می‌داشت و با اخذ رشوه افراد بی‌لیاقت و بی‌صلاحیتی چون خود را به مقام «قاضی» و «مدرس» منصوب می‌کرد. وزیراعظم شیخ‌الاسلام و دیگر رجال سرشناس از بیم آنکه مبادا «هوجا» را خشمگین سازند، سکوت می‌کردند. پادشاه عمارت مجللی به او داده بود.

هوجا جن‌گیر، قاضی‌عسگر آناطولی، دررشوه‌خواری آن‌چنان ترقی کرد که پست‌های «قاضی» در آناطولی خریدوفروش می‌شد و در سایه آن طی اندک زمانی پول کلانی عایدش شد. هرکس پول بیشتری می‌داد این پست بیشتر برایش وفا می‌کرد! قاضی معزول که هنوز همهٔ مبلغ رشوهٔ پرداختی را از راه قضاوت تامین نکرده بود، خواستار بازپرداخت نیمی از رشوه می‌شد که نه تنها چیزی عایدش نمی‌شد بلکه مورد اهانت و هتک حرمت نیز قرار می‌گرفت. این مرد حریص و سیری‌ناپذیر تاجائی درفروش پست «قاضی» و عزل و نصب آنها پیش رفته بود که هرگز کسی تصور نمی‌کرد روزی به حساب او رسیدگی شود تاآنکه روزی از روزها چنان سروصدایی از این رسوائی‌ها برخاست که بگوش شاه نیز رسید. وی را از قاضی عسکری برکنار کرد و عمارتی هم که به او بخشیده شده بود در اختیار دختر سلطان‌ابراهیم قرار گرفت.

## قتل صالح‌پاشا

سلطان ابراهیم به سبب بیماری عصبی که داشت، گاهی باتخت روان و گاهی نیز بااسب یا کالسکه دراستانبول به گردش درمی‌آمد و برای معالجه به دعانویسان و رمالانی که اسامی‌شان را شنیده بود، مراجعه می‌کرد. طی یکی از این گشت‌وگذارها، گاری یا کالسکه‌ای که از ده عازم شهر بود، در جاده باکالسکه شاه تصادف می‌کند، شاه که از این بابت ناراحت شده بود به وزیر اعظم صالح پاشا دستور می‌دهد که ورود گاریها را به شهر ممنوع اعلام کند.

پس از این حادثه، روزی که شاه باز نزد دعانویس می‌رفت، درمحله داودپاشا بایک گاری روبرو می‌شود و از اینکه دستورش اجرا نشده است خشمگین شده دستور می‌دهد: «زود وزیراعظم را احضار کنید» و چندین مامور پی‌درپی برای احضار وزیراعظم روانه می‌سازد. صدراعظم که طبق معمول داشت خود را برای «ایکنیدی دیوانی» آماده می‌کرد، به محض دریافت فرمان شاه سوار براسب شده در منزل آخوندی که شاه برای دعا رفته بود

به حضور شاه رسید، پادشاه تاوزیراعظم را دید باخشم فریاد زد:

- وقتی من ورود گاری را ممنوع می‌کنم چرا فرمانم اطاعت نمی‌شود، من مگر شاه نیستم؟ زود خفه‌اش کنید. علی‌رغم اینکه وزیر اعظم از اهمال دراجرای امر پوزش خواست شاه به هیچ روی توجه نکرد و باتکرار «زود خفه‌اش کنید»، سردار اعظم نگون‌بخت را درمنزل دعانویس باطناب چاه آب خفه کردند[۸] (۱۰۵۷ هـ‌ق/۱۶۴۷ م).

کاپیتان دریا قوجاموسی پاشا به‌جای صالح‌پاشا انتخاب شد. مهر همایونی توسط قاپی‌جی‌لار کدخداسی برای وی که در گرید بسر می‌برد فرستاده شد و تا آمدن او «دفتردار» احمدپاشا به قائم‌مقامی صدارت تعیین گردید. ولی احمدپاشا که پس از مرگ در تاریخ به «هزار پاره» شهرت یافت به قول معروف زیر جلد شاه رفت به هر ترفندی بود مقام وزارت اعظمی را به خود اختصاص داد و موسی‌پاشا که به استانبول آمده بود، «وزیر دوم» شد.

## زنها و امور مملکت

در زمان سلطان‌ابراهیم، نظم‌وترتیبی که سلطان مراد چهارم به وجود آورده بود درهم ریخت و خزانهٔ غنی‌شده تهی گردید. سلطان ابراهیم از کنیزکان متعددی که تقدیمش می‌شد صاحب پسران و دختران متعددی شد و این خود موجبات ضعف شاه جوان را فراهم می‌آورد که دوران بحرانی سختی در زندگی گذرانیده بود. دورانی که او هرلحظه‌اش را در انتظار قتل خود بسر می‌برد.

نفوذ این زنان زیبا در پادشاه که وی را مسخر خود ساخته بودند، به دخالت آنان در امور مملکتی انجامید و رشته نظم امور ازهم گسسته شد.

زندگی شاه در قصر با سخنان پوچ و بیهوده ندیمان و زنان و مجالس عیش‌وعشرتی که ترتیب داده می‌شد می‌گذشت. مشهورترین این ندیمه‌ها و ندیمان، ندیمه‌ای بود به نام

۸- در تاریخ «وجیهی» آمده است که وزیراعظم صالح‌پاشا به سبب اعمال و حرکات غیرعاقلانهٔ سلطان‌ابراهیم به فکر برکناری او می‌افتد و تصمیمش را با شیخ‌الاسلام عبدالرحیم افندی درمیان می‌گذارد و شیخ‌الاسلام مادرشاه را از ماجرا آگاه می‌سازد و او نیز به سرعت هنگامیکه شاه در «داوودپاشا باغچه‌سی» بود صدراعظم را احضار می‌کند، در راه صدراعظم را محاصره می‌کنند به خانه‌ای برده به قتل می‌رسانند (نسخهٔ کتابخانه مؤسسه تاریخ ترک. صفحه ۵۵).

شهوار اوستا مشهور به شکرپاره[۹]. پادشاه در سال ۱۰۵۳هق /۱٦٤۳م دستور داده بود که از موجودی خزانه‌خانه‌ای برای این ندیمه[۱۰] خریداری شود. روابط بیش از حد سلطان ابراهیم با زنان، او را به موجودی کاملاً عصبی، غیرمنطقی و بی‌رحم مبدل ساخته بود. ادامه سلطنت او با چنین خصوصیات مملکت را به وضع اسفناکی سوق می‌داد. ارزش هریک از «خاص»های موسوم به «باشماق‌لیق» که پادشاه از سانجاق‌ها و ایالت‌های مهم به شش یا هفت زن سوگلی خود اختصاص داده بود، بالغ بر یکصدهزار قروش می‌شد که مبلغ معتنابهی بود. باشماق‌لیق این قبیل سانجاق‌ها و ایالتهای مهم در ازاء خدمت به والیان حکومت داده می‌شد حال آنکه باشماق لیق ایالت مهمی چون شام به هفتمین زن سوگلی شاه اختصاص یافت و همچنین سانجاق مولو پس از مرگ سلطان زاده محمدپاشا به سوگلی سوم، سانجاق مهم نیقه بولو به سوگلی ششم و سانجاق «حمید» به پنجمین سوگلی شاه خاصه‌گی سلطان داده شد.

برای ادارهٔ این باشماق‌لیق‌ها یک «متسلم*» تعیین شده بود. حتی مدتی برای اداره امور شام، یعنی باشماق‌لیق هفتمین سوگلی کوپرولو محمد پاشا که مقام بیگلربیگی داشت تعیین شده بود که سایر ولایتهای پردرآمد مملکت نیز به ندیمها و مصاحبین شاه بخشیده شده بود.

سلطان ابراهیم خواهران خود را موظف کرده بود که در خدمت سوگلی‌هایش باشند و چون خواهرانش عایشه سلطان، فاطمه سلطان و خانزاده سلطان و کایا سلطان دختر سلطان مراد به این دستور اعتراض کردند، املاک و جواهرات آنان را گرفت و به تللی خاصکی که او را هماشاه سلطان می‌نامید، بخشید. حتی کار بجائی رسیده بود که چون تللی خاصکی مشغول صرف غذا می‌شد، خواهران شاه و خواهرزادگانش به خدمتکاری او مشغول بودند و

*- تحصیلدار مالیاتی- م.

۹- **تصنیف امیری**، اسناد دورهٔ سلطان‌ابراهیم. شماره ۴۰۳.

۱۰- به دستور شکرپاره یک چشمهٔ سبیل در «ایوب» مقابل «قول‌لوق» و یک آرامگاه برای خودش ساختند. وی پس از خلع سلطان‌ابراهیم به مصر تبعید شد و در آنجا درگذشت. دارالسعاده آغاسی، عبدالرحم‌آغا و خازن... مشترکاً آن آرامگاه را خریدند. منظومه «جوری» مبنی بر اینکه این آرامگاه در سال ۱۰۵۸هق /۱٦٤۸م خریداری شده است، بر بالای این بنا حک شده است.

به هنگام شستن دست کایا سلطان صابون او را می‌داد و دیگران (خواهران شاه) لگن، آفتابه و حوله او را حمل می‌کردند که مادرشاه و افراد سرشناس حرم سخت از این بابت ناراحت بودند. حتی شاه، مدتی خواهران خود را به ادرنه تبعید کرده بود-[۱۱]. تماشای عرابهٔ جواهرنشان خاصکی سلطان در روزهائیکه به داودپاشا می‌رفت برای مردم استانبول نوعی سرگرمی شده بود.

گذشته از آنکه به منسوبین این سوگلی‌ها کلی پول از خزانه پرداخت می‌شد، به توصیه سوگلی‌ها و ندیمه‌ها، پستهای دولتی به این و آن تعلق می‌گرفت.
اسراف و عیاشی درباریان و منسوبین به دربار و چشم‌پوشی وزیراعظم در این مورد بخاطر نجات موجودیت خویش خزانه را با کمبود شدیدی مواجه ساخت و موجب کاهش عایدات دولت شد. پرداخت حقوق به افراد کانون‌های قاپی قولی باتنگنا مواجه بود و تمام انتصابات حتی انتصاب صنف علمای دینی نیز با رشوه صورت می‌گرفت وافراد به کار گمارده شده بیش از آنکه بتواند رشوه پرداختی را طی تصدی خود تامین کنند برکنار می‌شدند.

## شورش واروار[۱۲] علی پاشا

در این تاریخ احمدپاشا (هزارپاره) وزیراعظم بود. وی ضمن استفاده از خواسته‌های شاه و تفویض پست‌های مملکتی به وابستگان دربار، پادشاه و سوگلی‌های او و تقدیم پول و هدیه‌های بی‌شمار آنان را از خویشتن راضی می‌ساخت و در سایهٔ این جلب‌رضایت‌ها کیسهٔ خودرا نیزپرمی‌کرد. در تمام پست‌های دولتی برای کسانیکه رشوه پرداخت نمی‌کردند بسته بود. وزرا و سانجاق‌بیک‌های صادق و خدمتگزار مقروض و پریشانحال بودند و توسط افرادی که از سوی دولت اعزام می‌شدند از آنان برای شاه درخواست خرجی عید می‌شد. در این میان ماموری نیز نزد واروار علی پاشا والی سیواس اعزام شد و درخواست سی‌هزار

۱۱- **تاریخ وجیهی**، صفحه ۵۳ و ۵۵. و در **تاریخ وجیهی** «فاطمه خانزاده» در مقام اسم یک خواهر شاه قید شده است.

۱۲-در کتب تاریخ ما لقب واروار، «واردار» قید شده است. علی پاشا که از دوشیرمه بود و در گالاسرای پرورش یافت،اهل بسنه بودو محل تولدش ده واروار از توابع قصبهٔ پروزور واقع در بسته غربی نزدیک دالماچیا است.

حرکت به سوی سیواس شد. علی پاشا ضمن استقبال از او چنین گفت:
- من علیه شاه شورش نکرده‌ام،حال‌که‌منصب‌به‌شما تفویض شده است خدا مبارک کناد، ضبطش کنید. سیواس را ترک گفت و باذکر این جمله که «جنگ سریعی درپیش دارم» به سوی طوقات حرکت کرد.کوپرولی‌محمدپاشا بیگلربیگی قرامان و «متصرف*» سانجاق آفیون حسین‌پاشا برای سرکوبی او اعزام شدند لکن علی‌پاشا آنان را شکست داد و به منظور اعدام تسلیم جدادشان جلادشان کرد، لکن درآن بین باحمله ناگهانی قوای ابشیر علی‌پاشا دستگیر شد و پاشاهای مزبور نجات یافتند. چون علی‌پاشا را که زخمی شده بود نزد ابشیر آوردند، وی خطاب به علی‌پاشا گفت:
- پاشا این چه وضعی‌ست؟ چراخودرادچارچنین مخاطره ساختی.علی‌پاشا پاسخ داد:
- مگر من چکار کردم، چون زنت را از سیواس طلب کردند و من ناموست را صیانت کردم و ندادم، از اینروی آدمی چون ترا به سوی من روانه کردند. چون اموال بندگان خدا را به ستم از آنان نستاندم، سزاوار مرگم؟

و با آن سخنان وی را نزد اطرافیانش سخت شرمنده کرد.

طبق دستور صادره واروار علی‌پاشا از سوی ابشیر پاشا به قتل رسید. باز دراین ایام خبر رسید که حیدراوغلی درحوالی «حمید ایلی» و ابراهیم پاشا والی بغداد که خبر اعدام ولی‌نعمت خویش وزیراعظم صالح پاشا را شنیده بود، شورش کرده‌اند. و چون از ایالتها آرامش و آسایش رخت بربسته و دولت نفوذ خود را از دست داده بود، زندگی مردم دستخوش هراس و ناامنی شده بود.

## صدارت هزار پاره و هوس پوست سمور

جنگ گرید به جنگ بین عثمانی و ونیز انجامید، جمهوری و نیز گذشته از آن درمرز بسنه برخی مناطق تحت تسلط عثمانی‌ها را به تصرف درآورد، تنگه دریای سیاه را نیز بست درنتیجه ناوگان عثمانی قادر به خروج ازدریای‌سیاه نشد، تاآنکه باهزاران مشکل توانست از آن بن‌بست رهایی یابدتازه همین ناوگان ناگزیر از حمل سرباز و مهمات به گرید بود که وضعیتی درهم و آشفته داشت. درچنین اوضاعی بالطبع‌شرایط زندگی دراستانبول سخت شد و درپی آن غرولندها نیز فزونی یافت. دریک چنین اوضاع مشکل و خطرناک شاه هوس

*. مقامی بالاتر از فرماندار و پائین‌تر از استاندار در تشکیلات عثمانی.-م.

پوست سمورکرده بود و برای تامین آن مامورین به هرسوی می‌تاختند. احمدپاشاوزیراعظم که تمامی خواسته‌های شاه را برآورده می کرد. پیروزی و نیز را درحوالی دیادربسنه درنظر شاه بی‌اهمیت جلوه می‌داد و دروغ می‌گفت و به مسائل گرید نیز چنانکه باید و شاید اهمیت قائل نمی‌شد. وی تک‌تک کسانی را که شاه را از حقایق آگاه می‌ساختند به بهانه‌هایی از استانبول دور می‌ساخت. حتی زمانی که فاضل پاشا داماد و مصاحب شاه حقایق اوضاع روملی و بسنه را به اطلاع سلطان ابراهیم رسانید، وزیراعظم درسایه قدرت بیان و حرافی که داشت به خصم خویش پیروز شد، او را از استانبول دور ساخت و درحوالی ازاق ماموریتی به او محول کرد. از سویی ایالت و سانجاق بیگلربیگی‌ها وسانجاق بیگی‌های همراه دلی‌حسین‌پاشا سردارگرید در استانبول به ازای دریافت رشوه به دیگران واگذار می‌شد و حتی «تیمار» و «زعامت»ی که از سوی حسین پاشا به سبب فداکاریهایشان به آنان داده شده بود دراستانبول دراختیار متقاضیان مورد توجه قرار می‌گرفت. و از دیگر سوی کوشک‌ها و اطاق‌های ینی‌سرای (توپقاپی‌سرایی) و دیگر کوشک‌ها باپوست سمور و پارچه‌های ابریشمین زینت می‌یافت. درسال ۱۰۵۸ هـ ق/۱٦٤۸ م درپی دستور پادشاه مبنی برآماده ساختن سریع قصر «ابراهیم پاشاسرایی» جهت اقامت هشتمین سوگلی شاه، وزیر اعظم دستور داد نیمه‌شب بازار را گشودند. به دکانها و انبارها حمله بردند و هرچه پارچه‌ابریشمین پوست سمور پوست سیاه‌گوش و غیره بود نسیه جمع کردند و بدین ترتیب قصر را آماده اقامت کرد ولی چون نحوه تزئینات قصر موردپسند شاه قرار نگرفت «دفتردار پاشا» را که مامور مفروش ساختن آن بود از کار برکنار و زندانی ساخت. گذشته از آن برای مفروش‌ساختن و تزنین کوشکها از والی، سانجاق‌بیگی، شیخ‌الاسلام، قاضی عسکر و قاضی‌ها، چه شاغل و چه معزول، پوست‌سمور خواسته می‌شد. از شاغلین کسانی که خودداری می‌کردند یا معزول می‌شدند و یا با اعزام «چاووش»های دیوان برای نظارت کارآنان، مورد تحقیر و توهینشان قرار می‌دادند.

همچنین برای ازدیاد نیروی جنسی شاه طبق فرامینی که به اطراف و اکناف ارسال شد برای هر والی و بیگلربیگی و سایر مأمورین عالیرتبه سهمیهٔ تهیه عنبر تعیین شد و از نایب والی‌هاوسانجاق‌بیگی‌ها که در استانبول مستقر بودند به‌زور پوست سمور و عنبر و یا معادل آن پول گرفته می‌شد. با تکرار این سهمیه‌ها ، کسانیکه با توجه به امکانات مالی قادر به تهیهٔ آن نبودند، تعدادی زندانی و برخی برکنار شدند.

اگر اطاقی با ابریشم و بافته‌های زربفت مفروش می‌شد خوشایند شاه نبود و می‌بایست حتماً با پوست سمور مفروش و تزیین می‌گردید. از این‌روی روسها تعداد معتنابهی پوست سمور برای فروش فرستادند و با فروش آن از ترکیه پول قابل ملاحظه‌ای خارج کردند. یک قطعه پوست سمور، به هشت تا ده‌برابر قیمت سابق افزایش یافته بود. از شاه ایران دو فیل و پانصد قطعه پارچه زری درخواست[۱۳] شد.

هوس سمور که در سال ۱۰۵۷هـق/۱٦٤۷م در ولی‌سلطان‌ابراهیم بیدار شده بود، همچنان ادامه داشت. در «آرشیو نخست‌وزیری» مجوّز خزانهٔ بسیار و نوشته‌جات متعدد در دفتر روزنامه مالیه[۱٤] وجود دارد.

هوس پوست سمور که در سر سلطان ابراهیم بیدارشده بود از تزئینات اطاق‌های قصرها و کوشکها گذشته تا زین‌وبرگ اسبانش فراتر رفته بود، شکل نوینی به خودگرفت و در لباسهای ابداعی مخصوص خودش نیز به خودنمائی پرداخت،به‌طوریکه رویه و آستر لباسهایش از پوست سموربود و دکمه‌های مرصعی برآن دوخته شده بود. هوس پوست سمور در سلطان ابراهیم از قصه‌ئی که شنیده بود سرچشمه می‌گرفت وی این افسانه‌ها را جدی گرفته بود. اعمال بی‌شعورانه‌اش از این ناشی می‌شد که قصد داشت به این افسانه‌ها صورت حقیقت ببخشد. که دراین رهگذر یکی از ندیمه‌های شیرین سخنش معروف به «ویوده قزی» (دختر والی) سخت مؤثربود. این زن در یکی از قصه‌هایش از پادشاهی سخن می‌گوید که در روزگاران گذشته زندگی می‌کرد و لباسها و مفروشات و تزئینات اطاقها حتی پرده‌هایش از پوست سموربود و با این قصه هوس پادشاه بی‌شعور را دراین مورد بیدارساخته بود.

۱۳- **تاریخ وجیهی**، صفحه ٦۱. هدایای درخواستی از ایران پس از خلع سلطان‌ابراهیم از سلطنت به استانبول رسید. (همان اثر، صفحه ۷۲).

۱٤- متن یکی از مجوزهای خزانه در این مورد نقل می‌شود:

بجهت بهاء پوست سمور برای طاوان اودهٔ کبیر و تخت شریف عن‌ید پترو و دیموذمی خریده و قیمتش عن خزانهٔ عامره دادن فرموده از آن سبب عن محاسبه تذکرهٔ نوشته

پوست سمور عر٦ (بهری‌فی‌یوزبیک)

٦۰۰۰۰۰ یالکز آلتیوز بیک آقچه در

## درخواست پوست سمور از رجال دولت و رؤسای تشکیلات ینی‌چری

در پی این هوس سلطان ابراهیم برای هـریک از وزراء ارکـان دولـت، عـلما و رؤسای ینی‌چری اعم از شاغل و برکنارشده، بسته به درجه و مقام، سهمیهٔ تقدیم پوست سمور معین شد و از کسانیکه دراین مورداظهارعدم توانائی می‌کردند، بـه زور مـعادل آن پـول گـرفته می‌شد. بدین ترتیب اکثر کسانیکه برایشان یادداشت دیوانی ارسال می‌شد، عنبر و پـوست سمور خریداری می‌کردند و تقدیم می‌داشتند. که دراین بین حتی یک کـوشک بـا پوست سموری که از فرمانده ینی‌چری‌ها گرفته شده بود مـفروش گـردید. گـــذشته از آن از رؤسای بزرگ ینی‌چری چون بکتاش‌آغا، مصلح‌الدین آغا، قرا مرادآغا و قراچاووش مصطفی آغا نیز پوست سمور و یا معادل آن خواسته شد. از قرامراد کـدخدای کـانون یـنی‌چـری پوستین و شصت کیسه (هرکیسه معادل ۵۰۰سکه) آقچه خواسته شد. روسای کـانون کـه از این وضع ناراحت شده بودند، برعلیه احمدپاشا وزیراعظم متحدشدند و تصمیم گـرفتند کـه از دادن سمور و پول درخواستی خودداری کنند.

قرامرادآغا به منزلهٔ تخم چشم کانون بشمارمی‌رفـت، وی هـنگامیکه سمـت کـدخدائی کانون را داشت درجنگ گرید شرکت کرده و سپس به استانبول بازگشته بـود. افـراد کانون به او اعتمادمی‌کردند و از وی حرف شنوایی داشتند. هنگامیکه بـاقی قـولی (تـحصیلدار مالیه)یادداشت دیوان را برای قرامراد آغا آورد، وی پرسید که یادداشت مربوط به چیـست. و او در پاسخ اظهارداشت:

–سلطانم، مربوط به امدادمیری (کمک به خزانه)است، دو پوستین سمور، اینقدر عـنبر و اینقدر کیسه پول نقد، لطف کنید و هرچه زودتر بدهید. مراد آغا که از این مسئله خشمگین شده بود گفت:

– برو به آقای دفتردار (امین مالیه) بگو، من تازه از گرید برگشته‌ام:.به جز باروت و گلوله چیز دیگری ندارم و عنبر و سمور را تابحال ندیده‌ام و نامـش را تـازه از زبـان شمـا دارم می‌شنویم. اما می‌رسیم سرآقچه، ماآقچه را قرض می‌کنیم و خرج می‌کـنیم. از مـا بـه آقـای دفتردار سلام برسان و همه این را به او بگو. باقی قولی تا خواست سخنـی بـگوید مـرادآغا چنان بر سرش دادکشید «بروبیرون» که طرف از ترس دست پاچه شدو گریخت.

به جز عنبر و سمورمبالغی‌هم که به عنـــوان کمک به خزانه خواسته می‌شد بـه مـصرف

عیاشیهای پادشاه می‌رسید. وزیراعظم احمدپاشا دستورداده بود برای شاه قایقی جواهرنشان بسازند که تخمین زده می‌شد چهل هزار ریال هزینه آن شده است. کوسم سلطان مادرشاه که زنی باهوش و با تجربه بود و پیش‌بینی می‌کرد که اعمال دیوانهوار پسرش پایان خوشی نخواهد داشت، او را نصحیت کرد ولی سودمند نیفتاد و به سبب رفتار سرد پسرش در باغی واقع درحوالی توپقاپی اقامت گزید. دراین بین وزیراعظم،مطالبی درموردمخالفتهای مادرشاه به سلطان ابراهیم اظهارداشت که وی صدراعظم را فرستاد و مادرش را وادار به اقامت در «اسکندر چلبی باغچه‌ای» واقع درحوالی باقری کویو (باکرکویی) کرد.[۱۵] حتی تصمیم داشت که مادرش را به رودس تبعید کند ولی با خواهش همسرانش او را به «اسکندرچلبی باغچه‌سی» تبعید کرد.

## وزیراعظم تصمیم به کشتن فرماندهان کانون می‌گیرد:

در پی رد پیشنهاد دادن سمور، عنبر و پول از سوی فرماندهان کانون ینی‌چری، وزیراعظم درصدد برآمد تا آنانرا بی‌سروصدا به قتل برساند. امّا فرماندهان نیز محتاطانه عمل می‌کردند.

در این بین احمدپاشا که دختر وزیراعظم سابق، کمانکش قرامصطفی پاشا را برای پسرکوچک خود باقی بیگ به زنی گرفته، مراسم عروسی برپاکرده بود، تصمیم گرفت با دعوت فرماندهان به عروسی کارآنانرا یکسره سازد. فرماندهان کانون به همراه افرادمسلح خود و دسته جمعی واردعروسی شدند. دراطاقی گردآمدند، هنگام صرف غذا رجب‌آغا یکی از افراد پاشا (وزیراعظم.-م.) آمد و پنهانی به آنها خبر داد که:

- چه نشسته‌اید، حضرت اجل در حق شما قصد سوء دارد، من‌بعد حتی در خانه خودتان هم نمانید... در پی این خبر قرامرادآغا در حالی که می‌گفت:

- پس قضیهٔ از این‌قرار است؟ ما به این سادگی‌ها نمی‌میریم، دیگر هرچه پیش بیاید تقصیر ما نیست، عمارت را ترک گفتند و به خانه‌های خود رفتند و دور قرامراد که از همه مدّبرتر و جسورتر بود گرد آمدند.

۱۵- تاریخ وجیهی، صفحه ٦١ و تاریخ نعیما به نقل از آن.

## قیام افراد کانون و مقدمهٔ خلع‌شاه از سلطنت

فرماندهان ینی‌چری سخت هم‌پیمان شدند و به «اورتاجامعی» واقع در «ینی‌اودالار» رفتند، افراد سالمند کانون و «اوداباشی» (معاون فرمانده واحد)ها را جمع کردند و ضمن مذاکره براین‌نظر متفق شدند که عامل تعلیم این مفسده‌جویی‌ها به شاه، وزیراعظم است. باید او را از میان برداشت و فرد مناسبی را به جای او برگمارد. آنان در ضمن جریان‌گذاردن شیخ‌الاسلام، از وی خواستند تا به اتفاق روحانیون آمادگی لازم را داشته باشند. آنگاه صبح روز هفدهم رجب سال ۱۰۵۸ هـق/آگوستوس ۱٦٤۸م، ینی‌چری‌های مسلح در «اورتا جامعی» گرد آمدند و مرادآغا را نزد شیخ‌الاسلام فرستادند. وی نیز موافقت خود را با این عمل اعلام داشت و ضمن ارسال یادداشتهایی به روحانیون آنانرا به فاتح جامعی (مسجد سلطان محمد فاتح در استانبول.-م.). دعوت کرد. تمامی روحانیون و قاضی عسکرها به مسجد فاتح رفتند، فرماندهان کانون افراد ینی‌چری نیز به آنان پیوستند. پس از آنان فرماندهان کانون سواره‌نظام نیز آمدند و وزیراعظم را احضار کردند.

وزیراعظم احمدپاشا به محض آگاهی از این گردهم‌آئی گریخت و پنهان شد. سلطان ابراهیم در پی آگاهی از این اقدام پیغام فرستاد که «موضوع چیست، ادب را رعایت کنند» پاسخ دادند: «تا تسلیم وزیراعظم، پراکنده نخواهیم شد». جمعیت از «مسجد فاتح» به «اورتا جامع» رفتند. پس از اخذ فتوا دایر بر قتل وزیراعظم تصمیم گرفتند که صوفی و یا مولوی محمدپاشا دفتردار معزول را به صدراعظمی برگزینند. لذا وی را نیز به اورتاجامع آوردند و آنگاه او را روانهٔ قصر ساختند تا از شاه خواهش کند که مهر همایونی را تسلیم او نماید. محمد پاشا بیمناک از جان خود به قصر رفت و به شاه معروض داشت که وی را به‌زور به مسجد آورده‌اند. سلطان‌ابراهیم ضمن تسلیم مهر به او، خواست که از کشتن وزیراعظم که داماد اوست خودداری کنند. وزیراعظم جدید به اورتاجامع آمد و خواسته شاه را با جمعیت درمیان گذاشت. «آغا»ها نپذیرفتند و وزیراعظم را باز به قصرفرستادند. با تشریح اوضاع توسط محمدپاشا، شاه خشمناک خطاب به او گفت:

- پیراسگ، بخاطر وزیراعظم‌شدن، غلامانم را علیه من تحریک می‌کنی؟

پس از میان‌برداشتن این عده خواهی دید که چگونه به حساب تو هم خواهم رسید و

در حالی که بر خشم خود مسلط نشده بود، مشتی بر صورت او نواخت و مرد بیچاره را از نزد خود راند. وزیراعظم که در پی این ماجرا به خانه خود پناه برده بود، مهر و خلعت را در بقچه‌ای گذاشت و برای مفتی یعنی شیخ‌الاسلام فرستاد، ولی فرماندهان کانون نپذیرفتند و او را از خانه با خود به اورتاجامع بردند. آنگاه دروازه‌های شهر را بستند و یادداشتی مبنی بر لزوم حفاظت از جان شاهزاده‌ها برای مادر شاه و قاپی‌آغاسی و بستانجی‌باشی فرستادند.

نخست، فرماندهان کانون و روحانیون بر سر عزل و قتل وزیراعظم احمدپاشا اتفاق کرده بودند، لکن تهدیدی که پادشاه در حق صوفی احمدپاشا کرد و اعلام داشت که انتقام این عمل را خواهد کشید وضع را دگرگونه کرد و خلع پادشاه را نیز بر تصمیم نخستین افزود.

## قتل احمدپاشا و برکناری پادشاه

به درخواست امرای ینی‌چری، روحانیونی که در اورتاجامع اجتماع کرده بودند، شب را در آنجا به‌سر بردند. فردای آن‌شب احمدپاشا وزیراعظم پیشین، دستگیر شد. او را به عمارت صوفی محمدپاشا بردند و در آنجا با این وعده که رهایش خواهند ساخت محل اختفای اموالش را پرسیدند و پس از دریافت پاسخ، تسلیم جلاّد قراعلی کردند. پس از آنکه جلاد او را در آخور ساختمان منزل وزیر خفه کرد، جسدش را بار اسب بارکشی کردند و اسب را زیر درخت چنار «آت‌میدانی» رها کردند.

پس از این حادثه روحانیون وامرای ینی‌چری «بسنه‌لی بیاضی حسن افندی» قاضی معزول مکه رانزد پادشاه فرستادند. سلطان ابراهیم خطاب به او گفت «وزیر راکشتند دیگر چه می‌خواهند»؟ او نیز بی‌پروا طبق دستوراتی که دریافت داشته بود، پاسخ داد:

– پادشاهم! مردم به سبب اسراف بیت‌المال و بی‌توجهی شما در دفع دشمن از بسنه و تنگه ناراضی‌اند، سربازان، روحانیون و وزیر (وزیراعظم جدید) که غلامان شمایند خواستار ملاقات با شما هستند. و چون سلطان‌ابراهیم پاسخی به او نداد، تعظیمی کرد و بازگشت، در نتیجه به مادرشاه پیغام دادند که تصمیم بر عزل سلطان‌ابراهیم گرفته‌اند و از او خواستند شاهزاده بزرگتر یعنی «محمد» را برای جلوس به مسجد بفرستد، ولی مادر شاه پاسخ داد که جلوس در مسجد عملی نیست و آنان را به قصر فرا خواند. حال آنکه افراد

سرشناس اجتماع‌کننده در مسجد مایل به رفتن درقصر نبودند، چرا که می‌دانستند سلطان ابراهیم ضمن مسلح‌کردن بستانجی‌ها (افراد گاردشاهی) و استقرار توپ در برج‌های قصر، به افراد خود دستور داده بود آمادهٔ مقابله باشند. سرانجام توسط یکی از روحانیون برای بستانجی‌باشی پیغام فرستادند که اگر اقدام به مقابله کند وضع اسفناکی ببار خواهد آورد. او نیز پاسخ داد که «از جانب ما هیچ مخالفتی معمول نخواهد شد و سپس خود نیز پنهانی به مسجد آمد با فرماندهان ینی‌چری و روحانیون ملاقات کرد و قول مجدد داد. از این روی به قصر رفتند. کوسم‌سلطان مادر شاه دم‌درب بخش مخصوص زنان قصر با هیئت ملاقات کرد و به نصیحتشان پرداخت ولی «مصلح‌الدین آغا»ی سالمند، اوضاع داخلی و خارجی دولت را با بیانی بسیار فصیح شرح داد، شیوع دزدی و رشوه‌خواری، خالی‌شدن خزانه و عیاشی‌های شاه را یک‌به‌یک برشمرد و در پایان سخنان خود افزود که جمعیت تا صورت نگرفتن جلوس شاه جدید، پراکنده نخواهد شد. مادر شاه علی‌رغم کدورت از اعمال پسرش در مقابل هیئت و به ظاهر از او دفاع کرد و افزود موافقت شود که پسرش پس از دفع افراد ناصالح و ناشایست، با راهنمائی شما بر تخت سلطنت بنشیند و هزینهٔ اموال مملکت با مشورت روحانیون و وکلا صورت بگیرد. ولی هم مصلح‌آغا و هم شیخ‌الاسلام عبدالرحیم افندی و قراچلبی‌زاده عبدالعزیز و حنفی افندی، اعمال وخرابکاری‌های گذشته را برشمردند. در پی این عکس‌العمل مادر شاه پرسید که سلطنت یک کودک هفت‌سالهٔ صغیر و غیرمکلف از نظر شرعی چگونه خواهند بود؟

قاضی عسکر حنفی افندی پاسخ داد: در مذهب حنفی فتوا داده شده است که سلطنت فرد مکلف و کبیر فاقد عقل جایز نیست و جایز است که فرد عاقلی سلطنت کند، طفل صغیر جلوس می‌کند ولی امورات کشور را وزیراعظم به وکالت از سوی او حل‌وفصل می‌نماید و درخواست کرد که بیدرنگ شاهزاده را بیاورند.

## جلوس محمد چهارم

سرانجام مادربزرگ شاه (محمد چهارم پسر سلطان ابراهیم معزول بود. م.) در حالیکه می‌گفت:

«بروم دستار بر سرش ببندم و بیاورم. وارد اندرون شد. طبق قانون دم در «باب السعاده» (آغالار قاپی‌سی) تخت نهادند، عصر هنگام شاهزاده هفت ساله آمد و بر تخت نشست و

بزرگان کشور با او بیعت کردند، و برای آنکه کودک وحشت زده نشود از انجام مراسم بیعت جمعیت انصراف حاصل شد (۱۸ رجب ۱۰۵۸/۱۷ شنبه سوم گوستوس ۱۹۴۸). و برای جلوگیری از هر سوءقصدی حفاظت جان حکمران خردسال، به مادر بزرگ و بستانچی‌باشی واگذار شد. پس ازاین مراسم بزرگان دولت به واحدی که سلطان ابراهیم در آن بسر می‌برد رفتند. ابراهیم درمانده و ناراحت به داد و فریاد پرداخت و از خوبیهای خویش‌سخن به‌میان آورد ولی قراچلبی‌زاده، مصلح‌الدین آغا و بکتاش‌آغا با‌پاسخی که دادند شاه را وادار به سکوت کردند. قراچلبی‌زاده در نحوه برخورد با گفته‌های شاه زیادی‌روی کرد و حتی کار بجائی رسید که دست بر روی وی بلند کرد. افراد مذکور در پاسخ شاه گفتند که او جز عیاشی و لهو و لعب به دیگر چیزی نمی‌اندیشید و آنگاه از حوادث بسنه و تنکه سخن بمیان آوردند. سرانجام او را در یک واحد مسکونی قصر گذاشتند، دو کنیزک در کنارش رها کردند، دور واحد را دیوار کشیدند و تنها- سوراخی به اندازهٔ ورود یک بشقات در آن تعبیه کردند. آخرین جملهٔ پادشاه که هنگام کشیدن دیوار با داد و فریاد پی کرد این بود: «شکر خدارا که لاقل سرمشق عده‌ای شدم». منظورش این بود که سلاطینی که پس از وی به حکومت برسند، در کارهای خود جدی خواهند بود.

سلطان ابراهیم پس از خلع در واقع زنده به گور بود. بعدها بهائی افندی که شیخ‌الاسلام شده بود در این باره چنین گفت:

- بی‌درنگ حیاً دفن شد، زیرا در آنجا بجز یک غسل‌خانه (حمام)، یک دستشوئی و اطاق کوچک و سوراخی که در سقف به اندازه یک بشقاب بود سوراخ دیگری دیده نمی‌شد.

فردای این حادثه در استانبول بین مردم شایع شد که شاه آزاد شده است، از این روی وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام به قصر رفتند و همه جای اقامتگاه شاه را به استثنای پنجره‌ای که به اندازه ورود یک بشقاق بود محصور کردند و به این ترتیب ازهر نوع احتمال خروج جلوگیری به عمل آوردند.

## مرگ سلطان ابراهیم

این مراقبت‌های شدید درمورد سلطان ابراهیم سبب شد که خروج از زندان را برای او غیرممکن ساخت، ولی گریه و ناله فریادهای او غیرقابل تحمل شده بود. گذشته از آن شنیده می‌شد که عده‌ای از درباریان اندرونی ضمن مذاکره با یکدیگر تصمیم دارند ابراهیم

را مجدداً به تخت سلطنت بنشانند. ضمناً سپاهی‌ها یعنی افراد سواره نظام قاپی‌قولی ضمن آغاز اعتراض به خلع سلطان ابراهیم، عنوان کردند که پادشاه فعلی هنوز خردسال است و آگاهی از مسائل مملکتی ندارد و ضروری‌ست که باز پدرش بر تخت سلطنت بنشیند. مجموع این مسائل ارکان دولت را دستخوش اضطراب ساخت، و نتیجه گرفتند تا زمانی که سلطان ابراهیم زنده باشد، وضع سامان نخواهد یافت و به اتفاق فرماندهان ینی‌چری تصمیم به قتل ابراهیم گرفتند. و فتوائی نیز گرفتند دایر بر اینکه «خلع و قتل پادشاهی که با تفویض مقامات دولتی در ازای رشوه به افراد فاقد صلاحیت به «نظام عالم» خلل وارد می‌سازد، جایز است». در پی این فتوا وزیر اعظم «شیخ‌الاسلام» قاضی عسکر، فرمانده ینی‌چری به اتفاق سایر فرماندهان این کانون به قصر رفتند. ساکنین قصر هریک در گوشه‌ای پنهان شدند. و افراد وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام دیوار واحد مسکونی را که ابراهیم درآن محبوس بود خراب کردند. ابراهیم که دریافته بود قصد کشتنش را دارند فریاد کشید که:

- «مرا در مقابل چشمانتان می‌خواهند بکشند، آیا از بین کسانیکه در حقشان خوبیها کرده‌ام دل کسی به حال من نمی‌سوزد؟» حتی قراعلی جلاد سنگدل نیز به گوشه‌ای گریخته و خود را پنهان کرده بود. صوفی محمد پاشا قراعلی را از مخفیگاه خود بیرون کشید و در حالیکه او را به باد کتک گرفته بود، نزد سلطان ابراهیم برد تا ابراهیم را خفه کند. فعال‌ترین نقش را در این عملیات وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام به عهده داشتند، بطوریکه پادشاه سابق خطاب به شیخ‌الاسلام فریاد کشید که:

- ببین عبدالرحیم، یوسف پاشا درباره تو بمن گفته بود که: او یک فتان بیدینی بیش نیست: سر به نیستش کن ولی من ترا نکشتم، حالا تو قصد کشتنم را داری. این قران، شما طبق چه حکمی قصد کشتنم را دارید؟. ظالمها!.

باری ابراهیم را یازده روز پس از خلع یعنی روز سه‌شنبه بیست و هشتم رجب سال ۱۰۵۸ (۱۷ آگوستوس ۱٦٤٦) خفه کردند و در ایاصوفیه زیر پای قبر جدش سلطان مصطفی، به خاک سپردند. علت شتاب در قتل او بیمی بود که ارکان دولت از اتفاق و همکاری افراد اندرون با سپاهی‌ها داشتند. سلطنتش هشت سال و نه ماه به طول انجامید و به هنگام مرگ سی و پنج سال داشت. از نظر قیافه و جثه شبیه برادرش مراد چهارم بود.

ینی‌چری و سپاهی‌ها در قتل ابراهیم دست نداشتند. این قتل طبـق تـصمیم وزیـر اعـظم و شیخ‌الاسلام[16] صورت گرفت.

۱۶- در اثنای شورش سپاهی‌ها ، هنگامیکه صوفی محمد پاشا از کانون ینی‌چـری تـقاضای کـمک کـرد، قوجامصلح‌الدین آغا مشاور تشکیلات پاسخ داد:«خلع با مشورت ما صورت گرفت، لـکن درمـورد قتل رای و مداخله نداشتیم». باز طی همان جریانات معلوم است که سپاهی‌ها نیز در این قتل دخالت نداشتند (**تاریخ یغما**- جلد ٤، صفحه ٣٤٦، ٣٥٣).

فصل ۱۸

# اوضاع حکومت از سال ۱٦٤۸ تا ۱٦٥٦ میلادی

## پیشگفتاری کوتاه

سلطان ابراهیم را خفه کردند و پسر بزرگش که هفت ساله بود به سلطنت رسید، اگر در زمان حکومت او تنها یک فرمانروا، یعنی پادشاه به ظلم و ستم می‌پرداخت و خودسرانه حکومت می‌کرد، این بار به تعداد فرمانروایانی که قصد داشتند با دستوراتی که صادر می‌کنند، کار حکومت را به بن‌بست بکشانند، افزوده شد، حکومتی که خود آشفته وضع و نابسامان بود. گویا می‌بایست امور مربوط به قصر را مادر بزرگ شاه به دست گیرد و مسائل حکومتی را وزیر اعظم که نایب‌السلطنه نیز بود حل و فصل کند. ولی حقیقت اینکه کار بر این منوال پیش نرفت، زیرا فرماندهان تشکیلات ینی‌چری نیز به دخالت در امور پرداختند. این حال موجب شد که صدمات بسیاری به امور داخلی و خارجی دولت وارد آید و حکومت سالهای پرخطری را سپری کند. من این هشت سال را به سه دوره یعنی اوضاع استانبول، وضعیت آناطولی ومسائل خارجی تقسیم کردهام[۱]

## اوضاع استانبول

### نخستین روزهای حکومت فرمانروای خردسال

اقدامی که علیه «هزارپاره احمدپاشا» صورت گرفت باهمکاری و اتفاق فرماندهان

۱- محمد چهارم چهارماه پس از جلوس یعنی در شوال ۱۰۵۹، اکیم ۱٦٤۹ به اتفاق برادرانش سلیمان، سلیم واحمد درقصر ختنه شدند. (دفتر خلعت، شماره ۱۹۹۵).

«آغا»های تشکیلات ینی‌چری بود و پیشنهاد «قــرامرادآغا» درمــورد عــدم دخــالت «سپاهی»ها دراین مسئله پذیرفته نشد. تصمیم برآن شد که کار شکـل هـمگانی بـه خـود بگیرد، که به این ترتیب سپاهی‌ها نیز به مسجد جامع فاتح دعوت شدند.

سه‌شنبه بیست و هشتم رجب به افراد یـنی‌چـری پـاداش جلوس پـرداخت شد، سواره نظام قاپی‌قولی نیز برای دریافت پاداش حضور داشتند. اما به سبب تاخیر درپرداخت حقـوق و همچنین تاثرازخلع پادشاه، فرماندهان خود را سنگسار کردند و باعنوان کـردن مــطالبی چون: پادشاهی را خلع می‌کنند، شاه دیگری رانصب می‌کنند، پاداش جلوس را نمـی‌دهـند و... به غرولند پرداختند. این خبر و نیز موضع مخالف درباریان درمورد حوادث اخیر سبـب شدکه پادشاه سابق عجولا نه کشته شدوعده‌ای ازضابطین و کاتبین سرشناس «سپاهی» نیز برکنار شدند.

## پایان‌کار هوجا جن‌گیر

میزان مبلغ پاداش جلوس بسیار هنگفت بود، حال آنکه مـوجودی خـزانه بــه حــدی اندک بود که می‌شد گفت خزانه تهی است. از هوجا جن‌گیر درخواست دویست کیسه آقچه شد که از دادن خودداری کرد. حال آن‌که همه مـی‌دانستنـد وی از راهــهای نامــشروع و دراندک زمانی ثروت هنگفتی اندوخته است.

درپی خودداری جن‌گیر از دادن پول، وزیراعظم پدرزن او و قاضی‌عسکر محمد افنـدی را خواست و این بار توسط قاضی‌عسکر درخواست پول را تکرار کرد و به اطـلاع او رسانیـد که درصورت دادن پول اقدام نامساعدی درموردش معمول نخـواهد شد. امـا بـاز نتیـجه‌ای نداشت. سرانجام «چاووش‌باشی» و چاووش‌های «دیـوان» اعـزام شدند. بـااهانت و کـتک «هوجا» را گرفتند و پیش وزیراعظم آوردند. وزیراعظم درخواست پـول کـرد. جـن‌گـیر از تنگدستی خود سخن گفت و زندانی شد. باش‌باقی‌قـولی یــعنی سرتــحصیلدار مــالیه را باهیئتی به خانه‌اش فرستادند، درخانه‌اش دویست کیسه آقچه، بقچه‌های بسیاری که حاوی هدایا بود، دو صندوق پر از طلا و بیش از پنجاه پوستین از پوست سمـور یـافتند و مـصادره کردند. پس از بررسی دفاتر جن‌گیر و کسر هزینه‌ها معلوم شد که میزان دارایی نقد او بـالغ بر پنج هزار کیسه است. به دست قراعلی جلاد معروفش سپردند «ملا جن‌گیر» که دریـافته بود قصد شکنجه‌اش را دارند جای نقدینه خود را بروز داد و به ایـن تـرتیب دو از ده ابـریق

پراز آقچه‌های براق و معادل هفتاد هزار قروش نقد از زیر پله‌های خانه‌اش کشف شد، وی که از دادن دویست کیسه آقچه خودداری کرده بود به ناچار تمام ثروتش را از دست داد. بااین پول پاداش جلوس پرداخت شد. آقچه‌های براق او که دست به دست می‌گشت به «جینجی آقچه‌سی» (سکه جن‌گیر-م) معروف شد.

جن‌گیر حسین افندی بعدها از زندان آزاد و به مصر تبعید شد، لکن به سبب بیماری اجازه یافت که مقیم میخالیج شود، بعدها به خواهش خان کریمه اجازه داده شد که به استانبول بازگردد.

و بعدها چنانکه خواهیم دید به سبب دهن‌لقی اطرافیانش در مورد واقعهٔ «مسجدجامع سلطان احمد» نامش بر سر زبانها افتاد و به قتلش انجامید.

## اقدامات وزیراعظم صوفی محمدپاشا

وزیراعظم که به داشتن تجربه در مورد مسائل مالی معروف شده بود، در نخستین ایام وزیراعظمی خود در صددبرآمد تا با اقدامی بجا و صحیح از هزینه‌های دولتی بکاهد و تاحد امکان موازنه‌ای در خزانه بوجود بیاورد و به همین منظور نیز نخستین اقدام را از دربار آغاز کرد. وی پس از جلوگیری از اسرافهای «اندرون همایونی»، جلو ولخرجی‌های بیرون را نیز سد کرد. وی ضمن بررسی «برات*» وظیفه‌بگیران گمرک و معادن و غیره برات کسانی را که استحقاق نداشتند لغو کرد و میزان مقرری سایر برات‌بگیران را نیز تقلیل داد. لکن خود بی‌آنکه با کسی مشورتی بکند همچون وصّی پادشاه خردسال، به میل و دلخواه خویش عمل کرد. و با تشویق کدخدا و سایر اطرافیانش درب رشوه‌خواری را گشوده بود و بی‌پروا عمل می‌کرد. بعدها اعمال این شیوه به اطرافیانش و فرماندهان ینی‌چری نیز سرایت کرد و دوران سلطان‌ابراهیم فقط اسماء تغییر یافت.

وزیراعظم در آن بین «غلامیه» افراد سواره‌نظام قاپی‌قولی را که «افراد دستهٔ سواره‌نظام» نیز نامیده می‌شدند، پرداخت کرد. این «غلامیه» چندین‌سال می‌شد که قطع شده بود. گذشته از آن هزار سپاهی را که از دسته‌های مختلف آن تشکیلات‌ها طرد شده بودند به شرط عزیمت به جنگ «گرید» مجدداً به خدمت اعاده کرد. باتوجه به اینکه خود

*- فرمانی که همراه مدال و یا تشویق ویژه صادر می‌شد و ماهانه مبلغی به صاحب آن برات تعلق می‌گرفت.-م.

نیز در تشکیلات «سپاهی» پرورش یافته بود، می‌خواست با این اقدامات «سپاهی»ها را خرسند سازد. وی همچنین به آنان وعده داد که در سال آتی تحصیل حق تولیت و جزیه را نیز به آنان محوّل خواهد کرد: ولی «سپاهی»ها به این محبتها بهایی ندادند، مدام این‌سوی و آن‌سوی گرد می‌آمدند و مقدمات شورش را فراهم می‌دیدند.

در پی آگاهی ازاین اقدامات فرمانده ینی‌چری و سایر صاحب‌منصبان تشکیلات به «پاشاقاپی‌سی» (نخست‌وزیری) احضار شدند و از آنان درباره خواسته‌های «سپاهی»ها سئوال شد. پیغام فرستادند که: «اولاً ما بدون حضور پادشاه و یا وزیر اعظم در جنگ شرکت نخواهیم کرد، در ثانی، پادشاه ما به چه دلیل کشته شد؟، بر اثر قتل شاه والی سیواس ابراهیم پاشا قصد انتقام‌کشی از ما را دارد، ما که در این قتل شرکت نداشتیم چرا باید در مظان تهمت قرار بگیریم؟». سپاهی‌هائی که خارج از استانبول بودند، در پی آگاهی از این جلسه یک به‌یک و دوبدو به استانبول روی آوردند. آنان را طرفداران سلطان ابراهیم تحریک می‌کردند.

## قیام سپاهی‌ها

در آن ایام بود که شورش «عجمی اوغلان لاری» که درسایر قصرها خدمت می‌کردند و به آنان «جلب» نیز گفته می‌شد، روی داد. به هنگام جلوس پادشاه و یا هر پنج یا هفت سال یکبار عده‌ای از افراد عجمی که در قصرهای ابراهیم پاشا، گالاتاسرای و ادرنه سرای و اندرون خدمت می‌کردند انتخاب شده ، با توجه به شایستگی‌شان یا به «ینی‌سرای» و یا به یکی از دسته‌های سواره نظام قاپی‌قولی انتقال می‌یافتند. در زمان سلطان ابراهیم با آنکه موعد انتقال افراد عجمی فرا رسیده بود، اقدامی صورت نگرفت و این بار نیز، یعنی در جلوس جدید هم مسئله انتقال به بوته اهمال سپرده شد.

از این عجمی‌ها که دیگر تحمل انتظار بیش از این را نداشتند، نخست عجمی‌های گالاتاسرایی و در پی آن عجمی‌های ابراهیم پاشاسرایی، قصر را ترک گفتند و فرمانده ینی‌چری را که قصد ممانعت داشت، فراری دادند. «سپاهی»های سرشناس، این افراد را به خدمت گرفتند و به تعداد ابواب جمعی خود افزودند. شیخ‌الاسلام عبدالرحیم افندی فتوا داد که افراد سپاهی و «جلب» در صورت اصرار و عناد در مخالفت «واجب القتل هستند».

«سپاهی»ها با عنوان کردن این که: «از وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام شکایت شرعی

داریم» خواستار تشکیل «اپاق دیوانی» شدند. اما چون دریافتند که ینی‌چری‌ها با آنان همداستان نیستند درصدد پذیرفتن پیشنهاد دولت شدند، دولت از سواره نظام خواست تا سپاهی بیق‌لی محمود پاشا را که آنان را تحریک به شورش کرده، تسلیم سازند ولی آنان نپذیرفتند. دراین گیرودار سه سپاهی به دستور کدخدای وزیر اعظم کشته شدند و جسد آنانرا در کوچه انداختند. این اقدام «سپاهی»ها و «جلب»ها را به اتخاذ موضع تدافعی سوق داد و در «سلطان احمد میدانی» اجتماع کردند. «سپاهی»های سرشناس خواستار قتل وزیر اعظم و شیخ‌الاسلام شدند بیق‌لی محمود نیز از اسکودار به استانبول آمد. صوفی محمد پاشا در پی شنیدن این خبر به نزد ینی‌چری‌ها پناه برد، مفتی نیز این چنین کرد. سپاهی‌ها به دربار رفتند و «خط همایونی» دایر بر عزل وزیر اعظم گرفتند و برای او فرستادند.

صوفی محمد پاشا با دیدن خط همایونی گفت:

-«امر، امر پادشاه است و صوابدید با «آغا» است، اگر عزلمان مقبول نظر بیفتد مهر را تسلیم می‌دارم.»

«آغا»ها (فرماندهان ینی‌چری.-م.) بلافاصله گفتند:

- «ما نه تنها راضی به قتل وزیراعظم و مفتی نیستیم، بلکه راضی به عزلشان نیز نمی‌باشیم، حمله به قصر و گرفتن خط همایونی چه معنی دارد؟

و توسط یک «چورباجی» (فرمانده دسته) ینی‌چری به سپاهی‌ها پیغام فرستادند که «بی‌درنگ پراکنده شوند والا بافتوائی که دردست داریم جملگی را می‌کشیم». باکشته شدن این «چورباجی» به دست «سپاهی»ها کار به برخورد مسلحانه کشید. دو طرف درحوالی «سلطان‌احمد» و «ایاصوفیه»* باهم به زدوخورد پرداختند. «سپاهی»ها و «جلب»ها شکست خوردند و بادرگیری دو طرف وزیراعظم و مفتی جان خود را نجات دادند.

## وزیراعظم و فرماندهان کانون ینی‌چری[۲]

هرچند که وزیراعظم درسایه کانون ینی چری‌موفق به نجات زندگی خود شد و

*- دو محل مجاور هم دراستانبول نزدیک موزه توپقاپی.

۲ - این فرماندهان عبارت بودند از: قرامراد آغا که از کدخدائی (وکیل فرمانده) به فرماندی ینی‌چری رسیده

موقعیت خود را حفظ کرد ولی ناگزیر ریش خود را به دست «آغا»های کانون سپرد و به پیروی از خواسته‌های آنان مجبور شد و درعین حال موضعی محتاطانه و نامطمئن نسبت به آنان داشت، فرماندهان ینی‌چری نیز باداشتن احساسی مشابه برای آنکه به دامی درنیفتد سخت هوشیارانه عمل می‌کردند. دو بار روابط وزیراعظم و قرامرادآغا فرمانده ینی‌چری دوبار تیره شد و بین آندو اختلاف افتاد.

دراثنای تادیب «سپاهی»ها «قرامرادآغا»، عفو «ساری حسین کدخدا» را که به او پناهنده شده بود از صدراعظم گرفت. بعداً صدراعظم که برخلاف میل خویش او را بخشوده بود «ساری حسین» را به قتل رسانید. قرامراد آغا که از این اقدام وزیراعظم ناراحت شده بود کینه او را به دل گرفت و درعین حال نیز کم‌کم از او خود را کنار کشید.

مهمترین انگیزه اختلاف بین قرامرادآغا و وزیر اعظم این بود که: صوفی محمدپاشا قصد داشت والده کوسم سلطان را که درکارهای او دخالت می‌کرد، به قتل برساند، قراحسین‌زاده عبدالعزیز افندی نیز باوزیر اعظم همداستان شده بود، قرامرادآغا نه تنها دراین کار شرکت نکرد، بلکه «والدهٔ سلطان» را از این ماجرا نیز آگاه ساخت و عین حال از مادربزرگ شاه خواست که از وی درمقابل وزیراعظم حمایت کند. و والده سلطان ضمن حمایت از او به وی وعده داد که دوباره او را به مقام صدراعظمی بنشاند.

دراثنای شورش «سپاهی»ها وزیراعظم چندین بار به دربار احضار شد ولی وی از بیم آن که به سرنوشتی شومی دچار شود از رفتن سرباز زد، حتی پس از سرکوب شورش سپاهی‌ها و بطلان خط همایونی درمورد عزلش نیز در «دیوان همایونی» حضور نمی‌یافت و درقصر خویش به کارها رسیدگی می‌کرد. بزرگترین اقداماتش بحق یابه ناحق، اقدامات مربوط به مصادره‌ها بود.

قرامرادآغا فرمانده ینی‌چری پس از درگیری باوزیراعظم درصدد برآمد تا او را از میان بردارد. ضمن جلب موافقت دربار، یکی از نزدیکان وزیراعظم یعنی بستانجی‌باشی ذوالفقارآغا را برکنار کرد.

وزیراعظم نیز بی‌آنکه به درخواستها «والده سلطان» ترتیب اثر بدهد عکس

← بود، چلبی‌مصطفی‌آغا معروف به کدخدابیگ، قوجامصلح‌الدین‌آغا، و قراچاووش مصطفی‌آغا، از این عده قرا مصلح‌الدین‌آغا درسال ۱۰۶۰ هـق/۱۶۵۰ م درگذشت.

خواسته‌های او را عمل می‌کرد.

و درعین حال که خواسته‌های فرماندهان ینی‌چری را به جای می‌آورد درصدد بود تا آنان را نیز کنار بگذارد، درنتیجه هم مخالفت دربار و هم مخالفت فرماندهان را علیه خود برانگیخته بود.

علی‌رغم پاره‌ای خطاها، کوشش و فعالیت صوفی محمدپاشا درجلوگیری از دخالتهای بی‌مورد و نجات دادن خزانه از وضع اسفناکی که قبلاً داشت- باتوجه اینکه خود قبلاً امین مالیه بود- غیرقابل انکار است. اما به سبب عکس‌العمل‌های نسنجیده از دو نقطه مهم علیه او جبهه گشوده شد. اقدامات ناشایست اطرافیانش نیز به تعداد مخالفین او می‌افزود.

قوجامصلح‌الدین‌آغا شخص مورد اعتماد وزیراعظم درتشکیلات ینی‌چری، بامشاهدهٔ تغییر اوضاع و توجه دربار به قرامرادآغا، وزیراعظم را ترک گفت و جانب قرامرادآغا را گرفت.

## وزیراعظم قرامرادآغا

پس از آنکه اختلاف بین صوفی محمدپاشا و فرماندهان کانون اوج گرفت، وزیراعظم درصدد برآمد تاآنان را از استانبول دور سازد. همان طوری که درسطور آینده خواهیم دید باشورش گرجی‌نبی که به انگیزه‌ای پوچ رخ‌داد وزیراعظم باعنوان کردن این که حل این مسئله تنها از مرادآغا ساخته است، به او دستور داد که بی‌درنگ به این ماموریت عزیمت کند. اما دراین بین ناوگان تحت فرماندهی وینوق احمدپاشا کاپیتان دریا به هنگام خروج از «بغاز» درنزدیکی‌های «فوجه» ضمن برخورد باونیزی‌ها و نبرد دریائی باآنان تلفات سختی را متحمل شد مسئله عدم توجه لازم از سوی وزیراعظم به مسئله ناوگان[۳] به «والده سلطان» گزارش شد و به اطلاع او رسید که یک صد کیسه آقچه ارسالی برای ناوگان به سبب خروج ناوگان از «بغاز» داده نشده و در ذمّه وزیراعظم مانده است.

وزیراعظم درپی دریافت خبر وضعیت اسفناک ناوگان به «دیوان» رفت و ضمن دعوت از شیخ‌الاسلام، روحانیون و فرماندهان ینی‌چری از آنان چاره‌جوئی کرد، طی این مذاکرات

۳ - زیرا وزیراعظم گفته بود اگر تعداد کشتی‌ها کمتر از یکصد فروند باشد، عازم جنگ نخواهد شد. ولی بااصرار اطرافیانش وی ناگزیر از حرکت با هشتاد کشتی شده بود.

به موجب نقشه‌ای که طرح شده بود، هیئت به «عرض اوداسی» (اطاق گزارشات) که پادشاه خردسال و مادربزرگش درآن حضور داشت فراخوانده شد، سلطان محمد طبق تعلیماتی که به او داده شده بود خطاب به وزیراعظم گفت:

- این چه کاری بود که کردی: چرا به مسئله ناوگان بی‌توجه ماندی؟

وزیراعظم تا پاسخ داد که:

- سلطانم، الحمدلله که درتاریخ سابقه نداشته است که نسبت به مسئله ناوگان تااین حد توجه و اهتمام مبذول گردد.

سلطان محمد بی‌درنگ گفت:

- تو شایسته وزارت نیستی، مهر را بیاور و پس از گرفتن مهر، لحظاتی آن را دردست نگاه داشت، افرادی را که دراطرافش نشسته بودند از نظر گذرانید و سرانجام طبق تلقینی که شده بود مهر را به سوی قرامرادآغا، فرمانده ینی‌چری برد.

«بیا آغا، مهر را بگیر ترا به وزارت منصوب کردم، ببینم چگونه خدمت خواهی کرد» و به این ترتیب مرادآغا را به وزارت اعظمی برگزید. در این بین والده سلطان خطاب به افرادی که حضور داشتند از قصدی که درباره کشتنش داشتند سخن گفت:

« به هوس کشتن من افتاده بودند؟ الحمدلله که من چهار حکومت را دیده‌ام.[٤] با مرگ من دنیانه آبادان می‌شود، نه ویرانه، گاه قصد قتل مرا دارند و گاه قصد قتل شاه را، وقتی دستوری صادر می‌شود برخی از افراد می‌گویند «کی اینها را بتو یاد داده جانم!» با پادشاهان رواست که چنین رفتار ریشخندآمیزی داشت؟ این سخنان کنایه‌ای بود از همداستانی صوفی محمد پاشا و قرا چلبی‌زاده و عبدالعزیز افندی که در آن جمع حضور داشتند و قبلاً نیز قراچلبی‌زاده سخنانی در برخورد با شاه بر زبان[٥] آورده بود. با وزیر اعظم

٤-منظور کوسم و یا مهپارسلطان از «چهارحکومت رادیده‌ام» اشاره‌ای‌بودبه سلطنت شوهرش سلطان احمد و پسرانش مراد و ابراهیم و نوه‌اش محمد چهارم.

۵-چندی پس از جلوس، در یکی از روزهای «گزارش»، سلطان محمدخطاب به عبدالعزیز افندی هواخواه صوفی محمد پاشا گفته بود:

-«شنیدم آقچه ورشوه گرفته می‌شود. چرا رشوه می‌گیرید؟» و قراچلبی‌زاده‌درپاسخ شاه خردسال با لحنی اهانت‌آمیز گفته بود:

-«ببینم جانم! این حرف را چه کسی به شما یاد داده؟» و با این کلمات او را به باد مسخره گرفته بود.

←

شدن قرامراد آغا، قراچاووش مصطفی آغا به فرماندهی ینی‌چری منصوب شد.

وزیر اعظم سابق را به زندان گارد شاهی بردند. اطرافیانش دستگیر شدند به حساب کلیه اموالیکه از بدو صدارت به دست آورده بود و همچنین به حساب پولهای برداشتی از خزانه و پولهای مصادره شده از افرادیکه به دستورش کشته شده بودند، رسیدگی شد. خانه‌اش مهر و موم شد، اموالش مصادره گردید و خود نیز به «مالقرا» تبعید گشت و اندکی بعد در آنجا خفه‌اش کردند (۱۰۹٤ هـ ق /۱٦۳۹ م)، سپس درهمان سال عبدالرحیم افندی نیز معزول شد.

باتوجه به اینکه وزیر اعظم جدید عمارت مسکونی از آن خود نداشت، تا فراهم شدن محلی،کارهای دولت در «آغاقاپوسی» انجام می‌گرفت.

**استعفای قرامرادپاشا**

مراد چهارم در شوال سال ۱۰٤۹ پس از عید فطر به اتفاق سه برادر دیگرش ختنه شد. پادشاه را وزیر اعظم بغل گرفته بود.

مرادآغا پس از احراز مقام وزیراعظمی نخست با فرماندهان ینی‌چری ملاقات کرد و پس از مذاکره آنان آغاز به کار کرد. سرشناس‌ترین این فرماندهان از نظر نفوذ کدخدابیگ (چلبی مصطفی‌آغا) بود. در دربار، والده سلطان بزرگ از قرامراد پاشا حمایت می‌کرد و ترخان سلطان والده سلطان کوچک یعنی مادر شاه به حمایت از کدخدابیگ برخاسته بود. ازاین روی همانطوریکه درباریان به اعتبار طرفداری از یکی از این «والده»ها به دو گروه تقسیم شده بودند، در خارج از دربار نیز دولتمردان و افراد تشکیلات ینی‌چری نیز چنین گروه‌بندی داشتند. فرماندهان رده بالای ینی‌چری، سعی داشتند جانب هر دو را نگاه دارند ولی با دندان تیز کردن آندو بهم از این سعی حویش نتیجه‌ای نگرفتند. با تحریک والدهٔ کوچک از سوی کدخدای تشکیلات ینی‌چری گهگاه دستخط همایونی حاوی تهدید به دست وزیر اعظم می‌رسید.

حتی گویا یکبار وزیر اعظم در یکی از جلسات خوشگذرانی و تفریح سخنانی درمورد اسرار دولتی در جمعی که از هر صنف در آن شرکت داشتند از دهانش در رفته بود از این روی دستخطی به قرا مراد آغا به این مضمون ارسال گردید:

ــ اظهارات والده سلطان در واقع اشاره‌ای بود به این گفتگوی عبدالعزیزافندی.

- «آیا من ترا برای عیش و عشرت در باغ و بستانهایت، به وزارت اعظمی منصوب کرده‌ام؟ در مسائل مملکتی جدی‌تر باش، دیگر نشنوم که به عیاشی سرگرمی، والا سر از تنت جدا می‌کنم». مرادآغا که از این نامه ناراحت شده بود «مصاحب بشیرآغا» را که به شاه تعلیم خط می‌داد احضار کرد و ضمن نشان دادن دستخط همایونی از او پرسید:

- «چنین شیوهٔ تحریر از عهده پادشاه خردسال برنمی‌آید، این‌ها را چه کسی دیکته کرده است» ولی او اظهار بی‌اطلاعی کرده بود.

اقدام مرادآغا به منظور دورساختن کدخدای ینی‌چری از استانبول با سمت والی بودین و اقدام متقابل کدخدا در تحریک ارتش علیه وزیر اعظم به مرحله عمل درنیامد و قرامراد آغا که به سبب طرفداری فرماندهان ینی‌چری از کدخدا در موقعیت دشواری گرفتار آمده بود به توصیه بکتاش آغا گردن نهاد، به قصر رفت و ضمن ملاقات با شاه به او گفت:

«پادشاه صاحب شوکتم. یک مملکت نمی‌تواند چهار وزیر داشته باشد.»

- اشاره‌ای بود به دخالت فرماندهان ینی‌چری- بگیر مهرت را و به غلام دیگرت بده، به من غلامت نیز نان پاره احسان کن تا به دعای خیرت بپردازم. اما زنهار مهر را به فردی از افراد ینی‌چری نسپار که سبب زوال دولت خواهد شد.» و با تسلیم مهر به شاه استعفا کرد.

## صدارت ملک احمد

مهر همایونی به ملک احمد پاشا همسر رقیه سلطان داده شد. مرادپاشا چند روز پیش از استعفا از بیم آنکه ملک احمد پاشا به مقام صدراعظمی برسد قصد داشت وی را با سمت والی بغداد از استانبول دور سازد.

مرادپاشا نیز به همان سمتی که قصد داشت کدخدای ینی‌چری را منصوب کند، یعنی فرمانداری بودین، استانبول را ترک گفت (۷ شعبان ۵/۱۰٦۰ آگوستوس ۱٦۵۰).

قرامراد پاشا به سبب اعتقاد به رمل و اسطرلاب و طالع‌بینی و استخراج باتوجه به حرفهای مشاورش منجم باشی حسین افندی اعتقاد یافته بود که مدت چهل سال در پست وزیر اعظمی ابقا خواهد شد.

وزیر اعظم جدید که دریافته بود به سبب اعمال قدرت فرماندهان ینی‌چری قادر به فعالیت نخواهد بود، مدت یکساعت در عدم قبول این سمت اصرار ورزید، سرانجام به شرط عدم دخالت «آغا»ها در امور حکومتی مهر را پذیرفت. علی‌رغم این توافق به سبب

مداخله‌ای که فرماندهان ینی‌چری در هر کاری اعمال می‌کردند در روابط وزیر اعظم با آنان برودت و کدورت به وجود آمد.

دفتردار سرنازن مصطفی پاشا که از افراد کدخدای تشکیلات* بود، به منظور احراز مقام وزیر اعظمی نامه‌ای به دربار نوشت ولی یادداشت ارسالی‌اش به دست وزیر اعظم افتاد و با این مسئله بین وزیر اعظم و کدخدابیگ اختلاف افتاد. حتی به سبب بروز شایعه تعیین فرماند ینی‌چری از سوی دربار، فرماندهان تشکیلات علیه صدراعظم اقدام به توطئه‌چینی کردند ولی بعداً کدورت برطرف شد.

اعمال قدرت «آغا»ها در کارهای حکومتی مانع از این بود که امور مملکت روال درستی داشته باشد که این امر نفرت و انزجار دولتمردان و مردم را علیه آنان برانگیخت، تمامی انتصابات حتی تعیین والیان ایالت با رشوه‌های پرداختی به «آغا»ها صورت می‌گرفت، و افراد تعیین شده پیش از آنکه بتوانند رشوه پرداختی را طی تصدی پست خویش جبران کنند، بر کنار می‌شدند. هر وزیر اعظم نیز وزرائی را که احتمال می‌داد ممکن است پست او را احراز کند به بهانه‌هایی از استانبول دور می‌کرد. ملک احمد پاشا نیز درصدد برآمد تا سیاوش پاشا را که رقیبی برای خویش می‌شمرد با سمت کاپیتانی به حوالی گرید[٦] اعزام دارد، ولی سیاووش پاشا با میانجیگری دربار ونیز فرماندهان ینی‌چری توانست در استانبول بماند.

رشته اتحاد بین فرماندهان تشکیلات نیز از هم گسسته بود. در بین آنان کدخدا بیگ که وابسته به والدهٔ کوچک بود به همهٔ آنان حکم می‌راند و به سبب تصدی وی در پست‌قول‌لارکدخداسی‌راه‌ترقی‌و ترفیع برای فرماندهان بسته مانده بود و این انگیزه‌ای شد برای بروز اختلاف بین آغاها و کدخدابیگ.

## اوضاع مالی

اوضاع مالی سخت خراب بود. موجودی دولت برای پرداخت حقوق ماه جمادی‌الاول

*- منبعد در متن بجای «تشکیلات ینی‌چری» اختصاراً از «تشکیلات» استفاده می‌شود.-م.

٦- قرامراد پاشا که احتمال می‌داد ، ملک احمد پاشا به مقام صدارت برگزیده شود، درصدد اعزام او به بغداد برآمد که درآن گیرودار خود استعفا کرد و ملک احمد متصدی وزارت عظمی شد. سیاووش پاشا نیز که ملک احمد را رقیبی برای خوش می‌دانست، نتوانست اورا از استانبول دور سازد، و درواقع نیز پس از عزل ملک احمد، سیاووش پاشا بجای او برگزیده شد.

۱۰٦۰ (مائیس ۱٦٥۰) بسنده نبود.مالیات و درآمدهای سالهای ۱۰٦۲ و ۱۰٦۳ (۱٦٥۱-۱٦٥۲) نیز پیش از فرا رسیدن موعد بازور و ظلم دریافت و هزینه شده بود.
برای چاره‌جوئی این مشکل رجال دیوان، فرماندهان تشکیلات در کاخ وزارت عظمی به مذاکره نشستند. گویا فرماندهان تشکیلات پیشنهاد کردند که برای رفع این مشکل «خاص» وزرا به خزانه واریز شود. از اینروی گرجی محمد پاشا خطاب به وزیر اعظم گفت:
- «شما یک پست بی‌اهمیتی را به پنجاه کیسه بیع می‌کنید و بیست کیسه از آنرا خود برمی‌دارید، اگر «خاص»هایتان را هم از دست بدهید باز متضرر نخواهید شد ولی اگر درآمد وزرائی که حقوقشان منحصر به درآمد «خاص»هایشان است از آنان گرفته شود تکلیف آنان چه خواهد شد. دیگر وزیری در دیوان نخواهد ماند.
آنگاه وزیر «داماد یوسف پاشا» نیز دنباله سخن را گرفت:
- «من ده بار آقچه (۱ میلیون آقچه) «خاص» دارم که حتی برای تقدیم هدیهٔ عید و مخارج «سلطان» کافی نیست. اگر «خاص» مرا قطع کنید این هزینه نیز حذف خواهد شد.
و به این ترتیب توضیح داده بود که «خاص» او معادل هدیه‌ای ایست که هنگام عید باید به دربار تقدیم بدارد و صرف مخارج همسرش «سلطان» بکند، یکی از وزرای قدیمی و باسابقه به نام کنعان پاشا در گوشه‌ای مانده بود و سخن نمی‌گفت، به او نیز پیشنهاد شد که نظراتش را در این مورد ابراز کنند. او نگاهی به صورت بکتاش آغا از فرماندهان ینی‌چری کرد، دست راستش را بلند کرد در حالیکه مشتش را گره می‌کرد ، گفت:
- «دنیا سراسر توی دست شماست، هر کار دلتان می‌خواهد بکنید. والا با گرفتن «خاص»های بیست سی کیسه‌ای وزرا، سودی عاید خزانه نخواهد شد» «آغا»ها که از این اظهارات در هراس افتاده بودند. به همدیگر اشاره‌ای کردند و مجلس را ترک گفتند.

## قیام اصناف

با توجه به اینکه تمامی کارهای کشور به دست فرماندهان ینی‌چری افتاده بود و کسی را یارای مخالفت با آنان نبود، به رشوه‌هائی که از طریق تعویض پست توسط واسطه‌هایشان دریافت می‌داشتند و پولهائی که با بیشتر نشان دادن تعداد ابواب جمعی خود از راه پرداخت حقوق به جیب، می‌زدند قناعت نکردند و درصدد برآمدند تا چشمان آزمند خویش را با درآمدهای دیگری سیر سازند و خود را درگیر مسئله‌ای کردند که پایان ناخوش‌آیندو

خطرناکی برای آنان دربرداشت.

یک قروش طلا معادل با هشتاد آقچه بود: فرماندهان تشکیلات که به دنبال منافع خویش بودند ضمن تماس با مأموران مالی دریافتند که اگر حقوق را با آقچه کم عیار و کم ارزش پرداخت کنند در هر هزار کیسه آقچه، سیصد کیسه به جیب خواهند زد، لذا با تبانی با آنان درصدد اجرای این طرح برآمدند.

در اجرای این نقشه از یک سو آقچه‌های تقلبی را که توسط یهودی‌ها و صرافان ونیز از بلگراد و بسنه فراهم کرده بودند باآقچه‌های رسمی عوض کردند و همزمان با این اقدام باارسال فرامینی به آلبانی و برخی نقاط دیگر اقدام به ضرب آقچه‌های کم‌عیار کردند و باربار به استانبول حمل کردند و ارزش برابری یک سکه طلا را معادل یکصد و هجده آقچه تعیین کردند. این سکه‌های تقلبی را در دفتر دارقاپی‌سی (دایرهٔ مالیه) یعنی قصر امیر مصطفی پاشا در کیسه‌ها جای دادند و تحویل «بدستان کدخداسی» (کدخدای بازار) دادند تابین اصناف و سایر ارباب صنعت توزیع و از آنان درمقابل سکه طلا دریافت دارد.[۷] فرماندهان کانون تصور می‌کردند که به سبب ترسی که مردم از آنان دارند این معامله پرسود بی‌سروصدا صورت خواهد گرفت.

کدخدای بازار، دررمضان ۱۰۶۱ (آگوستوس ۱۶۵۱) کدخداهای بازار، کدخدای سراج‌خانه و ریش‌سفیدان را دعوت کرد و ضمن نشاندادن آقچه‌های کم عیار باآنان مطرح کرد که درازاء هر یک صد و هیجده آقچه یک سکه طلا خواهند داد. بازاریان به محض شنیدن این پیشنهاد گفتند معاذاله که این کارشدنی نیست و درپی آن حدود هشت الی ده هزار نفر از آنان تصمیم گرفتند که وزیراعظم را از ماجرا آگاه سازند و به همین منظور یکراست به «پاشاقاپی‌سی» رفتند و خطاب به وزیراعظم گفتند:

۷ - فرماندهان تشکیلات امور خزانه را دردست گرفتند و به سبب بروز مشکلات درپرداخت حقوق دفتردار امیرپاشا طرحی پیشنهاد کرد مبنی براین که آقچه‌های رسمی و صحیح‌العیاری که وارد خزانه می‌شد با آقچه های کم‌عیار عوض شود و برای مبادله بین بازاری ها پخش گردد، در مقابل هر هیجده آقچه یک سکه طلا از آنان بگیرند و هرسکه طلا را نیز با دو ریال مبادله کنند. به این ترتیب دویست هزار «قراقروش» یعنی ریال بدست خواهد آمد که با آن می‌توان حقوق را پرداخت کرد. آغاها این طرح را پسندیدند و چون اقدام به اجرای آن کردند، بازاری‌ها دست به قیام زدند.

- «ما امسال چهارده نوع مالیات پرداخت کردیم، گذشته از آن مالیات مس، شاپ، فندق و نمک را که «آغا»ها از راه قرادنیز (دریای سیاه) وارد کرده بودند ونیز مالیات کشتیهای پراز صابون، پارچه کتانی، سقز و غیره را که آنان از راه دریای مدیترانه آورده بودند از ما گرفتند و گرانتر از حد معمول به ما فروختند درنتیجه این‌همه متضرر شدیم. بااین اوضاع مالی خراب درحالی که حتی از پرداخت کرایه دکان عاجز آمده‌ایم تعویض یک سکه طلا بایک صدو هیجده آقچه کم‌عیار دیگر چه معنی دارد؟ به‌هیچ‌وجه‌قدرت و امکان آن را نداریم.

ملک احمدپاشا که عادت داشت درهر کاری شدت و حدت غیرضروری از خود نشان دهد باگفتن این کلمات آنان را از پیش خود راند:

- «بروید و آنچه را خواسته‌اند تدارک ببینید.»

بازاریان درپی این عکس‌العمل شروع به دادوبیداد کردند، دکانها را بستند و به عمارت قراچیلی‌زاده عبدالعزیز افندی شیخ‌الاسلام جدید رفتند، او را از وضع خویش آگاه ساختند، دردد‌لهای خود را برشمردند و تقاضا کردند که ماجرا را به عرض شاه برساند. چون شیخ‌الاسلام پاسخ داد که:

- «من دراین قبیل مسائل دخالت نمی‌کنم باز بروید و درددلتان را به صدراعظم بگوئید...»

کدخدای سراجها رمضان دده با چند نفر از بازاریان پیش رفت و گفت:

- «تا از شما طلب پوستین کردند قیام کردید سلطان‌ابراهیم و وزیراعظمش را به قتل رساندید، حالا چطور شد که در کار ما دخالت نمی‌کنید؟ تو امین شرعی یا همین الساعه برخیز جلو بیفت و یا هرچه که دیدی از چشم خودت دیدی.

و به طرف شیخ‌الاسلام هجوم بردند. شیخ‌الاسلام در صدد فریفتن آنان برآمد و با وعده و وعید خواست که پراکنده شدند ولی موفق نشد، سوار بر اسبش کردند، در حالیکه او را دور کرده بودند با خود به قصر بردند. در مسیرراه دلال‌ها با صدای بلند از مردم می‌خواستند که دکانهایشان را ببندند و در این ماجرا شرکت کنند. این جمع که بیش از ده‌هزارنفر بود به دربار رفتند و تا «باب‌السعاده» پیش آمدند و شاه خردسال را به اياق‌ديوانی دعوت کردند و چنین گفتند:

- «پادشاها، دیگر طاقت این ظلم را نداریم».

و با بازگوکردن عکس‌العمل ناشایست وزیراعظم و تکرار سخنان اهانت‌آمیز اقدام به شکایت کردند. شیخ‌الاسلام نیز خواسته‌های آنان را توضیح داد.

سلطان‌محمد در پاسخ گفت:

- «من به چنین ظلمی در حق شما راضی نیستم و وزیراعظم‌ملک احمد پاشارا برای ادای توضیحات احضار کرد ولی او از ترس نیامد. در پی این ماجرا خط همایونی به اصناف داده شد که آنان را از کلیه مالیای‌ها به استثنای مالیات‌های تعیین‌شده در زمان سلطان سلیمان قانونی معاف می‌داشت.

## وزیر اعظم سیاووش‌پاشا

اصناف پس از طرح این شکایت، از دفتردار نیز سخن به میان آوردند و در حالیکه خاک‌برسر می‌افشاندند گفتند:

- «پادشاها، مملکت از ظلم به خرابه مبدل شده است ولی وزیرت از تو پنهان داشته و به تو نمی‌گوید که چه بر سر مملکت آمده است، هنوز شانزده کس است که مانع از سلطنت تواند، مال دولت را می‌خورند، آنها عبارتند از، قر اچاووش، بکتاش‌آغا، کدخدابیگ، صامصونجی، ساری‌کاتب، دلی برادر و چند نفر دیگر... تا آنان را به قتل نرسانی قادر به سلطنت نخواهی بود.» و خواستار قتل وزیراعظم و فرماندهان ینی‌چری شدند.

فرماندهان ینی چری در پی آگاهی از عزیمت این جمعیت به قصر بی‌درنگ ینی‌چری‌ها را به «آت میدانی» فرا خواندند. بعضی از طرفداران فرماندهان ینی‌چری صلاح در وزیر اعظمی قراچاووشی مصطفی دیدند و از طرف پادشاه برای او خط همایونی فرستادند ولی شاه با گفتن «مهر همایونی را نزد من بیاورید» با این انتصاب مخالفت کردند. درنتیجه با توصیه سلیمان‌آغا للهشاه و دیگران ملک احمدپاشا برکنار شد و سیاووش‌پاشا به وزیراعظمی رسید.

## «والده سلطان» بزرگ و فرمانده‌هان ینی‌چری

کوسم والده سلطان زنی باهوش و مدبره بود، وی در عهد چهار پادشاه حکم رانده بود، بنابراین حاضر به واگذاری قدرت به دیگر کس نمی‌شد. مادر شاه خدیجه تورخان‌سلطان معروف به «مهد علیا» در درجه دوم از نفوذ و اعتبار قرار داشت.

فرماندهان تشکیلات جانب والدهٔ بزرگ را می‌گرفتند و فرماندهان تشکیلات نیز در

نظر او چون سنگ بنای حکومت بودند. والده سلطان‌بزرگ چنان اعتمادی به «آغا» داشت که چنین می‌انگاشت اگر آنان نباشند اساس کار مملکت زیرورو خواهد شد و از اینروی از آنان پشتیبانی می‌کرد.

در قیام بازاریان، والدهٔ بزرگ به حمایت از آغاها برخاست و پس از پراکنده‌شدن اجتماع‌کنندگان از وزیراعظم سیاووش‌پاشا و شیخ‌الاسلام خواست که نزد «آغا»ها بروند، به آنان اطمینان بخشد و پشت‌گرمشان سازند. آندو نیز طبق دستور صادره نزد «آغا»ها رفتند.

از بین فرماندهان ینی‌چری بکتاش‌آغا، خشمگین از اینکه وزیراعظم بدون کسب موافقت فرماندهان مهر همایونی را پذیرفته است گفت:

- «ببین برادرپاشا! کار خوبی نکردی».

سیاووش‌پاشا شگفت‌زده از این سخن پرسید: «مگه ما چکار کردیم؟» بکتاش‌آغا پاسخ داد:

- «چرا بدون مشورت با ما مهر را گرفتی کی به تو وزارت‌رو داده؟» و چون وزیراعظم جواب داد:

- «پادشاه صاحب سعادت وزارت را به من محول کرد، من طالب و راغب آن نبودم، حتی یکی‌دوبار امتناع کردم، امّا چون امر کرده بود، از فرمانش سرپیچی جایز نبود، از اینروی پذیرفتم».

بکتاش‌آغا که از این پاسخ نرم شده بود گفت:

- «اگر چنین باشد بسیار خوب، خدا مبارک کند، امّا اگر بخواهی بدون مشورت ما کاری بکنی، نخواهی توانست وزارت کنی».

سیاووش‌پاشا با شنیدن این سخنان جوابداد:

- «هرچه حضرت پادشاه فرمان دهد، طبق آن عمل خواهم کرد، امر، امر پادشاه است. گردن ما و شما از موی هم باریکتر است.» و پس از آنکه با این پاسخ «بکتاش‌آغا را مجاب کرد به قصر خویش رفت.

هرچند که با آرامش ظاهری برقرار شده بود و «آغا»ها حالتی گیج و حیرت‌زده داشتند، امّا تصمیم گرفتند که سر نخ را از دست رها نکنند.

## اتفاق والده بزرگ با «آغا»ها برای خلع سلطان‌محمد

وزیراعظم سیاووش‌پاشا پیشنهاد فرمانده‌هان ینی‌چری را در مورد استخدام ده‌هزارعضو برای کانون با جملهٔ «به چه مناسبت؟» رد کرد و این مسئله «آغا»ها را که عادت کرده بودند گفته‌هایشان بی‌درنگ عملی شود، خشمگین ساخت.

فرمانده‌هان تشکیلات در صدد پاکسازی مخالفین خویش برآمدند و برآن شدند که این پاکسازی را از دربار آغاز کنند. وآن پاکسازی برخی ازآغاهای (سرپرستان) امور مختلف دربار بود که از طرفداران والده کوچک به‌شمار می‌آمدند. والده سلطان بزرگ قبلاً طی یک یادداشت محرمانه اسامی این افراد را به «آغا»ها اعلام کرده متذکر شده بود تا آنان را نکشید به مراد خویش نخواهید رسید.

از اینروی آغاها روز شنبه ۱۶رمضان ۱۰۶۱ (۲ایلول ۱۶۵۱) به «آغاقاپی‌سی» (دایرهٔ ینی‌چری سلمانیه) رفته، اجتماع کردند و ضمن ارسال نامه برای شیخ‌الاسلام، قاضی عسکرها، نایب‌الاشراف و سایر قضات خواستار افرادی شدند که والده سلطان اسامی آنان را اعلام داشته بودند.

از همان آغاز تمایل کوسم والده سلطان نسبت به «آغا»ها برای افراد اندرون و آغاهای خدمهٔ سیاه‌پوست قصر ناخوشایند بود. همه درباریان و ساکنین قصر شاهی می‌دانستندکه مداخلهٔ آغاهادر کلیه امور مملکتی زیر سر مادر بزرگ شاه است.

کوسم والده سلطان که حدود هفتاد سال داشت، رومی بود و از زمان شوهرش سلطان احمد بجز فواصل اندک، مدت سی سال در ادارهٔ امور مملکتی نقش مؤثر داشت. با آنکه مادر شاه یعنی خدیجه تورخان سلطان حیّ و حاضر بود ولی کوسم سلطان مایل نبود وی در امور دخالتی داشته باشد، و چون والده کوچک نیز قصد داشت از نفوذ خویش استفاده کند. لذا بین آندو رقابت سختی بوجود آمده بود. در نتیجه والدهٔ کوچک و سرپرستان خادمین قصر که طرفدار اوبودند بیرون از دربار در پی جلب طرفدارانی برای خویش بودند.

«باش‌لله» (سرپرست لله‌ها) سلیمان آغا، ریحان آغا معلم خط‌شاه، و «مصاحب اسماعیل آغا» از طرفداران سرشناس تورخان سلطان به حساب می‌آمدند. ناگفته نماند که بین آغاهای طرفدار او و والده نیز درگیری و برخورد پیش می‌آمد. والدهٔ بزرگ نیک

می‌دانست که بقای او قدرتش به پشتیبانی فرماندهان تشکیلات ینی‌چری بسته است.

والده کوسم برای از میان برداشتن سلطان محمد به دست آنان، مادرش تورخان سلطان را ناگزیر از اقامت در اسکی‌سرای سازند و دومین شاهزاده یعنی سلیمان را که مادری خل و دیوانه وضع داشت به تخت سلطنت بنشانند، به این ترتیب باز می‌توانست اداره امور را همچون سابق در دست داشته باشد. افراد محرم کوسم سلطان در این باره «باش قاپی اوغلانی» (سرپرست غلام بچگان دربار)، بستانچی باشی علی آقا و «کرجچی باشی» بود.

به موجب قراری که فی ما بین گذاشته بودند، می‌بایست فرماندهان ینی‌چری به اتفاق افراد خود از درب مخفی که باز گذاشته می‌شد وارد قصر بشوند و در پی از میان برداشتن طرفدران تورخان سلطان شاهزاده سلیمان را بر تخت بنشانند. مناسب‌تر آن دیده بودند که سلطان محمد را بازهر به قتل برسانند. حتی یک کوزه شربت نیز برای اینکار آماده کرده بودند لکن یکی از کنیزکان والِده بزرگ به شرط فاش نشدن اسمش، ماجرا را به اطلاع تورخان سلطان رسانید.

درگیرودار چنین نقشه و وقایعی بود که فرماندهان ینی‌چری خواستار تحویل افرادی شدند که طرفدار مادر شاه بودند و والده سلطان طی لیستی اسامی آنان را برایشان فرستاده بود .

سلیمان آغا پس از آنکه به طرق گوناگون پی به نقشه کوسم سلطان برد و دریافت که ینی‌چری‌ها شبانه قصد دارند از کدام درب وارد قصر شوند. او مراتب را به اطلاع مادر شاه رسانید و به اتفاق چهارده سرکردهٔ دیگر قصر تصمیم گرفتند والده بزرگ را به قتل برسانند.

## مرگ والده‌کوسم

در پی فاش شدن نقشه والدهٔ بزرگ، افراد والده تورخان بی‌درنگ و بطور محرمانه ماجرا را با کدخدای «زلفلی بالطه‌جی‌لار» و «اوداسکی‌سرای» و شخصی بنام «کوچک محمد» در میان گذاردند و از آنان قول همکاری گرفتند، سپس همکاری افراد «خاص اودا» را نیز جلب کردند. سرانجام در شب موعود افراد مذکور مسلح شده و وارد عمل گشتند و ساعتها قبل از موعدی که می‌بایست فرماندهان ینی‌چری وارد قصر شوند، نخست

«خاص اوداباشی» را که مسموم کردن سلطان‌محمد را به عهده گرفته بود کشتند آنگاه وارد حرم همایونی شدند و به سوی اقامتگاه والده سلطان بزرگ پیش رفتند. «باش‌قاپی اوغلانی» با غلامان سیاه «مجوزّه»* بر سر، منتظر والده سلطان بودند. آنان با دیدن سلیمان‌آغا و افرادش در صدد مقابله و ممانعت برآمدند ولی با اشاره سلیمان‌آغا، باش‌اوغلانی را زخمی کردند و افرادش اعم از زخمی و سالم گریختند.

«کوسم سلطان» با شنیدن صدای پا از بیرون و سروصدا تصورکرد که ینی‌چری‌هائی که در انتظارشان بود واردعمل شده‌اند. لذا با صدای بلند نگهبانانش را صدا زد و پرسید «آمدند؟» سلیمان آغا که از در درآمده بود گفت:

- «بله آمدند!».

کوسم سلطان به محض اینکه به نیّت و هدف وارد شدگان پی‌برد، از اطاق گریخت و درمحلی بالای «رف» پنهان شد، متعاقبینش او را یافتند و از مخفی‌گاهش پائین آوردند. کوچک‌محمد یکی از افراد قدیمی زلفلی‌بالطه‌جی‌لار به ضرب کتک «والده» را گیج کرد و سپس یکی از طنابهای پرده را برید بر گردنش حلقه زد و خفه‌اش ساخت. (رمضان سال ۱۰۶۱/اگوستوس ۱۶۵۱). هنگام مرگ بین شصت و پنجالی هفتاد سال[۸] داشت. او را در آرامگاه سلطان احمد[۹] دفن کردند.

*- نوعی عمامهٔ بزرگ که لابلای آنرا با پنبه پر می‌کردند تا جسیم بنظر آید.

۸. پول و اموالی که والده کوسم سلطان ازپنجاه سال پیش گردآوری کرده بود، ضبط شد. بیست صندوق سکه طلای متعلق به اورا در«والده خانی» در (کاروانسرای والده) یافتند و به خزانه سپردند. این کاروانسرا وقف موسسه خیریه‌ای بود که به دستور وی در اسکودار تأسیس شده بود. از «خاص»هایش سالیانه دویست و پنجاه هزار قروش عایدی داشت. در اسکودار بناهایی چون «چینی لی‌جامع»، مکتب، چشمه، دارالحدیث، حمام و سبیل و عمارت بجای مانده است. بزرگترین دلخوشی او پرداخت بدهی، کسانی که به سبب بدهی‌هایشان زندانی می‌شدند و دادن جهیزیه به دختران فقیر و بی‌چیز بود. فراهم آوردن آذوقه برای زایران نیازمند مکه و مدینه از جملهٔ اقدامات او بود.

۹-به متولی ینی جامع فرمود:

تو که متولی ینی جامع هستی.

مرحومه معفوره والده سلطان را در مسجد سلطان احمد خان مدفون ساز. فی شانزده رمضان ۱۰۶۱ (آرشیو توپقاپی، ۱۱۱۸).

## سرانجام فرماندهان تشکیلات ینی‌چری

بعدازظهر روزی که شبش این حوادث در قصر رخ داد، وزیراعظم سیاووش پاشا قاضی عسکرهای آناطولی و روملی را به افطار دعوت کرده بود. فرماندهان کانون در پی یادداشت والده سلطان در «آغاقاپی‌سی» گرد آمده خواستار تسلیم افرادی از اندرون بودند که اسامی‌شان در یادداشت والده سلطان قید شده بود. قبلاً یادداشتی نیز به وزیراعظم فرستاده، از او برای حضور در «قاپی‌آغاسی» دعوت کرده بودند. «صامصونجی‌عمر» که حامل یادداشت بود پس از افطار نامه را آورد و با وزیراعظم ملاقات کرد. سیاووش‌پاشا پس از مرخص کردن قاضی عسکرها خود برای وضو گرفتن به اندرون رفته بود. در این بین «سلاح‌دار» سیاووش پاشا به او توصیه کرد که قصد سوء به جانش را دارند و به هیچ قیمتی نباید در «قاپی آغاسی» حضور یابد. سیاووش پاشا که مردد شده بود، ضمن مشورت با «رئیس‌الکتاب» ازاینکه آیا با اجتماع کنندگان ملاقات کند یا به قصر برود، راه نخستین را برگزید. لکن قبل از عزیمت «صامصونجی‌عمر» را فراخواند و قصد آنانرا از دعوت خویش جویا شد. و چون در دریافت پاسخ اصرار ورزید، صامصونجی عمر گفت که خواستار سر چهارده تن از سرپرستان غلامان دربار هستند و در صورت اجابت درخواستشان صدمه‌ای به او نخواهد رسید. وزیراعظم خطاب به او گفت «تأخیر در این امر صواب نیست، ملاقات با جمعیت نیز مناسبتی ندارد، به اتفاق تو به قصر می‌رویم». و به قصر رفت و بر نیمکتی که فرماندهان دسته در روز دیوان بر روی آن می‌نشستند نشست، به رئیس‌الکتاب دستور داد تا اسامی افراد موردنظر را جهت گزارش به حضور شاه بنویسد. در این گیرودار کار والده سلطان خاتمه یافته بود. وزیراعظم و صامصونجی که از سروصدا پی به چگونگی ماجرا برده بودند گریختند. صدراعظم به قصر خویش رفت و صامصونجی به آغاقاپی‌سی رفت و همدستان خویش را از ماجرای «حرم همایونی» آگاه ساخت.

با احضار سیاووش پاشا از سوی پادشاه که اندکی پس از رفتن وزیراعظم به کاخ خویش صورت گرفت، موضوع روشن شد. سلطان محمد خطاب به وزیراعظم گفت:

- «لله!. موضوع معلوم شده. با صداقت در مقام خویش بمان و کسانی که قصد خیانت به مرا داشتند مجازات شوند.» و سیاووش پاشا در اجرای فرمان شاه قصر را ترک گفت. پس از آنکه برای مقابله با هرحادثه احتمالی، ساکنین قصرشاهی مسلح شدند و درهای باز

قصر را بستند، سیاووش پاشا به قصر خویش رفت. صبح فردای آن روز افراد والده سلطان ازجمله بستانجی‌باشی علی‌آغا را گردن زدند. صبح زود ارکان دولت، قاضی عسکرها، روحانیون و وزرا به قصر دعوت شدند و همه، به جز کسانی‌که در اجتماع طرفداران والده سلطان بزرگ شرکت داشتند، حضور یافتند. با آنکه شیخ‌الاسلام قراچلبی زاده از سوی پادشاه احضار شده بود، وی به قصر نرفت و برای انگیختن خشم فرماندهان ینی‌چری نزد آنان رفت.

سلطان محمد بر تختی که مقابل در «باب‌السعاده» نهاده شده بود جلوس کرد. به توصیه دوتن از قاضی عسکرهای سابق، یعنی حنفی افندی و هوجازاده مسعود افندی، «سانجاق شریف» (پرچم سلطنتی) را برافراشتند. همزمان فتوای قتل مخالفین شاه صادر شد. از مردم برای گردآمدن به زیر «سانجاق شریف» دعوت شد. و عزل شیخ‌الاسلام و قاضی عسکرهایی که زیر پرچم حضور نیافته بودند اعلام گردید. فرماندهان ینی‌چری و روحانیون و افراد طرفدار آنان در «آغاقاپی‌سی» نماندند و به «اورتاجامعی» رفتند. فرمانده ینی‌چری‌ها هنگام سوارشدن بر اسب گفت:

- «اعمال این مقربین و مصاحبین چه معنا دارد؟ چون گفتیم که نمی‌خواهیم کسی در امور دولت دخالت کند، والده سلطان را با اتباعش به قتل رسانیدند. این چه کاری است؟ ما خواهان خون والده هستیم.

با شنیدن این سخنان، یکی از افراد ینی‌چری پاسخ داد: «تو وارث والده شده‌ای؟» و دیگر ینی‌چری‌ها سکوت کردند. این رفتار نشانهٔ آن بود که افراد ینی‌چری از زورگویی فرماندهان خویش به ستوه آمده بودند. البته مخفیانه بین افراد علیه آنان سخنانی گفته می‌شد.. با آنکه قراچاووش و رفقایش کنایه‌ای را که در این پاسخ بود دریافتند ولی از ماجرائی که در آن فرو رفته بودند پا پس نکشیدند.

از بین روحانیون دربار به حنفی افندی مقام شیخ‌الاسلامی تفویض شد ولی بعداً از این انتصاب انصراف حاصل شد. ابوسعید افندی، نوهٔ هوجا سعدالدین افندی به این مقام برگزیده شد، و حنفی افندی و هوجازاده مسعود افندی به ترتیب قاضی عسکر روملی و آناطولی شدند. مردم و سربازان دسته دسته زیر «سانجاق شریف» می‌آمدند. محوطهٔ داخل و بیرون قصر، میدانهای ایاصوفیه، و سلطان‌احمد انباشته از جمعیت شده بود. «سپاهی»ها و «جبه‌جی»ها هم آمدند. ینی‌چری‌های مستقر در «اسکی اودا» (شهزاده

باشی) به «اورتاجامعی» نرفتند، مسلح شدند و زیر «سانجاق شریف» گرد آمدند. آمدن آنان نشانهٔ انحلال تشکیلات ینی‌چری بود. ینی‌چری‌های نواحی مختلف استانبول نیز به قصر شاهی آمدند.

فرماندهان کانون، اطرافیانشان و تعداد محدودی در اورتا جامعی مانده بودند. به درخواست مفتی جدید ابوسعید افندی «آغاها» باارسال «دستخط همایونی» به قصر دعوت شدند ولی فرمانده‌ینی‌چری‌ها پاسخ داد که:

-«ما به آنجا نمی‌رویم، ما همینجا می‌مانیم، ما به پادشاهمان عاصی نشده‌ایم ولی اگر به ما حمله شود می‌جنگیم و از خود دفاع می‌کنیم». ولی «چورباجی» و «اوداباشی» تشکیلات و دیگران که وضع را چنین دیدند پراکنده شدند و زیر «سانجاق شریف» گرد آمدند. در پی این حوادث فرماندهان ینی‌چری غرولند و گوشه و کنایه زدن علیه یکدیگر را آغاز کردند. قرا چلبی‌زاده، قاضی عسکرها و روحانیونی که در اطراف آنان گرد آمده بودند، پراکنده شدند به قصر رفتند. قراچلبی‌زاده قصد داشت که از سمت «یالی کوشکی» به‌قصربرودولی‌بستانچی‌باشی او را به قصر راه نداد، در نتیجه به باغ خویش رفت.

فرماندهان تشکیلات که قطع امید کرده بودند یادداشتهائی مبنی بردرخواست عفو و بخشودگی برای مفتی ابوسعید و سلیمان آغا سرپرست للهها فرستادند که به درخواستشان پاسخ مثبت داده شد و هر یک از آنان با پستی که احرازکردند، تشکیلات را ترک گفتند. فرماندهی تشکیلات ینی‌چری به سگبان‌باشی قراحسین‌اوغلی حسینی آغا داده شد. کدخدائی غلامان (قول کدخدالیقی) به «زاغار*جی‌باشی» کوچک قاسم‌آغا مفوض شد.

ایالت «طمشوار» به قراچاووش مصطفی فرمانده سابق ینی‌چری داده شد و چلبی مصطفی‌که‌ازمقام«قول کدخدالیقی» برکنار شده بود به وزارت رسید و ایالت بسنه به او واگذار شد. بکتاش آغا به فرمانداری بورسه منصوب شد. احکام مربوطه صادر و توسط «بوینی اگری**محمدپاشا» به آنان ابلاغ شد. بکتاش آغا به بورسه نرفت و پنهان شد ولی بعداً دستگیرش کردند و در قصر گردنش را زدند. قراچاووش که به قصد عزیمت به محل مأموریت در مزرعه خود واقع در «سیلیوری» بسر می‌بردبازداشت شد او را از آنجا با قایق

*- سرپرست سگبانان سگهای شکاری دربار.-م.

**- به معنی محمد پاشای گردن کج.-م.

به قصر منتقل کردند و پس از بازپرسی که توسط شاه از او بعمل آمد تسلیم بستانجی شد و خفه‌اش کردند. کدخدابیگ که هنگام عزیمت به محل مأموریت خود از اعدام قراچاووش باخبر شده بود به بسنه نرفت، گریخت ولی در قره‌جیق دستگیر شد و خفه‌اش کردند. شیخ‌الاسلام سابق قراچلبی‌زاده نیز به «ساقیز» تبعید شد.

با این اقدامات هرچند بی‌آنکه خونی ریخته شود گردنکشی فرماندهان ینی‌چری برطرف شد ولی در پی آن زورگویی‌ها و گردنکشی «باش آغاسی» والدهٔ کوچک و «دارالسعاده آغاسی» سلیمان آغا و رفقایش آغاز شد. دردربار آن عده از ارکان دولت و روحانیان طرفداران فرماندهان ینی‌چری یکی پس از دیگری یا از کار برکنار شدند یا تغییر شغل یافتند و اموال عده‌ای از آنان نیز مشمول مصادره شد. ملک احمد پاشا که برای تصدی ولایت سیلیستره منصوب شده بود به «مال‌قرا» تبعید شد.

## وزیراعظم گرجی محمدپاشا

وزیراعظم سیاووش پاشا در اقدامات خود ظاهراً مستقل بود ولی در واقع زیر نفوذ للهسلیمان آغا که به سمت «قیزلارآغاسی» منصوب شده بود، قرار داشت و تمام خواسته‌های سلیمان آغا که جان شاه را نجات داده بود بی‌چون و چرا اجرا می‌شد. سیاووش پاشا مدتی تحمل زورگویی‌های او را کرد ولی درجریان عزل دفتردار امیرمصطفی پاشا در بین آنان اختلاف افتاد. سلیمان آغا به حمایت از مصطفی پاشا برخاست و سیاووش پاشا که از این مسئله ناراحت شده بود گفت:

-«این چگونه وزارتی است که من مغلوب و محکوم خواسته یک غلام سیاه باشم.» این سخنان را بی‌درنگ به گوش سلیمان آغا رسانیدند. آغای «دارالسعاده» پس از آگاهی از مکاتبهٔ پنهانی بین سیاووش پاشا و بشیرپاشا و دانستن طرح‌هائی که آندو علیه وی داشتند، عزل سیاووش پاشا را از والده سلطان خواستار شد و به جای او گرجی محمدپاشا به صدارت رسید (ذی‌القعدهٔ ۱۰۶۱/۳۰ اکتبر ۱۶۵۱ -[۱۰]).

۱۰- والده تورخان سلطان پیش از آنکه شاه را به انتصاب گرجی محمدپاشا به وزارت اعظمی وادار کند، کدخدایش معمار قاسم آغای معروف را احضار کرد و نظر او را در این باره خواستار شد. او در پاسخ گفته بود: «گرجی محمدپاشا مرد ابلهی‌ست، اگر قرار است صدارت به او داده شود اولی‌تر اینکه سیاووش پاشا در مقام خویش ابقا گردد.»

←

گرجی محمدپاشا مرد نودساله عاجز و بیچاره‌ای بود، حتی خود آغای«دارالسعاده» که او را به سبب ابلهی به این مقام توصیه کرده بود، از این بابت احساس ناراحتی می‌کرد. اقدامات وزیراعظم جدید در تبعید مخالفینش خلاصه می‌شد، ظاهراً چنین بنظر می‌رسید که به منظور استفاده از تجربیاتش به این سمت برگزیده شده است. آرامش از کشور رخت بربسته بود و خزانه تهی بود و حقوق سربازان از راه مصادره اموال مردم تامین می‌شد. گرجی پاشا در نهایت عجز و ناتوانی بود ولی چون حامی او قیزلارآغاسی در سایهٔ این بی‌دست‌وپایی به پرکردن جیب خود مشغول بود لذا در مورد برکناری وی اقدامی صورت نمی گرفت.

در مذاکراتی که با شاه داشت ناتوانی او و اینکه تنها به سالمندی خود فخر می‌فروشد، بخوبی آشکار بود. بیش از هرکس هوجازاده مسعودافندی قاضی عسکرآناطولی عجز و ناتوانی او را به رخ می‌کشید و با وی به جدل و مناقشه می‌پرداخت. حتی روزی که باز گرجی پاشا ضمن گفت‌وگو بخاطر سالمندی فخرفروشی می‌کرد، والده سلطان که در پس پرده‌ای که پشت سر شاه آویخته بود مذاکرات را گوش می‌داد، خطاب به او گفت:

-«ببین پاشا ریش‌سفیدی و ریش‌سیاهی حساب نیست، تدبیر با ریش سفید میسر نیست، با عقل میسر است، هرچه افندی می‌گوید(اشاره به مسعود افندی) گوش‌کن و به کار ببند و در کلیه امور با وی مشورت کن و زنهار از رای او عدول مکن».

← ولی چون والده سلطان از نظر سلیمان‌آغا عدول‌نمی‌کرد، گرجی‌محمدپاشاوزیراعظم شد. سلیمان‌آغا پس از کسب موافقت مبنی برعزل سیاووش پاشا وی را به قصر احضار کرد، به محض آمدن وزیراعظم به سبب عدم اعتماد به او از ملاقاتش با شاه جلوگیری کرد و تا از در وارد شد خطاب به او گفت «مهر شریف را بده». وزیراعظم که از این ماجرا سخت شگفت‌زده شده بود، پاسخ داد: «سبب عزل من چیست؟ برویم به حضور پادشاه تا ببینیم موضوع از چه قرار است». سلیمان پاشا با شنیدن این پاسخ درحالی که مشت خود را گره کرده بود با لحنی اهانت‌آمیز می‌گوید: «فلان فلان شده مهر را بده والا دهانت را خرد می‌کنم» و به سوی وزیراعظم حمله‌ور می‌شود. سیاووش پاشا با مشاهده گستاخی او درمی‌یابد که برکنارشده است و مهر را تسلیم او می‌کند، به دستور سلیمان‌آغا، سیاووش‌پاشا را به زندان گاردشاهی تحویل می‌دهند. سلیمان آغا درصدد کشتن سیاووش پاشا برآمد ولی والده سلطان اجازه این کار را نداد، اموال و املاکش و پولهائی که طی صدارت از دولت دریافت داشته بود مصادره شد، نخست به مال‌قرا تبعیدش کردند و سپس والی بسنه شد.

هوجازاده مسعودافندی قصد داشت گرجی محمدپاشا را برکنارکرده و به جای او ترخونجی احمدپاشا والی پیشین مصر را به صدراعظمی منصوب کند. در مقابل هوجازاده، شیخ‌الاسلام و نقیب‌الاشراف می‌خواستند سیاووش پاشا را به شرط رفع کدورت با دارالسعاده آغاسی، به وزیراعظمی برسانند. امّا ابراهیم‌آقا «باش‌لـله» مادرشاه، ضمن مذاکره با والدهٔ سلطان به او تذکر داد که هرگاه مفتی و نقیب و دارالسعاده آغاسی متحد شوند، شما نفوذ و اعتبار خود را در دستگاه سلطنت از دست خواهید داد. و به این ترتیب از انتصاب سیاووش پاشا به صدارت جلوگیری کرد. و ضمن ملاقاتی که در این مورد با مسعودافندی کرد به توصیهٔ او ترخونجی احمدپاشا نامزد صدارت شد.

## وزیراعظمی ترخونجی احمدپاشا

اموال گرجی محمدپاشا مصادره شد و خود او نیز در «یدی‌کوله» زندانی گشت، و ترخونجی احمدپاشا والی سابق مصر به فرمانداری یانیه منصوب شد ولی به یانیه نرسیده با توصیه پشتیبانش هوجازاده مسعودافندی، نامزد مقام صدارت شد و از سلانیک(سلونیک) به استانبول بازگشت.[11]

ناگفته نماند که گرجی محمدپاشا با آگاهی از این که ترنجوجی وزیراعظم خواهدشد بی‌آنکه ناتوانی و پیری خود را در نظر بگیرد به تحریک سپاهی‌های خود پرداخته بود. مخالفین وقتی به تحریکات او پی می‌برند درصدد اغفالش برمی‌آیند، بدین معنی که او را برای مراسم «صرّه همایونی»* به قصر دعوت می‌کنند و در حضور او اعلام می‌کنند که ولایت‌شام به ترخونچی احمدپاشا تفویض شده است. پس از پایان مراسم در مورد مسئله «گرید» و اعزام ناوگان به بحث و مشورت نشستند. مسعودافندی باز طبق معمول به وزیراعظم حمله کرد و از اقدامات نادرستی که در این مورد صورت گرفته بود سخن به میان آورد. در اثنای این مذاکرات، «خاص اوداباشی» از اندرون دستخطی از شاه آورد. وزیراعظم که قادر به خواندن نبود دستور داد تا رئیس‌الکتاب را احضار کنند، شیخ‌الاسلام

۱۱-در پی عزل ترخونجی از ولایت مصر، جانشین او خادم عبدالرحمن پاشا که از «آق خادم‌ها» بود او را در تنگنا قرار داد در محلی بنام «قصریوسف» زندانی کرد و پس از آنکه کلیه اموالش را ضبط کرد، سند دیگری مبنی بر بدهکاریش از او گرفت و آزادش ساخت. ترخونچی به استانبول بازگشت و در آنجا نیز گرجی محمدپاشا او را تحت فشار قرار داد و زندانیش کرد. وی بعداً به فرمانداری یانیه منصوب شد.

* - پول و هدایایی که شاهان عثمانی به کله می‌فرستادند.ـم.

که درکنار او نشسته بود درحالیکه نامه را از دست وزیراعظم می‌گرفت گفت ما می‌خوانیم و با قرائت نامه شاه که:

- «تو که وزیر من، باشی مهر را عودت بده»

دست و پای پیرمرد لرزیدن آغازکرد، بطوریکه قادر نشد کیسه مهر را که از گردنش آویزان بود، باز کند لذا گفت «این را بازش کنید»، «خاص اوداباشی» درمقابل او زانو زد بند مهر را بازکرد و به دستش داد و او نیز به «اوداباشی» تسلیم کرد. مدت وزیراعظمی او حدود هفت‌ماه‌ونیم بود.

محمد چهارم بستانجی‌باشی را مامور مراقبت از گرجی محمدپاشا کرد و سایرین را به حضور پذیرفت و از حاضران در مورد اینکه چه کسی باید به وزارت اعظمی برگزیده شود سئوال کرد: همه سکوت کردند. با آنکه برای مشاوره اجازه می‌خواستند تا بیرون بروند ولی موفق به اخذ تصمیم نشدند. از اینروی پادشاه مهر را برای حسین پاشا سردار «گرید» فرستاد و اظهار داشت که ترخونچی احمدپاشا مناسب قائمقامی صدارت است. با آنکه این تصمیم مورد قبول حاضران قرارگرفت و نیز قانونی وضع شد دایر براینکه هنگام جنگ افراد قاپی‌قولی می‌بایست همراه وزیراعظم درجنگ شرکت می‌کردند. چون خرج راه و هزینه تهیه پوستین سربازان مبلغ قابل توجهی می‌شد و درخزانه حتی به اندازه پرداخت حقوق سربازان پولی نمانده بود، لذا علی‌رغم خواست شاه و والده سلطان دلی‌حسین پاشا از پذیرفتن مقام وزیراعظمی سرباز زد و ترخونجی احمدپاشا به این سمت رسید. چون پادشاه ترخونجو را نزدیک تخت فراخواند و گفت:

-«پاشا، در این سه مورد چه می‌گویی؟ یکی گرید، یکی نیروی دریایی و دیگری هزینه‌ها، آیا تعهد تامین پول هزینه‌ها را می‌کنی؟

احمد پاشا پاسخ داد:

- «امر، امر شاه است، تعهد می‌کنم»

و شاه باز خطاب به او چنین گفت:

«- حالا ترا به مقام وزیر اعظمی منصوب کردم، مبارک باشد»، آنگاه مهر همایونی را در آورد و به وزیراعظم داد و پس از تذکر این نکته که با مشورت به انجام امور بپردازد گفت:

- ببین، هر وزیری معزول نمی‌شود، زنهار که اگر قصوری از تو سر زد، گردنت را می‌زنم. ترخونجی زمین را بوسه داد پاسخ داد:

- پادشاها، از تو دو چیز را التماس دارم، نخست اینکه مال‌میری (پول مربوط به خزانه دولت) را نزد هر کس یافتم پس خواهم گرفت. و دیگر اینکه گویی محمد پاشا به سبب افراط بی‌رویه مبادرت به دادن حقوق و شغل‌هایی به افراد مختلف کرد و پست‌هایی به وجود آورد. الغای آنها را خواستارم. شاه موافقت کرد. او در هردو مورد از شاه دستخط گرفت(۱۳ رجب ۲۰/۱۰۶۲ حریران ۱۶۲۵).

اقدامات ترخونجی وزیری غیرتمند بود که قصد خدمت به کشور را داشت. خزانه خالی بود. با آنکه می‌بایست به حساب امین‌مطبخ، امین کارگاه کشتی‌سازی، امین توپخانه و امین جو رسیدگی می‌کرد، دفاتر حقوق سربازان مقرری‌بگیر را بررسی کرده، تا جائی که امکان داشت، جلو افراط‌کاری را می‌گرفت و در صورت لزوم هزینه‌ها را تقلیل می‌داد ولی وی قبل از اقدام به این عمل با شدت عمل بی‌مورد و خونریزی آغاز به کار کرد. و با این دیدگاه که «مردم از شمشیر می‌ترسند، نه از چیز دیگر» بر تن عده‌ای از مجرمین و محکومین به پاروزنی در کشتی‌ها لباسهای گرانقیمت پوشانید و دستور داد پس از آنکه آنان را کشتند، جسدشان را در نقاط مختلف رها کردند و به این ترتیب در بین مردم بیش از وحشت، حیرت به وجود آورد. و همزمان با آن از آن‌گروه ارکان دیوان همایونی که وضع مالی مساعدی داشتند و نیز از سگبان‌باشی بیش از دویست کیسه پول گرفت و به خزانه واریز کرد.

وزیراعظم با پشتگرمی به دستخط همایونی در مورد «مال میری» به اعادهٔ اموال دولتی پرداخت و در این باره حتی درباریان منجمله مادر شاه را نیز نادیده نگرفت. درهای رشوه و دزدی بسته شد. و علی‌رغم توصیه‌ها، یادداشتها و هشدارهائی که از درباریان برایش فرستاده می‌شد و سخت ناراحتش می‌کرد در این راه از تصمیم خود عدول نمی‌کرد.[۱۲]

۱۲-دستور داده شد که شعبان خلیفه«قهوه‌چی‌باشی» والده ترخان سلطان با حقوق ماهانه یکصدوسی آقچه بازنشسته شود، شعبان خلیفه ماجرا را به کداخدای ترخونجی گفت ولی او پاسخ داد:

- کدخدای بالطه‌جی‌لار با هشتاد آقچه بازنشسته شد، رئیس دولت به سبب بالا بودن میزان دریافتی تو آنرا رد خواهدکرد. شعبان خلیفه نزد پاشا رفته مراتب را معروض داشت. پاشا با ریش خود شروع به بازی ←

در این گیرودار سرنا زن مصطفی‌پاشا که باز به دفترداری منصوب شده بود، زبان به شکایت در مورد کمبود پول گشود که برای چاره‌جوئی و اهمیت قضیه جلسه‌ای در حضور شاه تشکیل شد. طی این جلسه که وزیراعظم، شیخ‌الاسلام بهاافندی، قاضی‌عسکرها و دفتردارها شرکت داشتند، به مشورت نشستند.

در نتیجه مقرر شد که از ارض‌روم، چانقری، قسطونیه، مانسیه و تعدادی از ایالات و ولایات دیگر مالیات بردرآمد مقطوع اخذ شود و والی‌ها موظف شدند که همه‌ساله بخشی از این مالیات را به خزانه ارسال دارند و بجزآن، قرار بر این شد که بخشی از درآمد «خاص»، زعامت، تیمار و باشماق‌لیق (خاص‌های اختصاص داده شده به سلاطین و زنان دربار) به خزانه واریز گردد. خود وزیراعظم نخستین کسی بود که از خاص‌های خود بیست هزار قروش به خزانه واریز کرد.

ترخونجی پیش از طرح این پیشنهاد درآمد کلیه«خاص»ها را محاسبه کرده دفتر مربوطه را نیز تنظیم کرده بود که در اثنای مذاکرات تقدیم شاه کرد. طبق این دفتر از این بابت همه ساله هفتصدهزارقروش عاید خزانه می‌شد.همچنین تصمیم گرفته شدکه از کلیه آسیابهای محدودهٔ دولت عثمانی از هرآسیابی سالیانه یک‌ریال[۱۳] مالیات آرد کردن اخذ شود. این مالیات نیز درآمدی معادل یکصدهزار قروش می‌شد. این تدابیرمالی که به ابتکار مصطفی افندی سردبیر «دایرهٔ موقوفات» و سردبیر محاسبات محمدافندی اتخاذ شد بر روی کاغذ قابل اجرا می‌نمود، ولی همین که دریافت مالیات از آسیابهای اسکودار آغازشد، مردم شروع به اعتراض کردند. «سپاهی»ها نیز زبان به اعتراض گشودند که: «ما حقوق نگرفته‌ازآسیابهایمان،مالیات چرا می‌گیرند؟» و با شکایت آنان مالیات آسیاب ملغی شد.

← کرد و پس از مدتی اندیشه گفت:

«-ببین رفیق، سرکارعلیه والده سلطان و حکمران صاحب دولت به این حقیر امرکرده‌اند که هزینه‌ها را تقلیل دهد. در حق تو نهایت لطف را مبذول داشته با هشتادآقچه‌ای که پنج شش ماه پیش بالطه‌جی‌لار کدخداسی بازنشسته شد ترا بازنشسته می‌کنم. چون ماجرا توسط قزلارآغاسی به گوش شاه و مادرش رسید گفت: «درست است که ما به او توصیه کردیم هزینه‌ها را تقلیل دهد ولی نگفتیم که از ما نیز دریغ بورزد». این نمونه‌ای بود از تشبثات کارکنان حرم همایونی و درباریان. ترخونجی‌درمقابل این اوضاع و احوال احساس خطر می‌کرد

۱۳- نوعی قروش که در آن تاریخ با هشتاد آقچه مبادله می‌شد.

## بودجهٔ ترخونجی

کسانی که تاریخ عثمانی را سطحی می‌خوانند و یا آنرا سطحی تدریس می‌کنند چنین می‌اندیشیدند دولتی که دارای یک حیات با عظمت متجاوز از سیصدسال بود تا اواسط قرن هفدهم فاقد بودجه بود و نخستین بار در زمان ترخونجی احمدپاشا این دولت صاحب بودجهٔ مدوّنی شد و با این تصور اشتباه بزرگی را مرتکب می‌شوند. حال آنکه میزان درآمد و هزینه سالیانهٔ دولت عثمانی مشخص بود و به هنگام تنظیم «بودجهٔ ترخونجی» نتایج حاصل از مقایسهٔ بودجه‌ای اولیه و بودجه‌های بعدی مورد استفاده قرارگرفت.

در۱٦ ربیع‌الاول ۱۰٦۳/۱۷ شبات ۱٦۵۳ در «ترسانه باغچه‌سی» اوضاع مالی با حضور شاه مورد بررسی و مشاوره قرارگرفت. پادشاه نوجوان که در آن تاریخ دوازده سال داشت درحالی که به وزیراعظم می‌نگریست گفت:

- «در زمان مرحوم پدرم و پیش از او درآمد دولت کفاف هزینه‌ها را می‌داد و شاید یک چیزی اضافه هم می‌ماند، هزینه‌های من به اندازه پدرم نیست، درآمد همان درآمد سابق است ولی کفاف نمی‌دهد، چرا از تامین پول کارگاه کشتی‌سازی و تامین مهمات عاجزآمده‌اید؟»

وزیراعظم پاسخ داد:

- «پادشاها! امروزه فعالیت و هزینه‌های دولت عالیه از سابق بیشتر است، از اینروی کفایت نمی‌دهد» سلطان محمد پیش‌بینی یک بودجهٔ چندساله را خواستار شد و فردای آن روز ضمن ارسال دستخط همایونی از دفتردار خواست تا به تنظیم امور خزانه بپردازد.

در آن سال یعنی در سال ۱۰٦۳ هـق/۱٦۵۳ م. عایدات خزانه بیست‌وچهار هزاربار (دومیلیاردو چهارصدهزار آقچه) و هزینه بیست‌وپنج هزارو دویست بار آقچه بود، یعنی هزینه،یکهزارودویست بار آقچه بیش از درآمد بود. به عبارت دیگر حکومت یکهزارودویست بار آقچه کسری بودجه داشت. این خلاء خزانه با تحدید واردات یکساله و حتی دوسال آینده کشور پر می‌شد. مسئله اصلی این بود که با تدابیر صرفه‌جوئی این خلاء در همانسال پر می‌شد. برای دریافتن این که این اضافه هزینه از چه ناشی شده است دفاتر مالی ده سالهٔ گذشته مورد رسیدگی و بررسی قرار گرفت، نتایج در دفاتر جداگانه

قید و توسط وزیراعظم به شاه گزارش شد ولی نتیجه‌ای از این اقدام به دست نیامد.[۱۴] زیرا ایجاب می‌کرد که این مهم با اعمال اصلاحات و تنقیح برطرف شود و این نیز بسیار دشوار و خطرناک بود. در برقراری این موازنه خود کاتب چلبی مستقیماً فعالیت می‌کرد و حتی رسالهٔ مشهور خود به نام دستورالعمل لا صلاح‌الخلل را نوشت و شخصاً به شاه داد.[۱۵]

## قتل ترخونجی احمدپاشا

احمدپاشا صمیمانه و با حسن‌نیت درصدد برخی اصلاحات برآمد که مهمترین آنها قصد سروسامان‌بخشی به وضع خزانه بود. امّا در داخل به سبب رد پیشنهادات دارالسعاده آغاسی و سایر آغاهای دربار که به ضرر خزانه بود و در خارج از دربار به سبب برانگیختن مخالفت ارکان دولت من‌جمله خان‌کریمه علیه خود به سبب این اقدامات اصلاحی جریانی در هردو جبهه علیه وزیراعظم به وجود آمد. وابستگان به دربار بااستفاده ازاختلاف موجود بین وزیراعظم[۱۶] و درویش محمدپاشا کاپیتان دریا علیه وزیراعظم به سود کاپیتان دریا نزد پادشاه خردسال بی‌تجربه به سعایت پرداختند و او را علیه وزیراعظم برانگیختند. درباریان با دادن وعدهٔ صدراعظمی به سلیمان‌پاشا یکی از فرماندهان ینی‌چری او را وادار ساختند به شاه بگوید که وزیراعظم قصد دارد شاهزاده سلیمان را به تخت سلطنت بنشاند. پادشاه خردسال بی‌خبر از کنه این تحریکات در هراس شد و با تلقین اطرافیان ضمن اغفال وزیراعظم تصمیم به کشتن او گرفت.[۱۷]

۱۴- تقریرات امین مالیه وقت در مورد درآمد و هزینهٔ سال ۱۰۶۳ هجری در منشئات فریدون بیگ آمده است. کاتب چلبی در اثر خود به نام «دستورالعمل» آورده است که در سال ۱۰۵۸ درآمد ۳۶۱۸ بار آقچه هزینه ۵۵۰۰ بار، در سال ۱۰۶۰ درآمد ۵۳۲۹بار و هزینه ۶۸۷۲بار و در سال ۱۰۶۸ هزینه یکهزاروسیصد بار آقچه بیش از درآمد بوده است (صفحه ۱۳۶). محاسبه مربوط به درآمد و هزینه دولت در استانبول است و ارتباطی به درآمد و هزینه عمومی ندارد.

۱۵- در **تاریخ نعیما** آمده است: «مخارج سنوی مملکت محروسه بیست‌وچهار هزاربار است که شش هزاربار آن در دولت (دربار عثمانی) و مابقی در سایر نقاط مملکت صرف می‌گردد» (جلد ۵، صفحه ۲۷۸).

۱۶-این رساله در روزنامهٔ **«تصویر افکار»** به صورت پاورقی‌چاپ شدبعدها درسال ۱۲۸۰هق همراه با رسالهٔ **«عین عالی»** در چاپخانهٔ همان روزنامه به چاپ رسید.

۱۷-بین ترخونجی و درویش پاشا بر سر هزینه ناوگان اختلاف افتاد، این اختلاف و مناقشه حتی در حضور شاه نیز تکرار شد و ترخونجی به سبب مشکلات مالی نقداً بیست بار آقچه پرداخت کرد و یک حوالهٔ سی‌بار

←

سرانجام در ۳۰ مارت ۱۶۵۳/ ربیع‌الاخر ۱۰۶۳ هنگامی که وزیراعظم ترخونجی به کارگاه کشتی‌سازی رفته بود تا با درویش پاشا در باره امور مربوطه مذاکره کنند،[۱۸] ناگهان ازسوی شاه به قصر احضار شد. وی از راه دریا به «سرای بورنی» و از آنجا«خاص باغچه» رفت و در آنجا به دستور شاه خفه‌اش ساختند و به حیاتش[۱۹] خاتمه دادند. درویش محمدپاشا کاپیتان دریا بجای او وزیراعظم شد. ترخونجی با صرفه‌جوئی توانسته بود یک بارونیم از هزینه‌ها بکاهد.

## صدارت درویش محمدپاشا

درویش پاشا پس از آنکه به صدارت رسید با مشاهده وضع اسفناک خزانه به مصادره پرداخت.
با حبس و شکنجهٔ مؤمن‌آغا کدخدای ترخونجی نودبار آقچه از او گرفت و باز مطالبه کرد، اما مؤمن‌آغا گفت:

-«پاشای ما رشوه نمی‌گرفت، این را عالم می‌دانست، خرج و دخلم را حساب کنید بعد از من مطالبهٔ پول نمائید.» ولی بی‌توجه به این اظهارات به شکنجهٔ او ادامه دادند و در

← آقچه‌نیز به‌اوداد. درویش‌پاشابا طرح‌اینکه‌باحواله‌کاری‌نمی‌توان‌صورت داد، درخواست‌پول‌نقد کرد وزیراعظم در پاسخ شاه که به خاطر این مسئله او را توبیخ و سرزنش کرده بود و گفت:
-«پادشاها قصد من نظام بخشیدن به امور دولت و حداقل ایجاد یک موازنه بین درآمد و هزینه‌هاست. بخاطر درستکاری همه را با خود دشمن کردم. سعی در خدمتم مورد تقدیر قرار نمی‌گیرد و عذرهایم مقبول نمی‌افتد. اکنون دیگر عاجزآمده‌ام. مهر همایونی را به هرکسی که مایلی بده. تو که سرانجام مرا خواهی کشت، بهتراست که حالا دستور قتلم را بدهی. و بدین ترتیب از پیشنهاد کاپیتان پاشا که در آن شرایط غیر مقدور بود اقدام به شکایت نزد شاه کرد.

۱۸ -شاه برای اغفال وزیراعظم که تصورمی‌کرد قصد به سلطنت رسانیدن برادرش شاهزاده سلیمان را دارد یک پوستین گرانبهای سمور و یک خنجر جواهرنشان فرستاد. حتی قاضی عسکر روملی برای عرض تبریک به سبب این التفات نزد وزیراعظم رفت. ولی ترخونجی به حسام‌الدین افندی قاضی‌عسکری پاسخ داده بود: «شما بهتر از هرکسی با خلق و خوی پادشاهان آشنا هستید، این التفات دلیل قتل من است».

۱۹ -احمد پاشا پس از احضار به قصر ازطرف شاه به حضور پذیرفته شد و با سخنان تند مورد اهانت قرارگرفت. هنگامی که شاه دستور داد «ببریدش» وزیراعظم به او گفت: «من گناهی که مستوجب قتل باشم ندارم تو مرا به ستم می‌کشی، به روز محشر دو دستم یقه تو را خواهد گرفت (**تاریخ نعیما**، جلد ۵، صفحه ۲۹۴).

زندان رهایش کردند. بعداً با شفاعت‌نامه‌هایی[۲۰] که از سوی وزیراعظم اسبق سیاووش پاشا برادرزن مؤمن‌آغا و ابشیرپاشا ارسال شد، ضمن تضمین به پرداخت چهل بار آقچه به جز نودبار آقچه یادشده از زندان آزاد شد.

چاووش اوغلی محمدپاشا به جای درویش محمدپاشا کاپیتان دریاشده بود. وی در بهار سال ۱۰۶۳ هجری/۱۶۵۳ میلادی با خالی شدن بغاز از نیروهای دشمن به گریدنیرو و مهمات فرستاد، و در بازگشت به رودس سرزد. با آنکه ناوگان و نیز به رودس رفته بود جرئت جنگ را نیافت و چاووش اوغلی نیز جسارت حمله را نیافت و به استانبول بازگشت، معزول شد و در محرم ۱۰۶٤/آرالیق ۱۶۵۳ والی‌بودین و وزیراعظم اسبق قرامراد پاشا به جای او برگزیده شد.[۲۱]

## کاپیتان دریا

### قرامرادپاشا

هنگامی که درویش محمدپاشا کاپیتان دریا بود، در مورد هزینه‌های نیروی دریائی بین او و ترخونجی احمد پاشا اختلاف افتاد. این بار هنگامی که قرامرادپاشا خواستار بودجه نیروی دریایی شد و درویش محمد پاشا نیز پاسخ داد که از کیسه خود خرج کن

۲۰ ـ سیاووش پاشا در نامهٔ ارسالی به درویش پاشا چنین می‌نویسد: «حالا دامادمان مؤمن آغا گرفتار حبس و جفاست، می‌دانید که ما نیز به رتبهٔ صدارت منصوب شده بودیم.

کدخدایان را چه گناهست؟ در حالیکه مرحوم احمد پاشای مقتول از ما وشما ودیگران برای احراز آن مقام افضل بود. با آنکه معلوم همگان است که او چگونه با درستکاری به منظور خدمت به نظم ونظام امور دولت دامن همت به کمر بست با این حال در ازای آن به دست جلادان خونخوار بستانجی (رئیس گارد شاهی) مقتول شد. آیا حضرت شریف شما در مقابل این خدمتها در انتظار چگونه لطفی هستند؟ بالجمله، انتظار نبود که با وجود معلوم بودن قرابنش با ما دچار این چنین ایذا و آزاری گردد، اکنون تقاضای عفوش را داریم (**تاریخ نعیما**، جلد ۵ صفحه ۳۰۸).

۲۱ـ «مرادپاشا که از بودین بازگشته بود به آستانه رسید، منجم اسماعیل افندی از منسوبین او بود، خبر فرستاد و تعیین وقت سعد را خواستار شد. منجم اعلام داشت که دخول در روز جمعه ساعت ٦ مبارک است. با رعایت قول منجم روز چهارشنبه وارد شهر شدند. نخست به حضور وزیر رسید، وزیر پوستین سمور از دوش خویش برداشت و براو پوشانید و مراتب اعزاز و اکرام درحق او بجای آورد. آنگاه به دست بوسی نزد پادشاه برد و شاه مقام کاپیتانی به او مفوض کرد و خلعتش پوشانیدند» (**تاریخ نعیما**، جلد ۵، صفحه ۳۶۵، سال ۱۰٦٤).

بعداً می‌دهیم.

مرادپاشا هنگامی که با ناوگان از تنگه بسفر خارج شد با ناوگان و نیز که انتظار او را می‌کشید برخورد کرد و جنگ درگرفت. این جنگ دریائی با اعمال سوق‌الجیشی جدیدی به نفع عثمانی‌ها تمام شد. تا سال ۱۰۴۳ هـ‌ق/۱۶۳۴ م نحوهٔ آرایش جنگی ناوگانها به این ترتیب بود که کشتی‌های پیشرو معروف به چرخه‌جی (چرخاجی) پیشاپیش ناوگان حرکت می‌کرد و نیروی اصلی به نیروهای مرکزی و جناحین راست و چپ تقسیم می‌شدند. کشتی کاپیتان پاشا که در قلب ناوگان قرار داشت، هرگز مبادرت به شلیک توپ نمی‌کرد و خود را به مخاطره نمی‌انداخت ولی درسال ۱۰۴۳ هجری در جنگ «کسندره» جعفر پاشا شخصاً با کشتی فرماندهی به دشمن حمله برده به خطر افتاده کشتی‌اش سوخت و خود نیز به سختی جان بدر برد. از این تاریخ به بعد در جنگ‌های دریائی مدام از این روش استفاده شد، یعنی با کشتی فرماندهی حمله صورت می‌گرفت که این روش بی‌آنکه منتج به نتیجه‌ای شود ضایعات بسیاری را موجب آمد. این بار با توصیه محمدآغا فرمانده «کالیون»های طرابلس غرب و کوچک محمد سرفرمانده کالیون‌ها از حمله با کشتی فرماندهی امتناع شد و آرایش جنگی سابق اعمال گردید.

محمد پاشا روز یکشنبه بیست و یکم جمادی‌الاخر ۱۰۶۴ (مائیس ۱۶۵۴) خلیج را ترک گفت. توسط کشتی اکتشافی خبر رسید که ناوگان ونیز در خارج بغاز به انتظار رسیدن ناوگان عثمانی است. کشتی‌های مصر و کشتی‌های امرا در «بوزجه آطه» منتظر ناوگان بودند. ناوگان پس از خروج از بغاز آرایش جنگی[۲۲] بخود گرفت.

پس از آغاز جنگ «گرید» اعزام و ارسال سرباز و مهمات و آذوقه به «گرید» عثمانی‌ها را بصورت عادت درآمده بود. دولت «ونیز» تصور می‌کرد که در این جنگ نیز عثمانی‌ها طبق معمول عمل خواهند کرد. حال آنکه این بار ناوگان عثمانی چنان نکرد

۲۲- به موجب این آرایش کشتی‌های امرا و کالیونهای حامل سربازان ایالتی در جلو، کالیونهای طرابلس غرب در جناح راست،درجناح چپ باتعدادی ازکالیونهای جای گرفت، که در پشت آن کرجیهای باری قرار داشت. در پیشاپیش ناوگان سفینه‌های حامل ینی‌چری و کشتی‌های جنگی حرکت می‌کرد و درست در مرکز، کشتی فرماندهی در حرکت بود. مرادپاشا کاپیتان دریا بجای استقرار در کشتی فرماندهی کلاه خز بر سر و به منظور داشتن تحرک بیشتر لباس ملوانی بر تن و تیروکمان بردست سوار بر «فرگاته» (قایق دوازده نفره پاروئی سبک) در بین کشتی‌های ناوگان در گشت بود و سربازان را جرأت می‌بخشید.

قصد جنگ به ناوگان و نیز روی آورد و به نبرد دریائی پرداخت. ناوگان ونیز شکست خورد و از بیست و شش کالیون هشت فروند آن یا طعمه آتش شد و یا به تصرف درآمد و حدود هشتصدتن اسیر شدند و فرمانده ناوگان دشمن کشته شد. قرامرادپاشا به «بوزجه آطه» (بوزجه آدا) رفت و ضمن ارسال خبر پیروزی به استانبول درخواست باروت کرد. باروت، سرباز و پول د خواستی ارسال شد. مرادپاشا ضمن گشت درساقیز، فوجه، سواحل روملی و حوالی جزیره «آغریبوز» به گرید رفت و پس از استقرار آنچه که مورد نیاز بود از رودس، سیسام، ساقیز و ازمیر گذشت(ذی‌الحجه ۱۰۴٦/کاسم ۱٦۵٤) و به استانبول آمد.

**دفتردار مورالی مصطفی پاشا:**

سرنازن مصطفی پاشای دفتردار درسال ۱۰٦۳ هق /۱٦۵۳ م بر کنار شد و درویش پاشا وزیر اعظم جدید «باش باقی قولی»، مصطفی افندی را به دفترداری برگزید و به او رتبه امیرالامرایی را که مقامی اندکی پائین از «پاشا» بود داد. دفتردار مورالی درسال ۱۰٦۵ هق /۱٦۵٦ م با هدیه کردن چهل کیسه به وزیر اعظم، به مقام وزارت ارتقاء یافت. وی مردی سخت دسیسه‌باز بود. والدهٔ سلطان از وزیر اعظم درویش پاشا حمایت می‌کرد مصطفی پاشا نیز با واسطه‌گری برخی اندرونی‌ها و دادن مقدار زیادی پول، خود را به سلیمان آغا، رئیس دربار نزدیک ساخت و به سودای دست‌یافتن به مقام وزارت اعظمی، برعلیه سرور خود- که او را به این مقام رسانیده بود- به دسیسه پرداخت.

او برای رسیدن به این آرزو، توسط یکی از «آغا»های دربار عریضه‌ای به این مضمون برای مادرشاه فرستاد:

«اگر مهر تسلیم من شود، در راه خدمت چنین و چنان خواهم کرد و حاضرم بی‌درنگ ششصد کیسه تقدیم بدارم.» ولی مادرشاه که از وزیر اعظم حمایت می‌کرد، حاضر به برکناری او نبود. مورالی مصطفی مردی فعال و آشنا به راههای تحصیل پول و بسیار حیله‌گر و پیمان‌شکن و ستم‌پیشه بود و در صورت بدست آوردن فرصت حتی به پدر و مادر خویش نیز ترحم روا نمی‌داشت. از اینروی خواسته او مورد توجه قرار نگرفت و یادداشت ارسالی او برای والده سلطان، مخفیانه به وزیر اعظم داده شد. والده سلطان برای درویش‌پاشا پیغام فرستاد که:

- «ما از شما دست بر نمی‌داریم. سخنان ادانی (دنی‌ها) و اراجیف را وقعی نمی‌نهیم و

بخاطر سخنان زشت هرکسی نیز خشمگین نمی‌شویم،چراکه فعلاً فرمان برای مجازات مقتضی نیست.»

با این پیغام درویش پاشا اقدامی علیه مورالی صورت نداد و آنرا به حساب نادانی وی نهاد. ولی اندک زمانی بعد، دفتردار مورالی را احضار کرد و به او گفت:

- «پسرم، هزینه زیاد شده، پول نیست، بی‌درنگ پانصد ششصد کیسه آقچه بیاور تا صرف مهمات موردنیاز شود. من در مقابل، مهرشریف را با رضای خاطر تسلیم تو می‌کنم و بازنشسته می‌شوم.

مورالی با شنیدن این سخنان دامن ادب بوسیده در پاسخ می‌گوید:

-«معاذالله. سرور من، این چگونه گفتاری است. ما از کجا آقچه فراهم کنم، نزد کسی که مردم‌دار است اینهمه پول کجا یافت می‌شود؟ تو ولی‌نعمت من هستی، چرا به غلام خویش این چنین بدگمانی؟»

وزیر اعظم در پی این پاسخ، عریضه ارسالی او را برای مادرشاه از جیب بغل بیرون می‌کشد و ضمن نشان دادن به او می‌گوید:

-«این میزان آقچه را بیاور، من با طیب خاطر صدارت را به تو وامی‌گذارم».

مورالی با گریه خود را برپای درویش‌پاشا افکند و او را سوگند داد و بر قرآن دست نهاد که:

«- تو مرا شاگرد خویش کردی و به این مقام رسانیدی، من چگونه می‌توانم‌طالب مقام تو گردم »

وزیراعظم دیگر بیش از این فراتر نرفت و چنین وانمود کرد که سخنان او را باور داشته است و به توصیهٔ والده سلطان او را زیر نظر قرار داد و خلعت پوشانید.

## سرپیچی دارالسعاده آغاسی از خواست مادرشاه

درسال ۱۰٦٤ هق/ ۱٦٥٤ م، مراد چهارم سیزده ساله شد. وی یک روز پیش از عید پس از تماشای بازیها و نمایشات مختلف ارباب هنر وابسته به اندرون و گردش در باغ وحش که «ارسلان خانه» (شیرخانه) نام داشت، برآن شد تا به شیوه آباءواجدادش تا صبح به تماشای نمایشات و سرگرمیهائی که توسط «آغا»های اندرون صورت می‌گرفت بنشیند، از اینروی به «خاص اودا» رفت.

مرسوم بود که شب عید «آغا»های اندرون لباس نو بر تن می‌کردند و به فراهم آوردن وسایل تفریح و خوشگذرانی شاهان می‌پرداختند. در بین این افراد، شخصیت‌های نکته‌دان و شیرین سخن و مداح و صاحب معلومات، بسیار بودند و شاهان از سخنان اینان متلذذ می‌شدند. سلطان محمد نیز در مقام رعایت رسوم اجدادی به «خاص‌اودا» رفته بود. اما بهرام آغا «دارالسعاده آغاسی» و دیگر مصاحبین و قرا خادم همراهش، با توجه به کمی سن پادشاه حدس می‌زدند که اگر از بین اندرونی‌های خوش‌صحبت و صاحب کمال افرادی برای مصاحبت شاه برگزیده شود، شاه به آنها توجهی نخواهد کرد و سخنان آنان خریدار نخواهد یافت. لذا نخواستند که سلطان محمد با آنان ملاقات کند و در خاص اودا مراسمی برگزار شود.

پس از نماز عشا هنگامی که سلطان محمد چهارم بر تخت جلوس کرد و نمایشات اندرونیان را تماشا می‌کرد دارالسعاده آغاسی «مجوزّه» بر سر و لباس رسمی بر تن وارد شد و در کنار تخت ایستاد و به زبان بی‌زبانی گفت:

- «آیا قصد رفتن به اندرون را ندارید؟»

شاه جوان که قصد تماشای نمایش را داشت خطاب به دارالسعاده آغاسی گفت:

- «لله آغا! تفریح اجداد عظاممان در شب عید و در خاص‌اودا به دیدن هنرنمایی این «آغا»ها بود شادمان هستیم و خوابمان نمی‌آید»

این سخنان که به شدت حسادت «آغا» را برانگیخته بود، موجب شد که وی خشمگینانه اطاق را ترک گفت و یکسره به قسمت حرم رفت و ماجرا را با مادرشاه درمیان نهاد که:

-«ماندن شاه در خاص‌اودا چه معنی دارد؟ شما که غلامان اندرونی را نیک می‌شناسید، در بین آنان مصاحبینی یافت می‌شوند که بر گوش شاه زمزمه‌هایی می‌کنند و آنگاه دیگر پسرتان به فرمان شما نخواهد بود. مادرشاه در پی شنیدن این سخنان پاسخ داد:

-«ای آغا! امشب شب عید است، شیربچه‌ام هنوز معصوم و پاک است، تماشای هنرنمائی «آغا»ها در شب عید، قانونی است قدیمی. بگذار تا نیمه شب به خوشگذرانی سرگرم شود و آنگاه به اطاق خویش برود».

قراخادم با استفاده از این پاسخ باز به خاص اودا رفت زمین را بوسه داد و گفت:

-«پادشاها بفرمائید به اندرون»
سلطان محمد در پاسخ گفت:
-«امشب سرگرم تفریح هستیم»
قراخادم با خشم گفت:
-«خواست حضرت والده است، باید بفرمائید به اندرون»
و آنگاه کودک بینوا را از جای خود بلند کرد و به اندرون برد.

## بیماری درویش محمد پاشا

وزیر اعظم درویش‌محمدپاشا وزیر هفتادسالهٔ باتجربه‌ای بود که در کارها لجاجت و عناد به خرج نمی‌داد. او هم دربار و هم امور دولت را اداره می‌کرد و با توجه به حمایت مادرشاه از خود احساس قوت قلب می‌کرد. جریان کارها را تا جزئیات دنبال می‌کرد و از آن خسته نمی‌شد و با کسانی کار می‌کرد که خواه در دربار و خواه بیرون از آن دست آویزی برای یاوه‌سرائی نیابند.

با آنکه به ارتشاء و سوءاستفاده سخت راغب بود ولی خود شخصاً دست به آن نمی‌یازید، بلکه سوءاستفاده‌ها را بدست دفتردار صورت می‌داد و به این ترتیب تقصیرات همه بار دوش دفتردار مورالی مصطفی پاشا بود.

جلسه‌ای در حضور شاه بمناسبت حل اختلاف بین شیخ‌الاسلام و قضات شرع تشکیل شده بود درویش پاشا که در این جلسه حضور داشت و بیش از یکساعت بپا ایستاده مانده بود، به سبب ضعف جسم و نیز ابتلاء به قولنج، به محض بازگشت به کاخ خود در بستر بیماری افتاد. فردای آن روز به جلسه دیوان رفت ولی به سبب ازدیاد ناراحتی به خانه بازگشت و یک طرف بدنش دچار سکته شد و یک دست و پایش از حرکت بازماند.

بناچار، گنبدیوسف پاشا به نیابت از جانب او اداره امور را به دست گرفت. پس از چند روز چون نیمه دیگر بدنش دچار سکته شد، در پی انتخاب وزیراعظم مناسبی برآمدند. تصمیم بر این شد که از بین سیاووش، قرامراد، ملک‌احمد، ابشیر و مورالی مصطفی یکی به وزارت اعظمی برگزیده شود.

## وزیراعظم ابشیرپاشا

چون بیماری وزیراعظم به طول انجامید و انجام امور به عهده تعویق افتاد، پادشاه

ضمن ارسال دستخطی به او در مورد وضع بیماریش پرسید و او نیز معروض داشت که بنظر پزشکان بهبود خواهد یافت.[۲۲]

اما پادشاه حکیم‌باشی احضار کرد ضمن مذاکره با وی به اطلاع او رسید که چون وزیراعظم ازهردوطرف بدن فلج شده است لذا رهایی ندارد، از اینروی پادشاه درصدد انتخاب وزیراعظم شایسته‌ای برآمد.

درویش پاشا که دریافته بود مهر همایونی را از او خواهند گرفت، شیخ‌الاسلام ابوسعید افندی را فراخواند و از او خواهش کرد تا بکوشد که مانع از انتخاب مرادپاشا کاپیتان دریا به وزیراعظمی شود. زیرا او مردی مغرور و متکبر بود و با درویش پاشا میانهٔ خوبی نداشت. اندکی پس از این ملاقات شیخ‌الاسلام توسط شاه احضار شد. در این ملاقات ابوسعید خواست تا سیاووش پاشا را برای تصدی مقام وزیراعظمی پیشنهاد کند، لیکن چون اندیشید که مناسبات بین سیاووش پاشا و مادر شاه و قراخادم‌ها حسنه نیست، از طرح این پیشنهاد خودداری کرد.[۲۳]

۲۲-لله‌عزیزم بخاطر رضای خدا به من راست بگو، آیا بیماری تو قابل علاج است یا خیر؟ چرا که امور دین و دولت قابل تعطیل نیست. اگر علاج میسر باشد تا زمانی که بیماری معزول نخواهی شد. اگر بیماری‌تان درمان‌پذیرنیست، اعلام دارید». وزیراعظم با اطمینان به بهبود خویش در پاسخ خط همایون چنین پاسخ داد:

سلطان صاحب شوکت و صاحب کرامتم

وضع مزاجی من خوب و درعقل و فکرم اختلال و دگرگونی وجودندارد. امّا یکدست و یک پایم قادر به حرکت نیست ولی تا حدودی از قوت حسیه برخوردارند. لکن چنانکه باید و شاید قادر به حرکت دادن آنها نیستم. حکما می‌گویند که فلج شده است. لکن برخی اطبای حاذق را نظر براین است که قابل علاج می‌باشد، و درحال حاضر به تداوی مشغولند، امر، امر پادشاه است(**تاریخ نعیما**، جلد ۵، صفحه ٤۳۱).

۲۳-هنگامی که شاه با شیخ‌الاسلام مورد انتخاب وزیراعظم سرگرم مشاوره بود یکی از مقربین دربار نام سیاووش‌پاشا را به میان آورد، ترخان سلطان مادر شاه گفت:

«عظمت سیاووش از شیرزاد من بیشتراست، یک چنان متکبری چگونه خدمتگزاری خواهد کرد و منشاء خدمات خواهد شد؟» دارالسعاده آغاسی و دیگر قراخادم‌ها نیز در تأیید حرف مادر شاه گفته بودند: «بله حضرت علیه چنین است، شاید هم بیش از آنچه فرمودید». حتی ندیم‌لله ابراهیم آغا گفت:«سیاووش دشمن جان مقربین شاه است. حتی اگر بر دیوار تصویر یک «تواشی» را ببیند تا با انگشت آنرا نزداید آن جایگاه را ترک نمی‌گوید، چنین شخصی چگونه می‌تواند معتمد باشد» شیخ‌الاسلام

تمایل زیادی نیز به صدارت ملک احمد بود ولی براثر نفوذ مرجان آغاالله باشی عایشه سلطان و دارالسعاده آغاسی و دیگر ندیمان نام ابشیر پاشا والی حلب و نامزد عایشه‌سلطان مطرح شد، مادرشاه مصمم بود در صورت عدم انتخاب ابشیرپاشا، مهر همایونی به قرامرادپاشا داده شود.

درویش پاشا در پی شنیدن وضع موفقیت‌آمیز قرامرادپاشا، ابوسعید افندی را تشویق کرد که برای صدراعظمی ابشیرپاشا بکوشد. در احضار مجدد شیخ‌الاسلام، نظر او را در مورد ابشیرپاشا خواستارشدند و او نیز نظر مساعد داد. لذا در ذی‌الحجه سال ۱۰۶٤ (اکیم ۱٦۵٤) مهر همایونی از درویش پاشا اخذ و پنجشنبه همان هفته توسط سرمیرآخور محمدآغا برای ابشیرپاشا فرستاده شد.

ابشیرپاشا خواهرزادهٔ ابازه محمدپاشای معروف بود. مردی بود نادان، ساده‌دل و شهرت‌طلب. وزیری بود زبان‌نفهم که با گردآوردن «سگبان»ها و«لوند»ها در اطراف خود ستمگری بسیار کرد، برای جلوگیری از شوروش احتمالی‌اش او را به سمت والی‌حلب منصوب کرده بودند و درعین حال ضمن نامزدی با عایشه سلطان دختر سلطان احمد اول، کوشش شده بود تا از این طریق نیز مهارش را دردست داشته باشند. او مردی بود ولنگار و بر اثر غرور بیش از حدی که داشت بی‌اندیشه در جوانب امر سخن می‌گفت و عمل می‌کرد.

تا آوردن ابشیرپاشا، ملک احمدپاشا قایم‌مقام صدارت شد. ابشیر پاشا اعلام داشت که در حال حاضر به استانبول نخواهد آمد و این امر را موکول به سروسامان بخشیدن به اوضاع آشفته آناطولی کرد. در پی این ماجرا دارالسعاده آغاسی و شیخ‌الاسلام که وی را به مقام صدارت توصیه کرده بودند، دستخوش اضطراب شدند و مجدداً توسط یکی از افراد گارد شاهی را برای دعوت از ابشیرپاشا اعزام داشتند. ابشیرپاشا با این سخنان این فرستاده را بازگردانیده بود:

-«ببین بستانجی! شما همگی مرا نیز با دیگر وزرا قیاس کرده‌اید؟ به استانبول بشتابم و چون برایم مهر همایونی فرستاده‌اند پس غلام فرمان متنفذین آنجا شوم؟ و چون

ـــ با توجه به چنین مخالفینی از پیشنهاد سیاووش پاشا برای احراز مقام وزیراعظمی منصرف شده بود (تاریخ نعیما جلد ۵، صفحه ٤۳۲).

گفتند: بنشین، بنشینم و چون گفتند: برخیز، برخیزم؟ گیرم که وزیراعظم شده‌ام اکنون که مصر و بغداد و حلب و شام و آناطولی پر از فتنه و آشوب است دفع این فتنه‌ها نکرده چه سود که به استانبول بروم؟ پس از برقراری نظم لازم در آن شهرها به استانبول باز می‌گردم. شنیده‌ام که در دربار و بیرون از آن چگونه افرادی برحکومت و پادشاه مستولی شده‌اند و هر مقامی و حتی سرسپوری بارشوه تفویض می‌شود. پس از اصلاح امور این حوالی خواهیم آمد و به نظم امور آن سامان خواهیم پرداخت.

## فعالیت دفتردار مورالی

ابشیرپاشا با وعده‌های بسیاری که انجامش غیرمقدور بود با جمع انبوهی که با خود داشت از حلب به سوی قونیه به حرکت درآمد و والیانی از طرفداران خویش در شام و حلب و بغداد گمارد. تأخیر ورودش در استانبول یاوه‌گویی‌هایی را موجب آمد و شایع شد که قصد عصیان دارد از این روی یکی از خواجگان حرم عایشه سلطان به نام ریحان آغا برای آوردنش اعزام شد. این شخص در استانبول تقریباً مقام «قاپی کدخداسی» ابشیرپاشا را داشت.[۲۴]

ادارهٔ امور مالی کشور توسط شخص خود ابشیرپاشا ملتزمین را پریشان‌خاطر ساخت از این‌رو «ملتزمین» بویژه ملتزمین عیار دفتردار مورالی با او به مذاکره نشستند و برای احراز مقام صدارت تشویقش کردند و او نیز تشنه صدارت شد و به شاه گفت:

-«ابشیر نخواهد آمد، مرادش استیلای بر آناطولی‌ست.مهر را تسلیم من کنید «قاطرچی اوغلی» می‌فرستم و کارش را یکسره می‌سازم» و پادشاه این پیشنهاد را پذیرفت. امّا قرامراد پاشا کاپیتان دریا علی‌رغم اینکه دل خوشی از ابشیر پاشا نداشت در پی شنیدن این خبر دانست که این اقدام شورش بزرگی را موجب خواهد آمد، لذا بی‌آنکه از سوی شاه احضار شود بی‌مقدمه به قصر رفت و با پادشاه ملاقات کرد و گفت:

- پادشاه سعادت پناهم، در این‌باب مطلقاً از تصمیم نخستین خود عدول نکنید. در پاسخ کسانی که می‌گویند او شورشی است، بگوئید: من للهام را خواهم آورد و کسی که

۲۴-ابشیرپاشا هراسناک بود از این که مبادا ارسال مهر همایونی دامیِ بیش نباشد، برای جلب اطمینانش توسط ریحان آغا خط همایونی و یکجلد قرآن کریم فرستاده شده بود (**وقایع نامهٔ عبدی پاشا** برگ ۳۰).

نایل به اخذ مهر همایونی شود، شورش نخواهد کرد.
البته للهتان خواهد آمد. من آمدنش را تضمین می کنم. ولی اگر چنانکه او هنوز به استانبول نیامده صدارت را به دیگرکس مفوض کنید، احتمال دارد فتنهای که از بروز آن هراسناک هستید، رخ بنماید» و با این قبیل سخنان شاه و مادرش را از تصمیم خودشان منصرف کرد و آنگاه خود شخصاً نامهای به ابشیرنوشت و او را از ماجرا آگاه ساخت. ابشیر بی‌شتاب عازم استانبول بود. ابشیرپاشا که در جریان تمامی ماجراها بود برای زایل کردن وحشت مورالی مصطفی، نامهٔ اطمینان بخشی به شرح زیر برای او ارسال داشت:

-«پسرم، تا آمدن ما حقوق سپاهیان را بپرداز و اگر نیاز به آقچه پیداکردی من می‌فرستم».

دفتردار مورالی گول این ترفندها را نخورد و چون می‌دانست که سرانجام ابشیر او را به ورطه خطر خواهد کشاند. او برای احرازمقام وزیراعظمی باز به قصرمراجعه کرد، دراین گیرودار ابشیرپاشا نزدیک ازمیدشده بود. کلیّه درباریان خواهان صدارت دفتردار مورالی بودند و برای مشورت دراین باره ملک‌احمد قائم‌مقام صدارت ،مرادپاشا کاپیتان دریا و شیخ‌الاسلام و غیره به قصر دعوت شدند. وچون پادشاه خطاب به ملک احمدپاشا و شیخ‌الاسلام گفت:

-«سوءنیّت و حرکت مغایر رضای همایونی ابشیرپاشا ما را معلوم شد، قصد دارم مهر را از وی بگیرم و به للهام دفتردار مورالی پاشا بدهم، چرا که او غلام راستین منست و خدمات صادقانه‌اش برما آشکارشده است. شما چه در این باره چه می‌گوئید؟»

آنان بی‌درنگ پاسخ دادند:

-«تشخیص سلطان بهتر از هرکسی است»و به این‌سان کار را به عهده کودکی محول کردند که هنوز چهارده سالش تمام نشده بود. آنگاه شاه به سوی کاپیتان دریا مرادپاشا روکرد و پرسید: «لله! نظر تو چیست؟» او گفت:

-«پادشاه صاحب‌دولت!للهتان ابشیرغلام صادقی‌ست، او در حال نزدیک شدن به استانبول است و تا چند روز دیگر می‌رسد، با سخن مغرضین عزل او روانیست و سبب آشفتگی اوضاع آناطولی خواهدشد. اگر آمد و کاری خلاف رضای خاطرهمایونی انجام داد گرفتن مهر سهل‌تر و بی‌دردسرتر خواهد بود»

پادشا باز رو به سوی قائم‌مقام و شیخ‌الاسلام کرد و نظر آنان را خواستار شد. آندو

بازتکرارکردند که پادشاه بهتر از هرکسی می‌داند و به این ترتیب موضع موافقی درمقابل صدراعظمی دفتردار مورالی که خواست دارالسعاده آغاسی و دیگر «قراخادم»ها بود، گرفتند.

سخنان مرادپاشا درپادشاه موثرافتاد و ازآن جلسه تصمیم قطعی گرفته نشد، ولی قراخادم‌ها که او را با خشم می‌نگریستند درحضور شاه سخنان توهین‌آمیزی به او گفتند و سپس خطاب به شاه گفتند:

-«پادشاها سخنان مرادپاشا را گوش نکنید، مسبب قتل پدرتان سلطان ابراهیم این ظالم بود». و با این سخنان وضع را آشفتند. پادشاه که از این اوضاع ناراحت شده بود خطاب به آنان گفت«بلند شوید و بروید» و همگی را از جلسه راند.

ندیمان در پی خارج شدن از نزد شاه به سوی مرادپاشا حمله‌ور شدند و گفتند: «ازیک جلالی پشتیبانی می‌کنی و تدبیر پادشاه را ابطال می‌کنی؟» و خنجر به رویش کشیدند و به «بالطه‌جی»های همراه خود دستور دادند«بزنیدش» با هجوم آنان به سوی مرادپاشا وی نیز دست به خنجر برد و در حالی که از خود دفاع می‌کرد خود را به درقصر رسانید. خواجگان خطاب به محافظین گاردشاهی فریاد زدند: «بزنید و قطعه قطعه‌اش کنید» با این فرمان محافظین به سوی مرادپاشا حمله بردند ولی چون مرادپاشا قدبلند و تنومند و قوی بود نتوانستند به او دست یابند و وی خنجر بردست از در خارج شد و تحت محافظت افرادش که به انتظار او بودند نجات یافت و به کاخ خودپناه برد و به بهانهٔ بیماری نقرس تا آمدن ابشیر پاشا در دیوان حضورنیافت.

ابشیرپاشا که ازاین حادثه آگاهی یافته بود از ازمید فراتر نرفت و نامهٔ محرمانه‌ای به شیخ‌الاسلام نوشت:

-«این چه کاری‌ست؟، خنجرکشیدن بر روی وزرا در قصرشاه و دخالت درتحویل مهر همایونی چه معنادارد؟» شیخ‌الاسلام نیز نامه را توسط ریحان آغا برای مادرشاه فرستاد و افزود:

-«می‌ترسم کار شکل دیگری بخود بگیرد، حتماً باید با ابشیر مدارا کرد و رضای خاطرش را جلب کرد» پس از یک جلسه مشاورهٔ دیگر توسط ریحان آغا دستخط پرمهری از سوی شاه به انضمام خلعت سمور و خنجر مرصع برای ابشیرپاشا فرستاده شد. ریحان چون

دیگر خواجگان نبود، مردی بود عالم و ادیب و سخندان و سخنور. خلعت ابشیر را برتن او پوشانید، خنجر مرضع را برمیانش بست و خط همایونی را تسلیمش کرد.

ابشیرپاشا با ابازه حسن‌آغا و کردمحمدآغا و کاتب خیرالدین‌زاده که از محارمش بود و نیز سایر افراد مورد اعتماد خود به مشورت نشست. آنگاه باز ریحان‌آغا را به حضور پذیرفت او با سخنانی که گفت و سوگندی را که بر مصحف خورد پذیرفت و بینشان پیمان دوستی بسته شد.

ابشیرپاشا با بیست هزارنفر از همراهانش که سر ووضع آشفته و نامرتبی داشتند وارد اسکودارشد. و در قصر نصوح پاشا که محل اقامت نامزدش عایشه‌سلطان بود وارد گردید. به مناسبت ورودش ضیافتی برپاشد. در بین استقبال کنندگان، گذشته از قائم‌مقام صدارت شیخ‌الاسلام ابوسعید افندی نیز دیده می‌شد. در اسکودار ابشیرپاشا سوارقایق شیخ‌الاسلام شد به قصر رفت و پس از ملاقات باشاه باز به اسکودار بازگشت و فردای آن روز باتفاق همراهانش از اسکودار به «ایوب» گذشت و ازآنجا طی مراسمی وارد استانبول شد.

**اقدامات ابشیرپاشا**

وزیراعظم جدید در ربیع‌الاآخرسال ۱۰۶۵ (اواخر شبات ۱۶۵۵) روز یکشنبه با عایشه سلطان ازدواج کرد و فردای آن روز کار خود را شروع کرد. نخستین اقدامش احضار دفتردارمورالی مدعی صدارت بود و از او درخواست پول برای پرداخت حقوق کرد. تا دفتردار اظهار داشت که پولی در بساط ندارد، وزیراعظم گفت:

تو برای گرفتن مهر(احراز مقام وزیراعظمی) پانصد کیسه به پادشاه پیشنهاد کرده بودی. برو پول بیاور تا حقوق لشکریان را بپردازم. مورالی تا سوگند یاد کرد که پولی ندارد ابشیرپاشا پاسخ داد:

-«خائن ابله این مسئله را شخص شاه با زبان مبارکش فرمود، آیا پادشاهان کذب می‌گویند و افترامی‌زنند؟ و آنگاه دستور داد «او را ببرید!» مورالی را به زندان کدخدایش صالح‌آغا تحویل داد و بی‌درنگ قصرش را مهروموم کرد. ابشیرپاشا خبر یافته بود که مورالی بیست ارابه حامل طلا و نقره به «موره» برده است لذا کرداحمدپاشا، پاشای پیشین موره را به آنجا فرستاد و دستور مصادره اموال نقد و اشیاء او را داد.

ملک‌احمد پاشا که تصور می‌رفت رقیب مقام صدارت باشد به ولایت، وان منصوب شد

و از استانبول دورگردید. حتی پس از ابلاغ فرمان اجازه بازگشت به خانه‌اش را ندادند و از قصر وزیراعظم یکراست به اسکودار اعزامش کردند. مورالی مصطفی پاشا دفتردار سابق به زندان «یدی کوله» منتقل شد و دار ونداراش را به خزانه منتقل کردند، بجز اموال مصادره شده دو صندوق دیگر پر از طلا حاوی پنجاه هزارسکه از او کشف شد. مادر شاه طی یادداشتی برای وزیراعظم دستور داد از کشتن او خودداری کرده تبعیدش کند، به قصد تبعید به قبرس از راه زمینی به آن سوی اعزامش کردند ولی در پی این اقدام افرادی مامور قتل او شدند و در «دیل‌اسکله‌سی» خفه‌اش‌کردند. ابشیر پاشا طلاهای مصادره شده را برای شاه فرستاد و گفت:

-« این طلاهای مردی‌است که سوگند می‌خورد حتی یک آقچه نقدینه ندارم» و به این ترتیب، به شاه معروض داشت که قتل او بجا و مناسب بوده است. در پی قتل او مشاورش محمدافندی[۲۴]موقوفاتی که به احراز مقام صدارت تشویقش می‌کرد و قده محمد کدخدا که برای صدارت ملک احمد تلاش می‌کرد نیز به قتل رسیدند.

مصادره‌های بسیاری صورت گرفت که موجب پیدایی جوّ وحشت و هراس شد.

## ستمهائی که بر مردم رفت

ابشیرپاشا با توجه به خوی سرکشی که از همان اوان داشت پس از رسیدن به مقام صدارت با دوراندیشی عمل کرد و در بسیاری از ایالات آناطولی افراد نزدیک بخود را بر سر امور گمارد و تعداد بسیاری از افراد«لوند» و «سگبان» «سپاهی»های قاپی‌قولی را با وعده و وعیدهای فریبنده گرد خود جمع کرد و به استانبول آورد. سیدی احمدپاشا والی آناطولی، طیار پاشازاده احمدپاشا، والی شام، کرد محمد فرماندار بولو و یک فرمانده دسته(ینی‌چری) که با حفظ سمت بیگلربیگی والی طرابزون نیز شده بود، مردم را چپاول می‌کردند و سیل شکایت از آنان به استانبول سرزایرمی‌شد و عده‌ای نیز خود به دیوان می‌آمدند و ازاین ستمگریها شکوه می‌کردند.

۲۴-محمدافندی موقوفاتی مردی عالم بود، به مقام «رئیس‌الکتاب» و «نشانجی»گری رسید و چون از افراد مورالی مصطفی بود در زمان صدارت ابشیرپاشا کشته شد، اثری دارد بنام **ملتقی‌الابحر** مردی بود دوبهم‌زن و مفسده‌جوی و بخاطرهمین ویژگیها چندین بار با خطر مرگ مواجه شده بود.

حتی سلطان محمد که از ستمگریهای سیدی احمد پاشا آگاه شده بود دستور احضار پاشا را صادر کرد ولی ابشیر پاشا که می‌خواست در روز مبادا از یاری سیدی احمد پاشا بهره‌مند شوند مانع از این اقدام شد. همه این اقدامات ناشی از این بود که ابشیرپاشا خود را در معرض خطر مرگ می‌دید و می‌خواست که تدابیر وپیشگیری لازم را در برابر خطرات احتمالی اتخاذ کرده باشد.

از آن گذشته بین وزیراعظم و بخشی از «سپاهی»های مستقر در اسکودار که وی با وعده و وعید به استانبول آورده بود اختلاف افتاد. برخی از اطرافیان و محارمش به او توصیه کردند که دوری گزیدن از شاه با اعتماد و پشتگرمی به لوند وسگبان و سپاهی صحیح نیست و بهتراست که نسبت به حکمران خلوص و اعتماد داشته باشد و از او اطاعت کند. او نیز توصیه‌های آنان را پذیرفت و چنان کرد، و وعده کرد که پس از رّد کردن قرامصطفی پاشا با ناوگانش از استانبول به کار آناطولی خواهد پرداخت، در صورتی که درهمان ایام «سگبان»ها و «ساری‌جه‌ها» در آناطولی پرسه می‌زدند و اموال و اشیاء«سواره نظام قاپی قولی» در نواحی آناطولی را غارت کرده حتی به خانواده آنان نیز تعرض می‌کردند.

«سپاهی»هائی که به همراه ابشیرپاشا به استانبول آمده بودند ضمن مراجعه به او خواستار صدور اجازه برای مراجعت شدند ولی وزیراعظم بازگشت آنان را موکول به خروج ناوگان از استانبول کرد، از اینروی«سپاهی»ها به شاه متوسل شدند. او نیز آنان را به ابشیرپاشا حواله داد. مفتی یعنی شیخ‌الاسلام نیز افرادی را که به او متوسل شده بودند از سرباز کرد. «سپاهی»ها که از آنان قطع امید کرده بودند به تشکیلات ینی‌چری متوسل شدند که از آن نیز نتیجه‌ای عایدشان نشد. خلاصه سخن اینکه بعضی از«سپاهی»ها از جمله ابازه حسن‌آغا و کردمحمدآغا از این ماجرا سخت دلگیرشدند و از تماس‌های خود با وزیراعظم کاستند و بین ابشیرپاشا و «سپاهی»ها و سگبان‌ها و ساری‌جه با خودآورده بود کدورت ایجاد شد. در این گیرودار قرامرادپاشا که برای رسانیدن وی به آن مقام جان خود را به خطر انداخته بود از حماقتهای ابشیرپاشابه خشم آمد و از مخالفین وی شد و سرانجام نیز ابشیرپاشا فلای‌غرور، کبر و بی‌تدبیری خود را دید.

## ابشیر پاشا
## و
## قرامرادپاشا

قرامراد پاشا کاپیتان دریا از پرورش‌یافتگان تشکیلات ینی چری و مردی بی‌سواد بود ولی در ازاء آن مردی بود جسور و به موقع خود بسیارملایم و به سبب ذکاوت و تجربه و ملاحظه‌کاری پایان هرکاری را حدس می‌زد و متناسب با آن پیش‌بینی، واردعمل می‌شد. دوستدار جانب اعتدال بود و از افراط پرهیز داشت، وزیری بود درس آموخته از حوادث. جوانمردی بود راستگوی و تازمانی که به تنگنا نمی‌افتاد و در موقعیت اضطراری قرارنمی‌گرفت دست به اقدام حادی نمی‌زد. به‌سبب این امتیازها و جوانمردی و خاطرنوازی- چه در خارج از دربار و چه در داخل- دوستداران فراوان داشت. امّا شورشی که قرامراد پاشا برای نجات جان خود بروز آنرا موجب شد، و در سطور آینده از آن سخن خواهم گفت، برای دولت به‌بهای بسیار گزافی تمام شد. طبق معمول آن دوران دربار و دولتمردان در هرسوی افراد و جاسوسانی داشتند که همه روزه آنانرا در جریان وقایع قرارمی‌دادند.

مرادپاشا ثروت هنگفتی داشت ، چون از مقام صدارت بدون مصادره اموال کناره گرفت لذا از نظر مالی دچارتنگنا نبود. درآن اواخر پادشاه وی را پنهان از نظر ابشیرپاشا به قصر فراخواند و یکباره دو خلعت بر او پوشانید و گفت:

..-لله! ترا بیشتر ببینم، در مورد ناوگان بذل توجه کن، بیش از خدمات گذشته‌ات از تو انتظار خدمتگزاری دارم.

ابشیرپاشا که از این ماجراآگاه شده بود مشکوک شد و برای دور کردن مرادپاشا از استانبول از او خواست که بی‌درنگ با ناوگان خود به حرکت درآید، و در این باره وی را در تنگنا قرارداد. مرادپاشا به سبب عدم اجابت برخی از خواسته‌هایش از سوی وزیراعظم و یا بی‌اعتنائی ابشیرپاشا با بعضی از اطرافیانش به خشم آمده بود ولی خشم خود را بروز نمی‌داد.

هنگامی که ابشیرپاشا، مرادپاشا را برای حرکت ناوگانش در تنگنا قرارداده بود، وی پیغامی براین مضمون فرستاد که:

..- در خدمت کوتاهی نداریم، حرکت ناوگان نیاز به چهارصدکیسه دارد (پول) به

دفتردار دستور بدهید بپردازد. ابشیرپاشا خشمگین از اینکه پادشاه بی‌اطلاع او خلعت بر مرادپاشا پوشانیده است با سخنانی از اینگونه به او پاسخ گفت:

-«کسی که دو خلعت دریافت داشته باید پول را فراهم کند»

و به این ترتیب مراتب حسادت خودرا بروز داد. و بازگوشدن این سخنان به کدورت موجود میان آندو افزود.

روزی ابشیرپاشا به مقر نیروی دریایی رفت به مرادپاشا دستور قاطع داد که در عرض یک هفته حرکت کند، او نیز باز مسئله پول را به میان کشید و افزود تا تأمین این مبلغ حرکت نخواهد کرد. ابشیرپاشا در مقابل این عکس‌العمل گفت:

-«درصدارت نخستینیان چهارصدکیسه از پادشاه گرفتید که هنوز پرداخت نکرده‌اید، سند این بدهی پرداخت نشدهٔ شما هنوز در کشو پادشاه است.

با آنکه مراد پاشا پاسخ داد که:

..- ما بدهی خود را با سودش پرداخت کردیم اما تقاضای سند نکردیم».

ولی ابشیر پاشا بی‌توجه به این اظهارات مجدد بر مسئله بدهی او تأکید کرد و عنوان داشت مشکلات مالی ناوگان را با بدهی مزبور حل کند. با شنودن این سخنان مرادپاشا به روشنی مراتب خصومت او را نسبت به خود دریافت، از این روی مسئله را کش نداد و با نرمی و ملایمت خطاب به وزیراعظم گفت:

-«سرورمن، ما انتظارداشتیم که مبلغی نقدینه برای رفع نیاز تأمین شود، حال که دستورمی‌فرمائید بخشی از مهمات را ما خود تدارک می‌کنیم ما از بذل مال و ملک خود در راه خدمت به پادشاه ابا نمی داریم».

و با این سخنان مسئله را به خیروخوشی فیصله داد و خود را برای دفع شرّ وزیراعظم آماده کرد.

## تهیه مقدمات شورش علیه ابشیر

چون کاپیتان پاشا موضع خصمانه وزیراعظم را نسبت بخود دریافت، عصر همانروزی که ابشیر به مقر نیروی دریائی آمده بود مخفیانه کرد محمدپاشا را که از ترس وزیراعظم قادر به حرکت از اسکودار به استانبول نبود، به مقر نیروی دریائی دعوت کرد و با او ملاقات کرد، یک کیسه حاوی پانصدسکهٔ طلا در جیب بغل «کرد» نهاد و زبان به شکایت از

وزیراعظم گشود، ضمن طرح این مسئله که وزیراعظم با آنکه در سایهٔ مدافعه و پشتیبانی او به مقام صدرات رسیده است لکن با او بنای بدرفتاری را گذاشته است، اموال بسیاری را مصادره کرده برای خویش ثروت انباشته است و با این مصادره‌ها قصد جلب قلوب عامهٔ مردم را دارد، به‌محض اینکه وی (مرادپاشا) با ناوگانش استانبول را ترک گوید «سپاهی» راتارومارخواهد ساخت.

کرد محمد که حدس زده بود اگر ناوگان استانبول را نیز ترک نگوید وی «سپاهی»ها را پاکسازی خواهد کرد سخنان ابشیر پاشا حدسش را به یقین بدل کرد و در پاسخ گفت:

-..«سرورم سخنانت عین حقیقت است ، او ما را زنده نخواهد گذاشت ما جملگی این را می‌دانیم. شما بی‌درنگ اقدام کنید من با جان و مال در خدمت هستم و تعهد می‌کنم که همهٔ «سپاهی»ها از ما پیروی کنند. شما باقی مسائل را روبراه کنید.» و ضمن توافق با مرادپاشا او را ترک گفت. شبانه مجدداً کردمحمد را به اسکودار بازگردانیدند.

مرادپاشا فردای آن روز، شب هنگام ولی برادر، آق‌علی، معمار مصطفی، صالح افندی، امین گمرگ و دیگر «ملتزم»ها را که اموالشان تسلیم خزانه شده بود نزد خود دعوت کرد و به آنان گفت اگرچنانچه در کنارما باشید اموال مصادره شده‌تان بازپس داده خواهد شد، آنان نیز قول دادند و افزودند که انتقام گرفتن از ابشیر بیش از پس گرفتن اموال برایشان حائز اهمیت است.

آنگاه مرادپاشا قراحسن اوغلی حسین‌آغا [۲۶] یکی از فرماندهان بازنشستهٔ ینی‌چری را دعوت کرد.

وی شخصی بود که پس از مرگ «قوجا مصلح‌الدین»آغا بیش از هر کسی در تشکیلات ینی‌چری نفوذ داشت و همهٔ پیشنهادات او مورد قبول افراد تشکیلات قرارمی‌گرفت. او نیز به سبب از دست دادن حدود دویست کیسهٔ طلا از ثروتش با ابشیرپاشا دشمن بود ولی با

۲۶-پدرحسین‌آغا، یعنی قراحسن نیز از پرورش‌یافتگان کانون ینی چری بود که در سال ۱۰۱۴ هجری/۱۶۰۵میلادی در جریان بازپس گرفتن استرگون از سوی لله محمدپاشا به درجهٔ «کوچک چاووش» (معادل سرهنگ‌دوم) رسید و بعدها تا مقام سگبان‌باشی ارتقاء یافت. در سال ۱۰۲۲هجری/۱۶۵۱میلادی بازنشسته شد. حسین‌آقا در سال ۱۰۵۴ هجری/۱۶۴۴میلادی به جای پدرزنش قوجامصلح‌الدین آغاسگبان‌باشی شده در ۱۰۶۱هجری/۱۶۵۱میلادی به فرماندهی ینی‌چرمی رسید.

مرادپاشا میانهٔ خوبی نداشت و مرادپاشا در باره او می‌گفت: «پیرمرد بسیار زیرکی است». و چون حسین‌آغا دعوت مرادپاشا را پذیرفت و آمد. مرادپاشا خطاب به او گفت:

-«برادر فرمانده، کدورت و عداوتی را که نسبت به شما داشتیم از دل بیرون کردیم. منبعد باید در در صراط اتحاد و اتفاق باشیم. می‌دانیم که خیلی از اموالت را از دست تو گرفته است. اگر به ما یاری کنی و دوست باشی، تعهد می‌کنم که اموالت را به تو بازگردانم».

حسین آغا به شنیدن این سخنان گفت:

«امر، امر سرورم است، بی‌درنگ وظیفه‌ام را تعیین کنید» و آنگاه برخاست و بوسه بر دامن مرادپاشا زد.

پس از این ملاقاتها، مرادپاشا نیمه‌شب، شعبان خلیفه«قهوه‌چی باشی» مادرشاه را که در عین حال همسر دایه‌سلطان محمد چهارم بود، دعوت کرد و ضمن ملاقات به او گفت:

-«ببین مرد! من خانه‌زاد و دست‌پرورده خاص مادر والامقام شاه هستم آیا می‌دانید که ابشیرپاشا پس از اخراج من همان بلایی را که سر دفتردار مورالی آورد، بر سر شما هم نازل خواهد کرد؟»

شعبان خلیفه با سوز دل پاسخ داد:

« بله آقای من، ترس ما نیز از همین بابت است. او با این بهانه که مورالی پیش ما پول به امانت سپرده است دارو‌ندار ما را گرفت. وحالا از ترس نه با مردم ملاقات می‌کنیم و نه جرئت خروج از خانه را داریم. از شرش بخدا پناه برده‌ایم.

مراد پاشا به شعبان خلیفه روی خوش نشان داد و به او گفت:

-«حالا برو و خدمت حضرت علیه خانم(همسر شعبان خلیفه) سلام مرا برسان و از او بخواه تا نزد والدهٔ سلطان برود. من بندهٔ قدیمی ایشان هستم و مراتب صداقتم معلوم حضورشان است، وزیرعلیه ما دارد دسیسه‌چینی می‌کند، قصد دارد در فرصت مناسب بما تهمت واردسازد، مقدمات امر را فراهم کرده‌ایم تا به هنگام حرکت با ناوگان حسن‌نظر و حمایت از ما دریغ ندارند و اگر برعلیه ما چیزی به ایشان نوشتند به آن اعتماد نفرمایند، پس از عزیمت ما به سفر دریایی وضع او را مدنظر قرار بدهند، همهٔ مردم از او رویگردان شده‌اند و به بدگویی از او برخاسته‌اند. کاشکی که خیلی پیشتر از اینها می‌گذاشتیم و می‌رفتیم! درصدد تهمت زدن به افرادی است که با آنان سر سنگین است. شما نیز از

افتراهای او خود را برحذربدارید، شما را بخدا این سخنان به عرض والدهٔ سلطان برسانند. مرادپاشا با این سخنان شعبان افندی را روانه کرد و او نیز همسرش ملکی خاتون را نزد مادر شاه فرستاد. مرادپاشا پس از این اقدامات تعلیمات لازم را در مورد شورش به افراد خود در کانون ینی‌چری و دست‌پروردگانش داد و وانمود کرد که خود را برای حرکت با ناوگان آماده می‌کند، دستور داد نسبت به تجهیزباش تارده(کشتی فرماندهی) اقدام کنند و فرمانی نیز به این مضمون صادر کردبه‌دستور فرمانده دریائی به کشتی‌های ناوگان تا یک هفته دیگر پرچمها افراشته خواهد شد. و وانمود کرد که سرگرم فعالیت برای تامین پول حقوق ابواب جمعی ناوگان است.

در این بین شایع کردند که وزیراعظم قصد دارد «سپاهی»ها و افسران نیروی دریائی را بمنظور سرکوب ینی‌چری‌ها از اسکودار به استانبول برده، افراد تشکیلات را قتل‌عام خواهدکرد، در پی این شایعه جوی پر از اضطراب و هیجان به وجود آمد. پس از این شایعه، شایعه دیگری بروز کرد: ابشیرپاشا قصد دارد به اسکودار رفته فرارکند، این شایعات همگی توسط افراد مرادپاشا و طبق دستورات او پراکنده می‌شد.

## شورش علیه ابشیرپاشا

عصر یکی‌ازروزهای‌ماه رجب ۱۰۶۵ (۸مارس ۱۶۵۵)کردمحمد نقاش متاثرازبی‌وفایی ابشیرپاشا ضمن بازگوکردن وعده‌های مرادپاشا سپاهی‌ها را با خود همفکر ساخت و با پانصدتن‌ازاسکودار به استانبول رفت و به «آت میدانی» آمد و با این عنوان که «در مورد نظام امور مملکت و ستمگری‌های اعمال شده مطالبی داریم از افرادینی‌چری برای حضور در آت‌میدانی دعوت کرد، و ینی‌چری‌ها نیز فرماندهان خود را به همراه خویش به آنجا بردند. گویا فرماندهانی را که‌مایل به آمدن نبودند به زور به آت‌میدانی(سلطان احمد میدانی) بردند. رهبری شورش با کردمحمد آقا بود.

شورشیان چندتن را برای دعوت از شیخ‌اسلام فرستادند و با این عنوان که «مسئله شرعی داریم» وی با خود آوردند و از او خواستند تا وزیراعظم را با خود به آت‌میدانی بیاورد. شیخ‌الاسلام از این فرصت برای گریختن استفاده کرد و به این بهانه که «می‌روم تاوزیراعظم را بیاورم» آنجا را ترک گفت، و درعین حال ابشیر را از وقایع آگاه ساخت. ابشیرپاشا دعوت شورشیان را نپذیرفت و خطاب به شیخ‌الاسلام گفت:

«هی‌افندی! قصدداری مرا با خود به میان آتش سوزان ببری؟ می‌خواهی مرا قطعه قطعه کنی؟ اگر قرار است بمیریم باید باهم بمیریم، و شیخ‌الاسلام را نزد خود نگهداشت و عریضه برای شاه نوشت و درخواست رفع این فتنه را کرد.

در آن بین مرادچهارم در باغ کارخانهٔ کشتی‌سازی بود، قاپی‌چی کدخداسی را فرستاد و پیغام داد خواسته خود را اعلام کنند و پراکنده شوند.

کردمحمد بپاخواست وچنین گفت:

« امر، امرپادشاه است، قصدداریم برای عرض حال چهره برخاک پای همایونی بسائیم.»

فرستاده چندین بار رفت و بازگشت خواسته آنان قتل ابشیرپاشابود، به این درخواست پاسخ مثبت داده نشد. این اجتماع سه روز ادامه یافت و اجتماع‌کنندگان پراکنده نشدند. به تعداد جمعیت هرآن افزوده می‌شد مرادپاشا پس از اجرای این برنامه گویی که هیچ ارتباطی با قضیه ندارد چنین وانمودمی‌کرد که خود سرگرم مسائل مربوطه به ناوگان است. دومین روز شورش سلطان‌محمد به قصربازگشت. پیشنهادعزل ابشیرپاشا نیز از سوی شاه پذیرفته نشد ولی شورشیان در تسلیم شیخ‌الاسلام، وزیراعظم و قول کدخداسی که از افرادابشیرپاشابود، اصرارورزیدند. ابشیرپاشا قصد گذشتن به اسکودار را کرد ولی راه را از هرسو بسته دید. با پیشنهاد شیخ‌الاسلام به اتفاق عازم قصرشدند.

## قتل ابشیرپاشا و صدرات مرادپاشا

پس از آنکه ابشیرپاشا به اتفاق مفتی به قصر رفت، اطرافیانش پراکنده شدند، شورشیان به قصر وزیراعظم واقع در ایاصوفیه حمله بردند و آنجا را غارت کردند [۲۷] و فردای آن روز هم-عمارت شیخ‌الاسلام را تاراج کردند و کلیه اشیاء، جواهرات و کتابهائی را که خانواده «حسن جان» طی یکصدوپنجاه سال گردآورده بودند به یغمابردند. حتی درب صدف‌کاری

۲۷-«ابشیرپاشاسرایی» (قصرابشیرپاشا)، متعلق به همسرش عایشه سلطان بود که بعداً به کوپر ولی‌زاده فاضل احمدپاشا انتقال یافت. هنگامی که از یاصوفیه به سوی سوقوک چشمه سرازیر می‌شویم سمت چپ راه ترامولی هنوز هم بقایای این قصر را می‌توان مشاهده کرد.

شده اشکافهای کتابخانه شیخ‌الاسلام را نیز کندند و با خود بردند. شورشیان اصراردر قتل ابشیر و شیخ‌الاسلام داشتند. ابشیر پاشا پیشنهاد کرد که: «علم شریف را بیاوریم و از اسکودار نیرو پیاده کنیم» ولی غافل از آنکه قصد اصلی از شورش تنها قتل اوست و وی در قصر هیچ یار و یاوری نداشت. سلطان محمد که از غارت خانه‌ای وزیر و مفتی متأسف شده بود، از شورشیان خواست تا منظوراصلی خود را اعلام کنند. دراین بین مرادپاشا که درحضورشاه بود با گوشهٔ چشم به کچه‌جی‌زاده که جدیداً به سمت قول‌کدخداسی انتخاب شده بود اشاره کرد و او نیز پیش آمد و پس از دعابجان شاه گفت:

-پادشاه صاحب شوکت، جملهٔ غلامان از پادشاهمان خشنود و راضی هستند. ولکن وزیر را نمی‌خواهند و به ابشیر اشاره کرد. و چون شاه پرسید «دیگر چه کسی رانمی‌خواهند؟» وی پاسخ داد:

-«مفتی را هم نمی‌خواهند». در این بین ولی افندی از مشاهیر شیوخ که بمنظور آرام کردن ینی‌چری‌ها اعزام شده بود بازگشت و عین موارد را بازگو کرد. از این جهت ابشیر پاشادست از امید به زندگی شست و مهرهمایونی را تسلیم شاه کرد. سلطان محمد در حالی که مهر را از ابشیرپاشامی‌گرفت بستانچی‌باشی را احضارکرد و با اشاره به ابشیرپاشاگفت:

«این‌شخص‌را‌ببریدوجایی‌رابرای‌اقامتش‌درنظربگیرید»و سپس مهر را به سوی مرادپاشا درازکرد و گفت:

«بگیر لله، ترا به وزارت برگزیدم» مرادپاشا با شارلاتان بازی چنین وانمود کرد که از پذیرفتن مهر معذور است و مایل به اینکارنیست و گریه‌کنان به شاه گفت:

- پادشاها، من از عهده این کاربرنمی‌آیم، اجازه بفرمائید که در خدمت ناوگان باشم، این شرف را نصیب یکی از غلامان وزیرتان بگردانید. ولی با اصرار پادشاه مهر را گرفت، وزیراعظم شد و با این شیوه ناپسند بر خصم خود پیروزشد.

پس آنگاه‌پادشاه‌خطاب به ابوسعید افندی گفت «تو برو در اطاق دیگری بنشین». بستان‌جی‌باشی او را به اطاق مجهز و آماده‌ای برد، دلداری داد. حسام‌زاده عبدالرحمن افندی به سمت شیخ‌الاسلامی منصوب شد.

سلطان محمد از اطرافیانش خواست تا شورشیان به برکناری این افراد بسنده کنند و خواهش کنند تا در مورد قتل آندو اصرارنشود، ولی پذیرفته نشد و در قتل آندو اصرار

ورزیدند. در نتیجه شاه به بستانجی‌باشی دستور داد تا دو جلاد آماده کند، اما در این میان زیرک‌زاده عبدالرحمن افندی نقیب‌الاشراف به تصمیم مبنی بر قتل ابوسعید افندی اعتراض کرد و مفتی پیشین به این صورت از مرگ نجات یافت. جسد ابشیر پاشا را پس از خفه کردن به خارج از قصرانداختند.[۲۸] با آنکه دستور تبعید ابوسعید افندی و پسرش صادر شده بود ولی با پادرمیانی طرفدارانی که در دربار داشت به او اجازه داده شد که در مزرعه‌اش واقع در آزادلی اقامت کند.[۲۹]

پس از این حوادث جمعیت پراکنده شد و کردمحمد به اتفاق یارانش به اسکودار رفت. بجای مرادپاشا یکی از دفترداران پیشین بنام‌سرنازدن‌مصطفی‌پاشا به کاپیتانی دریا منصوب شد.

## اقدامات زیانبخش قرامرادپاشا

وزیراعظم با آنکه با فتنه‌گری بر خصم خویش ابشیر پاشا پیروزشد ولی در نتیجه وعده و وعیدهای بسیاری که داده بود خزانه دولت و هم‌چنین اعتبار حکومت را زیر وروکرد. ابشیر پاشا چون بر سر کارآمد«اقطاع»هائی را که پیش از او به التزام داده بودند به رسمیت شناخت و آنرا به افراد خود داد، با این عمل و به این ترتیب آن افراد کلی متضرر شدند و پیش‌دریافتشان از بین رفت. مرادپاشا به این افراد وعده داده بود که اقطاعشان را به آنان پس خواهد داد و به محض رسیدن به مقام وزیراعظمی به وعده‌های خود را به جای آورد اما

۲۸-ابشرپاشا به محض اینکه دریافت کشته خواهدشد، از بستانجی‌باشی درخواست کرد تا شخصی را به منظور بجای آوردن آداب توبه و استغفار نزد او بفرستند او نیز کاتب بستانجی‌باشی قرجامحمودافندی را نزد او فرستاد. محمودافندی که مرد صالحی بود به اتفاق ابشیرپاشا وضوساخت و هنگامی که زانو به زانوی او نشسته بود و دعا می‌خواند پیشخدمت مخصوص که مامورقتل ابشیرو شیخ‌الاسلام بود دو جلاد را که همراه آورده بود به اطاق روانه کرد و خود پشت در ایستاد. جلادها که دستور داشتند دوتن را به قتل برسانند برگردن محمودافندی نیز طناب انداخته آهنگ کشتن او را نیز کردند که با داد و فریاد او پیشخدمت مخصوص وارد اطاق شد و او را نجات داد. محمودافندی پس از نجات از مرگ درحالیکه می‌گفت: «سبحان‌الله به مرده و زندهٔ اینگونه افراد نباید نزدیک شد» آنجا را ترک گفت. بعداً سر ابشیر رادرکنارجسدش‌در آرامگاه کمانکش قرامصطفی پاشا درپارماق قاپی (چارشی قاپی) به خاک سپردند.

۲۹-ابوسعید افندی که در مزرعه خود اقامت کرده به انتظار فرمان بخشودگی خویش به سرمی‌برد، به سبب کشته شدن درباریان طرفدارش درواقعهٔ«چنار» توسط مخالفینش به کلیبولی تبعید شد.

بهرحال تقسیط‌های «ملتزمین» زمان ابشیر از بین رفته بود. به جز آنچه گفته شد مرادپاشا خطای دیگری نیز مرتکب شد و آن قبول پرداخت «ولدش» سپاهی‌ها و به‌خدمت گرفتن مجدد سپاهیان اخراجی درجنگ «روان» و «بغداد» بود که وی تعداد سپاهیان را که به بیست و پنج هزار تقلیل یافته بود مجدداً به پنجاه هزار نفر افزایش داد و تعداد حقوق بگیران ینی‌چری را که با همت ترخونجی به پنجاه و پنج هزار نفر کاهش یافته بود از نو به هشتاد هزار نفر افزایش داد و به این ترتیب ضربهٔ بزرگی بر پیکر خزانه کم‌بنیه وارد ساخت.

## صدارت سلیمان‌پاشا

با افزایش تعداد افراد تشکیلات ینی‌چری بودجه و هزینه به دوبرابر افزایش یافت و وزیراعظم قرامرادپاشا در برابر این وضعیت آشفته و پریشان شد. در این بین به منظور برخی انتصابات از دربار برای وزیراعظم نامه‌هایی ارسال می‌شد و چون به این انتصابات به سبب تنگنای مالی اعتراض می‌کرد، بر اثر فرامینی که از سوی پادشاه و مادر شاه می‌گرفتند منظور خود را عملی می‌ساختند. حتی هنگامی که وی به صدور این‌گونه فرامین اعتراض کرد، پاسخهای تهدیدآمیزی از این قبیل:

-«تو فتنه برپا کردی و با دادن «ولدش» (حق اولاد) به یک عده راهزن و با اعاده به خدمت طرد شده‌گان از تشکیلات ینی‌چری هزینه‌ها را افزایش داده‌ای». دریافت داشت. از آن گذشته با به میدان آمدن ابازه حسن در آناطولی که با وی علم مخالفت برافراشته بود وزیراعظم بکلی دستپاچه شد و درصدد برآمد پیش از آنکه خطری دامنگیرش شود خود را از معرکه کنار بکشد. با این بهانه که قصد تشرف به حج را دارد در ۱۹ آگوستوس ۱٦۵۵ (۱٦ شوال ۱۰٦۵) یعنی سه ماه پس از صدارت استعفا کرد و به سمت والی شام منصوب شد و بجای او مرد ناتوانی بنام ارمنی‌سلیمان پاشا اهل ملاطیه که با دریافت وعدهٔ صدارت موجب قتل ترخونجی احمدپاشا شده بود به وزیراعظمی تعیین شد.[۳۰]

۳۰-به موجب روایت ضعیفی مرادپاشا ضمن از میان برداشتن ابشیرپاشا درصدد برآمد که قراخادمها را نیز که سالیان متمادی در کار دولت مداخله می‌کردند از میان بردارد. وی به منظور صلاحدید، تصمیم خود را با شیخ‌الاسلام حسام‌زاده درمیان می‌نهد و نظر او را خواستار می‌شود: «سرورمن، دیگر مرا طاقت نمانده است ضعف مالی خزانه و کثرت شفاعت حرم بار گرانی است که نمی‌توانم کشید. در این باره مرا تدبیرچیست؟» حسام‌زاده با تجاهلی عارفانه از او خواسته بود که تحمل و مدارا پیشه گیرد. مرادپاشا که

مرادپاشا از راه دریا به «پایاس» رفت. از آنجا از راه زمین بـه سوی شام حـرکت کـرد ولی بیش از آنکه به محل خود برسد بیمارشد و در «حما»درگذشت.

مرادپاشا به پیشنهاد سلیمان پاشا به جای خویش کسی را تـوصیه کـرده بـود کـه از جانب او خطری متوجهش نمی‌شد. حقوق ینی‌چری‌ها به سبب تهی بودن خـزانه بـه سختی پرداخت گردید ولی حقوق سپاه پرداخت نشد، اخبار ناگواری نیـز از «گـرید» مـی‌رسید، سربازانی که قندیه(گاندیه) را در محاصره داشتند، خواستار آمدن وزیراعظم به اتفاق افـراد قاپی‌قولی بودند. طی مذاکراتی که شاه نیز حضـور داشت و سه روز ادامـه یـافت، تـصمیم گرفته شد که از وزیراعظم‌های پیشین سیاووش‌پاشا والی سیـلیستره بـه سرداری «گـرید» و سردار حسین‌پاشا به سمت کاپیتان پاشایی منصوب شوند.

سلیمان پاشا وزیراعظم از عدم موازنهٔ بودجه و دخالتهایی که از هرسوی در کار دولـت می‌شد سردرگم شده بود و مسئله پول بزرگترین درد و مشکل به شمار می‌رفـت. بـه ظـاهر واسماً یک قروش معادل هشتاد آقچه و یک قروش اسدی(شیرنشان) معادل هفتاد آقچه بود ولی حقیقت امر جز این بود. بر اثر وجود آقچه‌های کـسیک، کم‌عـیار و غـیراستاندارد بـین اصناف مردم و سربازان به کرات درگیری‌ها و کشمکش‌ها صورت می‌گرفت و چون صرافـان این سکه‌های کم‌عیار را نه به قیمت سکه بلکه درمقام یک فلز و بـا سنـگ و تـرازو قبـول می‌کردند، لذا کشور با بحران اقتصادی سختی درگیرشده بود. حتی دولت درصدد بـرآمد تا با آقچه‌های صحیح‌العیاری که از طریق تفویض مقام، مصادره و قرض تهیه شده بود نسبت به پرداخت حقوق لشکریان اقدام کنند ولی چون دریافت که ایـن مـبلغ بـرای پـرداخت موردنظر بسنده نیست، این آقچه‌ها را به آقچه‌های کم‌عیار سرخی که در آن ایـام بـه آقچـهٔ « کولی » و «میخانه آقچه‌سی»(آقچه میخانه) معروف بود مبدل کرد و به این ترتیب با مشکلات فراوان موفق به پرداخت حقوق افراد کانون‌ها شد.(کانون یـنی‌چـری قـاپی‌قـولی و.....–م.)

وزیراعظم سلیمان پاشا با مشاهده این اوضاع خطرناک درصدد کـناره‌گیری از مـقام

← ازشیخ‌الاسلام‌قطع امیدکرده‌بود درصدد برمی‌آید وی را برکنارکرده بـجای او فـرد دیـگری را مـناسب تشخیص می‌داد منصوب کند. حسام‌زاده عبدالرحمن افندی در پی آگاهی از این مسئله مادرشاه را از قصد و نیت مرادپاشا آگاه می‌سازد و در نتیجه درجلسه‌ای با حضور شاه تشکیل شده بود مرادپاشا ناگزیر مهر را تسلیم شاه می‌سازد.

خود برآمد ولی کسانی که از قبل این شخص ناتوان و ضعیف و ملایم استفاده می‌کردند با کناره‌گیری او موافق نبودند. معمار قاسم آقای معروف کدخدای مادر شاه که با وزیراعظم دوستی داشت محرمانه با وی ملاقات و مذاکره کرد. با توجه به اینکه موضوع این مذاکرات یعنی توصیه‌های قاسم‌آغا در مورد اصلاح امور کشور و پاسخ سلیمان‌پاشا می‌تواند نشانگر موقعیت دولت و نحوه روحیه و طرزتفکر رئیس حکومت باشد، لذا بطور خلاصه اقدام به نقل مطالب این مذاکرات می‌کنیم: قاسم این مذاکرات را چنین تعریف می‌کند.

-به سبب دوستی دیرینه‌ای که بین من و سلیمان‌پاشا بود روزی در اثنای ملاقاتی که با وی داشتم، گفتم: «هی، نیازی به توضیح چگونگی اوضاع نیست، بطور جدی شروع به کار بکنید: پاشا گفت: من گیج شده‌ام و متحیرم و نمی‌دانم که چکار باید کرد به او گفتم که قراحسن اوغلی (یکی از فرماندهان ینی‌چری) را به سمت کدخدای کل منصوب کن، فلان کس را به دفترداری بهمان کس را فرمانده ینی‌چری... الخ انتخاب کن. با ناتوانی گفت: « هی قاسم‌آغا خود منهم می‌دانم که افرادی‌رانام بردی افراد کاردانی هستند ولی هر یک از این پست‌ها در دهان اژدهایی‌است، قدرتش را ندارم، از حامیانشان درهراسم. من نمی‌توانم افراد لایق را احضار کنم و با آنان سخن بگویم. هر یک از افراد متنفذی که بر سر کارهای دولتی هستند جاسوسانی دارند به آنان خبر می‌دهند، به او گفتم یکی از اهالی قصبهٔ «گوبرد» شخصی است به نام محمد پاشا (کوپرولی‌محمدپاشا) والی معزول شام‌ـ طرابلس ، او را نزد خود بیاور که در کارهای دشوار به شما یاری خواهد کرد. جواب داد: «به! تو با وجود اینهمه آدم، مفلسی را که به خاطر ناسازگاریش معزول شده است توصیه می‌کنی؟ وقتی او را سر کار آوردیم باید خرجی بدهیم. فعلا برای پرداخت هدیهٔ عید به پادشاه فلان مبلغ پول لازم داریم. افرادی را معرفی بکن که بتواند به خود ما کمک نقدی بکند دریک چنین شرایطی زبان و عقل و تدبیر به کار نمی‌آید، کسی خریدار حرف نیست.» قاسم‌آغا پس از این توضیحات درباره وزیر اعظم چنین می‌گوید[۳۱]:

- «دریافتیم که به سودای رضایت هر کسی قادر به انجام هیچ کاری نیست و به همین سبب دلم بحال او سوخت.»

سخنان رئیس حکومت که شمه‌ای از آن نقل شد نشان می‌دهد که وی در چه شرایطی

۳۱-تاریخ‌نعیما، جلد ٦ صفحه ۱۳۵ الی ۱۳۷.

قرار داشت، و چگونه دستخوش وحشت و عجز بود و تا چه حد تحت تأثیر سرپرستان قراخادم‌ها بود و در عین حال تا چه میزان از آنان هراس داشت. سرانجام عده‌ای از دولتمردان وضع خطرناک کشور را و اینکه تا چاره‌ای برای درآمدها و هزینه‌ها اندیشیده نشود سروسامانی نخواهد یافت، کتبا برای مادرشاه وقیزلار آغاسی نوشتند با به میان‌کشیدن پرداخت آقچه سرخ به ینی‌چری‌ها که غرولندهایی را موجب شده است و بحث از دشواری اوضاع، سبب شدند که شخص صاحب صلاحیتی برای تصدی مقام صدارت برگزیده شود.

## دعوت از سردار گرید برای احراز مقام صدارت

بخت به سلیمان پاشا روی آورد، در پی تصمیماتی که به آن اشاره شد، سلیمان پاشا با مطرح کردن اینکه پیر و از کارافتاده است، پس از یکصدو نودوهفت روز صدارت، دوم جمادی‌الاول سال ۱۰۶۶ (۲۷ شبات ۱۶۵۶) استعفا کرد. طی مذاکرات سری که دردربار صورت می‌گرفت، هرگروهی می‌کوشید تا فرد منسوب بخود را بر سر کار بیاورد. ولی حسین پاشا سردار قهرمان «گرید» نیز در بین کسانی بود که برای احراز مقام وزیر اعظمی نامشان مطرح بود. انتصاب او به این مقام مورد موافقت سلطان محمد قرار گرفت و طی دستخطی که برای وی فرستاد چینن نوشت:

«اگر وجود تو در جزیره «گرید» ضروری نیست از طریق زمین (یعنی از طریق موره) بیا. و اگر در عزیمت تو محذوراتی مترتب دین و دولت خواهد شد به وظیفه محافظت خویش ادامه بده»

و با این نامه وی را در اتخاذ تصمیم آزاد گذاشت. قائم مقامی صدارت تا آمدن حسین‌پاشا به «سرنازن مصطفی پاشا» محول شد. لکن وی مهر را بازگردانید و با ترفندی، سبب شد که خود وی به مقام وزیر اعظمی منصوب شود منتهی چهار ساعت پس از این انتصاب در پی عصیان افراد کانون بر علیه او از مقام خویش معزول[۳۲] شد.

۳۲- هنگامی که سرنازن مصطفی پاشا بیگلربیگی روملی بود در «گرید» همراه حسین پاشا در عملیات شرکت داشت طی این همکاری روابط بین آندو به تیرگی گرائید. او به سبب ترس از صدارت حسین پاشا به ترفندی مهر صدارت را به دست آورد ولی این موقعیت بیش از چهار ساعت طول نکشید.

## واقعه «آت میدانی»
## یا
## واقعهٔ «چنار»[۳۳]

دخالت افراد متنفذ آق و قراخادم در امور وزیر اعظم‌ها و رام کردن آنان بر طبق دلخواه خویش و کشتن وزیر اعظم‌هائی که با آنان به مخالفت بر می‌خاستند، کارها را از مسیر خود منحرف ساخته بود. زمانی که دخالتها از حد گذشت و کار تا تحریک لشکریان بالا گرفت، عده‌ای از افراد خیراندیش خواهان برکناری سلیمان پاشا و انتخاب صدراعظمی صاحب صلاحیت شدند.

علت ظاهری شورش که در عین حال کاملا محقانه نیز می‌نمود، پرداخت حقوق لشکریان با سکه‌های تقلبی و عدم پرداخت حقوق عده‌ای از آنان بود. پرداخت ماهیانه ینی‌چری‌ها با سکه کم عیار (قزل آقچه) روزانه صدها حادثه را به وجود آورد. زیرا کسبه یا از پذیرفتن سکه‌های کم‌عیار خودداری می کردند و یا به زور و تهدید ناگزیر از قبول آن می‌شدند. از سوی دیگر به سبب عدم پرداخت حقوق سواره‌نظام قاپی‌قولی، آنان نیز ناراضی و شاکی بودند. در همین بین دسته‌ای از سربازان ینی‌چری که نه ماه بود حقوق دریافت نداشته بودند از «گرید» به استانبول بازگشتندو به آغاقاپی‌سی رفته وضع خود را معروض داشتند ولی بجای رسیدگی از سوی عثمان آغای، قول‌کداخداسی مورد تحقیر و توهین قرار گرفتند و به «کانون» آمدند و از این وضعیت به رفقای «کانون» شکایت بردند. ینی‌چری‌ها که خود از دریافت سکه‌ای کم‌عیار دل پرخونی داشتند ضمن همدردی با این افراد درصدد چاره‌جویی برآمدند و به همراه «سپاهی»ها که از این ماجرا آگاه شده بودند نخست در «آت میدانی» و سپس در «آت میدانی» واقع در «سلطان احمد» گرد آمدند و ضمن تقدیم عریضه‌ای به حضور شاه در روز شنبه ششم جمادی‌الاول ۱۰٦٦ (٤ماره ۱٦٥٦) خواستار «ایاق دیوانی» شدند و ضمن طرح این مسئله که تقصیر از وزیر

۳۳- درباره واقعهٔ «چنار» از نوشته‌های ارمیان چلبی و نیز متن وقایعنامه‌ای که توسط «کومورچیان» تنظیم شده بود با هم تطابق دارد. ارمیان چلبی جریان حادثه را روزانه ثبت کرده است. متن این «وقایعنامه» درسال ۱۹۵۷ توسط پروفسور هراند آندره آسیان در شماره سوم نشریه «انستیتوی استانبول» به چاپ رسیده است.

اعظم و دفتردار (وزیر مالیه) نیست، بلکه عاملین این مشکلات مشخصند، طی لیستی اسامی[۳۴] سی نفر را به شاه داده خواهان قتل آنان شدند.

در پی این درخواست فرمانده ینی‌چری و قول کدخداسی عوض شدند ولی چون دست عده‌ای از وزرای گنبد (قبه وزیر لری) برخی از معممین و تعدادی از دولتمردان در این فتنه در کار بود، با این برکناری‌ها آتش شورش خاموش نشد و از نصایح افرادی هم که به کرات با شورشیان تماس گرفته بودند نتیجه‌ای به دست نیامد و به تعداد سربازان شورشی افزوده شد.

سرانجام پادشاه پیشنهاد تشکیل ایاق دیوانی را پذیرفت و به همراه وزرا و روحانیون به «آلای کوشکی»[۳۵] رفت و با سربازانی که مقابل این کوشک اجتماع کرده بودند به گفتوگو پرداخت. در این ملاقات از افراد سپاهی « مهتر حسن‌آغا»، «شاملی محمد» و «قراقاش محمد» که از ویوودائی گالا تا طرد شده بود پیش آمدند و شاه را دعا کردند و آنگاه حسن آغا به نمایندگی از طرف کلیه افراد شروع به صحبت کرد، وی نخست ضمن عنوان کردن اینکه اکنون شاه به سنی رسیده است که خود راساً باید اداره امور کشور را در دست بگیرد (سلطان محمد درآن ایام پانزده ساله بود)، ضمن بحث از وضع اسفناک «گرید»، خرابی اوضاع کشور، عزیمت دهقانان از دست ظلم و ستم به میدانهای جنگ، بستگی موجودیت پادشاه بارعیت، رعیت باخزانه و خزانه باالتباع، محرومیت سرباز از دریافت حقوق، پرداخت حقوق باسکه‌های فاقد اعتبار، عدم گزارش حقایق از سوی وزرا و

۳۴- صریحاً مشخص نیست که عامل تحریک «سپاهی»ها به شورش‌وطرح این مسئله که وزیر اعظم و دفتردار مقصر نیستند و تنظیم لیستی از آغاهای قصر، با عناوین شرکای سلطنت چه کسی و یا چه کسانی بودند. ولی طبق خبری که در آن بین معان‌زاده حسین بیک کدخدای خزانه و «سرکاتبی» توسط یکی از دوستانش در خارج از قصر دریافت داشته بود، علت ظاهری شورش پرداخت حقوق با سکه‌های کم‌عیار و انگیزه اصلی تحریک سربازان از سوی افرادی بوده است که از سوی حکومت، مورد ظلم قرار گرفته بودند. به نوشته قراچلبی‌زاده عبدالعزیز افندی سرنازن مصطفی پاشا در راس محرکین شورش قرار دارد. **تاریخ نعیما** نیز به نقل از مسعودزاده از سرنازن مصطفی پاشا به عنوان سردستهٔ محرکین شورش نام می‌برد (جلد ٦ صفحه ۱٤۸).

۳۵- آلای کوشکی در زمان سلطان مرادسوم، در محوطه توپقاپی سرای جنب «عمارت ولایت» ساخته شد و در زمان مراد دوم به صورت کنونی تعمیر شد.

دفتردار به شاه از ترس شرکای سلطنت (درباریان)، دخالت نزدیکان و مصاحبان شاه درامور دولت و مال‌اندوزی آنان، ضرب سکه‌ای کم عیار و مقلوب توسط صرافان وابسته بـه پـاره‌ای افراد خارج از دربار و رواج این سکه‌ها و دادن آن سکه‌ها درمقام وام بـه دفتردار بـه هـنگام مضیقهٔ مالی و دریافت نقره و طلای ناب بجای آن و پیش خـور شدن درآمـد دوسالـه خـزانه براثر این فعل و انفعال (به این معنی که این افراد عایدات دو سال بـعد خـزانه را پـیشاپیش دریافت کرده بودند) که منجر به وضع فجیع خزانه شده بود، و نیز یادآوری لـزوم پـاکسازی مسببین این وضع و ضمن خواستار شدن عفو شورشیان که تحت این انگـیزه‌هـا جسارت بـه عصیان کرده بودند، پس از دادن یک مشت آقچهٔ کم‌عیار به سلطـان مـحمد کـه «ایـن است حقوقی که به ما داده‌اند» لیست اسامی سی نفر را به شاه تقدیم کرد-۳۶-.

پادشاه توسط سرنازن مصطفی پاشا که چهار ساعت پـیش از ایـن مـذاکره بـه وزیراعظمی منصوب شده بود به اطلاع شورشیان رسانید که اموال این افـراد مـصادره شده خودشان نیز تبعید خواهند شد. ولی شورشیان هم‌آوا به صدراعظم گفتند:

«تا آن افراد کشته نشوند، صرفنظر نخواهیم کرد و ترا هم نمی‌خـواهیم» و انتصـاب سرنازن را نیز تائید نکردند. در پی این ماجرا درخواستشان مـورد پـذیرش قـرار گـرفت و دستخطی برای بستانجی‌باشی فرستاد که بی‌درنگ دارالـسعاده آغـاسی بـهرام‌آغـا، قاپی‌آغاسی بسنه‌لی احمدآغا و راجه ابراهیم آغا را خفه کرده و جسدشان از دیوار قصـر بـه بیرون پرتاب شود. خاص اوداباشی حسن‌آغا، بلال‌آغا مـعلم مـخصوص شاه و یـوسف آغـای خزانه‌دار باطناب از دیوار دیگر قصر پائین آمدند و به اسکـودار گـریختند، حسن‌آغـا بـعداً دستگیر شد و به قتل رسید. چون جسد مقتولین را کشان‌کشان بـردند و از چنـاری کـه در «آت‌میدانی» بود آویختند، لذا به این واقعه «واقعهٔ چنار» یا «واقعه وغوغیه» گـفته‌اند.-۳۷- حوادث شش روز طول کشید.

۳۶- به نوشته ارمیا چیلی مادر شاه نیز جزء کسانی بود که مرگش را خواستار شده بودند. پادشاه دستمالی برگردن انداخت و درحال گریه از شورشیان خواهش کرد که مادرش را به او ببخشند، به این ترتیب مـادر شاه نجات یافت.

۳۷- در میتولژی شرق «وغوغ» نام درختی است که میوه‌های آن آدمیزاد است. به سبب آویزان شدن جسد مقتولین از درخت چنار تلمیحاً بـه‌این حادثه «واقعهٔ وغوغیه» گفته‌اند.

## وزیر اعظم سیاووش پاشا

درائنای صدارت چهار ساعته سرنازن مصطفی پاشا، حسن‌آغا سردستهٔ شورشیان ضمن پیغامی برای پادشاه معروض داشت که مصطفی پاشا فاقد تحرک لازم است و باید سمت دیگری به اوداده و بجای او فرد شایسته‌ای را به وزیر اعظمی برگزینند، به نوشته ارمیا چلبی، حسن‌آغا طی این پیام خواستار صدراعظمی سیاووش پاشا می‌شود، از این رو سیاووش پاشا وزیر اعظم اسبق و والی سیلیستره، برای بار دوم به وزیر اعظمی منصوب شد و یوسف پاشا از وزرای گنبد به قائم‌مقامی صدارت رسید. بجای حسام‌زاده عبدالرحمن افندی که شورشیان عزلش را خواستار شده بودند، به توصیهٔ خود او ممیک‌زاده (ممک‌زاده) مصطفی افندی شیخ‌الاسلام شد. علت عزل حسام‌زاده حمایت از آغاها و توصیه به شاه مبنی برانصراف از حضور در اپاق دیوانی بود. اما افراد هوجازاده مسعود افندی درمیان سربازان نفوذ کردند و باطرح این مسئله که: «شخص معتاد به تریاک و رشوه‌خواری چون ممیک‌زاده که فاقد مزیت علمی است، چگونه شایستگی احراز مقام مفتی را دارد؟ در این شرایط به شخص جسور و باشهامتی چون هوجازاده نیاز است» و به این ترتیب ممیک‌زاده چند ساعت پس از انتخاب برکنار و هوجازاده مسعود افندی به مقام شیخ‌الاسلامی منصوب شد.

پس از این اتفاقات کسانی که اسمشان درلیست بود در صورت دستگیری به قتل می‌رسیدند، که در این میان از جمله افرادی که کشته شدند می‌توان از ملکی اوستا ندیم مادرشاه و دایه‌شاه و همسرش شعبان خلیفه، معلم شاه بلال‌آغا و از افراد غیردرباری، دفتردار حاجی‌زاده محمدپاشا و قراگوزمحمد افندی که از سوی سرنازن مصطفی پاشا به دفترداری منصوب شده بود و همچنین امین گمرک و امین کارگاه کشتی‌سازی و برخی افراد دیگر به قتل رسیدند و جسد همه را در آت‌میدانی به چنار آویختند. به این ترتیب اکثر افراد موردنظر جمعیتی که شورش آنان شش روز طول کشید، کشته شدند و وعدهٔ قتل کسانی که دستگیر نشده بودند نیز داده شد. به سبب «واقعه چنار» شاعری سه بیت شعر زیر را سرود:

تا بگوش مریخ رسید طنطنهٔ جاه و جلال
این غوغا کدهٔ آفاق را به لرزه درآورد
گروهی مست مدام سعادت شدند
که می‌داند که ساقی چه طرحی در جام اقبال انداخت

باغبان کینه جوی فلک را نگر
که چگونه درخت وغوغ را درآت‌میدانی نشاند

شاعر دیگری نیز درمصراع زیر به این واقعه اشاره دارد:
«موسم میوه بدیدم شجر وغوغ* را»

سیاووش پاشا به محض انتصاب به صدارت، شتابزده به استانبول آمد ولی بعلت بیماری تنها موفق به تشکیل یک جلسهٔ دیوان شد، وی بااین حال بیماری به این احتمال که ممکن است دفتردارزاده محمدپاشا یکی از وزرای ارزشمند بجای او برگزیده شود، بااین تهمت که وی بخشی از اموال و نقدینهٔ مقتولین را که اموالشان مصادره شده بود، پنهان داشته و تحویل خزانه نداده است، موجب قتل او شد. و همان شب که دفتردارزاده را خفه کردند خود او نیز مرد و فردای آن روز درمسجد سلطان احمد برجنازه سیاووش پاشا و در «سلیمانیه جامعی» (مسجد جامع سلیمانیه) برجسد دفتردارزاده نماز میت خواندند (رجب ۱۰۶۶ نیسان ۱٦۵٦). سیاووش پاشا وزیری بود متکبر، ستمگر و به معنی واقعی کلمه نادان.

## صدارت بوینی‌ایری** محمد پاشا

پادشاه بی‌تجربه بود و اسیر خواسته‌های این و آن و مادرش زنی بود جاهل و سهل‌انگار و بی‌خیال. از این‌رو چنانچه درسطور پیشین مشاهده شد کارهای حکومتی درمسیر خود جریان نداشت. باآنکه واقعه چنار تاحدی دربار را پاکسازی کرد ولی چون رئیس دولت مقتدری برسرکار نبود لذا کارها فاقد نظم و نظام لازم بود. بوینی‌ایری محمدپاشا نیز که بجای سیاووش پاشا به صدارت رسید، کارآئی لازم را برای اداره امور نداشت. این وزیر پیر که درجوانی به شجاعت شهره بود و در میادین جنگ بیش از چهل زخم برداشته بود درشرایطی از شایستگی قرار نداشت که بتواند درشرایط فوق‌العاده ریاست دولت را به عهده بگیرد.

پس از سیاووش پاشا طی مشورت دراین باره که مهر همایونی تسلیم چه کسی شود به

*- درمتن: به هنگام میوه به شجر وغوغ رسیدیم.

**- بوینی‌ایری به معنای گردن کج است.ـم.

به توصیه شیخ‌الاسلام مسعودافندی مهر همایونی برای بوینی‌ایری محمدپاشا والی شام فرستاده شد. و از وزرای گنبد، یوسف پاشای سالخورده قائم‌مقام صدارت شد. قصد مسعودافندی از انتخاب بوینی‌ایری محمدپاشا که وی را مردی ساده‌دل می‌انگاشت این بود که خود در اداره امور کشور نقش داشته باشد.

## شورش «سپاهی»

سرکرده‌های سپاهی(فرماندهان سواره نظام قاپی قولی) که عامل واقعه چنار بودند پس از میان برداشتن افراد مورد نیاز خود به انباشتن جیب خویش پرداختند.[۳۸] حسن نامی از سردسته‌های آنان چون چندین بار توسط شاه به حضور پذیرفته شده بود از خوشحالی در پوست خود نمی‌گنجید. از سرشناسان دیگر شورشیان افرادی چون شاملی محمد، قراتاش عثمان و یاماق علی که هریک در استانبول بارگاهی برای خود دست و پا کرده با پنجاه الی شصت نفر از اعوان و انصار در آن زندگی می‌کردند و به آنان «میدان آغالاری»(فرماندهان میدان منظور واقعهٔ آت میدانی) می‌گفتند. این سردسته‌های زورگویان و گردن‌کشان با نفوذ در قائم‌مقام صدارت- هنوز بوینی‌ایری محمدپاشا وارد استانبول نشده بود و دیگر دولتمردان خواسته‌های خود را به مرحله عمل در می‌آوردند. و به هر تقدیر خواسته‌هایشان به توسط این و آن که در کار حکومت بودند جامهٔ عمل می‌پوشید. دولتمردان برای چاره‌جوئی این معضل با یوسف پاشا قائم‌مقام صدارت و شیخ‌الاسلام درددل کرده بودند. در پی این اقدام یوسف پاشا مخفیانه یکی از فرماندهان سرشناس ینی‌چری حسن اوغلی حسینی‌آغا را که مغز متفکر کانون بود دعوت کرد و برای چاره‌جویی دراین باره از او مدد خواست.

حسن آقا، عنوان کرد که «کانون ینی‌چری» دراین باره از یاری دریغ نخواهد داشت. ولی توضیه کرد که افراد مورد علاقه صاحب منصبان«کانون»، برای فرماندهی ینی‌چری و کدخدایی برگزیده شوند. و برای احراز مقام کدخدایی، کدخدای(قایم‌مقام)

۳۸-یک ضرب‌المثل مشهور ایرانی‌ست که در مورد یک چنین مسائلی می‌گویند: «کدوافتادهبادنجان برآمد»*؟ متقلبین چون آغاهای دربار رفتند و راهزنان«سپاهی» جای آنانرا گرفتند.

*- ضرب‌المثل با رسم‌الخط فارسی در متن آمده است.-م

پیشین«کانون» یعنی کچه‌جی‌اوغلی محمدآغا را معرفی و توصیه کرد.

در این بین سرکردهٔ «سپاهی»ها از شاه خواستند که برای رسیدگی به مظالم سیدی احمدپاشا که به قتل «سپاهی»هایی که به دستش می‌افتادند اقدام می‌کرد، شخصِ خود شاه به آناطولی سفر کند. از این شورشیان سپاهی، «سپاهی محمد» از سوی شاه به حضور پذیرفته شد. وی به عرض شاه رسانید که «سپاهی»ها خواستار عزیمت او به آناطولی هستند. تشویق قراحسن اوغلی موجب پافشاری سپاهی‌ها دراین پیشنهاد بود. قراحسن اوغلی ضمن ملاقات با نایب صدراعظم و مفتی اظهارداشت که پیشنهاد دستگیری کلیه گردنکشان دامی برای آنها است. از این روی مقدمات عزیمت شاه به آناطولی فراهم شد و به‌منظور مذاکره و تبادل‌نظر در بارهٔ جنگ آناطولی، نایب وزیراعظم، مفتی، ارکان دولت و فرماندهان سپاه و ینی‌چری به قصر دعوت شدند. بالطبع «میدان آغالاری» نیز دراین جمع حضورداشتند.

یوسف پاشا کفیل وزارت عظمی از فرماندهان کانون سئوال کرد که چرا خواهان عزیمت شخص شاه به آناطولی هستند؟ «حسن» سردستهٔ گردنکشان پاسخ داد:

- «سیدی احمدپاشا درحق رفقای ما بدرفتاری و در حق مردم ظلم کرد و می‌کند. اگر شخص پادشاهمان عازم این جنگ نشود دفع او امکان‌ناپذیر است.

یوسف پاشا در باره مشروعیت یا غیرمشروع بودن چنین جنگی از شیخ‌الاسلام سئوال کرد. او پاسخ داد که به سرداری وزیری می‌توان این مشکل را گشود. آنگاه یوسف پاشا نظرکانون ینی‌چری را دراین باره جویاشد. «کچه‌جی‌اوغلی» فرمانده ینی‌چری‌ها گفت:

- «شمشیر پادشاهمان بلنداست، برای رفع غائله عصیان سیدی احمدپاشا وزیری از غلامانش کفایت می‌کند.

«قراحسن اوغلی حسین آقا» رو به شیخ‌السلام کرد و گفت:

- «جزای کسی که به پادشاه جسارت کند و نظم و نظام دولت و رعیت را در هم بریزد و مملکت را به فتنه و فساد بکشاند چیست؟

شیخ‌الاسلام پاسخ داد که باید با شمشیر شرّش از میان برداشت.

آنگاه با اشاره شاه سر از تن «حسن»، «شاملی محمد»، « یاماق علی » و «قراعثمان» چهارسرکرده جداشد و قریب به بیست‌تن از یاران گردنکش آنان نیز دراستانبول کشته شدند و به این ترتیب تشکل هفتاد روزه آنان از هم پراکنده شد. (شعبان ۱۰٦٦هـ ق/

حریران ۱٦٥٦م)

## اوضاع حساس استانبول
## شکست ناوگان

### بسته شدن بغاز از سوی دشمن

در حالی‌که استانبول در میان انقلابها و عصیانها در تب‌وتاب بود، همانطوری‌که در بخش مربوطه خواهیم دید اوضاع آناطولی هم سخت نگران‌کننده بود. نیروی دریائی عثمانی که روزگاری با قوای متحد «فرنگ»ها در مدیترانه به جنگ پرداخت، اینک از جنگ با ونیز تنها عاجز آمده بود. ناوگان عثمانی تا آن تاریخ گهگاه کمکهائی نیز به جزیره «گرید» می‌کرد، اینک آن اندک یاری نیز غیرممکن می‌نمود. در آن ایام ساری‌کنعان پاشا همسر «عتیق سلطان» فرمانده نیروی دریایی بود.

از سالیان پیش برای نیروی دریایی ترک هرگاه که به یاری جزیرهٔ «گرید» می‌شتافت، جنگ با ناوگان ونیز که در آن سوی بغاز انتظارمی‌کشیدبه صورت عادت درآمده بود. در سال ۱۰٦۰ هـ ق / ۱٦٥٦م ونیزیها به یاری دولتهای اروپائی حدود هفتاد کشتی جدید به فرماندهی دریاسالار «موچه نیکو» (موجه نیقو) تدارک دیده بودند. با صدور فرمان حرکت ناوگان عثمانی، کشتی‌های تحت فرماندهی کنعان پاشا در حریران سال۱٦٥٦م به دریا درآمد. تعداد کشتی‌های عثمانی هفتادونه فروند بود. چهل‌وپنج‌فروند از این تعداد کادرگا*، هفت فروند کرجی‌باری و بیست‌وهفت فروند «کالیون»** بود.

گذشته از آنکه تعداد خدمهٔ کشتی‌ها ناکافی و نارسا بود می‌توان گفت که در کشتی‌ها سربازان آشنا به جنگ دریائی تقریباً وجودنداشت. ناوگان درصورتی می‌توانست وارد دریای مدیترانه بشود که پیش از حمله دشمن بتواند آرایش دفاعی بخودبگیرد. سربازگیری شروع شد اما به‌سبب آنکه گفته شد مواجب آنان پس از پایان جنگ پرداخت خواهد شد کسی پیشقدم نشد. باتوجه به اینکه معلوم شد افراد اجیرشده پس از گرفتن پول نخواهند جنگید و پراکنده خواهند شد. لذا تصمیم برآن شد که افراد موجود اقدام به حمله

*.نوعی کشتی بادبانی- پاروئی.

**.کشتی بادبانی- پاروئی بزرگ از کادرگا-م.

بکنند. در این بین براثر وزش باد «اینبات» (بادی که از سوی ساحل به جانب دریـامی‌وزد) موقعیت آبهای دریا به سود ناوگان دشمن شد و ناوگان عثمانی به وضع فلاکت‌باری شکست خورد و از هفتادونه فروند کشتی، هشت فروندبه چنگ خصم افتاد و به جز کشتی فـرمانده ناوگان و هفت فروند کشتی مخصوص تعمیرات و دوازده کشتی مـخصوص امـرا کـه نجـات یافت، باقیمانده سوخت و نابودشد. حتی کشتی فرماندهی نیز تـقریباً بـه چنـگ دشمـن افتاده بود که با حمله کشتی کاپیتان علی پاشازاده عبدالقدیر پاشا و کـاپیتان مـمی پـاشا نجات یافت.

در نتیجه این شکست تعداد هزار قبضه توپ، تفنگ و مهمات بسیار و هفت‌وهشت هزار پاروزن به دست ونیزیها افتاد. ناوگان عثمانی پس از شکست لپانتو (اینه بختی) هرگز دچار یک چنین شکستی نشده بود. با این تفاوت که این‌بار برخلاف ماجرای اینه‌بـختی پـولی در بساط نبود. تعمیرگاه‌ها و کارگاههای کـشتی‌سازی اهـمیت پـیشین خـود را از دست داده بود. گذشته از آن سرباز و از لوازم و امکانات نیز خبری نبود. این بـار خـطر سخـت جـدی بود.

با شکست ناوگان‌ونیزی‌ها «بوزجه آطه» را محاصره کردند. باتوجه به اینکه «داماد ابازه احمدپاشا» محافظ جزیره به تعدادی‌از سربازان محافظ قلعـه مـرخصی داده بـود، تـعداد مدافعین جزیره سخت اندک بود. از اینروی درنهمین روز مـحاصره یـعنی اول رمـضان سال ۱۰٦٦هـ ق (تموز ۱٦٥٦م) جزیره بدست ونیز افتاد.

ده روز پیش از تصرف جزیره بوزجه‌آطه از سوی دشمن، وزیراعظم بوینی‌ایری محمدپاشا (محمدپاشاگردن‌کج) به استانبول آمده بود. خبراشغال جزیره اضطراب و هیجان شدیدی را دراستانبول موجب آمد. کار با اشغال جزیره بوزجه خاتمه نیافت، ونیـز کـه بـا شکـست و متلاشی شدن ناوگان عثمانی جرأت یافته بود به «لمنی» حمله بـردو آنجـا را نیـز پـس از نوزده روز محاصره به تصرف کرد. (آگوستوس ۱٦٥۹م).

با رسیدن این خبر به استانبول ترس و وحشت نیـز در شهـر رخ نمـود. وزیـراعظم از اخبارناگواری که پشت سرهم می‌رسید به هراس افتاد و اندیشید که ممکن است دشمـن بـه استانبول نیز حمله‌ورشود. برای آنکه زهرچشمی از دشمن بـگیرد دستورداد آن قسمـت از برجهای استانبول را که مشرف به دریابود با گچ و آهک سفیـد کردند و خـانه‌هـائی را کـه برفراز برجهای میان آخورقاپو و یدی‌کوله قـرارداشت، تـخریب کـردند. اعـیان و اشراف

استانبول با دیدن این اقدامات احتیاطی از سوی حکومت با کوچکترین بهانه‌ای مال و اموال خود را به قصد کوچ به اسکودار به فروش گذاشتند.

پس از شکست ناوگان تحت فرماندهی کنعان پاشا در اثنایی که دشمن قصد هجوم به سواحل روملی را داشت «سیدی‌احمدپاشا» به فرمانداری «سلستره» تعیین و اعزام شد. سیدی‌احمدپاشا به محض آگاهی از حوادث بی‌آنکه دستوری صادرشود به حفاظت از سواحل شتافت و دشمن را درهرنقطه که دست به حمله زده بود پس راند و اندکی بعد نیز با انتصاب کنعان پاشا به محافظت آغریبوز به فرماندهی نیروی دریائی منصوب شد.

## مذاکره به‌سبب جدی‌بودن اوضاح و احوال

با تصرف بوزجه آطه که در پی آن لمنی نیز اشغال شد. استانبول دستخوش هراس عظیمی شد. با بسته شدن کامل «بغاز» قیمت اجناس ناگهان افزایش یافت. آذوقه کم شد و قحطی رخ نمودن آغازکرد. همزمان با آن غرولندها و بگومگوها و شایعات نیز آغازشد:

- «این چه وضعی است؟ مامورین دولت اعمال خلاف انجام می‌دهند و دراندیشه مال‌اندوزی‌اند. کسانی که ناوگان وجزیره‌ها را به دست دشمن سپردند مجازات نمی‌شدند.[۳۹] پول می‌گیرند و پست و مقام می‌دهند. برنج کیلویی یکصدوپنجاه آقچه شده است و قیمت سایر اجناس هم ترقی کرده است. وزیراعظم از تدبیر و چاره‌جویی عاجز مانده است. به این بهانه که کفّار می‌آیند خانه‌هایمان را تخریب می‌کنند. معلوم نیست که عاقبت این کارچه خواهد شد و پادشاه شوکت پناه نیز در اسکودار به عیش‌وعشرت پرداخته است و از احوال عالم بی‌خبراست».

این‌گونه غرولندهای علنی و بی‌پروا در همه جا به گوش می‌رسید. از سوی علما روحانیون و ارکان کانون عریضه‌هایی نیز دراین زمینه تقدیم شاه می‌شد. با افزایش اضطراب در پی خبراشغال لنمی، محمد چهارم که دریافته بود سرانجام این مسئله به انقلابی بزرگ و احتمالاً به برکناری او و از سلطنت منجرخواهد شد، در سوم ایلول ۱۶۵۶م از اسکودار به ینی‌سرای آمد و در پانزدهم ذی القعده ۱۰۶۶ هـ ق پانزده ایلول

۳۹-حقیقت امر اینکه دریاسالار ساری‌کنعان پاشا به مجازات نرسید وبه محافظت آغریبوز منصوب شد. و داماد اباذهٔ احمدپاشاهم‌که مسبب سقوط بوزجه‌آطه شده بود و مجازاتی ندید.

۱۶۵۶م، وزرا، علما و ارکان دولت برای مذاکره به «یالی کوشک» دعوت شدند. در نتیجه این مذاکرات چنین مقرر شد:

والیانی برای ایالتهای آناطولی و قرامان که عایدات آنها به خزانه واریز می‌شد، برگزیده شود تا این سانجاق بیک‌ها (استانداران) و والی‌ها به محافظت ازمیر، ساقیز، استانکوی و دیگر جزیره‌ها و سواحل بپردازند. در کارگاههای کشتی‌سازی بجای کالیون، چکترمه (کشتی پاروئی) بسازند، از مردم پولی تحت عنوان «امدادیه» دریافت دارند و از خزانه نیز مبلغی برداشت بشود.

بوینی ایری محمدپاشا به همان نسبت که دراداره امور کشور مردی بی‌دستوپا و عاجز بود در پر کردن جیب خود از طریق دریافت رشوه‌های هنگفت در ازاء تفویض پست و مقام بسیارچابک و موقع شناس بود.

در پی تصمیمات متخذه سانجاقهای مانیسه وآیدین از«خواص همایونی»(املاک شاهی) جداشد. محمدپاشا با دریافت مبالغ معتنابهی ادارهٔ اموراین دو ایالت را به نزدیکان خود داد و باز با گرفتن پول قابل توجهی ایالتهای آناطولی و قرامان (قونیه) را به دیگران واگذار کرد.

از همان آغاز که وزیراعظم اشتغال به کارکرد محمدچهارم عملکرد او را نمی‌پسندید. حتی درنخستین روز انتصاب درحالی که می‌گفت: «پیرمرد سالخورده‌ای است» مهرصدارت اعظمی را به او داد. محمدپاشا از روزی که بر سرکارآمد منشأ کار سودمندی نشد به بهانهٔ ماجرای «جلوس» شماربسیاری را کشت و پست‌های دولتی را بجای افراد لایق و کاردان به کسان و نزدیکان خود داد. شاه با بر زبان راندن این جملات که «نه توان آن را دارد که با قوت و شجاعت کاربکند و نه ذکاموفراست و حسن تدبیر. آیا در مذاکرات مربوط به جنگ این چنین چاره‌اندیشی باید کرد؟» نارضایی وتأثر خود را بیان داشته بود. پس از ملاقات و مذاکره‌ای که ذکرآن گذشت دومین جلسه مذاکره نیز درحضورشاه تشکیل شد. شاه خطاب به وزیراعظم گفت:

- «خودشخصاً عازم جنگ خواهم شد، تدابیر لازم را از نظرآمادگیهای زمینی و دریایی اتخاذ کن».

بوینی ایری محمدپاشا با شنیدن این دستوردر حالی‌که دست بردست می‌مالید و به زبان حال از مجلسیان طلب یاری می‌کرد، گفت:

- «زندگی پادشاه درازباد، دراین شرایط با این آشفتگی اوضاع و بی‌انظباطی لشکر اقدام به جنگ امری است بس دشوار. هزینه این کار بسیارزیاداست، در صورت عزیمت سلطان باید بی‌درنگ بیست هزارکیسه از خزانه برداشت کنیم در غیراینصورت حرکت شاه و اقدام مقدورنخواهد بود. شاه با شنیدن این سخنان که بیانگر نظر قطعی وزیراعظم بود سخت خشمگین شد اما سخنی نگفت و جلسه بدون اخذ نتیجه پایان گرفت».

## در باره شیخ الاسلام هوجازاده

ضمن ذکرحوادثی که در آن ایام رخ می‌داد بی‌مناسبت نیست که از شیخ‌الاسلام هوجازاده مسعودافندی نیز سخنی بگوئیم. هوجازاده مردی بود با دانش متوسط اما درعمل و در سخن بی‌پروا و دلیر بود. نظرخود را به صراحت می‌گفت و از هیچ چیز و هیچ کس نیز نمی‌هراسید. در زمان وزارت عظمای گرجی محمدپاشا او قاضی‌عسکربود و با محمدپاشا مدام درگیرمی‌شد. شاه و مادرشاه بخاطر صراحتی که هوجازاده داشت مدام درامورمختلف با او مشورت می‌کردند و عقیده و نظر او را خواستارمی‌شدند. اما با اینهمه چون به‌سبب صراحت لهجه دیگران را می‌آزرد، چه درزمان صدرات ابشیر پاشا و چه به هنگام وزیراعظمی قرامراد پاشا روی خوش به او نشان داده نشد تا آنکه در «واقعه چنار» به درخواست «میدان آغالاری» به سمت شیخ‌الاسلام منصوب شد.

با این انتصاب که به درخواست گردنکشان لشکری صورت گرفت از اعتماد شاه و مادرش نسبت به هوجازاده کاست اما به سبب همگامی او با دولت در جریان قتل سران گردنکشان بازتوجه و اعتمادشاه را به خودجلب کرد. حتی به‌سبب این خدمت «خاصی» با عایدات ده هزار قروش در داخل محدود «اقطاع سیواس» به او تفویض شد و باز در صف مقدم مقربین شاه قرارگرفت.

پس از درگذشت سیاووش پاشا درجلسه مشاوره‌ای که به منظورتعیین وزیراعظم تشکیل شد، مسعودافندی بوینی‌ایری محمدپاشا والی شام را برای تصدی این مقام پیشنهادکرد و شاه نیز بی‌درنگ «مهرهمایونی» را برای او فرستاد. مسعودافندی با این انتصاب قصدداشت طناب طبل را به گردن محمدپاشا که مردی ساده‌دل و بی‌اطلاع درادارهٔ اموربود بیندازد و خود ادارهٔ امور را به دست بگیرد.

بوینی ایری محمدپاشا وقتی که به استانبول آمد با مشاهدهٔ دخالتهای مسعودافندی و

موضع تحکم‌آمیزش روی خوش به او نشان نداد و خود بـه‌تـنهائی زمـام کـارها را دردست گرفت. مسعودافندی که از این امرسخت ناراحت شده بود اظهارمی‌دارد که:

- «انتصاب این شخص اشتباه بوده است، او شایستهٔ این مقام نیست».

حتی با پیغامی این نکته را به اطلاع مادرشاه نیز می‌رساند. مادرشاه کـه از تـغییر مـوضع شیخ‌الاسلام دربارهٔ وزیراعظم به خشم آمده بود، می‌گوید:

-این شخص را خود او معرفی کرده است. وزیراعظم چه جرمی مرتکب شده است؟ کفار به ما حمله آورده، اوضاع دولت آشفته و نابـسامان است، چـرا بـدون درنظـر گرفتن صدمات ناشی از عزل وزیری و انتصاب وزیردیگر، دراین شرایط بحرانی چنین سخنـانی را برزبان می‌رانند. و با این پاسخ آن مرد حریص را مجاب می‌کند.

به جزء «وجیهی» و قراچلبی‌زاده» سایر مورخان عثمانی نوشته‌اند شیخ‌السلام که سخـت حریص و آزمند بود او که در صف مقدم ادارهٔ امـورمملکت قـرارداشت ونخستیـن شخصـیت بانفوذ حکومتی به حساب می‌آمد نتوانست این شکست و ضربه راتحمل‌بکندودرصدد برآمد با خلع محمدچهارم از سلطنت برادر او شاهزاده سلیمان را به سلطنت برساند. از اینروی بـا عده‌ای از فرماندهان کانون ینی‌چری ملاقات کرد و ضمن تماس با «حیدرآقازادهٔ» قائم‌مقام پیشین صدرات از امکان حملهٔ دشمن به استانبول سخن گفت و افزود که دراین بـاره کـاری از آن پیرمرد خرفت برنمی‌آید و شاه نیز به نصایح او (هوجازاده ) توجهی ندارد، بهتراست که کانون ینی‌چری همت کند و برای نجات مملکت و مـلت شاهـزاده سلیـمان را بـرتخت سلطنت نشاند. همزمان با آن موافقت نزدیـکان مـادرشاهزاده سلیـمان را بـدست آورد و موافقت عده‌ای از سران ینی‌چری را دراین باره جلب کرد.

وزیراعظم به‌محض آگاهی از این ماجرا مراتب را به اطـلاع شاه رسانیـد. شاه در بـیست و پنج رمضان سال ۱۰٦٦هجری قمری هوجازاده را با این بـهانه کـه قصـدمذاکره در بـاره مسائل مملکتی را دارد. به «سنان پاشاکوشکی» دعوت کرد. هوجازاده را به محض ورود بـه کوشک بی‌آنکه بتواند با شاه ملاقات کند سوارقایقی کـردند و تـحت نظـر پـنج و شش بستانجی به بورسه فرستاند تا از آنجا به «دیاربکر» فرستاده شود. دیاربکر را بـرای اقـامت هوجازاده و استفاده از عایدات آن اختصاص داده بودند. به جای هوجازاده، حنـفی افنـدی قاضی‌عسکر معزول روملی شیخ‌الاسلام شد.

مسعودافندی پس از آنکه مدتی در بورسه ماند آماده حرکت به دیاربکرشد. اما به سبب

توصیه شیخ‌الاسلام مسعود افندی، مهر همایونی برای بوینی‌ایری محمدپاشا والی شام فرستاده شد. و از وزرای گنبد، یوسف پاشای سالخورده قائم‌مقام صدارت شد. قصد مسعود افندی از انتخاب بوینی‌ایری محمدپاشا که وی را مردی ساده‌دلی‌انگاشت این بود که خود دراداره امور کشور نقش داشته باشد.

## شورش «سپاهی»

سرکرده‌های سپاهی (فرماندهان سواره نظام قاپی‌قولی) که عامل واقعه چنار بودند پس از از میان برداشتن افراد موردنیاز خود به انباشتن جیب خویش پرداختند [۳۸]. حسن نامی از سردسته‌های آنان که چندین بار توسط شاه به حضور پذیرفته شده بود، از خوشحالی در پوست خود نمی‌گنجید. از سرشناسان دیگر شورشیان افرادی شاملی محمد، قراتاش عثمان و یاماق‌علی هریک در استانبول بارگاهی برای خود دست‌وپا کرده با پنجاه الی شصت نفر از اعوان و انصار درآن زندگی می‌کردند و به آنان «میدان آغالاری» (فرماندهان میدان منظور واقعهٔ آت‌میدانی) می‌گفتند. این سردسته‌های زورگویان و گردن‌کشان بانفوذ درقائم‌مقام صدارت (هنوز بوینی‌ایری محمدپاشا وارد استانبول نشده بود) و دیگر دولتمردان خواسته‌های خود را به مرحله عمل درمی‌آوردند. و به هرتقدیر خواسته‌هایشان به توسط این و آن که درکار حکومت بودند جامهٔ عمل می‌پوشید. دولتمردان برای چاره‌جوئی این معضل با یوسف پاشا قائم‌مقام صدارت و شیخ‌الاسلام درددل کرده بودند. درپی این اقدام یوسف‌پاشا مخفیانه یکی از فرماندهان سرشناس ینی‌چری حسن اوغلی‌حسین آغا را که مغز متفکر کانون بود دعوت کرد و برای چاره‌جویی دراین باره از او مدد خواست.

حسن آقا عنوان کرد که «کانونی ینی‌چری» در این باره از یاری دریغ نخواهد داشت. ولی توجیه کرد که افراد موردعلاقه صاحب‌منصبان «کانون»، برای فرماندهی ینی‌چری و کدخدایی برگزیده شوند. و برای احراز مقام کدخدایی، کدخدای (قایم‌مقام) پیشین

۳۸- یک ضرب‌المثل مشهور ایرانی است که درمورد یک چنین مسائلی می‌گویند: «کدو افتاد بادنجان* برآمد». یعنی متقلبین چون آغاهای دربار رفتند و راهزنان «سپاهی» جای آنان را گرفتند.

*. ضرب‌المثل بارسم‌الخط فارسی درمتن آمده است.-م.

ناامنی راهها توسط عوامل اباز‌ه‌محمدپاشا درخواست اعزام تعدادی «سکبان» برای حفاظت خودکرد. وزیراعظم به اطلاع شاه رسانید که وی به‌کمک «سکبان»های درخواستی قصد عصیان دارد. دستورقتل شیخ‌الاسلام صادرشد. به منظوراجرای فرمان شاه در خانه‌ای که مهمان بود به شیخ‌الاسلام حمله‌ورشدند چون مرد جسوری بود عده‌ای از مهاجمین را زخمی کرد ولی سرانجام کشته شد (یازده شوال ۱۰۶۶ه ق/دوم ایلول ۱۶۵۶م).

در این بین قراچلبی‌زاده عبدالعزیز افندی که در «بورسه» بحال تبعید به سرمی‌برد اعلام داشت که هوجازاده درجریان به‌سلطنت رسانیدن شاهزاده سلیمان دست نداشت بلکه او به‌سبب آنکه با شهادت دروغ سبب قتل مردعارف و عالمی چون دفتردارزاده محمدپاشا شد به مکافات دچارشد و مجازات دید[۴۰].

## تصمیم انتصاب کوپرولی محمدپاشا به مقام وزیراعظمی

### اوایل کار کوپرولی

کوپرو محمدپاشا از دست پرورد‌گان وزیراعظم بشناق خسروپاشا و خزانه‌دار او بود. در سال ۱۰۵۷هجری قمری/۱۶۴۷م تحصیلدار ایالت شام بود.[۴۱] شام هفتمین «خاصگی» سلطان ابراهیم بود که در مقام «باشماق لیق*»به سلطان داده شده بود.

یکسال بعد بیگلربیگ قرامان شد. در طی همین سال مأمورسرکوب واروارعلی‌پاشاشد. علی‌پاشا در سیواس شورش کرده بود. طی این مأموریت به دست نیروهای علی‌پاشا اسیرشد. توسط ابشیرپاشا نجات یافت و در پی رهایی نیز از مقام خودبرکنارشد.

بعدها کوپرولی محمدپاشا برای گرفتن پست دولتی به استانبول آمد وبا «معمارقاسم‌آقا» که از دوستانش بود به معاشرت پرداخت. طی این نشست و برخاستها قاسم‌آقا از نظرات و توصیه‌های او درزمینه امورمملکتی بهره برد و دریافت که کوپرولی شخصی است که قادر به

۴۰-پس از اعدام مسعود افندی، حیدرآقازاده محمدپاشا، علی‌آغا کدخدای مادرشاهزاده سلیمان و علی نام دیگری که کدخدای قراچلبی‌زاده محمودافندی بود به جرم شرکت در توطئه به سلطنت رسانیدن شاهزاده سلیمان کشته شدند. وزیراعظم درصدد برآمد تا فرمان قتل کچه چی‌زاده محمدآقا فرمانده یئی‌چری را نیز از شاه بگیرد که قراحسن اوغلی حسین‌آقا پادرمیانی کرد و برای مادرسلطان پیغام فرستاد که او مرد کارآزموده‌ایست و کم خدمت نکرده است. با این وساطت کچه‌چی‌زاده معزول شد و به مزرعه‌اش واقع میخالیچ تبعیدش کردند.

۴۱-**تاریخ نعیما**، ج چهار، ص ۲۳۵.

*-درباره این گونه اصطلاحات توضیحات لازم درجلد اول و دوم آمده است.-م.

انجام اموردشوار و قادر به حل مشکلات و مسایل مملکتی است. از این روی درهرفرصتی که پیش می‌آمد به مدح و وصف او زبان می‌گشود.

در سال ۱۰۶۱هـ ق /۱۶۵۱م با عزل مجدد سیاووش پاشا وزیر اعظم، مادرشاه قاسم‌آقا کدخدای خویش را احضارکرد و دراین باره با وی به مشورت پرداخت و نظر او را در باره صدراعظمی گرجی محمدپاشا خواستارشد. قاسم‌آقا که مردی نکته‌سنج و موقع‌شناس بود اظهارداشت که سیاووش پاشا با همهٔ بلاهتش بهتر از گرجی‌پاشا است و اگر گزیری از عزل او نیست حداقل شخص مناسبی را بجای او برگزینند. چون مادرشاه می‌پرسد که به نظرتو چه کسی برای اینکارشایسته است؟ قاسم‌آقا از کوپرولی محمدپاشا که قصدتوجیه او را داشت سخن به میان می‌آورد. مادرشاه اظهارمی‌دارد که:

- «فعلاً گرجی را منصوب می‌کنیم اگر از عهده این کار برنیامد عوضش می‌کنیم.»

و به این‌ترتیب گرجی محمدپاشا وزیراعظم شد. اما پس از مدتی قاسم‌آقا با استفاده از ناتوانی گرجی محمدپاشا در اداره امور به مادر شاه می‌گوید:

- «سلطان صاحب‌دولت، کوپرولی محمدپاشا خزانه‌دارمرحوم خسروپاشا حی‌وحاضر است و قادراست که از عهده تصدی مقام وزیراعظمی برآید. تصورنمی‌کنم که دیگران بتوانند از عهدهٔ این کاربرآیند.»

وچون مادرشاه می‌گوید:

-چگونه می‌توان مهرهمایونی را به کسی داد که درمیان مردم نام و ننگی ندارد.

قاسم‌آقا پاسخ می‌دهد:

-«چاره این کارآسان است. نخست به مقام «وزیرگنبد»* منصوب می‌کنید و آنگاه به خدمتش می‌گیرد. مادرشاه پیشنهادقاسم‌آقا را به عرض شاه رسانید. شاه «قیزلارآغاسی» را احضارکرد و خطاب به او گفت:

-«می‌گویند شخصی است به نام کوپرولی محمدآقا که توانائی خدمت به دولت را دارد. او را به سمت وزیرگنبد منصوبش کنید.»

«دارالسعاده آغاسی»(وزیر دربار) در پاسخ فرمان شاه می‌گوید:

- «اطاعت می‌شود. اما اجازه بفرمائید غلامتان نیز دراین باره تحقیقی به عمل بیاورد.»

*-درزمان حکومت عثمانی وزرا درمکانی که پوشش گنبدی داشت در حضورشاه گردمی‌آمدند و در باره مسائل مختلف مملکتی به بحث و مشاوره می‌پرداختند.-م.

و بی‌درنگ برای گرجی محمدپاشا پیغام می‌فرستد و او را از ماوقع آگاه می‌سازد. همچنین به اطلاع وزیراعظم می‌رساند که این کار به توصیه و تلقین قاسم‌آقا صورت گرفته است.

کوپرولی محمدپاشا که به مقام وزارت منصوب شده بود تنها یکبار توانست در جلسات دیوان شرکت بکند. زیرا با تفویض ایالت کستندیل در مقام «آرپالیق» به او از استانبول دورش کردند و قاسم‌آقا نیز به بهانه و تهمتی از کداخدائی مادرشاه عزل شد. وی با آنکه خانه‌نشین شده بود به آن هم بسنده نکردند و او را در «قانلی‌قویو»* واقع در زندان یدی کوله محبوس کردند و پس از مصادره دارونداراش به قبرس تبعیدش کردند.

کوپرولی محمدپاشا از تصدی امور ایالت کستندیل عزل شد و به قصبه «وزیرکوپرو» زادگاه همسرش واقع در ایالت اماسیه رفت و در آنجا اقامت گزید. هنگامی‌که ابشیرپاشا به مقام صدراعظمی منصوب شد و آهنگ استانبول کرد کوپرولی برای گرفتن شغلی از ابشیرپاشا به کوتاهیه رفت و در آنجا با وزیراعظم جدید ملاقات کرد و در نتیجه بیگلربیگی طرابلس و شام به او محول شد. کوپرولی پس از آنکه ابشیر پاشا را که در حق او مراتب لطف و محبت را بجای آورده بود تا «ازنیق» همراهی کرد، به محل خدمت خود یعنی طرابلس رفت ( ربیع الاول ۱۰۶۵هـ ق / اوجاق ۱۶۵۵م ). پسرانش احمد و مصطفی بیگ نیز اموال پدر را از قصبه کوپرو برداشتند و در پی او حرکت کردند. اما از بخت بد هنوز، کوپرولی شروع به کار نکرده بود که ابشیرپاشا کشته شد و انتصابهای او ابطال شد و علی پاشا خدمتکار امین مالیه «مورالی» بیگلربیگ طرابلس شام شد، و کوپرولی با تحمل مرارت بسیار به قصبهٔ «کوپرو»بازگشت[۴۲].

در سال ۱۰٦٦ هـ ق / ۱٦۵۵ م. بوینی ایری محمدپاشا وزیر اعظم شد هنگامی که به استانبول عزیمت می‌کرد. کوپرولی بمنظور گرفتن پست دولتی به اسکی شهر رفت و در آنجا از وزیراعظم استقبال کرد و همراه او به استانبول رفت. هنگام عزیمت به استانبول

*-چاه خونین.-م.

۴۲-تفویض اداره امورایالت طرابلس شام به افراد در ماه محرم هرسال صورت می‌گرفت ولی به‌سبب آشفته بودن اوضاع مالی آن ایالت این مقام در ماه جمادی‌الاول به کوپرولی محمدپاشاداده شد. طبق قانون محمدپاشا می‌بایست تا محرم سال دیگر صبرمی‌کرد تا رسماً اداره امور را به دست بگیرد. دراین فاصله با قتل ابشیرپاشا این مقام به کس دیگری محول شد.

کوپرولی در باره امور دولتی مطالب بسیار به بوینی‌ایری گفت. بـه استانبـول کـه رسیـدند وزیراعظم مبلغی مقرری برای او تعیین کرد و کـوپرولی در ساختمـانی واقـع در «بـایزید» اقامت کرد. کوپرولی هنگامی که دراین خانه درانتظار انتصاب به پست فرمانداری ایالتی به سرمی‌برد، توسط دوست دیرینش معمارقاسم آقا با افراد بسیاری آشناشد.

## فعالیت افرادی که خواهان صدارت کوپرولی بودند

کوپرولی محمدپاشا ضمن اینکه دراستانبول در انتظار پست و مقام به سرمی‌برد با تـغییر قیافه به خانهٔ معمارقاسم‌آقا می‌رفت و با یکی از رئیس الکتاب‌هـا یـعنی شامـی‌زاده مـحمد و محمدافندی معلم دربار ملاقات می‌کرد. دراین بین باز مـعمار قـاسم‌آقـا از طـریق سولاق محمد خزانه‌دار که مورداعتماد مادرشاه بود به سود کوپرولی فعـالیت مـی‌کـرد. احمـدآقا کدخدای بوینی‌ایری محمدپاشا که مرد با تجربه‌ای بود بـااعتقاد بـه ایـنکه روش مـافوقش مناسب و پسندیده نیست در خفا وارد گروه معمار قاسم‌آقا شده بود. و آنان نیز به او تـوصیه کرده بودند که وزیراعظم را اغفال کنند.

با رسیدن خبر اشغال «بورجه آطه» از سوی «ونیز» فشار قـاسم‌آقـا و طـرفدارانش بـر مادرشاه برای صدارت کوپرولی بیشتر شد. سیاووش مصطفی‌آغای[۴۳] سلاحـدار کـه از ایـن ماجرا آگاه شده بود برای وزیراعظم چنین پیغام فرستاد:

-«غافل مباش! این احتمال می‌رود که مهرهمایونی را به دیگرکس بدهند.»

و با این پیغام به بوینی‌ایری هشدارداد. وزیراعظم نیز پست تـصدی امـورطرابلس شام را به کوپرولی داد و به او گفت:

-«همین امروز عزیمت کن»

محمدپاشا در حالی‌که از یک سو در تلاش و در پی گرفتن قـرض از تـجار بـرای عـزیمت بود، از دیگر سوی توسط افراد خود برای به چنگ آوردن مهرهمایونی کـوشش مـی‌کـرد. دراین بین خبراشغال جزیره لمنی نیز توسط دشمن رسید و اضطراب بسیاری را موجب آمد و شاه دستورتشکیل جلسه مذاکره را داد. جاسوسان به وزیراعظم خبربردند:

«مهر از دست رفت. در بارهٔ کوپرولی چاره‌ای بیاندیش!».

۴۳-کوپرلی محمدپاشا پس از آنکه صدراعظم شد به بهانه‌ای سیاووش مصطفی پاشا والی طرابلس شام را کشت.

وزیراعظم کدخدای*خود احمدآقا احضار کرد و گفت:

-«ما به این مرد پست و مقام دادیم قصد او از عدم عزیمت به محل خدمت چیست؟ نکند که اختلال مشاعریافته است. بی‌درنگ کس بفرست و او را احضار کن. عدم او از وجودش اولی‌تر است».

احمدآقا که دریافته بود رازفاش شده است و زندگی کوپرولی‌درخطراست پاسخ‌می‌دهد:

-«سرورم خلاف به عرضتان رسانیده‌اند. اگر ترسی دردل دارید، باید از افراد صاحب نام باشد نه از او. کوپرولی وضعی دارد که از تهیه نان شب عاجز است. هر روز خود را در تلاش فراهم آوردن هزینه مسافرت می‌گذراند. به همین دلیل است که عزیمت نکرده. اگر همین امروز پنج کیسه پول فراهم بکند تا غروب بی‌درنگ عزیمت می‌کند.»

وزیراعظم با شنیدن این سخنان نخست سه کیسه آقچه برای کوپرولی می‌دهد ولی سرانجام به اصرار کدخدایش پنج کیسه آقچه برای کوپرولی می‌فرستد.

یاران کوپرولی چون دیدند که وزیراعظم سخت در تلاش دور کردن او از استانبول است، برای سردرگم کردن بوینی‌ایری سیاووش مصطفی‌آقای سلاح‌دار، دولت وزیراعظم را ضمن تصدی مقام وزارت به سمت والی «شام» تعیین کردند و خاصکی محمدپاشا والی شام را با شتاب به استانبول فراخواندند. به این ترتیب کسانی که از بطن قضایا آگاه نبودند چنین انگاشتند که خاصکی پاشا برای تصدی مقام وزیراعظمی دعوت شده است و به این ترتیب سوءظن نسبت به کوپرولی از بین رفت.

## صدارت کوپرولی محمدپاشا

صدراعظمی کوپرولی مسجل شده بود. در اثنای این تحولات وزیر گرجی‌حسین پاشا فرمانده ینی‌چری که از افراد بوینی‌ایری بود، عزل شد و سهراب محمدآقا را به این سمت برگزیدند و چند روز بعد مقام وزارت نیز به او داده شد. چون سهراب محمدآقا از دوستان طرفداران کوپرولی بود لذا مشکلی از سوی ینی‌چری‌ها متصورنبود.

وقتی که به کوپرولی محمدپاشا پیشنهاد پذیرفتن پست صدارت شد، او اظهارداشت شرایطی دارد که در صورت پذیرفته شدن این پیشنهاد را خواهد پذیرفت. مراتب به اطلاع مادرشاه نیز رسید.

*- در بارهٔ این واژه به جلداول مراجعه شود-م.

عصر روزی که فرمانده ینی‌چری عوض شد یکی از «زولفلی بالطه‌چی»ها* مخفیانه کوپرولی را به اتاق قیزلار آغاسی برد و وی در آنجا با مادرشاه ملاقات کرد. کوپرولی محمدپاشا زمین ادب بوسید و مادرشاه نیز او را مورد لطف قرارداد و گفت: «پاشا، خوش آمدی» و افزود:

-«حضرت سلطان قصد دارد که مهرصدرات را به تو احسان کند. آیا از عهده خدمت شایسته به دین و دولت برمی‌آیی؟»

کوپرولی پاسخ داد:

-«چند شرط دارم. اگرچنانکه از سوی حضرت سلطان موردقبول و عنایت قرارگیرد انشاءالله تعالی از عهده خدمت برخواهم آمد.»

وقتی مادرشاه از او دربارهٔ شرایطش پرسید، کوپرولی پاسخ داد:

۱- هرچه از محضر همایونی بخواهیم مورد قبول قرارگیردوردنشود.

۲- در مورد ارتقاء مقام و عزل و نصب خواه درمورد مقامات عالی و خواه موارد بی‌اهمیت به هیچ‌وجه و به هیچ طریق غلام خویش را در تنگنانگذارند و اصرار و ابرام نورزند تا بتوانم افرادشایسته را بر سرامور به‌گمارم.

۳- هیچ وکیلی یاوزیری را به اعتبارمال و منالش و یا بخاطر حسن اعتقادش در کار صدراعظمی دخالت ندهند و خللی به استقلال اینجانب در ادارهٔ امور واردنکنند.

٤- به سخنان مغرضانه منافقین درمورد غلامشان اعتمادنکنند و اجازهٔ برزبان راندن چنین سخنانی را به کسی ندهند چرا که هرکسی قصد دارد درکار دولت، حصّه و سهمی بدست بیاورد و بالطبع نمی‌توان همه را راضی و اقناع کرد. از اینروی بسیارند کسانی که با وزیراعظم خصومت دارند و به او حسدمی‌ورزند.

چنانچه این چهارشرط مورد قبول ذات همایونی قرار گیرد، به خواست خدا و عنایت شما و برکات دعای شما می‌توانم از عهده خدمات این مقام برآیم.

مادر شاه در مورد این شروط او را محق می‌داند و پاسخ می‌دهد «بخدای عظیم سوگند که این خواسته شما برآورده خواهد شد» و سه باز نیز سوگند خود را تکرار می‌کند. آنگاه کوپردلی باز مراتب احترام را بجای آورد و بازگشت. این ملاقات در تاریخ روز

*- افراد گاردشاهی.-م.

پنجشنبه بیست‌وچهارم ذی‌القعده سال ۱۰٦٦ هجری قمری مطابق با سیزده ایلول ۱٦۵٦ میلادی صورت گرفته بود.

فردای روز ملاقات یعنی جمعه کوپرولی محمدپاشا به قصر احضار شد و همان روز دوساعت مانده به وقت نمازجمعه بوینی‌ایری نیز احضار شد. بوینی‌ایری به محض ورود به قصر از سوی شاه به حضور پذیرفته شد. شاه سهل‌انگاری او را در مورد تهیه مقدمات جنگ مطرح کرد و او را مورد سرزنش قرار داد. آنگاه مهر را از دست او گرفت و به کوپرولی داد. سلطان‌محمد پس از تکرار چهارشرط کوپرولی خطاب به او گفت:

- «با قبول این چهارشرط صدراعظمت کردم تا به استقلال انجام وظیفه بکنی. ببینم چگونه خدمت خواهی کرد. کوپرولی با شنیدن این سخنان گریه‌کنان گفت:

- «پادشاه صاحب شوکت، خداوند به عمر شما و به عزت دولتتان بیفزاید. تمامی توان خود را در راه خدمت صادقانه به شما مصروف خواهم داشت و در راهتان جانم را نثار خواهم کرد. امیدوارم که از برکت دعای پادشاه صاحب شوکت، حق تعالی توفیق خدمت عنایتم فرماید. و از حضور شاه مرخص شد. (چهارده ایلول ۱٦۵٦م.)

انتصاب کوپرولی محمدپاشا به مقام صدارت خواه بین مردم و خواه بین رجال مملکت حیرت و شگفت‌زدگی را موجب شد. هرکسی برعلیه کوپرولی که صاحب نام و ننگ نبود و توانائی نداشت و به دست واروار علی پاشا اسیر شده بود سخنی می‌گفت. صنف علما از بی‌سوادی او سخن می‌گفتند، فرماندهان بی‌لیاقتی او را مطرح می‌کردند و دولتمردان را عقیده بر این بود که این تازه وزیر مفلس ترکیه قادر به تنظیم امور مالی کشور نخواهد شد. کوتاه سخن آنکه همگان عقیده داشتند در شرایط حساس و خطرناک کشور که به کارگزار ماهر و توانائی نیاز بود، انتخاب پیرمردی که نیاز به استراحت دارد، انتصابی بس نابجا است. در آن تاریخ محمد چهارم پانزده سالش را تمام کرده بود و سن کوپرولی محمد پاشا از هفتاد متجاوز بود.

## حوادث آناطولی

### اجمالی از اوضاع مملکت در آن ایام

در قرن هفدهم دولت عثمانی از نظر اداری، مالی، لشکری و حقوقی از درون در حال فروپاشی بود. این فروریختگی علل گوناگون داشت. عوامل مؤثر در این ماجرا عبارت بود از:

پادشاهان عثمانی یا به سبب کمی سن و یا کهولت و ضعف مزاج رشته امور را خود بدست نداشتند و همزمان با آن وزیراعظم‌ها نیز اکثر افرادی سودجو، جاهل و ناتوان بودند. در انتخاب والی، حاکم و دیگر مأمورین دولتی بیش از لیاقت و شایستگی رشوه و حق‌وحساب مطرح بود، امور مالی و مشاغل دست افراد دغلکار و نادرست بود که زندگی بسیاری از مردم به دست چنین افرادی پریشان شد. بسیاری از مردم خانه و مزرعه را ترک گفتند و به راهزنی پرداختند که به آنها «لوند» می‌گفتند و شاکیان از شکایت خود بهره نبردند چرا که قضات و نواب آنان -به استثنای شماری اندک- با والی‌ها و استانداران و دغلکاران همدست بودند.

بر اثر این مظالم گروه بسیاری از دهقانان(رعایا) به وضع رقت‌آوری گرفتار آمدند. همانطوری‌که گفتیم گروهی از دهقانان مزارع خود را رها کردند و به راهزنی پرداختند و گروهی دیگر از آن به شهرها و قصبه‌ها پناه آوردند و مانده خرد و مضمحل شدند. به جز این راهزنان و «سکبان» ها که بلای جان مردم بودند، تعدادی نیز از افراد سواره نظام «قاپوقولی» در قصبه‌ها و ولایات سکنی گزیده بودند.

با آنکه نخست در زمان قویوجی مرادپاشا و سپس در زمان مراد سوم این راهزنان و نیز شورشیان به شدت سرکوب شدند ولی با ناتوان شدن حکومت مرکزی مردم در شورش و قیام تردیدی به خود راه نمی‌دادند. بویژه در اواخر سلطنت سلطان ابراهیم و هشت سال اول سلطنت محمد سوم پسرش حوادث پیشین با همهٔ شدت خود ادامه داشت.

بر اثر ناتوانی حکومت و دخالت فرماندهان کانون ینی‌چری و نفوذ «آق‌خادم»ها و «قراخادم»ها در ادارهٔ امور، ایالت‌ها به دست فراموشی سپرده شد، تنها استانبول مطرح بود. برای خاموش کردن آتش عصیانها در آناطولی اداره امور ایالت‌ها به رؤسای شورشیان واگذار شد و آنان در مقام نماینده دولت، بلایی شدند و برجان مردم افتادند.

به سبب خردسال بودن محمد سوم در آغاز کار اداره کلیه امور به دست فرماندهان ینی‌چری افتاد. هر سه الی چهارماه یکبار وزیر اعظم عوض شد که و این امر متلاشی شدن مکانیزم حکومت را موجب آمد. تحصیلدارانی که مأمور وصول درآمد خزانه بودند برای تحصیل دوبرابر مبلغی که به خزانه و دفتردار (امین مالیه) و وزیر اعظم داده بودند به اتفاق «ساری‌جه»ها و «سکبان»ها بجان و مال مردم می‌افتادند و شکایت‌ها نیز به نتیجه نمی‌رسید. والیان و حاکمانی که منصوب می‌شدند پست و مقام خویش را با توسل به افراد

متنفذ و پرداخت رشوه به دست می‌آوردند و آنگاه خود چندبرابر آنرا به عناوین مختلف از اموال دولت و مردم به جیب می‌زدند. و چون با هر عزل و انتصاب جدید می‌بایست رشوه می‌دادند، لذا با وسایل و بهانه‌های گوناگون مردم را سر کیسه می‌کردند. هروالی ایالت اگر از سوی شخص صاحب نفوذی حمایت نمی‌شد و یا بیم عصیانش نمی‌رفت، حداکثر بیش از شش ماه در مقام خود نمی‌ماند، حتی گاهی وقتی والی‌یی که عازم محل خدمت خود بود در میانهٔ راه و به مقصد نرسیده برکنار می‌شد و شخص دیگری که پول بیشتری به خزانه وزیراعظم داده بود جای او را می‌گرفت.

همان‌طوری که گذشت در بخش جداگانه‌ای مختصری از اوضاع استانبول را بین سالهای ۱۶۵۶ - ۱۶۴۸ م ( ۱۰۶۷ - ۱۰۵۸ هـ ق ) شرح دادیم و گفتیم که حکومت به دست چه کسانی و زیر نفوذ چه افرادی بود و چرا کسی به فکر اصلاح وضعی که روزبه‌روز اسفناکتر می‌شد نبود و چه انگیزه‌هایی سبب ارتشا و فساد و خصومتها و کینه‌جویی‌ها بود. هم‌چنین درباره ضعف و ناتوانی حکومت مرکزی و اینکه چگونه کانون‌ها (سپاهی، ینی‌چری، عجمی و...) به عناوین گوناگون محرک شورشها بودند سخن گفتیم. اینک نیز اوضاع آناطولی راکه مابین سالهای مذکور که سرشار از حوادث گوناگون بود بررسی می‌کنیم.

## اوضاع آناطولی در همان سالها

طی این سالها به استثنای حوادث کم‌اهمیتی که در حوالی بالکان، موره، بسنه و مجارستان رخ داد اوضاع داخلی آرام بود و تنها خطر اصلی در حوالی آناطولی بود.

پس از جلوس سلطان ابراهیم رشته امور به تدریج از هم گسسته شد و در اواخر دوران سلطنت او این درهم گسیختگی بیشتر شد و در اوایل سلطنت مراد سوم احتیاط و تدبیر به کلی رخت بربست. هفت سال آغازین دوران سلطنت محمد سوم که در هفت سالگی به شاهی رسیده بود تا زمان صدارت کوپرولی محمدپاشا به درگیری با عصیانهای آناطولی و شکایت شاکیان آن منطقه سپری شد. در آن منطقه حتی نامی از آسایش بجای نمانده بود.

سرشناس‌ترین شورشیان آناطولی را حیدراوغلی، قاطرچی‌اوغلی، گرجی عبدالنبی، ابازه حسن و سیدی احمدپاشا و دارودسته آنان تشکیل می‌داد قبلاً درباره عصیان نصوح پاشا اوغلی حسن و «واروارعلی پاشا» در زمان سلطنت ابراهیم و همچنین در مورد

مخالفتهای ابشیرپاشا و بوینی‌ایری محمدپاشا که بعدها صورت گرفت توضیحاتی دادیم.

## حیدراوغلی و قاطرچی اوغلی

از سال ۱۰۵۵ هـ ق / ۱٦٤۵ م. به بعد در آناطولی سروکله راهزنی به نام قراحیدر در آناطولی پیدا شد که سر گردنه می‌گرفت و به کاروان می‌زد و در اسپارطه، اولوبورلی و حوالی آن آتشی برافروخته بود. که سرانجام دستگیر شد و به قتل رسید. بعدها پسر او که محمد نام داشت با کنیهٔ «حیدراوغلی» و به قصد انتقام پدر به میدان آمد و به تاخت‌وتاز پرداخت.

ابشیر پاشا والی پیشین آناطولی مأمور سرکوب حیدراوغلی شد، درحوالی سگوت دارودسته او را متلاشی ساخت ولی موفق به دستگیری او نشد. حیدراوغلی گریخت و بعدها باز فعالیت ازسر گرفت. این بار برای سرکوب حیدراوغلی که بین ایلغین و آق‌شهر را عرصه تاخت‌وتاز ساخته بود، کوچک چاووش احمدپاشا بیگلربیگ آناطولی مأمور شد. او با آنکه راهزن مزبور را در نزدیکیهای افیون قره‌حصار شکست داد و اما چون به تعقیب او پرداخت و مسئله را ساده انگاشت در دشت صندوق‌لی به حمله راهزن دچار شد و چون همراهانش او را یاری نکردند اسیر شد.

حیدراوغلی کوچک چاووش احمدپاشا را نکشت و آزادش کرد ولی به سبب مخالفت یکی از افراد جسور و بانفوذش به نام قاطرچی اوغلی با این اقدام، احمدپاشا کشته شد و با پیوستن «ساری‌جه سگبان»های همراه احمدپاشا و «لوند»ها به حیدراوغلی به تعداد افراد او افزوده شد و غائله شکل خطرناکی به خود گرفت.

٤٤- به هنگام عصیان قاطرچی اوغلی در سال ۱۰٦۹ هـ ق / ۱٦٤۹ م بوینی ایری محمد پاشا به سمت «سرعسکر» منصوب و مأمور سرکوب او شد ولی بر اثر ستمگریهایش از مقام سرعسکر برکنار شد و دستور قتلش صادر شد و کوپرولی محمدپاشا و قاطرچی اوغلی که مورد عفو قرار گرفته بود مأمور دستگیری او شدند. از اینروی بوینی‌ایری محمدپاشا برای مقابله با نیروهایی که به سوی او اعزام شده بود اقدامات لازم را انجام داد. کوپرولی محمدپاشا نامهٔ پندآمیزی برای بوینی‌ایری فرستاد و از او خواست که بی‌درنگ قوای خود را ترک گوید و خود به استانبول برساند. ضمناً به او توصیه کرده بود که برای عفو خود از شفاعت مادر شاه استفاده بکند. بوینی‌ایری این توصیه را پذیرفت، به استانبول رفت و با اهداء چند هزار سکه طلا و جواهر به مادر شاه، موردعفو قرار گرفت (نعیما، ج چهار، ص ٤۵۳).

به محض اینکه این خبر به اطلاع حکومت رسید کتانچی‌زاده محمدپاشا والی معزول بسنه به سمت والی آناطولی منصوب و مأمور سرکوب حیدراوغلی شد. دولت اعلام کرد هرکس حیدراوغلی را بکشد، گذشته از آنکه اموال او از آن شخص خواهد شد به سمت والی یکی از ایالات منصوب خواهد شد. این موضوع می‌تواند نشانگر اهمیت شورش حیدراوغلی باشد.

حیدراوغلی پس از شکست دادن کوچک چاووش احمدپاشا و کشتن او به سوی افیون قره‌حصار حرکت کرد. به شهر حمله برد و پس از قتل و غارت به حوالی اسپارطه رفت. در این ایام حاجی‌سنان پاشا زاده محمدپاشا سانجاق‌بیگ اسپارطه بودوابازه حسن‌آقارا در مقام تحصیلدار به آنجا فرستاده بود. در این ایام بود که حیدراوغلی به نزدیک اسپارطه رسید. اهالی شهر نماینده‌ای نزد او فرستادند که: هرچه بخواهی به تو می‌دهم اما به شهر حمله نکن. حیدراوغلی نیز سه هزار قروش پول نقد خواست. اهالی شهر با این بهانه که فرصتی برای تهیه پول لازم دارند حیدراوغلی را اغفال کردند و ابازه حسن‌آقا نیروی متشکل از جوانان جنگی و تازه‌نفس گردآورد و غافلگیرانه بر سر افراد حیدراوغلی که سرگرم به عیش‌ونوش بودند یورش برد و تارومارشان ساخت و حیدراوغلی را که از پای زخمی شده به روستایی پناه بود گرفت ساخت و به همراه افراد سرشناس دسته‌اش به استانبول فرستاد. حیدراوغلی را در پارماق قاپو به دارش کشیدند و سر افرادش را از تن جدا ساختند(۱۰۵۸ هـ ق /۱٦٤۸ م).

حیدراوغلی جوانی بود که تازه پشت لبش سبز شده بود و در سوارکاری و استفاده از سلاح سخت ماهر بود. تحصیلدار ابازه حسن‌آقا- به ابازه حسن پاشا مشهور است- در ازای این خدمت و ویوودهٔ ینی‌ایل شد. فرماندهان کانون معترض این انتصاب شدند و از بابت اینکه یک سپاهی را بی‌مقدمه به سمت والی ترکمن برگزیده‌اید به حکومت اعتراض کردند ولی صدراعظم صوفی محمدپاشا در این انتصاب پافشاری کرد و گفت: او خدمت بزرگی انجام داده است و من از تصمیم خود بازنمی‌گردم، در غیر اینصورت مهر همایونی را به دیگر کس بدهند. درنتیجه فرماندهان دم از اعتراض فروبستند.

**قاطرچی اوغلی**

او از ارزشمندترین رؤسای نیروی حیدراوغلی بود. از ترکمنان حوالی حمید ایلی (اسپارطه) بود. پس از دستگیری حیدراوغلی سرکردگی نیروهای او را به عهده گرفت و فعالیت پیشین را ادامه داد. در همین تاریخ همانطوری که خواهد آمد گرجی عبدالنبی

معروف با نیرویی به قصد سرنگونی حکومت در حال پیشروی به سوی استانبول بود. قاطرچی اوغلی با این قصد که یا از طریق عبدالنبی مورد عفو قرار می‌گیرد و یا با این نیت که مدتی نیز با ماجرایی دیگر روزگار به سر ببرد به نیروهای گرجی عبدالنبی پیوست (جمادی‌الاول سال ۱۰۵۹ هـ ق/مایپس ۱٦٤٩م). پس از آنکه گرجی عبدالنبی در عملیات خودناموفق ماند، قاطرچی اوغلی به جای اول خود بازگشت و به راهزنی پرداخت و در اثنائی که در حوالی بکشهری و سیدی شهری سرگرم باجگیری بود، توپال محمدپاشا «متصرف» حمیدایلی، قاطراوغلی را که یک نیروی هفتصدنفری داشت شکست داد قاطرچی‌اوغلی‌که از آوارگی درکوهستانهابستوه‌آمده بودبه قصبهٔ «چای» رفت و خود را به مزرعه یکی از اشراف آنجا به نام عیسی[٤٥]آقا رسانید و به او پیغام فرستاد:

- «یا حکم عفو مرا بگیرد یا خانمانش را آتش می‌زنم و به ایران می‌گریزم».

عیسی‌آقا در پی این پیغام به استانبول رفت و با قرامرادپاشا که از «رفقا»ی کانونش بود و در آن ایام سمت وزیراعظمی داشت ملاقات کرد و به او گفت:

- «سرورم، حیدراوغلی جنگجوی بهادری است. نیروهای بسیاری برای سرکوبی‌اش اعزام شد که از سر تقصیراتش بگذرید و عفوش کنید دیگران نیز دلگرم می‌شوند و خود را تسلیم می‌کنند لیاقت انجام امور دشوار را دارد. البته اگر نصیحت نپذیرفت به آسانی می‌توان از عهده‌اش برآمد و از صدراعظم تقاضای عفو او را کرد.

مرادپاشا از این پیشنهاد استقبال کرد. امّا اظهار داشت که من نمی‌توانم نامه‌ای در این باره بدهم، ارکان دولت باید نامه ارسال دارند. با امان‌نامه‌ایی از ارکان دولت، شیخ‌الاسلام و قاضی عسکر ارسال شد، قاطرچی اوغلی مورد عفو قرار گرفت و بی‌درنگ به استانبول آمد. وزیراعظم نخست خلعتی بر او پوشانید و او را به نزد شاه برد و گفت:

- خنکارم، قاطرچی اوغلی این شخص است، آمده است تا به امید عفو چهره بر آستانت بساید. و به قاطرچی اوغلی اشاره کرد که زمین را ببوسد. قاطرچی اوغلی از سوی شاه مورد عفو قرار گرفت و اداره امور سنجاق بی‌شهری به او محول شد و هیجده نفر افرادش در کانون قاپوقولی پذیرفته شدند. (اواخر سال ۱٦٤٩م)

٤٥- عیسی آقا که در شهرک «چای» سکونت داشت، سابق در کانون ینی‌چری در پست «تعلیم‌خانه‌چی» خدمت می‌کرد. بعدها «زعامت» گرفت و از کانون کناره‌گیری کرد و در مزرعه‌اش واقع در چای به زراعت پرداخت. زمستان‌ها در آفیون می‌گذرانید و تابستان را به چای می‌رفت.

در بین این افراد مردی بود به نام «یقه‌لی بکر اوغلی» که قبلاً با دویست، «لـوند» بـه راهزنی می‌پرداخت و بعداً به قاطرچی اوغلی پیوسته بود. همانطوریکه در بخش مربوط بـه عصیان ابازه حسن پاشا خواهیم دید، قاطرچی اوغلی بعداً بـه سمـت بـیگلربیگی قـرامان منصوب و مأمور سرکوب ابازه حسن پاشا شد.

قاطرچی اوغلی مدتی در استانبول ماند و بـا وزیـراعظم، شیـخ‌الاسلام و دولـتمردان ملاقات کرد. او در پرتاب نیزه مهارتی تام داشت و همه را از این مهارت شگفت‌زده می‌کرد.

قاطرچی اوغلی پس از آنکه در استانبول موردتوجه و تفقد قرار گرفت و به استانی کـه مسئولیت ادارهٔ آنرا داشت عزیمت کرد. مدتی ادارهٔ امور قرامان و اسپـارطه عـهده‌دار بـود. قاطرچی‌اوغلی در جریان شورش ابازه حسن و ابشیر پاشا از سوی دولت مأمور سرکوب آنان شد. در سال ۱۰٦۲ هـ ق/ ۱٦۵۲ م هنگا میکه والی قـرامان بـود . در اثـنای دومـین شورش ابشیرپاشا، وی به قاطرچی‌اوغلی پیشنهاد همکاری کـرد ولـی او نپـذیرفت. پـس از آنکه ابشیر پاشا به مقام صدراعظمی رسید، قاطرچی اوغلی با حمایت و کمک کاپتان پاشا، قرامرادپاشا توانست از انتقام ابشیرپاشا درامان بماند. [٤٦]

قاطرچی اوغلی محمدپاشا چون از عشایر ترکمن بود و بـا لـهجهٔ تـرکمن صحبـت می‌کرد، شارح‌المنارزاده مورخ معاصرش به سبب آنکه با لهجه استانبولی سخن نمی‌گفت بـه او لقب «ترکچه بیلمز» (ترکی‌ندان) [٤٧] داده بود.

قاطرچی اوغلی مردی باهوش، سریع‌الانتقال و حاضرجواب بـود. در جنـگ «گـرید» بیگلربیگی قرامان و آناطولی را داشت و در سال ۱۰۷۹ هـ ق/۱٦٦۸م در آنجـا کـشته شد. روزی در جریان جنگ گرید در اثنای محاصرهٔ قندیه وزیـراعظم کـوپر ولـی‌زاده فـاضل احمدپاشا درحالی‌که کوههای بلند را نشان قاطرچی اوغلی می‌داد من‌باب مزاح به او گفت:

- پاشا، عجب کوههای امنی است.

---

٤٦- نعیما، جلد ٦ ص ۳۱.

٤۷-روزی قاطرچی اوغلی در استانبول ضمن ملاقاتی که با علما و دولتمردان داشت از ماجرای ملاقاتش با شاه سخن به میان می‌آورد و می‌گوید: «وقتی چشمهای سیاه خنکاررو دیدم زهره‌ام تـرکید، پـاشا گـفت بـیفت (وزیراعظم گفت زمین ادب را بوسه بزن) و من افتادم، اگر هم نمی‌گـفت بـازم خـودم داشتم زمـین می‌خوردم. خدا به خنکارم عمر بده، زمین رو بوسیدم (نویسنده لهجه ترکمن گوینده را تقلید کرده است). مورخ چون سخنان او را شنید گفت: «از آن ترکهای ترکی ندان است اما به سایر امور آگاه است و در جـای و مقام خود حاضر جواب است و پاسخ مناسب مـی‌دهـد. (تـاریخ نعیـما جلد ٤).

و با این تلمیح دوران راهزنی او را یادآور شد.

قاطرچی اوغلی که کنایه وزیراعظم را دریافته بود بی‌درنگ به او پاسخ داد:

ـ بله کوههای زیبایی است اما از کاروان خبری نیست.

### گرجی عبدالنبی

از خویشاوندان گرجی محمدپاشا وزیر اعظم اوایل دوران سلطنت مرادسوم و از سرکرده‌های متنفذ کانون سواره‌نظام قاپه‌قولی بود. هنگامی که مرادسوم به سرکوبی گردنکشان این کانون پرداخت مدتی فراری شد و نجات یافت و بعدها با شفاعت سلاحدار مصطفی پاشا که موردتوجه مرادسوم بود عفو شد. هنگامیکه سلاحدار برای عفو عبدالنبی پای شاه را می‌بوسید، سلطان مراد خطاب به او گفته بود: «او را به تو بخشیدم. سمت قاپوچی‌لر کدخداسی به او بده»

گرجی عبدالنبی مدتی نزد سلاحدار پاشا ماند و بااستفاده از نفوذ او در حوالی نیقده کشتزارهایی بدست آورد و پس از کشته شدن سرورش مقیم نیقده شد و به سبب آنکه نفوذ و اعتبار پیشین رادراستانبول داشت با ارسال نامه‌هایی توانست برای اطرافیان خود مناصب دولتی و زعامت بگیرد.

### انگیزهٔ سرکشی

عبدالنبی اندکی پیش از خلع سلطان ابراهیم در سوریه و یوودهٔ «صفد» بود که عایدات آن به خزانه واریز می‌شد. عبدالنبی از بابت یکصدونود هزار قروش عایدی که می‌بایست به دربار می‌فرستاد. یکصدهزار قروش قبلاً فرستاده بود، سی‌هزار قروش دیگر برای هزارپاره احمدپاشا وزیراعظم فرستاد و شصت هزار قروش بدهکار ماند. اما در این گیرودار سلطان ابراهیم از سلطنت خلع شد و احمدپاشا به قتل رسید و حکومت جدید سی‌هزار قروش ارسالی او برای احمدپاشا را به رسمیت نشناخت. [۴۸] با پافشاری عبدالنبی

۴۸- گرجی عبدالنبی و مرادپاشا نزدیک‌معلم درس می‌خواندند. مرادآقا که در آن ایام فرمانده ینی‌چری بود از صوفی محمدپاشا وزیراعظم درخواست کرد که پولی را که عبدالنبی در زمان صدارت احمدپاشا فرستاده بود به حساب منظور بکنند. اما وزیراعظم پاسخ داده بود که: «پول را احمدپاشا گرفته است. تو چرا از گردنکشی که ثروت قارون دارد حمایت می‌کنی؟» او هم در پاسخ می‌گوید: «سرورم تمامی اموال هزار پاره به خزانه واریز شده است. سی هزار قروش پول کمی نیست گرجی‌نبی چرا باید این جریمهٔ گزاف

در مورد عدم پرداخت دوباره این مبلغ مقام و یووده‌ای را از او گرفتند وبه دیگر کس دادند و پولهایی هم که داده بود درواقع از کیسه او رفت. در این تاریخ بود که حادثه سپاهی‌ها در استانبول رخ داد و صوفی محمدپاشا وزیراعظم به یاری ینی‌چری‌ها، سپاهی‌ها را تأدیب کرد.

عبدالنبی نیش زبان رفقایش را که به او می‌گفتند: «تو حمیّت هم‌مسلکی نداری» بهانه قرار داد و برای انتقام گرفتن از صدراعظم و شیخ‌الاسلام سپاهی‌ها و مخالفین را دور خود جمع کرد و روزبه‌روز به تعداد افرادش اضافه شد. صوفی محمدپاشا نامه‌های متعددی برای او نوشت ولی عبدالنبی توجهی به آنها نکرد. در این گیرودار قرامرادپاشا به جای صوفی محمدپاشا وزیراعظم شد.

گرجی عبدالنبی با سپاهی‌هایی که دور خود گرد آورده بود، از نیقده به قونیه آمد، سپاهیان قونیه نیز به او پیوستند. گرجی عبدالنبی مردم را برای پیوستن به خود دعوت می‌کرد و اموال کسانی را که دعوت او را نمی‌پذیرفتند به یغما می‌برد. مرادپاشا، وزیراعظم جدید برای او نامه و پیغام فرستاد که: «محمدپاشا جزای خود را دید، طرفدارانش را تارومار کن و جای او را بگیر»

عبدالنبی پاسخ داد: «پس از حادثه ینی جامع (مسجد سلطان احمد) رفقای ما را کشتند و حتی بر جنازه‌شان نماز نخواندند. وزیراعظمی که مسبب این فتنه بود کنار رفت اما مفتی که فتوا داده بود هنوز آنجا است، با او در حضور شاه دعوایی داریم».

عبدالنبی هرروز به تعداد افراد خود می‌افزود و پیش می‌آمد. به هنگام عبور از حوالی بولوادین و چای، قاطرچی اوغلی که در آن ایام هنوز عاصی بود به او پیوست. وقتی به آلتون‌تاش رسید تعداد افرادش بالغ بر پانزده هزار بود. استانبول را اضطراب فراگرفته بود. چون به ینی‌چری‌ها اعتماد چندانی نبود عده‌ای از افراد «عجمی» را در کانون ینی‌چری ادغام کردند و برای جلوگیری از پیوستن سپاهیان مقیم استانبول به عبدالنبی از آنان قول گرفتند. آنگاه فتوای قتل عبدالنبی به اتهام «خروج علی‌السلطان» صادر شد.

عبدالنبی از طریق ازمید به استانبول نزدیک شد و قوایش را وارد اسکودار کرد. به

--- را بپردازد؟» و چون درخواست او پذیرفته نشد بین فرمانده ینی‌چری و وزیر اعظم کدورت پیش آمد.

دستور دولت در ازمید خندق‌ها کندند و با کشتی پانزده «اودا»* ینی‌چری اعزام شد و اقدامات دفاعی بعمل آمد. در نخستین برخورد قاطرچی اوغلی با چهارصد «لوند» و چندصد «سپاهی» وارد عمل شد. هنگامی که ینی‌چری‌ها با تفنگ شروع به تیراندازی کردند، قاطرچی اوغلی با اسب پیش آمد و گفت:

- تیراندازی نکنید رفقا، ما برای دشمنی و جنگ با شما نیامده‌ایم.

ینی‌چری‌ها با شنیدن این سخنان دست از تیراندازی کشیدند و پس از مشورت چندتنی را نزد عبدالنبی فرستادند. عبدالنبی خطاب به فرستاده‌ها گفت:

- ما برای آن به استانبول آمده‌ایم تا بپرسیم به چه علت و طبق چه قانون شرع شریف ما را تکفیر کرده‌اند و حکم به قتلمان داده‌اند. شما برادران و رفقای دینی ما هستید ما برای جنگ با شما نیامده‌ایم.

عبدالنبی با این سخنان به ینی‌چری‌ها اطمینان داد و آنانرا روانه کرد، آنان نیز متقابلاً دست از جنگ کشیدند. عبدالنبی به سوی اسکودار حرکت کرد. نیروهای «بستانجی» برای مقابله وارد اسکودار شدند. دونیروی متخاصم بین قیش‌داغی و بلغورلی باهم روبرو شدند. در ابتدا حالت تفاهم و سازش بین دونیرو پیدا شد زیرا درخواست عبدالنبی در مورد مسئله تکفیر درخواست نامعقولی نبود، اما غارتگری افراد قاطرچی اوغلی کار را خراب کرد و عبدالنبی با مشاهدهٔ این وضع بی‌آنکه به جنگ به‌پردازد عقب نشست. قاطرچی اوغلی در مقام اعتراض به خودداری عبدالنبی از جنگ از او جدا شد و عبدالنبی با افرادش در حوالی «مودورنی» به راهزنی پرداخت.

برای دستگیری او فرامین به هرسوی فرستاده شد. سرانجام اسحاق بیگ سنجاق‌بیگ قیرشهر در حوالی «قرا پنار» عبدالنبی را غافلگیر کرد، او را دستگیر ساخت. سرش را برید و به استانبول فرستاد (رمضان ۱۰۵۹ ه‍ ق/ ایلول ۱۶۴۹ م). از پاره‌ای قراین برمی‌آید که گرجی عبدالنبی از سوی دربار ترغیب می‌شد و مادر شاه از او حمایت می‌کرد.

## انگیزه نخستین عصیان ابازه حسن

دیدیم که انگیزه عصیان گرجی عبدالنبی، بی‌عدالتی بود که در حق وی اعمال شد.

* - درباره اصطلاحات مربوط به تشکیلات لشکری و کشوری و مالی دولت عثمانی توضیحات لازم در جلد اول

پادشاه خردسال بود و حکومت مرکزی ناتوان. بر اثر نفوذ و دخالت فرماندهان کانون کارها به درستی صورت نمی‌گرفت.

در سطور پیشین گفتیم که ابازه حسن راهزن حیدراوغلی را دستگیر کرد و او را به استانبول فرستاد. ابازه حسن در آن تاریخ «متسلّم» بود یعنی به نیابت سنجاق بیگ، اداره امور استانی را به عهده داشت. وزیراعظم صوفی محمدپاشا به پاداش این خدمت و علی‌رغم مخالفت فرماندهان کانون او را به مدت سه سال به سمت ویوودهٔ «ینی ایل» منصوب کرد. امّا با عزل وزیراعظم یکسال بعد اداره آنجا به یکی از افراد کدخدای کانون واگذار شد.

در پی این ناحقی، ابازه حسن در زمان صدارت همشهری‌اش ملک احمدپاشا به استانبول آمد ( ۱۰٦۱ هـ ق / ۱٦۵۱ م ) . و با این ادعا که هنوز دوسال از مدت مأموریت او باقی است و دولت باید شصت هزار قروش به او بدهد به منظور احقاق حق نخست به فرماندهان کانون و سپس به وزیراعظم مراجعه کرد.

- آیا رواست که چنین ظلمی در حق من اعمال شود؟ حیدراوغلی یک وزیر سه‌طوغه را کشت و آناطولی را تخریب کرد. از دستش عاجر آمده بودید من رفتم و گرفتم و تحویلتان دادم. امّا به عایدی که در ازای خدمت به من اختصاص داده شد چشم طمع دوختند. برای قاطرچی اوغلی که از دست من سر به کوه و بیابان نهاد و گریخت سه طوغ دادند و فرمانداری ایالتی را تفویضش کردند ولی کسی اعتراض نکرد. جرم ما اینست که بندهٔ قدیمی دربار عثمانی هستیم. اینهمه متحمل هزینه شدم و سرانجام پست مرا به حریصان مال‌اندوز دادند و پریشانحالم ساختند. ابازه حسن با اطرافیان وزیراعظم به مشاجره لفظی تند و بی‌پروا پرداخت. قدّه محمد نایب وزیراعظم به ابازه حسن که در حضور وزیراعظم به مشاجره لفظی برخاسته بود اخطار کرد که در حضور وکیل سلطنت سخنان تند و بی‌پروا بر زبان نراند. ابازه حسن با شنیدن این هشدار دست به خنجر برد و درحالی‌که می‌گفت: «مردک قمارباز کلاش! شکایت بردن به وکیل سلطنت چرا زشت و ناپسند است؟ زشت آنست که خادمی چون مرا در دست کسانی که مغلوبشان شدید خوار و خفیف سازید و درحقم ستم روا شود» به سوی او حمله برد.

وزیراعظم ملک احمدپاشا که تحت نفوذ فرماندهان کانون بود با آنکه حق را به جانب ابازه حسن می‌داد اما کاری از او ساخته نبود. ملک‌پاشا در پی این مشاجره خطاب به ابازه حسن گفت:

-«حسن موضوع را کش نده. کمی صبر کن، به کـارت رسیـدگی مـی‌شود» و او را از حضور خود مرخص کرد و در پی آن نیز در همانروز فرمانی برای او فرستادند که بی‌درنگ به محل خدمت خود عزیمت کند. وقتی حسن‌آقا آگاه شد که نایب‌وزیـر اعـظم بـا هـمکاری فرماندهان کانون قصد کشتنش را دارند، همانروز به اسکودار رفت و به سپاهی‌هایی کـه از دولت و سران کانون ظلم و ستم دیده بودند و در پی فرصت مناسب بـودند پـیوست. حسن آقا سرکردگی این عده را به عهده گرفت و سر ساری کاتب، ولی بـرادر- پـست حسن را بـه این شخص داده بودند- قدّه کدخدا و دفتردار را خواستار شد و فرماندهان کانون زیـر بـار این درخواست نرفتند و وزیراعظم را تحت فشار گذاشتند. مـلک احمـدپاشا فـرمانی بـرای ابازه حسن پاشا فرستاد و دستور داد که به آناطولی برود. او پیغام فـرستاد یـا بـاید مـقام سمت پیشینش را به او بازگردانند یا پولهایش را کـه بـرای او از آن مـقام داده است بـازپس بدهند. سرانجام توانست نصف پولی را که داده بود پس بگیرد. آنگاه پـیغام فـرستاد: «آیـا متأسف نیستید از اینکه ما را محزون و ستم‌دیده به آن ولا یتها مـی‌فـرستند». پـاسخی کـه دریافت داشت این بود: «از اینجا! بروند دلشان خواست بروند و آناطولی را به آتش بکشند» ابازه حسن پس از دریافت این پاسخ گفت: «گناهش به گردن آنهـا» و بـه هـمراه افـرادش حرکت کرد. در راه سپاهی‌هایی را که برای استانبول آذوقه حمـل مـی‌کـردند بــه زور بازگردانید و پس از آنکه از ازمید گذشت شروع به راهزنی کرد. در راه سی‌هزار قروش پول نقد و اسب و قطارهای شتری را که برای بکتاش آقا از فرماندهان کانون ینی‌چری فـرستاده شده بود مصادره کرد و بکتاش آقا را نیز از ماجرا آگاه ساخت. بعدها کوله‌اوغلی از راهزنان حوالی بولی به او پیوست. ابشیرپاشا والی سیواس مأمور سرکوب ابازه حسن شد. باتوجه به اینکه ابشیرپاشا همشهری حسن بود فرماندهان ینی‌چری این انتخاب را مـناسب ندانستـند در نتیجه قاطرچی اوغلی محمدپاشا بیگلربیگی قرامان مـأمور ایـن کـار شد(۱۰٦۱هـ ق /۱٦۵۱م).

## اتحاد ابشیر پاشا با ابازه حسن

ابشیر پاشا به سبب انصراف از اعزام او به سرکوبی ابازه حسن ناراحـت شد و درحـالی که وانمود می‌کرد قصد دارد بین ابازه حسن و دولت تفاهم برقرار بکند به افراد او پـیوست. قاطرچی اوغلی به افراد ابازه حسن حمله برد ولی در حوالی آقسرای قونیه شکست خـورد.

با اتحاد، ابازه حسن و ابشیر پاشا صاحب نیروی قابل ملاحظه‌ای شدند و بسیاری از والیان و سانجاق‌بیگ‌های آناطولی ناگریز به تبعیت از آنان شدند. همه‌جا دستخوش غارت شد. سپاهی‌ها خواهان انتخاب ابشیرپاشا به وزارت عظمی بودند. تعداد افرادشان بالغ بر سی‌هزار نفر شده بود. آنان به آنکارا آمدند. سانجاق‌بیگ آنکارا عبداله بیگ، از افراد بکتاش آقا - از فرماندهان ینی‌چری- بود. این شخص چون راهزن معروف کوله‌اوغلی از یاران ابازه حسن را کشته بود، ابشیر پاشا هم عبداله بیگ را به قتل رسانید.

ابشیر پاشا امریه‌هایی به اطراف و اکناف فرستاد و ضمن اعلام اینکه حق طغرا دارد به عزل و نصب مأمورین پرداخت. در آن ایام ابازه سیاووش پاشا وزیراعظم بود. سیاووش پاشا نامه‌ای برای همشهری خود ابازه حسن فرستاد و به او توصیه کرد که اگر افراد خود را رها سازد، ادارهٔ امور ایالت مهمی را به او واگذار خواهد کرد. ابازه حسن در پاسخی که به او داد، سر بکتاش آقا و قراچاووش از فرماندهان کانون ینی‌چری، سر کدخدابیک (کدخدای کانون) و ساری کاتب و ولی برادر و قدّه کدخدا و صامصونجی عمر و تذکره‌چی غنایی را خواستار شد. سیاووش پاشا این نامه را به شاه و افراد صاحب نفوذ درباره نشان داد ولی فرماندهان کانون را از مفاد آن آگاه نساخت. در این ایام بود که فرماندهان ینی‌چری تصفیه شدند و نفوذشان قطع شد. سیاووش پاشا جریان را به آگاهی ابشیرپاشا رسانید و از او خواست که افرادش را از دور خود پراکنده سازد. در ضمن به ابشیرپاشا که قصد داشت با همکاری سپاهی‌ها به مقام وزیراعظمی دست یابد. پیغام فرستاد: «در کوه و کمر که کسی طالب مهر همایونی نمی‌شود (منظور مقام صدراعظمی) اگر طالب است به اینجا بیاید». سرانجام با توصیه بوینی‌ایری محمد پاشا که برای ایجاد تفاهم و توافق بین دولت و شورشیان و دولت اعزام شده بود ابشیرپاشا والی حلب و ابازه حسن آقا «خان ترکمن» شد. مقام و یووده‌ای قرامان[۴۹] و قونیه به مدت سه سال به ترتیب به توپال محمدپاشا و حسن آقا از افراد سرشناس سپاهی تفویض شد. همچنین وعده داده شد که نسبت به کشتن قدّه

۴۹- به درخواست شورشیان ادارهٔ امور ایالت قرامان به توپال محمدپاشا -از افراد ابشیرپاشا- محول شد و بی‌درنگ به قاطرچی اوغلی که والی قرامان بود ایالت شهرزور تفویض شد ولی او نپذیرفت و در قونیه ماند. چون خبر یافت که ابشیرپاشا مأمور سرکوب او شده است دستور داد در اطراف قونیه خندق کندند و آمادهٔ دفاع شدند. در این بین سانجاق حمیدایلی‌یعنی‌اسپارطه به او داده شد و غائله خوابید.

محمد و دفتردار و دیگران نیز اقدام خواهد شد. به این ترتیب در اواخر سال ۱۰۶۱ هجری قمری مطابق با ۱۶۵۱ میلادی خطر شورش برطرف شد. به این ترتیب ابازه حسن که سرکردگان ینی‌چری مقام و یووده‌ای را از او گرفته بودند پس از آنکه مملکت را یغما کرد و قتل و غارت راه انداخت به مبلغ گزافی خود را به حکومت فروخت.

## حادثه جدیدی که بر اثر سهل‌انگاری حکومت رخ داد.

در سال ۱۰۶۳ هـ ق /۱۶۵۳ م به سبب شکایت از حسن‌آقا و یووده‌ٔ بوزولوس که از یاران ابازه حسن و از اعیان قونیه بود، حکومت بی‌آنکه تحقیقی در این باره بکند او را برکنار کرد و شخصی به نام‌اوستاردوان را به جای او برگزید و به سبب تهی بودن خزانه مبلغی نیز پیشکی از او گرفت. حسن‌آقا با ارائه دستخط همایونی اظهار داشت که ادارهٔ امور آنجا برای سه سال به او محول شده است. اوستاردوان با تعدادی نیرو به او حمله برد اما شکست خورد و به آنکارا عقب نشست و به گردآوری نیرو پرداخت. حسن آقا به حامی دیرین خود ابشیر پاشا و نیز ابازه حسن پیغام فرستاد از آنان یاری خواست. حکومت جانب اوستاردوان راگرفت وقاطرچی اوغلی‌سانجاق‌بیگ اسپارطه را مأمور سرکوب او ساخت. حسن آقا فرار کرد و سرانجام باز مقام پیشینش را به او بازپس دادند و غائله خوابید.

## دومین مخالفت ابشیر پاشا که قصد سروسامان بخشیدن به اوضاع مملکت را داشت

ابشیر مصطفی‌پاشاپس‌ازبرقراری‌صلح‌وآشتی‌به سمت والی حلب منصوب شد و به محل ماموریت خود رفت. او هوای صدراعظمی درسرداشت تا بتواند اوضاع مملکت را سروسامان ببخشد. او با استفاده از ناتوانی و ضعف دولت مرکزی دامنه نفوذ خود را به خارج از ایالت تحت فرمان خود گسترش داد و حتی عمرپاشا را که به ولایت طرابلس- شام منصوب شده بود، بازگردانید و او هم ناگزیر به قونیه رفت و میهمان قاطرچی اوغلی شد.

ابشیر پاشا پس از جلب رضایت مردم با برقراری یک نظام عادلانه در حلب به پاس هدایایی که اعیان و اشراف حلب به او تقدیم داشته بودند ضیافتی درخارج شهر حلب برای آنان ترتیب داد و در این میهمانی طی نطقی، اندیشه درونی خود را که مخالفت با حکومت بود آشکار ساخت و از فساد سران حکومت، ظلمی که بر اثر ایجاد تفرقه و دودستگی بین ارتش به مردم روا می‌شد، از گسیختگی نظام کشور بر اثر رشوه‌خواری و اینکه تا ارتشاء از

بین نرود مملکت و مردم سروسامان نخواهند گرفت سخن گفت. سوگند خورد که درصورت رسیدن به قدرت رسم احراز مناصب و مشاغل از طریق رشوه را برخواهد انداخت و هیچ قاضی و والی زودتر از سه سال از مناصب خود معزول نخواهد* شد. خود نیز مامورین و نظامیان منطقه ولایت خود را با سوگند به قرآن کریم و سوگند به سه طلاقه کردن همسر تحلیف کرد و آنگاه نامه‌هایی نیز در این زمینه به والیان دیار بکر، ارزروم (ارض‌روم)، سیواس، قرامان و سایر ایالات آناطولی فرستاد. ابشیرپاشا طی این نامه از والی‌ها درخواست کرده بود که به منظور سروسامان بخشیدن به اوضاع مملکت در بهار سال ۱۰۶۲هـ ق/۱۶۵۲م در مرعش گردهم آیند.

یکی از افراد ابشیرپاشا به نام حاجی بایرام صوفی نزد قاطر اوغلی والی قونیه رفت و نامه پاشا را تسلیم او کرد. او نیز پس از خواندن نامه در حالی که آنرا به عمرپاشا که در کنارش نشسته بود می‌داد گفت: «بیا نامه را ببین». آنگاه خطاب به حامل نامه گفت:

- گوش کن مردک! پاشای شما قصد کشتن مرا داشت. اما نتوانست. حالا با این حالت ظاهرالصلاح قصد طغیان دارد. وقتی من در کوه و کمر یک دزد حرامی بودم حق تعالی یک چنین نانی به من عطا کرد. هرگز به پادشاه پشت نمی کنم. اگر اربابت قصد حمله به من داشته باشد شش هزار سرباز ورزیده دارم. گذرگاهها را می‌بندم و قتل عامشان می‌کنم. جواب نامه را هم نمی‌نویسم. جوابم همین است که گفتم. زن،...ها جا بروید و جواب مرا هرطوری که دلتان خواست به او بگوئید. و فرستاده را به این ترتیب از نزد خود راند. ۵۰

*. در سطور پیش دیدیم که وزیر اعظم و درباریان با اخذ مبالغ گزاف پست و مقام ولایت و غیره را به فردی تفویض می‌کردند و در اندک مدت او را عزل و با همین شیوه شخص دیگری را بجای او منصوب می‌کردند و از این راه مبالغ هنگفتی به جیب می‌زدندم.

۵۰- تاریخ‌نعیما، جلد۵،ص ۱۹۸ .قاطرچی‌اوغلی‌همسر یکی از «سپاهی»هایی را که در قرامان مرده بود برای یکی از افرادش خواستگاری کرده بود. اما آن زن این پیشنهادرانپذیرفته‌بود.قاطرچی اوغلی‌هم به‌جبر و زور آن زن را به ازدواج آن مرد درآورد. مردم از دست او به پایتخت شکایت بردند اما گرجی محمدپاشا وزیر اعظم جواب قانع‌کننده‌ای به شاکیان نداد و در پاسخ شیخ‌الاسلام ابوسعید افندی که گفته بود چرا این مظالم را از امت محمد(ص) دفع نمی‌کند. پاسخ داده بود: «به خاطر آن مادر... هوای او را داریم» و افزوده بود که می‌خواهیم برای مبارزه با ابشیرپاشا از وجود او استفاده کنیم.

چون سایر والی‌ها نیز به نامه ابشیرپاشا پاسخ موافق ندادند، نقشه ابشیرپاشا به مرحله عمل در نیامد و حکومت نیز برای آنکه عصیان و شورشی تازه را سبب نشود موضوع را به دیده اغماض نگریست.

## ماجراهای سیدی احمدپاشا

سیدی احمد پاشا غلامی چرکس از غلامان قرااحمدپاشا بود. هنگامی که در قصر خدمت می‌کرد بر اثر قتل عمد یکی از «آغا»ها از قصر رانده شد و سمت «سانجاق‌بیگی» به او داده شد. سیدی پاشا درسال ۱۰۶٤ هجری قمری/ ۱٦۵٤ میلادی که بیگلر بیگ مرعش شد هنگام عزیمت به محل خدمت خود با ابشیرپاشا صدراعظم جدید آشنا شد. ابشیر پاشا به او گفت:

- مرعش برای مرد شجاعی چون تو کوچک است.

آنگاه او را به سمت والی آناطولی تعیین کرد. ابشیرپاشا با این انتصاب قصد داشت در صورت لزوم از یاری و مساعدت او استفاده بکند.

سیدی پاشا که طبعاً مردی ظالم بود به پشتگرمی ابشیرپاشا، بی‌پروا به تاراج مردم پرداخت و چون ستم و تجاوزگری او از حد گذشت مردم کوتاهیه و حوالی آن به عناوین مختلف شکایت به استانبول بردند. شاکیانی که به استانبول رفته بودند دهنه اسب ابشیرپاشا را گرفتند و فریاد برآوردند که: این ظالم را تو بر ما مسلط کردی. بعد به پادشاه نیز شکایت برده بودند. از این روی در سال ۱۰٦۵ هـ ق / ۱٦۵۵م سیدی احمد پاشا به سمت والی شهر زور(مرکزش کرکوک بود) و محافظ بغازحصاری (تنگهٔ جناق قلعه) منصوب شد.

سیدی احمد پاشا پس از مقابله موفقیت‌آمیز با ونیزی‌ها که به بغازحصاری حمله برده بودند، قصد بازگشت به ایالت خود کرد، اما مردم به سبب ستمگری‌هایش او را به شهر راه ندادند. براثر این حادثه وی به سمت بیگلربیگی قرامان برگزیده شد. اما کردمحمد که سبب قتل ابشیرپاشا شده بود همین که دریافت سیدی احمدپاشا با ابازه حسن به توافق رسیده است دستپاچه شد، متنفذین و بزرگان قونیه را گردآورد و پس از شرح ستمگریهای سیدی احمدپاشا در آناطولی به آنان اطلاع داد که مانع از ورود او به قونیه خواهد شد و از آنان خواست که در این رهگذر او را یاری دهند. همزمان با این اقدام هیئتی نیز به منظور

• آگاساختن حکومت مرکزی از ماجرا به استانبول فرستاد.
کرد محمدپاشا پس از این تدابیری که بیش از جان مردم برای نجات زندگی خویش اتخاذ کرده بود به همراه بیش از سه هزار سپاهی در قونیه پناه گرفت و ضمن اخذ تصمیم برای دفاع از قونیه از جانب مردم به سیدی احمدپاشا پیام فرستاد که: مبادا به ولایت ما بیایی! سیدی احمدپاشا باشنیدن پیغام، پیام‌آور او را با این پاسخ بازپس فرستاد:

- این جا...ها چه پرت و پلا می‌گویند. بگو چه یاوه‌سرایی می‌کنید؟ منصبی را که پادشاه به من تفویض کرده است نمی‌توانید از من بگیرید. همه‌تان را از دم تیغ می‌گذرانم. این همه زیرسر کردمحمد است. اگر خداوند جانم را نگیرد او را هزارپاره خواهم کرد.

بیدرنگ برای ابازه حسن‌آقا پیغام فرستاد و از او نیرو خواست او نیز دو هزار تیرانداز فرستاد. سیدی نیز خود سه هزار نفر نیرو داشت. کردمحمد مغلوب شد و در قونیه پناه گرفت.

حکومت به محض آگاهی از این ماجرا فرمانداری قرامان را به کورحسین پاشا داد و سیدی احمد پاشا را به سمت والی حلب منصوب کرد و به موجب خط همایونی از او خواسته شد که بی‌درنگ به محل خدمت خود عزیمت بکند. دولت مرکزی به محض آگاهی از اتحاد سیدی احمدپاشا و ابازه حسن، برای پیشگیری از بروز شورشی دیگر، کردمحمد را از مقام «ویووده» برکنار و این سمت را به ابازه حسن تفویض کرد. کردمحمد پاشا در پی آگاهی از خبر عزل خویش اظهار داشت که قصد عزیمت به کشورش را دارد و قونیه را ترک گفت و به حلب رفت و در آنجا بر علیه سیدی احمدپاشا به تحریکات دست زد.

درآن ایام یعنی اواخر سال ۱۰٦۵ (اکیم ۱٦۵۵) والی حلب وزیری بود به نام قرامصطفی پاشا. وقتی که اداره حکومت حلب به سیدی پاشا واگذار شد، او قصد ترک حلب و بازگشت به استانبول را داشت در آنجا با کردمحمدپاشا ملاقات کرد. کردمحمدپاشا هم با قرامصطفی پاشا و هم با اهالی حلب درباره ستمگریهای سیدی پاشا سخن گفت و افزود که اهالی حلب نیز سرنوشتی نظیر سرنوشت دیگر ستمدیدگانی که احمدپاشا بر آنها فرمان می‌راند خواهند داشت و توصیه کرد که در این باره با پایتخت تماس بگیرند. در پی این اقدامات اهالی حلب به والی پیشین خود گفتند: «ما سیدی احمدپاشا را نمی‌خواهیم. اگر آمد به یاری شما بر می‌خیزیم» و مانع از عزیمت او شدند و تحصیلدار مالیاتی احمدپاشا را بازگردانیدند و همزمان با آن به استانبول نیز نماینده فرستادند که «حلب تاب تحمل

هزینه وزیری چون احمدپاشا را که اذناب بسیار دارد و مخارجش سنگین است ندارد. ما از والی فعلی خود رضایت داریم» و مخالفت خود را با اعزام احمدپاشا اعلام داشتند. قرامصطفی پاشا والی نیز برای دفاع احتمالی نیرو وارد حلب کرد.

سیدی احمدپاشا، چون دریافت که با مخالفت مردم حلب روبرو شده است، از ابازه حسن نیرویی گرفت و حلب را محاصره کرد. محاصره دوماه به درازا کشید. مردم شهر از گرسنگی سخت در تنگنا بودند. دولت مرکزی یکی دوبار نصیحتگرانه به سیدی احمدپاشا توصیه کرد که بازگردد ولی او نپذیرفت. سرانجام او را به سمت والی سیواس منصوب کردند و ادارهٔ امور حلب به مرتضی پاشا واگذار شد. در دستخط همایونی که توسط کحله‌لی احمدپاشا فرستاده شد. چنین آمده بود:

«دست از حلب بردار و برو و مبادا که کاری خلاف رضای من انجام دهی».

سیدی احمدپاشا به فرمان همایونی گردن نهاد دست از محاصره حلب کشید و به سیواس رفت. کرد احمدپاشا که سبب شده بود مردم دو ولایت سیدی احمدپاشا را طرد کنندازبیم سقوط حلب به طرابلس شام رفت وبایک کرجی از راه دریابه استانبول گریخت. وی هنگامی که درسواحل آدنه سرگرم تهیه آذوقه و ره‌توشه بود. دستگیر شد و به همراه دوستانش به قتل رسید.

سیدی احمد پاشا طبق عادت معهود به منظورپر کردن جیب اطرافیان و اعوان و انصارش مدت چهار پنج ماه حوالی سیواس و طوقات را غارت و ستمگری بسیار کرد و آنگاه به همراه تعدادی از بیگلربیگهای معزولی که محافظت «بغاز» به آنان محول شده بود و نیز با پنج شش هزار «سکبان» و «ساری‌جه» راهزن از سیواس حرکت کرد. هنگامی که در حال یغمای نواحی مسیرش به حوالی کوتاهیه رسید، به فرمانداری سلستره منصوب شد و چون از سوی شاه، حکومت و افراد «کانون» به او تامین جانی داده شده بود، به استانبول [51] رفت.

۵۱- سیدی احمدپاشا با آنکه امیدوار نبود پس از آنهمه خلافکاریها گناهش بخشوده شود، اما چشم بصیرتش کورشد و به استانبول رفت. حتی اطرافیانش به او گفته بودند: «جرم ما جرمی قابل بخشایش نیست، رفتن ما به استانبول در حکم رفتن به کشتارگاه است.» اما او توجهی به این توصیه نکرد (تاریخ نعیما، جلد ٦، ص ١٧٤).

## حادثه وان

باز درمیان حوادث هشت ساله آناطولی، حادثه غیرمنتظره «وان» بود درسال ۱۰۶۱ هـ ق/ ۱۶۵۱ م شخصی به نام محمد امین پاشا والی وان شد. این شخص با پرداخت حق حساب هنگفتی به این سمت منصوب شده بود. محمد امین پاشا هنوز جای خالی حق و حساب پرداختی را پرنکرده، معزول شد و به جای او شخصی به نام ابراهیم‌پاشا که رشوهٔ گزافی به یکی از فرماندهان «کانون» به نام «بکتاش آغا» داده بود والی وان شد. امّا مردم وان والی اخیر را نپذیرفتند و در پی آن بین سربازان «یرلی قولی» و محافظین «قاپی‌قولی» زدوخورد سختی درگرفت. سرانجام این اوضاع خطرناک ناحیه مرزی توسط حاکم بدلیس آرام شد. ابراهیم پاشا ادارهٔ امور را دردست گرفت و محمدامین پاشا نیز گریخت و به استانبول آمد.

## حادثه بصره

درسال ۱۰۶۲هـ ق/۱۶۵۲م درپی درگذشت «افراسیاب اوغلی علی‌پاشا» والی بغداد، حسین‌پاشا والی بغداد شد. عموهای او یعنی احمدبیگ و فتحیّ بیگ و طرفدارانشان موافق این انتصاب نبودند و به مرتضی پاشا والی بغداد پول هنگفتی وعده دادند و خواستند ترتیبی داده شود تا احمدپاشا والی بغداد شود. مرتضی پاشا به طمع پول کدخدای خویش را به همراه تعدادی سرباز به بصره فرستاد، اما چون مردم طرفدار حسین پاشا بودند موفق نشد. درپی آن مرتضی پاشا مراتب را به سود احمد بیگ به استانبول گزارش کرد. احمدبیک والی بغداد شد و مرتضی پاشا به همراه احمدبیگ عازم بصره شد و احمدبیک را به جای خویش نشانید.

احمدپاشا والی جدید با آنکه بیش از مبلغی که به مرتضی پاشا وعده داده بود پول و هدایا به او داد، اما مرتضی پاشا به آن بسنده نکرد و کل پولی را که تجار در «قاپان خانی» [کاروانسرای قاپان] یا بصره معامله تجاری می‌کردند، خواستار شد. به او گفته شد که پول و اموال موجود در این خان* از آن تجار است و تجارت از این روی درشهر رونق و رواج دارد که امنیت اموال تجار در این کاروانسرا تامین می‌شود، امّا حرص و آز مانع از آن شد که والی پیشین بغداد آن را بپذیرد. با آنکه حتی تاکید کردند که این امر به شورش خواهد

* کاروانسرای داخل شهری.ـم.

انجامید باز او نپذیرفت و احمدپاشا و فتحی بیگ را که سد راه خواستهٔ او شده بودند، کشت. شورشی برخاست که «اوربان» نیز در آن شرکت داشت. مرتضی پاشا دارائی و اموال شخصی خود را نیز از دست داد. جانش را نجات داد و به بغداد گریخت. امّا مردم بغداد که از او ناراضی بودند، دروازه‌های شهر را بستند و او را به شهر راه ندادند. درپی برکناری سیدی احمدپاشا والی حلب که مردم او را به حلب راه نداده بودند، مرتضی پاشا والی حلب شد(۱۰٦۵ هـ ق/۱٦۵۵م) و ادارهٔ امور بصره نیز باز به والی پیشین یعنی حسین پاشا واگذار شد.

با توجه به حوادثی که در آناطولی و عراق رخ داده و ما به اختصار آن را شرح دادیم، می‌توان دریافت که تا چه حد امنیت و آسایش از کشور رخت بسته بود و والی و اطرافیان آنان و «لوند»ها و «ساری‌جه»ها و «سکبان»ها چه بلایی بر سر مردم آوردند. به جز این حوادث بارز و چشمگیر در سایر ایالتها و «سنجاق*»ها نیز وقایعی شبیه آن رخ داد که چون از شدت کمتری برخوردار بود از شرح آن گذشتیم.

## مجادله‌های عثمانی- ونیز که ریشهٔ سیاسی داشت

### مناسبات عثمانی
### با حکومتهای نواحی مرزی

دولت عثمانی طی این هشت سال، یعنی بین سالهای ۱٦۵٦-۱٦٤۸ م بین کشورهای مرزی چون ایران، لهستان، روس، اطریش و ونیز، تنها با دولت ونیز در جنگ بود. ماجرای «گرید» که با اشغال دژ «هانیه» آغاز شد به درازا کشید و وضع تاسف‌آوری بخود گرفت. سفرای روس و لهستان به منظور اعتراض به روابط خصمانه عثمانی‌ها با خانهای کریمه به استانبول می‌آمدند. این اعتراضها دولت عثمانی را در موقعیت دشواری قرار می‌داد، اما شرایط موجود روابط [تیرهٔ] عثمانی را با دولتهای مزبور تا به مرحله جنگ سوق نمی‌داد. از دیگر سوی تحریکات لهستان در بغدان و تحریک قزاقهای «دن» از سوی روسها اعتراض عثمانی‌ها را موجب می‌شد. اما در مورد سایر دولتها سفیران رفت و آمد داشتند و مناسبات دوستانه ادامه داشت.

* سنجاق، تقسیم‌بندی جغرافیائی معادل استان استـم.

## مسئله «گرید»

جنگهای گرید که درسال ۱۰۵۵ هـ ق/۱٦٤۵م با انگیزه‌های مشخصی آغاز شده بود، هنوز ادامه داشت. «قندیه» مرکز جزیره [گرید] علی‌رغم جنگ دراز هنوز پایداری می‌کرد. ونیزی‌ها به تلافی اشغال گرید، در موره و بسنه فعالیت آغاز کردند. دراثنای محاصره هانیه یک ناوگان عظیم ونیزی به بالیه بارده حمله برد و نیرو پیاده کرد اما ناموفق ماند و بازگشت. و باز هم در آن ایام کشتیرانان زانته کفالونیه به قصد تامین آذوقهٔ جزایر خود به سواحل قارلی‌ایلی حمله بردند اما با دادن کشته بسیار ناگزیر از بازگشت شدند. (١٦٤٨م).

در حوالی بسته اوضاع به زیان دولت عثمانی بود. درسال ۱۰۵٦ هـ ق/۱٦٤۷م تکه‌لی‌مصطفی پاشا که ناگزیر از حمله به کناره‌های دالماچیاشده بود به طرز اسفناکی شکست خورد و با تصرف قلاع و «پلانقا»* های مهم در سانجاق قرقه از سوی ونیز، مردم بسنه‌سرای که به خطر افتاده بودند، خود به دفاع پرداختند. سقوط قلعهٔ کیلیس واقع در حوالی بسنه که مرکز سانجاق و از دژهای استوار مرزی بود اوضاع حاکم بر بسنه را دشوارتر ساخت. استانبول را از سقوط کیلیس آگاه ساختند، امآ «هزار پاره احمدپاشا» وزیر اعظم وقت، برای کم‌اهمیت جلوه دادن حادثه،از دست رفتن دو موضع مهم استانی را از نظر سلطان ابراهیم پنهان داشت و به سلطان ابراهیم گفت که چیزی جز دو پلانقا و یک کلیسا را از دست نداده‌اند. با آنکه فضلی‌پاشا بیگلربیگ روملی** اوضاع اسفبار بسنه را در حضور شاه به رخ وزیر اعظم کشید، باز پادشاه به گفته وزیر اعظم اعتماد کرد و فضلی پاشا را به سمت محافظ قلعه آزاق*** از استانبول دور کرد.(١٦٤٨م).

با آنکه چهارسال از آغاز جنگ گرید می‌گذشت، امّا سفیر ونیز آزادانه در استانبول زندگی می‌کرد و اطلاعات لازم را در مورد اوضاع و احوال آنجا در اختیار دولت متبوع خود می‌گذاشت.

*. قلعهٔ کوچک.ـم.

**. روم ایلی.

***. آزوف

یک کاپتان [۵۲] فرانسوی که از ناوگان اعزامی از سوی فرانسه به یاری ونیز گریخته بود، به دربار عثمانی پناهنده شد و اسلام پذیرفت. این پناهنده، محرمانه به وزیراعظم خبرداد که از دوچ (رییس جمهور) ونیز نامه‌ای برای سفیر ونیز در استانبول آمده است. بیدرنگ مامورینی اعزام شدند که میز کار سفیر را مهروموم کردند و نامه را نیز ترجمه کردند.

در این نامه دوچ ونیز ضمن تشکر از سفیر به پاس آنکه حرکت ناوگان عثمانی را از تنگه به تاخیر انداخته بود به او اطلاع داده بود که ونیز هفتاد کشتی آماده کرده است که تعدادی از آنها در مسیر ناوگان «جزایر» مستقر خواهد شد و مانده، برای مقابله با ناوگان عثمانی فرستاده خواهد شد. دوچ با تاکید از او خواسته بود که تا به رسیدن ناوگان «ونیز» به بغاز و جایگزینی آن با ناوگان موجود در تنگه به ترتیبی که مقدور بود از طریق سلطان، مصاحبین شاه و مسئولین حکومتی خروج ناوگان عثمانی به دریا را به تاخیر بیندازد. به موجب مندرجات نامه بر اثر شیوع بیماری بین سربازان مستقر در ناوگان ونیزی که بیرون از تنگه لنگر انداخته بود از تعداد افراد کاسته شده بود.

با مشخص شدن مفاد نامهٔ دوچ دولت عثمانی اموال سفیر ونیز را مصادره کرد و خود او را نیز در روملی حصار زندانی ساخت. مترجم نامه را هم خفه کردند و جسدش را در دریا انداختند. (۱٦ ربیع‌الاول ۱۰۵۹ هـ ق/مارت ۱٦٤۹م).

درسال ۱۰٦۲ هـ ق/۱٦۵۲م زرینگ اوغلی خان خروات به همراه نیروئی که ناوگان ونیز به ساحل نووه پیاده کرده بود، پس از اشغال قلعه «زادره» که تسلیم شده بود به سوی «موستار» حرکت کرد. اما جوانان موستار بافداکاری شگرفی او را وادار به بازگشت کردند.

درسال ۱٦۵۲م تشبثی به منظور صلح صورت گرفت و از طریق سفیر انگلیس از ونیز درخواست شد که سفیری اعزام دارد. سال بعد سفیر اعزامی از ونیز پیشنهاد کرد که دولت عثمانی بابستن جزیه به قندیه و دریافت مبالغی به منظور تامین هزینه‌های ناوگان خود

۵۲ـــ... در این اثنا کاپتان نام‌آوری از ناوگان خصم به معیت سی تن از افرادش به چتال مصطفی پاشا محافظ بغاز[تنگه بسفر] ملتجی شد و به دین اسلام تشرف حاصل کرد و به اتفاق افرادش به استانبول اعزام و کاپتانی کارگاه کشتی‌سازی به او تفویض شد. (تاریخ نعیما، جلد ٦ ۱۷٦، سال ۱۰٦٦).

دست از قندیه بکشد، اما چون قندیه تسلیم عثمانی‌ها نشد صلحی نیز صورت نگرفت.
پس از تصرف هانیه مدت یازده سال یعنی تاسال ۱٦۵٦م برای کمک به گرید سیزده‌بار به دریای مدیترانه ناوگان فرستاده شد که تنها ناوگان اغزامی به سرپرستی قرامرادپاشا (۱۰٦٤هـ ق/۱٦۵٤م)، به ناوگان ونیز پیروز شد، درسایر موارد یا ونیز و عثمانی دراین نبرد دریایی مساوی بودند و یا ناوگان ما [عثمانی] شکست می‌خوردند. شکست فجیع ساری کنعان پاشا درسال ۱٦۵٦م به از دست رفتن جزیره‌های بوزجه و لمنی و به مخاطره افتادن استانبول انجامید.

## دلی‌حسین پاشا و جنگ گرید

## شرح حال کوتاه حسین پاشا

به نوشته «تاریخ نعیما» حسین‌پاشا اهل ینی‌شهر بورسه است و به نوشتهٔ «تاریخ اندرون» ترکی از مردم قسطمونیه است که باشغل «زولفعلی بالطه‌جی» به خدمت قصر شاهی درآمد. زولفلی بالطه‌چی‌ها هیزم مورد نیاز حرم همایونی را حمل می‌کردند و به «قراخادم»ها نیز خدمت می‌کردند. روایت می‌کنند هنگامی که بالطه‌چیِ حسین به صورت «عجمی» درکانون بالطه‌چی‌ها خدمت می‌کرد، سفیری که از ایران آمده بود. کمان به زهی آورد و گفت: «آیا بین عثمانی پهلوانی که زور بازو داشته باشد یافت می‌شود که زه این کمان را بگشاید و باز آنرا به حال نخستین درآورد؟» استانبول را زیرورو کردند ولیکن مردی پیدا نشد که بتواند حتی زه را از جای خود اندک تکانی بدهد. برای کشیدن این کمان که در اطاق «قیزلا رآغاسی» بردیوار آویخته بود درپی پهلوانی بودند.
بالطه‌چی دلی حسین که به مناسبت فصل زمستان هیزم به اطاق «قیزلا رآغاسی» برده بود کمان را که بردیوار آویخته بود، دید. از خلوتی اطاق استفاده کرد و کمان را برداشت و چندین بار آن‌را کشید با شنیدن: «آغا دارد می‌آید» کمان را بدون رعایت آنکه قبلاً چگونه بردیوار آویخته بود به جای خودآویخت.قیزلا رآغاسی‌به اطاق‌خودآمد و چون متوجه شد که مکان و فرم قرار گرفتن کمان بردیوار به هم خورده است پرسید: چه کسی به کمان دست زده است. کدخدای آغا گفت: «دلی*حسین هیزم آورده بود وقتی کمان را دید برداشت

* به معنی دیوانه.ـم.

چند بار کشید وقتی شنید شما می‌آئید گریخت». قیزلا رآغا باشنیدن این موضوع خوشحال شد و بی‌درنگ دلی‌حسین را احضار کرد و پس از آنکه دستور داد چند بار درحضور او کمان را بکشد به کدخدایش گفت: «یکدست لباس مناسب او را بپوشانید تانزد پادشاهش ببرم». حسین درحضورپادشاه نیز چندین بار زه کمان را کشید. مراد چهارم ضمن تقدیر از او سفیر ایران را دعوت کرد و حسین نیز درحضور او کمان کشید.

دلی‌حسین پس از آن که آن کمان را چون کمان مشقی چندین بار درحضور سفیر کشید به سبب زور بازوی بسیار کمان را قطعه قطعه کرد و قطعات شکسته را درکنار سفیر نهاد. پادشاه و اطرافیانش از این بابت سخت خوشحال شدند و سفیر شرمنده ماند.[۵۳] دلی‌حسین به سبب زور بازو و پنجهٔ نیرومندش به سلک نزدیکان شاه درآمد، پس از مدتی به سمت میرآخور انتخاب شد و بعد هم مصاحب شاه شد.

دلی‌حسین بعدها بیگلربیک مصر و کاپتان پاشا شد و درجنگ بغداد همراه پادشاه بود. پس از مرگ سلطان‌مراد که هریک از اطرافیانش را به نقطه‌ای فرستادند، حسین نیز برای دومین بار به سمت کاپتان پاشا منصوب شد (۱۰۴۹ هـ ق/۱٦۳۹م). درسال (۱۰۵۰ هـ ق/۱٦٤۰م) دلی‌حسین پاشا که به دریای سیاه(قرادنیز) درآمده بود باضبط قریب به سی فروند شایکای قزاقهای روس برای خود کسب اعتبار کرد و پس از بازگشت به سمت والی سلستره یا «اوزو» برگزیده شد.

درسال ۱۰۵۱ هـ ق/۱٦٤۱م دلی‌حسین پاشا به سرفرماندهی نیروهایی که مامور بازپس گرفتن قلعه آزاق شده بودند انتخاب شد که بهادرگیرای خان کریمه نیز همراه او بود. اما چون باروت درخواستی حسین‌پاشا از استانبول به هنگام فرستاده نشد، دژ گشوده نشد. دراواخر همان سال حسین‌پاشا به والی‌نشین بسنه انتقال یافت. خدمات ارزنده کرد و والی بغداد شد. درسال ۱۰۵٤ هـ ق/۱٦٤٤م پس از بازگشت از بغداد درسلک مصاحبین سلطان ابراهیم درآمد اما چون باسخنان خام و نسنجیده عده‌ای را آزرده‌خاطر ساخت به تحریک مخالفانش با سمت والی او را به بودین فرستادند [۵٤].

۵۳- تااین اواخر درقسمت زولفلی بالطه‌جی‌لر پوپقاپی‌سرای کمان شکسته‌ای که می‌گویند همان کمانی است که دلی‌حسین شکسته است نگهداری می‌شد که اکنون درموزه «سلاح» نگهداری می‌شود.

۵٤- در تاریخ نعیما آمده است که‌روزی هنگامی که حسین پاشا درحضور سلطان ابراهیم بود، با «عجم‌محمد»

دلی‌حسین پاشا درسال ۱۰۵۵ هـ ق/۱۶۴۵م از این سمت نیز برکنار شد به گرید منتقلش کردند و «محافظت» هانیه به او واگذار شد. «خاص» وزارتی به او اختصاص داده شد و استان موره را درمقام «آرپالیق»* به او دادند. او، از راه خشکی به آناپولی واقع درموره رفت و دوم شوال همان سال (۲۱ کاسم ۱۶۴۵)، بایازده فروند کشتی‌خانی و سرباز و مهمات به دربا درآمد اما به سبب طوفان بازبه آناپولی بازگشت. سرانجام دریازده ذی‌الحجه همان سال (۲۸اوجاق ۱۶۴۶)، براثر هوای مساعد حرکت کرد و سه روزه به هانیه آمد.

### حسین پاشا محافظ هانیه

حسین پاشا، هنگامی که در سال ۱۰۵۶ هجری قمری/ ۱۶۴۶ میلادی به جزیرهٔ گرید رفت سمت او محافظت (دژبانی) قلعه هانیه بود. در این جزیره بزرگ تنها همین قلعه در دست ترکها بود، باقی قلعه‌ها و شهرها را ونیز دراختیار داشت. در این جزیره تنها با نیرویی بزرگ و ناوگانی برتر امکان پایداری بود. در صورتی که همانطوری که در سطور آینده خواهیم دید عثمانی‌ها فاقد ناوگانی برتر بودند. دلی حسین پاشا چون دید که ناوگان ما [عثمانی] قادر به غلبه بر ناوگان ونیز نیست. از مرکز کمک خواست امّا این وزیر غیرتمند علی‌رغم عدم ارسال و اعزام اسلحه و مهمات و سرباز (اگر هم فرستاده شد بسیار ناچیز و اندک بود) با مشکلات فراوان و تحمل کمبودها و بی‌آنکه بی‌پولی و عریانی و عصیان متعدد سربازان ناامیدش کند به مبارزهٔ خود با ونیزیها ادامه داد.

حسین پاشا نخست در محرم سال ۱۰۵۶ هـ ق/ شعبان ۱۶۴۸. م کار خود را با تصرف قلعه کیامو واقع در شمال غربی جزیره که در کنارهٔ دریا بنا شده بود آغاز کرد و به والی «رومی» جزیره روی خوش نشان داد. چون آگاه شد که ونیزی‌ها با یک نیروی هجده‌هزار نفری که هشت هزار آن «رومی» بود قصد محاصرهٔ هانیه را دارند، مراتب را به استانبول گزارش داد و یاری خواست. همزمان با آن خاکریزهایی در خارج بندر «سودا»

← ندیم شاه شروع به مزاح کرد و شوخی را از حد گذرانید و خطاب به عجم سخنان ناهنجاری برزبان راند. مخالفینش این فرصترا مغتنم شمردند و توانستند او را از استانبول دور سازند.

*. توضیح اصطلاح، درجلد اول آمده است.ـم.

ایجاد کرد تا هانیه را از آسیب گلوله‌های توپ در امان بدارد. آنگاه به دستور او دور هانیه را خندق کندند و به خندق آب بست.

حتی هنگامی که با چهل‌سوار در حال گشت بود با خصم که در محلی به نام توزلا کمین کرده بود، روبرو شد علی‌رغم تعداد کمی که با خود داشت دشمن را شکست داد و ده پانزده نفر از آنان را به دست خود کشت و حتی کاپیتان معروفی به نام مارکو را بر زمین انداخت دستانش را بست و به هانیه آورد. با این حادثه شهرت حسین پاشا در مقام مردی نیرومند و شجاع بین فرانسویها و «رومی»ها منتشر شد و هراسی در دل آنان انداخت. حتی نقاشان تصویر او را سوار بر اسبی که در جزیره قیتاس داشت کشیدند و به اروپا فرستادند. افرادی که در جنگ توزلا جان سالم بدر برده بودند به کشتی‌هایشان گریختند. ضمن بازجویی از اسرا روشن شد که خصم از راه خشکی و دریا قصد محاصرهٔ هانیه را دارد.

در بین نیروهای ترک مستقر در آن ناحیه اسبهایی که بتوان برای سواری از آن استفاده کرد وجود نداشت. حسین پاشا به قصد گستردن دامنه فتوحاتش و برای کسب خبر از اطراف دست به تشکیل نیروی متشکل از گروهی سوارکار زد. از نخست حدود یکصد اسبی را که یوسف پاشا فاتح هانیه به مردم بومی آن ناحیه داده بود از آنان پس گرفت و با اسبانی که در جنگ توزلا غنیمت گرفته بود یک سواره نظام سیصدنفری تشکیل داد.

حسین پاشا در اوایل جمادی‌الاول سال ۱۰۵۶/ حزیران ۱٦٤٦ یک پایگاه نظامی را در آن قسمت از بندر سودا که مجاور هانیه بود به تصرف درآورد و تخریب کرد. در همین بین نیروی نظامی و ناوگان درخواستی به فرماندهی سلطان‌زاده محمد پاشا وزیر اعظم پیشین نیز رسید. با این نیروها بندر سودا به محاصره درآمد. حسین پاشا ابوقورون و گرانبوسه را گرفت.

## سرداری حسین پاشا

با درگذشت سردار سلطان زاده محمدپاشا که در جمادی‌الاخر ۱۰۵٦ هـ ق/ ۱٦٤٦ م در گرید درگذشت، دلی حسین پاشا که تا آن تاریخ محافظ هانیه بود به تصمیم ارکان ارتش به سرداری انتخاب شد و مراتب را به استانبول عرضه داشتند. از سویی مرکز [شاه] شمشیر جواهرنشان، خلعت و یک پوستین سمور و فرمان سرداری برای حسین پاشا

فرستاده شد (شعبان ۱۰۵٦ هـ ق/ایلول ۱٦٤٦ م). از این روی حسین پاشا محافظت هانیه را به سکبان‌باشی قرامراد آغا (بعدها وزیر اعظم شد، قرامراد پاشا) سپرد و خود رفت و فرماندهی را تحویل گرفت.

پس از این انتصاب بود که حسین پاشا دژ میلوپوتاموس (سیوری حصار) واقع در غرب رتمو را که بین قندیه و رتمو قرار داشت به تصرف درآورد. در آن تاریخ رتمو تحت محاصره بود در پی آن رتمو هم که از یکماه و نیم قبل محاصره بود به تصرف درآمد. حسین پاشا پس از مستقرکردن نیرو و محافظ و مهمات در قلعه‌های رتمو، کیسامو، ابوقورون و میلوپوتاموس به هانیه بازگشت.

## اولین محاصره قندیه توسط حسین پاشا

سردار دلی حسین پاشا تصمیم به محاصرهٔ قندیه، مرکز جزیره گرفت و مراتب را به استانبول نوشت و مهمات، توپ، سرباز و ناوگان درخواست کرد و به رتمو که قرارگاه خود ساخته بود رفت و در ربیع‌الاول ۱۰۵۷هـ ق (نیسان ۱٦٤۷) قندیه را محاصره کرد.

قندیه یعنی مرکز جزیره از یک جانب منتهی به دریا بود و از سه جانب بوسیله خندق ژرفی احاطه شده بود. برای محافظت جزیره از دریا و خشکی دو باروی مستحکم ساخته شده بود. و روبروی جزیره نیز پنج باروی بزرگ هر یک به اندازه یک حصار وجود داشت. به جز آن باروهای کوچک دیگری نیز ساخته شده بود.

حسین پاشا پس از فراهم دیدن مقدمات سرفرماندهی محاصره را به حسن‌پاشا بیگلربیگی روملی واگذار کرد و خود به «رتمو» بازگشت. در آن بین یک هزار و پانصد ینی چری توسط ناوگانی که به فرماندهی فضلی پاشا کاپیتان دریا اعزام شده بود به نیروی محاصره‌کنندگان پیوست.

سربازان اعزامی از آناطولی نیز رسیدند. با توجه به اینکه انتقال توپهائی که می‌بایست در محاصره قندیه از آنها استفاده می‌شد از خشکی دشوار بود، لذا ضرورت داشت که این نقل و انتقال با ناوگان صورت می‌گیرد. امّا با توجه به اینکه بندرقندیه پر از کشتی‌های ونیزی بود و ناوگان عثمانی هم با شتاب به استانبول فراخوانده شد از اینروی مردم و سربازان با تحمل دشواری‌های بسیار جاده‌ای در خشکی ساختند و توپها را از این جاده به نزدیکی قندیه منتقل کردند. این توپها کالیبر متفاوت داشتند وزن گلوله‌های یکی

از این توپها نه اوگه*، وزن گلوله‌های دو عراده هفت او بود و سه عراده دیگر گلوله‌های پنج اوکه‌ای شلیک می‌کردند. به پایتخت اطلاع داده شد که به هشتصد نقب‌زن و سیصد توپچی نیاز است.

بعدها باز ده عرادّه توپ «بال یمز» نیز برای استفاده در مناطق کوهستانی قندیه ارسال شد. با توجه به عدم موفقیت نیروی دریایی عثمانی در برابر نیروی دریایی ونیز که محاصره قندیه را از راه دریا غیرممکن می‌کرد، قلعه قندیه مدام از طریق دریا یاری می‌دید. از سوی دیگر بخاطر استقرار کشتی‌های ونیزی در خارج بغاربسفر که به منظور جلوگیری از خروج ناوگان عثمانی به خارج از بغاز صورت گرفته بود، سردار عثمانی موفق به دریافت سرباز و مهمات درخواستی از استانبول نمی‌شد. امکانات اندکی هم که از طریق «بک‌گمی لری» ازآناطولی می‌رسید در حکم هیچ بود. افراد در شرایط بسیار دشواری می‌جنگیدند.

دشمن در شب بیست و ششم ربیع‌الاخر سال ۱۰۵۷ (اوایل حزیران ۱٦٤٧) دست به حمله زد این حمله با تلفات سختی که به دشمن وارد آمد دفع شد و نیروهای عثمانی با توپهای «نزارته» که در مواضع حساس مستقر کرده بود نیروی دریایی دشمن را که در بندر بود زیر آتش گرفت و حلقه محاصره را تنگ‌تر کرد. درنتیجه ساکنین قلعه به منظور دریافت کمکهای ارسالی ناگزیر از سوراخ کردن دیوار مشرف به بندر شدند.

در سال ۱۰۵۸ هـ ق/۱٦٤٨م سردار، از طریق «بک‌گمی‌لری» خبر یافت که ناوگان عثمانی قادر به خروج از بندر نیست.-۵۵-. این خبر تأثر بیشتری را موجب آمد. با توجه به تغییر و تحولی که در مورد مسئله سلطنت در استانبول رخ داد موضوع «گرید» به بوتهٔ اهمال سپرده شد و درنتیجه تصرف قندیه نیز به تأخیر افتاد. با اینهمه هم در پی همت حسین پاشا دو موضع نظامی که در حکم قلعه بود به تصرف عثمانی‌ها درآمد و هجومی هم به قندیه صورت گرفت، امّا حمله ناموفق ماند.

مدام برای دشمن سرباز، مهمات و آذوقه می‌رسید امّا نیروهای عثمانی از این امکانات محروم مانده بودند. با فرا رسیدن فصل زمستان افراد عثمانی از سنگرها بیرون آمدند امّا

*- هر اوگه معادل ۱۲۸۳ گرم. (فرهنگ ترکی به ترکی، از انتشارات موسسه زبان ترک)

۵۵-به سبب آنکه ناوگان تحت فرماندهی کاپیتان دریا عمارزاده، مستقر در بغاز، موفق به خروج از بغاز نشد عمارزاده اعدام شد و وینوق احمد پاشا به جای او به فرماندهی منصوب شد.

در مناطق استراتژیکی جنگ ادامه داشت «تیمارلی سپاهی» و «زعیم»های روملی (روم‌ایلی) و آناطولی نزد سردار به شکایت آمدند و گفتند: «سه سال است که در جزیره محبوس مانده‌ایم و برایمان کمک نمی‌رسد» حسین پاشا آنان را دلداری داد و وضعیت را به استانبول گزارش کرد. در این بین نمایندگانی از سوی ونیز آمدند و پیشنهاد صلح کردند. امّا چون قصد اصلی تصرف جزیره بود، پیشنهاد صلح رد شد. نیروهای عثمانی باز به سنگرها درآمدند و محاصره را از سرگرفتند. (۱۰۵۹ هـ ق/ ۱٦٤۹ م).

قلعه بالستیره واقع در بندر صیدا از راه دریا توسط وینوق احمدپاشا و از خشکی به وسیله حسین پاشا محاصره شد و به تصرف درآمد.ا در اثنای محاصره قلعه براثر اصابت گلولهٔ توپی که از قلعه شلیک شد سروینوق احمدپاشا از تنش جدا شد و کشته شد. ناوگان در هانیه مستقر شد و حسین پاشا از پایتخت درخواست کرد که بیق‌لی مصطفی پاشا قائم‌مقام بیگلربیکی روملی به فرماندهی ناوگان منصوب شود.

در اثنای دومین محاصره قندیه فرمان رسید و بیق‌لی ناوگان را به استانبول برد.

## تحریک سربازان مستقر در «گرید» به شورش

وزیر سرنازن مصطفی‌پاشا بیگلربیگی روملی که مایل نبود در «گرید» تحت فرماندگی حسین پاشا انجام وظیفه بکند، طرح شورشی را ریخت تاز این راه فرماندهی را خود به دست بگیرد. ماجرا از این قرار بود که طبق قانون دراثنای جنگ، کسی که فرماندهی سپاه را به عهده داشت بر «دفترخانه»ها یعنی دفاتر «تیمار» و «زعامت» والیان ایالتها که درر کاب او بودند نظارت داشت. یعنی دستور فرمانده سپاه کسانی که تشویق یا مجازات می‌شدند مراتب در دفاتر مربوطه عمل می‌شد. سرنازن مصطفی‌پاشا که بااین رسم عمومی موافق نبود از حسین‌پاشا خواست تا «دفترخانه» ایالت روملی را دراختیار او بگذارد. حسین پاشا که از این درخواست خشمگین شده بود به او اخطار می‌کرد که:

«فرمانده سپاه منم و این مسائل مربوط به من است، این امر به تو چه مربوط است. حد و حدود خود را بشناس». از این روی روابط بین آن دو به تیرگی گرائید.

سرنازن که جرئت مخالفت با او را نداشت، درخفا دست به کار شد و سربازان را علیه حسین‌پاشا تحریک کرد. در آن بین افراد تحت فرماندهی حسین‌پاشا عنوان کردند که «اگر برای ما به اندازه کافی نیرو و مهمات و نقب‌زن نفرستند وارد سنگرها نخواهیم شد»

سرنازن و محمود آقای سکبان‌باشی با استفاده از این جو دربین لشکریان شایع کردند که «سردار نهانی باکفار سروسرّی دارد». فردای آن روز لشکریان به قصد کشتن سردار حسین‌پاشا و به آتش کشیدن اقامتگاهش به قصر او حمله بردند. حسین‌پاشا به محافظین خانه دستور تیراندازی داد. بااین دستور اوضاع وخیم‌تر شد. یکی از افراد ینی‌چری یک تنه به قصد کشتن حسین‌پاشا به او حمله‌ور شد. حسین‌پاشا بایک ضربه او را دو نیم کرد. لشکریان مهاجم فقط قصر سردار را به آتش کشیدند و اثاث او را به غارت بردند. فردای آن روز سرنازن و سکبان‌باشی که به وخامت سرکشی ارتش درشرایط جنگی پی‌برده بودند نزد حسین‌پاشا آمدند و بین حسین‌پاشا و لشکریان را آشتی دادند. اما چون لشکریان عنوان کردند که «ما زیاد نمی‌توانیم بمانیم. اینجا را ترک خواهیم کرد»، لذا حسین‌پاشا مراتب را به استانبول گزارش کرد.

سردار حسین‌پاشا از مخالفتهائی که علیه او صورت گرفته سخت متاثر شده بود. لشکریان را گرد آورد و ضمن رد اتهاماتی که به او نسبت داده بودند، درحالی که از شدت تأثر می‌گریست گفت:

«از خدا شرم ندارید. نه شرف و حیثیت حکومت را حفظ می‌کنید و نه جانب حرمت وزیران را نگه می‌دارید. این چه بی‌ادبی و جسارتی است که می‌کنید. مگر من وزیر و نمایندهٔ پادشاه اسلام پناه و سردار شما نیستم؟ جرم و گناه من چیست که مستحق این آزار و حقارت باشم؟ گفته‌اید که قاصدی نزد کفار فرستاده‌ام. کو آن قاصدی که دستگیرش کرده‌اید. بیاورید ببینم. شما چطور چنین تهمت و افترایی را به من نسبت می‌دهید. به وزیری چون من که سالهاست به خاطر دین مبین از مال و جانم مایه گذارده‌ام. از خدا نمی‌ترسید؟ دربرابر انجام وظیفه صادقانه شرفم را پایمال کردید. هرگز شنیده‌اید که حتی کفار چنین اهانتی به فرمانده و سردار خود بکنند، همه اموالم را به غارت برده‌اید و باز خرج معاش می‌خواهید. این چه بی‌انصافی و بی‌ادبی است؟»

محمود سکبان‌باشی از محرکین این شورش که از وخامت اوضاع هراسیده بو هم برای دلجوئی از پاشا و هم به منظور رفع این اتهام از او برپای حسین‌پاشا افتاد و اظهار داشت که لشکریان براثر خشم و جهالت عملی مرتکب شده‌اند و اینک از کرده پشیمانند و تقاضای عفو و بخشش دارند و من از جانب آنان متعهد می‌شوم که همه از فدای جان و مال خود درراه تو دریغ نکنند. و بابوسیدن پاهای حسین‌پاشا خاطر او را به دست آورده بود.

## دومین محاصرهٔ قندیه

پس از آنکه کدورت حسین‌پاشا زایل شد باز به فعالیت درآمد. باشهادت* «کاپتان پاشا»، فرماندهان نیروی دریایی آمادگی خود را درمورد کمک از طریق دریا به حسین‌پاشا اعلام کردند: «اگر شما درخندق‌ها مستقر شوید ما نیز از راه دریا به شما کمک می‌رسانیم». درپی این پیشنهاد، سردار فرماندهان لشکر را احضار کرد و خطاب به آنان گفت: «مرا گفتید که باکفار متحد شده‌ام. اگر نیت تصرف قلعه را دارید بسم‌الله آماده باشید می‌گوئید نیاز به کمک پاروزن و جنگاور دارید؟ بسیار خوب، کلیه پاروزنهای ناوگان کشتی‌ها را ترک می‌کنند و به اتفاق شما وارد سنگرها می‌شوند و کشتی‌ها هم به نقل و انتقال توپها کمک می‌کنند و دیگر هم هیچ عذر و بهانه‌ای را نمی‌پذیرم». دربرابر این سخنان سکبان‌باشی و دیگر فرماندهان لشکر چاره‌ای جز موافقت ندیدند و باسنگر گرفتن موافقت کردند و همه همزمان درسنگرها موضع گرفتند. حمله دشمن باموفقیت دفع شد و استحکامات کوچک باز به دست ترکان افتاد. اما خمپاره صدمات بسیاری به نیروی حسین‌پاشا وارد می‌کرد حتی یک پای محمودآقای سکبان‌باشی که لشکر را به عصیان تحریک کرده بود براثر خمپاره قطع شد و چهار و پنج روز بعد درگذشت (۱۰۵۹هـق/۱٦٤۹ م).

## آوازهٔ رشک‌انگیز حسین‌پاشا

دامنه تبلیغات سوء علیه حسین‌پاشا تااستانبول کشیده بود. به موجب فرمانی که از استانبول رسیده بود می‌بایست یکهزار و پانصد ینی‌چری و عزّب به استانبول اعزام شود. به جای این عده سه هزار ینی‌چری و یک هزار «سپاهی» نام‌نویسی کرده بودند. این فرمان توسط یکی از فرماندهان کانون ینی‌چری به نام «کورحسین آقا» ارسال شده بود. سردار حسین‌پاشا ضمن تذکر این نکته که خارج کردن اینهمه نیرو از سنگر تاثیر سوئی داشته به دیگران نیز سرایت خواهد کرد، درخواست به تاخیر انداختن مفاد فرمان را کرد ولی پاسخ این بود که بامفاد فرمان نمی‌توان مخالفت کرد. در نتیجه سردار ناگزیر از اجرای مفاد فرمان شد.

*. واژه‌ایست که نویسنده به کار برده است.م.

این ماجرا تأثیر سوء در سایر لشکریان بخشید. یک شب تمامی افراد گردان* پنجاه‌ویک و نیمی از افراد گردان پنجاه‌وسه و افراد قسمت نوزده و سی‌وهشت و نیز تعدادی از افراد گردان چهل‌ویک گریختند و جز فرماندهان این گردان‌ها کسی برجای نماند. با ایجاد چنین وضع اسفباری که اجرای فرمان در پی داشت زحمات و کوششهای سردار بی‌نتیجه ماند. کورحسین پس از آنکه این افراد را به استانبول برد با سمت سکبان باشی باز به گرید بر گشت.

چون شهرت حسین پاشا در اطراف و اکناف پیچیده بود فرماندهان کانون به او حسد بردند و به ترتیبی درصدد از میان برداشتنش برآمدند. موافقت صدراعظم قرا مرادپاشا را نیز در این باره جلب کرده بودند. اما مرادپاشا عجولانه دست به اقدام علیه حسین پاشا نزد. وزیراعظم که حسین پاشا را از زمانی که در گرید سمت سکبان‌باشی داشت و خود نیز در معیت او بود، می‌شناخت نامه‌هایی برای فرماندهان نظامی گرید فرستاد و درباره اینکه آیا حسین پاشا با سربازان بدرفتاری می‌کند یا نه و «تیمار»ها و «زعامت»ها را به افراد مستحق و شایسته می‌دهد یا نه و آیا در تصرف قندیه اهمال و سستی از خود نشان داده بود یا نداده بود و آیا شورش لشکریان بر اثر سوءتدبیر او بوده است یا نبوده سئوال کرد. در ضمن توصیه کرد در صورتی که پاسخ این پرسشها مثبت است با دلایل و مدارک پرونده‌ای تشکیل داده بفرستند.

حسین پاشا پس از اطلاع از مفاد این نامه‌ها ازاینکه خدماتش مورد قدردانی قرار نگرفته است سخت متأثر شد افسران و فرماندهان ینی‌چری مستقر در گرید و نیز بیگلربیگی‌ها و استانداران آناطولی و روم‌ایلی (روملی) و همچنین فرماندهان دسته را دعوت کرد و پس از آنکه همه آنان را ماجرا آگاه ساخت افزود:

«ببینید رفقای فرمانده، اگر چنانکه من در انجام وظایفم کوتاهی کرده‌ام و به کسانی که استحقاقش را نداشته‌ام تیول بخشیده‌ام بگوئید. حقیقت را هرچه هست کتمان نکنید. در دنیا و آخرت شما را به شهادت خواهیم گرفت».

با شنیدن این سخنان همه حاضران هم‌آوا گفتند: «اگر ما طی این سه سال توانستیم در این جزیره دوام بیاوریم همه در سایه لیاقت و شایستگی شما بوده است. والاّ چگونه

*. در متن «اورتا» آمده است که در تشکیلات ینی‌چری معادل گردان تشکیلات لشکری است.م.

می‌توانستیم دوسه سال تابستان و زمستان بنشینیم و چنین قلعه بزرگی را محاصره بکنیم و به جنگ ادامه بدهیم». ما از شما از هرلحاظ راضی هستیم و سر سوزنی از تو رنجش نداریم. شما «تیول»ها را به کسانی دادید که شمشیرزن بودند. به آنانی که شایستگی‌اش را نداشتید چیزی نبخشیدید و در مورد قلعه نیز اندک کوتاهی نکردید. انگیزه اعمال ناشایستی که در این بین رخ داد تنگ‌حوصلگی ما در تحمل سختیهای این چهارسال محاصره است که کارد را بر استخوان نشانده است. ما حقایق را چنانکه هست گزارش خواهیم کرد» و گزارش مستدلی نیز در این زمینه به استانبول فرستادند.

گواهی لشکریان اردوگاه گرید مخالفین حسین‌پاشا را را وادار به سکوت کرد والاّ در سوءنیت مخالفین تردیدی نبود. در شوال سال ۱۰۵۹ هـ ق (اکتبر ۱۶٤۹م) طی خط همایونی که ارسال شد توصیه شد که کوشش لازم را در محاصره قندیه به کار ببرند و حتی گامی واپس نگذارند. در ضمن اعلام شده بود که نیروی نظامی قابل‌توجهی فرستاده خواهد شد. اما اعزام چهار و پنج هزار نیرو سخنی بیش نبود تنها سیصد ینی‌چری و حدود هفتاد الی هشتاد «سپاهی» یعنی افراد سواره‌نظام فرستادند. این حال هم سردار و هم افراد را قرین یأس و ناامیدی ساخت. فرمانده قندیه که از طریق مسیحیان ساقیز آگاه شده بود که تعداد افراد نیروی اعزامی برای حسین پاشا حتی به چهارصدتن نیز نمی‌رسد، آسوده خاطر شده بود و بی‌پروا با نیروهای خود قلعه را ترک می‌کرد و دست به حمله می‌زد.

سردار حسین پاشا برای در تنگنانهادن قلعه قندیه در سه موضع قلعه ساخت و سربازان اعزامی را در آن جای داد و به افرادی مدتها آنجا بودند مرخصی داد.

## موفقیت مهم سردار حسین پاشا

در ماه شعبان سال ۱۰٦۰هـ ق (آگوستوس ۱٦۵۰م) هیئتی از قلعه قندیه اعزام شد. مأموریت این هیئت مبادله پسر ژنرال که به دست ترکها اسیر شده بود با حاکم ایاماوره بود که توسط ونیزی‌ها به اسارت درآمده بود هم‌چنین مقرر شده بود که هراسیر در ازای سیصدقروش مبادله شود. این مأموریت ظاهر قضیه بود. قصد اصلی این هیئت کسب آگاهی از چگونگی اوضاع در اردوی ترکان بود تا هماهنگ با آن دست به حمله بزنند.

سردار حسین پاشا این هیئت را با تشریفات شایسته به حضور پذیرفت و پس از شنیدن

پیشنهادهای آنان چنین گفت:

«ما پسر ژنرال را بازپس نمی‌دهیم. در مورد آزادی حاکم ایاماوره هم اصرار و علاقه‌ای نداریم. و از بابت اسرای خود نیز متأسف نیستیم چرا که ما به اینجا به نیت جنگ در راه خدا آمده‌ایم اجر شهدا و اسرایمان در پیشگاه خداوند منظور است، اگر با تسلیم قلعه دست از جزیره بشوئید به شما امان می‌دهیم و شما را به سرزمین خودتان بازمی‌گردانیم به جز این هیچ راهی برای تفاهم و توافق وجود ندارد.» و با این پاسخ آنان را بازگردانید.

پس از این ماجرا شبی که قرار بود از سوی ونیزی‌ها به اردوگاه ترکان حمله‌ای صورت بگیرد، مردی که نقشه حمله را در دست داشت به سردار پناهنده شد. حسین پاشا که از طریق این مرد از برنامه حمله آگاه شده بود، آماده شد. او افراد نیروی خود را به دو قسمت چپ و راست تقسیم کرد و موضعی را که محل استقرار همیشگی نیروهای اصلی بود خالی کرد. دشمن شبانه به این موضع حمله برد و بین دونیروی یادشده گرفتار آمد. حسین پاشا نیز با افراد خود از پشت سر راه دشمن را بستند. تعداد افراد دشمن که از قلعه بیرون آمده بودند حدود ده هزارنفر بود. حسین پاشا و سکبان باشی سیصدتن از نیروهای دشمن را که بین دو آتش گرفتار آمده بودند به کلی نابود کردند. حسین پاشا مناره‌ای از سر بریده افراد دشمن ساخت و این موفقیت عظیم را در معرض دید قلعه به نمایش گذارد (۱۶ شعبان ۱۰۶۰ هـ ق/ ۱۴ آگوستوس ۱۶۵۰ م).

حسین پاشا تنها سرگرم محاصرهٔ قندیه نبود بلکه با اعزام دسته‌هایی دزها و پلانقاهای* نقاط دیگر جزیره را به تصرف درمی‌آورد. البته هدف اصلی مرکز جزیره یعنی قلعه قندیه بود. در برابر این تلاش سرباز و مهمات موردنظر برای او اعزام نمی‌شد، حتی نیمی از حقوق سربازان را نیز نمی‌فرستادند. از اینروی کار گرید به درازا می‌کشید و دشمن مواضع از دست داده را بازپس می‌گرفت.

از اینروی سربازان شرکت کننده در محاصرهٔ قندیه شکوائیه‌ای به این مضمون برای حکومت ارسال کردند: «اوضاع و احوال این حوالی پریشان است، نیرو اندک است. چون حقوقها را به موقع دریافت نمی‌کنیم وضع نابسامانی داریم. به تصرف درآوردن قلاع دشمن چه سود چرا که نیروی لازم و تاب و توان حفاظت از آن‌ها را نداریم. اگر امسال وزیراعظم

* استحکامات کوچک قلعه مانندی که از چوب و گل ساخته می‌شد و اطراف آن را خندق می‌کندند.ـم.

به همراه نیروهای ینی‌چری و سپاهی عازم شود جزیره را تماماً به تـصرف درمـی‌آوریم ولـی در غیراینصورت دست از جنگ کشیده و قلعه‌ها را با دریافت امـان‌نامـه از دشمـن تـسلیم او می‌کنیم.»

در پی این اولتیماتوم سران کشور سه روز پـی‌درپـی بـا شاه جلسه کـردند. حتی از جلساتی هم که شبانه در کاخ وزرا تشکیل می‌شد نتیجه‌ای به دست نیامد. تنها بـرآن شدند که سیاووش پاشا وزیراعظم اسبق به سمت سردار گرید و حسین پاشا به مقام کـاپتانی دریـا منصوب شود ولی حتی این تصمیم هم به مرحله عمل درنیامد.

## دعوت حسین پاشا به صدارت

در سال ۱٦۵٦ میلادی با برکناری مجدد وزیراعظم «ملاطیه‌لی سلیمان پاشا» چنـین تصمیم گرفته شد که حسین پاشا سردار گرید وزیراعظم شود. مهر هـمایونی بـرای حسیـن پاشا ارسال شد و قرار شد تا آمدن حسین پاشا سرنازن مصطفی پاشا بـه نیـابت امـور را بـه دست گیرد . سرنازن مصطفی پاشا به سبب ماجرایی که ذکـر شد از جـانب حسیــن پـاشا بیمناک بود به ترفندی خود پست وزیراعظمی را گرفت. اما بر اثر حادثه معروف «چنـار» و شورش لشکریان که خواهان برکناری او بودند معزول شد و سیاووش پاشا برای دومـین بـار وزیراعظم شد.

## اوضاع خطرناک گرید

آن سال (۱٦۵٦ ـم) اوضاع گرید اسفناک شد. زیرا ناوگان تحت فـرماندهی کـنعان پاشا که حامل سرباز ومهمات برای گرید بود در نزدیکی تنگه به طرز فجیعی مـغلوب شد و در پی آن نخست جزیر بوزجه اطه و سپس لنمی از دست ترکها خارج شد و بـه ایـن تـرتیب نه‌تنها کمک به گرید دشوار شد بلکه حتی دفاع از استانبول هم مواجه با اشکال شد و تـرس و وحشت چهره نمود.

پس از شکست ناوگان عثمانی، نیروهای ونیزی مستقر در قلعـه قنـدیه کـه اطمـینان یافته بودند نیروی کمکی به گرید نخواهد رسید جرأت یافتند و بـا یـک نیـروی کـمکی بیست‌هزارنفری ناگهان از دریا و خشکی حمله‌ور شدند. اما در سایه مقاومت یک تنه حسین پاشا این سردار جنگاور و جسارت و مهارت جنگی فوق‌العاده قاطرچی اوغـلی مـحمدپاشای

معروف طی جنگی که سه الی چهارساعت طول کشید دشمن با از دست دادن نیمی از افراد خود ناگزیر از عقب‌نشینی به قلعه شد. (ربیع‌الاخر ۱۰۶۷ هـ ق/ اوجاق ۱۶۵۷ م).
پنج‌ماه‌ونیم پیش از این پیروزی صدراعظم تغییر یافته بود و کوپرولی محمدپاشا به جای بوینی‌ایری محمد پاشا صدراعظم شده بود.

## حسادت کوپرولی به حسین پاشا

وزیراعظم جدید نسبت به وزیر معروفی چون سردار دلی حسین پاشا حسادت می‌کرد. موفقیت‌های سردار در گرید با وجود همه عدم امکانات و تصرف همه جزیره به جز قندیه که انگیزه علاقه سلطان محمد نسبت به سردار شد و به خاطر همین علاقه دوبار قصد کرد که حسین پاشا به وزیراعظمی منصوب کند حسادت قوجاکوپرولی را برانگیخت که این امر برای حسین پاشا سخت خطرناک بود.

کوپرولی محمدپاشا که به آوازه حسین پاشا پس از نخستین پیروزی‌هایش حسد می‌برد از بیم آنکه مبادا مقام صدراعظمی به او واگذار شود درصدد از بین بردن حسین پاشا برآمد. و در ۲۸ رجب ۱۰۶۸ هـ ق (اول مائیس ۱۶۵۸ م) او را از سرداری برکنار کرد و کورحسین پاشا فرماندار استانبول را به جای او منصوب کرد و به منظور قتل حسین پاشا توسط خاصگی ابراهیم آقا او را به ادرنه که در آن تاریخ شاه آنجا اقامت کرده بود احضار کرد. کوپرولی با مطرح کردن ستمگریهای دلی حسین پاشا و اینکه پس از گذشت اینهمه سال و صرف پول و مهمات جز مال‌اندوزی کار دیگری نکرده است و برشمردن این قبیل تهمتها بی‌پایه که هیچیک با وقایع تاریخی منطبق نیست پادشاه جوان را علیه حسین پاشا تحریک کرد. اما از آنجائی که حسین پاشا از سمت بالطه‌جی (عنوان گروهی از خدمه‌های اندرونی.-م.) به این مقام رسیده بود با دخالت سولاق محمدآقای رئیس دربار (دارالسعاده آغاسی) که پسرخواندهٔ کوپرولی بود و نیز سامی‌زاده رئیس‌الکتاب و مادر سلطان ازمرگ رهائی یافت. نامبردگان ضمن دفاع از حسین پاشا گفتند:

« به کدامین اتهام قصد قتل وزیری را دارید که سالیان سال است در جزیره‌ای چون گرید خدمت می‌کند؟ اگر جرمی درخور قتل دارد فتوا بگیرید و آنگاه اعدامش کنید.»

کوپرولی اصرار کرد که او ستمگر است. اما مدافعین حسین پاشا گفتند:

«شاکی ندارد. اگر به دلایلی کم‌اهمیت او را بکشیم مردم حمل بر غرض خواهند

کرد. سخنانی که دربارهاش عنوان می‌شود باید اثبات شود و وقتی هم که ثابت شد باید فتوا گرفته شود.» و به این ترتیب گفته‌های کوپرولی را رد کردند.

کوپرولی محمدپاشا برای انجام منظور خود و برای قتل حسین‌پاشا از بولولی مصطفی افندی فتوا خواست. چون سببی برای قتل او وجود نداشت، شیخ‌الاسلام با زبانی نرم و ملایم توسط شمی‌زاده محمدافندی به کوپرولی پیغام داد که برای قتل چنین وزیر نامدار، موانع بسیاری وجود دارد. زیرا زمانی واجب‌القتل خواهد بود که ظلمی فاحش مرتکب شود و شاکیانش به تظلم بیایند. کوپرولی علی‌رغم تکدّرخاطر از گفته‌های شیخ‌الاسلام توصیهٔ او را پذیرفت.

## آخرین ماموریت حسین‌پاشا

در شوال سال ۱۰۶۸ هجری قمری (تموز ۱٦۵۸م) حسین‌پاشا به ادرنه آمد و از سوی شاه به حضور پذیرفته شد و به سمت «کاپیتان دریا» منصوب شد. کوپردلی حدس می‌زد که حسین‌پاشا با انتصاب به این سمت وسوسه خواهدشد که از دریا بیگ‌ها و مردم حوزه‌ها پول بگیرد و این فرصتی خواهد بود که او بتواند زیراب حسین پاشا را بزند. امّا حامی حسین پاشا یعنی رئیس دارالسعاده(قصرشاهی) و سایر رفقایش که در قصر خدمت می‌کردند و زمانی همکار او بودند. محرمانه به او خبر فرستادند و ضمن فاش کردن مقاصد سوء وزیراعظم پیغام دادند: «مبادا از دریا بیگ‌هاو تعمیرگاه‌های کشتی و جزایر دیناری بگیری چنین کنی اگر هزارجان داشته باشی قادر به نجات یکی نخواهی شد».

در واقع حسین پاشا نیز چنین کرد.حتی هدایای معمول و مرسومی چون کنیزک ساعت، پارچه، پارچه احرامی که دریابیگ‌ها به کاپیتان دریا می‌دادند نپذیرفت. کوپردلی که از این رهگذر نیز ناموفق مانده بود او را از مقام کاپیتان دریا برکنارکرد و بیگلربیگی روملی را به او داد.

حسین پاشا که به هنگام کاپیتانی درگرید با حقوق این پست گذران می‌کرد در پی انتقال به روملی پولش تمام شد و ناگزیر برای تامین حقوق دریانوردان همراهش و نیز سایر هزینه با درتنگنا گذاردن ثروتمندان مبلغی پول از آنان گرفت و وزیراعظم هم فرصتی را که در انتظارش بود به دست آورد. به روایتی کوپردلی پنهانی قاصدی نزد سلیمان افندی قاضی قلبه گسیل کرد و به او پیغام داد اگر چنانکه حسین‌پاشا مظالمی مرتکب شده است،

شکایت شاکیان بگیرو ارسال کن، سلمان افندی هم چنین کرد.

**قتل حسین پاشا**

کوپردلی محمدپاشا که شورش ابازه حسن پاشا را سرکوب کرده بود و وقت کافی داشت تصمیم گرفت کارحسین‌پاشا را یکسره کند. پس او را با زبان چرب و نرم به استانبول دعوت کرد. حسین پاشا که به استانبول آمد کوپردلی با چهره گشاده از او استقبال کرد و پوستن به او پوشانید و آنگاه شبانه با شاه ملاقات کرد و ضمن نشان دادن شکوائیه‌ها و گزارش مربوط به مظالم حسین‌پاشا، دستور قتل او را گرفت فردای آن شب چون حسین پاشا به حضور شاه رسید پادشاه خطاب به او گفت: «پانزده سال درگرید فرمانده بودی اینهمه پول از خزانه فرستاده شد دیناری را به جا و به مورد هزینه تکردی به سبب سستی و اهمال با آنکه تصرف قندیه نزدیک بود مسامحه کردی و تصرفش نکردی ولی به‌خاطر آنکه فردی زحمتکش بودی این خطاها نادیده گرفته شد اکنون هم در روملی مشغول مال‌اندوزی هستی.

حسین پاشا که قدرت بیان لازم برای دفاع از خود را نداشت در برابر این اتهامات گفت: «آنچه که درحق من کردند به خدا حواله کردم. از مدتها پیش قصد قتل مرا داشتند این شکایت‌نامه‌ها هم سفارشی است» و با این سخنان و به کنایه اشاره به نقشه کوپردلی کرد ولی پیش شاه ناشنوده ماند و دریدی کوله زندانی شد. خواهش کسانی که قصد نجاتش را داشتند، پذیرفته نشد و دو روز پس از زندانی شدن خفه‌اش کردند(سوم ربیع‌الاخر ۱۰۶۹ هجری‌قمری آرالیق ۱۶۵۸ م). آرامگاهش در باغ یالدزلی قاپو(درب مجوهر) یدی‌کوله است. ساری مصطفی‌پاشا شوهر اول صالحه سلطان دختر احمد سوم پسرحسین پاشا است، درهانیه، رتمو و عماوته مسجد و مدارسی دارد. فاضل احمدپاشا کوپردلی‌زاده پس از تصرف قندیه نام حسین پاشا را بر یکی از کلسیاهای متعددی که تبدیل به مسجد شد گذارد و به این ترتیب از او قدرشناسی کرد.

شعری زبان حال حسین پاشا به مناسبت قتل مظلومانه‌اش*

ای جنگاورانی که با من در گرید بودید
فراموشم نکنید ای جنگاوران

* در متن: به مناسبت شهادتش.ـ م

سرنوشتم این چنین بودآری
الوداع ای جنگاوران فراموشم نکنید.
همواره در میدان جنگ بسر بردم
و بازبان خویش بارها شهادت طلبیدم
به دست یکهزار و هفتصد کافر کشتم
الوداع ای جنگاوران فراموشم نکنید.
من رفتم شها تو هزاران سال بمان
اما هرگز به دولت خیانت نکردم
روزی وجود حسین پاشا ضرورت می‌یابد
الوداع ای جنگاوران فراموشم کنید
اگر بر مزارم گذرتان افتد
فاتحه‌ای نثار حسین پاشا کنید
ای شهدا ای جنگاوران بیکس ماندم
الوداع ای جنگاوران فراموشم نکنید.

فصل ۱۹

# رجال صوفیه و «قاضی‌زاده‌لی»ها

## نظری اجمالی به «طریقت»های موجود در ترکیه

### جریانات تصوف از نیمه‌های قرن پانزده به بعد

در جلد اول در مورد جریانهای مربوط به تصوف در ترکیه طی نیمه دوم قرن چهارده تانیمه دوم قرن پانزدهم بحث کردیم. پس از قرن پانزده تصوف تدریسی یا همان‌طوری که گفتیم تصوف علمی، در ترکیه گسترش آغاز کرد. و متناسب با گسترده شدن دامنه مرزها در مملکت عثمانی، مشربهای مختلف طریقت هم به نشر آئین خود پرداختند.

از نیمه دوم قرن پانزدهم تا اواسط قرن شانزدهم در بین شخصیتهای عارف و ارباب طریقتی چون محمدبن حمزه معروف به آق‌شمس‌الدین از خلفای «حاج‌بیرام‌ولی»، شیخ مصلح‌الدین مصطفی قونوی متخلص به «وفا»، جمال‌الدین آقسرایی سنبل‌سنان، مرکز مصلح‌الدین، ابراهم گلشنی، امی‌سنان، شعبان‌ولی که باوجودایشان به شاخه‌های مختلف طریقت به نشر فلسفهٔ وحدت وجود می‌پرداختند، از طریق مولویه نیز باید نام برد.

این جریان فکری یک صد ساله، در قرن هفدهم نیز به نسبت آزادانه‌تر به حیات خود ادامه داد. موضوع دو طرف دربرابر نشریات اهل تصوف تنها در مرحله برخوردهای فکری محدود بود.

از اواسط قرن پانزده یا اواخر قرن شانزدهم طریقتی که بیش از همه در قلمرو عثمانی منتشر شد و گسترش یافت طریقت خلوتیه منسوب به شیخ یحیی بود که با شاخه‌های منشعب از آن یعنی سنبلیه، گلشنیه، شمسیه، احمدیه و شاخه‌های متعدد دیگر گسترده

می‌شد و به حیات خود ادامه می‌داد [۱]

طریقت مولویه، منسوب به مولا نا جلال‌الدین رومی از نیمه اول قرن چهاردهم به بعد در آناطولی شروع به گسترش کرد.

از نخستین طریقتهایی که در قلمرو عثمانی شکوفا شد طریقت نوربخشیه [۲] بود. این طریقت توسط شمس‌الدین محمدبن علی‌الحسن البجاری داماد یلدرم بایزید و معروف به «امیرسلطان»در بورسه تاسیس شدا! پس از او دوام چندانی‌نیافت ودو نسل‌بعدمنحل شد.

به جز آن طریقت بیرامیه منسوب به حاجی بیرام ولی باشعباتی چون ملامتیه[ ؟] شمسیه، خلوتیه و انشعاب شاخه‌های متعدد دیگر، حیات خود ادامه می‌داد. پس از این طریقتها طریقتهای دیگری از جمله قادریه و رفاعیه[؟] در عراق ، سوریه و مصر شکل گرفت و تا بصره و مصر پیش رفت و در آناطولی و روملی گسترش یافت-[۳]-

شیوخ شهیر این طریقتها درشهرها و مراکز حکومتی در امور حکومتی شرکت نداشتند و در عوالم خویش به ذکر و «صحبت» مشغول بودند و یا در منابری که در مساجد بزرگ در اختیارشان بود به راهنمائی و ارشاد خلایق می‌پرداختند.

در این عصر بین این شیوخ که در همهٔ علوم شرعی و عرفانی صاحب دانش بودند، شاعر و موسیقیدان نیز وجود داشت.

## آق شمس‌الدین محمدبن حمزه

این شخصیت که از خلیفه‌های حامی بیرام ولی بود در فتح استانبول حضور داشت و

۱- مؤسس طریقت‌خلوتیه شیخ عمراکمل‌الدین بود. شیخ سیدیحیی شیروانی (متوفی به سال ۸۹۶هـ ق/۱٤٦٤م) معروف به شیخ ثانی به هرسوی خلیفه‌هایی فرستاد و موجب انتشار و گسترش این طریقت شد. طریقت خلوتیه توسط شیروانی، پیرمحمد ارسنجانی، عمر روشنی علاءالدین رومی و حبیب قرامانی درقلمرو عثمانی گسترده شد. خانقاهی که قوجامصطفی پاشا در استانبول ساخته بود آن را به جمال‌الدین آقسرایی خلیفهٔ پیرمحمد ارزنجانی اختصاص داد. که بعدها سنبل سنان افندی شیخ آن خانقاه شد.

۲- طریقت نوربخشیه منسوب به نجم‌الدین کبری (متوفی به سال ٦١٨هـ ق/ ۱۲۲۱م) است و یکی از شاخه‌های آن به شمار می‌رود.

۳- فرقه‌های رفاعیه و قادریه در اواخر قرن چهارده و اوایل قرن پانزده در آناطولی در ترکیه فعالیت داشتند. قادریه با شرف رومی (عبداله رومی) وارد قلمرو عثمانی شد. اما چون طریقتهای دیگر رشد آن شتاب نداشت و با اسماعیل رومی اهل طوسیه (متوفی، سال ۱۰٤۱ هـ ق/ ۱٦۳۱م) گسترش یافت.

پادشاه را به این فتح تشویق می‌کرد. آق شمس‌الدین بعدها به زادگاه خود گوینوق رفت و درسال ۸۶۳هـ.ق/ ۱۴۵۹ م در آن جا درگذشت. طریقت شمسیه از شعبه‌های بیرامیه و منسوب به او است. آق شمس‌الدین رسالاتی به نام «رسالهٔ نور» و «حل مشکلات» در عرفان و اثری نیز به نام «مادة‌الحیات» در طب دارد.

## مصلح الدین وفا

خانقاه موجود در محلهٔ شیخ مصلح‌الدین وفای استانبول که هنوز هم مرکز تجمع روشنفکران است. از طریقت زینیه منسوب به زین‌الدین خفی بود. و از سوی عبدالطیف مقدسی متوفی به سال ۸۵۶ هـ.ق/۱۴۵۲ م مدفون در بورسه مقام خلیفه یافت. افرادی چون سنان پاشا صاحب «تفرعات»، ملالطفی، بورسالی هوجازاده و زینیلی علی افندی و دیگران از سرسپردگان خانقاه شیخ «وفا» بودند. شیخ وفا که در عصر خویش سخت مورد عزت و احترام بود، هنگامی که درسال ۸۹۶هـ.ق/ ۱۴۹۱ درگذشت بایزید دوم در مراسم نماز میّت او شرکت کرد و کفن او را گشود و بر چهره‌اش بوسه داد. آثاری چون «اورادونامه»، «مقام سلوک»، «ساز عرفان» و «روزنامه وفا» در نجوم که در زمینه طول و عرض جغرافیایی استانبول است از تالیفات اوست.

## بزرگان خلوتیه که در قلمرو عثمانی به نشر طریقت پرداختند

نخستین کسانی که در راه گسترش این طریقت در قلمرو عثمانی کوشیدند، عبارت بودند از:

جمال‌الدین خلوتی[۴] مشهور به چلبی خلیفه، جمال‌الدین اسحق قرامانی[۵]، سنان‌الدین

۴- جمال گلشنی از یک خاندان قرامانی است. از سوی پیرمحمد ارزنجانی خلیفه یحیی‌شیروانی مقام خلیفه یافت. هنگام جلوس بایزید دوم از اقامتگاهش اماسیه به استانبول آمد و بعد به حجاز رفت. بیش از بیست اثر علمی دارد. وفاتش به سال ۸۹۹ و یا ۹۱۲ هجری قمری است.

۵- او نیز قرامانی بود و خلیفهٔ حبیب قرامانی است و شیخ خانقاهی بود که پیرمحمد پاشای وزیراعظم در استانبول ساخته بود. وفاتش به سال ۹۲۳هـ.ق/. وفاتش به سال ۹۲۳هـ.ق/۱۵۱۷م اتفاق افتاد و آرامگاهش در سوتلوجهٔ خلیج است. ازجملهٔ آثار متعددش رساله وحدت وجود است که از سوی شیخ‌الاسلام موسی کاظم افندی ترجمه شده است.

سنبل‌سنان پیرطریقت[۶] سنبیله، ابراهیم‌بن گلشنی دیاربکری[۷] مؤسس شعبهٔ گلشنیه و خلیفه‌اش ابراهیم اگی‌سنان[۸] مؤسس شاخهٔ سنانیه و خلیفه او سید سیف‌اله[۹]. اینان از بزرگان طریقت خلوتیه در قرن شانزدهم به‌شمار می‌آیند.

**ملامتیه***

در بین این طریقتها، طریقت بیرامیه که منحصراً فلسفهٔ وحدت وجود را تبلیغ می‌کرد

۶- سنبل سنان افندی اهل مزریفون است. چه در علوم ظاهره و چه علوم باطنی، عالم بود. از سوی چلبی خلیفه یعنی جمال‌الدین خلوتی، مقام خلیفه یافت و داماد شیخ شد. در پی وفات شیخ در زیارت حج، شیخ خانقاه قوووجامصطفی‌پاشا شد و تا سال ۹۳۶هـ ق/۱۵۲۹ که درگذشت در این سمت باقی بود.

دوبیت از اشعار عرفانی او را در این‌جا می‌آوریم:

چون در آتش عشق گداختم
از این‌روی چنین مستانه می‌روم
تا سرای وحدت مقامم شد
برای تماشای این عالم کثرت مشغولم

۷- ابراهیم گلشنی اهل دیاربکر از خلفای عمر روشنی آیدینی بود، اثری دارد در ردیف مثنوی شریف به نام «معنویه» در چهل‌هزاربیت. به‌جز آن رساله‌ای عارفانه هم دارد. گلشنی در شوّال در سال ۹۴۰هـ ق/نیسان ۱۵۳۴م در مصر درگذشت. ابراهیم پاشای معروف وزیراعظم سلطان‌سلیمان با انتساب تهمتهای ناروا به او، وی را به استانبول فراخواند. در پی این ماجرا به دستور شاه نخست ابن‌کمال بااو ملاقات کرد. وی در عرفان ظاهری و باطنی او حیران ماند و مراتب به شاه معروض داشت. آنگاه به حضور سلطان‌سلیمان باریافت و از بابت خطایی که در باره‌اش شده بود پوزش‌خواهی شد (**تاریخ عالی**، جلد دوم چاپ‌نشده، برگ ۶ و ۱۰).

۸- ابراهیم اگی‌سنان اهل بورسیه یا پیرزن است. پدرش عبدالرحمن نام داشت. در استانبول به تحصیل پرداخت، به قونیه رفت، از حبیب قرامانی پیروی کرد. سپس از یکیت‌باشی شیخ احمد افندی (از طریقت خلوتیه) خلیفه شد. و شیخ خانقاهی واقع در «شهر امین» استانبول گردید. در تاریخ ۹۵۸ یا ۹۷۶هـ .ق درگذشت و در خانقاه خلیفه‌اش نصوح افندی واقع در اولوق‌بایر مدفون گشت.

۹- از ارزشمندترین خلیفه‌ای امی‌سنان است. سید سیف‌اله پیر سیدنظام‌الدین از کبار مشایخ است. رساله‌ای عارفانهٔ بسیاری دارد که به صورت کلیّات چاپ شده است.

شرحهایی به الهی‌نامهٔ او با مطلع
«عشق بحر عمانی است
که مرز و کرانه ندارد»
شرحهایی نوشته‌اند.

* بعد از شهرت گریختن و در گمنامی‌زیستن از پایه‌های اصل این طریقت است. ملامتی می‌خواهد از خلق ←

شاخه‌ای داشت منسوب به شیخ‌عمرسکین که مشاهیر عرفای این شاخه از اواسط قرن پانزدهم تا اواخر قرن شانزده عبارت بودند از: ایاشلی بنیامین از خلیفه‌های شیخ‌عمر سکین، (متوفی به سال ۹۲٦هـ.ق/۱۵۲۰م)، پیرعلی آقسرایی خلیفه بنیامین، (متوفی در سال ۹٤۵هـ ق/۱۵۳۸م)، شیخ اسماعیل معروف به اوغلون شیخ، پسر پیرعلی آقا که در سال ۹۳۵هـ ق/۱۵۲۹م در پی سخنان خلاف‌شرع به فتوای چیوی‌زاده به‌قتل رسید. احمد ساریان (متوفی به سال ۹۵۲هـ ق/۱۵٤۵م) از خلیفه‌های پیرعلی آقسرایی و خلیفه او حسام‌الدین انقروی (آنکارلی حسام‌الدین) متوفی به سال ۹٦٤هـ.ق/۱۵۵۷م و حمزه خلیفه حسام‌الدین که به سبب داشتن اعتقادات مغایر با شرع به سال ۹۸۰هـ ق/۱۵۷۲م در استانبول به قتل رسید.

بین این بزرگان ملامتیه با علما (معممین) اختلاف فکر و دیدگاه وجود داشت چون فلسفه و عقاید آنان سبب ضلالت و گمرانی افراد عامی و جاهل می‌شد. علما که مکلف به حفظ اساس دین بودند از بین آنان کسانی را که افکار و عقاید خود را آشکارا ابراز می‌داشتند یا اعدام کردند یا به زندان انداختند.

اساس طریقت ملامتیه را «صحبت» تشکیل می‌داد و چون فرق دیگر خرقه‌پوش نبودند و مشخصات ظاهری ویژه‌ای نداشتند. فصوص‌الحکم شیخ اکبر محی‌الدین عربی نشأت گرفته از فلسفه وحدت وجود، اساس اعتقاد آنان را تشکیل می‌داد. تاثیر عقاید شیخ بدرالدین سماونایی [شیخ سماونا] در طریقت ملامتیه حمزویّه (نامش در سطور پیشین گذشت.ـم.) بارز و چشمگیر است.

## حرمت نهادن به ارباب طریقت از سوی سلاطین عثمانی

شاهان عثمانی و رجال دولت این کشور جانب نهایت احترام را درباره ارباب طریقت نگه می‌داشتند. به نام آنها خانقاه‌ها گشودند و موقوفاتی اختصاص می‌دادند. شاهان

ــــ پنهان بماند [پنهان داشتن عبادات] تا گرفتار آفات شهرت نگردد. مرکز پیروان این طریقه شهر نیشابور و مؤسس آن بنابر مشهور ابوحفص عمروبن مسلمهٔ حداد بود (متوفی به سال ۲٦٦هـ.ق). **شرح مثنوی شریف** جلد ۱ بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات زوار ص ۷۲۳ ـ از مشاهیر این طریقه ابوصالح حمدون قصار است که برخی او را مؤسس این طریقت می‌دانند (متوفی به سال ۲۷۱ هـ.ق). م

هنگام عزیمت به جنگ به دست برخی از آنا شمشیر «غزا» بر میان می‌بستند و برخی از پیران و مریدان آنان را همراه خود به جنگ می‌بردند. سلطان مراد دوم هنگامی که عازم میدان جنگ می‌شد به دست امیرشمس‌الدین بخاری شمشیر می‌بست [۱۰] و بسیاری از ارباب طریقت را با خود به جبهه می‌برد.

به هنگام فتح استانبول آق شمس‌الدین و آق بییق از خلیفه‌های حاجی بیرام ولی در کنار او بود. یاووز سلطان سلیم که خود حکمرانی صوفی‌مشرب و عارف بود در اثنای جنگ مصر، به سبب ارادت بسیارش به محی‌الدین عربی دستور داد آرامگاه او را بازسازی کردند و در جوار آن مسجد عمارتی برایش ساختند و هنگام بازگشت از جنگ نیز با برخی از صوفیان ملاقات داشت.

در جنگهای سلطان سلیمان قانونی هم شاهد حضور بر خی از شیوخ و مریدان آنان در میدان جنگ هستیم. درآخرین جنگ این پادشاه یعنی جنگ سیکتوار نورالدین زاده شیخ مصلح‌الدین افندی از شیوخ استانبول حضور داشت که درپی وفات قانونی جنازه او را به استانبول آورد. [۱۱]

سلطان محمد سوم هنگام عزیمت به جنگ اغری (۱۰۰٤ هـ ق/۱۵۹٦م) شمس‌الدین احمد سیواسی را که مقیم سیواس بود و آوازه فضیلتش تا استانبول رسیده بود، به استانبول دعوت کرد و او را همراه خود به جنگ برد و هنگام بازگشت قصدداشت او را در استانبول نزد خود نگهدارد، اما چون شیخ بسیار کهنسال بود به او اجازه بازگشت به سیواس را [۱۲] داد. شمس‌الدین سیواسی اندکی پس از بازگشت به دیار خویش درگذشت

۱۰- مجدی افندی، ترجمه شقایق، صفحه ۷٦.

۱۱- نورالدین زاده دراصل اهل آبادی فلبه بود و از بالی افندی صوفیایی (متوفی به سال ۹٦۰هـ ق/۱۵۵۳م) مترجم فصوص‌الحکم محی‌الدین عربی خلافت گرفته بود. به سبب مریدان انبوهی که داشت به حکومت گزارش شده بود که قصد عصیان دارد. نورالدین زاده در پی آگاهی از این شایعه بی‌درنگ به استانبول رفت و با ابوسعید افندی ملاقات کرد. با مراتب فصل و کمالی که داشت تحسین ابومسعود را انگیخت خانقاه «کوچک ایاصوفیه» را به او دادند. سوکوللی محمد پاشا به او انتساب می‌کرد. وفاتش به سال ۹۸۱ هـ ق/ ۱۵۷۳ م اتفاق افتاد.

۱۲- شمس‌الدین سیواسی مشهور به قراشمس اهل زیله بود. از سوی عبدالمجید شیروانی سمت خلیفه یافت و در آرامگاهی که نزدیک مسجد جامع حسن پاشا بیگلر بیگی سیواسی معروف به «میدان جامعی» ساخته بود، مدفون است.

←

(۱۰۰۶هـ.ق/۱۵۹۸م). باز سلطان محمد سوم عبدالمجید شیخ افندی برادرزاده سیواسی را که شهرتش تا استانبول رسیده بود به استانبول [۱۳] آورد و طی دستخط همایونی او را به سمت شیخ خانقاهی واقع در «چهارشنبه» که توسط محمدآغا ساخته شده بود منصوب کرد.

## اصول ذکر ، بین اهل طریقت

اهل طریقت برای ذکر اصولی دارند، در حال چرخش و قیام و قعود به ذکر می‌پردازند یک شیوهٔ دیگر هم برای ذکر وجود دارد که خاص دراویش مولویه است که به آن سماع می‌گویند- چرخش بر روی یک محور و چرخش دایره‌وار- خلوتیه و قادریه با چرخش سر ذکر می‌گویند و رفاعیها به پا ایستاده به ذکر می‌پردازند و نقشبندی نشسته به ذکر مشغول می‌شوند. در بین بکتاشیها و ملامتیه چون اساس ذکر بر «صحبت» است بنابراین از نظر ذکر شباهتی به سه گروه فوق ندارند. مع‌هذا، ملامیته بخصوص به هر طریقی می‌پیوستند. چون در اواسط قرن هفده مناقشاتی بین اهل طریقت و «قاضی‌زاده»ها یعنی فقها درگرفت، از این جهت به ذکر این نکات می‌پردازم. دربارهٔ خلاف شرع بودن چرخ و سماع ابن کمال و ابومسعود افندی فتواهایی دارند که این فتاوی در آن زمان مشکلاتی برای ارباب طریقت به وجود نیاورد و در پاسخ این فتاوی بزرگان صوفیه که این مراسم را برگزار می‌کردند مشروع‌بودن ذکر الله در حال چرخ آثاری تصنیف کردند و رجال مولویه هم رسالاتی دربارهٔ حرام نبودن سماع منتشر ساختتند. [۱۴]

← شمس‌الدین سیواسی افندی درسال ۱۰۰۶هـ.ق/۱۵۹۸م در سن هشتاد سالگی درگذشت. دیوان شعر و آثار بسیاری از او به جای مانده است. برادرش محرم افندی «کافیه» ملاحاجی را شرح کرده است و پسرش عبدالمجید افندی از سوی عموی خود مقام خلیفه یافت. از نسل ایشان شخصیتهایی در قید حیاتند.

۱۳- «حضور با فضیلت و پرکرامت عبدالمجید سیواسی: عم مرحومم در جنگ اغری از کرامتهای باطنی و ظاهری شمس‌الدین افندی که در التزام رکابش بودند نهایت مستفیض شدند. اقامت ایشان در دارالسلطنت مرادم بود. سالمندی ایشان عذر موجهی بود که پذیرفتم و اجازه بازگشت دادم. حالا که شما قولاً و فعلاً و وصفاً با ایشان مشابهت دارید از تصمیم دل به شما میل تام کرده‌ایم. با وصول خط همایونی به دارالسلطنه هجرت فرمائید و در اجرای این فرمان اهمال نگردد.

۱۴- در مورد مشروعیت چرخش و سماع آثاری چون «تحقیقیه» اثر سنبل سنان، حجت‌السماع نوشته رسوخی اسماعیل دده (دده: عنوان شیوع مولویه.-م.) رساله‌ای به قلم بشیر افندی شیخ چاودار منتشر شد. باز در این زمینه آثاری چون رساله فی بیان دوران الصوفیه به قلم عالم عالیقدر تصوف عبدالحد نوری تألیف شده ←

## جریانات تصوف در قرن هفده

### برخی از مقالات عالیرتبه تصوف‌دراین عصر

در این عصر به صنف وعاظی بر می‌خوریم که خصومت مدهشی با اهل تصوف دارند. مناقشات علمی حاکم بین وعاظ که با مردم عامی در ارتباط بودند با اهل تصوف که روشنفکران مخاطبشان بودند و این مناقشات از طریق نشر کتاب و رساله صورت می‌گرفت در این عصر ماهیتی عملی و رودررو یافت. در این عصر مجادله فکر و اندیشه به برخورد با سلاح و مقاتله مبدل شد که در این امر دشمنی بعضی از آغاهای جاهل که به تحریک وعاظ صورت گرفت تاثیر عمیقی داشت.

ما دنبالهٔ این بحث را در بخش «قاضی‌زاده‌ها» (فقها) پی می‌گیریم و ادامه بحث را اختصاص می‌دهیم به متصوفین سرشناس قرن هفدهم.

ما در قرن هفدهم در میان بزرگان صوفیه افرادی چون عبدالمجید شیخی شیخ[-۱۵] خانقاه طریقت خلوتیه شاخهٔ شمسیه، عزیز محمود هدایی [۱٦] از بزرگان شاخهٔ جلوتیهٔ

← است. ابراهیم افندی نیکساری از شیوخ خلوتیه و کفه لی فیضی افندی هم رساله‌ایی در این زمینه دارند.

۱۵- عبدالمجید شیخی افندی که پس از مرگ عمش شمس‌الدین سیواسی در سیواس مقام شیخی یافت به دعوت سلطان محمد سوم به استانبول رفت و شیخ خانقاه محمد آقا واقع در «چهارشنبه» شد. در سن هفتادو هشت سالگی درگذشت (۱۰٤۹هـ.ق/۱٦۳۹م) و در باغ ملک شخصی خود واقع در محله نشانچی ایوب به خاک سپرده شد. که به دستور کوسم سلطان مقبره‌ای برایش ساخته شد. بیش از پنجاه اثر دارد و کتابخانه‌ای داشت که بیش از هزار جلد کتاب داشت. در شعر «شیخی» تخلص می‌کرد. دیوانی در زمینه الهیات دارد. قاضی‌زاده معروف با او مناقشه داشت. در عصر خود مورد احترام عامه مردم بود.

۱٦- عزیز محمود افندی ایل سیوری حصار بود. پس از به پایان رسانیدن دوره تحصیلات «مدرسه»، «ملازم» شد (درباره این اصطلاحات به جلد ۱ مراجعه فرمائید.ـم.) و مدتی نیز نایب قاضی بود. در سال ۹۸۱ هـ ق/۱۵۷۳ م ضمن مدرسی در مدرسه فرهادیه بورسه، نایب قاضی محکمه اسکی جامع بود. لکن از سمتهای خود کناره گرفت حلقه ارادت افتاده محمدافندی بورسه‌ای شیخ خلوتیه را بر گردن نهاد و سپس از سوی او سمت خلیفه یافت. بعد به استانبول آمد و تا پایان عمر در خانقاهش واقع در اسکودار به ارشاد مریدان پرداخت. وفاتش به سال ۱۰۳۸هـ ق/۱٦۲۸ م در نودودوسالگی اتفاق افتاد و در آرامگاهش مدفون شد. از شیوخ بسیار مشهور و مورد احترام زمان خویش بود. احمد اول و پسرانش عثمان و مراد نهایت مراتب حرمت را در حق او به جای آوردند. هنگام جلوس محمد چهارم عزیز محمودافندی، شمشیر«غزا» را بر کمر او بست.بیست و سه اثر دارد که برخی به زبان عربی است. به جز دیوانش دو اثر او به اسامی طریقنامه و نجات‌الفریق به چاپ رسیده است.

طریقت بیرامیه، عبدالاحد نوری افندی از خلفـای عـبدالمجید افنـدی، [١٧] ، ابـراهیم افندی-[١٨]- که صاحب صحبت‌نامه صنع‌اله غیبی شرح حال او را به رشته تحریر درآورده، شیخ رمـــــضان مـــــحوی [١٩] مـــــوسس شاخــــه رمضانیه، رسوخی اسماعیل دده[٢٠] شیخ دراویـش مـولویهٔ غـلطه(گالاتا) و شارح مـثنوی و اسماعیل افندی[٢١]اهل طوسیه، دومین شیخ دراویش قادریه ترکیه را می‌بینیم

١٧-عبدالاحد نوری افندی پسر قاضی مصطفی صفائی نوهٔ اسماعیل افندی برادر شمس‌الدین سیواسی، است. پس از گذرانیدن تحصیلات کامل به حلقه ارادتمندان دایی‌اش عبدالمجید شیخی افـندی درآمـد و سمت خلیفه او را یافت و پس از عبدالمجید افندی به جای او شیـخ خـانقاه«چهارشنبه» شد. و در مـساجد فـاتح، بایزید و ایاصوفیه وعظ می‌کرد عبدالاحد نوری افـندی در صفـر سال ١٠٦١ هـ ق/ شبـات ١٦٥١م و در جوارشیخش در ایوب به خاک سپرده شد. بعدها بر مزارش مقبره‌ای ساختند. بیش از سی‌اثر ارزنده عـلمی نشانگر علو مقام و دانش او است. با آنکه مقام شیخی او با هجوم بی‌امـان و بـیعشورانه «قـاضی‌زاده‌هـا» همزمان بود، اما به خاطر مراتب والای آگاهی که داشت کسی از آنان با وی به مقابله و معارضه برنخاست. بر اثر کمال و مقام بلند عرفانی‌اش، عارفی چون اوغلان‌لرشیخی ابراهیم افـندی بـه تـبرک، از او عـنوان خلیفه گرفت. رساله عارفانه «مرآت الوجود و مرقات المشهود» عـبدالاحد نوری را عـارف‌بـاله عـبدالغنی نابلسی شرح کرده نام اطلاق القیود بر آن نهاد.

١٨-ابراهیم افندی اهل اغریدوراست. از سنانیه و حقیقی‌زاده عثمان افندی که در اغری‌قاپوسی خانقاه داشت و از خلیفه‌های سیدنظام بود و نیز بعدها از سوی عزیز محمودهدایی و عبدالاحدنوری مقام خلیفه یافت. در سال ١٠٦٥ هـ ق/١٦٥٥ م درگذشت. در خانقاه خـود واقـع در آقسرای استانبـول مـدفون است. از قصیده «دل دانا» و دیوان شعر کوچکش می‌توان دریافت که عارفی آگاه و روشن‌دل بـوده است. بـه فـرقه ملامیته نیز منتسب بود.

١٩-اهل افیون قره حصاراست و منتسب به فرقه رمضانیهٔ خلوتیه. ابتدا در زادگاهش از سوی محی‌الدین افندی شیخ خلوتیه سمت خلیفه را داشت، در سال ٩٩٤هـ ق/٥٨ م به استانبول آمد و شیخ خانقاه بازرگان واقع در «قوجامصطفی پاشا» [از محلات استانبول. م] شد و در سال ١٠٥٢ هـ ق/١٦١٦م درگـذشت. مـنظومه‌ای عارفانه با تخلص «محوی» دارد.

٢٠-اسماعیل دده‌رسوخی اهل آنکارا بود، نخست به طریقت بیرامیه انتساب می‌کرد، بعدها به قونیه رفت و از بستان افندی(اول) شیخ دراویش مولویه سمت خلیفه گرفت و شیخ و مـثنوی خـوان مـولوی‌خـانهٔ غلطه واقع دراسکندرپاشا شد.وفاتش به سال١٠٤١هـ. ق اتفاق افتادو در مولوی‌خانهٔ غلطه به خـاک سپـرده شد.همه مثنوی راشرح کرده است. به جزآن آثار بسیار ارزشمند وژرفی دارد. شروحی هم دارد. از آثـارش شرح مثنوی، زبدةالفصوص، منهاج‌الفقرا و حجةالسماع چاپ شده است.

٢١-اهل طوسیه است، پس از اتمام تحصیلات در قسطمونیه به بغداد رفت و با انتساب به طریقت عبدالقادر ←

حسن قبادوز(متوفی به سال ۱۰۱۰ هـ ق/۱۶۰۱ م) از ملامتی‌های فقرای اهـل «صحبـت» بیرامیه»، حسین لامکانی(متوفی به سال ۱۰۳۴ هـ ق/۱۶۲۵م) خلیـفهٔ قبـادوز، ادریـس مختفی (متوفی به سال ۱۰۲۴ هـ ق/۱۶۱۵م) خلیفهٔ حسام‌الدین انقروی که بـین مـردم بـه حاجی علی‌بیگ[۲۲] تاجر معروف بود، رئـیس‌الـکتاب ساری عـبداله افنـدی(متوفی در سال ۱۰۷۱ هـ ق/۱۶۶۰م)[۲۳] از مریدان حسین‌لامـکان و عـزیز مـحمودهدایی افنـدی و شارح مثنوی و خلفای احمدساربان و ملامیان و حمزویان سایر شاخه‌ها فلسفه وحدت وجود را بـا «صحبت»(تبلیغ) نشرمی‌کردند.

در بین فقرای منتسب به بیرامیه شخصیتهای عارف بسیاری بودند کـه بـه طـریقتهای دیگر انتساب می‌کردند. مثلاً ابراهیم افندی (اوغلانرشیخی) و خلیـفه‌اش صنـع‌الـه غـیبی ازنظر مشرب بیرامیه بودند. و یاساری عبداله افندی ازنظر طریقت جلوتی و ازنظـر مـشرب ملامتی بود. هکذاهاشم امیر عثمان افندی معروف به قاسم پاشالی ساچلی امـیر مـتوفی بـه سال ۱۰۰۳ هـ ق/۱۵۹۴ منصوب به طریقت خلوتیه و درعین حال ملامتی بود.[۲۴]

← گیلانی یعنی قادریه از سوی شیخ فضل‌اله افندی خلیفه شد و با عنوان پیرثانی به استانبول آمد و تـا پـایان حیات خانقاه«قادرخانه» محله توپخانه بـه ارشاد مـریدان پـرداخت.در سال ۱۰۴۱ هـ ق/۱۶۳۱ م درگذشت. در آستانه در خانقاه مدفون است. بر زمین خانقاه قبلاً کـلیسای بـود. اسمـاعیل رومـی در گسترش طریقت قادریه در ممالک عثمانی سهمی به سزا داشت. در بسیاری از شهـرها و قصبه‌هـا خـانقاه گشوده بود.

۲۲-حاجی علی بیگ یا ادریس مختفی اهل ترخالهٔ، تسالیه است. تحت حمایت عمویش که درزی باشی رستم پاشا بود پرورش یافت. در سال ۹۵۵هـ ق/۱۵۴۸م درجنگ ایران شرکت کرد و پس از بازگشت از جنگ به حلقه مریدان حسام‌الدین انقروی از شیوخ ملامیه که عمویش شیراز مریدان او بود درآمد. حـاج عـلی‌بـیگ بارها به حج مشرف شده بود و به خاطر تجارت به کشورهای بسیار سفرکرده بـود. بـعدها کـه در خـانه‌اش واقع در محله «سلطان‌سلیم» استانبول مقیم شد توسط افرادش پیشه تـجارت را ادامـه داد. در بـین مـردم محله‌اش به حاجی علی بیگ معروف بود و عربهای طرف معاملات تـجاری‌اش ب او خـواجه عـلی‌الـرومی می‌گفتند.

۲۳-حسین ایوانسرایی افندی می‌نویسد که پیرساری عبداله افندی، حاجی علی‌بیگ (ادریس مختفی) بود. من نوشته ذیل شقایق نعمانیه عطایی را در این باره ترجیح دادم.

۲۴-هاشمی عثمان‌افندی سیواسی بود. تحصیلات مدرسه داشت و تا مدرسی صحن نیز ارتقاء مقام یافته بود. پس از آمدن به استانبول از سوی غضنفرافندی که جزو شیوخ بیرامیه بود مقام خلیفه یافت. مقیم خانقاهش واقع در قاسم پاشا بود. به خاطر دیدگاههایش از سوی مردم عامی و برخی علمای قشری به بی‌دینی مـتهم ←

با توجه به آنچه که گفتیم چنین بر می‌آید که علی‌رغم دیدگاههای مختلف و متفرق بین طریقهای مختلف اهل فقر، باز تصوف در قلمرو کشور عثمانی دامنهٔ گسترده‌ای داشت. در بین این طریقتها برخی بر اصول شریعت منطبق بودند و برخی به ظاهر با آن منافات داشتند که گاهی درباره گروه اخیر کنکاشهایی صورت می‌گرفت.[۲۵] تلقینات ملامتیها چون به ظاهر با موازین شرعی منطبق نبود لذا درعین حال که این تلقینات را برای خواص و اهل عرفان ضروری می‌دانستند اما برای آنکه اعتقادات مردم عامی را سست نگرداند و زیانی به اساس شریعت واردنکنند آنرا درخفا ابراز می‌داشتند. اما گروهی با وجود صلاح حال و خلوص باطن بخاطر برخی تعلیمات مبالغه‌آمیز خود را در مسیر[۲۶] تهمت و افترا قرار

← شده بود چون دریافت که دربارهٔ‌اش کنکاش می‌شود به یکی از شیوخ بزرگ معاصرش به نام نورالدین‌زاده پناه برد و با یافتن مقام خلیفه از سوی او گریبان از دست ظاهربینان رهانید. در سال ۱۰۶۳ هـ. ق/۱۵۹۵ درگذشت. «الهی»هایی با تخلص هاشمی دارد.

۲۵.«عطایی» ضمن بحث از امیر افندی مشهور به هاشمی عثمان افندی می‌نویسد: «به سبب انتسابش به مقتول سلسلهٔ طریقت حمزه و اوغلان‌شیخ و به دلیل وابستگی‌اش به شاخه عمرسکین و نینامین ایاش طریقت بیرامیه...» چنین برمی‌آید که ملامتی‌ها مدام مورد سوءظن بودند و همواره از آنان در بارهٔ عقایدشان کنکاش می‌شد(صفحه ۴٦۳). باز از ملامتی‌ها غضنفردوه از خلیفه‌های علاءالدین ویزه‌یی(ویزه‌لی علاءالدین) متهم به بی‌دینی شد. به استانبول آوردنش اما شیخ‌الاسلام ابوسعودافندی علی‌رغم برخی موارد شک‌برانگیز او را آزاد ساخت. نامه‌ای که ابوسعودافندی در این باره برای صدراعظم فرستاده بود در «شقایق نعمانیه» آمده است (صفحه ۸۷).

۲٦-ادریس مختفی معروف به حاجی علی‌بیگ در منزل مسکونی‌اش واقع در محله سلطان‌سلیم می‌نشست و با مریدانی که به زیارتش می‌رفتند «صحبت» می‌داشت. دیدگاههایش- راست یا شایعه- بین مردم عامی منتشر می‌شد و هرکسی بی‌آن که شناختی از او داشته باشد برله یا علیه‌اش سخن می‌گفت، حتی سیواسی‌افندی و شیخ «ترجمان» عمرافندی بی‌آنکه او را از نزدیک بشناسند برپایه شنیده‌هایشان از مردم به مخالفت با او برخاستند. روزی شیخ ترجمان عمر افندی که بر اثر برخوردی با حاجی علی‌بیگ مفتون مراتب صلاح و تقوای او شده صیغهٔ برادری آخرت با او خوانده بود صحبت می‌داشت خطاب به حاجی علی‌بیگ می‌گوید: «شنیدم دراین شهر زندیقی به نام ادریس مردم را گمراه می‌کند.سخنانی که در باره‌اش می‌گویند، دل را مشغول داشته است. جمع بسیاری دور خود گردآورده است. اگر پیدایش کنند بی‌درنگ اعدام خواهدشد. اما تا به حال نتوانسته‌اند دستگیرش سازند. تا یکی از مریدانش را دستگیرنکنند نمی‌توانند به او دست بیابند» وقتی حاجی علی بیگ می‌پرسد: «آیا شما آن مرد را دیده‌اید؟ و آیا آنچه را که در باره‌اش می‌گویید اعتراف کرده است؟ و یا به طریقی شما از نظر شرعی دراین ←

می‌دادند نزدیک اواسط قرن هفدهم(میلادی) در پی هجوم و تعارض گروهی جاهل و متعصب و ریاکار به نام قاضی‌زاده لی‌لر یا فقها* اجرای آزادانه مراسم در خانقاههای خلوتیه و قادریه و مولویه با محذورات و خطراتی مواجه شد و جنگ و جدل موجود بین اهل طریقت و قاضی‌زاده‌لی‌لر، مردم استانبول را به دودسته تقسیم کرد فقها از سوی بالطه‌جی**ها و برخی درباریان حمایت می‌شدند بااستفاده از عجز و ناتوانی حکومت شیوخ فقرا را که خواسته بودند با آنان ازطریق منطق و استدلال به بحث و مناظره بنشینند تهدید کردند که قصد حمله به خانقاهها و کشتن آنانرا دارند.

مناقشه‌ای که اوایل با اعتراض قاضی‌زاده‌ها به تصوّف آغاز شده بود طی جنگ گرید و در شرایط وخیم کشور نیز ادامه یافت. در بخشهای آینده خواهیم دید که ادعاهای این گروه واپس‌ماندهٔ ذهنی تا چه پایه دور از دانش و بینش***بوده است.

## قاضی‌زاده‌لی‌لر یا فقها

### بیرگیلی محمد افندی

برای دادن اطلاعات دربارهٔ قاضی‌زاده‌لی‌ها یا فقها باید نخست سخن کوتاهی داشته باشم دربارهٔ بیرگیلی محمدافندی نویسندهٔ «طریقت محمّدیه». طریقت محمدیه کتابی است که ظاهراً مأخذ عمده مورد استناد آنها است.

بیرگیلی محمدافندی اهل بالیکسری پسر یکی از مدرسین به نام علی است. خود نیز مدرس و واعظ بود. چون تا پایان وفاتش در مدرسه‌ای که به دستور سلیم دوم در بیرگی یعنی زادگاه معلمش بیرگیلی عطااله افندی ساخته شده بود تدریس می‌کرد و در بیرگی

— باره به یقین رسیده‌اید؟» عمر افندی در پاسخ می‌گوید: «خیر» حاجی علی‌بیگ اظهارمی‌دارد: «حال که معلومتان نیست چگونه درحق مسلمانی این چنین طریق تهمت و افترا انتخاب کرده‌اید.» عمرافندی شرمسار می‌شود. آنگاه تا علی‌بیگ ابرازمی‌دارد که: «آن ادریس که می‌گویند منم. اسمم علی و لقبم ادریس است مرا چگونه یافتید؟» عمرافندی تقاضای بخشش می‌کند و حلالی می‌طلبد و می‌افزاید: «من شما را به خاطر صلاح و مراتب تقوایتان پیر خود و عزیز خود می‌دانم». **عطایی**، صفحه ٦٠٢.

*. نظر نویسنده است و عیناً نقل می‌شود.-م.

**. جلد اول تاریخ عثمانی.-م.

***. نظر نویسنده است و عیناً ترجمه شده است.-م.

مقیم بود به این سبب به بیرگیلی (اهل بیرگی.-م) ملقب شد.

بیرگیلی محمدافندی چه در موعظه‌های خود و چه در آثارش آنچه که می‌گفت و می‌نوشت صادق بود و نظرات خود را بی‌پروا از کسی ابراز می‌داشت و از آن دفاع می‌کرد. مدت زمانی هوای فقر بر سرش افتاد و حلقه ارادت عبدالرحمن افندی قرامانی از شیوخ ملامتیه طریقت بیرامیه را در گردن افکند، امّا چون قادر به درک و دریافت ریاضت فلسفهٔ وحدت وجود و ریاضت توجه شده در فقر نمی‌شد، پیرش به او توصیه کرد که به علوم ظاهری مشغول شود.

در بین بیست اثر او «طریقت محمدیه» مهمترینشان است که درزمینه موعظه تألیف شده است. برخی از رساله‌ها و نظرات او از سوی ابوسعود افندی و بلال‌زاده شرح شده است. بیرگیلی در سال ۹۸۱هـ ق/۱۵۷۳م در بیرگی درگذشت.

آثار بیرگیلی در قرن هفده به دست برخی از وعاظ افتاد، آنها از آلت دست خود ساختند و با ظاهری حق‌طلبانه منافع شخصی خود را تأمین کردند. در رأس آنان بالیکسری محمد افندی است ملقب به «کوچک قاضی‌زاده» که این لقب را چون علمی بر فراز تشکیلاتی که به راه انداخته بود برافراشت!

## کوچک قاضی‌زاده

قاضی‌زاده محمد افندی پسر یکی قضاوت به نام دوغانی مصطفی افندی بود که به سال ۹۹۰هـ ق/۱۵۸۲م در بالیکسری به دنیا آمد. به زادگاهش در محضر برخی از شاگردان بیرگیلی تلمذ کرد و سپس به‌استانبول آمد تحصیلش به پایان برد و مجوّز گرفت. قاضی‌زاده مدتی در زمره مریدان عمر افندی معروف به تفسیری شیخ خانقاه «ترجمان یوسف» درآمد اما پس از مدتی چون طریقت را موافق ذوق و مشرب خود نیافت از فقر کناره‌گیری کرد و به وعظ و نصیحت در منابر پرداخت و چون زیبا و صریح سخن می‌گفت و راه و رسم جلب و جذب عوام را نیک می‌دانست، شهرهٔ زمان خود شد در سایه این شهرت با درباریان و از طریق آنان با پادشاه ارتباط یافت و در سال ١٠٤٦هـ ق/١٦٣١م واعظ مسجد ایاصوفیه* شد.

۲۷-بیوک قاضی‌زاده (قاضی‌زاده بزرگ) اهل صوفیه و شیخ خانقاه سوکوللی محمدپاشا واقع در قادرقه بود.

*. کلیسا معروف ایاصوفیه که پس از فتح بیزانسَ (استانبول) توسط سلطان محمد فاتح به مسجد مبدل شد، از ←

قاضی‌زاده که موجودی زیرک، با جربزه و سخت حریص بود با بهره‌گیری از جوّ حاکم پس از مرگ سلطان احمد و استفاده از تنگناهایی که حکومت درگیر آن بود و مشکلات و مضیقه‌هایی مردم دست به گریبانش بودند درحالی که خود را مدافع شرع نشان می‌داد، اعلام داشت همه مشکلات و خطاها ناشی از اعمال مغایر شرع است و موفق شد که با این ترفند علیه طریقتها که آنان را مغایر شرع و مخالف حکومت جلوه داده بود جبهه بگشاید.

## تنگ‌نظری قاضی‌زاده

قاضی‌زاده بسیار آزمند پس از آنکه از طریق وعظ خود را نشان داد و مطرح کرد، توانست به دربار که در آرزوی آن بود دست یابد. او زیر جل سلطان مراد چهارم رفت و قانون منع استعمال دخانیات موردنظر شاه را بهانه قرار داد و در استانبول به قلع و قمع پرداخت. مراد چهارم که اداره امور مملکت را به دست گرفته بود استعمال دخانیات را ممنوع کرد و قاضی‌زاده با اعلان این که استعمال دخانیات حرام است از فرمان شاه حمایت کرد. [۲۸] چون به قاضی‌زاده گفتند که قهوه و توتون از سوی خداوند حرام نشده است در پاسخ گفت: «با ممنوعیت از سوی پادشاه اولوالامر ترکش فریضه است، کسی که گردن به آن ننهد واجب‌القتل است» سلطان مراد در سایه همین فتوا و با بهانه قانون منع استعمال دخانیات خلق بسیاری را به حق و ناحق کشت. صاحب نعیما در این باره چنین می‌نویسد: «برای تنفیذ فرمان ملوکانه و قتل تعداد بی‌نهایت از مردم قاضی‌زاده را پس قرار داد و تا عالمگیر شدن سطوت و مهابتش چندین هزار دردمند بی‌گناه را با شمشیر غصب و سیاست تباه ساخت. [۲۹]

یکی دیگر از مبارزه‌های قاضی‌زاده سربه‌سر گذاشتن با رجال صوفیه بود. او ادعا کرد که سماع و چرخش حرام است و این ادعا پس از او توسط پیروانش با تعصب و شدت بیشتری دنبال شد.

—بزرگترین و معروفترین مساجد زمان خود بود و اینک به موزه تبدیل شده است.ـم.

۲۸- ... قاضی‌زاده افندی که مشهورترین وعاظ بود به منظور تقرب به ذات شهریاری در خصوص حرمت دخان اجتهاد کرد و با استناد به دلایل عقلیه و فعلیه در افلاک آواز انداخت **تاریخ نعیما** ج ۶ ص ۲۲۰

۲۹- **تاریخ نعیما** ج ۶ ص ۲۲۱.

* اشعار مربوط به تولد رسول اکرم(ص) که در مراسم مذهبی می‌خوانند.ـم.

شارح‌المنارزاده احمد افندی مورّخ که آن ایام را درک کرده بود، به خاطر مفسده‌جویی قاضی‌زاده‌ها در نوشته‌های خود مدام آنان را مورد حمله قرار داده است. قاضی‌زاده درباره اهل طریقت و مشرب و مسلک و اعتقادات آنان نخست با معاصرش عبدالمجید شیخی افندی معروف به سیواسی افندی به مناقشه برخاست. شانزده مسئله مورد اختلاف سیواسی افندی و قاضی‌زاده بود:

۱. تحصیل علوم مثبته من جمله ریاضیات مشروع است یا نه؟
۲. حضرت خضر پیامبر آیا هنوز زنده است یا نه؟
۳. گفتن اذان، مدح رسول اکرم و مولودخوانی* با آهنگ وصدای خوش جایز است یا خیر؟
۴. سماع و چرخش ارباب طریقت مشروع است یا نه؟
۵. آیا پس از ذکر نام پیامبر در مقام احترام صل‌الله علیه و سلم و پس از ذکر نام اصحابشان رضی‌الله عنه را باید افزود یا نه؟
۶. صرف سیگار، قهوه و سایر محدثات حرام است یا نه؟
۷. اعتقادات والد والدهٔ گرامی حضرت رسول اکرم(ص)
۸. آیا فرعون باایمان از دنیا رفت یا نه؟
۹. بررسی دیدگاهها متصوفه و فقها درباره شیخ اکبر محی‌الدین عربی.
۱۰. آیا بر یزید که حضرت حسین را شهید کرد باید لعنت فرستاد یا نه؟
۱۱. آیا اظهارنظر درباره مسایل شرعی پس از زمان حضرت محمد(ص) درست است یا نه؟
۱۲. آیا باید زیارت قبور کرد یا نه؟
۱۳. بحث درباره نمازهای جماعت، نافله، رغائب*، برات** و غدیرخم.
۱۴. بحث درباره بوسه زدن بردست و پای و دامن بزرگان و تعظیم به هنگام سلام در برابر آنان.
۱۵. بحث درباره امر به معروف و نهی از منکر.
۱۶. بحث درباره اخذ رشوه.

* شب جمعه اول ماه رجب.
**. شب پانزدهم ماه شعبان.- م.

## پاسخ صوفیه به سئوالات بالا

عبدالمجید سیواس افندی نظر خود را درباره مسائل فوق طی رساله و وعظها به شرح زیر ابراز داشت:

تحصیل علوم مثبته ضروری است.

حضرت خضر پیامبر در قید حیات است.

اذان و نظایر آن را باید با آهنگ و صدای خوش خواند.

چرخش و سماع جایز است.

دربرابر رسول اکرم(ص) و صحابه‌اش در مقام احترام باید تعظیم و تکریم کرد.

صرف سیگار و قهوه حرام نیست.

والدین گرامی پیامبر(ص) باایمان از دنیا رفته‌اند

شیخ اکبر محی‌الدین عربی بزرگترین متصوف عالم اسلام است.

پس از پیامبر(ص) عادات و نظرات شرعی پسندیده را باید پذیرفت.

و درباره سایر مسائل آنچه را که منطبق باعقل و منطق است باید پذیرفت و اعمال کرد.

محمد افندی مفتی تا زمان مرگ (۱۰۴۵هـ ق/۱۶۳۵م) به مواعظ افراطی خود علیه صوفیه ادامه داد، مناقشه لفظی و کتبی بین آن دو و طرفدارانشان (محمد افندی و سیواسی.-م.) ادامه یافت و تا مرحله منازعه و مجادله پیش رفت. مراد چهارم در مناقشات آندو دخالت نمی‌کرد، ضمن حمایت از قاضی‌زاده که آلت دست سیاسی او بود جانب حرمت عبدالمجید سیواسی را نیز نگاه می‌داشت.

## نیرو گرفتن قاضی‌زاده‌لی‌ها (مفتی‌ها) از دربار

پس از مرگ قاضی‌زاده محمد افندی وعاظ پیرو او در دربار نفوذ کردند و برای مال‌اندوزی و کسب مقام چیزهایی را که حرمت آنها با دلایل قطعی روشن نبود حرام اعلان کردند و کسانی را که مرتکب آن می‌شدند کافر اعلام نمودند. یعنی ضمن این دیدگاههای معلم خود محمد افندی را در منابر و موعظه‌ها پی گرفتند باتهدید و زور از گزاردن نماز نافله و... گفتن اذان باصدای خو و نعت شریف و فرستادن صلوات درباره رسول اکرم و گفتن رضی‌اله عنه دربارهٔ یارانشان مانع شدند و کسانی را که معتقد بودند باید نظرات شرعی درست و پسندیدهٔ مطرح شده پس از رسول اکرم(ص) را پذیرفت و اجرا کرد، کافر خواندند.

## مسئله چرخ و سماع صوفیه

«قاضی‌زاده‌لی»ها ضمن وعظهای خود چرخ و سماع اهل تصوف را در نظر مردم رقص وانمود کردند و باتوجه به حرمت رقص و منع مسلمین از آن، باسخنان خود دشمنی بیشتر مردم جاهل را علیه‌طریقتهای‌خلوتیه و مولویه برانگیختند و تامرحله تکفیر اهل فقر پیش رفتند و حتی کسانی را هم که به خانقاهها می‌رفتند کافر خواند. از اینرو ارباب طریقت درتنگنا قرار گرفتند و «آغا»هاهم که حکومت را دردست داشتند به این جماعت نادان پیوستند و درنتیجه دراویش مولویه و دیگر فقرایی که ضمن چرخ، ذکر می‌گفتند قادر به اجرای مراسم نشدند.

نویسندهٔ «نعیما» باتکیه به مأخذ و منابع خود در این باره چنین می‌نویسد:

« در اوایل سلطنت سلطان‌محمد چهارم که ادارهٔ امور مملکت به ید شرکای سلطنت بود، قاضی‌زاده‌لیها کسب شهرت کردند. و اما سبب این امر این بود که بسیاری از مشایخ این دو اهل طریقت در کسب مال و منال حریص نبودند و باقناعت روزگار می‌گذرانیدند و از طرق حیله و تزویر در پیدا کردن مال بی‌خبر بودند. اما قاضی‌زاده‌لیها زهد و تقوا را برای کسب دین وسیله ساختند و اکثرشان رباخواران حریص و محتکران و سالوسیان کلاش را دور خود گردآوردند و به انواع تزویر و حیل، مقاصد خویش را پیش می‌راندند.

در دربار جمعی از بالطه‌جیها و بستانجیها و قاپوجیها در مواعظ آنان حضور می‌یافتند و گروهی درس می‌خواندند و چون این قوم را برای تحصیل دنیا وسیله مناسبی می‌دیدند آنان رابه قیزلرآغاسی و والدهٔ سلطان معرفی‌کردندوبه دریافت عطایایی‌نایل‌می‌ساختند...»

## استوانی محمد افندی

پس از قاضی‌زاده (محمد افندی.-م.)، زیرکترین و جرآرترین و ریاکارترین وعاظ مردی بود از اهالی شام به نام استوانی محمد افندی. این مرد به سبب ارتکاب قتل از کشور خود گریخته به استانبول آمده بود. چون او در مسجد ایاصوفیه پای ستون شبستان مسجد می‌نشست و به ستون سنگ سماق* تکیه می‌داد و موعظه می‌کرد از این روی به او «استوانی»** می‌گفتند.

* . نوعی مرمر سخت رگه‌دار به رنگهای سرخ یا سبز

** . به معنی استوانه‌ای.-م.

افراد باسواد صنف بالطه‌جی، بستانجی، قاپوجی و حلواجی که پیش او درس می‌خواندند او را به اندرون یعنی افراد حرم همایونی معرفی کردند بطوری که حتی ریحان آغامعلم شاه از این مرد ریاکار حمایت می‌کرد و حتی برخلاف رسوم دربار او را تا «خاص‌اودا»* راه داد و از او خواست تا در آنجا موعظه کند و به این ترتیب باعنوان شیخ پادشاه در استانبول بلندآوازه شد. به این ترتیب استوانی افندی متکی به دربار به همراه شیخ ولی واعظ مسجد سلطان محمد که چون خود او متعصب بود و وعاظی مانند چاووش‌زاده، کوسه‌محمد، شیخ عثمان معلم «ایچ اوغلان‌لر» و وعظ مسجد سلمانیه، چلبی شیخ و حسین افندی واعظ مسجد ینی‌چریها که دور او گردآمده بودند در منابر به طعن و لعن ارباب طریقت پرداختند و مردم را برآنان تحریک کردند ۳۰

## موضع تجاوزگرانهٔ

## قاضی‌زاده‌لی‌ها

قاضی‌زاده‌لی‌ها در پس جسارتی که از حمایت دربار یافته بودند و با فرمانی که وزیراعظم صادر کرده بود. به خانقاه خلوتیه واقع در حوالی دمیرقاپوی سالکیم سوگوت حمله بردند و جمع دراویش را پراکندند. بر اثر حماقت وزیراعظم، استانبول با خطر کشتار بزرگی مواجه شده بود. زیرا متجاوزان با جرأتی که از این همکاری وزیراعظم یافته بودند

*. درباره این اصطلاحات به جلد ۱ همین اثر رجوع فرمائید.ـم.

۳۰- از این وعاظ چاووش اوغلی (چاووش‌زاده) ضمن وعظ پس از خواندن این بیت از شیخ‌الاسلام یحیی افندی:

مسجد ده ریاپیشه لراتسون او ریایی
میخانیه گل کیم نه ریا وارنه مرائی

معنی شعر چنین است:

بگذار ریاکاران در مسجد ریا بورزند
تو به میخانه بیا که آنجا نه ریا هست و نه ریاکار

گفته بود «برای جماعت هرکس این بیت را بخواند کافر است، چرا که این بیت کفر صریح است» و با این سخنان او را تکفیر کرده بود. این ذهنیت نشانگر درجهٔ گستاخی این وعاظ جاهل است (نعیما، جلد ۵ ص ۵۵). چون این سخنان واعظ را به شیخ‌الاسلام یحیی افندی گفتند اهمیتی به آن نداد. تنها گهگاه به عشمتی افندی از نوادگان بیرگیلی محمد می‌گفت: «هیچ می‌دانی که جدت بااین سخنان چه تخم نزاع و تفرقه دراین عالم کاشت؟».

در صدد حمله به دیگر خانقاهها برآمدند و شبی برآن شدند تا به خانقاه اکمل مصرلی‌عثمان افندی هجوم برند. یکی از فرماندهان رده‌بالای ینی‌چری به نام سامسونجی باشی عمرآغا از فقرای آن خانقاه بود . وی آن‌شب با پانزده جوخه‌دارمسلح به خانقاه رفت،آنانرا برای حفاظت از خانقاه گماشت و خود به ذکر پرداخت. از سوی دیگر قائم‌مقام کانون ینی‌چری هم از فقرای آن خانقاه بود. وقتی به خانقاه حمله شد، فرمانی را که صدراعظم به استوانی و یارانش داده بود، از دست آنان گرفتند. امّا این گروه متعصب و متجاوز آرام نشستند و برای ادامه مجادلات خود شیخ‌الاسلام بهایی افندی را در تنگنا گذاردند و از او درباره اوسماع و چرخ فتوا گرفتند و باز مفسده‌جویی آغاز کردند و از زبان استوانی نوشتند که شیخ عبدالکریم چلبی کافر است و او را تهدید به قتل کردند.

عبدالکریم افندی این نوشته نزد بهایی افندی برد، شیخ‌الاسلام که دریافته بود فتوایش حادثه خونین را سبب خواهد شد، استوانی را احضار کرد، اما وی از ترس نزد او نرفت به صدراعظم پناه برد و او هم رئیس الکتاب را برای دریافت، عفو و بخشودگی نزد شیخ‌الاسلام فرستاد[٣١].

## مقابله علمی شیوخ علمیه

## قاضی‌زاده‌لی‌ها.

همانگونه که گذشت. مناقشه علمی قاضی‌زاده و سیواسی افندی با اعمال متجاوزانه هواخواهان قاضی‌زاده‌لی‌ها صورت زشت و ناپسندی به‌خود گرفت. عده‌ای از شیوخ خلوتیه. رساله‌هایی علمیه نوشتند و این اعمال را پاسخ گفتند. دستاویز اصلی و مهم قاضی‌زاده‌لی‌ها «طریقت محمدیه» بیرگیلی بود.

عبدالاحدنوری افندی که یکی از بزرگترین شیوخ زمان خود از خلیفه‌های عبدالمجید سیواسی بود، اثری نگاشت و پاره از مطالب کتاب «طریقت محمدیه» را مورد انتقاد قرار

٣١- در این ایام بهایی افندی برای دیدار خواهرش که همسر ابوسعودافند بود رفته بود در اثنای ملاقات ابوسعید افندی خطاب به برادرزنش بهایی گفته بود: «تا این لحظه دوام و رونق خاندان، از دولت دعای‌خیر مشایخ و اغزهٔ طریقت بوده است. سبب چیست که در زمان شما جرأت چنین فتنه‌گریها را یافته‌اند و نسبت به منع اعمالشان کاری نکرده‌اید.» و با این سخنان او را مورد مؤاخذه قرار داده بود. در پی این حادثه بهایی افندی وارد عمل شد و به قاضی استانبول دستور داد تا واعظان را از ایراد هر سخنی در باره این طریقت مانع شود و کسانی که غیر از این رفتار کنند به مجازات برسانند.

داد. برخی از پیروان وی نیز جعلی‌بودن برخی از احادیث نقل‌شده این در کتاب را پیش کشیدند و برآن شدند تا این اثر را از اعتبار ساقط کنند. امّا استوانی و دیگر قاضی‌زاده‌لی‌ها که در دربار نفوذ داشتند و از این اقدام ناراحت شده بودند چون جرأت پاسخگویی و جدل علمی، پاسخگوئی و جدل علمی آشکارا به این نظرات را نداشتند، به این و آن متشبث شدند و خواستار اعدام کسانی که اثر بیرگیلی را نقد کرده بودند، شدند و برای این منظور شیخ‌الاسلام بهایی افندی را در تنگنا گذاردند تاتارامام (حسین افندی کفه‌ای) امام (پیشنماز) مسجد محمدآغا که جعلی‌بودن بسیاری از احادیث نقل‌شده در اثر بیرگیلی را پیش کشیده بود و مردی دقیق و موشکاف بود، با شنیدن تماس قاضی‌زاده‌لی‌ها با شیخ‌الاسلام نزد بهایی افندی آمد و گفت:

«افراد قاضی‌زاده مزاحم سرورم شده‌اند. اگر چنان که طبق درخواست آنان قتل افراد موردنظر آنان لازم است، امر حق هرچه باشد به‌جای آورید امّا من «کُرد*ملاّ» نیستم که[۳۲] خود را پنهان کنم، حاضرم که جعلی‌بودن آن احادیث را اثبات نمایم. در مسجد سلطان‌محمد (فاتح) حاضر شوند و مجابم سازند. آنگاه به امر شرع گردن می‌نهم. آنگاه مآخذ خود را ( ( مستندات مربوط به جعلی بودن احادیث موردنظر ) بار قاطری کرددد و به مسجد فاتح آمد در آن‌جا نشست و گفت: «اینک این گوی و این میدان» و آنگاه طرفداران استوانی را دعوت به مناظره کرد. امّا از آن شارلا تانها حتی یکی به میدان درنیامد. به این ترتیب چهره واقعی آنان که با تعصب و مغلطه و در پس‌پردهٔ دین قصد آشفتن اوضاع و کسب منافع شخصی از این آشفتگی داشتند آشکار شد. امّا قاضی‌زاده‌لی‌ها که با زبان علم و منطق ناتوان از اثبات ادعاهای خود بودند به دربار متوسل شدند:

*. ملا کرده.ـم.

۳۲- این کرد ملامحمد نام داشت و مرد فاضلی بود. او که از هواخواهان عبدالاحدنوری افندی بود، درتنقید از این کتاب و مشخص‌کردن احادیث جعلی منقول در آن اثری نوشته بود. وعاظ قاضی‌زاده‌لی مشرب که اثر را خوانده بودند. چون نمی‌توانستند این اثر نیز پاسخ علمی و منطقی بدهند از شیخ‌الاسلام قتل نویسنده‌اش را خواستار شدند. از اینرو بهایی افندی ملامحمد را احضار کرده به او توصیه کرد که دیگر آفتابی نشود، مبلغی نیز خرجی به او داد و وی را به زادگاه خود فرستاد. حسین افندی با اشاره به این موضوع خواست به شیخ‌الاسلام بگوید که چون «کردملاّ» خود را پنهان نخواهد ساخت.

«در زمان پادشاهم، تضعیف اثر مرد صالح و متدینی چون بیرگیلی علامت خیر نمی‌تواند باشد. اگر به‌فرض احادیث منقول در اثر مجعول هم باشد به خاطر مصالح عامه انشاء شده است. لازم است که حضرت سلطان از اعتبار این کتاب حراست و محافظت نمایند». و با این تشبثها در صدد اعادهٔ حیثیت کتاب «طریقت محمدیه» برآمدند و در این‌باره فرمانی[۳۳] هم از پادشاه برای شیخ‌الاسلام گرفتند و به او ابلاغ کردند. در پی این اقدام در صفرماه ۱۰۶۳ (اوجاق ۱۶۵۳م) علما جلسه‌ای تشکیل دادند و طبق دستورالعمل دربار شرحهای نوشته‌شده در بارهٔ شریعت محمدیه را مردود شمردند و تنفید از آثار «کیاراسلاف» را غیرمجاز دانستند و ضمن ابلاغ این نظرات به حسین افندی که‌ی غیرضروری‌بودن مناظره علمی در این‌باره را تذکر دادند.[۳۴]

## مداخله قاضی‌زاده‌لیها در کارهای حکومتی

قاضی‌زاده‌لیها یا فقها که ظاهر صالحی به خودگرفته بودند با پشتیبانی قشری از مردم جاهل و نزولخوران و محتکران و با حمایتی که از دربار می‌شدند کسب قدرت کردند و معارضین خود را یا به کفر و بی‌اعتقادی متهم می‌کردند و یا از طریق دربار به قتل می‌رسانیدند و به این ترتیب رعب‌ووحشت در دل مخالفان می‌افکندند. آنان در بحرانی‌ترین روزهای استانبول با نفوذی که در دربار داشتند با اخذ رشوه، کار چاق‌کنی می‌کردند و برخی از عزل و نصبها به دست آنان صورت می‌گرفت. وزیر اعظمها هم برای تحکیم موقعیت خود با آنان روشی ملایم و مداراگرانه داشتند. همه خواسته‌های استوانی افندی که به والده سلطان (مادر شاه.م) و دارالسعاده آغاسی (رئیس دربار) تقرب‌یافته بود، بی‌درنگ جامه‌عمل می‌پوشید[۳۵].

پس از «حادثهٔ چنار» و اعدام حامیان درباری آنان به این منافع غیرمشروع قاضی‌زاده‌لیها خلل وارد شد و بوینی‌ایری (گردن‌کج.ـ م) محمدپاشا که وزیر اعظم شده بود حین بامطرح کردن این که «چه معنی دارد که درباره عزل‌ونصب با علما و وعاظ

۳۳- چون پادشاه خردسال بود معمولاً این‌گونه فرامین با تشبث و همت ریحان آغا معلمشاه و دیگران صادر می‌شد.

۳۴- تاریخ‌نعیما، ج ۵ تلخیص ص ۵۳ و ۲۶۴.

۳۵- تاریخ نعیما، جلد ٦ ص (۲۲۲-۲۲۴).

سخن بگوئیم و به مدح و ذّم آنان گوش فرادهیم» که همهٔ عزل و نصبها را خود دراختیار گرفت و خود به رشوه‌خواری پرداخت. و قاضی‌زاده‌لیها که بازارشان کساد شده بود به انتظار فرصت نشستند. در این بین تنگه بسفر توسط ونیزیها بسته شد و قاضی‌زاده‌لیها که دل‌یافته بودند در منابر و مجالس با ایراد سخنانی از این دست که: «کشور پراز ظالم و مرتشی شده است، شرع شریف اجرا نمی‌شود، بدعت ممالک اسلامی را فراگرفته، وزیر و مفتی این طریقت را حمایت می‌کنند به تحریکات پرداختند.

## کوپرولی و قاضی‌زاده‌لیها

در هشتیمن جمعه صدر اعظمی کوپردلی محمد پاشا، روز جمعه در اثنای مراسم نماز هنگامی که مؤذنین سرگرم خواندن نعت* شریف بودند گروهی از قاضی‌زاده خواستند تا از خواندن آنان با آواز و آهنگ خوش مانع شوند که این امر نزدیک بود به قتل و خونریزی بیانجامد.

پس از این حادثه باز به معارضه با خصم دیرین یعنی ارباب طریقت پرداختند: آنان روزی تصمیم گرفتند که کلیه خانقاهها را تخریب کنند و سنگ و خاک آن را در دریا بریزند و به هر پیروشیخ و فقیری که برخوردند به او تکلیف تجدید ایمان کنند اگر نپذیرفت بکشندش و سپس نزد پادشاه بروند و از او بخواهند که همهٔ محدثات پس از رسول اکرم(ص) را در مملکت منسوخ کند و به جز یک مناره، مانده مناره‌های موجود در «مساجد سلاطین»** را تخریب کنند.

و همه محدثات پس از رسول اکرم(ص) را از میان بردارند و با کسانی که مخالفت ورزند و بخواهد نظم و ترتیبی به اوضاع بدهند مسلحانه برخورد نمایند. آنان پس از اتخاذ این تصمیمات به طرفداران خود پیغام دادند که فردای آن روز در مسجد فاتح گردآیند.

«... آن شب قشریون متعصب با چوب و چماق وصنف محتکر و ریائی با سردسته‌های کلاشی چون حاجی مندال و مفتی دونگل و شاگردان و غلامانشان و ساده‌لوحان ختوان و

*. وصف صفات خداوند و پیامبر(ص). فرهنگ معین ج.٤ ـ م.

** مساجد باشکوهی چون «مسجد سلطان احمد»، «مسجد فاتح» و اکثر مساجد ترکیه بیش از دو مناره دارند.ـ م.

قزاق* مسلح شده‌اند و با حال‌وهوایی که به جهاد می‌رویم دسته‌دسته به مسجد سلطان محمد رفتند...[٣٦]»

کوپرولی‌محمدپاشاتا از این اجتماع آگاه شد به سردستگان قاضی‌زاده‌لیها پیغام فرستاد و آنان را نصیحت کرد اما چون نپذیرفتند، علما را دعوت کرد و با آنان به مشورت نشست. آنان نظر دادند که ادعاها قاضی‌زاده لیها باطل است و مجازات کسانی را که فتنه‌انگیزی کنند جایز دانستند. در پی این ملاقات وزیر اعظم به حضور شاه رفت و از او برای قتل فتنه‌گران فرمان گرفت. اما چون قتل آنان را با نقشه‌های خود مناسب نمی‌دید اجازه تبعیدشان را گر فت، و واعظین محرکی چون استوانی، ترک‌احمد، دیوانه مصطفی را به قبرس تبعید کرد و به این ترتیب شیوخ و خانقاهها را از دست آنان رهایی بخشید. (١٠٦٠هـ .ق/١٦٥٦م)[٣٧]

## طرز تفکر قاضی‌زاده‌لیها

مطالبی که دربارهٔ قاضی‌زاده‌لیها گفتیم به خوبی نشانگر تفکر محدود و تنگ آنان و با اتخاذ ظاهر صالح در نزد عوام قصدشان کسب منافع مادی نامشروع و کلاشی و حقه‌بازی بوده است.

آنان در ایامی که تحت لوای اصلاح‌دین قصد شورش و آشوب داشتند دولت عثمانی از خارج و داخل بحرانهای خطرناکی را می‌گذرانید. پادشاه خردسال بود، حکومت در درجه اول به دست فرماندهان کانون ینی‌چری و در درجه دوم در دست خواجه‌سرایان بود، آناطولی دستخوش ناآرامی بود. ونیز با برتری دریایی استانبول را تهدید می‌کرد. تحت این شرایط مماشات با این گروه متجاوز آنان را جری ساخت و پنجسال فعال مایشاء شدند.

سائلی از یکی از وعاظ منسوب به این جماعت به نام ترک‌احمد که قصد منسوخ‌کردن محدثات پس از رسول اکرم(ص) را داشتند پرسید:

- در زمان پیامبر(ص) زیر شلوار و چادر نبود و به‌نظر شما استفاده از آنها بدعت است،

* قبیله‌ای در سیبری. ـم.

٣٦- تاریخ نعیما ج ٦ ص ٢٢٥

٣٧- در پایان مطلبی که خلاصه آن را از نعیمانقل کردیم آمده است که:«وباظهارنظر اولیای گرام عقد مجلس جمعیت متعصبین گسسته شد و صبح شهرت کاذبشان غروب کرد. (نعیما ج ٦. ص ٢٢٦).

آیا آنان را نیز باید منسوخ کرد.

- بله ما آن را منع می‌کنیم باید فوته‌ولنگ ببندند.

سائل باز می‌پرسد:

- استفاده از قاشق نیز بدعت است آن را چه باید کرد.

-همه با دست بخورند، وقتی دست هست به قاشق چه نیاز.

صاحب سئوال که دیگر خودداری نمی‌توانست من باب استهزا گفته بود:

-آقایان شما قصد دارید مردم عالم را به صورت اعراب لخت و پابرهنه بادیه درآورید

یکی از شاهدان این پرسش و پاسخ از آقای واعظ می‌پرسد:

-با ممنوع شدن قاشق، قاشق‌سازان چه کنند.

او نیز پاسخ داده بود که:

-مسواک و تسبیح بسازند و از آن راه‌گذران کنند.

معان‌زاده حسین‌بیگ معروف درباره قاضی‌زاده‌لیها می‌گوید که آنان به ظاهر عابد و زاهد و در باطن مردمی فاسق و کریه و سخت ریاپیشه بودند. هرگونه اعمال خلاف اخلاق مرتکب می‌شدند امّا با بریدن سلبت و کوتاه کردن آن مخالفت نشان می‌دادند که پایبند سنتند و می‌افزاید یکی از اینان هنگام لواط با پسربچه‌ای که در خانه‌اش بزرگ شده بود، بند ابریشمین زیرشلوار او را- به سبب حرمت لباس ابریشمین از نظر آنان- گشود و بی‌آنکه از عمل شنیعی که مرتکب آن بود شرم بدارد گفت: «این ابریشم حرام را از خود دور کن به تنم می‌خورد، حرام است و گناه دارد». آنان با وجود ارتکاب چنین اعمال شنیعی، استعمال توتون، پوشیدن لباس ابریشمین، بلندکردن موی سبیل و سماع و چرخ در خانقاهها را گناه کبیره می‌دانستند.[۳۸]

۳۸- تاریخ نعیما، ج ٦ ص ۲۲٦ و ۲۲۷. مطلب مندرج در تاریخ نعیما درمورد اعمال زشت و ریاکارانه «وانی افندی» علیه ولی‌نعمت خود وزیراعظم فاضل احمدپاشا که فریب زهدریایی او را خورده، وی را به حضور شاه معرفی کرده بود، چهرهٔ کریه قاضی‌زاده‌لیها را ترسیم می‌کند.

فصل ۲۰

# دورهٔ خاندان کوپرولی

## شروع به‌کار کوپرولی محمدپاشا

### نخستین اقدامات

هنگامی که کوپرولی محمدپاشا آغاز به‌کار کرد به‌جز خطرات خارجی در داخل نیز گروهی بودند که قصد داشتند مانع از فعالیتهای او بشوند. از این‌روی وی درباریان و افراد قاپوقولی را که از سوی درباریان تحریک می‌شدند از نظر دور نداشت و باتوجه به شرایط موجود ماهرانه عمل می‌کرد. لذا پس از اخذ اختیارات وسیع از پادشاه شروع به‌کار کرد.

پس از آن که کوپرولی مهر همایونی را گرفت و قصر را ترک گفت فرمان شاه دایر بر قتل بوینی‌ایری محمدپاشا وزیر اعظم پیشین به‌دست او رسید. امّا وزیراعظم شفاعت کرد و به مصادره اموال و اقامت اجباری او در مالقره بسنده شد.

در فصل پیشین دیدیم قاضی‌زاده‌لی‌ها به خاطر اعمال افراطی خود و این که قصد تغییر نظام جهان را داشتند، ضربه سختی از کوپرولی محمدپاشا خوردند و بسیاری از وعاظ سرشناس این گروه تبعید شدند.

پس از آنکه کوپرولی محمدپاشا وزیراعظم شد درباریان به احتمال آن که صدراعظم پیر کاری از پیش نخواهد برد، بی‌توجه به او طبق عادت برآن شدند که در امور حکومتی دخالت کنند. از این‌روی وزیراعظم نخست خلیل‌آغا، «خاص اوداباشی» را که از عناصر با نفوذدربا شاه‌بودو قصد اخلال در کارها را داشت، بازنشسته کرد و از دربار بیرون راند و به جای او یکی از افراد مورد اعتمادش به نام کرد صفرآغا رئیس قصر غلطه را برگزید. پس از آن ابازه احمدپاشا را که با گرفتن پول سربازان را مرخص کرده سبب اشغال بودجه آطه

به‌دست دشمن شده بود به استانبول احضار کرد و او را بی‌توجه به حمایتهای مادرشاه، بی‌درنگ اعدام کرد. این اقدامات درباریان را شگفت‌زده و سرگشته ساخت و نهانی در پی یافتن راهی برای برکناری او شدند.

## اقدام برای وزیراعظمی سیدی احمدپاشا

در این ایام سیدی احمدپاشا کاپیتان دریا (فرمانده نیروی دریایی.-م.) بود. او پیش از این در دربار جزو صنف «بالطه‌چی» بود و در آنجا هواخواهانی داشت. هواخواهانش برای وزیراعظمی او و حتی از طریق مصاحبین شاه و خواجه‌سرایان قول مساعد نیز گرفته بودند. امّا محمدپاشا وزیراعظم به محض آگاهی از آن در اواخر صفر ماه سال ۱۰٦۷ هـ ق (آرالیق ۱٦۵٦م) سیدی احمدپاشا را با سمت والی بسنه از استانبول دور کرد و به جای او توپال محمد پاشا والی سابق و منتظر خدمت طمشوار را برگزید. این اقدام اصولی وزیراعظم صولت درباریان را شکست امّا آنان این‌بار نهانی به تحریک افراد سواره‌نظام قاپوقولی پرداختند.

## چاره‌اندیشی کوپرولی در برابر شورش سواره‌نظام

پیش از روزهای آغاز شورش افراد سواره‌نظام قاپوقولی به دستاویز دریافت حقوق عقب‌افتاده خانه دفتردار* دیوریقلی محمدپاشا را در سلیمانیه سنگسار کردند و شیشه‌های ساختمانش را شکستند. دفتردار که از خانه گریخته بود، به شکوه نزد وزیراعظم رفت و وزیراعظم شخص دیگری را به جای او گمارد.[1]

*. وزیر دارایی دوره عثمانی.-م.

۱- دفتردار پاشا در پی هجوم سپاهیها از در پشتی ساختمان گریخت. نزد وزیراعظم آمد و شرح ماجرا بازگفت. وزیراعظم که از این حادثه ناراحت نشده بود به خنده گفت: «مگر تو احوال جهان نمی‌دانی؟ دل‌مشغول ندار- دفترداران اسلاف تو را نیز این غایله برسر آمده بود. در خانه‌ای که ساکن بودند شیشه‌های بسیار ذخیره داشتند شیشه‌های شکسته‌شان به دکان شیشه‌بر می‌رفت و شیشه‌های آماده بی‌درنگ نصب می‌شد. تا زمانی که حضرت حق‌تعالی نظم و نظام به اوضاع عنایت فرماید تحمل باید کرد. صبوری کن تا ببینیم چه خواهد

کوپرولی محمدپاشا، به توسط عوامل خود در دربار و خارج از آن آگاه شده بود که سواره‌نظام باز در پی دست‌آویزی برای شورش است. از این‌روی به اتخاذ تدابیر لازم می‌پرداخت.

حتی یک روز پس از آغاز شورش نهانی به دیدار شیخ‌الاسلام بالی افندی می‌رود و از او می‌پرسد:

- «حضرت آقا، آیا از روزی که ما وزیر شدیم هرگز عمل خلاف شرع و خلاف حیثیت دولت از جانب ما سرزده است؟» و چون بالی افندی درپاسخ می‌گوید: «خیر همه اقدامات شما شرعی و مناسب است» درخواست می کند که نظر خود را دراین باره به عرض پادشاه هم برساند و آنگاه از او رضایتنامه کتبی دایر برحسن عمل می‌گیرد که درصورت لزوم ارائه دهد. شیخ‌الاسلام که هیچ نیازی به داشتن چنین سندی نمی‌دید حیرت‌زده سبب را می‌پرسد: «از چه روی به این سند نیاز افتاده است». کوپرولی درپاسخ می‌گوید: «در حال حاضر نیازی به آن نیست، قصد آزمودن مراتب دوستی بود. می‌خواستم بدانم آیا مخالفینم شما را نیز به سوی خود کشیده‌اند یا نه.»

کوپرولی همان شب به دیدار قراحسن اوغلی حسین‌آغا یکی از فرماندهان سابق و بسیار بانفوذ ینی‌چری رفت و خطاب به او گفت:

- «شما فردی هستید خیرخواه دولت و معتمد حکومت، حوادثی که تاکنون رفته است معلوم حالتان است. خصم تا تنگه بسفر پیش آمده است. انضباط از میان سربازان رخت بسته است دراین پایان حیات قصد خدمت دین و دولت است و دراین راه از سروجان می‌کوشم.باغلبه برخصم نظم برقرار خواهد شد و جملگی به آرامش نایل خواهیم شد والا پایان کار سخت وخیم است. در شجاعت سیدی احمدپاشا سخنی نیست اما می‌دانید که ستمگری و شقاوتش تاچه پایه است. شایستهٔ کاپتانی و سرداری است، اما چشم به مقام وزیر اعظمی دارد. به همین منظور نیز آرام نمی‌نشیند. اگر شایستهٔ صدارت بود من به رضای خاطر کنار می‌رفتم. اما شبهه و تردید ندارم که درشرایط حاضر براثر افراط کاری و شدت

← شدن» و با این سخنان به دلداری او پرداخت امّا چون دریافت که وی تاب‌تحمل چنین حوادثی را ندارد او را برکنار کرد و باش‌قاپوقولی [سرکرده دربانهای شاهی] احمدآغا را به دفترداری گمارد (۱۵ صفر ۱۰۶۷ هـ.ق سرآرالیق ۱۶۵۶م). **تاریخ نعیما** ج ۵ ص ۲۳۷

عمل و بی‌تدبیری حوادث فاجعه‌آمیزی را موجب خواهد آمد. آنانی که می‌کوشند او را به وزیراعظمی برسانند سنگ خود را به سنه* میزنند و نتیجه آن تجدید ماجرای ابشیرپاشا خواهد بود. اگر به فرماندهی نیروی دریایی هم منصوب شود منشأ خدمت نخواهد شد. از این روی به سرداری سنه تعیینش کردم حتی اوباش سپاهی که خویشان فتنه‌گری است، تغییر سمت احمدپاشا را بهانه کردند و به‌مفسده‌انگیزی پرداختند، دراین‌پایان‌عمراز شهادت هراسم نیست. اگر دراین‌باره جنابعالی جانب ما را بگیرید و با نصیحت ینی‌چریها آنان را ضبط و ربط کنیدواز این طریق شرف دولت‌را محافظت کنید، مخالفت سپاهیان برطرف خواهد شد. اگر ضبط و ربط افراد کانون را نمی‌پذیرید و از ما خشنود نیستید آگاهمان سازید تا ما نیز از سمت خود کناره‌گیری کنیم».

قراحسن اوغلی نظرات وزیراعظم را تائید کرد و وزیر اعظم نیز قول داد که ضمن هماهنگی بااو حرکت کند و بدون اطلاع او اقدام به کاری نکند. درپی این توافق از فرمانده ینی‌چری و «قول کدخداسی» پنهانی دعوت به عمل آمد و تدابیر لازم اتخاذ شد.

## عصیان سپاهیها**

روز پنجشنبه هجدهم ربیع‌الاول سال ۱۰۶۷ هـ .ق/ شانزدهم اوجاق ۱۶۵۷ سپاهیها خانه‌های فرماندهانشان‌را سنگسار کردند و با هرکس که در راه برخورد کردند او را با خود به «آت میدانی» بردندو در آن جا گرد آمدند. وزیراعظم ماجرا را به عرض شاه رسانید. سلطان محمد برای رهانیدن کوپر ولی فرمانده ینی‌چری و اوجاق کدخداسی*** را احضار کرد:

«اوجاق شماخیرخواه دولت‌است.انتظارم از شما منکوب کردن فتنه‌گران است.» آنان نیز پذیرفتند و مانع از پیوستن ینی‌چریها به سپاهیهاشدند. از سوی سپاهیها کسانی آمدند و از ینی‌چریها خواستند که به آنان بپیوندند امّا آنان نصیحت فرماندهان و افسران خود را پذیرفتند و پیشنهاد افراد گفته شده را نپذیرفتند. از این روی سپاهیها اندک اندک از «آت‌میدانی» پراکنده و هریک به گوشه ای پنهان شدند. آن شب در هر سو گشتیها

*. در متن: ریسمان خود را رنگ می‌کنند.ـم.

**. سواره نظام قاپوقولی.

***. جانشین فرمانده کانون ینی‌چری.

به گشت درآمدند و به اندک اجتماعی امکان نداد ند. فردای آن شب، روز جمعه در قصر وزیراعظم (پاشا قاپوسی) جلسهٔ بزرگی تشکیل شد و دستخط همایونی که فرستاده شده بود قرائت گردید.

## پاکسازی شورشیان

پادشاه جوان طی این دستخط نوشته بود: «از زمان جلوسم به تخت شاهی تا به حال مفسده‌برانگیزی اشرار سپاهی از حد و اندازه گذشته است. نمک‌خورده‌اند و نمکدان شکسته‌اند. با توجه به ضرورت از میان برداشتن وجود این زمره اشرار تأدیب آنان به وزیراعظم حواله می‌شود.» در این نامه آمده بود که خیرخواهان دین و دولت باید وزیراعظم را یاری کنند.

در پی این فرمان فرماندهان کانون نیز متفقاً گفتند: «ما نیز از فساد و فتنه به ستوه آمده بودیم و درانتظار فرمان همایونی بسر می‌بردیم.» و تصمیم برآن شد تا هر که را از این گروه دستگیر کردند، بی‌درنگ به قتل برسانند و همان روز با قتل[۲] احمدآغا از سرکرده‌های سلاحداران که معزول شده بود، کار را آغاز کردند. به خانه‌ها و «اودا»های «سپاهی»ها حمله بردند و از گردنکشان و سرکرده‌هایشان هرکه یافتند گشتند و به این‌سان اوضاع آرام شد.

## قصدبرکناری کوپرولی‌از صدارت

وزیراعظم به هنگام انتخاب والی که درتاریخ ۱۰۶۷هـ ق/ ۱۶۵۷م صورت گرفت. مرتضی پاشا والی حلب را به جای سیاووش پاشا والی شام منصوب کرد. سیاووش پاشا پیش از آن سمت سلاحداری داشت.

امّا سیاووش مصطفی پاشا که سودای وزیراعظمی برسرداشت با پشتگرمی از هواخواهانی که در دربار داشت حاضر به برکناری نشد و مردم شام را تحریک به عصیان کرد. در پی

۲- سیاووش مصطفی پاشا هنگامی که والی شام بود مأمور جنگ «گرید» شد. امّا افراد تحت فرمانش با مطرح کردن این که: «ما کاری با جنگ دریایی نداریم و جنگ دریایی نکرده‌ایم. از شام حفاظت می‌کنیم و به نوبت به حج می رویم ودرصورت ضرورت درجنگ زمینی شرکت می‌نماییم.» از اجرای دستور سرباز زده بودند. سیاووش مصطفی‌پاشا به جای آن که سردسته‌های آنان را مجازات کند به خواسته‌شان گردن نهاد و مراتب را به استانبول گزارش کرد. به همین دلیل از فرمانداری شام برکنار شد و به جای او مرتضی‌پاشا والی حلب فرماندار شام شد. (تاریخ نعیما ج ۶. ص ۳۲۲).

این اقدام شامیها، مرتضی پاشا والی تازه تعیین شده را نپذیرفتند و ابقای والی پیشین را خواستند. امّا کوپرولی نپذیرفت، طیارزاده احمدپاشا را به سمت والی مصر تعیین کرد و احمدپاشا والی مرعش شد.

سرکشی سیاووش پاشا به کوپرولی این فرصت را داد که درباره کسی که چشم طمع برمقام او دوخته بود گزارش کوتاهی تقدیم شاه بکند. درگزارش پس از ذکر این نکته که:
«شخصی که خدمت شاه کرده بود و علی‌الخصوص قبلاً سلاحدار بود، باید بیش از هرکسی از فرامین سلطان اطاعت کند. اینک فرمان عزل را که به سبب همکاری‌اش با عاصیان شام صادر شده، اجرا نمی‌کند و در برابر فرمان شاه سرکشی می‌کند. قتل چنین شخصی لازم است» از شاه درخواست صدور دستخط برای قتل او کرد. پس از گرفتن دستخط بلافاصله اقدام به این کار نکرد.
رفقای درباری سیاووش پاشا بویژه خواجه سرایانی چون سلاحدار وجوخه دار و رکابدار شاه با آگاهی از این دستخط در پی جلوگیری از اجرای آن برآمدند. کوپرولی به محض آگاهی از این ماجرا با شاه ملاقات کرد و پس از گفتن این که:

«تازمانی که اداره امور مملکتی به دست دیگران است، امکان خدمت نیست. رشته‌های غلامتان را دیگران پنبه می‌کنند. پیش از آن که به جرم کوتاهی درانجام وظایف کشته بشوم، بهتر است کناره بگیرم.»

مهر همایونی را تقدیم شاه کرد. امّا محمدچهارم قولی را که قبلاً به او داده بود تکرار کرد و افزود که هرگز سخن کسی را در این باره نخواهد شنید. پس از آن که مهر را باز پس داد، خطاب به او گفت:
«مجازات کسانی را که در کار تو دخالت می‌کنندبه خود تو واگذاشتم، هرچه که صلاح می‌دانی آن‌چنان کن. منبعد کسی حق دخالت درکارهای تو را ندارد، خودت مجازاتشان کن.»
و به این ترتیب اختیارات تام به او داد.

کوپرولی محمدپاشا چون مرد باریک‌اندیشی بود، بلافاصله درمورد خواجه سرا (آغا)هائی که درکارش مداخله می‌کردند اقدام نکرد و دو ماه صبوری نشان داد و آنگاه خرابکارانی چون روسای سلاحدار، رکابدار و توربند و میرشکار را از دربار دور کرد و سر و

صداها خوابید [۳].

پس از آن که مدتی از اخراج آغاهای اندرون سپری شد، کوپرولی محمدپاشا سیاووش مصطفی پاشا را از مقام والی مرعش برکنار کرد و به استانبول آورد [۴] و پیش از حرکت به جنگ اردل به قتلش فرمان داد (شوال ۱۰۶۸ هـ ق/ حزیران ۱۶۵۹م).

## اصلاح بودجه و قتل شیخ سلیم

پانزده سال بود که مرد دغلباز ریاکاری به نام شیخ سلیم مغربی که ادعا می‌کرد از اولاد ابوبکر صدیق است، و شهرت داشت برعلوم غریبه آگاهی دارد و از غیب خبر می‌دهد، در استانبول اقامت داشت. وی باانتساب به ارکان دولت و مادر شاه صاحب شهرت و اعتبار شد و درسایه آن ثروت بسیاری اندوخت. از آن گذشته بادریافت سهمیه از مناقصه‌های

۳- «...تا آنکه ناگهان روزی در اواخر جمادی‌الاخر عنبرمصطفی آغای رکا بدار، گرجی ابراهیم آغا سرکردهٔ توربندها با قاپوچی‌باشی‌ها همه اخراج شدند. میرشکار عمرآغا نیز از سرای آمره اخراج گردید و با حقوقی معادل حقوق والی مرعش بازنشسته شد و سلاحدار ابازه مصطفی آغا دیگر از نظر التفات پادشاه سقوط کرد و اخراج شد. (تاریخ نعیما، جلد ٦ ص ٢٤٨).

دستخط محمدچهارم مبنی بر اخراج «رکابدار» و «توربندآغاسی» درمیان اسناد آرشیو نگهداری می‌شود. مفاد دستخط همایونی که تصویر آن در پایان کتاب ضمیمه شده چنین است:

«تو را که آغای رکابدار هستی منصب قاپوچی‌باشی احسان کردم. به دعاگویی ذاتم مشغول‌باش فی ٢٧ ج سنه ٦٧» (بیست و هفتم جمادی‌الاخر سال ١٠٦٧ هـ.ق.م.) «تو که غلام توربندی به تو منصب قاپوچی باشی احسان کردم، به دعاگویی ذاتم مشغول باش فی ٢٨ ج سنه ٦٧».

٤- کوپرولی محمدپاشا، پس از مدتی سیاووش مصطفی پاشا را از ولایت مرعش برکنار ساخت و به استانبول دعوت کرد. هنگامی که وزیراعظم پس از بازگشت از جنگ بغاز به ادرنه رفت مصطفی پاشا هم به آنجا آمد. کوپرولی طبق عادت به خوشرویی با او روبه‌رو شد، امّا گزارشی درباره او به شاه تقدیم که در آن از حوادث گذشته بحث شده بود. هنگامی که سیاووش مصطفی پاشا با وزیراعظم ملاقات داشت از سوی پادشاه احضار شد و شاه پس از تذکر این که مردم شام را تحریک کرده بود و برشمردن خطاهای دیگرش او را زندانی کرد و سپس به کشتنش فرمان داد. پیش از وزیراعظمی کوپرولی، هنگامی که مصطفی پاشا درمقام سلاحدار بود به بوینی‌ایری وزیراعظم وقت هشدار داده بود که:چه نشسته‌ای که صدارت از دست می‌رود. کوپرولی که این حادثه را از یادنبرده بود بر این نکته انگشت نهاده بود.

ابریشم و عایدات گمرک، ماهانه هزار آقچه هم از اوقاف حقوق می‌گرفت.

کویرولی محمدپاشا، پس از آنکه وزیر اعظم شد، باتوجه به تنگنای مالی خزانه خود به بررسی مقرریهایی که داده می‌شد و به ارزیابی کسانی که مقرری دریافت می‌داشتند، پرداخت. دربین این افراد کسانی بودند که ضمن دریافت مقرری از گمرک، شغل دیگری هم داشتند و از آنجا نیز حقوق می‌گرفتند. وی مقرری کسانی را که تمکن مالی داشتند قطع کرد و تنها از یک محل به آنها حقوق پرداخت کرد. در پاسخ کسانی که به او شکایت بردند می‌گفت: «به توفیق الهی وقتی وضع مالی خزانه بهبود یافت بیایید و به هر کسی مناسب حالش احسان خواهد شد.»

درپی ارزیابی کوپرولی شیخ سلیم نیز به او مراجعه کرد و برات (احکام) خود را به او عرضه کرد. کوپرولی به مسئولین مربوط گفت: از گمرک استانبول ماهانه دویست آقچه به شیخ بدهید برای امرارمعاشش بسنده است، هشتصد آقچه مانده را به خزانه واریز کنید. شیخ سلیم که خشمگین شده بود فریاد زد: «احسان پادشاه است چرا قطع می‌کنید» اما وزیر اعظم باملایمت پاسخ داد: «برای مصارف جنگی نیاز به پول داریم، گذشته از آن خزانه درتنگنا است. فعلاً به همین قناعت کن. انشاءالله پس از بهبود اوضاع مالی امکان تقدیمش وجود دارد.»

در برابر این پاسخ معقول و منطقی شیخ سلیم مغربی بی‌ادبانه فریاد زد: «به حسابت می‌رسم» و از مجلس بیرون رفت. کوپرولی بالبخند به ذوالفقار آغاسی عسس باشی دستور داد شیخ سلیم را بازداشت کردند و همان شب خفه‌اش ساختند.

## حلق‌آویز شدن پاتریک* روم

از توضیحاتی که درصفحات گذشته دادیم برمی‌آید که وضع داخلی و خارجی کشور تاچه پایه مخاطره‌آمیز بود. این شرایط حساس و خطرناک امید بزرگی دردل عناصر غیرمسلمان داخل کشور بیدار کرد. درست درچنین شرایط باریکی پارتنیوس سوم کشیش اعظم اورتدکس کلیسای روم که حمایتها و یاریهای سلطان محمد فاتح را در حق کلیسای اورتدکس و بقای آن به دست فراموشی سپرده بود، با استفاده از شرایط ویوده‌های

*. کشیش اعظم «اورتدکس»ها.ـم.

وابسته به کلیسای اورتدکس افلاق و بغدان را تشویق به شورش کرد. این موضوع با نامه‌هایی که به دست دولت افتاد آشکارشد.

کستانتین ویودهٔ افلاق علیه دولت متبوع خود [دولت عثمانی] موضعی عصیانگرانه گرفته بود. در نامه‌ای که پاتریک روم برای ویودهٔ [والی] روم فرستاده بود چنین آمده است:

«چیزی به زوال دورهٔ اسلام نمانده است و باز شوروغوغای مسیحیت عالم را فراخواهد گرفت. آماده باشید که در آینده نزدیک همهٔ ولایتها به دست مسیحیان خواهد افتاد و صاحبان صلیب و ناقوس بر سرزمینهای مسلمانان تسلط خواهند یافت».

کوپرولی که این نامه را به دست آورده بود، برای بررسی امر، پاتریک را دعوت کرد و نامه را به او نشان داد و انگیزه نوشتن نامه را از او پرسید. او نیز پاسخ داد که هرسال طبق سنت و رسوم چنین نامه‌هایی ارسال می‌شود. این پاسخ بی‌ربط وزیراعظم را قانع نکرد و به دستور وزیراعظم، پاتریک را در «پارماق قاپو» حلق‌آویز کردند (هشتم جمادی‌آلاخر ۱۰۸۷ هـ.ق/ ۲۴مارت ۱۶۵۷م) [5] و بی‌درنگ مقر پاتریک اشغال شد. در جستجوهایی که به‌عمل آمد، چهل، پنجاه دست اونیفرم ینی‌چری، فینه و دستارینی‌چری به دست آمد و این شایعه که مسیحیان قصد دارند که ملبس به لباسهای ینی‌چری دست به شورش بزنند تأیید شد.

به جز پاتریکی که توسط سلطان محمدفاتح انتخاب شده بود، باقی پاتریکها را تا زمان پارتنیوس سوم خود مردم روم انتخاب می‌کردند و این انتخاب از سوی شاه تأیید می‌شد و به حضورشاه می‌رسید. پس از ماجرای پارتنیوس این امتیاز لغو شد و مقرر گردید که باید انتخاب پاتریک از سوی وزیراعظمها تایید شود. این شیوه تا دورهٔ «تنظیمات»* ادامه داشت.

۵-پارتنیوس سوم. در سال ۱۶۵۶ م هنگامی که سراسقف ساقیز بود به مقام پاتریک منصوب شده بود. جسد او سه روز بر سرداربود، آنگاه جسد را به دریا انداختند. رومیها جسد را از دریاگرفتند و او را در صومعه «پانائیا» واقع در «هیبه‌لی‌آدا» به خاک سپردند. ونیراندیوس اسکارلاتوس در جلد دوم اثرخود به نام کنستانتیوپولیس (ص ۵۳۶) می‌نویسد که اعدام پاتریک براثر گزارش مغرضانه خان کریمه صورت گرفت. اما در تاریخهای [عثمانی] ترجمهٔ سندخیانت پاتریک‌نقل شده است وادعای اسکارلاتوس درست نیست.
-تاریخ نعیما، ج ۶، ص ۲۵۲ و تاریخ سلاحدار، ج۱ ص ۶۸ و ترجمهٔ تاریخ‌هامر ج ۲ص ۱۶.

*.در سال ۱۸۳۹م. سلطان عبدالمجید پادشاه عثمانی طبق فرمانی دستوراصلاحات درامورلشکری و کشوری را صادرکرد.-م.

## اقدامات کوپرولی علیه ونیزیها
## ورود ناوگان به دریای مدیترانه

وزیر اعظم پس از آن که با پاکسازی افراد ناسالم و از بـین بـردن مـخالفینش تـاحدی سروصورتی به کارها بخشید و مقدمات جنگ با ونیز را فـراهم دیـد و فـرامین لازم را بـه ایالتها فرستاد در نهم جمادی‌الاول سال ۱۰۶۷ هـ ق/۲۳ شبـاب ۱۶۵۷ م عـلم جنـگ برافراشتند و مقرر شد که پیش از آنکه ناوگان و نیز وارد بغاز [تنگه بُسفر] بشود، ناوگان ما [عثمانی] به دریای مدیترانه درآید، از این روی کشتیهای مـوجود بـه فـرماندهی تـوپال محمدپاشا کاپیتان دریا [فرمانده نیروی دریایی] اعزام شد. و چـون هـنوز بـا شتارده یـعنی کشتی فرماندهی آماده نبود کاپیتان پاشا سه چراغ دریایی به کشتی یدک‌کش نصب کرد* و با آن به دریا درآمد.

### حرکت وزیر اعظم به بغاز

کوپرولی محمدپاشا پیش از حرکت دستهٔ دوم کشتی‌هائی را کـه آمـاده شده بـود، فرستاد. این کشتیها که حامل سرباز نیز بود عبارت بودند از: نوزده گالیون، ده‌فروند ماونه و سی‌چکیردی** و کشتی سرفرماندهی. اما کـشتی‌رانان و خـدمهٔ کـشتی ناشی و سربـازان بی‌انضباط بودند. می‌شود گفت آنها جز تعدادی افراد عادی و معمولی بیش نبودند.

پس از آن که دومین گروه کشتیها نیز اعزام شد، وزیر اعظم به حضـور شاه بـاریافت و مقام سرداری سپاه (سردار اکرمی) به اوتفویض شد. بیرون «عـرض‌اوداسی» (اتـاق عـرض) «دودور قوچ»*** نصب شد، دو خلعت برتن وزیراعظم پـوشانیدند یکی از پوست سمور و دیگری ساده و معمولی. پس از آنکه شاه بادست خود «سنجاق شریـف» (عَـلم هـمایونی) را تسلیم او کرد وزیر اعظم به اردوگاه «چیرپجی چاییری» رفت و اوایل رمضان بـه سوی بـغاز

* ـ از علایم کشتی فرماندهی وجود سه چراغ بود ـ م.

** ـ درباره این اصطلاحات به جلد ۲ همین کتاب مراجعه فرمائید ـ م.

*** ـ منگوله یا پرمرغ که سابقاً به تاج یا کلاه سلطان و وزیر نصب می‌شد. فـرهنگ تـرکی بـه فـارسی

حرکت کرد(حزیران ١٦١٧م) عنبکوت احمدپاشابه سمت قائم‌مقام صدارت دراستانبول ماند.

کوپرولی محمدپاشا شخصاً کنترل انضباط سپاه را دردست گرفت و پس از حرکت در دومین منزل از سربازان حضور و غیاب به عمل آورد و مقرری غایبین را برید و به افراد شایسته و منضبط داد. در این بین ونیزیها به منظور تصرف بغاز حصاری (جناق قلعه) هشتهزار نیرو پیاده کردند اما براثر دفاع محافظین و حمله آنان پنجهزارتن از ایشان اسیر افتادند و مانده به کشتیهای خود گریختند. وزیر اعظم پس از ورود به کلیبولی به ساحل آناطولی گذشت و حوالی قلعهٔ سلطانیه را قرارگاه ساخت (هیجدهم رمضان ١٠٦٧هـ ق/تموز ١٦٥٧م).

## جنگ باونیز

توپخانه را در سوغانلی دره (حوالی بغاز روم ایلی) و «کوچک گَبَز» آناطولی مستقر کردندباگلوله‌هائی که از این دو موضع شلیک شد کشتیهای دشمن که لنگر انداخته بودند خسارت دیدند وعقب نشستند. سه‌شنبه پنجم شعبان (١٧ تموز) دستور داده شد که از راه دریا به دشمن حمله شود. درنخستین برخورد از دو کشتی عثمانی براثر نرسیدن کمک یکی به‌دست دشمن افتادو دیگری غرق شد. ینی‌چریهاهم باکشتیهای پارویی به‌ساحل روملی عقب نشستند و تماشاگر جنگ دریایی شدند، این موضوع سبب تضعیف روحیه سربازان شد بطوری که شماری از سربازان از کشتیها بیرون ریختند و به ساحل رفتند.

در اثنایی که ونیزیها کشتی سلیمان کاپیتان را یدک کرده با خودمی‌بردند، کوچک محمدبیک سنجاق‌بیگ علائیه با یکی دوقایق پنج نفره به سوی ونیزیها حمله برده ضمن زدوخورد، با بریدن طنابهای یدک، کشتی را نجات داد. کشتیهای بادبانی هم با وزیدن بادموافق، بادبان گشودند و به خارج بغاز برای پیوستن به ناوگان فرمانده نیروی دریایی به حرکت درآمدند.

وزیراعظم که از این عدم موفقیت سخت به خشم آمده بود با یک قایق پارویی به ساحل روملی گذشت و افرادی را که از کشتیهای فراری به ساحل گریخته بودند جمع کرد وبا خود به ساحل آناطولی برد. و بی‌درنگ ششصدالی هفتصدتن از آنان را که از پانزده کشتی به ساحل ریخته بودند اعدام کرد. دیگران بی‌درنگ به کشتی‌ها بازگشتند. آنگاه سه‌شبانه‌روز جنگ درگرفت. عثمانیها در خشکی حمله می‌کردند و عثمانیها از راه دریا

حمله می‌بردند و دفاع می‌کردند. دراین اثنا نیروهای ونیز در کشتیها و قایقهای مستقر در قوم بورنی حمله بردند ولی کاری از پیش نبردند و عقب نشستند. فردای آن روز یک ساعت پیش از غروب،موچه‌نیقو (موچه نیکو) دریاسالار ونیزی که در تواریخ عثمانی به کاپیتان کور معروف است با کشتی فرماندهی که به پرچم کشورهائی که ونیز را یاری می‌کردند مزین بود، برای تصرف کشتی فرماندهی عثمانیها از قوم قلعه‌سی گذشت و اقدام به حمله کرد. ناوگان عثمانی که ناتوان از دفاع بود در سایه حمایت توپخانه‌های مستقر در ساحل مقاومت می‌کرد. در پی حمله موچه‌نیقو از ساحل نیز باران گلوله توپ می‌بارید. کوپرولی محمدپاشا از شدت تأثرمی‌گریست و برای رهایی از این تنگنا چاره‌اندیشی می‌کرد و همت به خرج می‌داد. در لحظاتی که کشتی فرماندهی ونیز قصدتصرف کشتی فرماندهی عثمانیها را داشت یکی از توپچیهای مستقر در قوم بورنی به نام قرامحمد گلوله توپی به سوی کشتی دریاسالار ونیزی شلیک کرد، گلوله به مخزن باروت کشتی خورد و کشتی منهدم شد. این شلیک موفقیت‌آمیز تقویت روحیه عثمانیها را موجب آمد و پیروزی آنان را سبب شد.

## معامله‌ای که کوپرولی با فراریان و خادمین کرد

توقف فعالیت ناوگان ونیز براثرمنفجرشدن کشتی فرماندهی سبب شد که کوپرولی نفس را حتی کشید و بی‌درنگ کوچک محمد را که سبب نجات کشتی سرفرماندهی شده بود پیش خودطلبید، او آمد و بردامن وزیراعظم بوسه زد. کوپرولی خطاب به او گفت:

– بیا شهبازم، نان پادشاه حلالت باد خدای تعالی دلاور غیرتمندی چون ترا موفق گرداند.

آنگاه پس از آنکه بر پیشانی و چشمان او بوسه زد، پوستین سموری را که بر دوش داشت برتن او پوشانید و دو حلقه «غازی چلنگی»* به گردن او انداخت و بیش از دویست سکه طلا به خود او داد و یک کیسه قروش هم برای توزیع بین همراهانش به او داد و گفت: «دل مشغول مدار که مقامی شایسته این استعدادت به تو تفویض خواهد شد»

آنگاه قرامحمد را که مخزن مهمات کشتی موچه‌نیقورا هدف قرار داده بود نزد خویش فرا خواند و گفت «خداوند از نعماتت برخوردار فرماید و نعمت پادشا همان حلالت باشد»

*ـ دسته گل ویژه‌ای که بر گردن جنگاوران می‌انداختند.ـم.

هفتاد سکه نقره، یکصد سکه طلا و یک دست لباس فاخر بـه او داد و او را نیـز خشنـود ساخت. بجز نامبردگان به همه کسانی که درجنگ همت به خرج داده بـودند بـا تـوجه بـه درجه و مقام و میزان خدماتشان پاداش بخشید.

پس آنگاه نوبت فراریان جنگ رسید. مجازات را از فـرهادپاشا یـکی از فـرماندهان نیروی دریایی آغاز کرد. فرهادپاشا پیش از آغاز نبرد کشتی‌ای را که سوارش بود به ساحـل روملی برد و در آنجا لنگر انداخت و خود گریخت و شب همان روز یک قایق نجـات ونیـزی آمد و کشتی او را به اتفاق دو کشتی دیگر بـه آتـش کـشید. وقتی فـرهادپاشا را دستگیر کردند و آوردند، او را بی‌درنگ گردن زدند. یوسف جانشین فرمانده یـنی‌چـری را به همراه چورباجیهایش به جرم عدم تشویق ینی‌چـریها بـه جنـگ (فـرماندهان دسته ینی‌چری) پشت چادر صدراعظم خفه کردند و اجسادشان را به دریا انداختند.

عثمان پاشا فرمانده دوم ناوگان و جانشین فـرمانده نیـروی دریـایی و بـیگلربیگی سیواس نیز به همین سرنوشت دچار شد. کاپیتان «توپخانه‌لی‌محمد» فرمانده کرجی و چند فرمانده دیگر کرجی نیز به جرم آنکه در اثنای جنگ در ساحـل پـیاده شده بـودند بـه دار آویخته شدند. سرخاب محمدپاشا فرمانده ینی‌چری که در اثنای جنـگ بـی‌هـمتی از خـود نشان داده بود، چون برای به صدارت رسیدن کوپرولی فعالیت کرده بـود تـنها بـه عـزلش بسنده شد و چند روز بعد به سمت بیگلربیگی سیواس منصوب شد.

## پس گرفتن بوزجه‌آطه

کوپرولی پس از دادن پاداش به افرادی که درجنگ خـدمت کـرده بـودند و مـجازات سهل‌انگاران به چای باشی«تروو‌ه» معروف به «کهنه‌استانبول»* که روبه‌روی بوزجه‌آطه بود آمد. به سبب خودداری کاپیتان دریا توپال محمدپاشا از دادن پاروزن بـه کـشتی بـرخی از بیک ها که پاروزنهایشان مرده بودند شکایتهایی از او شده بـود. از ایـن روی کـاپیتان پـاشا بیمناک از جانب وزیراعظم در مدللی لنگرانداخته بود و به بـهانه‌هـای گـوناگون دعـوت وزیراعظم را اجابت نمی‌کرد. او و کاپیتانهایی که تـحت فـرمان داشت، هـراسان از اعـدام برخی فرماندهان نیروی دریایی قصد رفتن به جزایر را داشتند. کوپرولی کـه از ایـن قصـد

*ـ استانبول قدیمی.ـم.

آگاه شده بود، برای زایل کردن ترس آنان، خلعت و هزارسکه طلا برای کاپیتان پاشا فرستاد و به او پیغام داد که:

«چون شما در میدان جنگ نبودید از این روی عذرتان مقبول است. شکی ندارم که اگر در جنگ حضور داشتید دلیرانه خدمت می‌کردید. انشاءالله در عملیات بعدی منشأ خدمت خواهید بود» و با این سخنان ترس کاپیتان و دیگر فرماندهان را زایل کرد. برای فرماندهان کشتیهای جزایر، تونس و طرابلس نیز پول و خلعت فرستاد و از آنان برای بازپس‌گرفتن «بوزجه آطه» دعوت کرد.

دریاسالار ونیزی پس از منهدم شدن کشتی خویش با کشتیهای ونیزی و کشتیهای فلورانس و مالطه که به یاری ونیزیها آمده بود به بوزجه آطه عقب نشست و یک کالیون* را در دهانه تنگه مستقر کرد. به دستور وزیر اعظم تعدادی سرباز به فرماندهی قوردپاشا سوار سی‌دسته «چکتیری**» از ابواب جمعی کاپتان‌پاشا شدند و به «کمردرهٔ» بوزجه‌آطه درآمدند.

سحرگاهان خصم با دیدن این احوال کشتیهای حامل سربازهای ترک را گلوله‌باران کرد اما سودی نبخشید و وزیر اعظم مدام نیرو به بوزجه‌آطه گسیل کرد. در پی این اقدامات ونیزیها نیز در خشکی نیرو پیاده کردند تا قوای ترک را بین دوآتش گرفتار سازند. ترکها با آگاهی از این نقشه سربازان خصم را به دریا ریختند و مدافعین قلعه نیز که قصد داشتند از پشت سر به سربازان ترک حمله کنند به قلعه عقب نشستند. نیروهای ونیزی که نمی‌توانستند در برابر نیروهایی که در جزیره پیاده شده بودند و در برابر حملات آنان پایداری کنند شبانه با سوراخ کردن دیوار قلعه ونیز سرازیر شدن از برجها سوار کشتیها شدند و گریختند و به این ترتیب سراسر جزیره بازپس گرفته شد (۲۱ ذی‌القعده ۱۰۶۷ هـ ق/ ۳۱ آگوستوس ۱۶۵۷ م)

## فعالیت قراحسن اوغلی علیه کوپرولی و مرگ او

قراحسن اوغلی حسین آغا بیست سال بود که بین ینی‌چریها و نیز نزد شاه ورجال

* نوعی کشتی بادبانی پارویی..

** نوعی کشتی پارویی.-م

دولت نفوذ بسیار داشت و حکومت در شرایط سخت و بحرانی از نفوذ او در میان ینی‌چریها بهره‌مند شده بود. بدنبال سرکار آمدن کوپرولی، حسین‌آغا مانع از شرکت ینی‌چریها در عصیان «سپاهی» هاشد و به این سان به پاکسازی «سپاهی»ها کمک کرد. پیش از صدارت کوپرولی نیز حسین‌آغاز در سرکوب و پاکسازی آن گروه از فرماندهان ینی‌چری که از حد خود تجاوز کرده بودند، همچنین درماجرای ابشیرپاشا و سرکوب شورش سپاهی‌ها نقش مهمی به‌عهده داشت. کانون ینی‌چری با افسران و افرادش دراختیار حسین‌آغا بود. و کسی را در آن کانون یارای سرکشی از فرمانش نبود. شاه و والده سلطان از او نظرخواهی می‌کردند و وی با نامه پاسخ می‌داد وحل مشکل می‌کرد. و اگر چنانکه ضرورت ایجاب می‌کرد که شاه حضوری با او ملاقات داشته باشد، به سبب ضعف جسمانی که داشت کالسکه شاه برای آوردنش فرستاده می‌شد و با کالسکه مخصوص به قصر می‌آمد. او مردی بود هشیار و باتجربه و زیرک که قادر بود به خوبی اندیشه های درونی خود را پنهان سازد و ظاهر نکند. درپی مساعدت و یاری قرا حسن اوغلی درجریان عصیان سپاهی‌ها، کوپرولی نیز قول داده بود که برخلاف خواستهٔ او کاری نکند. قراحسن اوغلی مدام باعواملی که در اردو داشت از اخبار آگاه می‌شد. کوپرولی باآنکه این عوامل را می‌شناخت اما به خاطر ملاحظه‌ای که از قراحسن اوغلی داشت بازتابی از خود نشان نمی‌داد. دراثنای مجازات فراریان جنگ، درپی اعدام جانشین فرمانده کانون- و حدود هفت و هشت سرکرده- متاثر از اعدام هم صنفی‌هایش گفته بود:

«کار این پیرمرد هیچ درست نبود. برروی کانون ینی‌چری تیغ کشیده است و افسران را قتل‌عام می‌کند. باید تکلیف او را روشن کرد.»

و بااین گونه سخنان علیه کوپرولی شاه را تحت تاثیر قرار می‌داد. سلطان محمد باآنکه نسبت به کوپرولی حسن ظن بسیار داشت اما رعایت حال حسن اوغلی را می‌کرد که کانون را دراختیار داشت. در آن ایام شیخ‌الاسلام «بولولی مصطفی افندی» از طرفداران کوپرولی بود. قراحسن اوغلی ضمن تماس باشیخ‌الاسلام کوشید تااز او نیز علیه کوپرولی استفاده کند اما شیخ‌الاسلام باعنوان کردن این که عزل وزیراعظمی که درجبهه به سر می‌برد عمل درستی نیست، پیشنهاد او را رد کرد.

قراحسن اوغلی درپی این اقدامات باز یکی از افراد خود به نام باقی چلبی را نزد شیخ‌الاسلام فرستاد و پیغام داد که: «دست از حمایت کوپرولی بردارند، احوال او در

پیشگاه پادشاه عالم پناه عیان است و عزل او را اراده کرده‌اند و گویا رای براین است که عنبکوت احمدپاشابه جای او برگزیده شود. خلاف این رای عمل نکنید. اعمالش سخت نادرست است و از احوال او چنین برمی‌آید که اگر قدرت یابد، ما و شما و دیگر بزرگان را زنده نخواهد گذاشت. اگر از او حمایت کنند سرانجام خود پشیمان خواهند شد» و با این پیغام کوشید تا شیخ‌الاسلام را باخود همداستان سازد. مصطفی افندی دربرابر این اظهارات خطاب به بورناز باقی چلبی گفت:

«باقی چلبی، طرف درجبهه است و عزل درچنین شرایطی دشوار. او توانسته است که کشتیهای کفار را از تنگه براند و اینک نیز درحال نجات بوزجه‌آطه است. تا بازگشتنش از جبهه تحمل کنند، آنگاه ببینم چه خواهد شد.»

باقی‌چلبی پاسخ داد: «نه خیر سرورم، نظر آغا براین است که اگر او بوزجه‌آطه و لمنی را تصرف کند و مغرور و مظفر بازگردد، دیگر غلبه براو غیرمقدور است. نباید فرصت را از دست داد.» و در عزل کوپرولی اصرار ورزید و درست اثنای این گفتوگو جانشین شیخ‌الاسلام به درون آمد و درگوشی به شیخ‌الاسلام خبر داد که قراحسن اوغلی درگذشته است.

شیخ‌الاسلام باآگاهی از این خبر، درحالی که دستخوش حیرت و شگفتی شده بود لبخندزنان باقی افندی را از ماجرا آگاه ساخت، او نیز که سخت به شگفت آمده بود، گفت: «مرا ببخشید سرور من، اینهمه اصرار و ابرام ما به دستور او بود» و پس از پوزش شیخ‌الاسلام را ترک گفت.

مرگ قراحسن اوغلی بزرگترین مانعی را که در سر راه اقدامات کوپرولی وجود داشت از میان برد. اگر قراحسن اوغلی زنده می‌ماند بی‌تردید کوپرولی برکنار و اعدام می‌شد. نه پادشاه و نه دیگران هرگز نمی‌توانستند که مانع از آن شوند. چرا که یک اشاره قراحسن اوغلی برای شورش ینی‌چریها کفایت می‌کرد.

کوپرولی محمدپاشا به محض آگاهی از مرگ قراحسن اوغلی بی‌درنگ نسبت به از بین‌بردن مؤمن آغا و سکبان‌باشی چوبان قاسم‌آغا دوتن از زعماو عمال قراحسن اوغلی که مدام اخبار مربوط به اعدام افراد کانون و دیگر اطلاعات را به قراحسن آغا می‌رسانیدند اقدام کرد. او دستور داد تا مؤمن آغا را در اردوگاه گردن زدند و ولایت بورسه را به سگبان‌باشی‌تفویض کرد و سپس دستور داد در راه عزیمت به محل خدمت اورا کشتند.

### استرداد لمنی

پس گرفتن بوزجه آطه در استانبول با خوشحالی روبرو شد و مراسم جشن و سرور برپا شد. پادشاه به وزیر اعظم دستور داد پیش از تصرف لمنی به استانبول بازنگردد. قلعه بوزجه‌آطه را مرمت کردند، سرباز و مهمات در آن مستقر شد و سهراب محمد پاشا والی سیواس به سمت محافظ قلعه منصوب شد و فرمانده نیروی دریایی (کاپیتان پاشا) برای تصرف لمنی اعزام گردید. قلعه لمنی بسیار مستحکم و در نقطه بسیار صعب العبوری قرار داشت و از آن گذشته برادر دریاسالار موچه‌نیقو با هفده کالیون برای قلعه سرباز و مهمات برده بود. در نتیجه محاصره قلعه به درازا کشید. با آنکه فرمانده نیروی دریائی زخمی شده بود اما از ترس کوپرولی دست از محاصره برنداشتند. سرانجام عثمانیها توپخانه را در پشت قلعه مستقر کردند و کار محاصره را ادامه دادند، پس از دو ماه مدافعین و اهالی قلعه پیغام فرستادند، درصورتی که به آنان اجازه داده شود با اموال و کشتیهای خود قلعه و آن ناحیه را ترک گویند، قلعه را تسلیم خواهند کرد.

امّا توپال محمدپاشا فرمانده نیروی دریایی پاسخ داد اهالی تنها می‌توانند اشیاء سبک و ضروری را با خود ببرند. این پیشنهاد پذیرفته شد و ونیزیها جزیره را ترک گفتند (صفر ۱۰۶۸ ه‍ ق/ کاسم ۱۶۵۷ م).

کوپرولی محمدپاشا پس از آن که تنگه راگشودودو جزیره را نجات داد و شرایط دشوار و خطرناکی را که عثمانیها درگیر آن بودند از بین برد، به سبب وضع جدی و باریکی که در حوالی اردل (ترانسیلوانیا) بوجود آمده بود، از سوی پادشاه احضار شد و به ادرنه رفت.

## کوپرولی و جنگ اردل

### اوضاع اردل

وزیر اعظم پس از ورود به‌ادرنه به‌سبب سرکشی راکوچی پادشاه اردل که تحت‌الحمایه عثمانیها بود مامور شد تا به سوی اردل حرکت بکند. راکوچی دوم متفق پادشاه سوئد بود که با امپراتور آلمان از خاندان هالسبورک جنگ کرد و او را شکست داد. شاه اردل قصد داشت سلطنت لهستان را نیز به دست بگیرد.

راکوچی با استفاده از درگیری‌های داخلی و خارجی دولت عثمانی با زیر نفوذ خود گرفتن ویوودههای افلاق و بغدان بی‌توجه به پند و اندرزی که به او می‌شد به سوی لهستان

حرکت کرد. امّا از خان کریمه شکست خورد و به جای نخستین خود بازگشت.منتهی باز به سرکشی خود ادامه داد.

دولت عثمانی اجازه نمی‌داد لهستان و اردل که در مرز شمال این کشور تحت یک حکومت واحد و به شکل سرزمین گسترده‌ای اداره شود و نیز این سیاست را دنبال می‌کرد که از اتحاد این دو کشور با سوئد که در آن روزگاران از کشورهای توانای اروپا به حساب می‌آمد مانع شود. و در این زمینه سخت نازک‌بینانه و نکته‌سنجانه عمل می‌کرد. در آن تاریخ دولت لهستان هم به خاطر متزلزل بودن اوضاع داخلی و هم براثر حملات خان‌کریمه ناتوان شده بود و دولت عثمانی از بابت مرز شمالی آسوده‌خاطر بود. دولت عثمانی با جلوگیری از حملهٔ راکوچی به لهستان ضمن آنکه منشاء خدمتی برای آن کشور می‌شد به سود سیاست خود نیز گام برمی‌داشت.

به منظور پایان بخشیدن به سرکشیهای راکوچی دوم کوپرولی محمدپاشا به سمت فرمانده قوا منصوب شد. امّا بی‌درنگ عازم جنگ نشد. وی ضمن فراهم‌آوردن مقدمات کار سرگرم حل مشکل افلاق و بغدان بود و نیز به فعالیتهای پاکسازی هم می‌پرداخت.

## برکناری ویوودەها

وزیراعظم پیش از حرکت به اردل،کنستانتین حکمران افلاق و استفان حکمران بغدان را که با راکوچی همراهی می‌کردند برکنارساخت و دو حکمران جدید به جای آنان منصوب کرد.

و«اسکمله آغاسی» [٦] را با تعدادی نیرو برای به حکومت نشاندن دو حکمران جدید اعزام داشت. امّا ویوودەهای پیشین برکناری را گردن ننهادند و سر به شورش برداشتند، از این روی خان‌کریمه و فضلی‌پاشا والی سلستره مأمور سرکوب آنان شدند.

فضلی پاشا به بهانه‌هایی درجنگ سستی کرد، امّا خان‌کریمه و ویوودەهای سرکش را

٦ـ به مأموری گفته می‌شد که به منظور برتخت‌نشانیدن حکمرانان افلاق و بغدان اعزام می‌شد. دولت عثمانی به این حکمرانان دست‌نشانده به دیدهٔ سلطان نمی‌نگریست. آنان تحت‌الحمایه عثمانی بودند و به این دولت خراج می‌دادند. از این روی به مأمورینی که برای برمسند نشانیدنشان فرستاده می‌شد به جای «مأمور تحت و سریر»، مأمور اسکمله می‌گفتند.

*ـ اسکمله به معنی:چهارپایه، تابوره، صندلی بدون پشتی است.ـم.

مغلوب کرد [۷] و آنان نزد متحد خود یعنی شاه اردل گریختند و به این ترتیب «مخنه» و «گیکا» که به حکمرانی افلاق و بغدان منصوب شده بودند حکومت را به دست گرفتند.

## پاکسازی در کانون‌پیش از حرکت به جنگ

کوپرولی که می‌خواست نیروی منظبط و مطیعی زیرفرمان داشته باشد، از طریق جاسوسانی که داشت تک‌تک افراد سرشناسی را که قصد تحریک افراد را داشتند شناسائی کرد و امر به کشتنشان داد. هنگام بازگشت از بغاز به ادرنه هم بسیاری از افراد سپاهی وینی‌چری را کشت. حتی به خاطر آن که ینی‌چریها از رفتن به ادرنه که به عنوان قشلاق کانون در نظر گرفته شده بود، خودداری کردند، علی‌آغا فرمانده کانون را مسئول دانست و وی را برکنار کرد. درپی این اقدام علی‌آغا برای ابقا درپست خود، افراد را تحریک کرد. وزیر اعظم تا خبر یافت که ینی‌چریها خواستار فرماندهی مجدد علی‌آغا هستند او را به ادرنه احضار کرد و در حضور شاه اعدامش کرد و شورشی را که رخ می‌نمود خاموش ساخت.

درپی این حادثه شورشی که نقاش حسن‌آغا قصد برپا کردنش را داشت سرکوب شد. حسن‌آغا از فرماندهان از جان گذشته سپاهی بود که در جریان تصرف بوزجه‌آطه منشأ خدمات ارزنده شده بود. حسن‌آغا در ازای این خدمت به شهرداری استانبول منصوب شده بود، اما وقتی وزیر اعظم آگاه شد که پنهانی برای برپاکردن شورش می‌کوشد و با کورحسین‌آغا محافظ استانبول همداستان شده است به برکناری او از شهرداری بسنده کرد و به پاس خدماتش در جنگ بوزجه‌آطه او را نکشت. حسن‌آغا برای احراز مقامی به ادرنه رفت اما موفق نشد. از این روی حسن‌آغا با بسیاری از افراد سپاهی تماس گرفت و مقدمات شورشی را فراهم دید و مصطفی‌آغا جانشین سلاحدار را نیز با خود همداستان کرد. وزیر

۷- فضلی پاشا از یوره‌گی به سوی بوکرش نرفت و درنتیجه استفان توانست بگریزد. این گونه شایعات بعدها به اعدام فضلی‌پاشا انجامید.

۸- وزیر اعظم هنگام عزیمت از بغاز به ادرنه و نیز به هنگام اقامت در ادرنه از افراد سرشناس ینی‌چری و سپاهی که امکان اخلالشان می‌رفت شبانه و پنهانی چهل و پنجاه نفر را کشت به طوری که در کنار رود طونجه ادرنه اجساد بی‌سر بیشماری دیده می‌شد. تاریخ نعیما، جلد ٦ ص ۱۰۳۱۵

اعظم برای عزیمت به جنگ اردل در اردوگاه چادر زده بود، طبق تصمیم اتخاذ شده می‌بایست شورشیان به چادر وزیر اعظم حمله‌ور بشوند و او را بکشند. نقاش حسن پس از آنکه چند صدنفری دور خود گردآورد مخالفت خود را آشکار ساخت و در حالیکه فریاد کنان می‌گفت: «این وزیر اعظم قصد دارد غلامان پادشاه را محو و نابود سازد، چنین وزیر اعظم خونخواری ما را بکار نیاید، هرکس قصد رهایی از دم تیغ او را دارد، همراه من بیاید.» و به این ترتیب شمار انبوهی گردآورد.

کوپرولی محمدپاشا در حالی‌که خونسردی خود را حفظ کرده بود فرمانده ینی‌چری و «قول کدخداسی*» را احضار کرد و دستور داد بی‌درنگ اجتماع آنان را پراکنده سازد و محرکین شورش را دستگیر کند. سلیمان‌آغا قول کدخداسی با چند صد ینی‌چری اجتماع شورشیان را پراکند و حدود چهارصد، پانصد نفر را دستگیر کرد و نزد وزیر اعظم برد که جملگی بی‌درنگ اعدام شدند.

نقاش حسن نیز دستگیر شد. مصطفی‌آغای سلاحدار که قصد داشت او را از دست فرمانده ینی‌چری نجات دهد به دستور وزیر اعظم اعدام شد.

کوپرولی محمدپاشا که می‌خواست در دربار و از میان اطرافیان شاه طرفدارانی برای خود دست و پا کند، با خزینه‌دار سولاق محمدآغا طرح دوستی ریخت. هنگامی که وزیر اعظم سرگرم جنگ بغاز بود محمدآغا با دستخط همایونی که دردست داشت نزد وزیر اعظم آمد و شد می‌کرد. وزیر اعظم برای تقویت این دوستی به محمدآغا پست «دارالسعاده آغاسی»، وعده کرده بود. از این روی پیش از عزیمت به جنگ اردل‌سولاق محمدآغا را به جای دلاورآغا که رئیس دربار بود منصوب کرد. (ربیع‌الآخر ۱۰٦۳ هـ ق/ اوجاق ۱٦۵۸م).

## عزیمت کوپرولی به اردل‌و بازگشتش

پس از آنکه راکوچی از خان کریمه شکست خورد، نه تنها به نصایحی که می‌شد و چون با سیدی احمد پاشا همداستان بود برای آنکه سرکشی نکند و عصیانی را سبب نشود ویوودهای ینی‌ایل که مورد علاقه‌اش بود، به او تفویض شد(۱۰٦۵ هـ ق/۱٦۵۵م).

*- رجوع شود به جلد یک تاریخ عثمانی.م.

یکسال بعد ابازه‌حسن با مقام وزارت، والی دیار بکر شد و در سال ۱۰٦۷ هـ ق/ ۱٦٥۷ م ولایت حلب را به دست آورد.

## چگونگی اوضاع آناطولی در آن هنگام

هنگامی که کوپرولی ادارهٔ کارها را به دست گرفت، اوضاع آناطولی سخت اسفبار بود. و شورش«والی»ها نافذ نبودن فرامین حکومتی بر اثر ناتوانی دولت مرکزی، یغمای شهرها و قصبه‌ها و روستاها به دست «سکبانها» ولوندها و ساری‌جه‌ها*، دادن پستهای والی، قاضی، ملتزم** و پستهایی از این دست درازای گرفتن پول هنگفت و رشوه‌های کلان و چاپیدن صاحبان این پستها، مردم را برای جبران رشوه‌ای که داده بودند، آسایش را از مردم منطقه گرفته بودند.

در نتیجه شماری از روستائیان کشتزارهای خود را رها کردند و به شهرها و قصبه‌ها پناهنده شدند و گروهی نیز به کسوت لوند درآمدند و جذب دسته‌های گوناگون شده، به غارتگری پرداختند.

### فعالیت علیه کوپرولی

شدت عمل کوپرولی پس از آن که رشته‌کارها را به دست گرفت سبب شد «سپاهی»هایی که خود را در معرض شک و تردید می‌انگاشتند، دور ابازه حسن گرد آیند.

ابازه‌حسن که از این موقعیت بر جسارتش افزوده شده بود برآن شد تا والی‌ها را نیز با خود همداستان سازد. از این‌روی از آنان خواست تا برای از بین بردن کوپرولی در قونیه گردآیند. طیارپاشا اوغلی احمدپاشا والی شام، جان میرزاپاشا بیگلربیگی آناطولی و نیز علی میرزاپاشا بیگ آنکارا، دلی فرهادپاشا و مصطفی پاشا و بیش از پانزده وزیرشاغل و غیرشاغل و بیگلربیگی و سنجاق‌بیگی با ساری‌جه‌ها و سکبانهایشان و نیز شمار بسیاری لوند این دعوت را اجابت کردند. این عده که بالغ بر سی‌هزار تن می‌شدند در قونیه

*پیرامون «ساری‌جه»ها در جلد اول **تاریخ عثمانی** توضیح داده شده است(مترجم)

**ـدر مورد عنوان ملتزم نیز در صفحات پیشین توضیحات کافی داده شده است(مترجم)

اوواسی(دشت قونیه) گرد آمدند. وزیراعظم به مناسبت جنگ اردل از این گروه دعوت کرد. اما آنها با این سخنان که همین روزها خواهیم آمد از حضور درجبهه طفره رفتند و وزیراعظم را سردوانیدند و در نتیجه کوپرولی در اواخر حزیران توانست عازم جنگ اردل بشود. آن گروه قصد داشتند پس از آن که وزیراعظم عازم جبهه شد وارد عمل بشوند. زیرا ابازه حسن و رفقایش می‌دانستند که اگر برای شرکت درجنگ وارد روملی(روم‌ایلی) بشوند با پای خود وارد دام شده‌اند و از بادافرهٔ اعمالی که کرده‌اند درامان نخواهند بود. از این روی مشورت کردند و نظرات خود را به حضور پادشاه معروض داشتند.

آنان ضمن‌بحث ازهزاران ینی‌چری که به‌دست‌وزیراعظم کشته‌شده‌بود از شاه‌خواستند توجه نکرد، بلکه به حمایت از ویووده‌های افلاق و بغدان که نزد او گریخته بودند برخاست. و چون از سومین فرمانی هم که برایش فرستاده شد پیروی نکرد، لذا کوپرولی در ۲۶ رمضان ۱۰۶۸ هـ ق (برابر با ۲۳ حزیران ۱۶۵۸م) خود عازم جنگ با اردل شد. بیش از یکصد هزار تن از نیروهای کریمه و قزاق به انضمام کنعان‌پاشاوالی بودین و قدری‌پاشاوالی سلستره به اردو پیوستند. از آن گذشته، پادشاه لهستان نیز یک نیروی دوازده هزار نفری اعزام داشت. نیروهای عثمانی از طریق بلگراد وارد خاک اردل شدند و قلعه یانووا که در زمان سلطان سلیمان به دست عثمانی افتاده بود و بعدها به تصرف اردل درآمده بود با امان تسلیم شد.

(ذی‌القعده ۱۰۶۸هـ ق/ ۳۱ آگوستوس ۱۶۵۸ م). درپی آن «بلگراد اردل» مرکز سلطان نشین هم به تصرف درآمد. راکوچی به قلعه‌ای در مرز اتریش گریخت و اگوش بارچغای از بیگ‌زاده‌های اردل به جای راکوچی منصوب شد.

چنانکه در قسمت مربوط به مناسبات عثمانی- اردل خواهیم دید به موجب معاهده‌ای که با سلطان جدید اردل بسته شد قلعه‌های یانووا (ژنئو)، شبش و لوگوش در داخل محدودهٔ مرزهای عثمانی قرار گرفت و مقرر شد این سلطان نشین سالانه چهل هزار سکهٔ طلا خراج بپردازد.

هنگامی که وزیر اعظم در کار محاصره قلعه یانووا بود، در آناطولی شورش گسترده‌ای علیه کوپرولی آغاز شد. از این روی پادشاه شتابزده او را احضار کرد، اما کوپرولی تا تصرف قلعه این موضوع را پنهان نگاه داشت. اما پس از تصرف یانووا قصد قلعه‌ای را که راکوچی در آن پناه گرفته بود نکرد، بلکه پس از بستن پیمان با شاه جدید

اردل، کنعان پاشاوالی بودین را به حفاظت آن حوالی گماشت و خود عازم ادرنه شد. پیش از حرکت توسط مصطفی آغای تلخیصچی مژده فتح یانووا را به اطلاع شاه رسانید و معروض داشت که از بابت شوروش آناطولی دل مشغول ندارد.

## حل مسئله اردل

پس‌از بازگشت کوپرولی‌بازناآرامی در اردل ادامه یافت. زیرا راکوچی با اقدامات متقابلی پادشاه جدید اردل را شکست داد و در نقاط مختلف به جنگ و مقاومت پرداخت. از این روی نخست سیدی‌احمدپاشا که از بسنه به بودین منتقل شده بود و والی‌آنجا بود به سرداری سپاه اردل برگزیده شد و پس از او کوسه‌علی‌پاشا به سرداری منصوب شد. راکوچی دردومین جنگی که با سیدی احمدپاشا داشت شکست خورد و خود نیز کشته شد. و احمدپاشا، نیروهای اتریشی را که به یاری او رفته بودند تارومار و متلاشی کرد. براثر این پیشآمد که د اشت صلح بین اتریش و عثمانی را به مخاطره می‌افکند احمدپاشا معزول شد و کوسه‌علی‌پاشا به جای او انتخاب گردید (شعبان ۱۰۷۰ هـ ق/ نیسان ۱۶۶۰م).

کوسه علی‌پاشا در آگوستوس ۱۶۶۰ م (ذیحجهٔ ۱۰۷۰ هـ ق) قلعه واراد را تصرف کرد، به بلگراد اردل رفت و اگوش براچغای را در مقام خود ابقاء کرد، اما دولت اتریش شخصی به نام کمنی یانوش را برای او رقیب تراشید. یانوش، اگوش براچغای را دستگیر کرد و کشت و از دولت عثمانی درخواست کرد که حکمرانی او تایید شود. این درخواست پذیرفته نشد، و درخواست سه طبقه از اهالی اردل که خواستار سلطنت آپا فی میخال بودند از سوی دولت عثمانی پذیرفته شد و به این‌سان کار اردل فیصله یافت (۱۰۷۱هـ ق/۱۶۶۱م).*

## شورش ابازه حسن پاشا

ابازه حسن از صف سواره نظام قاپوقولی بود که در واقعه حیدر اوغلی منشأ خدماتی شد

* - اولیا چلبی مطالبی درباره چگونگی انتخاب آپافی‌میخال به پادشاهی دارد. او که خود، میخال را دیده بود در این باره می‌نویسد: «پادشاه به هنگام جلوس بسیار جوان و کم سن و سال بود» (**سیاحتنامهٔ اولیا چلبی**، ج ۶ ص ۵۶). در این جلد سیاحتنامه اطلاعات گسترده‌ای درباره اردل وجود دارد.

و بعدها به همراه وزیر اعظم ابشیرپاشا به استانبول آمد. پس از کشته شدن ابشیرپاشا با هزار تن از همراهانش به آناطولی بازگشت و شمار بسیاری از افراد ابشیرپاشا را دور خود گردآورد.

تا احمد پاشا، پسر طیارپاشا را که در اثنای محاصره بغداد شهید شده بود به وزیر اعظمی برگزیند. و یادآور شدند تا زمانی که کوپرولی وزیر اعظم است به خاطر ترس جان و کشته شدن به دست او در جنگ شرکت نخواهند کرد و فرامین را گردن نخواهند نهاد. از حرکت این عده به روملی برای شرکت در جنگ صرفنظر شد و دستور داده شد که عازم محاصره بغداد شوند. ابازه حسن و یارانش ماموری را که فرمان را ابلاغ کرده بود از تصمیمات یادشده آگاه ساختند.

## پیشنهاد اعدام کوپرولی

پاسخ ابازه حسن و یارانش در برابر ابلاغ فرمان چنین بود: «تازمانی که وزیر اعظم کشته نشود نه به جنگ می‌رویم و نه به بغداد. تا پانزده روز به انتظار پاسخ قطعی می‌مانیم، اگرپیشنهادمان پذیرفته شد چه بهتر، در غیر این صورت آنچه را که مصلحت می‌دانیم خواهیم کرد.

کنترل این شمار انبوه بی‌نظم دشوار بود، این عده نخست به یغمای نواحی اطراف خود پرداختند و سپس با صدور فرامینی به شهرستانها، پول جیرهٔ سربازان را دریافت کردند و به این ترتیب تا حوالی بورسه پیش رفتند.

در این بین توپال ساری کنعان پاشا، قایم مقام رکاب همایونی از سمت خود برکنار و به محافظت بورسه منصوب شد. نامبرده، برآشفته از این تصمیم، نخست نهانی با ابازه حسن به مکاتبه پرداخت و پس از ارسال باروت، گلوله و آذوقه برای شورشیان، خود نیز به آنان پیوست. شورشیان پس از ورود به بورسه، هاشمزاده قاضی بورسه و شماری از اشراف بورسه را به جبر به ادرنه فرستادند. سلطان محمد پس از پذیرفتن هیئت اعزامی پرسید: «شما را چه کسی فرستاده است؟» اعضای هیئت در پاسخ گفتند: «ما را غلامتان ابازه حسن و غلامان همراهش فرستادند».

## عکس‌العمل متین حکمران جوان

سلطان محمد چهارم که از تعبیر «غلامانتان» به خشم آمده بود خطاب به اعضای هیئت اعزامی گفت: «خیر آنان غلامان ما نیستند. شاه لهستان با آنکه کافر بود در این غزای عظیم به امدادمان آمد. آنان ادعا دارند که مؤمن و موحدند و غلام پادشاهند، آیا شایسته اهل دین و ایمان است که دچار وسوسه شیطان بشوند و ترس جانشان بگیرد و اینهمه جمعیت دور خود جمع کنند و کفران نعمت نمایند؟ من که قبلا فرمانی دایر بر عفو و امان برایشان فرستادم و گفتم که اگر در هراسند که به این سوی بیایند، به محاصرهٔ بغداد بشتابند و یا جمعیتشان را پراکنده سازند و هریک عازم ولایت خود گردند. و گفتم که شرایط برای عزل وزیر مناسب نیست. بخدا سوگند که از این پس همه‌شان را از دم تیغ خواهم گذرانید و قتل عامشان خواهم کرد و یکی را زنده نخواهم گذارد. شما را نیز می‌بایست می‌کشتم اما ایلچی را هرج نیست. همین فردا گورتان را گم کنید و بروید» و با این سخنان آنها را از نزد خود رانده بود.-۹-

با آنکه امکان داشت این حادثه او را نیز به مخاطره بیندازد، بزرگواری به خرج داد و برقولی که به وزیراعظم داده بود پایبند ماند. شاه چنان اعتمادی به کوپرولی داشت که کسی را یارای آن نبود که نزد وی از کوپرولی بدگویی کند.

## آگاهی وزیر اعظم از ماجرا در شرایط حساس

هنگامی که ابازه‌حسن در قونیه بود یکی از قاپوچی‌باشی‌ها به نام سنجقلی‌اوغلی به همراه فرمانی نزد ابازه‌حسن پاشا اعزام شد. این شخص پس از دیدن قرارگاه ابازه و جمع انبوهی که باالو بود، به شاه گفته بود تاوزیراعظم برکنار نشود این فتنه خاموش نخواهد شد. پس از آن پادشاه اسنادی را که از سوی شورشیان ارسال شده بود به سنجفلی‌اوغلی داد و به او گفت: برو آنچه را که دیده‌ای به وزیراعظم بگو. پادشاه به جز این اسناد پاکتی

۹- هاشمزاده قاضی بورسه که سید یعنی از اولاد پیامبر(ص) بود در مقام اعتذار گفت که به اصرار و ابرام شورشیان و به منظور ایجاد تفاهم بین دو طرف آمده است، اما پادشاه خشم گرفت و دستور کشتنش را داد، ولی سرانجام به حرمت سیدبودنش از کشتن او درگذشت.

نیز همراه این شخص برای وزیراعظم فرستاد.

کوپرولی پس از بررسی اسناد ارسالی از بیم آن که مبادا سنجقلی‌اوغلی سخنانی دراین باره برزبان بیاورد و فتنه‌ای رخ بنماید بی‌درنگ دستور کشتنش را داد و آنگاه باسالخوردگان و صاحبمنصبان کانون ینی‌چری و سپاهی درباره شورش ابازه‌حسن ملاقات و مشورت کرد و از آنان خواست تا به رفقایی که در میان شورشیان داشتند نامه بنویسند و به آنها هشدار بدهند تا دست از عصیان بردارند و به آنان بپیوندند و به اتفاق علیه خصم بجنگند. در غیر این صورت پس از حل مسئله اردن علیه آنان وارد عمل خواهند شد. پس از ارسال این نامه‌ها به اردوگاه ابازه‌حسن مراتب را نیز به عرض شاه رسانید.

## صدور فتوا در حق شورشیان

افراد اعزامی از سوی کوپرولی که از میان افراد قاپوقولی انتخاب شده بودند، نخست به ادرنه رفتند، به حضور شاه رسیده مراتب وفاداری لشکریان را به او معروض داشتند و آنگاه راهی اردوگاه ابازه‌حسن شدند. ابازه‌حسن چون آگاه شد که شاه برای جلوگیری از شورش، کوپرولی را فدا نخواهد کرد گفت: «روم‌ایلی مال آنان و آناطولی از آن ما». آنگاه برای آنکه شاه را وادار به پذیرفتن نظرات خود سازد افرادی را برای کشتن مامورین عالیرتبه شاه به مناطق مختلف اعزام داشت.

سلطان محمد که دریافته بود شورشیان سرسازگاری نخواهند داشت فتوایی براین مضمون گرفت: «اکنون که لشکریان اسلام درحال جنگند کسانی که فتنه و آشوب برپا کنند از دشمن اشد و افسدند». به دستور شاه این فتوا تکثیر شد و برای ولایتها و شهرستانها ارسال گردید.

وزیر مرتضی‌پاشا که به سمت محافظ بغداد تعیین شده بود طی فرمانی به سرداری سپاهی که می‌بایست به سرکوب شورشیان اعزام شود انتخاب گردید و دستور حرکت سپاه صادر شد. نیروهای استانداران (سنجاق‌بیگ‌های) آناطولی شرقی و سربازان والیان دیار بکر و ارزروم وسربازان ایچل که تحت فرمان سفته محمودپاشا فرماندار حلب بودند، در اختیار مرتضی‌پاشا قرار گرفت. (سفته محمودپاشا به جای ابازه‌حسن والی حلب شده بود و چون همه نیروهای حلب به ابازه‌حسن پیوسته بودند از این‌روی نیروهای ایچل دراختیار او بود). طی این مدت باز هم شمار نیروی شورشیان

افزایش یافته بود. اطرافیان شاه، رجال دولت و دیگر دولتمردان همه خواهان پیروزی ابازه‌حسن و قتل کوپرولی بودند اما از بیم شاه یارای سخن نداشتند. در هرسو تبلیغ شده بود که ابازه از سوی خداوند مأمور شده است و مجدد دین است.

## وضع حساس کوپرولی

افزایش روزافزون شمار افراد ابازه حسن و فعالیت پنهانی طرفداران او در دربار و خارج از دربار و شایعه‌پراکنی مخالفان کوپرولی ضمن متاثر کردن شاه او را به هراس انداخته بود و خود را تنها می‌دید. از این روی برای آنکه کوپرولی را هرچه سریعتر پیش خود فرابخواند، توسط یکی از محارم خود نامه‌ای به این مضمون برای وی فرستاد:

«للهٔ من، در حق ابازه‌حسن نام طاغی فرمان نفیرعام [۱۰] صادر کردم، اما هرروز برجمعیتشان افزوده می‌شود. اکثریت مردم که به سبب ضبط و ربط امور به تو حسد می‌ورزند و از تو ناخوشنودند، به سوی راهزنان و طاغیان مایلند، امری است که به سهولت حل‌شدنی نیست و اهمال درآن روانیست. حالا دفع این غائله از اموری که مامور آن شده‌ای و از فتح قلعه اهم است و برآن تقدم دارد. اگر مهر وکالت از جانب ما ضرورت بود می‌دهیم، حتی یک روز تاخیر و توقف روا مدار و هرچه سریعتر حرکت کن». [۱۱]

## آمدن کوپرولی و اپاق دیوانی

کوپرولی پس از دریافت آخرین دستخط قاطع همایونی درحالی که تجهیزات نظامی را پشت سرنهاده بود، شتابزده حرکت کرد و در چهاردهم محرم ۱۰۶۹هق/ اکیم ۱٦۵۸م به ادرنه آمد و سه روز بعد در اطاق همایونی درحضور شاه اپاق‌دیوانی تشکیل داد و دربارهٔ اوضاع به مشورت نشست. فرماندهان کانونها نیز در جلسه دیوان حضور داشتند. پادشاه پس از آن که از سرپیچی ابازه‌حسن از فرامین و خودداری از شرکت درجنگ و ممانعت از شرکت دیگران درجنگ سخن گفت، افزود:

- «مرا با ابازه حسن قصد جنگ است. انتظار دارم عازم جنگ شوید، آیا چنین می‌کنید؟»

۱۰- نفیرعام= درمعنای عموم مردم است. مراد کسانی است که قادر به دردست گرفتن سلاحند.[توضیح از نویسنده است].

۱۱- تاریخ نعیما ج ٦، ص-۳۳۹

فرماندهان، صاحبمنصبان و سالخوردگان کانون هم‌آوا پاسخ دادند: ۱۲

«می‌رویم، سروجان را در راهتان فدا می‌کنیم و برسر پیمان خود ایستاده‌ایم. تاآنان را برجای ننشانیم تیغ در نیام نمی‌نهیم. لکن رجایی از شاه داریم و آن این که از افراد ابازه‌حسن آن گروه که از بیم جان به او پیوسته‌اند، اگر اطاعت کردند مورد عفو همایونی قرار گیرند. البته آنان که به سوی ما بازگشت نکنند از ما نیستند آنان را مجازات فرمائید». درخواستشان پذیرفته شد.

## تهیهٔ مقدمات جنگ با شورشیان

شاه و افراد کانون از ادرنه به استانبول آمدند. با آن که فصل زمستان بود، به قصر نرفتند و در «کاغذخانه» (کاقیت‌خانه) به خیمه‌گاه رفتند. دو قسط از حقوق افراد پرداخت شد و سپاه وارد اسکودارشد. قوناقچی علی پاشا به جایٔ جان میرزاپاشا که به شورشیان پیوسته بود والی آناطولی شده بود و نی‌زن حسن پاشا هم والی آنکارا بود. چون جاده‌ها توسط شورشیان بسته بود، از این روی این دو والی، نوابان خود را به کوتاهیه و آنکارا که مرکز ایالت بود، فرستادند. این افراد به یاری مردم وارد شهر شدند و والیان منصوب شده از سوی ابازه حسن و سکبانها و ساری‌جه‌ها را کشتند و شهر را تصرف کردند.

ابازه حسن که قلعه‌ای برای پناه گرفتن نیافته بود چون شنید مرتضی پاشا سردار سپاه

۱۲- دراین بین بستانجی که فرمان ولایت حلب را برای محمود پاشا برده بود بازگشت. نامه‌ای را که محمودپاشا خطاب به رکاب همایونی نوشته بود تسلیم دارالسعاده آغاسی کرد و نامه مربوط به کوپرولی را هم به وزیر اعظم داد. کوپرولی از بستانجی خواست تانظر خود را دربارهٔ چگونگی اوضاع بگوید. بستانجی گفت: سلطان من! آناطولی از دست رفته است. مرتضی‌پاشا، محمودپاشا و دیگران حریف ابازه‌حسن نمی‌شوند. این مشکل چیزی نیست که بتوان بازور بازو حل کرد. آنگاه درحالی که به هیجان آمده بود، داد و فریاد آغاز کرد و به زبان بی‌زبانی گفت که تا کوپرولی از صدارت کنار نرود کار سامان نخواهد گرفت.

رشته کلام از اختیار بستانجی دررفته بود و خود نیز هرگز انتظار نداشت که دامنه سخن تا بدینجا بکشد. کوپرولی پس از آنکه اجازه داد بستانجی آزادانه حرف دلش را بزند، اندیشید که بالقلقه زبان اوضاع را درهم خواهد آشفت، دستور داد تا او را پشت چادرش خفه کردند و به دربار اطلاع داد که وی دچار اختلال مشاعر شده بود. (**تاریخ نعیما** ج ٦، ص- ۳۵۹).

اعزامی به جنگ او به حوالی سیواس آمده است از طریق بورسه به اسکی شهر آمد.

## نقشه سوءقصد به کوپر ولی

سپاهی‌های همراه ابازه حسن چون خبر یافتند که در استانبول به افراد دوقسط مواجب (شش ماه حقوق) پرداخت کرده‌اند، به مرجب نقشه ابازه حسن، قرار شد که بیش از پنجهزارتن از افراد به این عنوان که به اطاعت از حکومت گردن نهاده‌اند و به بهانه دریافت حقوق وارد اردوگاه بشوند و ضمن همداستان کردن دوستانی که در بین افراد کانون داشتند، همه قیام کنند و وزیراعظم را بکشند. طبق تصمیم اتخاذ شده، افراد ابازه حسن دسته‌دسته برای دریافت حقوق به سوی استانبول حرکت کردند. البته تعدادی هم قبلاً وارد شهر شده بودند. کوپرولی در بین هرطبقه و صنفی جاسوس داشت. دوجاسوس به اسامی پیری چاووش و قوجا خلیفه که در کانون بودند وزیراعظم را از نقشه‌ای که کشیده شده بود آگاه ساختند. کوپرولی هم دفتردار خویش را احضار کرد و دستور داد تا اسم هفت‌هزار سپاهی همداستان با ابازه حسن را از دفتر استخراج کرد و به مرتضی پاشا داد و توصیه کرد که به محض دستگیر کردن هریک آنان را بی‌درنگ بکشد. خود نیز دستور داد راهها را بستند و هرکسی را که برای دریافت حقوق می‌آمد دستگیر ساختند و به این ترتیب بیش از هزارتن از آنان را کشتند و نیز امرا و همه افرادی را که به استانبول آمده‌بودند، به قتل رسانیدند.

پادشاه می‌خواست به همراه لشکر به جنگ ابازه‌حسن برود، امّا وزیراعظم و دیگر دولتمردان مصلحت ندانستند و قرار شد خود کوپرولی این وظیفه را عهده‌دار شود. امّا استخراج اسامی سپاهی‌های وابسته به ابازه حسن از دفتر و کشتن بیش از هزارتن از آنان، لشکریان را هراسناک ساخت و غرولند آغاز کردند که ما جنگ خود را کرده‌ایم، دیگر چرا تیغ به روی هم مسلکان و برادران کانونی بکشیم. از این روی از بیم آن که مبادا سوءقصدی علیه وزیر اعظم صورت بگیرد خود وزیر اعظم به جنگ نرفت و کار به درایت مرتضی پاشا سپرده شد.

## شکست مرتضی پاشا

هنگامی که سردار سپه مرتضی پاشا به آنکارا آمد، سفته محمود پاشا والی حلب و

دلاور پاشا والی معزول قارص به اردو آمدند و نیز حمامچی اوغلی داماد ایازه حسن پاشا متسلم حلب، در حالی که وانمود می‌کرد مطیع و سربراه شده است نزد مرتضی پاشا آمده بود. این سه پاشا نهانی با ابازه حسن پاشا مکاتبه می‌کردند و تصمیم داشتند در اثنای محاربه به ابازه حسن پاشا بپیوندند. اما مرتضی پاشا که نامه‌های آنان را به دست آورده بود، هر سه را کشت و نامه‌هایشان را به استانبول فرستاد.

هنگامی که مرتضی پاشا در حال پیشروی به سوی اسکی‌شهر بود ابازه حسن به قونیه عقب نشسته بود در نتیجه مرتضی پاشا قادر به دستگیری او نمی‌شد. مرتضی پاشا زمانی به نقطه‌ای می‌رسید که ابازه حسن آنجا را ترک گفته بود. سرانجام مرتضی پاشا بر آن شد که به سرعت به شورشیان حمله‌ور شود، اما جاسوسانی که ابازه حسن در اردوگاه داشت او را از نقشه مرتضی پاشا آگاه ساختند. ابازه در برابر این نقشه تدابیر لازم اتخاذ کرد و برای او دام نهاد. مرتضی پاشا در حالی که به سرعت به سوی شورشیان در حرکت بود به دام آنها افتاد و شکست خورد. به افیون قرا حصار جان بدر برد و افراد پراکنده‌اش در آنجا گرد آورد، اما چون زمستان فرا رسیده بود لذا جنگ مجدد را برای بهار آینده موکول کرد. از سوی حکومت نیز بی آنکه مورد بازخواست قرار گیرد به او اطمینان خاطر داده شد و توصیه شد با پایمردی کار راهزنان را دنبال کند و افراد موردنیاز برایش اعزام خواهد شد.

## کشتن ابازه حسن و یارانش

هنگامی که مرتضی پاشا در افیون قراحصار بسر می‌برد، قدری پاشا والی شام و دوستاق علی‌پاشا والی حلب، به اردوگاه آمده بودند. ابازه حسن پس از شکست دادن مرتضی پاشا به عین تاب عقب نشسته بود و به سبب فرارسیدن زمستان افرادش را در شهرهای اطراف آن جای داده بود. مرتضی پاشا هم بر آن شد تا زمستان را در حلب سپری کند و تمام نیروهایش به آن سوی آمد. آنگاه فرامین به اطراف فرستاد که با قوای سوریه، بیره جک، سیواس و آناطولی شرقی نیروهای ابازه حسن را در تنگنا بگذارند و از رسیدن آذوقه به آنان مانع شوند. با اجرای این دستور افراد ابازه سخت در تنگنا افتادند، از آن گذشته شماری از افراد ابازه که دست از سرکشی کشیده بودند، به حلب آمدند و تسلیم مرتضی پاشا شدند. ابازه حسن که از این حادثه دستخوش ناامیدی شده بود توسط مفتی و قاضی عین‌تاب فریب خورد و به توصیهٔ او به ظاهر برای درخواست بخشودگی و در باطن

برای جلب و جذب افرادی که از مرتضی پاشا ناراضی بودند، آهنگ عزیمت بـه حلب کـرد. مرتضی پاشا سوگند خورد که که زندگی او در درامان خواهد بود و برای آنکـه ابـازه حسن پاشا را آسوده خاطر سازد، ارسلان پاشا را به عنوان گـروگان نزد او فـرستاد. در پـی ایـن ماجرا ابازه حسن و یارانش به حلب رفتند و به مرتضی پاشا پناه بردند.

مرتضی پاشا که با نقشه بسیار زیبایی بدون خونریزی آنان را به چنگ آورده بود بـا روی گشاده استقبالشان کرد و برای بخشودگی آنان به استانبول عریضه‌ها نوشت. مرتضی پاشا، ابازه پاشا و طیارزاده احمد پاشا و ساری کنعان پاشا را در قصـر خـود جـای داد و مـیزبانی سی نفر از پاشاهای درجه دو را به والی و اشراف حلب محول کرد.

مرتضی پاشا فرصت از دست نداد و بر آن شد تا بی‌درنگ بـه حساب ابـازه و یـارانش برسد. پس پنهانی به افرادی که میزبانی سرکـرده‌هـا و عـاملین اصلی شورش را عــهده‌دار بودند پیغام داد، به محض این که صدای شلیک گلوله توپ از قلعه برخاست میهمانان خـود را بکشند، در غیر این صورت خود آنان کشته خواهند شد. آنگاه خود نیز تدابیر لازم اتخاذ کرد.

درشب بیست و چهارم جمادی‌الاول ١٠٦٩ هـ ق مطابق یـکشنبه شب شانزدهم شبـات ١٦٥٩م، درقصر مرتضی پاشا شام صرف شدو میزبان و مـیهمانان بـه صحبـت و گـفتگو نشستند. مرتضی پاشا هنگامی که به قصد وضوی نماز عشا از جای برخاست به اطـرافیانش دستور داد: «آب بیاورید تا برادرانمان وضو سازند.» و خود بیرون رفت. با رفتن او حـدود بیست سی مرد که قبلا تعلیم دیده بودند، به بهانه وضو وارد اتاق شدند و ابازه و یارانش را به ضرب خنجر کشتند و آنگاه به قلعه نیز پیغام فرستاده شد و طبق برنامه با شلیک توپ از قلعه دیگر یاران ابازه نیز کشته شدند.[١٣]

١٣ـ اسامی شماری از کشته‌شدگان به این شرح است: ابازه حسن، طیارزاده احمد، ساری کنعان، علی میرزا و دلی فرهاد پاشا، یحیی بیگ پسر دلی‌فرهاد، کدخدای مصطفی پاشا، پسرش و برادرش، حسن قونوی و سه پسرانش، میرعلی جانشین کدخدای آنکارا و فرمانده ینی‌چریهای اردوی ابازه حسن پاشا و نیز عـبدالوهاب قاضی عسکر اردو و دیگران که جمعا سی و یک تن بودند. در بین پاشاها جان میرزا پاشا والی آناطولی‌هم بود. اما چون جان میرزا پاشا قصد واقعی ابازه حسن و یارانش را از آمدن به حلب به مرتضی پاشا خبرداده بود، با خواهش پاشا در آن شب کشته نشد بلکه به اتفاق او به دیار بکر رفت. اما کوپرولی که نمـی‌خـواست افرادی از این دست را زنده بگذارد، با فرستادن دستخط همایونی او را نیز در دیار بکر کشتند.

مرتضی پاشا همان شب مراتب را به استانبول گزارش کرد. به دستور او، سرپاشاهای مقتول را کندند و طبق رسم و عادت پوستشان را از کاه انباشتند و با زدن برچسبی مبنی بر نام و نشان بر گردنشان به استانبول فرستادند. در ازای این موفقیت دستخط شاه مبنی بر اظهار رضایت به همراه خلعت و شمشیر برای مرتضی پاشا فرستاده شد.

پس از این موفقیت سلطان محمد، فرامین اکید به ولایتها فرستاد که از شورشیان و ساری‌جه‌ها و سکبانها هر که را یافتند، بی‌درنگ بکشند و چنانکه در سطور آینده خواهیم دید با کنکاش دامنه‌داری پاکسازی بنیادی صورت گرفت.

## برخی اقدامات متفرقه

### حادثه شام

طبق قانون برای محافظت برخی از قلعه‌های مهم داخل و خارج از مرزهای عثمانی هرسه سال یکبار و به نوبت چند دسته از افراد ینی‌چری اعزام می‌شد که پس از پایان سه سال آن عده به مرکز باز می‌گشتند و گروه دیگری را به جای آنان می‌فرستادند. اما بعدها در ایامی که کشور دچار آشوب و ناامنی بود به جز قانونی که بیان شد به همین منظور و به موجب قانون دیگری گروهی از اهالی محلی (به جز افراد کانون) به عنوان دسته‌های ینی‌چری استخدام می‌شدند که حقوق آنان در محل تامین می‌شد. به این افراد «یرلی قولی» می‌گفتند. در شام نیز از این افراد استخدام شده بودند که شمارشان روز به روز بیشتر می‌شد. آنان دست به اعمال بی‌رویه می‌زدند و در هر کاری دخالت می‌کردند. از اطاعت والیان و دیگر ماموران دولت سرباز می‌زدند و والیانی را که دلخواهشان نبود، نمی‌پذیرفتند. عایدات دیرلیق* والیان را جمع کردند، یک دهمش را به آنان می‌دادند و باقی را از آن خود می‌دانستند.

کوپرولی محمد پاشا پس از خاتمه کار ابازه حسن پاشا بر آن شد که با جلوگیری از این گونه اعمال بی‌رویه کشور را از طریق حاکمیت یکدست و توانا اداره کند. از این روی بی‌درنگ، پنج دسته ینی‌چری به شام فرستاد و دستور داد تا همه افرادی که به نام یرلی قولی در قلعه‌ها خدمت می‌کردند اخراج شوند و شام را ترک گویند و به آنان تذکر داده شد

*. جلد یک **تاریخ عثمانی**.

که در صورت سرپیچی از این تصمیم اعدام خواهند شد. همچنین به دستور کوپرولی نام کلیه افرادی که همراه طیارزاده والی سابق شام بودند از دفتر استخراج شد. در این فعل و انفعالات نزدیک به صد نفر پاکسازی شدند.

## کشتن دلی حسین پاشا

دلی حسین پاشا سردار پیشین گرید که کوپرولی او را رقیب صدارت خود می‌دانست علی‌رغم مخالفت شیخ‌الاسلام بولولی مصطفی افندی درسال ۱۰۶۹ ه‌ق/۱۶۵۹م با ترفند محیلانه وزیر اعظم به قتل رسید. چون پیش از این در بخش مربوط به «جنگ گرید» از این حادثه سخن رفت دیگر نیازی به تکرار آن نیست.

## برکناری شیخ‌الاسلام

شیخ‌الاسلام بولولی مصطفی افندی جان کوپر ولی محمد پاشا را نجات داده بود و در شرایط بحرانی از او پشتیبانی می‌کرد. اما در پی مخالفتش با کشتن دلی حسین پاشا روابط بین او و وزیر اعظم تیره شد. کوپر ولی او را عزل کرد و بورسه‌لی محمد افندی را به جای او برگزید.[۱۴]

## حادثه مصر

چرکس محمد، خان جرجه از خوانین مصر با استفاده از درگیری دولت عثمانی که بخشی از قوایش در پی مسئله اردل، در ترانسیلوانیا و بخش دیگر درگیر شورش ابازه حسن پاشا بود سودای خام تصرف مصر و تاسیس حکومتی را در سر پخت و باده هزار نیرو آهنگ تصرف قاهره کرد. وی ضمن همداستان کردن برخی از امرا و مامورین دولتی باو وعده و وعید به شاه غازی پاشا والی مصر پیغام فرستاد که بی‌درنگ قاهره را ترک گوید.

شاه غازی با امرا و صاحبمنصبان ارتش ملا قات کرد. پس از آنکه از وفاداری آنان آسوده خاطر شد، خانهای متنفذ قاهره را در قلعه تحت نظر گرفت. چون خان جرجه

۱۴- برای کسب اطلاع بیشتر در این باره رجوع کنید به جلد دیگر این کتاب، فصل شیخ‌الاسلامها، شرح حال بولولی مصطفی افندی.

دریافت که شاه غازی قصد دارد با استفاده از توپخانه از قلعه دفاع کند، برای گردآوردن افراد بیشتر عقب نشست. خان جرجه با سی هزار نیرویی که از اعراب بادیه‌نشین فراهم آورده بود باز به سوی قاهره حرکت کرد، اما غازی که ترتیبات لازم را برای دفاع فراهم دیده بود با یک نیروی پنجهزار نفره که اعزام داشت خان جرجه را شکست داد. خود او نیز دستگیر شد و او را به همراه یاران سرشناسش گردن زدند. (۱۰۶۹هـق/۱۶۵۹م).

## شورش کوربیگ در انطالیه

در این ایام مصطفی پاشا ملقب به کوربیگ متصرف* استان [سنجاق] انطالیه که دیرزمانی فرمانده دریایی کانال سوئز و استاندار جده بود، ثروت هنگفتی بهم زده بود و چندین بار نیز سنجاق بینگ انطالیه شده بود.

کوربیگ با استفاده از درگیری داخلی و خارجی دولت و با اطمینان خاطر از مستحکم بودن موقعیت تدافعی انطالیه مدتی سر به شورش برداشت، اما با میانجیگری قاضی وهاب[۱۵] آتش شورش خاموش شد. اما بعدها کوربیگ که از شورش ابازه حسن گستاخ شده بود باز عصیان کرد. از این روی علی پاشا بیگلربیگی آناطولی و کوچک محمد پاشا سنجاق بیگ مانیسه از راه خشکی و علی‌پاشا[۱۶] کاپیتان دریا از طریق دریا مامور سرکوب او شدند.

مردم انطالیه وقتی دیدند که کاپتان پاشا سرباز و توپخانه درساحل پیاده کرده است، کوربیگ را با وعده و وعید بخشودگی تسلیم کاپتان پاشا کردند. او نیز دستور داد کوربیگ و افرادش را خفه کردند و اموالشان را مصادره کرد و سربریدمشان را به استانبول فرستاد و غائله به این ترتیب خاتمه یافت (۱۰۶۹هـق/۱۶۵۹م).

*. مقامی پایین‌تر از استاندار و بالاتر از فرماندار در تشکیلات عثمانی.ـم.

۱۵- قاضی وهاب (وهاب‌الدین) بعدها قاضی عسکر اردوی ابازه حسن شد و در حلب اعدام گردید.

۱۶- کوچک محمد باکوپرولی در جنگ بغاز شرکت داشت. وی همان جنگاور معروفی است که کشتی فرماندهی را از چنگ دشمن نجات داد و طبق وعده‌ای کوپرولی به او داده بود، ترفیع مقام یافت و سنجاق بیگ مانیسه شد. درسال ۱۰۷۸هـق/۱۶۶۷م هنگامیکه بیگلربیگی روملی بود در جنگ شهید شد.

## پاکسازی درآناطولی

کوپرولی بر آن شد تا به شیوه قویوجی مـرادپاشا آناطولی را از وجود شورشیـان و راهزنان پاکسازی کند. از این روی پس از آنکه پادشاه به بـورسه آمـد اسمـاعیل پـاشا فرماندار استانبول را به آنجا احضار کرد و به او دستور داد در مسیر خـود از اسکـودار تـا عربستان ایالت آناطولی و قرامان و مرعش را مورد بازرسی قرار دهـد.[17] او وظیـفه داشت همه آنهایی را که در شورش شرکت داشتند و یا به نحـوی از انحـاء بـه آنان یـاری رسانده بودند از ینی‌چری و سپاهی و چاووش و زعیم و دیگر مامورین دولتی گرفته تا سنجاق بیگ و مدرس و قاضی و طلبه (دانشجو) و سید و غیره که دربارهشان فتوا صادر شده بود هـمه را به قتل برساند. و نیز اسماعیل پاشا وظیفه داشت کلیه آنهائیرا که کشت و زرع خـود را رهـا کرده بودند به مزارع و کشتزارهای خود عودت دهـد و دستار از سر کـسانی کـه ادعـا می‌کردند جزو ساداتند اما صحیح‌النسب نبوده، شجره‌نامه دردست نداشتند بـردارد (آنان دستارسبز بر سر می‌بستند) و اسلحه رعایا یـعنی روستائـیان را اعم از تـفنگ و دیـگر سلاح جنگی گردآوری کند. وزیر اعظم به اسماعیل پاشا توصیه کرده بود که در امـور مـربوط بـه «خاص»های والده سلطان چون کیلیس، ازاز و... که در مـقام «بـاشماقلیق» در اختیـار او بود دخالت نکند و آزرده خاطرش نسازد.

در اختیار اسماعیل پاشا یک زنبورک‌چی بـاشی و تـعدادی چـاووش از کـانونهای ینی‌چری و سپاهی و از ضعف علی، یک حاکم شرع و برای سرپرستی سگبانها و ساری‌جه‌ها یک فرمانده دسته بنام سرچشمه قرار گرفت و با اختیارات گسترده به محل مـاموریت خـود حرکت کرد. (۱۰۶۹هـق/۱۶۵۹م).

اسماعیل پاشا پس از حرکت از بورسه منطقه آناطولی را بـه سه جنـاح تـقسیم کـرد

۱۷- اسماعیل پاشا موقی که شهردار استانبول بود برای آنکه اصناف نرخهای تعیین شده را رعایت کنند سخت همت به خرج داد. بعدها قاپوجی‌باشی درگاه همایونی شد و سپس بـه مـقام چـاووش [فـرمانده دسته ینی‌چری] با شی و میرآخوری سلطنتی رسید. درسال ۱۰۶۸ هـق با مقام وزارت قائم مـقام [[فـرماندار ] استانبول شد و از آنجا نیز با سمت «مفتش» به آناطولی اعزام شد. اسماعیل پاشا بـا عـطیه سلطـان دختر سلطان ابراهیم و بیوه ساری کنعان پاشا که به همراه ابازه حسن پاشا اعـدام شد، ازدواج کـرد. بـعدها بـه سمت والی در ایالتهای مختلف خدمت کرد و هنگامی که والی ارزروم بود درگذشت.

پانصدمرد را با یک آغا مامور جناح راست و پانصد تن را با یک فرمانده مامور جناح چپ کرد و خود مرکز را به عهده گرفت و ایالت به ایالت شهر به شهر و روستا به روستا را وجب به وجب گشتند و پیش رفتند. افرادی را که در بازرسی‌های جناح راست و چپ دستگیر می‌شدند تحویل اسماعیل پاشا می‌دادند. این افراد عبارت بودند از کسانی که ارتباط دور یا نزدیک با ابازه حسن پاشا داشتند و نیز افرادی که در آناطولی ستمگری کرده بودند. این افراد از هر صنفی که بودند تسلیم فرماندهان و افسران می‌شدند. بی‌درنگ خفه‌شان می‌کردند و سرشان را به مرکز حکومتی می‌فرستادند. شمار بسیار کم از تعداد کسانی که نزد اسماعیل پاشا اعزام می‌شدند از مرگ نجات یافتند.

وقتی به قونیه آمدند یکی از آغاها هشت درویش از سلسلهٔ مولویه را دستگیر کرد و نزد اسماعیل پاشا فرستاد. اسماعیل پاشا از آنان پرسید: شما که هستید؟ آنان پاسخ دادند: ما از رفقای مولویه هستیم. اسماعیل پاشا من باب آزمون دستور داد یک مثنوی و یک نی آوردند. آنگاه خطاب به آنان گفت فقرای مولویه یا مثنوی خواندن بلدند یا نی‌زدن می‌دانند و یا از رسم سماع آگاهند برخیزید و عرصه کنید هر درویش فرقه مولویه دستکم یکی از این هنرها را می‌داند. اگر دانستید کسی متعرض شما نخواهد شد. از این هشت تن یکی مثنوی خواند. یکی نی زد و دو تن به سماع برخاستند آن چهار نفر را آزاد کرد و مانده را زندانی ساخت. پس از تحقیق چون روشن شد که از سردسته‌های شورشیان ابازه حسن هستند اعدامشان کرد.

مفتش اسماعیل پاشا در آناطولی، شمار زیادی از صنف لشکری و لوند و سکبان و ساری‌جه و افراد منصوب به این صنف که از این راه امرار معاش می‌کردند و نیز سادات قلابی را پاکسازی کرد و اسلحه بسیار به غنیمت گرفت و به استانبول فرستاد[۱۸] تعداد تفنگهای ارسالی به استانبول را هشتاد هزار قبضه ذکر کرده‌اند[۱۹].

۱۸- می‌گویند وقتی یک روستایی، سرکوه کبکی را در حال نغمه‌سرایی دید گفت: «قهقهه بزن کبک پدرسوخته قهقهه بزن. یکی مثل اسماعیل پاشا پشتت هست یک قبضه تفنگ برای ما نگذاشت» و با این سخنان از بی‌سلاحی شکایت کرد. **تاریخ نعیما**. ج ٦ ص ۴۰۵.

۱۹- **وقایع‌نامه عبدی پاشا**، برگ ۵۹، **تاریخ نعیما** ج ٦ ص ۴۰۲.

## قتل سیدی احمد پاشا

پس از آن که کوپرولی محمدپاشا وزیر اعظم شد، کاپتان دریاسیدی احمد پاشا به نیت احراز مقام وزیراعظمی به رقابت با او برخاست، حتی ارکان دربار و سپاهی‌ها هم به حمایت از او برخاستند. سرانجام کوپر ولی محمد پاشا قراحسن اوغلی را از سرباز کرد و خطر صدارت احمدپاشا را برطرف کرد و پس از اندک زمانی هم سیدی احمدپاشا را با سمت والی بسنه از استانبول دور کرد.[۲۰]

سیدی احمد پاشا درماجرای راکوچی شاه اردل خدمات ارزنده‌ای کرد و با قهرمانیهایی که در آن مناطق از خود نشان داد به سرفرماندهی سپاه اعزامی به جنگ اردل منصوب شد و در پی حمایت اتریش از شاه اردل تا درون مرزهای اتریش نفوذ کرد که براثر شکایت امپراتور اتریش، برکنار شد و سرداری سپاه به کوسه علی پاشا محول شد و سیدی پاشا در سلک همراهان کوسه علی‌پاشا درآمد.

کوپر ولی محمد پاشا پس ازخاتمه‌کارایازه حسن پاشا درصدد برآمد تا از شر سیدی احمد پاشا رقیب صدارت رها شود لذا به کوسه علی‌پاشا که سردار سپاهش کرده بود دستور کشتن سیدی احمد پاشا را داد و او نیز چنین کرد.(۱۰۷۱هـ.ق/۱٦٦۱م).

سیدی احمد پاشا مردی جسور، نترس و با اراده بود و به خاطر ستمگریهایش در آناطولی به هنگام فرمانداری معروف. اما به هنگام فرمانداری در بسنه و بودین و خدماتش در جنگ اردل جبران مافات کرد و روسپید شد. از شرح حالش پیداست که مردی سخت عصبی مزاج بود و کوپرولی هم گفته بود اگر به خاطر شدت عمل شایستگی صدارت نداشت، مرزبان و فرمانده لایقی بود.

۲۰ـ کوپرولی محمد پاشا وقتی که برای جلب حمایت و پشتیبانی قراحسن اوغلی حسین آغا با او ملاقات کرد، به او گفت:

«درشجاعت سیدی احمد پاشا تردید نیست. اما خود میزان ستمگری و کینه‌ورزی او را می‌دانند. البته شایستگی‌اش برای فرماندهی نیروی دریایی و سرکردگی مرزها غیرقابل انکار است. اما چشم طمع به تهر صدارت دوخته است [مقام وزیر اعظمی] هیچ قصد و غرضی نیست اگر لیاقت صدارت دارد من با رضای خاطر کنار می‌روم، صدارت را به او بدهند. اما باید دید در این برهه زمانی با تهور مفرط و عدم تدبیر چه خواهد کرد. (تاریخ نعیما ج٦ ص۲۴۲.)

## مرمت قلعه‌های تنگه دریای مدیترانه

سلطان محمد چهارم که هجده ساله شده بود، پس از سرکوب شورش ابازه حسن پاشا به بورسه رفت و هنگام اقامت در آنجا فاضل احمد بیگ، پسر بزرگ کوپرولی محمد پاشا را که در آن هنگام بیست و پنج سال داشت به حضور پذیرفت ضمن دادن مقام وزارت او را والی بورسه کرد. و باز به هنگام اقامت در بورسه دستور داد تا دو قلعه روبروی هم در تنگه جناق قلعه ساخته شود.

سلطان محمد فاتح پس از تصرف استانبول دستور داد هم برای محافظت استانبول و هم حراست سواحل دریای مرمره دو قلعه در برابر هم بسازند. این قلعه در شرایط دشوار و به هنگام حمله دشمن به دریای مدیترانه از دریای داخل مرز عثمانی محافظت می‌کرد. این شرایط تا زمان جنگ با ونیز که به قصد تصرف جزیره گرید، رخ داد دوام داشت.

کشتی‌های ونیزی در سایه توپهای مستقر در قلعه نتوانستند از قلعه سلطانیه بگذرند و وارد دریای مرمره بشوند لذا از مدخل بغاز وارد شدند و پشت قلعه‌ها درآمدند و نه تنها مانع از خروج کشتی‌های عثمانی شدند بلکه کشتیهایی را هم که وارد شده بودند ضبط کردند. از این روی پس از بازپس‌گرفتن بوزجه‌آطه و لـنمی بـه دستور تـورخان سلطـان مادرشاه مقرر شد در مدخل مدیترانه‌ای بغاز، دو قلعه روبروی هم ساخته شود. اما با اصرار و خواهش کوپرولی محمدپاشا دو قلعه مستحکم روبروی هم یکی به نام قوم قلعه در دهانه قسمت آناطولی بغاز و دیگر به نام سدالحصار در قسمت روملی بغاز هریک به وسعت سیصد آرشین مربع ساخته شد [۲۱]. و امنیت سراسر قلعه تامین گردید. (۱۰۷۱هـ.ق/۱۶۶۱م). شاه و مادرش از این قلعه بازدید کرده بودند.

## مرگ کوپرولی

کوپرولی سالخورده بود و خسته. طی متجاوز از پنجسال صدارت با خطرات بسیاری

۲۱- منظور از آرشین یک زراع معماری یعنی ۷۵/۷ سانتیمتر است.

درزمان صدارت قرامراد پاشا قرار بود دو قلعه روبروی هم در مدخل مدیترانه تنگه بیست میل پائین‌تر از قلعه‌ای که در زمان سلطان محمد فاتح ساخته شده بود، بنا شود، اما عملی نشد (تاریخ سلاحدار- ج ۱ ص، ۱۶۸).

روبرو شد و با اقدامات قاطع و اساسی اوضاع کشور را سروسامان داد اما سخت خسته و فرسوده شده بود. اواخر در جریان مسئله اردل و هنگام عزیمت شاه به ادرنه کوپرولی علی‌رغم بیماری همراه او بود. پس از کوپرولی فرد شایسته‌ای برای وزیراعظمی در بین نبود زیرا او تقریباً تمام وزرایی که کم و بیش کارآمد بودند از میان برداشته بود. از این رو آرزویش که وزیر اعظمی پسرش، فاضل احمد پاشا بود داشت جامه عمل می‌پوشید. در اواخر روزهای زندگی‌اش به شاه جوان توصیه کرد: «اگر می‌خواهید آسوده خاطر باشید پس از مرگ من صدارت را به والی حلب، پسرم فاضل‌احمدپاشا واگذار کنید.» و پادشاه که این پیشنهاد را مناسب می‌دید به موجب دستخطی او را احضار کرد.

فاضل احمد پاشا که از شام به حلب منتقل شده بود، هنگام عزیمت به حلب دستخط شاه را دریافت کرد و شتابزده و سبکبار به استانبول آمد. به حضور شاه بار یافت و شاه که قصد حرکت به ادرنه را داشت او را به فرمانداری استانبول منصوب کرد. (ذی‌القعده ۱۰۷۱ هـ ق/تموز ١٦٦١م).

چنانکه اندکی پیش اشاره شد اوایل ذی‌الحجه سال ۱۰۷۱ هـ ق (تموز ١٦٦١م) شاه به همراه وزیراعظم استانبول را ترک گفت و پس از بازدید از قلعه‌ها به ادرنه رفت. محمدپاشا به هنگام عزیمت بیمار بود، برای آنکه وقفه‌ای در کارها ایجاد نشود هنوز در راه بود که پسرش فاضل احمدپاشا فراخوانده شد تا به سمت قائم مقام صدارت منصوب گردد. کوپرولی چهل و دو یا چهل و سه روز پس از ورودش به ادرنه درگذشت. جسدش را به استانبول بردند و در آرامگاهی که جوار دارالحریت که نزدیک «حمام والد» و «تاووق بازاری» (حوالی چنبرلی تاش) احداث شده به خاک سپردند (هفتم ربیع‌الاول ۱۰۷۲ هـ . ق/سی ویک اکیم ١٦٦١ م).

تاریخ سلاحدار، سن کوپردلی‌را به هنگام وفات هشتاد و شش سال ثبت کرده است. ودفتردار محمدپاشا در زبدةالوقایع سن وسال او را بیش از نود ذکر کرده[۲۲] ولی اگر وقایع زمان اورا به دقت بررسی کنیم سن کوپرولی به هنگام وفات بین هفتاد الی هفتادو پنج بود.

۲۲-درزبدةالوقایع‌دفتردار محمدپاشا نسخهٔ اسعد افندی سن کوپرولی متجاوز از نود آمده است ولی در نسخهٔ «نور عثمانیه»چنین مطلبی ثبت نشده است.

## صدراعظمی فاضل احمدپاشا

### برخی اقدامات برای شورش

فاضل احمدپاشا بیست وهفت ساله بود که وزیراعظم شد. برخی از سردسته‌های سرکش و اوباش سپاهی در حوالی آیدین و صاروخان (مانیسه) با شنیدن خبر مرگ کوپرولی گروههایی را دور خود گردآوردند و به راهزنی پرداختند. با آگاهی از این موضوع وزیر کاپلان‌مصطفی‌پاشا به سمت فرمانده و مفتش منصوب و به آن سوی فرستاده شد. شورش به سرعت سرکوب شد، گروهی کشته و شماری دستگیر شدند. این عکس‌العمل سریع و پیگیری به موقع درسی شد برای کسانی که سودای شورش در سرداشتند. (۱۰۷۲هـ ق/۱۶۶۱م).

## جنگ اتریش

### انگیزه جنگ

محمد چهارم برای آن که سوءظن دولت اتریش را برنیانگیزد به ظاهر برای کین‌کشی از ونیزیها، مقدمات جنگ در حوالی دلماچیه را فراهم دیدند و دستورات لازم برای افراد و مقامات مورد نظر صادر شد و برای عبور سرباز و تجهیزات جنگی از حوالی آلبانی جاده‌ها گشوده گردید. پس از آنکه شاه را از آمادگی لازم آگاه ساختند، شاه، وزیراعظم و سواره‌نظام قاپوقولی (قاپی قولی) شانزدهم شعبان ۱۰۷۳ هـ ق مطابق با ۲۶ مارس ۱۶۶۳ از استانبول به ادرنه آمدند و لشگر را سان دیدند. اما در این بین سنجاق‌بیگها و والیان مرز اتریش گزارش کردند که امپراتور آلمان از اتخاذ موضع تجاوزگرانه عثمانی در مرزهای کشورش به بهانهٔ مسئله اردل ناخشنو و شاکی است.

از این روی جنگ با ونیز به عهده تعویق افتاد و تصمیم جنگ با اتریش اتخاد شد. فاضل‌احمدپاشا به سمت سردار اکرم منصوب شد و برای دعوت خان کریمه‌به‌منظور شرکت در این جنگ نامهٔ همایونی و ده هزار سکه طلا پول چکمه و شمشیر وپوستین فرستاده شد.

امپراتور آلمان همواره در جریان اردل نقش داشت و در اثنای آخرین شورش راکوچی نیز پی‌درپی در اردل دست به تحریکات می‌زد. به صورتی که سیدی احمد پاشا سردار

اردل از این تحریکات ناشکیبا شد و با اقدام سریعی از مرز گذشت و وارد قلمرو امپراتور شد. اما حکومت برای آنکه مشکل مرزی پیش نیاید سیدی احمد پاشا را برکنار ساخت و موضوع فیصله یافت. اما علی‌رغم این حسن‌نیت وقتی دولت عثمانی آگاه شد که دولت اتریش گذشته از تصرف دو قلعه متعلق به اردل واقع در مرز اتریش یعنی سیلکلید و کولوژوار برخلاف مفاد پیمان‌نامه در حوالی قانیژه واقع در مجارستان غربی اقدام به ساختن قلعه کرده است، جنگ با اتریش به جنگ با ونیز ترجیح داده شد.[۲۳]

## آمدن سفیر اتریش

وزیر اعظم و سردار اکرم فاضل احمد پاشا در آغاز رمضان ۱۰۷۳ هـ‌ق/نیسان ۱۶۶۳م از ادرنه حرکت کرد. به بلگراد که رسید بارون دو گوئه سفیر اتریش برای دیدار با او به آنجا آمده بود. سردار اکرم سفیر کبیر و دیگر سفرا وزنینگر کارگزار دولت اتریش را که از استانبول همراه اردو حرکت کرده بود به حضور پذیرفت و با آنان ملاقات کرد. سفیر کبیر نامهٔ امپراتور لئوپولد را که به همراه آورده بود تسلیم وزیر اعظم کرد. وزیر اعظم قصد سفرا را از آمدن پرسید، در پاسخ گفتند: از این روی آمدیم که بگوییم امپراتور خواهان صلح است. وزیر اعظم گفت: «اگر امپراتور شما خواهان صلح است، پس چگونه از دوسال پیش پیمان صلح را زیر پا نهاده است چرا در خاک ما قلعه بنا می‌کند و قلعه‌های اردل سیکل هید و کولوژوار را تصرف می‌کند و استحکامات ما را به آتش می‌کشد و ساکنین مرزی را اسیر می‌کند؟ این چگونه صلحی است؟ ما در راه جنگ با اردل بودیم که شما مسیر ما را تغییر دادید و به سوی خود متوجهمان کردید. به گفته‌های شما اعتماد نداریم» و این چنین به سفیر پاسخ رد داد. آنگاه دستور داد نامه امپراتور را خواندند و چون دریافت که طی این نامه کارگزار زنینگر به عنوان سفیر مختار تعیین شده است او را احضار کرد و

۲۳ـ به موجب نوشته‌های مبالغه‌آمیز تعداد نیروهای عثمانی نزدیک به یکصد و پنجاه هزار نفر بود بجز آن یکصد هزار نفر زیر فرمان احمدگیرای پسرخان کریمه و ده هزار «قارداش قزاق» در اختیار برادرش بوده و به گفته خصم تعداد نیروهای عثمانی و تاتار بالغ بر چهارصد هزار نفر بوده است.
(تاریخ سلاحدار- ج ۱ ص ۲۷۲ و ۲۸۷). حال آنکه طبق مدارک موجود تعداد نیروهای عثمانی بیش از یکصدهزار نفر نبوده‌است.

نظر خود را درباره شرایط صلح به شرح زیر به آگاهی او رسانید:
۱ـ تخریب قلعه‌ای که روبروی قانیژه بنا شده است ۲ـ خروج نیروهای امپراتوری از تمامی خاک اردل ۳ـ پایان دادن هر دو طرف به فعالیتهای پارتیزانی ٤ـ آزادی اسرای مسلمان بدون دریافت پول از این بابت.

صدراعظم قاطعانه گفت اگر یکی از شرایط پذیرفته نشود صلح مقدور نخواهد بود. زنینگر در برابر این شرایط، پاسخ داد: خواسته امپراتور اینست که قلعه‌های سیکل هید و کولوژوار و نیز برخی شهرکهای بغدان در اختیار اتریش بماند. اگر این درخواست پذیرفته شود من اختیار عقد پیمان صلح را دارم.

وزیر اعظم پادشاه را از نتیجه این ملاقات آگاه ساخت. سلطان محمد سخنان سفیر را یاوه خواند و دستور پیشروی داد. وزیر اعظم نامه‌ای به دوک دوساگان رئیس‌الوزرای امپراتور نوشت و با یکی از سفرا فرستاد. فاضل احمد پاشا در این نامه اساس صلح را تخریب قلعه تازه احداث روبروی قانیژه و عقب‌نشینی ارتش اتریش از اردل دانسته بود. سفیر کبیر اتریش و همراهانش با تامین وسایل رفاه در اردوگاه زیرنظر قرار گرفتند.

## مذاکره مجدد

قوای عثمانی از طریق پلی که بر رود ساووا زده شد از بلگراد به کنارهٔ زمون (زملین) گذشتند و توپخانه و آذوقه و برخی وسایل یدکی جنگی را توسط کشتیهای رودپیما به جبهه ارسال داشتند. هنگامی که قوای عثمانی به قصبه «اسک» (ازک) واقع در کناره رود «دراوه» رسیدند پاسخ نامه رئیس‌الوزرای امپراتور رسید (آغاز تموز ۱۶٦۳م). در نامه ذکر شده بود که مامورین اعزامی اتریش دارای اختیارات لازم برای بستن پیمان صلح‌اند. از این روی وزیر اعظم سفرا را به حضور فراخواند وقتی ضمن ملاقات دانست که قصد آنان طفره رفتن و وقت‌گذرانی است تا دولت اتریش بتواند با کسب فرصت، آمادگی جنگ به دست بیاورد آخرین تصمیم دولت متبوعه را چنین به اطلاع آنان رسانید:

تخریب قلعه زینوار واقع در روبروی اردل و خروج سربازان اتریش از اردل و پرداخت دوبرابر سی‌هزارسکه‌طلاکه‌از زمان‌سلطان قانونی دولت اتریش سالانه به عثمانیها می‌پرداخت.

سفرا شگفت‌زده از این پیشنهاد پاسخ دادند:

«تخریب قلعه و خروج نیروهای اتریش از اردل را تعهد می‌کنیم اما امپراتور ما پرداخت سی هزار سکه را نمی‌پذیرد و امکان‌ناپذیر است. کار سرورمان سزار* به جایی رسیده است که به آل عثمان خراج بپردازد؟ ما چنین چیزی را نمی‌پذیریم. تا جان در بدن داریم و یک تن از ما زنده است می‌جنگیم» و پیشنهاد وزیر اعظم را قاطعانه رد کردند.

## ادامه حرکت و پیشروی به سوی اویوار

امپراتور لئوپولد برای مقابله با ترکها از سوئد کمک خواست اما چون پیشنهاد آن دولت را در ازای کمک به زیان کشور می‌دید از این کار درگذشت. در این بین خبر رسید که ساری حسین پاشا والی بودین به حوالی پسپیرن [۲۴] و یا وسپرن حمله برده و پس از کوبیدن آن نواحی کلی غنیمت به چنگ آورده است. اردوی عثمانی که حدود یکصد هزار نفر می‌شد به بودین رسید. خان کریمه بر اثر حملات قزاق‌ها و قالموق‌ها** خود در جنگ شرکت نکرد و پسرش احمد گیرای را فرستاد.

وزیر اعظم با همه جوانی مدبرانه عمل می‌کرد و بدون مشورت با افراد تجربه‌دیده دست به اقدام نمی‌زد. پس از حرکت از بلگراد، مدام توسط جاسوسان احوال خصم به اردوی عثمانی گزارش می‌شد. پس از آنکه اردو به بودین رسید وزیر اعظم با ارکان سپاه و فرماندهان کانونها به مشورت نشست. و همگان را در اظهار نظر آزاد گذاشت. و از آنان درباره این که از بین یانیق قلعه [۲۵] وقومارون [۲۶] و ایوار، به کدام یک باید رفت نظر خواست. ارکان اردو پاسخ دادند: فرمانده هر کجا را که انتخاب کرد، ما نیز به آنجا

*.لقب امپراتور آلمانی اتریش.

۲۴- وسپرن در جنوب غربی بودین و شمال دریاچه بالاتون واقع شده است.

**. قبیله‌ای از تاتارها.

۲۵- آلمانی‌ها یانیق قلعه را «رآد» می‌خوانند. این قلعه در غرب بودین در کناره رود رآد که به طونه می‌ریزد واقع شده است.

- قوماران یا قومارون درجنوب‌غربی بودین در ساحل طونه قرار دارد. مجارها قومارون و آلمانیها قومارانش می‌نامند.

۲۶- اویوار (مجاری اوژوار) در جنوب غربی بودین و جنوب قومارون قرار دارد.

می‌رویم. وزیر اعظم و سردار اکرم گفت: ـاین که جای خود دارد، اما موضوع دلبخواه نیست. شما هم نظرات و خواسته‌هایی دارید هر کس نظر خود را بگوید. حاضران در جلسه نظر شخصی او را خواستار شدند. وزیر اعظم گفت: «اگر به محاصره یانیق قلعه برویم مسیر کوهستانی است و آبادی وجود ندارد و بر سر راه روستاهایی که غذای افراد را تامین کند وجود ندارد. تازه اگر موفق به تصرف قلعه شدیم تنها یک قلعه را گشوده‌ایم نه یک ولایت را. اگر آهنگ قومارون کنیم، دژی است بسیار مستحکم که در جزیره قرار دارد ناگزیریم پل بزنیم و وارد جزیره بشویم. نگاهداشتن افراد در آن جزیره دشوار است. اما در مورد قلعه اویوار که در مجارستان میانه قرار دارد این قلعه بزرگترین قلعه مجارستان است. در حکم قلعه مادر است و بیش از سی پلانقا و قلعه تابع آنست و در آن حدود معادن طلا و نقره هم وجود دارد. اگر این قلعه را محاصره کنیم و بگشائیم در واقع ایالتی را به دست آورده‌ایم» همه به اتفاق، نظر وزیر اعظم را تایید کردند. دستور داده شد از استرگون بر روی طونه پل زده شود.

پس از این ملاقات، سفیر اتریش که در بودین زیرنظر بود احضار شد و درباره صلح نظرش را پرسیدند. از خراج مقرره در زمان سلطان قانونی صرفنظر شد. به سفیر پیشنهاد شد که دولت اتریش پرداخت سالانه دویست هزار آقچه را که در زمان قویوجی مرادپاشا طبق پیمان زدواتروق مقرر شده بود پرداخت کند. سفیر در مورد پول چهره مساعد نشان نداد و افزود: «سرورمان سزار راضی به پرداخت سکه نقره نیستند» وزیر اعظم پس از دریافت این پاسخ خطاب به او گفت: «حال که نسبت به صلح نظر مساعد ندارید پس ما هم تکلیف خود را می‌دانیم. تو برو در قلعه بودین بنشین و به عیش و نوش بپرداز و دل مشغول مدار. ایلچی را هرجی نیست. ما عازم مملکت سرورت هستیم ببینیم تا خواست خدا چیست.» و ایلچی را به بودین بازگردانید [۲۷].

۲۷ـ قصد فاضل احمد پاشا در مطرح کردن موضوع خراج در واقع سنگی بود که پیش پای صلح انداخت او می‌خواست دوران آغازین صدارتش را با جنگ موفقیت‌آمیزی درخشان سازد. در حالی که سفیر امپراتور سایر پیشنهادهای دولت عثمانی را پذیرفته بود.

## محاصرهٔ اویوار

دوم محرم سال ١٠٧٤هـ.ق (ششم اگوستوس ١٦٦٣م) بخشی از نیروهای عثمانی از پل استرگون گذشتند و در صحرای جگردلن (آدونی) واقع در سمت چپ کناره طونه پیاده شدند. پیش از آنکه کار پل به پایان برسد دو تن از مجارهایی که اسلام پذیرفته بودند به قلعه اویوار رفتند و فورغاچ مدافع قلعه را تشویق کردند که برفراز پل به نیروهای عثمانی حملەور شود. فورغاچ شبانه با نیروی بسیاری به قوای ترک حمله برد اما موفق نشد و با دادن شش هزار کشته و هزار اسیر با نیروی بسیار اندکی به قلعه بازگشت. وی در جریان این حمله نیز دو قبضه توپ از دست داد.

نیروهای عثمانی از جگردلن حرکت کردند در سیزدهم محرم (پانزده آگوستوس) به اویوار رسیدند و قلعه را در محاصره گرفتند.

سردار اکرم نامه‌ای دایر بر تسلیم قلعه[۲۸] برای فورغاچ مدافع قلعه که از اهالی مجارستان میانه بود فرستاد اما پاسخ رد شنید. پس از انجام مراسم قربانی و دعا، محاصره قلعه آغاز شد. در بیست و چهارمین روز محاصره با پیوستن نیروی تاتار به فرماندهی خانزادگان کریمه و نیروهای اردل و افلاق روحیه محاصره‌کنندگان تقویت یافت. در این بین به موجب اطلاعاتی که از یکی از زندانیها به دست آمد معلوم شد که Motecuccoli از فرماندهان برجسته امپراتور با یک نیروی سه هزار نفره و چهل و پنج قبضه توپ برای نجات قلعه حرکت کرده است. این نیرو توسط قوای هشتاد هزار نفری تاتار و افلاق و بغدان شکست خورد و ناگزیر عقب نشست. نیروهای خان کریمه نیز در حوالی وینه دست به «آقن»* زدند و با غنایم بسیار بازگشتند. از کثرت قربانیها قیمت یک گوسفند در اردوگاه پانزده آقچه شده بود.

## تصرف اویوار

قلعه به خوبی پایداری می‌کرد. مدافع قلعه پس از شکست نیروهایی که به یاری او شتافته بودند مدتی نیز مقاومت کرد، اما سرانجام در سی و هشتمین روز محاصره (۲۱

۲۸ـ عثمانیها اویوار را درسال ۱۰۱۲ هـ ق/۱۶۰۳م به تصرف در آوردند و به اردل واگذاشتند.

* جلد یک تاریخ عثمانی.ـم

صفر ۱۰۷٤ هـ ق/۱۳ ایللول ۱٦٦۳م). نامه‌ای دایر بر تسلیم قلعه برای اردوی عثمانی نوشت و توسط نماینده‌ای فرستاد. شرایط تسلیم در هشت ماده به شرح زیر بود:

۱- جان و مالشان در امان باشد ۲- ساکنان قلعه نباید با تاتارها برخورد و تماسی داشته باشند ۳- برای حمل وسایل و اثاثشان هزار ارابه در اختیار ساکنان قلعه گذاشته شود ٤- نامه‌ای باید نوشته شود دایر بر این که مدافعین قلعه با فداکاری و همت از قلعه دفاع کردند تا آن نامه را تسلیم امپراتور کنند ۵- تاساکنین قلعه آنجا را ترک نگفته‌اند نیروهای عثمانی نباید وارد قلعه بشوند. ٦- آذوقه در اختیارشان گذارده شود. ۷- زخمیها در قلعه می‌مانند و پس از بهبود قلعه را ترک می‌کنند ۸- ساکنین قلعه وقتی از قلعه بیرون آمدند باپرچمهای برافراشته و نوای شیپور حرکت خواهند کرد. سردار اکرم تک‌تک پیشنهادها را شنید وقتی به آخرین شرط رسید که خصم بجای عزا و ماتم قصد دارد با پرچمهای برافراشته و موزیک قلعه را ترک گویند پاسخ داد:

«اگر از این کار شرم ندارید چنین بکنید طبل بکوبید و شیپور بزنید و پرچم برافرازید.» وزیر اعظم درپاسخ شرایط پیشنهادی گفت:

«جان و مالتان در امان است. شما را از میان اردوگاه عبور نمی‌دهیم. آذوقه یک روزه‌تان را می‌دهیم و چهار صد ارابه در اختیارتان می‌گذاریم و شما را به سلامت تا جزیره قوماران می‌بریم. اما گدوکها و حصار قلعه باید همین امروز در اختیار ما قرار گیرد. موافقت شد. با اشغال قلعه مقدار معتنابهی مهمات توپ و آذوقه به دست آمد. وزیر کاپلان مصطفی پاشا ساکنان قلعه را تا جزیره قومار و ن برد و به اهالی بومی تامین داده شد. قلعه به خوبی مرمت شد و چهار هزار مدافع شامل یرلی قولی، فاریسان[؟] جبه‌چی، توپچی، عزب و مارتالوس[؟] با اسلحه و مهمات بسیار مستقر شد.

پس از تصرف قلعه آپافی میخال، شاه اردل نیز به اردوگاه آمد. برای عدم حضور بهنگام در جبهه یک رشته بهانه‌های واهی پیش کشید. وزیر اعظم با خوشرویی با وی برخورد کرد. او قصد داشت با این شیوه مانع از جذب او به سوی دولت مجارستان بشود.

## تصرف شمار دیگری قلعه وبازگشت به بلگراد

فتح اویوار به شاه گزارش شد. شاه از طریق التفات برای وزیر اعظم دستخطی به همراه پوستین سمور و قبای ابریشمین و سورغوچ و شمشیر فرستاد. وزیر اعظم ارکان سپاه را گرد آورد و از آنان درباره این که به مرکز بازگردند و یا در مرز قشلاق کنند پرسید. فرماندهان پاسخ دادند حال که هنوز دشمن نیمه‌جان است بازگشت به استانبول درست نیست. زیرا ممکن است در فصل زمستان نیروهای امپراتور با یک هجوم سریع قلعه و پلانقاها را به محاصره درآورد. بهتر آنست که در منطقه‌ای نزدیک مرز قشلاق کنیم. با این پیشنهاد مناسب موافقت شد.

وزیر اعظم از راهی که آمده بودند (استرگون) بازنگشت و آهنگ عزیمت از ساحل چپ طونه را کرد. در راه پس از تصرف دژهای مستحکم نئوگراد و لوا به قلعه واچ (وتزن) که در اختیار عثمانیها بود و در خمیدگی ساحل چپ طونه قرار داشت آمد و از آنجا هم به «پشته» رفت و سپس به صحرای بودین درآمد. پس از صدور دستورهای لازم به شاه اردل و والیان افلاق و بغدان و خان قزاق مبنی بر شرکتشان در جنگ که بهار سال آتی در پیش بود، اجازه داده شد به سرزمینهای خویش بازگردند. آنگاه صدراعظم سفیر اتریش را که در بودین بود به حضور طلبید و خطاب به او گفت:

«ترا در اینجا تحت نظر داشتیم. چند روزی در سرزمینتان سیاحت کردیم و اینک عازم قشلاقیم. تو هم نزد سرورت برو و این نامه را هم همراه ببر. قلعه‌ای که روبروی قانیژه ساخته‌اید و مغایر با پیمان صلح است تخریب کنید و سربازانتان را از اردل بیرون ببرید. در غیر اینصورت قلعه‌ای را که تازه بنا کرده‌اید ویران می‌سازیم و سربازانتان را از اردل بیرون می‌ریزیم. و برای رئیس‌الوزرای امپراتور نیز نامه‌ای که خود پیش‌نویسش را تهیه کرده بود فرستاد.

پس از رفتن سفیر، وزیراعظم زنینگر کارگزار امپراتور در استانبول را همراه خود برداشت و به بلگراد حرکت کرد. در راه چون با پلانقاهایی که توسط خصم به تازگی ساخته شده بود برخورد کرد، یک نیروی پنجاه هزار نفری از تاتارها به فرماندهی وزیر کاپلان مصطفی پاشا مامور حمله به سرزمینهای «زرین اوغلی» (زرینی) شد. پانتور حسن پاشا بیگلربیگی قانیژه و سنجاق بیک استونی بلگراد نیز در معیت او بود.

وزیر اعظم و سردار اکرم سوم جمادی الاول ۱۰۷٤ هـ ق/سوم آرالیق ۱٦٦۳م به بلگراد رسید و افراد را برای قشلاق در محلهای مناسب مستقر کرد.

## حملهٔ زمستانی خصم

اقامت وزیر اعظم در جبهه و خودداری از رفتن به استانبول بسیار بجا بود. زیرا قوای امپراتور به تصور این که با فصل زمستان سربازان عثمانی عرصه را خالی کرده‌اند دست به حمله زد. به این معنی که ژنرال زرینی (زرین اوغلی) با یک نیروی سی هزار نفره سواره نظام و پیاده نظام و چهل عراده توپ که «باکان اوغلی» خان خروات نیز در معیتش بود، دست به حمله زد و تعدادی پلانقا در حوالی سگتوار به تصرف درآورد و شماری نیز از مردم را به اسارت گرفت. آنگاه ضمن پیشروی سگتوار را به محاصره درآورد (اوجاق ۱٦٦٤م) نیروهای تاتار و سایر نیروهایی که در قشلاقهای نزدیک بودند وزیراعظم را از ماجرا آگاه ساختند. شخص وزیر اعظم خود عازم محل شد و در سردترین روزهای زمستان از اطراف و اکناف هم با آمادگی ناچیزی تعدادی نیرو به سرعت اعزام شد. دشمن که قادر به تصرف سگتوار نشده بود پل اسک و قلعه پچهوی (پچوی) را در محاصره گرفت و چون از قوای عثمانی خبری نبود به جرئتش افزوده شد. اما همین که از آمدن وزیر اعظم و کاپلان پاشا و محمد پاشا آگاه شد، برای آنکه بین سه آتش گرفتار نشود، عقب نشست و به این ترتیب خطر برطرف شد. چون زمستان آن سال سخت سرد بود، سربازان از روی رودخانه که یخ بسته بود به کناره روبرویی گذشتند. پس از برطرف شدن خطر وزیر اعظم با اتخاذ تدابیر دقیق‌تری به بلگراد بازگشت (۲٤رجب ۱۰۷٤ هـ ق/شبات ۱٦٦٤م).

در این بین وزیر اعظم و رئیس‌الوزرای امپراتور برای دستیابی به صلح مکاتبه می‌کردند اما نتیجه‌ای به دست نمی‌آمد. عثمانیها بر آن شدند که در بهار جنگ تازه‌ای آغاز کنند و دستخط شاه دایر بر انتصاب وزیر اعظم به فرماندهی کل قوا ارسال شد.

## جنگ آلمان

در اثنای زمستان مقدمات جنگ فراهم شد و در هفدهم رمضان ۱۰۷٤ هـ ق/ سیزدهم نیسان ۱٦٦٤م وزیر اعظم به چادری که در ساحل برپا شد درآمد. خصم که در سال پیش بی‌آمادگی غافلگیر و مغلوب شده بود این بار با آمادگی لازم به میدان می‌آمد و با سفارش

پاپ از نیروی پرنسهای اسپانیا، فرانسه و آلمان کمک گرفته بود. نیروهای عثمانی از طریق جاسوسانی که داشتند خبر یافتند، دشمن قصد دارد در حوالی پل اسک دست به حمله سختی بزند، برای رویارویی با این هجوم چاره‌اندیشی لازم شد. در این بین خبر رسید که فرمانده قوای دشمن با یک نیروی شصت هزار نفری قانیژه را محاصره کرده است. خود وزیر اعظم عازم قانیژه شد، اما به قانیژه نرسیده دشمن دست از محاصره برداشت و گریخت و مهمات بسیار بجای گذاشت.

حسن پاشا ملقب به پانتور به سبب پایداری و همیتی که طی محاصره سی و شش روزه از خود نشان داد به پیشنهاد وزیراعظم ملقب به ینصور (یاری‌کننده) شد و این لقب به اردو ابلاغ شد.

در این جنگ قرار بود که نیروهای عثمانی به سوی یانیق قلعه عزیمت کنند اما به جای آن آهنگ قلعه زرینوار را کردند. این قلعه در جنوب و مغایر با پیمان صلح توسط ژنرال زرینی ساخته شده بود. ترکها به این قلعه، ینی قلعه یعنی قلعه جدید می‌گفتند. قلعه زرینوار در جنوب غربی قانیژه قرار داشت. این قلعه مدت بیست روز در محاصره قرار گرفت اما علی‌رغم کمکهای خصم یکی از همراهان وزیر اعظم به نام عباس ارزرومی (ارزروملی عباس) ابتدا پرچمی برفراز قلعه نصب کرد و آنگاه با یک حمله رعدآسا قلعه سقوط کرد [۲۹] و پس از آنکه توپ و دیگر لوازم جنگی را از قلعه بیرون بردند تخریبش کردند.

۲۹- فاضل احمد پاشا وقتی از جنگ بازگشت به حضور سلطان محمد رسید. سلطان محمد خطاب به او گفت: «خداوند از عنایتش برخوردارت کند نان و نعمتمان حلالت باد.» و آنگاه از او دربارهٔ چگونگی فتح قلعه زرینوار پرسید. وزیر اعظم پاسخ داد: «بر اثر دعای پادشاه صاحب کرامت، فتح شد. اما باید به عرض برسانم که در کنار غلامتان دلیری به نام ارزروملی عباس بود. هنگامیکه قلعه زیر آتش توپخانه بود پیش از همه از دیوار قلعه بالا رفت و بیرق برافراشت. بسیاری از کفار به سویش هجوم آوردند اما به عون‌الله از دیوار پائین نیامد. در پی او یک ینی‌چری دلیر نیز از دیوار قلعه بالا رفت وقتی عساکر اسلام چنین دیدند اللهالله گویان با گلبانگ محمدی پیش رفتند و به عون‌الله تعالی فتح قلعه میسور شد.» در پی این پاسخ شاه دستور احضار عباس را داد. و او را نواخت و برگردنش حلقهٔ گل آویخت و پرسید که بگو چه خواسته داری. به خواسته‌اش روزی هفتاد آقچه از گمرگ ارزروم حقوق تقاعد برقرار شد. هم چنین چهار توپ قماش، چهار توپ چوخه و کلی طلا داده شد. برای برادرش نیز از گمرگ ارزروم حقوق ماهیانه برقرار شد. و به ینی‌چری هم که از دیوار قلعه بالا رفته بود ارتقاء مقام داده شد و برای او حقوق بازنشستگی برقرار شد.(وقایعنامه عبدی پاشا، برگ ۸۳ و ۸۴).

در این ایام یکی از فرماندهان معروف امپراتور به نام استروزی هنگامی که از نهر مور از سرچشمه‌های دراوه به قصد حمله به عثمانیها می‌گذشت کشته شد. پس از تصرف و تخریب زرینوار قلعه قومار و نیز قلعه اگر لک واقع در ساحل دریاچه بلاتون و هم‌چنین پلانقا های بسیار نیز به تصرف عثمانیها درآمد.

## ملاقات برای صلح

پس از آن که نیروهای اتریش از تعرض زمستان و عملیات بهاره سودی نبردند و نیروهای عثمانی ضمن تصرف اویوار قلعه زرینی را که مورد اختلاف بود گرفتند و تخریب کردند و بجز آن قلعه‌ها و پلانقاهای بسیاری را نیز به دست آوردند. علی‌رغم کمک اروپائیها به اتریش که به توصیه پاپ و به منظور جلوگیری از موفقیت بیشتر عثمانیها صورت گرفت، فرماندهان مرزی اتریشی ضمن مراجعه به امپراتور، خواستار عقد پیمان صلح با عثمانیها شدند . با توجه به بروز قحطی در آن حوالی، دولت اتریش برای آنکه بیش از پیش متضرر نشود، به عقد پیمان صلح چهره مساعد نشان داد. در پی این تصمیم نامه‌ای دایر بر تمایل به صلح از سوی رئیس الوزرای امپراتور برای وزیر اعظم فرستاده شد. در این نامه سیمون زنینگر کارگزار اتریش از سوی امپراتور به عنوان نماینده برای مذاکرات صلح معرفی شد. در پی این اقدامات در پایان مذاکره‌ای که تا نیمه‌های شب دهم محرم ۱۰۷۵ ه ق/ بیست و نهم تموز ١٦٦٤م ادامه داشت شرایط صلح در ده ماده تثبیت شد. وزیراعظم تاکید کرده بود که امپراتور قبلا باید این شرایط را تایید و تصدیق کند.

## معاهده وسوار(واسوار).

پیمان وسوار نزدیکی پلانقای چگالی واقع در بالای رود راب بسته شد. این محل بین مرکز وسوار و سن‌گوتار (در غرب وسوار) قرار دارد. و اما پیمان به نام وسوار که شهرک بزرگی بود موسوم شد. نماینده دولت عثمانی وزیر اعظم فاضل پاشا و نماینده امپراتور سیمون رینر زنینگر کارگزار اتریش در استانبول بود. [30] مفاد قراردادی که در اردوگاه عثمانیها و در ده ماده تنظیم شد، عمده شروط آن به شرح زیر است:

۳۰- این نامه در اسناد عثمانی سیمون دوزنینگن ثبت می‌شد (ابن‌الامین،وثایق خارجیه، شماره ٤٠٨).

۱ـ قلعه‌های اویوار و نئوگراد و پلانقاهای اطراف این قلعه‌ها که به تصرف دولت عثمانی درآمده است، در اختیار آن دولت خواهد ماند. ۲ـ خروج نیروهای طرفین از اردل. ۳ـ جلوگیری از تجاوز نیروهای اردل به خاک اتریش. ٤ـ بازسازی قلعه ویران شده زرینوار. ۵ـ هر دو طرف دست به عملیات تخریبی و پارتیزانی نزنند. ٦ـ مدت پیمان بیست سال از تاریخ عقد آن خواهد بود. ۷ـ امپراتور به نشانه دوستی هدیه‌ای معادل دویست هزار قروش (همچون پیمان زدواتوروق) به پادشاه عثمانی ارسال خواهد داشت. ۸ـ در برابر آن سلطان عثمانی هم هدیه مناسب توسط سفیرکبیر خواهد فرستاد.

معاهدهٔ وسوار به زبان لاتین وترکی تنظیم شد نمایندگان هر دوطرف آنرا مهر کردند نسخهٔ لاتین را وزیراعظم گرفت ونسخه ترکی زنینگربرای نسخت‌وزیر دوک دوساگان فرستاده شد.

## جنگ سن‌گوتر [۳۱]

وزیر اعظم پس از عقد موافقتنامه بین دو طرف به منظور رعایت اصول تفاهم نامه از چگالی حرکت کرد و به سوی غرب به راه افتاد. در سن گوتر با نیروهای آلمان، فرانسه، اسپانیا و دیگر متفقین به فرماندهی فلدمارشال مونته‌کوکولی (مونته‌جوجولی) [۳۲] روبرو شد. بین دو طرف نهر راب حایل بود. فرمانده آلمانی در انتظار عبور نیروهای عثمانی از نهر ماند (نیروهای عثمانی فاقد امکانات کافی برای بستن پل بودند). و در برابر بمباران توپچی‌های عثمانی افراد خود را به جنگل عقب نشاند. کوپر ولی‌زاده قصد داشت که گذر مناسبی در نهر یافته و از آنجا بگذرد و پس از حمله به نیروهای خصم به سوی وینه حرکت کند. اما موضوع ساده انگاشته شده بود. می‌بایست پلی بر رودخانه بسته می‌شد که

۳۱ـ در جنگ سن گوتر که به «جنگ راب» نیز معروف است اولیاچلبی شرکت داشت. این مورخ از سربازان فرانسوی که با پارچه سرخ و مخمل سبز ملبس بودند و پرچم سفید داشتند بحث می‌کند (ج۷ص۸۹). به نوشته اولیا چلبی در این جنگ سه وزیر، شش سنجاق بیگ یازده فرمانده هنگ، یکهزار و هشتاد ینی‌چری، یکهزار و هشتصد سپاهی و حدود چهار هزار از افراد رسته‌های مختلف از اردو شهید شدند.

۳۲ـ کنت مونته کوکولی از فرماندهان برجسته امپراتور آلمان بود. درسال ۱٦۰۸م زاده شد و در سال ۱٦۸۱ درگذشت. پیش از فرماندهی در واحد توپخانه خدمت می‌کرد. وی در برخورد با نیروهای عثمانی که اویوار را محاصره کرده بودند ناموفق مانده بود.

سواره‌نظام بتواند از آن بگذرد. در حالی که توان پل برای عبور افراد پیاده بود، تازه در همان لحظات آغاز و به هنگام عبور پیاده نظام پل فرو ریخت.

وزیر اعظم در ۳۱ آگوستوس بخشی از نیروهای خود را به فرماندهی «بسنه‌لی‌اسماعیل پاشا» به سرعت به آن سوی رودخانه گذرانید. عبور این افراد که متشکل از سه هزار ینی‌چری و سه هزار سپاهی بود دشمن را هراسناک کرد. اما وزیر با اشغال نکردن مواضع دشمن و نفرستادن به موقع یاری به افرادی که در حال عبور از رودخانه بودند دچار خطا شد و مونته‌کوکولی که همه چیز را از دست رفته می‌دید با حفظ خونسردی و استفاده از این خط و با گرفتن تدابیر بسیار سریع وضع را به سود خویش دگرگون کرد. و با یک حمله متقابل نیروهای عثمانی را که تا قرارگاه پیش رفته بودند، ناگزیر از عقب‌نشینی کرد. در این بین با اعزام یک نیروی پنجهزار نفری توسط وزیراعظم، وضع نیروهای عثمانی رضایتبخش شد و توانستند باز خصم را تا جنگل عقب برانند.

نخستین صفحه این جنگ که از صبح تا عصر ادامه داشت با پیروزی عثمانیها ورق خورد. اما این موفقیت نیروهای عثمانی را دچار آرامش و رخوت کرد و بارش باران بیش از حد نیز به این رخوت افزود. مونته کوکولی که به انتظار چنین موقعیتی نشسته بود، از جابجایی ینی‌چریها و نزدیک شدن آنها به سوی رودخانه که به دستور وزیر اعظم صورت گرفته بود، استفاده کرد و علی‌رغم مخالفت فرماندهان نظامی خود، دست به یک حمله برق‌آسا زد. آنگاه نیروهای «سپاهی» عثمانی را که به سوی جناحین لشکر دشمن اعزام شده بودند و بویژه جناح راست را تهدید می‌کردند عقب‌راند. سپس توپچیهای فرانسوی جلو نیروهای عثمانی را که قصد داشتند با گذشتن از رودخانه جناح چپ خصم را در محاصره بگیرند گرفت. در نتیجه با حمله بسیار شدید مونته‌کوکولی شمار بسیاری از چهار هزار نیروی عثمانی که در برابر رودخانه مانده بودند، شهید شدند و فراریان نیز که برای گذر از رودخانه (راب) در حال طغیان به آب زده بودند، خفه شدند. و حدود پانزده قبضه توپ به دست دشمن افتاد.

ضایعات نیروهای دشمن از نظر سرباز اندک بود [۳۳] اما کشته‌شدن قریب به شصت

۳۳- تاریخ سلاحدار شمار کشته‌های دشمن را هشت هزار تن نوشته شده است (جلد ۱ ص ۳۶۳)

افسر فرمانده، توان رزمی خصم را تضعیف کرده بود. ۳٤

## تایید پیمان‌نامه و بازگشت اردو

این شکست فاضل احمد پاشا تاثیری در پیمان‌نامه نبخشید. پس از جنگ سن گوشی خصم که بر اثر بخت مساعد در آن پیروز شده بود نتوانست حتی گامی فراتر بردارد. سپاه عثمانی هم به واسوار بازگشت. علی‌رغم این شکست یکی از دلایل پذیرفته‌شدن پیمان‌نامه از سوی امپراتور این بود که لئوپولد می‌خواست در جنگ احتمالی که بر سر تاج و تخت مجارستان رخ می‌داد از سوی عثمانیها آسوده خاطر باشد.

وزیر اعظم پس از گرفتن نسخه تاییدشده پیمان‌نامه که به تصدیق امپراتور رسیده بود بازگشت. و به این سان جنگ اتریش که دو سال به درازا کشیده بود به پایان رسید. دو طرف طبق پیمان سفرای خود را فرستادند. [۳۵] وزیر اعظم در ذی‌الحجه ۱۰۷۵ هـ ق/ ١٦٦٥ به ادرنه نزد شاه رفت.

## حرکت وزیر اعظم به گرید

### دستور پادشاه درباره تصرف قندیه

جنگ بیست ساله بین دولت عثمانی و ونیز همچنان ادامه داشت. در شعبان سال ۱۰۷٦ هـ ق/شبات ١٦٦٦م پادشاه وزیر اعظم، شیخ‌الاسلام، ارکان دولت و قاضی عسگرها را دعوت کرد و خطاب به آنان گفت: «سراسر جزیره گرید جز قندیه را در اختیار داریم تصرف قندیه ضروری است زیرا که آنان مزاحم کشتیهای تجار و حاجیان اند.» آنگاه رو به فاضل احمد پاشا کرد و ادامه داد: «تو را به سرداری سپاه گرید منصوب کردم» و این سان

۳٤- سفیر کبیر اعزامی از سوی دولت عثمانی شخصی بود به نام قرامحمد آغا که از افراد عادی بود که با تفویض پست بیگلربیگی روم ایلی لقب پاشا گرفت. سیاح معروف اولیا چلبی نیز همراه محمد آغا بود که در این باره اطلاعات جالب و جامعی در اثر خود آورده است. به نوشته اولیا چلبی امپراتور لئوپولد جوانی بود بیست و دوساله و زشت با قد کوتاه و کمر باریک بدون ریش بود. کله درازی داشت با پیشانی پهن. با ابروان سیاه و پهن فاصله‌دار.

۳۵- درباره این جنگ از کتاب «**سپاه عثمانی در سن‌گوتر**» اثر مرحوم فریق احمد مختارپاشا مدیر موزه نظامی

فاضل احمد پاشا را مامور جنگ گرید کرد. سفیر ونیز که از دوازده سال پیش در ادرنه تحت نظر بسر می‌برد با شنیدن خبر عزیمت به گرید، درخواست دیدار کرد. وزیر اعظم شرایط زیر را مطرح کرد.

قندیه دراختیار ونیز می‌ماند به شرط آنکه در ازای آن دولت ونیز سالانه ده هزار سکه طلا، یک بار هم استثنائاً صد هزار سکه طلا به دولت عثمانی بپردازد. قلعه «سدا» ویران شود ولی بندر در اختیار ونیز باقی بماند. همه قلعه‌ها و پلانقاهای موجود در سرز بسنه که توسط ونیز ضبط شده است به دولت عثمانی بازگردانیده شود و همه اسیران مسلمان موجود در قلعه قندیه بدون دریافت پولی آزاد گردند و «ینی قلعه» نیز تخریب شود. سفیر همه شرطها را جز تخریب قلعه «سدا» پذیرفت. و در این باره گفت: این قلعه مایه افتخار ما است.

هزار جان فدای یک سنگش باد. وزیر اعظم پاسخ داد: بسیار خب ما هم انشاءاله قندیه و «سدا» را می‌گیریم و سفیر را مرخص کرد. پس از آن از سوی ونیز نماینده ویژه‌ای با شتاب فرستاده شد و چون از پیشنهاد او هم نتیجه‌ای عاید نشد، پادشاه خود به همراه سپاه تا ادرنه آمد و در آنجا کوپرولی‌زاده [فاضل احمد پاشا] را به سرداری منصوب کرد وروانه‌اش ساخت (١٠ ذی‌القعده ١٠٧٦ هـ ق/١٤ مائیس ١٦٦٦م).

### ورود به جزیره گرید

وزیر اعظم درآگوستوس ١٦٦٦م (صفر ١٠٧٧ هـ ق) از تسالیه به موره گذشت و دوماه در «استفه» (تب) اتراق کرد. و در آن بین از اسکله‌های آغریبوز و بنفشه [٣٦] و سلونیک

← استفاده شده است.

چشمان گرد و سیاهی داشت با مژگان بلند. صورتش کشیده و دراز بود. لبانش کلفت بود و بینی درشت و سرخی داشت با سبیلهای مشکی بلند (سیاحتنامه‌ج ٧ ص٢٩٨ و ٢٩٩) اطلاعات مربوط به سفارت قراحمدپاشا را عبدی آغا (عبدی پاشا) در تاریخ خود عینا طبق دستور شاه ثبت کرده است (وقایعنامه برگ ٩٧).

با توجه به این که لئوپولد درسال ١٦٤٠ به دنیا آمده بود، در آن تاریخ قاعدتاً باید بیست و چهار یا بیست پنج ساله می‌بود. بنابراین نوشته اولیا چلبی درباره سن و سال لئوپولد اندکی خطاآمیز است.

٣٦- این محل که درآثارترکی‌قرن‌شانزدهم،مناوسیامناواشیاآمده‌است و دراسناد مربوط به قرون بعدی و تواریخ ←

(سلانیک) تحت محافظت ناوگان، اسلحه، مهمات و سرباز به گرید حمل شد. هنگام اقامت وزیر اعظم در «تب» سفیر ونیز باز به دیدار وزیر اعظم شتافت. زیرا که دولت ونیز می‌دانست با عزیمت شخص وزیر اعظم به جنگ بی‌تردید قندیه سقوط خواهد کرد. لذا می‌کوشید تا مانع از این حادثه بشود. از این دیدار نتیجه مثبت به دست نیامد.

فاضل احمد پاشا وزیر اعظم نزدیک اواخر اکیم ۱۶۶۶م (۲۶ ربیع‌الاخر ۱۰۷۷ هـ ق) از تب حرکت کرد و به بنفشه آمد. از آنجا در سوم کاسم با کشتی حرکت کرد و به هانیه درآمد و از آنجا هم به اردوگاه قندیه رفت و در قصر مرحوم دلی‌حسین پاشا اقامت گزید.

## محاصره قندیه

وزیر اعظم فرماندهان را احضار کرد. با آنان دیدار نمود. نواختشان و یادآورد شد که به اتفاق قلعه را خواهند گرفت. در این اثنا سفیر کنت دوکنتارینی رئیس جمهور ونیز آمد و ضمن ملاقات اظهار داشت که وزیر اعظم در مورد پرداخت خراج از سوی دولت ونیز با مبلغ مناسبی موافقت بکند سپس در مقام تهدید افزود: اگر پیمان صلح بسته نشود در دریای مدیترانه ناوگان نیروهای پاپ مالطه و فلورانس به یاری نیروهای ونیز خواهند شتافت. اما وزیر اعظم پاسخ رد داد و گفت: اکنون که اینهمه رنج راه تحمل کردیم و آمدیم تا قندیه را تسلیم ما نکنید، پیمان صلح بسته نخواهد شد.

در آغاز ذی‌الحجه ۱۰۷۷ هـ ق (۲۵ مائیس ۱۶۶۷م) محاصره قندیه توسط وزیر اعظم آغاز شد. مدام نیروهای تازه می‌رسید و ونیزیها هم برای نجات قندیه مدام نماینده می‌فرستادند. با توجه به طولانی‌شدن بیش از انتظار محاصره، پادشاه برای آنکه به میدان جنگ نزدیک‌تر باشد در اواخر مارت ۱۶۶۸م به ینی‌شهر تسالیه[۳۷] آمد. او مدام در

ــ منتقشه و بنفشه ثبت شده است، در شرق موره کنار دماغه‌مالتاقرار داشت. عثمانیها این واژه‌را ازمونه واسیته گرفته‌اند. دماغه نیز بنفشه نامیده می‌شد.

۳۷ـ در رمضان سال ۱۰۷۹ هـ ق/ اوایل ایلول ۱۶۶۸م یعنی هنگام حرکت به تسالیه، سلطان مراد چهارم بیست و هفت ساله بود. هنگام آمدن به قواله محاسنش را بلند کرده بود (وقایعنامه عبدی پاشا).

جریان اخبار جبهه بود و آن را پیگیری می‌کرد. پس از مدتی نماینده اعزامی ونیز به آنجا نیز رفت.

## دستخط شاه مبنی بر این که در صورت لزوم دست از محاصره قندیه بردارند

جمهوری ونیز که از وزیر اعظم پاسخ رد گرفته بود، بر آن شد که نظر شاه را جلب کند. احتمال داشت که مولینی فرستاده ونیز که به ینی‌شهر آمده بود بتواند در تلاش خود برای به دست آوردن نظر مساعد شاه موفق شود. حتی سلطان محمد دستخطی برای وزیر اعظم فرستاد و دیدگاههای او را درباره دیداری که می بایست در کاسم سال ۱۶۶۸م با سفیر ونیز می‌داشت خواستار شد:

الحمدلله تعالی به ینی‌شهر آمدیم ایلچی ونیز به سوی ینی‌شهر آمده است اما هنوز چهره بر رکاب همایونی نساییده. للهٔ من، در این باره چه می‌گویی اگر آمد چه پاسخ بدهم. حقیقت امر این که اگر فتح قلعه را موافق طبع می‌دانید از ایلچی قلعه را خواستار می‌شویم. اگر جنگ قلعه یکسال دیگر به درازا بکشد جملهٔ ممالک محروسه‌ام از تامین سرباز و مهمات و اسلحه و آلات حرب عاجز خواهد آمد. در این خصوص با یکی دو کس دیگر مشورت کن و بلافاصله مرا از نتیجه امر آگاه ساز.»

این نوشته کوپرولی زاده را سخت متاثر کرد و او را به گریستن واداشت. آنگاه پس از تبادل نظر با افرادی که می‌بایست در این باره با آنان مشورت می‌کرد، این عریضه را که ناشی از تأثر صمیمانه‌اش بود نوشت و به حضور پادشاه تقدیم داشت:

«پادشاه محبوبم

اکنون که ایلچی ونیز آمده است و اما هنوز چهره به رکاب همایونی نساییده است اگر چنانچه سخنی دربارهٔ قلعه دارد چه بهتر بیاید و چهره به رکابتان بساید و اگر نه بر جای خود بنشیند. اگر از احوال قلعه قصد استفسار دارید، باید معروض حضور بدارم که قلعه را از دو جانب حدود سیصد زراع (هر زراع ۷۵/۵ سانتیمتر) تخریب کرده‌ایم و برای ورود به قلعه بین ما و قلعه ده قلاچ (هر قلاچ یک متر و هفتاد سانتیمتر) فاصله است. در این چند صد قلاچ زحمات بسیار در راه کندن نقب و نفوذ به قلعه متحمل شدیم در حال حاضر اگر ده قلاچ دیگر پیش برویم قلعه در چنگمان است».

پادشاه محبوبم بلدار[۳۸] اندک است و افراد خسته. اندکی سرگرم تفرج و استراحتیم والا چیزی به پایان کار نمانده است اما نمی‌توان تاریخ دقیقی برای آن تعیین کرد. اما صغیر و کبیر صبح و شام به راز و نیاز بردرگاه حق تعالی ایستاده‌ایم که اگر این قلعه دردست کفار بماند خداوند جان ما را بگیرد. قلعه به صورتی درآمده است که ساعت به ساعت به لطف حق تعالی امید فتح داریم

سرور من:

به پول پیشنهادی ایلچی و یا به سخنان منافقان اعتماد نفرمایید. یکی از قابل اعتمادترین غلامانتان را اعزام فرمایید تا بیاید و ببیند که قلعه قندیه در چه حال است. مراتب را به خاکپای همایونی عرضه بدارد تا آنکه پاسخ مردانه به ایلچی داده شود».

فاضل احمد پاشا جز این عریضه نامه‌هایی برای مصاحب مصطفی پاشا که نزد شاه بسر می‌برد و از افراد مورد اعتماد او به شمار می‌رفت و نیز باجناقش مرزیفونلی قرامصطفی پاشا قایم‌مقام صدارت، شیخ‌الاسلام منقاری‌زاده یحیی افندی، وانی افندی شیخ و مراد شاه و قیزحسین پاشای سلاحدار فرستاد و از آنان در این باره یاری خواست.

## آمدن سفیر و تماس مجدد شاه با وزیر اعظم

در این بین یعنی سوم جمادی‌الاخر ۱۰۷۹ هـ.ق (۸ کاسم ۱٦٦۸م) سفیر ونیز آمد و پیشنهاد کرد که اگر دولت عثمانی دست از قندیه بردارد، دولت ونیز پرداخت سالانه بیست و چهار هزار ریال قروش خراج به دولت عثمانی را تقبل خواهد کرد و گذشته از آن سنجاق کیکس را نیز به این دولت پس خواهد داد. از این روی محمد چهارم دستخط زیر را برای وزیر اعظم فرستاد:

«سفیر ونیز آمد و چهره بر رکاب همایونیمان سایید. می‌گوید در ازای دریافت فلان مقدار آقچه دست از قندیه بردارید. به ملتزمین رکابم و دیگر صاحبان مشاغل پیشکشها می‌دهد. در این باره چه می‌گویی؟ آیا فکر می کنی که بتواند قلعه را فتح و تسخیر کرد یا

۳۸- به افراد یک صف بیکار گفته می‌شد که کارشان گشودن، پاک کردن و محافظت کردن از گذرگاههای بین کوهها و کندن خندق و دیگر کارهایی از این دست بود. این افراد در هنگام خدمت از پرداخت مالیات معاف بودند.

نه؟ اگر فی‌الواقع به فتح آن یقین داری چه بهتر و الا در این باره نظرات خود را اعلام دارید.»

وزیر اعظم در پاسخ ارسالی به این دستخط همایونی از شاه درخواست کرد که ضمن تماس با همه وزرا و فرماندهان نظامی و سالخوردگان تجربه آموخته از آنان بخواهد که راضی نشوند قلعه در دست دشمن بماند چرا که در این صورت یکسال و نیم رنج و مشقت (مدتی که خود او در جنگ بود) بی‌حاصل خواهد بود و شرف ملت پایمال خواهد شد. در این نامه وی به اطلاع شاه رسانید که زمستان را در سنگر خواهند گذرانید و از او درخواست کرد تا ایلچی را روانه سازد و مقداری نیرو و مهمات و بلدار ارسال دارد که در این صورت در بهار قلعه گشوده خواهد شد.

## ملاقات فرستاده ونیز با وزیر اعظم

پس از آن مجادله ادامه یافت. فرستاده ونیز که سقوط قلعه را نزدیک می‌دید این بار به جزیره گذشت و بر آن شد تا با وزیر اعظم دیدار کند. توسط پانایوت افندی مترجم «دیوان» از او خواسته شد تا قصد خود را از ملاقات ابراز دارد. چون باز سفیر به شرط دست برداشتن از قندیه سخن از پرداخت خراج به میان کشید وزیر اعظم به خشم آمد و پیغام فرستاد :

«ما این جا برای بازارگانی نیامده‌ایم. دولت ما را به پول نیازی نیست. اگر قندیه را تسلیم کردند چه بهتر والا شق دیگری وجود ندارد.» از این روی فرستاده ونیز پیشنهاد کرد که در ازای دست برداشتن از قندیه، قلعه سدا ونیز قلعه کیلیس واقع در مرز بسنه تسلیم دولت عثمانی خواهد شد، که این پیشنهاد هم پذیرفته نشد. سرانجام نماینده ونیز پیشنهاد کرد که قلعه قندیه را تخریب کنند و به جای آن قلعه دیگری در یک گوشه از جزیره بسازند. چون این پیشنهاد هم پذیرفته نشد از این روی بازگشت.

قلعه وضع اسفناکی یافته بود. در پی اختلافی که بین موروزینی فرمانده قلعه با دوک دو نوئل فرمانده نیروی فرانسوی اعزامی به یاری قلعه [۳۹] رخ داد، نیروی کمکی بازگشت و

۳۹- فرمانده فرانسوی از موروزینی درخواست کرد که چهار هزار نفر از افراد ذخیره را برای حمله به قوای عثمانی در اختیار او بگذارد، اما موروزینی از بیم آنکه مبادا این بازی اخیر را چون قماری ببازد، از ←

در نتیجه تعداد مدافعان قلعه به چهار هزار نفر تقلیل یافت. (اواخر آگوستوس ١٦٦٩م).

## عقد پیمان صلح با ونیز

به این ترتیب محاصره قلعه قندیه تا اواخر ربیع‌الاول ١٠٨٠ هـ ق (اواخر آگوستوس ١٦٦٩م) بدرازا کشید. اواخرهمین ماه‌ازسوی فرانچسکوموروزینی قایقی باپرچم‌سفید اعزام شد. قایق آمد و در ساحل پهلو گرفت. وزیر اعظم کس فرستاد و قاطعانه دستور داد اگر قایق از آن فرانسویها باشد بازنگردان و اگر از آن ونیز بود قصد سرنشینانش را از آمدن بپرس. اگر برای تسلیم قلعه آمده باشد نزد وی راهنمائی کند والا بازگرداند. از قصدشان سئوال شد: گفتند برای ملاقات آمده‌اند. چون اجازه تسلیم قلعه را نداشتند از این روی بازگردانیده شدند. رفتند و دو ساعت بعد بازگشتند و چون گفتند که برای تسلیم قلعه آمده‌اند اجازه ورود داده شده، این فرستادگان دو تن به اسامی آناندی و اسکورویلی بودند.

جلسه‌ای به ریاست شیشمان ابراهیم پاشا والی حلب و با شرکت ابراهیم آغا قایم مقام سابق وزیراعظم، ذوالفقار آغا جانشین فرمانده «اوجاق قولی» و مترجم پانایوت افندی تشکیل شد. در پایان مذاکره‌ای که تا نه شب به طول انجامید، پیمان صلحی در هیجده ماده بسته شد و در آغاز جمادی‌الاول ١٠٨٠ هـق/٢٧ ایلول ١٦٦٩م کلیدهای قلعه را آوردند و قلعه توسط نیروهای ترک اشغال شد. به استثنای یک ماه اخیر از قلعه مدام توسط نیروهای ونیز، فرانسه و آلمان دفاع می‌شد و از راه دریا نیز به وسیله ناوگانهای پاپ، مالطه و بالتیع ونیز محافظت می‌شد.

## شرایط صلح

١ـ قلعه قندیه با تمامی مهماتش باید تسلیم شود ٢ـ قلعه‌های سدا و اسپرنونگه (اسپیرنانونگا) و استحکامات گران بوسه (قراناباسا) در اختیار ونیز خواهد ماند. [٤٠] ٣ـ ونیزیها از حمله به جزایر مدیترانه‌ای عثمانی خودداری خواهند کرد. ٤ـ قلعه مهم

ـــ پذیرفتن درخواست او سرباز زد (تاریخ هامر جلد ٢ ص ٢٢٣).

٤٠ـ قلعه‌های سدا، اسپرنونگه و جزیره گران بوسه بیست و یکسال بعد به گرید منضم شد.

کیلیس واقع در مرز دلماچیه به ونیزیها سپرده خواهد شد. [41]

قلعه قندیه صرفا به همت و پایمردی وزیر اعظم که آنرا یک مسئله شرافتی می‌دانست و بالتبع به همت فرماندهانی که چون او می‌اندیشیدند، میسر شد. اما خودداری از بازپس‌گرفتن سدا و اسپرنونگه و گران‌بوسه بویژه از دست رفتن کیلیس در مرز دلماچیه مهمتر از ماندن قندیه در دست دشمن بود. محاصره قندیه توسط وزیر اعظم بیست و هشت ماه و نه روز به درازا کشید. [42]

در اثنای نبرد گرید که بیست و چهار سال به طول انجامید، فرانسه، پاپ، مالطه و فلورانس با ناوگانها و سربازان خود ونیز را یاری کردند. حتی در سال ۱۰۷۸ هـ ق/ ۱۶۶۷ م فرانسویها با هفتاد فروند گالیون و پاپ و مالطه با سی گالیون به یاری ونیز آمدند. طی نبردی که در اثنای این یاری‌رسانی رخ داد، عموزاده پادشاه فرانسه کشته شد. [43]

مژده تصرف قندیه همراه با خلاصه گزارش [44] آن از سوی وزیر اعظم برای سلطان محمد که از جزیره گرید به لیوادیا آمده بود ارسال شد. پادشاه با شنیدن مژده فتح گریست و قادر به خواندن گزارش نشد. گزارش را برای قرائت به «کاتب سرّ» داد.

وزیر اعظم یک هفته پس از تصرف قندیه یعنی روز سه شنبه هشتم جمادی الاول با مراسم رسمی نظامی وارد قلعه شد [45] و بی‌درنگ به تقویت آن پرداخت. شهر و قلعه همه

۴۱- قلعه کیلیس بسنه در زمان سلیمان قانونی به تصرف درآمد و این قلعه یکی از مواضع مستحکم به شمار می‌رفت. با توجه به این که نقش مهمی در دفاع از بسنه داشت واگذار کردن آن به ونیز ضایعه بزرگی به شمار می‌رفت.

۴۲- درباره فعالیت مربوط به محاصره دو سال و نیمه قندیه اطلاعاتی در «**فتحنامه قندیه**»و «**تاریخ رشید**» (جلد۱ ص۱۶٤) وجود دارد.

۴۳- **وقایعنامه عبدی پاشا** برگ ۱۳۶ و **تاریخ رشید** ج ۸ ص ۱۶۲.

٤٤- متن فتحنامه وزیر اعظم درباره قندیه و خلاصه گزارش ارسالی به شاه در تاریخ سلاحدار آمده است.

٤٥- وزیر اعظم وقتی با حکم همایونی و با تشریفات وارد قلعه شد به هنگام گذر از زیر یک سپر سرش به آن برخورد کرد و دستارش افتاد، اما او اهمیتی نداد و به راه خود ادامه داد. از پشت سر دستارش را آوردند و برسرش نهادند، هنگامی که برخی از نزدیکانش از او پرسیدند از چه روی توقف نکردی؟ پاسخ داد *مردم عوام دستار از سرافتادن را بدیمن، نحس و شوم می‌دانند برای آنکه بگومگوی بیهوده را سبب نشوم بی‌توجه به این اتفاق، سربرهنه رفتم.*

به اشغال افراد عثمانی درآمد. پس از آنکه کار تحکیم قلعه به پایان رسید، همه کلیساهای بزرگ موجود در شهر به مسجد بدل گردید و نام سلطان محمد و پدرش سلطان ابراهیم و والده سلطان، فاضل احمد پاشا، سردار پیشین دلی حسین پاشا، دفتردار احمد پاشا، شیشمان ابراهیم پاشا و برخی دیگر از فرماندهان کانون را بر این مساجد گذارد.[۴۶]

وزیر اعظم پیش از ترک قندیه به منظور حفاظت از چهارده نقطه استراتژیکی قندیه، برای هر نقطه یک سرکرده در مقام فرمانده با تعدادی نیرو تعیین کرد. برای افراد سوارەنظام هریک از این نیروها یک تیمار هفتهزار آقچهای و دو هکتار مزرعه* و برای افراد پیاده نظام تیمار پنجهزار آقچهای و یک هکتار مزرعه اختصاص داده شد.
و برای هر یک از محافظین قلعه و سوکولەسی روزانه هجده آقچه مقرری و یک هکتار مزرعه داده شد.[۴۷] از آن گذشته محمد افندی دبیر کانون ینیچری به سمت مامور ثبت اراضی تعیین شد. نامبرده سراسر جزیره را ثبت کرد و دفتر منظمی نیز تنظیم کرد.[۴۸]

۴۶- کلیسای ننه مریم، نام سلطان ابراهیم و کلیسای پاپ نام والده سلطان به خود گرفت و نام فاضل احمد پاشا، کاپلا ن مصطفیپاشا، دفتردار احمدپاشا و شیشمان ابراهیم پاشا به ترتیب بر روی کلیساهای «اسپانیا»، سن پیر و باش پترو، سن مارکو و سن ژان نهاده شد. و کلیسای چوبینی را که به صومعه مالطه شهرت داشت و به بزرگی ایاصوفیه بود مسجد محمد چهارم نامیدند.

*. عایدات این گونه اراضی صرف پرداخت حقوق افراد میشد.ـم

۴۷- از آغاز محاصره قندیه توسط فاضل احمد پاشا تا تصرف آن که دوسال و نیم به طول انجامید بدون احتساب پانزده پاشا حدود دویست و چهل و پنج هزار تن از نیروهای عثمانی به شرح زیر شهید شدند: سنجاق بیگ ۷۹۹ نفر، ینی چری اعم از چورباجی و چاووش ۲۶/۰۰۰ نفر. جبه جی ۶/۹۸۵نفر. توپچی ۲۲/۹۶۵. نقب زن ۲۹/۹۶۵ نفر. از افراد زعامت و تیمارلی سپاهی ۳۷/۶۴۵نفر. غریب یگیب ۷۹۰۰/ نفر و سپاهی سردن‌گچدی (از جان گذشته.ـم.) ۴۹۶۳۵ نفر. اگر چنانکه ماخذ تصرف قلعه هانیه را بگیریم تعداد شهدا افزون بر نیم میلیون خواهد بود. در طی این محاصره ۱۹۹/۷۷۵ گلوله توپ شلیک شد. یک میلیون و یکصد و سیزده قنطار باروت به مصرف رسید و بیش از ۴۲۸ هزار خمپاره از هر نوع شلیک شد. ۱۳۹ هزار سنگ منجنیق پرتاب گردید (**فتح نامه قندیه**). اولیا چلبی نیز در **سیاحتنامه** خود (ج۸ص ۴۸۳) آمار کشتههایی را که در طول دو سال و نیم محاصره قندیه به صورت دفتری تسلیم وزیر اعظم شده بود آورده است.

۴۸- دفتر تحریر گرید در بین دفاتر ثبت اراضی آرشیو نخستوزیری نگهداری میشود. درباره جزیره گرید و قلعه قندیه و استحکامات و ساختن قلعهها اطلاعات جامعی در تاریخ سلاحدار درج شده است. حسن افندی مهردار فاضل احمد پاشا، اثری به نام **جواهرالتواریخ** نوشته است به موجب این نوشته هشتاد و دو هزار

وزیر اعظم پیش از حرکت از گرید تباهکاریهای مردم مانیا و یا مانیه[٤٩] را که در پی تهدید فاضل احمد پاشا دست از عصیان برداشته و پرداخت خراج را پذیرفته بودند بخشود. آنان از بیست سال پیش به تحریک دولت ونیز علیه دولت سرکشی آغازیده بودند. جمعیت مانیه در آن تاریخ بیست هزار نفر بود.

اندکی پس از عقد پیمان صلح به دولت عثمانی گزارش رسید که دولت ونیز برخلاف مفاد پیمان نامه در مرز بسنه دست به ساختن تعدادی پلانقا زده است. پادشاه به آهنگ آغاز جنگ علیه ونیز، با عزیمت به سوی بسنه در ادرنه چادر زد، اما با شنیدن تخریب پلانقاهای ساخته شده از سوی ونیز از جنگ منصرف شد.

## جنگ لهستان

### تماس

در سطور پیشین ضمن بحث از قزاقها نوشتیم که دورشپنکو هاتمان* قزاقهای ساری قمیش در محرم سال ۱۰۸۰ هـ ق/حزیران ۱٦٦۹م، هنگامی که پادشاه در ییلاق ینی‌شهر(تسالیه) بسر می‌برد فرستاده‌ای اعزام داشت و به این وسیله از دست پادشاه لهستان و خان تاتار به شاه شکایت برد و ضمن تعهد این که در جنگ اروپا در خدمت اردوی عثمانی خواهد بود، از شاه استدعای حمایت کرد. درخواستش پذیرفته شد. زیر حمایت دولت قرار گرفت و برایش پرچم، توغ و مهترخانه** ارسال شد.

- خانه در قلعه قندیه وجود داشته است.

۴۹- مانیه نزدیک کوه تویکنوس که در امتداد دماغه موتابان کشیده شده است قرار داشت به کوه مانیو و ساکنانش مانیوت گفته می‌شد. سالیان سال اهالی این جزیره در حال عصیان بودند، البته گاهی گردن به اطاعت می‌نهادند. بیشتر از خارج تحریک می‌شدند. مرکز مانیه زرنده و یا زارانته بود که درسال ۱۰۸۱ هـ ق/۱٦۷۰ م از طرف سردار علی پاشا به تصرف درآمد.

- در اثنای محاصره قندیه مادر وزیر اعظم و برادرش فاضل مصطفی پاشا و حسین بیگ عموزاده‌اش در گرید بودند. مادر فاضل احمد پاشا نذر کرده بود در صورت فتح قندیه به حج مشرف بشود که بعدها نذر خود را به جای آورد.

*. هاتمان یا آتمان به فرماندهان کل لهستانی و قزاقهای روس اطلاق می‌شد. (فرهنگ اقیانوس)

**. دسته موزیک ینی‌چریها مرکب از دهل، نقاره و زنگ و بوق. فرهنگ ترکی به فارسی ابراهیم ادلفون، جمشید درفشان.

عادل‌گیرای خان پیشین کریمه که از شکایت هـاتمان قـزاق آزرده‌خـاطر شده بـود از بین قزاقهای پوتقالی شخصی به نام خاننکو را به عنوان هـاتمان مـنصوب کـرد و او را بـه حمله علیه دورشپنگو واداشت، سلطان لهستان که از نزدیک شدن دورشپنگو به عثمانیها به سوی او دندان تیز کرده بود، با استفاده از فرصت حمله ورشد و چند پـلانقای او را تـصرف کرد. در پی این اقدامات نخست عادل‌گیرای خان کریمه که سبـب ایـن حـادثه شده بـود معزول شد و سلیم گیرای به جای او انتخـاب و اعـزام شد (ذی‌الـحجه ۱۰۸۱ هـ ق/ماییس ۱۶۷۱م) . هم‌چنین به سلطان لهستان پیغام داده شد که اگر چنـانچه دست از تـجاوز عـلیه هاتمان قزاق که تحت‌الحمایه عثمانی است بر ندارد این عمل در حکم تخطی از مفاد پیمان صلح به‌شمار خواهد آمد. اما چون پادشاه‌لهستان پاسخ مناسب به نامه شاه نداد، در ذی‌الـعقده ۱۸۰۲هـ/مارت ۱۶۷۲م علیه لهستان اعلان جنگ شد.

## حرکت پادشاه به جنگ

در ماییس سال ۱۶۷۲م/ صفر ۱۰۸۳ هـ ق، سلطان محمد چهارم از اردوگـاه ادرنه بـه حرکت درآمد. [۵۰] پسربزرگش شاهزاده مصطفی [۵۱] که هنوز نه‌سالش تمام نشده بود، با او بود. چون به باباداغی رسیدند، پسرش را در آنجا گذارد و خود پیش رفـت. ضمـن اخبـار بدست آمده از اسرا روشن شد که لهستان از روسیه و اتریش درخواست کمک کرده است. چون اردو وارد مرز بغدان شد، از نظر مواد غذایی در تنگنا افتاد. و پادشاه با مشاهدهٔ این تنگنا در سرزمینی که از نظر آذوقه غنی بود در صدد کشتن «دوک» ویووده بـغدان بـرآمد اما با استدعای وزیر قرامصطفی پاشا از این کار درگذشت. در «یاش» اردو مورد ارزیابی و بازدید قرار گرفت و طبق قانون به افراد منصوب به کانون قاپی‌قولی «انعام جنگ» داده شد

۵۰- در اثنای درگیری دورشپنگو با لهستان و روسیه و در حین آمادگی دولت عثمانی برای جنگ با لهستان، در اواخر سال ۱۶۷۱م تزار روس نامه‌ای برای سلطان محمد فرستاد و طی آن اعـلام داشت اگـر چنـانکه دولت عثمانی به جنگ علیه لهستان اقدام کند او نیز تاتارهای قالموق، نوغای و یدی‌سان را از راه زمـین و قزاقهای دن را از طریق دریایی به‌جنگ عـلیه عثمانیها خواهد فرستاد. طی این نامه تهدیدهای دیگری نیز کرده بود. اما در اثنای جنگ ۱۶۷۲م موفق به عملی ساختن این تـهدیدها نشد. (اقـدس نعمـت، تـاریخ روسیه، ص ۲۳۷)

۵۱- سلطان مصطفی دوم که پس از عمویش سلطان احمد دوم به سلطنت رسید.

و آنگاه اردو به موضع پیارباشی واقع در کنار نهر طورلا یعنی دنی یستر حرکت کرد و در آن موضع مستقر شد.(آگوستوس ۱٦٧۲م). ساحل رو به رویی رودخانه یعنی ساحل چپ اراضی لهستان بود. اردو در حال زدن پل بر رودخانه بود و برای آنکه از سوی دشمن حمله‌ای صورت نگیرد حدود سیصد سردن گچدی (فدائی) با قایقهایی شبیه به کلک به کنارهٔ روبه‌رویی رودخانه پیاده شدند. آنان با شبکه‌های چوبینی که شرانپو نام داشت برای خود سنگر ساختند. نخست بار پلانقای اینروانس که محافظانش از آن گریخته بودند به تصرف درآمد. در پی آن خبر تصرف قلعه «بار» متعلق به سلیم گیرای رسید.

## تصرف گمانیچه

کار زدن پل دنی یستر ده روزه به پایان رسید و شاه در ۱۵ آگوستوس ۱٦٧۲م (۲۰ ربیع‌الاخر ۱۰۸۳ هـ.ق) از آن گذشت و به سوی قلعه گمانیچه که در فاصله چهار ساعت مسافت از مرز بود حرکت کرد. فردای آن روز خان کریمه و هاتمان قزاق به اردوگاه آمدند و طی مراسم بار یافتند.

روز چهارشنبه بیست و سوم ربیع‌الاخر ۱۰۸۳هـ.ق (۱۸ آگوستوس ۱٦٧۲م) اردو به قلعه مستحکم گمانیچه رسید و بی‌درنگ محاصره آن آغاز شد. در بین نیروهای مستقر در قلعه بجز قوای لهستانی از قوای اتریش و روسیه نیز وجود داشت.

پس از یک هفته محاصره یک مکان سوق‌الجیشی شش ضلعی بسیار مستحکم واقع در غرب حصار داخلی قلعه به تصرف عثمانیها درآمد. سیزدهمین روز محاصره با عقد شرایط نامه پنج ماده‌ای گمانیچه اشغال شد. (۳ جمادی‌الاول /۲۷ آگوستوس). [۵۲]

۵۲- عبدالرحمن عبدی پاشا شاعر و مورخ صاحب وقایعنامه در هنگام محاصره و فتح گمانیچه از ملتزمین نزدیک شاه بود و وقایع و حوادث را به رشته تحریر در می‌آورد. وی هنگام محاصره گمانیچه به چادر وزیر اعظم فاضل احمد پاشا رفت و گفت:«به حقیر خطاب شده است که‌نیکو خواهدبود اگراین جنگ‌را به چشم خود ببینی و به رشته تحریر درآوری. انشاءالله ما برای شما نیز این وقایع را تحریر خواهیم کرد...» (وقایعنامه برگ ۱٦۹ب). وی به امر پادشاه درباره فتح گمانیچه تاریخ منظومی نوشت. مطلع و ختام این تاریخچه که بیست و چهار بیت بود چنین است.

حق مبارک ادمای پادشه عالمگیر
بوغزایی که سنه ایلدی مولا تیسیر
←

## دیگر موفقیتها

پس از آن پادشاه به همراه اردو وارد عمق خاک لهستان شد. قلعه‌ها و پلانقاهای بسیار در هر سو یا تسلیم می‌شد و یا پس از اندک پایداری گشوده می‌شد. لهستان را هراس بی‌سابقه‌ای فرا گرفت. قلعه و شهر معروف الباز (لمبرگ) از سوی وزیر کاپلان مصطفی پاشا به محاصره درآمد. پلانقای بوجاش یا بوکاش (BUSCACS) نیز به تصرف درآمده بود. پیمانی که بسته شد نام این پلانقا را داشت.

## پیمان بوجاش

با سقوط سریع قلعه‌ها و پلانقاهای لهستان و محاصره لمبرگ میخال (میشل) سلطان لهستان از طریق خان کریمه درخواست صلح کرد. فتح لمبرگ پایتخت لهستان نزدیک شده بود. دولت لهستان برای نجات لمبرگ نماینده فرستاد و پیشنهاد کرد که در صورت دست برداشتن از محاصره به دولت عثمانی خراج سالانه خواهد داد. در پی این تماس پس از یک موافقتنامه چهارماده‌ای که اساس پیمان نامه بوجاش بود، پیمان اصلی بسته شد.

مرزیفونلی قرامصطفی پاشا وزیر سوم، فرنگ مصطفی افندی رییس‌الکتاب، چاووش باشی ساری سلیمان آغا و مترجم دیوان همایون از سوی دولت عثمانی مامور عقد مصالحه نامه شدند. از سوی دولت لهستان نیز سه نماینده یعنی ولینی، فرانسو لوبومیرسکی فرمانده محافظان قلعه و یک خزانه‌دار تعیین شدند. مذاکره چهار روز طول کشید و در نهایت ، طرفین به توافق دست یافتند. شرایط معاهده بویژه بند اول آن بسیار سنگین بود. اهم مواد این قرارداد که به استقلال لهستان خلل وارد می‌کرد به شرح زیر است:

← دیدی فرمان همایونله عبدی تاریخ
گمانیچه‌یی دوگوپ الدی ابوالفتح دلیر

* ترجمه فارسی شعر با اندک تغییر چنین است:

این غزایی که ترا کرد میسر مولا
حق مبارک کند ای پادشه عالمگیر
کرد منظوم به فرمان همایون «عبدی»
فتح این قلعه که بگشود ابوالفتح دلیر

۱- پادشاه لهستان موظف است که سالانه و در ماه کاسم ۲۲ هزار سکه طلا به خزانه عثمانی پیشکش کند.

۲- منطقه پودولیا با نیروهای سابق و قلعه‌ها و اسلحه و مهمات داخل قلعه‌ها به دولت عثمانی تسلیم خواهد شد و قوای لهستان آنجا را تخلیه خواهند کرد.

۳- مملکت اوکراین با مرزهای قدیمی تسلیم دور شپنگو هاتمان قزاق خواهد شد و همه قوای لهستانی در آن منطقه اوکراین را ترک خواهند گفت.

٤- خراجی را که دولت لهستان در زمان اسلام گیرای خان تعهد کرده بود سالانه به خان‌نشین کریمه بپردازد باز باید هرسال پرداخت کند و در ازای آن خان کریمه به هیچ روی به لهستان تجاوز نخواهد کرد.

۵- در صورتی که دولت عثمانی با هر دولتی که در قاره اروپا واقع شده است، وارد جنگ بشود دولت لهستان به هیچ طریق به آن دولت یاری نخواهد کرد.

٦- دولت لهستان در ازای ترک محاصره نیروهای عثمانی از شهر الباو (لمبرگ) تنها برای یک بار باید هشتاد هزار آقچه به دولت عثمانی بپردازد.

۷- چهل و هشت پلانقای موجود د، ایالت پودولیا اعم از اینکه در تصرف نیروهای عثمانی هست یا نه باید تسلیم عثمانیها شود.

معاهده بوجاش به دو زبان ترکی و لاتین تنظیم و ردوبدل شد. چون پلانقای بوجاش در محدوده ایالت پودولیا که از آن عثمانیها شده بود قرار نداشت از این روی محافظان مستقرشده آن را ترک گفتند و پلانقا تحویل دولت لهستان شد.

## دومین جنگ علیه لهستان

پس از بازگشت ناموفق عثمان دوم از هوتین، لهستانیها از دولت عثمانی هراس چندانی نداشتند. اما پس از ضربه وحشتناک و غیرمنتظره در جنگ ۱٦۷۲م که علاوه بر از دست دادن پودولیا و اوکراین، ناگزیر از پرداخت خراج شدند که در واقع استقلال لهستان را خدشه‌دار می‌ساخت، آن دولت را سخت وحشت‌زده کرد ولی متنبه نساخت.

غیرقابل تحمل ترین ماده پیمان بوجاش، ماده‌ای بود که به موجب آن ناگزیر از پرداخت خراج بودند. «مجلس دی‌یت» این ماده از پیمان نامه راکه امپراتور تایید کرده بود، تصویب نکردواعلام داشت که درصورت لزوم مبادرت به‌جنگ خواهدشد. از این‌روی دولت

عثمانی باز علیه لهستان اعلان جنگ داد و در پانزدهم صفر ۱۰۷۴ م و هیجدهم ایلول ۱٦٦۳ م علمهای شاهی را برافراشتند. شاه در آن هنگام در ادرنه به سر می‌برد. چون اردو به مرز لهستان رسید، از سوی پادشاه نامه‌ای برای سلطان لهستان فرستاده شد. در این نامه آمده بود که هنوز پادشاه ماده مربوط به خراج پیمان‌نامه‌ای را که تایید کرده بود، نفرستاده است و از آن گذشته پلانقاهایی را که می‌بایست تسلیم می‌داشت تحویل نداده است. و در پایان افزوده بود که منتظر پاسخ است.

## تجاوز لهستانیها

با پاسخ پادشاه لهستان مبنی بر این که تصرف قلعه خالی وبی‌دفاع گمانیچه و اشغال پودولیا هنر نیست. اینک با لشکریان خود می‌آییم هدیه (خراج) را به شمشیر بگیرید. جنگ بین دو طرف به شکل اجتناب‌ناپذیر درآمد. حقیقت اینکه لهستان برای آنکه شانه از زیر بار این تعهد خالی کند، به هر سوی سرزد و با یاری گرفتن از اتریش، مجار و قزاقها با پنجاه هزار سوار و سی هزار پیاده به مقابله نیروهای عثمانی درآمد. در این بین شاه میخال بیمار شد و خود در شهر کراکوی ماند و نیروهایش را به فرماندهی سوبیسکی به مرز لهستان اعزام داشت.

## از دست رفتن هوتین

دولت عثمانی با دریافت این خبر که سوبیسکی به سرعت به سوی مرز حرکت کرده وپس از گذشتن از رود دنی‌یستر به سوی هوتین روی نهاده است، بی‌درنگ وزیر ساری حسین پاشا ولی اوزی را برای محافظت هوتین اعزام کرد. سوبیسکی قلعه را محاصره کرد.

در این اثنا نخست استفان ویوودهٔ بغدان و سپس لیورشکو فرمانده لهستانی که از اردوگاه ساری حسن پاشا گریخته بود به همراه نیرو به سوی آن جناح از نیروهای عثمانی که ضعیف و آسیب‌پذیر بود اعزام شدند. در نتیجه نیروی ساری حسین پاشا که در هوتین از قلعه دفاع می‌کرد، شکست خورد و قلعه توسط لهستانیها اشغال شد (رجب ۱۰۴۸ هـ ق / کاسم ۱٦۷۳م). در این گیرودار شاه میخال که در کراکو ی بود درگذشت و کومیسکی هاتمان با شتاب به کرآلووی دعوت شد و بر تخت سلطنت نشست.

زمستان بود، بالتبع عملیات نظامی متوقف بود. شاه فاضل احمد پاشا وزیر اعظم را به سمت سردار اکرم [فرماندهی سپاه] منصوب کرد و خود برای گذرانیدن زمستان به حاجی اوغلی بازاری عقب نشست. در این بین ویووده پیشین بغدان با استفاده از فرصت بغدان را تصرف کرد اما پس گرفته شد.

## تصرف دوباره هوتین از سوی عثمانیها

در محرم سال ۱۰۸۵ هق (نیسان ۱۶۷۴م) شاه عزم جنگ کرد و طبق قانون برای دعوت خان کریمه به شرکت در جنگ فرمان، شمشیر، خلعت و ده هزار سکه طلا خرج راه (بهای چکمه) ارسال شد. خان آمد و در نخستین عملیات، هوتین پس گرفته شد.

در حالی که جنگ لهستان ادامه داشت، خبر رسید که روسها برخی از قلعه‌های دورپشنگو را تصرف کرده‌اند، از این روی اردوی عثمانی برای یاری رسانیدن به هاتمان قزاق وارد اوکراین شد. شماری قلعه و پلانقا به تصرف درآمد. هنگامی که پادشاه عثمانی در قلعه لادژین که به تصرف عثمانیها درآمده بود به سر می‌برد سفیر لهستان آمد و پیشنهاد کرد که به شرط اعادهٔ پولوریا و اوکراین پیمان صلح بسته شود. پادشاه به این درخواست بیهوده پاسخ نداد تنها به آن بسنده شد که از سوی وزیر اعظم برای شاه جدید لهستان نامه ارسال شود (کاسم ۱۶۷۴م)

## سرداری شیشمان ابراهیم پاشا

به هنگام بازگشت اردو وزیر اعظم بیمار شد، از اینروی شیشمان ابراهیم پاشا والی حلب به سمت فرماندهی سپاه جنگ لهستان تعیین شد (بهار سال ۱۰۸۶ هـ ق/۱۶۷۵م) و سلیم‌گیرای، خان کریمه هم به اردو پیوست. طی عملیات دو ماهه‌ای که در منطقه پودولیا صورت گرفت، چهل و هشت پلانقا که به موجب پیمان بوجاش می‌بایست تحویل عثمانیها می‌شد و لی تحویل داده نشده بود به تصرف درآمد و تخریب شد. هنوز در میدان جنگ خبری از شاه لهستان‌نبود. با فرارسیدن زمستان سردار برای قشلاق به باباداغی عقب نشست .

## سرداری شیطان ابراهیم پاشا

با رسیدن خبر درگذشت شیشمان ابراهیم پاشا که در قشلاق به سر می‌برد، به جای او وزیر شیطان پاشا والی شام به سرداری سپاه تعیین شد و با فرارسیدن بهار به همراه خان کریمه دست به حمله زد و پس از به دست آوردن موفقیتهای بسیار و شکست دادن نیروهای شاه در ایزوانجه و محاصره اردوگاه آنان پادشاه لهستان پیشنهاد صلح کرد و جنگ متوقف شد.

## دومین مصالحه با لهستان

پیمان ۱۰۸۷ هـق/۱۶۷۶م، در واقع تایید مجدد همان پیمان بوجاش بود با این تفاوت که ماده مربوط به پرداخت خراج حذف شده بود. اما بولور یاوبوجاش در تصرف عثمانیها باقی ماند. برای سردار و خان کریمه به سبب عقد پیمان موفقت‌آمیزشان شمشیر مرصع و پوستین سمور فرستاده‌شد. مدتی پس از عقد این پیمان، سفیر لهستان برای گرفتن پیمان‌نامهٔ صلح که به تایید پادشاه عثمانی رسیده بود به استانبول آمد و با این بهانه که سرقلعه از قلعه‌هایی که تحویل عثمانیها شده است از آن لهستان است و باید پس داده شود والا از مبادله نسخ پیمان‌نامه‌ها خودداری خواهد کرد. اما با دیدن تهیه مقدمات آمادگی ارتش برای جنگ با روسیه، از اصرار بیهوده دست کشید و با پیمان بسته‌شده موافقت کرد و درمحرم ۱۰۸۹ هـق/ مارت ۱۶۷۸م، معاهده نامه را مبادله کرد و استانبول را ترک گفت.

## درگذشت فاضل احمد پاشا

وزیر اعظم فاضل احمد پاشا درسال ۱۰۸۷ هـ ق/ایلول ۱۶۷۶م هنگام عزیمت شاه از استانبول به ادرنه، به سبب بیماری شدید نتوانست در مراسم مشایعت حضور یابد و مصلحت دیده شد که بی شتاب در پی عزیمت شاه به دنبال او حرکت کند. پس از رفتن شاه او نیز به راه افتاد و در شب سه شنبه بیست و ششم شعبان ۱۰۸۷ هـ ق در قرابیبر حیضلیگی بین چورلی و قارشتران درگذشت. [۵۳] جنازه‌اش را با کالسکه به استانبول

۵۳- هامر وفاتش را ۳۰ اکیم ۱۶۷۶ م/۲۲ شعبان ۱۰۸۷ هـق قید کرده است (جلد ۲ ص ۲۹۶) اما من نوشته تاریخ سلاحدار را ترجیح دادم و آوردم-م

آوردند و در مقبره پدرش واقع در دیوان‌یولی به خاک سپردند. به هنگام مرگ حدود چهل و دوسال داشت.

قصر فاضل احمد پاشا در استانبول بود. از جاده تراموای نزدیک مسجد ایاصوفیه وقتی به طرف در پارک سرازیر می‌شدی سمت چپ جاده قرار داشت. اینک از آن بنا جز قسمتی که کتابخانه فاضل احمد پاشا نام دارد اثری نمانده است. این قصر نخست از آن عایشه سلطان (دختر سلطان ابراهیم و همسر ابشیرپاشا) بود که بعدها به فاضل احمد پاشا انتقال‌یافت. فاضل احمد پاشا کتابهای بسیار باارزشی به موجودی کتابخانه پدرش افزوده‌بود.

## صدارت قرامصطفی پاشای مهرزیفونی

هنگام وفات فاضل احمد پاشا، برادرش فاضل مصطفی پاشا در کنارش بود. مهر صدارت (مهر همایونی) را از گردن برادرش درآورد و عصر هنگام بین نماز مغرب و عشا به پادشاه که هنوز در «خاص کوی» به سر می‌برد، داد. محمد چهارم نیز درحال وزیر سوم قرامصطفی مهرزیفونی، داماد کوپرولی را احضار کرد [54] در حالی که با دست خود مهر همایونی را به او می‌داد گفت:

ترا وکیل مطلق خودم کردم و جمله عباداله را به دست تو امانت می‌سپارم. و به این ترتیب او را به وزیراعظمی منصوب کرد (بیست و هشتم شعبان ۱۰۸۷ هـ‌ق/ششم اکتبر ۱۶۷۶).

قرا مصطفی پاشا با پسران کوپرولی محمد پاشا پرورش یافته بود. در زمان فاضل احمد پاشا پستهای قایم مقام صدارت، کاپتان و وزیر سوم داشت. مرد با معلومات و باارزشی بود اما چون برخلاف فاضل احمد پاشا خشن، عنود و مغرض بود، لذا کسانی که به نزاکت و بردباری و نرمش سلف او خو کرده بودند، خصلتهای متضادو کبر و غرور وزیر اعظم جدید را به خوبی لمس می‌کردند.

٥٤- در این تاریخ وزیر دوم مصطفی پاشا بود. وی مصاحب شاه و همسر خدیجه سلطان دختر شاه بود به مصاحب مصطفی پاشا شهرت داشت.

## نخستین جنگ مسکو
## شورش دورپشنگو

دورمشنگو هاتمان شهرستانهای ساری‌قمیش با پذیرفتن تحت‌الحمایگی عثمانیها اوکراین را که از دست لهستانیها خارج شده بود صاحب شد. اما این شخص که هرگز به پیمانش پایبند نبود و مدام ارباب عوض می‌کرد درسال ١٠٨٦هـ‌ق/١٦٧٥ در برابر سپاه اعزامی تزار روسیه از عثمانیها رویگردان شد و ضمن ساخت و پاخت با روسهاقلعه مرکزی «شهرین»[٥٥] را تسلیم روسها کرد. در پی این اقدام دربهار سال ١٠٨٨ هـ‌ق/١٦٧٧ سپاهی به سرداری شیطان ابراهیم پاشا به آن سوی فرستاده شد. سلیم گیرای خان کریمه نیز همراه این سپاه بود.

## نخستین محاصره شهرین

دورپشنگو به سبب تبعیت ازروسها ازِمقام هاتمانی برکنارشدوبه‌جای‌اوهمییلینتسکی که هاتمان سابق شهرستانهای زاپوروق که بعدهاکشیش شدو درآن‌ایام در«یدی کوله» زندانی بود به دستور حکومت، توسط پارتینوس چهارم پاتریک روم[٥٦] و ماور و کورداتو مترجم دیوان همایونی از زندان آزاد شد. به سمت هاتمان به آن سوی اعزام گردید.[٥٧] و

٥٥- قلعه شهرین را چهریلش نیز می‌خوانند. لکن قزاقها به آن چهریلنیشه می‌گویند. نهر اوزی درسمت چپ آن جاری است و نهر تاسما درپای آن جریان دارد. یک بنای شدادی سهٔ طبقه است که با سه ردیف خندق احاطه شده است. به حکم دوروزنگو [دوره سنگو] است (اولیا چلبی ج ٧ ص ٥٥٤).

٥٦- پارتینوس چهارم نخستین‌بار در سال ١٦٥٢م، پاتریک شد. برای آخرین‌بار نیز در سال ١٦٨٤م این مقام را احراز کرد.

٥٧- همیلنیسکی، هنگامی که‌تحت تابعیّت لهستان بود در پی ستمگریهای لهستانیها به سوی روسها متمایل شد امّا چون روسها توجهی به او نکردند به دولت عثمانی روی آورد. بعدها در سال ١٦٥٤م باز به جانب روسها گرایش یافت و جنگ روس-لهستان را موجب شد. و سپس ناگریز از ترک مقام خود به دوره پشنگو شد و از سوی عثمانیها به زندان افتاد. در مورد انتصاب او به هاتمانی، تاریخهای ما [ترک] چنین می‌نویسند:

دوره شنکوهاتمان قزاق به مسکو رفت و چون قلعهٔ چهرین را به او دادند از سوی دولت هاتمان قزاقها شد.
←

برای ابراهیم‌پاشا نامه ارسال شد که پس از بازپس‌گرفتن چهرین از روسها آن را بـه هـاتمان جدید تسلیم کنند. (١٦٧٧م).

سردار شیطان ابراهیم در حزیران ١٦٧٧م به سوی چهرین رفـت و آن را در مـحاصره گرفت. سه‌جانب این قلعه را که بر فراز صخره بسیار بـلندی قـرار داشت مـرداب احـاطه می‌کرد. تنها از یکسوی می‌شد به آن قلعه نزدیـک شد. آذوقــه و مــهمات از طــریق رود طاشها و یاطاسمین به قلعه حمل می‌شد. از قلعه توسط یک نیروی چهـارهزارنفری مـتشکل از نیروهای آلمانی، قزاق و روس دفاع می‌شد.

بیست‌وسومین روز محاصره، نیروهای مسکو برای شکستن حلقه محاصره اعـزام شدند وقتی عثمانیها دریافتند که نیروهای اعزامی بسنه و شانزده‌هزار سرباز خان کریمه که بـرای مقابله با آن نیرو اعزام شده‌اند با آنان ستیز نخـواهند کـرد، دست از مـحاصره بـرداشت و ناگزیر از عقب‌نشینی شد. در پی این‌عدم موفقیت‌ابشیرپاشا و سلیم‌گیرای‌خان کریمه عـزل شدند و تصمیم برآن شد که شاه در بهار سال آینده خـود عــازم جنــگ مــسکو شود. مرادگیرای به سمت خان‌کریمه منصوب و اعزام گردید.

## جنگ چهرین

پس از عدم موفقیت ابراهیم‌پاشا و خان‌کریمه در سال ١٠٨٩هـ.ق/١٦٧٨م تزآر روس با ارسال نامه توسط سفیری بی‌آن که از چهرین سخن بمـیان بـیاورد، دم از ادامهٔ دوستی فی‌مابین زد. پادشاه عثمانی هم از اظهار این که تصرف قلعهٔ متعلق به مـن بـا ایــن اظهـار دوستی مغایر و متباین است پیغام فرستاد که او پاسخ‌نامه را در جوار قلعـه چهـرین دریـافت خواهد داشت. به این ترتیب در یازدهم نیسان ١٦٨٧م (ربیع‌الاول ١٠٨٩هـ ق) بـه روسیـه اعلان‌جنگ داده شد.

پس هاتمانی رایکسو نهادوبه‌کسوت کشیشان درآمد. در این ایام بود که به اسارت تاتارهای بـوجاق درآمد و به ادرنه‌اش‌آوردندو یورگی همیلیکچی راکه از پنج‌سال‌پیش در یدی‌کوله‌زندانی‌بودمناسب‌تشخیص دادندو رأی برآن قرار گرفت که توسط ابراهیم‌پاشا برایش کوس ، علم توغ و منشور ارسال دارند و چنـین کـردند (وقایعنامه برگ ١٨٩ب وتاریخ سلاحدار جلد١ ص٦٥٥ و تاریخ هامر Hellert terc ج ١٢ ص ٣).

در واقع پادشاه در هشتم ربیع‌الاول ۱۰۸۹ هـ ق (۳۰نیسان ۱۶۷۸م) از «داوود پاشا»* حرکت کرد و به سلستره آمد و در آن‌جا قرامصطفی‌پاشا را به سمت فرماندهی سپاه منصوب کرد و به چهرین اعزام داشت. پس از عبور از رود «بُغ»* همینیلنسکی (Chmielncky)برای دست‌بوسی به اردو آمد. سه‌منزل مانده به قلعه چهرین مرادگیرای خان‌کریمه هم آمد. چون به قلعه چهرین رسیدند طبق آداب و رسم قربانی کردند و قلعه به محاصره درآمد. در قلعه سرباز و مهمات بسیار بود. از آن گذشته خبر رسید که نیروی قابل‌توجهی به فرماندهی[۵۸] رومودانووسکی با یکصدوپنجاه عرادهٔ «آلای‌توپی» (نوعی توپ) به یاری قلعه اعزام شده است. به محض دریافت این خبر خان‌کریمه و قرامحمدپاشا از رود طاسمین گذشته و به مقابله با این نیرو برخاستند. هم‌چنین حملاتی هم که از قلعه صورت می‌گرفت دفع شد.

## وضع خطرناک

نیروهای خان و قرامحمدپاشا نخست‌بار با حمله توانستند از یاری نیروی اعزامی دشمن به قلعه جلوگیری کنند. حمله متقابل رومودانووسکی هم که تا نماز عشا به طول انجامید به دشواری دفع شد ولی چون دشمن مغلوب شده بود، لذا مراتب به سردار اکرم [فرمانده قوا] گزارش شد و ضمن آگاه ساختن او از اینکه قادر است خود را به قلعه برساند تقاضای نیروی کمکی شد. وزیراعظم بی‌درنگ نیروی کمکی فرستاد با یک حمله جلوی حرکات دشمن گرفته شد. امّا از آنجایی‌که حلقه دفاعی خصم شکافته نشده بود، بالتبع این امر در فعالیت نیروهای عثمانیها علیه قلعه تأثیر می‌گذاشت و خطری به حساب می‌آمد.

در پی این شرایط وزیراعظم جلسه مشاوره‌ای با ارکان اردو تشکیل داد. در این جلسه فرماندهان گفتند که روحیهٔ افراد عثمانی متزلزل شده است باید دست ازمحاصره کشید واز جنگ تن به تن دوری جست. احمد پاشای دفتردار اصرار در ادامه محاصره داشت. این

*.محله‌ای در استانبول-م.

۵۸- به نوشته تاریخ سلاحدار تعداد افراد نیروی اعزامی خصم دویست هزارتن بود.

پیشنهاد چون موافق طبع وزیر اعظم بود مورد پذیرش قرار گرفت.

## خونسردی فرمانده قوا

نیروهای روس که به یاری قلعه می‌شتافتند اندک اندک موفق به پیشروی شدند وبه نزدیک مرداب بالادست رود طاسمین که از نزدیک قلعه جاری بود رسیدند ودر آنجا موضع گرفتند وبا استفاده از تاریکی شب پنجاه هزار سرباز در قلعه مستقر کردند. در این شرایط خطرناک وزیراعظم وقار وسکوت را ازدست نداد و می‌کوشید تا با رفتار خونسردانه روحیه فرماندهان را تقویت کند. در این بین قزاقهای براباش نیز به یاری روسها آمدند. آنها نیز از دیگر سوی حمله آغازکردند.

## تصرف چهرین وشکست خصم

نیروهای عثمانی در حالی که از یکسو درکار محاصره قلعه بود واز دیگر سوی بانیروهای مسکو به یاری قلعه اعزام شده بودند،در جنگ بود در وضع خطرناکی به سر می‌برد. در سی وسومین روز محاصره قلعه بازدن دونقب موفقیت‌آمیز در زیر قلعه ودر پی آن باحمله شدیدی که صورت گرفت قلعه سقوط کرد (سوم رجب ۱۰۸۹ هـ. ق/ دوازده اگوستوس ۱٦٧٨م) و سی هزار مدافع قلعه نابود شدند.

در پی سقوط قلعه نیروی دویست هزارنفری خصم مرکب از قوای روس، قزاق وتاتار که [٥٩] روبه روی رودخانه طاسمین رسیده بود بادیدن سقوط قلعه روحیه خود را از دست داد وفردای روز سقوط قلعه عقب نشست وقوای خان کریمه وشماری از نیروهای ایالتی ودر پی آن خود وزیر اعظم بی‌درنگ به تعقیب آنان رفت. روسها که دریافتند دنبال شده‌اند تصمیم به دفاع گرفتند وپشت به رودخانهٔ اوزی (دنی‌یپر) دادند واز سوی نیروهای عثمانی

---

٥٩-تاریخ سلاحدا (ج ۱ ص ۷۰۹) این نیروهای مختلط روسی را مرکب از چهل وچهار ملیت شامل سربازان مسکو، براباش، قزاقی‌وتاتارهای طره واشکر روسی، تاتارهای قازان‌وبوبلوق وکالموق وغیره قیدکرده است.

وخان کریمه محاصره شدند. جنگ بسیار خونین وسختی درگرفت. چون دشمن به خوبی از خود دفاع می‌کرد شکست نخورد. چون فصل مناسب جنگ سپری شد و آذوقه نقصان یافت از این روی تصمیم به بازگشت گرفته شد.

## بازگشت اردو

چهرین که یک قلعه بی‌اهمیتی به حساب می‌آمد تصرف شد. اردوی عثمانی روزهای پرخطری را پشت سرگذارد که تنها درسایه متانت وخویشتن‌داری وزیراعظم توانست آن روزها را سلامت پشت سر بگذارد. اردو در ایلول ۱۶۷۸م بازگشت وپس از آن نیروهای

خان کریمه هم که در برابر دشمن رهاشده بودند، نیز بازگشتند. چون محافظت از چهرین امکان‌ناپذیر بود همهٔ قلعه تخریب شد. محاصره چهرین نشان داد که روسها خصمی نیرومند وخطرناکند واین موضوع حکومت عثمانی را به اندیشه واداشت.

بازکشت وزیراعظم به منزله پایان جنگ مسکو نبود. قرامصطفی پاشا به فرماندهی سپاه منصوب شد و در باباداغی مستقر گشت. به وزیر دفتردار احمدپاشا نیز دستور داده

شد تا درکنار رود اوزی که قزاقهای طورجان از آن گذشته بودند دوقلعه بنا کند. ساختمان این دوقلعه در سال ۱۰۹۰ هـ ق/ ۱۶۷۹ م تکمیل شد وبا استقرار محافظ در آنها تحت مقررات امنیتی شدید درآمد.

## آمادگی جنگی مجدد علیه روسها وصلح

بادریافت خبر فعالیت روسها از سوی سرفرمانده قرامحمدپاشا مستقر در باباداغی ونیز خان کریمه در شعبان ۱۰۹۱ هـ ق/ ایلول ۱۶۸۰ م ارکان دولت به قصر دعوت شدند ودراین باره به مشورت نشستند. تصمیم برآن شد که خود شاه در جنگ شرکت کند. در پی این تصمیم به سوی ادرنه حرکت شد.

تزار روسیه همینکه دریافت دولت عثمانی آمادهٔ جنگ با اواست، توسط مرادگیرای خان کریمه به صلح متوسل شد و در تاریخ ۲۲ محرم ۱۳/۱۰۹۲ شبات ۱۶۸۱ پیمان

صلحی در دوازده ماده وبه مدت بیست سال بسته شد. به موجب این مصالحه اراضی موجود در ساحل راست اوزی (دنی‌پپر) در دست عثمانیها وشهر مشهور کیف با قلعه‌اش وسه یا پنج پلانقای تابع آن در اختیار روسها می‌ماند. همچنین هردو دولت متعهد می‌شدند که در کناره‌های دو رودخانه جاری در طرف رودخانه اوزی یعنی در اراضی بین دورود دنی پپر وبغ تا مرز قلعه کیف ومرزهای قزاقها پوتقالی اقدام به ساختن قلعه نکنند وبه قزاقهای مذکور اجازهٔ صید در سواحل دریای سیاه داده می‌شد. همچنین از حمله خان کریمه به خاک روسیه جلوگیری می‌شد واسرای دوطرف هم مبادله می‌گردید.

بابستن این پیمان چون غایله جنگ پایان گرفت از این‌روی شاه از ادرنه به استانبول بازگشت.

**پایان جلد سوم**